

Ágoston Gábor

EURÓPA ÉS AZ OSZMÁN HÓDÍTÁS

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Sorozatszerkesztő

Veszprémy László

Ágoston Gábor

Európa és az Oszmán hódítás

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum
2014

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos
ezredes,
A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka.

Felelős szerkesztő:
Kincses Katalin Mária.

A térképeket Nagy Béla készítette.

A borítót Szabó Emese tervezte.

© Ágoston Gábor, 2014
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014
© Nagy Béla, 2014

ISSN 1787-3150
ISBN 978-963-7097-68-3

A kötetet gondozta:
A HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.

Felelős vezető:
Dr. Bozsonyi Károly.

Ágazati vezető:
Németh László.

Tördelő:
Teszár Edit.

Tartalom

ELŐSZÓ	7
IDEOLÓGIA, STRATÉGIA ÉS HÍRSZERZÉS	13
<i>Az Oszmán Birodalom stratégiája és hadügye 1300 és 1700 között</i>	15
<i>Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus.</i>	
<i>A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció</i>	43
<i>Oszmán stratégiai gondolkodás és a magyarországi hódoltság</i>	63
<i>Az Oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton</i>	73
<i>Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a XV–XVII. században</i>	90
<i>Birodalom és információ: Konstantinápoly, a kora újkori Európa információs központja</i>	110
HADTÖRTÉNETÍRÁS, HADÜGYI FORRADALOM ÉS AZ OSZMÁNOK	141
<i>Történetírás és hadtörténetírás.</i>	
<i>Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról</i>	143
<i>Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok</i>	157
<i>Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az Oszmánok</i>	177
<i>A török Porta osztrák–velencei háborúi és a katonai erőegyensúly megváltozása a Duna-medencében a XVIII. század elején</i>	189
<i>A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban</i>	207
<i>Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században</i>	216
<i>Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az Oszmán tüzérség fejlődésének útjai?</i>	246
HÓDÍTÁS ÉS HADSEREGELLÁTÁS	253
<i>A Nándorfehérvárhoz vezető út: Magyarország, a balkáni Oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem</i>	255
<i>A török hadsereg löporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban</i>	284
<i>Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az Oszmánok és Anglia</i>	296

AZ ISZLÁM ERŐS VÉDŐGÁTJA	307
<i>Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok</i>	
<i>a XVI–XVII. századi Oszmán Birodalomban</i>	309
<i>Az iszlám erős védőgátja: az Oszmán hódítás és a magyarországi</i>	
<i>Oszmán végvidék</i>	329
<i>A hódítás ára: a magyarországi török végvárok őrsege, fenntartási terhei</i>	
<i>és a tartomány pénzügyi helyzete</i>	345
<i>Török löportermelés Budán a XVI. században.</i>	
<i>Adalék a magyarországi török végvárok hadianyag-ellátásához</i>	376
LEVÉLTÁRAK, LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI	
FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEI	389
BIBLIOGRÁFIA	391
A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSE	411
KÉP- ÉS TÉRKÉPMELLÉKLET	413

Előszó

Az Oszmán Birodalom a kora újkor egyik legerősebb katonai hatalma volt. Az Oszmán fenyegetés és hódítás Európa és Magyarország XVI–XVII. századi történelmének meghatározó tényezője volt, amelynek ismerete elengedhetetlen egy sor európai és magyar történelmi folyamat és jelenség megértéséhez. A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés ismerete nélkül nem érthetjük meg sem az európai vezető szerep megszerzése érdekében folytatott Habsburg–Valois rivalizálást, sem a protestáns rendek sikereit a Habsburgokkal szemben a Német-Római Birodalomban, a Habsburg Monarchiában, vagy épp Magyarországon. A XVI. században az Oszmánok katonai fölénye nagyban befolyásolta a Habsburgok ekkoriban kialakuló közép-európai birodalma intézményeinek fejlődését is. A kötetben összegyűjtött tanulmányok az Oszmán hódítás politika-, diplomácia- és hadtörténelmi vonatkozásait kutatják, külön figyelmet fordítva e terjeszkedés európai és magyarországi hatásaira.

A kötet első részében helyet kapott dolgozatok az Oszmán hadügy, stratégia, hódító ideológia, propaganda és hírszerzés kora újkori fejlődését vizsgálják. Az első tanulmány, amely eredetileg angolul íródott egy, a birodalmi stratégiák történetét Nagy Sándortól napjainkig bemutató kötet számára, az Oszmán hódítás stratégiáit, a hatalomgyakorlás módszereit, az Oszmánokat ért geopolitikai kihívásokat és az erre adott válaszokat, valamint az Oszmán hadügy fejlődését tekinti át, és mintegy bevezetésül szolgál a kötethez. A magyar kiadás arra is lehetőséget adott, hogy az eredeti angol szövegtől eltérve, a Szulejmán korabeli Oszmán hadak erejével és korlátaival kapcsolatban néhány újabb kutatási eredményt is megosszak az olvasóval. Az Oszmán hírszerzés rendszerét és rétegeit bemutató tanulmányok megjelenésük idején a nemzetközi irodalomban is újdonságnak számítottak. Az utóbbi évek kutatásai több területen is bővítették ismereteinket. Ma már jobban látható például, hogy az Oszmán hírszerzés – miként a stratégia, a politika és a propaganda is – szorosan kapcsolódott a birodalom vezetésében szerepet játszó különböző hatalmi csoportokhoz, Isztambulban éppúgy, mint a tartományokban. Ezek a meglátások összhangban vannak a kora újkori Oszmán Birodalom történetét vizsgáló újabb irodalommal, amely demisztifikálja az Oszmán állam központosított voltáról valott korábbi nézeteket.¹

A második és harmadik tematikus egység tanulmányai az európai és Oszmán hadügy és haditechnika fejlődésével, az „európai hadügyi forradalommal” és az Oszmán hadügy állítólagos lemaradásával foglalkoznak. Az európai és amerikai történészek körében so-

¹ Külön örömmre szolgál, hogy az újabb eredmények egy része hallgatóim és tanítványaim nevéhez fűződik. Lásd például: *Kerekes Dóra: Diplomata és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010.; *Gürkan, Emrah Safa: Espionage in the 16th-century Mediterranean Secret Diplomacy, Mediterranean Go-Betweens and the Ottoman–Habsburg Rivalry*. Ph.D. Thesis. Georgetown University, Washington, DC, 2012.

káig tartotta magát a nézet, miszerint az Oszmánok (és általában az iszlám birodalmak) képtelenek voltak lépést tartani az európai hadügy fejlődésével, ami a kora újkorban forradalmi változásokon ment keresztül, nem kis részben a tűzfegyverek tömeges használatának és az ezzel összefüggő hadügyi, kormányzati–igazgatási és pénzügyi reformoknak köszönhetően, amelyek összefoglalóan az „európai hadügyi forradalom” néven váltak ismertté a nemzetközi és honi történetírásban. Az Oszmán katonai lemaradás okai között a nyugati szerzők „az iszlám konzervativizmusát” és „katonai despotizmusát” említették – amelyek szerintük „a nyugati technika befogadása és a helyi feltalálókedv ellen dolgoztak” –, amelynek következtében az Oszmánok függővé váltak a nyugati szakemberek és fegyverek importjától, jöllehet még ezek segítségével sem voltak képesek lépést tartani a nyugat-európai hadügy fejlődésével, és lemaradásuk hamarosan katonai kudarcok sorához és végül a „Nyugat felemelkedéséhez” vezetett. Bár e nézetekkel olyan ismert történészek és orientalisták munkáiban is találkozhatunk, mint Carlo Maria Cipolla, Kenneth M. Setton, Eric L. Jones, Paul Kennedy, Geoffrey Parker, Victor Davis Hanson, vagy Bernard Lewis, a kötetben közölt tanulmányok tételesen cáfolják e véleményeket. Az Oszmán hadiipari műhelyek elszámolásai meggyőzően bizonyítják, hogy az Oszmán fegyveripar mind minőségi, mind pedig mennyiségi tekintetben képes volt a szükségletek kielégítésére. E forrásokból és a várléltárakból az is látható, hogy nem volt lényeges minőségi eltérés az Oszmánok és a szultán ellenfelei által használt tűzfegyverek között. Ennél is fontosabb, hogy a XVII. század végéig – részint az önellátó fegyvergyártásnak, részint pedig logisztikai fölényüknek köszönhetően – az Oszmánok rendre több fegyvert, hadianyagot és katonát vetettek be riválisaikkal és szomszédaikkal szemben, melynek következtében Isztambul képes volt ellensúlyozni európai ellenségei időleges technológiai és taktikai fölényét.

Külön is kiemelném *Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az Oszmánok és A török Porta osztrák–velencei háborúi és a katonai erőegyensúly megváltozása a Duna-medencében a XVIII. század elején* című tanulmányt, amelyek itt olvashatók először magyarul. Előbbi röviden összefoglalja a témában írott és eddig csak angolul (illetve német és török fordításban) olvasható monográfiám néhány fontosabb eredményét, amelyek mára már beépültek a nemzetközi történetírásba.² A másik tanulmány pedig a XVI–XVII. századi Habsburg és Oszmán hadügyi fejlődés rövid összevetése kapcsán mutatja be, hogyan és miért változtak meg a katonai erőviszonyok az Oszmánok számára kedvezőtlenül. E tanulmány kibővített magyar változata az eddigi legteljesebb adatsort közli a portai janicsárok létszámáról, részben friss levéltári kutatásokra támaszkodva. Az adatokból látható, hogy a korábban általam is elfogadott nézet (lásd például a kötetben *Az európai hadügyi forradalom és az Oszmá-*

² *Ágoston* 2005., illetve *Ágoston, Gábor*: Barut, Top ve Tüfek. Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi. İstanbul, 2006.; *Uő*: Feuerwaffen für den Sultan: militärische Stärke und Waffenindustrie im Osmanischen Reich. Leipzig, 2010. Az eredmények beépülésére lásd például: *Capponi, Niccolò*: Victory of the West: The Great Christian-Muslim Clash at the Battle of Lepanto. Cambridge, 2007.; *Wheatcroft, Andrew*: The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe. New York, 2009.; *Black, Jeremy*: Beyond the Military Revolution: War in the Seventeenth-Century World. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2011.

nok című tanulmányt), miszerint a janicsárok számát az Oszmán kormányzat a tizenöt éves háborúban kezdte emelni, hogy ellensúlyozza a Habsburg gyalogosok tűzerejét, részben helyesbítésre szorul. A janicsárok létszáma ugyanis már 1530 és 1547 között, majd később a Szafavidák ellen 1578 és 1590 között vívott háború idején is jelentős emelkedést mutatott. Egyéb forrásokból az is nyilvánvaló, hogy a Porta más zsoldon tartott egységeinek (udvari lovasok, ágyútüzérek stb.) száma is jelentősen növekedett, és hogy mindezen jelenségek részei voltak egy általánosabb militarizációnak és az Oszmán hadügy XVI–XVIII. századi átalakulásának.³ Az is világos, hogy nem sok értelme van az Oszmán hadügyi fejlődést néhány tévesen „paradigmatikusnak” tekintett nyugat-európai állam katonai fejlődéséhez hasonlítani. Sokkal gyümölcsözőbb, ha az Oszmán Birodalmat a szomszédos rivális hatalmakkal, mindenekelőtt a Habsburg Monarchiával és Oroszországgal vetjük egybe. Egy ilyen összehasonlítás jobban rámutat az Oszmán hadügy, kormányzat és pénzügyigazgatás erősségeire és gyengeségeire, illetve a három birodalom eltérő fejlődési tendenciáira. Az ilyen összevetések azt is megmutatják, hogy az Oszmánok még a XVIII. század elején is több alkalommal sikerrel vették fel a versenyt hagyományos riváisaikkal, miként azt a Nagy Péter felett 1711-ben, a velenceiek felett 1715–1716-ban, vagy a Habsburgok és oroszok fölött 1736–1739-ben aratott győzelmek mutatták – jöllehet ez utóbbi háború és a vereséggel végződött 1716–1718. évi háború az Oszmán hadügy gyengeségeit is felszínre hozta. Visszafordíthatatlan lemaradásról azonban csak a csúfos kudarccal zárult 1768–1774. évi orosz–török háború kapcsán beszélhetünk.⁴

Az utolsó részben szereplő tanulmányok a magyarországi Oszmán berendezkedést, ennek sajátosságait és terheit vizsgálják. Külön is kiemelném e tematikus egység első dolgozatát, amely az Oszmán tartományi igazgatás kiépülésének, a korábbi berendezkedési modellek hiányosságainak és az expanzió földrajzi és politikai korlátainak bemutatása után a magyarországi Oszmán berendezkedés sajátosságait birodalmi kontextusban tekinti át, hangsúlyozva a végvidékek és a törzsterületek közötti különbségeket, illetve az egyes végvidékek igazgatásában megfigyelhető hasonlóságokat. Korábban úgy véltük, hogy az Oszmánok aránytalanul sok igazgatási egységet (beglerbégséget és szandzsákot) alakítottak ki Magyarországon, mivel a keresztény Európa erős „védőbástyájával” farkasszemet néző Oszmán határvidéken nemcsak katonából, de parancsnokokból, azaz begler- és szandzsákbégekéből is több kellett. A kelet-anatóliai határvidéki beglerbégségek története (kialakulása, gyarapodása, majd az egyes szandzsákok elcsatolása az újabban kialakított határvidéki kormányzóságokhoz) azonban sok hasonlóságot mutat a hódoltság viszonyokkal. További hasonlóságok fedezhetők fel a hódoltságban és a kelet-ana-

³ Ezekre lásd *Ágoston, Gábor*: Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History*, 25. (2014.) 1. sz. 81–120. o., különösen 107–120. o.

⁴ Lásd például *Aksan, Virginia H.*: Ottoman Wars, 1700–1870: an Empire Besieged. Harlow, 2007.; *Ágoston, Gábor*: Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500–1800. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12. (2011.) 2. sz. 281–319. o.; *Uő*: Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550–1750: The Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation. In: *Trim, David and Tallett, Frank* (eds.): European Warfare, 1350–1750. Cambridge, 2009. 110–134. o.; *Davies, Brian L.*: Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia’s Turkish Wars in the Eighteenth Century. London, 2011.

tóliai, iraki határvidékeken állomásoztatott katonaság száma és fluktuációja, az egyes várak geostratégiai helyzete, a határvidéki tartományok – általában deficitesek – pénzügyei tekintetében. Az összehasonlító vizsgálatokból az is látszik, hogy a korábban „világtörténelmi kuriózumnak” tekintett magyar–Oszmán kondomínium, azaz a kettős birtoklás, adóztatás, igazgatás és jogszolgáltatás sem csak hazai jelenség, és a kondomínium egyes elemei más végvidéken is megfigyelhetők hosszabb-rövidebb ideig. Az összehasonlítás azonban a korábbi szakirodalom, mindenekelőtt Szakály Ferenc és Hegyi Klára kutatási eredményeit is megerősítette: az, hogy Magyarországon a kondomínium az Oszmán uralom egész ideje alatt megmaradt, annak volt köszönhető, hogy a korábbi nemesség nem semmisült meg és nem olvadt be az Oszmán elitbe, csak áttelepült a Habsburg uralom alatt álló Magyar Királyságba vagy az Erdélyi Fejedelemségbe. Innen, a magyar végvári katonaság fegyveres erejére támaszkodva, a Habsburg és erdélyi diplomáciától és fegyverektől is támogatva sikeresebben tudta érdekeit képviselni mind az adóztatás és a jogszolgáltatás, mind pedig az igazgatás területein, mint a keleti végek türkmén, kurd, arab, vagy épp grúz szandzsákjainak és fejedelemségeinek urai, akik mögött nem állott hasonlóan erős támasz.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok hazai és külföldi szakmai folyóiratokban és tanulmánykötetekben jelentek meg. Köszönöm e folyóiratok és kötetek szerkesztőinek és kiadóinak, hogy a tanulmányok újraközléséhez hozzájárultak. Kutatásaim és a dolgozatok írása során számos kollégám és barátom segítségére számíthattam. Közülük név szerint is hadd említsem meg Dávid Gézát, Fazekas Istvánt, Fodor Pált, Hegyi Klárát, Kenyeres Istvánt és Pálffy Gézát. Oborni Teréz barátsága különösen is értékes számomra: nemcsak e kötet megjelenését szorgalmazta évek óta, de kulcsszerepet játszik az ottani barátaimmal és kollégáimmal való kapcsolattartásban is.

Összinté hálával gondolok mesteremre, Káldy-Nagy Gyulára (1927–2011), aki az Oszmán történelem és levéltári források rejtelmeibe vezetett be, Mándoki Kongur Istvánra (1944–1992), aki éjszakába nyúló beszélgetéseinkben osztotta meg velem páratlan ismereteit a törökség kultúrájáról, Szakály Ferencre (1942–1999), aki a hódoltság történetében segített eligazodni, valamint R. Várkonyi Ágnesre, aki mint tanárom és később mint tanszékvezetőm a budapesti egyetemen (ELTE) segítette munkámat. A maguk különleges módján mindnyájan szeretettel egyengették pályámat.

Az itt közölt tanulmányok egy része már Amerikában született. A Georgetown Egyetem (Washington, DC) Történelmi Tanszékének munkatársai, kollégáim és barátaim tanácsaikkal segítették munkámat. Köszönöm egyetemem támogatását: az elmúlt tizenöt esztendő alatt hat kutatói félév, két Törökországban és egy Bécsben töltött szemeszter, valamint számos nyári ösztöndíj tette lehetővé, hogy a megnövekedett oktatási feladatok és távolság ellenére se szakadjon meg kapcsolatom Törökországgal és az ottani levéltárakkal, valamint a magyar és a török kollégákkal.

Itt szeretném megköszönni Veszprémy Lászlónak és Hausner Gábornak, hogy felajánlották: az általuk gondozott *A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára* sorozatban kiadnak egy válogatást hadtörténelmi és politikatörténelmi tanulmányaimból. Ez külön öröm számomra, hisz az utóbbi években dolgozataim és könyveim jobbra angolul és törökül jelentek meg. A mintaszerű szerkesztés Kincses Katalin Máriát dicséri, akinek

munkáját itt is szeretném megköszönni. A kiváló térképekért Nagy Bélának, a Történettudományi Intézet térképészének tartozom köszönettel.

A legnagyobb hálával családomnak tartozom: mindenekelőtt szüleimnek, akik szeretettel támogatták pályámat, bármily nehéz is lehetett számukra az egyre nagyobb távolság. Ildi húgom nemcsak otthoni ügyeim intézésében segít, de vendégszerető otthonuk Egerben lehetőséget ad arra, hogy Márk és Zoltán fiunk nyaranta rendszeresen bebarangolhassa a magyar történelem legismertebb törökkori várát és felmászhasson az egri minaretre. Fiaim és feleségem, Kay szeretete segített abban, hogy megtaláljam a kutatói-oktatói munka és a családi kötelezettségek közötti egyensúlyt.

Alexandria (Virginia), 2014. június 10.

Ágoston Gábor

IDEOLÓGIA, STRATÉGIA ÉS HÍRSZERZÉS

Az Oszmán Birodalom stratégiája és hadügye 1300 és 1700 között

Az Oszmánok a XIII. század második felében jutottak jelentőséghez Kis-Ázsia nyugati felében a mongol hódításnak 1243-ban áldozatul esett Szeldzsuk török birodalom felbomlását követő hatalmi vákuumban létrejött türk emirátusok vagy fejedelemségek egyikeként. Nevüket az Oszmán dinasztia megalapítója, Oszmán (†1324?) után kapták. Oszmán utódai a kora újkor egyik legnagyobb kiterjedésű és legtovább fennálló többnemzetiségű és több vallású birodalmát hozták létre, amely méltán hasonlítható a rómaiak és bizánciak földközi-tengeri birodalmához, a Habsburgok és Romanovok hasonlóképpen soknemzetiségű államához, vagy éppen az ázsiai iszlám birodalmakhoz, az Abbaszidák kalifátusához, a Szafavidák Perzsiájához és a Mogulok Indiájához.

Az Oszmánok első balkáni hídfőjüket 1352-re szereztek meg a Dardanellák európai partján. Hála a katonai hódításoknak, a diplomáciának és dinasztikus házasságoknak, valamint a bizánci polgárháborúk ügyes kihasználásának, a harmadik Oszmán uralkodó, I. Murád (uralk. 1362–1389) háromszorosára növelte a hatalma alá tartozó területeket, amelyek nagyjából fele-fele arányban a Balkánon és Anatóliában feküdtek. Drinápoly 1369. évi elfoglalása és I. Murád azon döntése, hogy a várost Edirne néven állama új fővárosává teszi meg, kétségtelenné tette, hogy az Oszmánok legalább annyira európai, mint ázsiai hatalomnak tekintik magukat. I. Bajezid szultán (uralk. 1389–1402) mindkét kontinensen tovább folytatta a hódításokat, és az általa uralt területek határait a Dunaig és az Eufráteszig terjesztette ki. Jóllehet a mongol hódító, Timur Lenk győzelme I. Bajezid felett 1402-ben egy évtizedre megálljt parancsolt az Oszmán terjeszkedésnek, az európai államok próbálkozásai az Oszmánok feltartóztatására (1396, 1443–1444, 1448) rendre kudarcot vallottak. 1453-ban II. Mehmed szultánnak (uralk. 1444–1446, 1451–1481) sikerült elfoglalnia Konstantinápolyt, az ezeréves Kelet-Római, ismertebb nevén Bizánci Birodalom fővárosát. II. Mehmed két földrész (a Balkán és Anatólia) és két tenger (a Fekete- és az Égei-tenger) urának, valamint a bizánci császárok örökösének tekintette magát. Ezt azzal is kifejezésre juttatta, hogy átvette a bizánci császárok címeit (*kayser/Caesar és basileus*). Ezzel II. Mehmed az egész világ tudomására adta, hogy egy új birodalom született meg, amelyik szilárdan megvetette lábát Európában és Ázsiában.

II. Mehmed új fővárosát, Konstantinápolyt (Isztambul) logisztikai bázisként használva megszilárdította uralmát a Balkánon és Anatóliában. A Krím félsziget és a Duna-delta meghódításával a Fekete-tengert nagyrészt sikeresen „Oszmán beltengerre” változtatta, komoly csapást mérve ezzel Velence és Genova tengeri hatalmára és kereskedelmére. 1516–1517-ben I. Szelim szultán (uralk. 1512–1520) legyőzte az egyiptomi és szíriai mameluk szultanátust, és területeiket birodalmához csatolta. I. Szulejmán (uralk. 1520–1566) kiterjesztette hatalmát Irakra és Magyarország középső részére, és 1529-ben (igaz sikertelenül) megostromolta az osztrák Habsburgok fővárosát, Bécsét.

A XVII. század közepéig az Oszmánok tovább növelték a magyarországi hódoltságot (1660–1664), elfoglalták Krétát (1669) és a mai Ukrajna területére eső lengyel tartományt, Podóliát. Ezzel az Oszmán Birodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését. Az Oszmánok észak-déli irányban Magyarországtól Észak-Jemenig, kelet-nyugati irányban pedig Algériától Irakig terjedő hatalmas birodalmat uraltak. Amennyiben beleszámoljuk az Isztambultól lazán függő területeket és a gazdaságilag nem hasznosítható sivatagokat, a birodalom megközelítőleg 3,8 millió négyzetkilométernyi kiterjedésével elérte az Amerikai Egyesült Államok szárazföldi területeinek 40%-át.

Bécs második, Kara Musztafa pasa nagyvezír vezetésével megkísérelt bevétele 1683-ban az európai keresztény hatalmak erőteljes válaszreakcióját váltotta ki. Ennek eredményeként 1699-re egy nemzetközi koalíciónak (a Habsburg Birodalom, Lengyelország, Velence, a Pápai Állam és Oroszország) sikerült visszafoglalnia a történelmi Magyarország túlnyomó részét (benne Horvátországot, Szlavóniát és az Erdélyi Fejedelemséget), Podóliát, valamint Dalmácia és Mórea, azaz a Peleponnészosz-félsziget egyes részeit. Ezen európai sikerek ellenére az Oszmán uralom a Balkán-félsziget legnagyobb részén egészen 1878-ig, illetve a közel-keleti területeken az I. világháborúig folytatódott, ami nem lebecsülendő teljesítmény, még ha a fővárostól távoli tartományok feletti Oszmán ellenőrzés a XVIII–XIX. században már csak formális volt.

A XVI. és XVII. században az Oszmán és Habsburg hatalmi versengés olyannyira rányomta bélyegét Európa és Ázsia sorsának alakulására, hogy ahhoz csak a XVI. századi Valois–Habsburg vetélkedés, vagy a Hideg Háború kora amerikai és szovjet szövetségi rendszereinek rivalizálása hasonlítható. A XVIII. században Oroszország lépett a spanyol és osztrák Habsburgok helyére, és vált az Oszmánok legfőbb európai ellenfelévé. Az Oszmán stratégia alakítói számára a legnagyobb fejfájást a gyengülő Oszmán Birodalom elleni orosz előrenyomulás okozta. Mindez a XVIII. század végén és a XIX. század folyamán is meghatározta az Oszmánok és a nagyhatalmak politikai játszmáját, amely, a történelmi és diplomáciatörténeti tankönyvek mára elkoptatott elnevezését használva, „keleti kérdésként” vált ismertté.

A tanulmányban vizsgált időszak alatt az Oszmánok katonai hatalma és stratégiai céljai legalább annyit változtak, mint ellenfeleiké. A dolgozat első része az Oszmánok felemelkedését az Oszmán fejedelemség 1300 körüli kialakulásától Konstantinápoly 1453. évi elfoglalásáig követi nyomon, és arra keresi a választ, hogy Oszmán aprócska török fejedelemsége miként emelkedett a XVI. század legerősebb világbirodalmai közé. A második rész a XVII. század végéig terjedő időszakot vizsgálja, amikor a birodalom eljutott csúcspontjára, és amikor az új kihívások az isztambuli vezetést arra kényszerítették, hogy jelentősen átalakítsa az Oszmán haderőt és stratégiát.

Stratégia és stratégiai kultúra

A történészek azért, hogy megmagyarázhassák a birodalmak kialakulását, sikereit és kudarcait, megalkották az átfogó vagy „nagy stratégia” (*grand strategy*) fogalmát, amely egyként van figyelemmel az egyes birodalmak geopolitikai céljaira, valamint e célok eléréséhez szükséges katonai, gazdasági és kulturális erőforrásokra. Még ha maga a fo-

galom nem is volt ismert a birodalmak politikusai számára, a modern kutatás mellett érvel, hogy lehetséges rekonstruálni az egyes birodalmak politikáját és azokat a globális stratégiai tervek, amelyek e politika megvalósítása érdekében a gazdasági és emberi erőforrásokat voltak hivatva mozgósítani.¹ Persze félrevezető lenne, ha feltételeznénk, hogy az Oszmánoknak (vagy bármelyik korabeli ellenfelüknek) volt egy olyan egységes stratégiája, amely évszázadokon át vezérfonalként szolgált volna a birodalom politikusai számára. Elméleti koherenciájuk és eleganciájuk miatt az effajta átfogó tézisek kivált a politológusok és szociológusok körében élveznek nagy népszerűséget, ám ezek az elméletek leegyszerűsítik és eltorzítják a történeti valóságot, amely ennél sokkal összetettebb.² Az Oszmán történelem maga is csábít arra, hogy túlhangsúlyozzuk a stratégia és az állami döntések jelentőségét, mivel az állam-központú Oszmán történetírás hagyományosan az állam nézőpontjából tárgyalta az eseményeket, jobbra az állami bürokrácia által termelt forrásokat hasznosítva.

Időnként, elsősorban a korai hódítások idején, azonban az sem teljesen világos, hogy a terjeszkedés mögött kinek a stratégiai elképzelései álltak, kik voltak a döntéshozók, mi motiválta őket és mennyi szerepe volt döntéseikben – ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről – a politikai, ideológiai, társadalmi és gazdasági tényezőknél. A korai Oszmán történelemre vonatkozó ismereteink nagyon szűkösek, sok bennük az ismeretlen tényező, Colin Imber kifejezésével élve „fekete lyuk és spekuláció.”³ Aligha meglepő tehát, ha a szakirodalom a korai Oszmán történelem számos fontos időpontját illetően sem egységes: különböző évekre datálja például Oszmán első jelentős győzelmét a bizánciak felett (1300 körül, 1301, 1302); halálának évét (1324 körül, 1324, 1326), vagy éppen Drinápoly (Edirne) bevételének esztendejét (1360-as évek, 1361, 1367, 1369).⁴ Ez a bizonytalanság részben a források természetével magyarázható. Az Oszmán krónikák, versek, legendák és dinasztikus mítoszok többségét jóval később, a XV. és XVI. század során jegyezték le. Ekkorra a dinasztia-alapító Oszmán utódai már egy teljesen más politikai rendszer, egy összetett hatalmi intézményekkel, ideológiával és legitimitással rendelkező patrimonialis szunnita Oszmán Birodalom felett uralkodtak, így a források gyakorta ezt a későbbi időszakot, semmint az általuk tárgyalt korai éveket tükrözik. Ezzel szemben a korai időszakból néhány felirat, birtokbaiktatási oklevél, az Oszmánok riválisai és ellenfelei (főleg a bizánciak) által lejegyzett egykorú és közel egykorú elbeszélés, illetve egykorú és későbbi elbeszélő, vallási irodalmi mű maradt ránk, amelyekből

¹ *Luttwak, Edward*: The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A. D. to the Third. Baltimore, 1976.; *Parker, Geoffrey*: The Grand Strategy of Philip II. New Haven [Conn.], 1998.; *LeDonne, John P.*: The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831. Oxford, 2004.

² Az orosz történelmet érintő hasonló kritikára lásd: *Fuller, William C.*: Strategy and Power in Russia, 1600–1914. New York, 1992.

³ *Imber, Colin*: The Ottoman Dynastic Myth. *Turcica*, 19. (1987.) 7–27. o.; *Uő*: The Legend of Osman Gazi. In: The Ottoman Emirate (1300–1389). Ed.: *Zachariadou, Elizabeth A.* Heraklion, 1993. 67–76. o. Lásd még: *Heywood, Colin*: Filling the Black Hole: The Emergence of the Bithynian Atamanates. In: *Çiçek, K. et al.* (eds.): The Great Ottoman–Turkish Civilisation, 1. k. Ankara, 2000. 107–115. o.

⁴ Az események megbízható bemutatására lásd: *Finkel* 2005.; *Imber* 2002. Drinápoly elfoglalására lásd: *Zachariadou, Elizabeth A.*: The Conquest of Adrianople by the Turks. *Studi Veneziani*, XII. (1970.) 246–271. o.

a történészek Kis-Ázsia XIII–XIV. századi vallási, kulturális és társadalmi képét igyekeznek megrajzolni.⁵

Amennyiben a forrásproblémákon túlmenően egy, az Oszmán hódításokat meghatározó, korszakokon átívelő „nagy stratégia” meglétét tételeznénk fel, kétségbe vonnánk az emberi kezdeményezőképességet. Hasonló módon azt vélelmezni, hogy a katonai döntéseket mindig az uralkodó és tanácsadói hozták, a tartományi és helyi erők szerepének a tagadását jelentené, és a szultánt valamint az Oszmán hatalmi központot olyan túlhatalommal ruháznánk fel, mellyel azok még a birodalom fénykorában sem rendelkeztek. Az effajta leegyszerűsítések az Oszmán szultánokat a keleti despoták karikatúrájává változtatják. A határtartományok urai a terjeszkedő fejedelemség határai mentén az 1330-as években gyakorta kezdeményeztek katonai akciókat, éppen úgy, miként a határmenti kormányzók évszázadokkal később, melyek olykor nagyobb, az isztambuli kormányzati szándékokkal ellentétes katonai konfliktusokba sodorták a birodalmat. A Habsburgokkal szemben Magyarországon megvívott hosszú vagy tizenöt éves háború (1593–1606) nem az egyetlen példa arra, amikor a birodalmi központtól függetlenül indított határmenti portyázásokból egy a birodalmi erőket próbára tevő nagy háború alakult ki. Történt mindez egy olyan időben, amikor a birodalom másik végén, a keleti fronton 1578-tól ádáz háború dúlt a Szafavidák Perzsiája ellen, és amikor az isztambuli kormányszatnak nem állt érdekében egy újabb konfrontációba bonyolódnia a birodalom dunai végein.

Nem gondolom, hogy lett volna egy, az Oszmán hódításokat és politikát vezérlő, korokon átívelő, átfogó Oszmán stratégia. Úgy látom azonban, hogy az egyes uralkodók igenis rendelkeztek saját stratégiával, amely gyakran egy-egy uralkodó idején is változva kiterjedt a hódításokra, a meghódított területek alávetésére és a felettük való hatalomgyakorlásra. Bár az Oszmán stratégiának voltak olyan elemei, amelyek hosszabb időszakon keresztül is érvényesültek, ezeket az Oszmán vezetés magától értetődő természetességgel módosította és igazította a változó geopolitikai viszonyokhoz. Az Oszmán hódítás módszereinek bizonyos elemivel jó ötven esztendővel ezelőtt Halil İnalcık foglalkozott. A kutatás azóta számos új részletre derített fényt, részben megerősítve, részben pedig megkérdőjelezve a török történész eredményeit. İnalcık a meghódított területek fokozatos betagolásának két jól behatárolható szakaszát különböztette meg: elsőként az Oszmánok „a szomszédos államok feletti korlátozott uralom megszerzését tűzték ki célul”, majd a második lépcsőben „a helyi dinasztiák felszámolásával megszerezték a közvetlen hatalmat”. İnalcık a korai Oszmán uralkodók gyakorlatára összpontosította figyelmét, utalva arra, hogy I. Bajezid volt az, aki kialakította a közvetlen Oszmán hatalmat, átformálva a korai Oszmán határmenti emírséget egy „valóságos iszlám szultánátussá, megteremtve annak hagyományos intézményit is.”⁶ Magyarország tekintetében a „lépésről lépésre” történő hódítás és a „fokozatos betagolás” gondolatát már 1897-ben felvetették. Az 1970-es évek végén Szakály Ferenc Magyarország Oszmán Birodalomba való betagolásának négy szakaszát különböztette meg. Szerinte az első lépcsőben az

⁵ A korai Oszmánok forrásaira és történetére lásd: *Kafadar* 1995.; *Lowry, Heath W.*: The Nature of the Early Ottoman State. Albany, 2003.; *Lindner, Rudi Paul*: Explorations in Ottoman Prehistory. Ann Arbor, 2007.

⁶ *İnalcık* 1954.

ország megpuhítására törekedtek folyamatos portyákkal, hadjáratokkal és ostromokkal, majd második lépésként 1526-ban a sorsdöntő mohácsi csatában megsemmisítették a királyság haderejét és megtörték ellenállását. A harmadik szakaszban 1526 és 1541 között a dél-magyarországi helyőrségeik, valamint vazallusuk, Szapolyai János, segítségével ellenőrzésük alá vonták az országot és felkészültek annak végső elfoglalására. Erre 1541-ben került sor, amikor vazallusuk halála után a Habsburgok veszélyeztették magyarországi pozícióikat.⁷ A „fokozatos hódítás” elméletétől, amely az Oszmán terjeszkedés mögött korszakokon átívelő birodalmi stratégiát lát, lényegesen eltér az a vélemény, amely szerint az Oszmánok – földrajzilag ázsiai és észak-afrikai birodalom lévén – képtelenek voltak hozzáigazítani geostratégiájukat a Jóreménység foka felfedezése következtében megváltozott geopolitikai realitásokhoz.⁸

A fenti elképzelések a hosszú távú Oszmán stratégiaira vonatkoznak. Más történések az egyes uralkodók stratégiájának kutatására szűkítették vizsgálataikat. I. Szulejmán különösen nagy érdeklődést keltett, még ha a levont a következtetések igencsak ellentmondásosak is. A szulejmáni politikát vizsgáló egyik történész képtelen felfedezni bármiféle következetes stratégiát a szultán uralma idején, uralkodását „orientációs válságként” jellemzi, Szulejmánt hibáztatva azért, amiért szerinte az Oszmán külpolitika képtelen volt alkalmazkodni a nemzetközi kapcsolatok azon új rendszeréhez, amely az „Atlanti óceán áthajózása” (azaz Amerika felfedezése) után alakult ki.⁹ Mások éppen ellenkezőleg, különleges tehetségű stratégiai gondolkodóként állítják elének Szulejmánt. Perjés Géza magyar hadtörténész arra a következtésre jutott, hogy Szulejmán felismerte, hogy Magyarország kívül esett az Oszmán hadsereg „akció rádiuszán”, azaz legvégső hadművelleti határán. Ezért szerinte Szulejmánnak nem is volt célja Magyarország meghódítása, mivel az itteni Oszmán uralom fenntartása igen költséges lett volna és a birodalom központjától ilyen távol lévő tartomány védelme komoly deficittel járt volna. Perjés ezért úgy gondolta, hogy miután a szultán felismerte ezeket a korlátokat, úgy döntött, hogy az országot nem hódítja meg, hanem azt vazallus állammá, az Oszmán és Habsburg birodalmak közötti ütköző zónává teszi.¹⁰ Természetesen a vita ezzel nem ért nyugvópontra.¹¹ Szulejmán szultánnak riválisaival szembeni politikáját és e politika mozgatórugóit továbbra is vitatják a történészek. Mégis úgy vélem, hogy annak ellenére, hogy a szulejmáni politika számos eleme továbbra is ismeretlen előttünk, lehetséges a szultán uralkodása alatt egy olyan átfogó birodalmi politika megragadása, amit akár Szulejmán átfogó (grand) stratégiájának is hívhatunk.¹²

⁷ Lásd: Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.; Fodor, Pál: Ottoman Policy Towards Hungary, 1520–1541. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 45. (1991.) 2–3. sz. 271–345. o.

⁸ Grygiel, Jakub J.: Great Powers and Geopolitical Change. Baltimore, 2006.

⁹ Labib, Subhi: The Era of Suleyman the Magnificent: Crisis of Orientation. *International Journal of Middle East Studies*, 10. (1979.) 4. sz. 435–451. o.

¹⁰ Perjés, Géza: Mohács. Budapest, 1979, valamint a könyv angol nyelvű fordítása: The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 – Buda 1541. Boulder, Colo, 1989.

¹¹ Az újabb irodalomból lásd pl.: Fodor 1991. és B. Szabó János: Mohács. Budapest, 2006.

¹² Ágoston, Gábor: Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman–Habsburg Rivalry. In: Aksan, Virginia H. – Goffman, Daniel (ed.): The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire. New York, 2007. 75–103. o.

Persze vigyáznunk kell a nagyívű és tetszetős elméletekkel és leegyszerűsítésekkel. Például nem segít ha az Oszmánokat egy „majdnem tökéletes katonai társadalomként”¹³ írjuk le, mivel az efféle leegyszerűsítés egy különösen harcias kultúrát sugall. Ha azonban az Oszmánokról és ellenfeleikről készült korabeli forrásokat olvassuk, azt látjuk, hogy ők sem voltak harciasabbak riválisaiknál, és az Oszmán társadalom sem tűnik militarizáltabbnak mint mondjuk a Habsburgoké vagy a Romanovoké.

Az „iszlám konzervativizmusra” vonatkozó általánosítások vagy más, ehhez hasonló elavult orientalista nézetek sem segítenek sokat a történész munkájában.¹⁴ Bár az effajta elfogult és tendenciózus megközelítések az újságírók vagy az úgynevezett Közel-Kelet „szakértők” és a televíziós hírcsatornák műsorvezetőinek szóhasználatában még ma is visszaköszönnek, a félresikerült Irak elleni amerikai háború és megszállás fájdalmasan mutatta meg a leegyszerűsített általánosítások veszélyeit. Miközben a vallásos hit és hiedelmek az Oszmán kultúra és *ethosz* alakításban fontos szerepet játszottak, tarthatatlan az állítás, hogy az évszázados Oszmán terjeszkedés mögött az elsődleges és korszakokon átívelő változatlan mozgatóerő az iszlám vallás lett volna. A kutatás már régóta megkérdőjelezte Paul Witteknek az Oszmán *ghazákkal* kapcsolatos értelmezését, miként azt is, hogy az Oszmánok felemelkedése és hanyatlása legjobban az Oszmán hódító ideológiával lenne magyarázható. Ismert, hogy Wittek a *ghaza* fogalom számtalan XIV–XV. századi anatóliai értelmezése közül csak egyet ragadott ki. Wittek a *ghazát* „szent háborúként” magyarázta, szemben a krónikások árnyaltabb szóhasználatával. Ez utóbbiak ugyanis az arab *ghaza* szót és a török *akın* kifejezést (ami mindenféle vallásos kötődés nélküli portyát jelentett) egymással felcserélhetően használták, amikor azokról a portyákról számoltak be krónikaikban, amiket az Oszmánok indítottak keresztény és muszlim szomszédjaik ellen. Az elmúlt évtizedek kutatása a XIII. század végi és XIV. század eleji bizánci–Oszmán határvidékről és általában a kis-ázsiai viszonyokról egy sokkal összetettebb képet rajzolt, ahol a szövetségkötést nem korlátozta a vallás, és ahol muszlimok és keresztények gyakran együtt fordultak riválisaik ellen.¹⁵

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a vallás az Oszmán vezetés számára teljesen közömbös lett volna, vagy hogy a közkatona számára ne jelentett volna motiváló tényezőt, de úgy vélem, hogy a korábbi történetírás a vallás jelentőségét mindkét vonatkozásban mértéktelenül felnagyította. A vallás szerepe az Oszmán birodalmi ideológiában, propagandában és legitimáló technikákban a leglátványosabb, és erre később még visszatérek.

¹³ Sugar, Peter: A Near-Perfect Military Society: The Ottoman Empire. In: Farrar, L. L. (ed.): War: A Historical, Political and Social Study. Santa Barbara, 1978. 95–104. o.

¹⁴ Az iszlámmal szembeni tendenciózusan negatív nézetekre lásd Bernard Lewis újabb írásait, pl.: What Went Wrong?: The Clash between Islam and Modernity in the Middle East. New York, 2003.

¹⁵ Wittek 1938., lásd még: Kafadar, Lowry és Lindner korábban idézett munkáit, valamint Colin Imber vonatkozó írásait. In: *Uő*: Studies in Ottoman History and Law. İstanbul, 1996.; Darling, Linda: Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context. *Studia Islamica*, 91. (2000.) 133–163. o.

A XI–XIII. század folyamán három kataklizma rázta meg Kis-Ázsiát: az 1071-ben Manzikert és az 1243-ben Kösedág mellet vívott két csata, valamint a negyedik keresztes hadjárat 1202–1204-ben. Ezek az események átrajzolták a kis-ázsiai hatalmi viszonyokat és egy olyan hatalmi vákuumot teremtettek, ami számos török fejedelemség, köztük Oszmán bégységének a létrejöttét tette lehetővé. A manzikerti csata a Rumi Szeldzsuk Birodalom megalakításhoz vezetett és megnyitotta az utat a turkomán nomádok előtt, akiknek bevándorlása és letelepedése jelentősen átrajzolta a félsziget etnikai és vallási viszonyait, és Anatóliát az 1300-as évek elejére túlnyomórészt törökké és muszlimmá tette.¹⁶

A Rumi Szeldzsukok által Kis-Ázsia nyugati részére beszorított Bizánci Birodalom sohasem épült fel teljesen a Konstantinápoly 1204. évi kifosztása során okozott pusztításból, amelyet a velenceiek, franciák és latin keresztes bajtársaik követtek el. VII. Palaiologosz Mihály császárnak (uralk. 1261–1282) ugyan 1261-ben sikerült kiűznie a latinokat Konstantinápolyból és új életet lehelnie a Bizánci Birodalomba, a császárnak és utódainak azonban legfőbb célja a balkáni területek visszaszerzése és megtartása volt, s így jóval kevesebb erejük maradt a törökök elleni harcra az anatóliai határvidéken.¹⁷

A Rumi Szeldzsuk törököknek az 1243-as Kösedág mellett vívott csatában a mongoloktól elszenvedett veresége a Szeldzsuk-hatalom hanyatlását eredményezte és számos kis-ázsiai turkomán fejedelemség létrejöttéhez vezetett. Oszmán csak egyike volt a területen befolyást szerzett turkomán vezéreknek. A kis Oszmán emírségnek a bizánci határtartománnyal, Bythiniával való szomszédsága Oszmán harcosait a „hitetlenek” elleni harcban zsákmánnyal és dicsőséggel egyaránt kecsegtette. Egy bizánci sereg felett aratott győzelme (1302) után, valamint a bizánci területek elleni gazdag zsákmánnyal járó betörések hatására egyre több török harcos csatlakozott az Oszmánokhoz.

Az új hódítók első jelentősebb katonai sikerüket mégis akkor érték el, amikor Oszmán fia és utóda, Orhán 1326-ban elfoglalta a bizánci Prousa (Bursza) városát, amelyet azonnal meg is tett fejedelemsége fővárosává. Orhán a bizánci polgárháborút kihasználva 1352-ben szerezte meg az első trákiai hídfőállást, igaz, ezt még házasság és politikai szövetség révén. Az Oszmánok első várukat a Gallipoli-félszigeten ugyanis VI. Kantakuzenosz János bizánci császártól (uralk. 1347–1354), kapták cserébe azért a katonai segítségért, amit az Oszmánok nyújtottak neki és fiának riválisával, V. Palaiologosz János császárral (uralk. (1341–1391) szemben. Két évvel később, Orhán

¹⁶ *Vryonis, Speros Jr.*: The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, Los Angeles and London, 1971.; *Cahen, Claude*: The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century. Ford. és kiad.: *Holt, P. M.* London, New York, 2001.

¹⁷ *Ostrogorsky, George*: History of the Byzantine State. Ford.: *Joan Hussey*. Oxford, 1968. 414–492. o. Magyar fordításban: A bizánci állam története. Ford.: *Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter*. Budapest, 2001.

fia, Szulejmán pasa Gallipolit foglalta el, amelynek erődítményeit egy pusztító földrengés rongálta meg. A Marica és Tundzsa folyók összefolyásánál fekvő Drinápoly (Edirne) elfoglalása, és a birodalom újdonsült fővárosává nyilvánítása I. Murád szultán számára pedig Trákia és Bulgária birtokbavételéhez kínált ugródeszkát. Együttal nyilvánvalóvá tette, hogy az Oszmánok Európában fognak maradni, s egy Európában és Ázsiában egyaránt stratégiai célokkal rendelkező hatalomnak tekintik magukat.

Annak ellenére, hogy I. Murád szultán holtan maradt a csatatéren, az 1389-es rigómezei (koszovói) csata megerősítette az Oszmánok balkáni pozícióit. Lazarević István, aki a csatában megölt Lázár szerb uralkodó fia és utóda volt, az új Oszmán uralkodó, I. Bajezid vazallusa lett. A rigómezei Oszmán győzelem most már Magyarországot is az Oszmánokkal határossá tette, s védekezésre kényszerítette. Magyarország azonban nem tudta az Oszmánok további hódításait megállítani, mivel Zsigmond magyar király serege 1396-ban a Duna menti Nikápolynál megsemmisítő vereséget szenvedett. Ráadásul a törökellenes keresztes hadjáratok támogatása miatt Konstantinápolyt is elhúzódozó Oszmán blokádnak sújtotta.

Az Oszmán fenyegetésre adott európai válasz így erőtlen maradt, s Konstantinápolyt az európai keresztesek helyett Timur anatóliai hódítása mentette meg. Timur ankarai győzelme (1402. július 28.) a kis-ázsiai és balkáni geopolitikai viszonyokat alapvetően alakította át. Timur rendre helyreállította az I. Bajezid szultán által alávett kelet- és közép-anatóliai török fejedelemségeket, visszaadva azoknak az Oszmánok által elfoglalt földjeiket. Az egy évtizedes Oszmán interregnum és a Bajezid szultán fiai közötti kiobbant háború pedig kis híján a zsenge szultanátus bukásához vezetett. Az Oszmán-ház szerencséjére azonban ekkorra már megszilárdultak az alapvető állami intézmények – mindenekelőtt, a hadsereg, a földbirtokrendszer, a központi és tartományi igazgatás – és így a társadalom széles rétegeinek állt érdekében az Oszmán-dinasztia hatalmának helyreállítása.

Európai részről az Oszmán előrenyomulás megállítására az utolsó komoly erőfeszítéseket Magyarország tette, miután II. Murád 1439-ben bekebelezte Szerbiát, Magyarország szövetségesét és vazallusát, s 1440-ben sikertelenül ostromolta öt hónapon át Belgrádot, amely 1427-től a magyar végvári vonal legfontosabb erősségének számított. Az I. Ulászló király (uralk. 1440–1444) és hadvezére, Hunyadi János által irányított Téli hadjárat (1443–1444), valamint az Oszmánok legelszántabb anatóliai riválisa, a Karamán emír újabb támadása alapjaiban fenyegette az Oszmán államot, s II. Murádot békekötésre kényszerítette. Az 1444-es magyar–török–szerb béke visszaállította az 1439 előtti viszonyokat, visszaadva Szerbiát uralkodójának, Branković Györgynek. Miután II. Murád birodalma mindkét szélén helyreállította a békét, lemondott 12 éves fia, II. Mehmed javára. Amikor azonban a magyarok megszegték a békét, Murád újra hadai élére állt és Várnánál 1444. november 10-én legyőzte a magyar király által vezetett kereszteseket. A győzelem konszolidálta az Oszmánok balkáni uralmát.¹⁸

¹⁸ Minderről újabban lásd: *Imber, Colin: The Crusade of Varna, 1443–45.* Aldershot, 2006. Az Oszmán–magyar tárgyalásokra és a békére lásd: *Engel Pál: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez.* In: *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc* (szerk.): *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest, 1984. 77–96. o. és *Ágoston* 1986.

A korai Oszmánok leginkább szembetűnő erőssége az Oszmán és utódai seregéhez csatlakozott turkomán harcosok folyamatos gyarapodása volt. Ennek eredményeként a XIV. század végére az Oszmán erők már számbeli fölénybe kerültek legtöbb kis-ázsiai és európai ellenfelükkel szemben. Olyannyira megerősödtek, hogy 1371-ben legyőzték egy velük szembeálló szerb főúri koalíció csapatait, majd 1389-ben Rigómezőn a bosnyák csapatokkal kiegészített szerb hadsereget. Úgy látszik, hogy a keresztéseket Nikápolynál is legalább tízezer fővel felülmúlhatták: 40-50 ezer Oszmán katona nézett farkasszemet 30-35 ezer keresztessel. Ugyanakkor Bajezid csapatai nem bizonyultak elegendőnek Timur seregével szemben, aki biztos számbeli fölény birtokában szállt velük szembe 1402-ben Ankaránál, ahol a 140 000 fős ellenségre csak 85 000 Oszmán harcos jutott.¹⁹

Az Oszmán uralma alatti török csapatok alapvetően lovas íjászokból álltak, s inkább a portyázásban és lesvetésben, semmint a szabályos csatákban és ostromokban tűntek ki. Mégis, Orhán és I. Murád uralkodása alatt hadseregük a korábbi udvari rablócsapatokból egy fegyelmezett hadsereggé alakult át és alkalmassá vált reguláris hadjáratok és ostromok végrehajtására.²⁰

A XIV. században fiatal parasztok közül toborozták a gyalogos *jaja* (gyalogos) és a lovas *müszellem* (kiváltságos) egységeket. A hadjáratok alatt az uralkodó fizette őket, majd a hadjáratok végeztével visszatértek falvaikba, ahol katonai szolgálatuk fejében mentesek maradtak bizonyos adónemek alól. I. Murád uralkodása alatt a müszellemeket fokozatosan felváltották az udvari zsoldos lovasok, a jaják helyét pedig az *azab* gyalogosok és a janicsárok vették át. Az azab egységek egyfajta paraszti milíciát alkottak, és eredetileg nőtlen (*azab*) fiatalemberekből álltak. A korábbi jajákból és müszellemekből segédcsatások lettek, akik feladata hadjáratok idején a fegyverek és az utánpótlás szállítása, az utak és hidak építése és javítása lett.

A janicsárokhoz hasonlóan szerveződő, íjjal és karddal ellátott azab gyalogság könnyen feláldozható gyalogságnak számított, amely az Oszmán hadrend első soraiban küzdött, az ágyúk és a janicsárok előtt. Bár számuk már a XV. században jelentős volt – Konstantinápoly 1453-as elfoglalása idején 20 000, az 1473-as Uzun Haszán elleni hadjárat idején 40 000 –, szerepüket fokozatosan a janicsárok vették át, ám az azabok tovább szolgáltak a helyőrségekben és a flottán.

A janicsárokat (törökül: *yeni çeri*, azaz új csapatok) a szultán testőrségeként az 1370-es években szervezték meg. A devsirme vagy gyerekadó rendszert az 1380-as években

¹⁹ A középkori krónikások általában hihetetlenül nagy számokat adnak meg az egyes csatákban részt vett hadak nagyságára vonatkozóan. Ezeket sokszor még irányadónak sem tekinthetjük, de sajnos a XVI. századig, amikor már mustralisták is rendelkezésre állnak, szinte lehetetlen e számok ellenőrzése. Különösen nehéz megbecsülni a nomád seregek létszámát, mivel a nomád harcosok több lovat vittek magukkal hadjárataikra. Az ankarai csatával kapcsolatban fent megadott becslések a legkonzervatívabbak, de még így is túlzónak tűnnek.

²⁰ Káldy-Nagy, Gyula: The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1977.) 2. sz. 147–162. o.; Káldy-Nagy 1986.; Fodor, Pál: Ottoman Warfare 1300–1453. In: *Fleet, Kate*: Byzantium to Turkey, 1071–1453. Cambridge, 2009. 192–226. o.; Imber 2002. 193–206. o.; Murphy 1999.

vezették be, hogy biztosítsák a janicsárok utánpótlását. A gyerekadó keretében elsősorban a Balkánon a 8 és 20 év közötti keresztény fiatalokat gyűjtötték be, időszakonként változó arányban, jobbára a szükségleteknek megfelelően. Miután áttértek az iszlámra és hét-nyolc évet töltöttek anatóliai paraszt gazdaságokban, a fiatalok újoncként kerültek a janicsárok kötelékébe, s kezdetét vette katonai kiképzésük. Emellett a birodalom hajóépítő és ágyúöntő műhelyeiben is dolgoztak. Az 1389-es rigómezei csata idején számuk 2000 fő körül lehetett, II. Mehmed uralkodásának második szakaszát megelőzően pedig 3000 főre emelkedhetett.

Az Oszmán hadsereg döntő eleme azonban a lovasság maradt. Ugyan az udvari zsoldosok hat lovas egysége a maga 4000 főjével (1480-as években) nem tekinthető magas számnak, a XVI. század elején az Oszmánok a timár- vagy szolgálati birtokok segítségével jelentős tartományi lovashaderőt tartottak fenn. E rendszer keretében az Oszmán tartományi lovaskatona, ismertebb nevén a timáros szpáhi – a neki juttatott birtokokról beszedhető adó fejében – köteles volt magát (és ha birtokainak jövedelme ezt szükségessé tette kíséretét) felfegyverezni rövid karddal és íjjal, valamint lóval és páncélzattal (sisak és páncéling) felszerelni, és a szultán hívására fegyveres kíséretével együtt lóháton katonai szolgáltra jelentkezni. Annak érdekében, hogy számon tarthassák a szpáhikat és kötelezettségeiket, az Oszmán kormányzat talán már I. Bajezid szultán idejétől különféle kimutatásokat vezetett. A hadjáratok idején pedig mustra listákat készítettek, hogy megállapíthassák, az összes lovas megjelent-e, s az előírt számban hozta-e magával kíséretét és felszerelését. Abban az esetben, ha a szpáhi nem jelentkezett szolgáltra vagy kíséretét nem az előírt számba hozta magával, elveszítette szolgálati birtokát, amit azután valaki másnak utaltak ki. Az 1430-as és 1440-es évek hadjárataiban mozgósított timáros szpáhik számát a kutatók 10 000-15 000 főre becsülik.²¹ Ezen egységek mellett a XVI. század elejéig a portyázó könnyűlovasság, a hagyományos türk nomád harcosok utódai, az akindzsik (*akıncı*) katonai jelentősége is megmaradt. A nagyobb hadjáratokban számuk akár a 20 000 főt is elérhette, és a határtartományok urai felügyelték őket.

Az Oszmán hatalom és stratégia rugalmassága lehetővé tette, hogy az Oszmán fegyveres erőiben rendre feltűnjenek a szultán vazallusainak keresztény csapatai. A rigómezei csatában Lázár szerb fejedelem ellen ott harcoltak I. Murád délkelet-európai vazallusai. Az 5000 fős szerb nehézlovasság döntő szerepet játszott Bajezid nikápolyi győzelmében, Ankaránál pedig a szerb kontingensek tartottak ki legtovább a szultán oldalán, az ütközet legvégéig vállvetve küzdve a janicsárokkal. Persze a frissen alávetett vazallusok csapatainak hadrendbe állítása kockázatokkal is járt. Ankaránál az Oszmán sereg bal szárnyán felálló Kara (Fekete) Türkök áruló módon egyezséget kötöttek Timurral és hátba támadták Bajezid csapatait. Az anatóliai turkomán emírségek lovasseregei, akiknek emírei Timur seregében harcoltak, ezt látva szintén hátat fordítottak az Oszmánoknak.

Az Oszmán sereg meghatározó részei (az azab gyalogosok, a timárbirtokos lovasság és az akindzsik) kardot és íjat használtak. Az Oszmánok a tűzfegyvereket a XIV. század második felében honosították meg seregükben, önálló tüzércsapatokat a szultán állandó seregében pedig a XV. század elején állítottak fel, jóval megelőzve ezzel európai ellenfe-

²¹ Fodor Pál előző jegyzetben hivatkozott munkája, 204. o.

leiket. A közvetlen harci érintkezés, a csempész fegyverkereskedelem, az európai katonai szakértők alkalmazása egyaránt biztosította a naprakész haditechnika és katonai ismeretek elterjedését a birodalom területén. Eredetileg maguk a janicsárok is íjat, számszerűjart és lándzsát használtak. II. Murád alatt azonban megismerkedtek a kanócos puskákkal. A XVI. század elejére a janicsároknak mintegy fele (4-5 ezer fő) rendelkezhetett tűzfegyverrel.²² Ennek ellenére a janicsárok hagyományos fegyvere, a reflex íj még a XVII. században is félelmetes fegyver maradt.

A terjeszkedés stratégiái és a vezetés

Oszmán és utódai pragmatikus stratégiának és jó taktikusnak bizonyultak, akiknek sikerült összekovácsolniuk egy széles, etnikailag és vallásilag sokszínű támogatói kört. Az Oszmán terjeszkedési stratégia és hatalomgyakorlás több elemre épült, amelyben szerepet játszottak 1. a dinasztikus házasságok és házassági szövetségek; 2. az Oszmán hódítás előtti keresztény nemesség és hadakozók integrálása az Oszmán katonai és igazgatási elitbe (*aszkeri*) főként javadalombirtokok juttatása révén; 3. az Oszmán pragmatizmus és rugalmasság a tartományi igazgatásban és adózásban, amely jól összhangban volt az iszlám *isztimálet* elvével, amit Oszmán kontextusban toleráns kormányzásnak, az adózó alattvalók védelmének fordíthatunk, és végül 4. Az államilag szervezett kényszer-telepítés vagy deportálás (*szürgün*), amely egyként szolgált politikai és gazdasági célokat.

Az Oszmán-ház alapításával kapcsolatos legendák szerint az első „politikai” házasságra Oszmán és a befolyásos nyugat-anatóliai Vefai-Babai misztikus dervisrend sejkje, Edebalı leánya között került sor. Mindezt *Oszmán álma* előzte meg, melyet jobbra Ásikpasazáde XV. századi Oszmán krónikás nyomán szinte minden összefoglaló közöl: eszerint Oszmán látta, hogy a sejk mellkasáról egy hold kelt fel és Oszmánén nyugodott le. Oszmán köldökéből egy nagy fa nőtt ki, amely ágaival beárnyékolta az egész világot. Az álom értelmét maga a sejk fedte fel Oszmánnak. Az isteni jel arra utalt, hogy Oszmánnak és utódainak az Űr szuverenitást és hatalmat fog biztosítani, a hold pedig a sejk leányát jelképezte, akit Oszmánnak a sors rendelt feleségül. E házassága révén Oszmán biztosította magának az anatóliai dervisek és állattartó türkmének virágzó és befolyásos közösségének támogatását.²³ Később Oszmán összeházasította Orhán nevű fiát az észak-nyugat Kis-Ázsiában, Jarhiszár környékén uralkodó bizánci főúr leányával. A házassággal nemcsak fontos kapcsolatot teremtett egy szomszédos bizánci hadúrral, de – amennyiben hihetünk forrásainknak – megíúsított egy tervezett házasságot és politikai szövetséget is az Oszmánokkal szomszédos Jarhiszár és Biledzsik keresztény ura között.²⁴ A dinasztikus házasságok az 1450-es évekig fontos szerepet játszottak a szom-

²² Az Oszmán sereg 1526-ban a mohácsi hadjáratra 4060 puskát, a Szafavidák elleni 1533–1535 évi „iraki” hadjáratra pedig 5020 puskát vitt magával. *Emecen* 2010. 41. o. A janicsárok száma e hadjáratokhoz legközelebb eső években a következőképp alakult a fennmaradt zsoldlisták szerint 1524–1525-ben 9390 fő, 1527–1528-ban 7886 fő, 1530-ban 8407 fő. Lásd: BOA, MAD 23. és *Ágoston* 2012. 179. o.

²³ *Peirce, Leslie P.*: The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. New York, 1993. 16. o.

²⁴ *Kafadar* 1995. 128. o., aki tárgyalja a házasság vitatott jellegét is.

szédos keresztény és muszlim államalakulatok alávetésére és annektálására irányuló Oszmán stratégiában. Az Oszmánok a bizánci, szerb, bolgár uralkodó dinasztiákkal, az anatóliai muszlim fejedelemségekkel (Germijan, Iszfendijar, Ajdin, Szaruhan, Csandar, Karaman és Dulkadir) kialakított házassági szövetségekkel nem pusztán további területi nyereségre tettek szert. A mennyasszonyok apái és testvérei mind Oszmán vazallusokká váltak, akik azután adókkal és segédcsapatokkal szolgálták a további terjeszkedést. 1346-ban Orhán másodszor is házasságot kötött, ez alkalommal egy bizánci hercegnővel, Theodorával (az Oszmán krónikákban Nilüfer), aki Orhán csapatait fel is használta atyja, Kantakouzenosz János bizánci trónra segítésében. Viszonzásképpen Orhán megkapta Tzypmét, az Oszmánok első hídfőállását a Gallipoli félszigeten. I. Murád uralkodásának idejére az effajta dinasztikus és politikai házasságok a hódítás jól bevált módszerévé váltak. 1371 után I. Murád elvette a tirnovoi bolgár cár, Sismán nőtestvérét, és a friggyel a cár Oszmán vazallussá vált. Az 1370-es évek végén Murád szultán Bajezid fiát házásította össze a szomszédos Germiján török emirátus uralkodója, Jakub leányával, melynek révén az Oszmánok megszerezték az emirátus egy részét, annak fővárosával, Kütahjával, együtt. 1392-ben I. Bajezid elvette a szerb fejedelem, Lazarević István nőtestvérét, és a házassággal István vazallusi helyzetét is biztosította. 1394-ben Bajezid egy frank grófnőt vet feleségül, aki egy Athéntől keletre eső apró hercegség úrnőjének lánya volt, és a mennyasszonnyal a hercegség fele is az Oszmánok kezére jutott. 1423-ban a kelet-anatóliai Kasztamonu legyőzött ura adta nőül leányát II. Murádhhoz, miközben ő maga Oszmán vazallus lett. 1435-ben pedig II. Murád Branković György szerb despotá Mara nevű leányát vette nőül.²⁵

A dinasztikus házasságok mellett, hogy féken tartották a rivális keresztény és muszlim fejedelmeket, területet, szövetségést és vazallusi katonai segílyt jelentettek, a nemzetközi kapcsolatokban pedig felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak. Az 1443–1444-es kritikus esztendőkből – amikor a magyarok a Balkánon támadták meg az Oszmánokat, miközben a Karamánok is támadásba lendültek Kis-Ázsiában – II. Murád családi kapcsolatait (szerb feleségét és annak apját) használta fel a magyarokkal való béketárgyalások megkezdéséhez. Egy januári puhatolózást követően a szultán készségét a béketárgyalásokra egy ortodox szerzetesen keresztül tudatta a magyarokkal 1444 márciusában, akit látszólag szerb felesége küldött a szultán apósához. Végül ez vezetett el az 1444. júniusi edirnei Oszmán–magyar–szerb békéhez, ami szabad kezet adott az Oszmánoknak, hogy megfékezzék a lázadó karamánokat és ázsiai csapataikkal szabadon rendelkezhessenek. Így amikor a magyarok megszárták a Magyarországon időközben megerősített békét és 1444 őszén egy keresztes sereggel átlépték az Oszmán határt, II. Murád már harcra készen állt, és le is győzte őket a várnai csatában.²⁶

²⁵ Az Oszmánok házassági és gyermeknemzési gyakorlatára lásd: *Peirce* 23. jegyzetben hivatkozott munkáját, 28–56. o. Ezekre és további példákra lásd: *Imber* 2002. 88–95. o., aki úgy gondolta, hogy a Nilüferre vonatkozó történet, miként „a korai Oszmánokra vonatkozó legtöbb történet” nagy valószínűséggel kitálálás.

²⁶ *İnalcık, Halil*: 1444 Buhrani. In: *Uő*: Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar. İstanbul, 1954. 1–54. o.; *Engel, Pál*: János Hunyadi and the „Peace of Szeged” (1444). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47. (1994.) 241–257. o., *Agoston* 1986., valamint *Imber* 18. jegyzetben hivatkozott munkája.

A házasságok nem kis szolgálatot tettek az 1402–1413-es polgárháború idején is, amikor I. Bajezid fiai küzdöttek egymással a hatalomért, igaz, ez esetben a házasságokat nem alávetés céljával, hanem a szövetségesi kapcsolatok építésére és katonai segítség szerzésére használták. Musza és Mehmed szultáni hercegek házasságok útján biztosították a helyi fejedelmek segítségét. Mehmed szultánfi pedig birodalomrészének keleti határát a várható Timurida, mameluk és karamán támadásokkal szemben apósa, a dél-kelet-anatóliai Dulkadir emír segítségével védte, miközben ő maga a Balkánon harcolt testvére, Musza ellen. A Dulkadir emír vejének csapatokat is küldött, mielőtt Mehmed végső támadást intézett volna Musza ellen.²⁷ Miközben a dinasztikus házasságok az Oszmán hódítási és hatalomgyakorlási stratégia részét képezték, a szultánok nagy figyelmet fordítottak arra, hogy e házasságokból ne szülessenek trónutódok, akik trónkövetelőként léphettek volna fel, veszélyeztetve ezzel az Oszmán dinasztia szuverenitást és az állam területi egységet. Az Oszmánok általában rabszolga ágyasok révén biztosították a gyermekáldást, kivételként I. Murád és I. Szelim említhetők, mivel mindkét szultán anyja a Dulkadir emírek leánya volt.

Az Oszmán politikai pragmatizmus és a korai Oszmán kormányzati rendszer nyitottsága a meghódított népek megnyerésében is hatásosnak bizonyult, és további szövetségeseket, katonákat és adófizetőket szerzett a birodalomnak. Az Oszmán adózást is hozzáigazították a hódítás előtti gyakorlathoz. A hódítás után gyakran enyhítettek az adóterheken, vagy éppen védelmükbe vették az adófizető alattvalókat a jogtalan adó-kivetéssel szemben. Az adózók védelmében a hatékony tartományi igazgatás, melynek feladata volt, hogy biztosítsa a jogot és rendet a tartományokban, kulcsszerepet játszott. Mindez nemcsak a már említett *isztimálet* iszlám elvével volt összhangban, de az Oszmánok pragmatizmusából is következett. Azáltal, hogy a Balkánon vagy az egykori Trebizondi „Bizánci Birodalom” területén timárbirtokokat juttattak az alávetett keresztény nemességnek, olyan támogatókra tettek szert, akik szívesen teljesítettek katonai és igazgatási szolgálatot egy olyan társadalmi közegben, amelyben az Oszmánok még tapasztalatlanok voltak. A Balkánon a keresztény földesurak maguk is hasznát látták az Oszmán hódításnak, mivel lehetőségük nyílt arra, hogy megőrizzeik vallásukat, társadalmi státuszukat és legalább részben a hódítás előtti hűbér (*pronoia*) és örökös birtokaikat (*bastina*). A keresztény timárbirtokosok és fiaik közül sokakat *vojníknak* hívtak, amely a harcosok, katonák szláv elnevezése volt. Az 1370-es vagy 1380-as évekre kialakított rendszerben a vojníkok jelentős számban tűntek fel Bulgáriában, Szerbiában, Macedóniában, Thesszáliában és Albániában. Nagyszámú balkáni vlachnak nevezett nomádot is soraik közé fogadtak. A meghódított Szerbiában, Bulgáriában és Görögországban az Oszmánok a hódítás előtti helyi községi szervezetek és vezetőik, a kenézek és *primikürök* további működését is megengedték. E pragmatikus lépés nemcsak a jogrend fenntartásához járult hozzá, de az adók folyamatos áramlását is biztosította a birodalmi központba.²⁸

²⁷ Imber 2002. 94. o.

²⁸ İnalcık 1954. és *Uő*: Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na: XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri. In: *Uő*: Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler. İstanbul, 1993. 67–108. o.

Az 1350-es évektől az Oszmán birodalomépítési stratégia másik eleme, az államilag szervezett áttelepítések vagy deportálások (*szürgün*) gyakorlata is megjelent. Ezzel számos stratégiai cél elérése vált lehetővé:

1. A kis-ázsiai turkomán és tatár nomádok Balkánra telepítésével I. Murád és utódai a törökül beszélő muszlim alattvalók számát növelték egy gyakran ellenséges, szlávul beszélő keresztény környezetben. A keresztény közösségek áttelepítése a Balkánról Anatóliába hasonló célt szolgált. Amikor e gyakorlatot az anatóliai turkománok spontán migrációja is erősítette, az a trákiai és kelet balkáni népesség eltörökösödéséhez vezetett, és az Oszmán kolonizáció így elérte a helyőrségeken és városi településeken túli falvakat is.
2. Az Oszmánok az áttelepítéseket arra is használták, hogy megnöveljék katonai jelenlétüket az újonnan meghódított területeken, mivel a Kis-Ázsiából Európába áttelepített turkománok sokszor a korai Oszmán hadszervezet, például a már említett *jaja* gyalogság, részét alkották. Azáltal, hogy mezőgazdasági telkeket kaptak új hazájukban, az állam a meghódított területek helyi forrásait hasznosítva fizette őket.
3. A kényszer-telepítések hasznosnak bizonyultak az Oszmánok anatóliai fennhatóságának a biztosításában, illetve helyreállításában is azáltal, hogy a nehezen kormányozható és lázadó anatóliai turkománokat a Balkánra helyezték át, megfosztva őket hagyományos bázisuktól. Ennek keretében kerültek a nemrég meghódított Saruhan emirátus turkománjai Üszkü (Skopje) és Filibe (Plovdiv) környékére az 1380-as években, a lázadó Csejni turkománok a fekete-tengeri Dzsanik körzetéből Albániába, vagy az Amaszja-Tokat vidéki tatárok a Marica völgyébe, hogy csak néhány példát említsünk.
4. II. Murád és II. Mehmed uralkodása alatt a kényszer-telepítések nagy szerepet játszottak a korábbi bizánci városok, Szaloniki, Konstantinápoly és Trabzon újjáélesztésében. Berelepítésük, újjáépítésük és oszmanizálásuk biztosítására a szultáni kormányzat muszlim, keresztény és zsidó parasztokat, mesterembereket és kereskedőket telepített át olyan más városias központokból, mint Bursza, Edirne, Filibe, vagy Gallipoli, illetve olyan különböző területekről, mint Anatólia, Szerbia, Albánia, Morea, az égei-tengeri szigetek, vagy a Krím-félsziget.²⁹

A jól megválasztott stratégiától függetlenül az Oszmán hadisikerekben a körülmények szerencsés alakulása is szerepet játszott. 1302 márciusában áradások térítették el a Szakarja (Sangarius) folyását a folyó korábbi medrébe, s tették használhatatlanná a folyó új medre mentén kiépített bizánci erődöket. A folyó bizánci oldalán Palaiologosz Mihály nem olyan régen, 1281–1282-ben építtette ki az erődöket (ahol túl nagy volt a távolság a várak között, ott kidőlt fákból emelt akadályokkal erősítették a védelmet), hogy ezentúl ezekből védelmezni lehessen a partszakaszt az átkelő ellenséggel szemben.

²⁹ Barkan, Ömer Lütfi: Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11. (1949–50.) 524–570. o.; *Uo.*, 13. (1951–52.) 56–78. o.; *Uo.*, 15. (1953–54.) 209–237. o. Újra kiadva: Barkan 2000. 1. k., 509–606. o.; *İnalcık* 1954. 122–129. o.; *Uő.*: The Yörüks: Their Origins, Expansion, and Economic Role. In: *Uő.*: The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society. Bloomington, 1993.; *İnalcık* – Quataert 1994. 31–41. o.

Az áradás azonban mindent használhatatlanná tett, s Oszmán csapatával könnyűszerrel kelt át a folyón. Oszmán első jelentős katonai sikerét néhány héttel később, 1302. július 27-én Nikomedia (Izmit) mellett, Bapheuszi síkságán érte el, a folyó bizánci fennhatóság alá eső oldalán.³⁰ A győzelem megnyitotta az utat a további hódítások előtt, egészen Konstantinápolyig.

Egy másik természeti katasztrófa, egy 1354. március 2-án történt földrengés pedig a Trákia irányába való terjeszkedés kapuit nyitotta meg. A földmozgás elpusztította Trákia bizánci partszakaszát, beleértve Gallipoli várát, amely az Ázsiából Európába való átkelést is ellenőrizte. Oszmán fia, Szulejmán, miután a pusztításról az ázsiai oldalon, Pegaiban (Biga) értesült, átkelt a szoroson, s birtokba vett számos, bizánci lakóitól elhagyott települést, ahová legott muszlim hitű törököket telepített. Gallipoli erődtímenyeit az Oszmánok gyorsan helyreállították, a várat őrsereggel látták el, s hamarosan egyik fontos európai hídfőállásukká és hadikikötőjüké fejlesztették.³¹

Nehéz megítélni, hogy az Oszmánok hadisikerei és hódításai mennyiben tulajdoníthatók az első szultánok személyes vezetői képességeinek. Így például tagadhatatlan I. Murád katonai és uralkodói tehetsége, de bizonyos, hogy a török határ menti nagyurak, különösen az Evrenoszok Macedóniában, vagy a Mihalogluk Bulgáriában meghatározó szerepet játszottak az Oszmán állam határainak kiterjesztésében. Hasonlóképpen I. Murád szultán hadvezérei, Lala Sáhín és Csandarli Kara Halil Hajreddin pasa nagymértékben hozzájárultak a szultán hódításaihoz. Ezen vezírek meghatározó szerepet vittek a terjeszkedő Oszmán állam adminisztrációjának és kormányzati intézményeinek alakításában is, amelyek I. Murád uralkodásának végére egyre összetettebbé és központosítottabbá váltak. II. Murád nagyvezíre, Csandarli Halil pasa (az előbb említett Halil Hajreddin pasa unokája) pedig az 1440-es években vált megkerülhetlenné az óvatossá és kiegyensúlyozottsá Oszmán külpolitika alakításában. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy kerülték az egyidejűleg két vagy több fronton vívott harcot, miután éppen hogy kiheverték az 1402 és 1413 közötti polgárháborút, miközben keresztes hadjáratok, valamint hagyományos ellenfeleiket – Magyarországot, Velencét, a Bizánci Birodalmat és Karamániát – egyesítő Oszmán-ellenes koalíciók fenyegetésében éltek.

A birodalom

Geopolitika: a birodalmat ért kihívások

Korunk szociológusai nem tekintik világbirodalomnak az Oszmán Birodalmat, mivel az nem rendelkezett a „globális és világhatalom még minimális kritériumaival sem” – azaz nem volt tengeri birodalom, mivel tengeri flottája „képtelennek bizonyult az óceánok

³⁰ Lásd *Lindner* 5. jegyzetben hivatkozott munkáját, 102–116. o., valamint *Zachariadou, Elizabeth A.*: *Natural Disasters: Moments of Opportunity*. In: *Üő* (ed.): *Natural Disasters in the Ottoman Empire*. Rethymnon, 1999. 7. o.

³¹ Uo. 7–11. o.

meghódítására”.³² Ennek ellenére a korabeli európaiak számára a „legfélelmetesebb” birodalomnak tűnt.³³ Ezt a tekintélyt geopolitikai helyzetével, hatalmas területével és népességével, gazdasági erőforrásainak bőségével, s azzal a központi és tartományi adminisztrációval vívta ki, amely képes volt a birodalom erőforrásait az Oszmán szultánok és kormányzó elit stratégiai érdekeinek megfelelően mobilizálni. Az Oszmán hadsereg, amelyet a kortárs európaiak a legjobb és leghatékonyabb haderőnek tartottak, maga is az erőforrások hatékony felhasználásán alapult. Kortársaik és fő riválisaik számára a szultán birodalma világhatalom volt. Általános a vélekedés, miszerint a birodalom megalapítása II. Mehmed uralkodásához kapcsolható.

Valóban, ebben a folyamatban Konstantinápoly II. Mehmed általi elfoglalása 1453-ban a legfontosabb esemény volt. Az Oszmánok szemszögéből a város meghódítása felszámolta azt a bizánci éket, amely elválasztotta egymástól a szultán európai és ázsiai tartományait. Amíg sem a Balkán, sem pedig Anatólia nem rendelkezik természetes földrajzi és stratégiai központhoz, addig Konstantinápoly fekvése folytán a két birodalomrész ideális fővárosa. II. Mehmed és utódai újjáépítették és benépesítették az ostromban megrongálódott és Bizánc végnapjaiban elnéptelenedett várost. Konstantinápoly népessége már 1477-re kétszerese lehetett az ostrom előtti 40 ezer főnek, és a város lakóinak száma a XVI. század derekára-végére elérhette a 250 ezer főt. Köszönhetően az Oszmánok toleráns és pragmatikus magatartásának a város korábbi görög és európai keresztény (főként genovai és velencei) lakóival szemben, valamint II. Bajezid szultán azon döntésének, hogy új hazát adott a Spanyolországból elűzött szefárd zsidóknak, a város lakossága már a XV. század végén soknemzetiségű és vegyes vallású lett. Lakóinak mintegy 60 százaléka muszlim, 40 százaléka pedig keresztény és zsidó volt. A város a következő században is megőrizte vegyes vallású és soknemzetiségű karakterét, nagyjából a fentiekhez hasonló arányokkal. Történt mindez akkor, amikor Európa uralkodói szerte a kontinensen igyekeztek ráerőltetni az uralkodóház vallását alattvalóikra. Mehmed elhagyta a szultánok korábbi fővárosát, Edirné, és Konstantinápolyban egy új szultáni palota, a Topkapı Szeráj építésébe kezdett, melynek fekvése az Aranyszarv-öböl és a Márvány-tenger találkozásánál páratlan védelmet és lenyűgöző kilátást biztosított.

Stratégiai szempontból a város fekvése lehetővé tette, hogy az Oszmánok ellenőrzésük alá vonják az Európa és Ázsia, a Földközi-tenger és a Fekete-tenger közötti kereskedelmi utakat. A város mindemellett tökéletes logisztikai bázist kínált az emberi és gazdasági erőforrások mobilizálására mind az ázsiai, mind pedig az európai hadjáratokban. Konstantinápoly ismét egy világbirodalom fővárosa lett. A város adott helyet a birodalom zsoldos katonasága kaszárnyáinak, itt állomásozott a birodalom tengeri flottája, itt voltak a legfontosabb hajóépítő és ágyúöntő műhelyek, lőpormalmok és egyéb katonai-ipari létesítmények is. A városban dolgozó török és perzsa kovácsok, görög és örmény aknászok, bosnyák, szerb, török, itáliai, német, és később francia,

³² *Modelski, George – Thompson, William R.*: *Seapower in Global Politics, 1494–1993*. Seattle, 1988. 44. o. Lásd még: *Brummett, Palmira*: *The Ottomans as a World Power: What We Don't Know about Ottoman Sea-Power. Oriente Moderno, XX. (LXXXI.)* (2001.) n. s. 1. *Fleet, Kate* (ed.): *The Ottomans and the Sea. Uo., 1–21. o.*

³³ *Valensi, Lucette*: *The Birth of the Despot: Venice and the Sublime Porte*. Ithaca, 1993. 24–25. o.

angol és holland ágyúöntők és hadmérnökök, velencei, dalmát és görög hajóácsok, hajóépítők és matrózok az Oszmán fővárost „a technológiai dialógus” ideális helyévé avatták és lehetővé tették, hogy az Oszmánok lépést tartsanak a haditechnika és hajóépítés európai fejlődésével. Az Oszmán főváros a nemzetközi diplomácia és kémkedés egyik kitüntetett központja volt, ahol minden fontosabb állam tartott állandó követeket.³⁴ Konstantinápoly a politikai, katonai és kulturális karrierek páratlan lehetőségét kínálta. A város vonzotta a tehetségeket a birodalom minden szegletéből és a birodalmon kívülről is, kiváló emberi erőforrást kínálva így a hadsereg, valamint a birodalmi adminisztráció és gazdaság számára.

Konstantinápoly stratégiai helyzete és gazdagsága lehetővé tette II. Mehmednek, hogy Szerbia (1459), Bosznia és Hercegovina (1463), Albánia (1478–1479), Morea (Peloponnészosz, 1458–1460) és Euboea (1470) elfoglalásával megszilárdítsa az Oszmán uralmat a Balkánon. Az 1463–1479 közötti velencei–Oszmán háború pedig már jelezte, hogy az Oszmánok az Égei-tengeren is politikai tényezővé váltak. II. Mehmed a Krímben található genovai kereskedelmi kolóniákat is elfoglalta (1475), s a muszlim krími tatár kánságot vazallusává tette (1478), amellyel megszerezte a Fekete-tenger partvidéke feletti ellenőrzést. Mindez megvalósíthatatlan lett volna az Oszmán hadiflotta nélkül, amit jelenősen fejlesztettek II. Mehmed és II. Bajezid uralkodása alatt (uralk. 1481–1512).

A kelet-anatóliai Oszmán uralom azonban mindaddig nem volt szilárd, amíg az 1470-es években Mehmed el nem foglalta a Karamán emirátust (1468–1474), s le nem győzte keleti muszlim riválisát, Uzun Haszánt (uralk. 1453–1478), az Akkojunlu („Fehér kos”) Turkomán állam fejét (1473), aki a Kelet-Anatóliától egészen Nyugat-Iránig terjedő hatalmas területek felett uralkodott. Az Akkojunluk azonban tovább folytatták ellenállásukat, és területüket csak II. Mehmed unokája, I. Szelim (uralk. 1512–1520) tagolta be végleg a birodalomba. Igaz, ezzel egyidőben a Szafavida dinasztia felemelkedése Perzsiában minden korábbinál komolyabb fenyegetést jelentett a kelet-anatóliai Oszmán uralomra nézve.

1501-ben Iszmail, a harcias Szafavijja vallási rend feje legyőzte az Akkojunlukat, magát sahnak nyilvánította és az iszlám tizenkettes síita rítusát formálódó új birodalmának hivatalos vallásává tette. Iszmail sah (uralk. 1501–1524) úgy jelent meg, mint Mahdi, az iszlám megjövendőlt megmentője, és sokan úgy tekintettek rá, mint a régóta várt, de fél nem ismert imámra. A turkománok és a kelet-anatóliai kurdok szemében a Szafavida típusú kormányzat sokkal vonzóbb volt, mint a központosított Oszmán uralom, amely a nomád életmód és társadalmi struktúra megszűnésével fenyegette őket.

I. Szelim szultán erőfeszítéseinek nagy részét és birodalmi erőforrásainak zömét a Szafavida kihívás felszámolására fordította. A nyers katonai erőt (csaldiráni győzelme Iszmail sah fölött, 1514. augusztus 23.) egyesítette az Oszmán uralom alatt élő és a Szafavidákkal szimpatizálók között kifejtett propagandával. Politikájának köszönhetően sikerült kiter-

³⁴ A fentiekre lásd: *Ágoston, Gábor*: The Ottoman Empire and the Technological Dialogue between Europe and Asia: The Case of Military Technology and Know-how in the Gunpowder Age. In: *Günergün, Feza és Dhruv Raina* (eds.): Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge. New York, 2011. 27–40. o., valamint „Az Oszmán és az európai diplomácia...” és a „Birodalom és információ...” című tanulmányokat kötetünkben.

jeszteni az Oszmán uralmat Kelet-Anatólia legnagyobb részére, jöllehet Isztambul hatalma ezeken a területeken egészen a birodalom végéig bizonytalan maradt. Szelim hódításai és a dél-kelet anatóliai Dulkadir emírség területére formált igénye az Oszmánokat szembeállította a Mameluk Birodalommal, a Dulkadir emír hűbérurával. A háború a Mameluk Birodalom vereségével zárult. Az Oszmánok 1516–1517-ben meghódították Szíriát, azaz a Taurusz hegység és Sínai-félsziget közötti területeket, valamint Egyiptomot.

Az Oszmán uralom bevezetése az említett arab területeken jelentős politikai, ideológiai és gazdasági következményekkel járt. Szelim hódításai révén Mekka és Medina, az „iszlám bölcsőjének” urává vált, és megszerezte a kalifák korábbi székvárosait, Damaszkuszt és Kairót is. Ő maga és utódai büszkén viselték a „két nemes szentély szolgálója” (Mekka és Medina) címet, s ezzel az ő feladatukká lett a Mekkába irányuló éves zarándoklat szervezése és oltalmazása is, ami az Oszmánoknak páratlan presztízst és legitimitást biztosított az iszlám világban. Szelim hódításai a birodalom területét 1,5 millió négyzetkilométerre növelték, s a Szíriából és Egyiptomból származó jövedelmek a szultáni kincstár bevételeinek mintegy egyharmadát tették ki.

Az Isztambul és Kairó közötti tengeri útvonalak védelme tehát létkérdéssé vált, s az Oszmán haditengerészet további fejlesztését tette szükségessé. Ugyancsak e tengeri összeköttetés védelme indokolta az ellenséges johannita lovagrend központja, Rodosz elfoglalását 1522-ben, illetve a velencei kézen lévő Ciprus meghódítását 1570-ben. E hódítások ugyanakkor a Földközi-tenger térségének keresztény tengeri hatalmaival, a johannitákkal, Velencével és Spanyolországgal való konfrontációhoz vezettek. Szelim utódai alatt Mekka és Medina védelme a vörös-tengeri portugál fenyegetéssel szemben Oszmán–portugál összecsapáshoz vezetett. Az Oszmán tengeri befolyás szempontjából sokkal fontosabb volt azonban, hogy 1519-ben Hajreddin Barbarossa, „Algír kalóza” a nyugat-mediterráneumi spanyol előrenyomulástól fenyegetve felajánlotta szolgálatait a szultánnak. Noha Szelim megtette őt Algír kormányzójának, az Oszmánok földközi-tengeri háborúja szempontjából érzékelhető segítséget Barbarossa csak azután nyújtott, miután 1533-ban Szulejmán kinevezte őt tengeri flottája főparancsnokává.

Szelimnek a muszlim szomszédok ellen viselt háborúi, valamint a keresztények elleni jelentősebb hadjáratok elmaradása, „legitimitási deficitet” okozott. Az 1510-es évek elejétől megszakítás nélkül vívott háborúk elpusztították a keleti tartományokat, a birodalmi hadsereg pedig túl messzire merészkedett. A távolság, a barátságtalan időjárás (korán beköszöntő tél és hó), valamint az, hogy Ismail sah kerülte a csatákat, elpusztította a terményeket, megmérgezte a kutakat, komoly nehézségeket okozott az egyébként jól szervezett Oszmán logisztikának. E problémák miatt a szezonális hadjáratok kevés eredményt hoztak. Ráadásul a szultán ázsiai csapatai kellenlenül harcoltak a sah anatóliai hívei ellen, és gyakoriak voltak a dezertálások. Így ideológiai, társadalmi–gazdasági és katonai okok együttese vezetett ahhoz, hogy az új szultán, I. Szulejmán a birodalom stratégiai prioritásait ártértékelve trónralépte után legott az Oszmánok keresztény riválisai ellen fordult.

Szulejmán 1521-ben elfoglalta Nándorfehérvárat, Magyarország és Habsburg Közép-Európa kulcsát, majd 1522-ben Rodoszt. A szultán e korai sikerei, kivált II. Mehmed sikertelen ostromai fényében (Nándorfehérvár: 1456 és Rodosz: 1480), nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Európában félelmetes ellenfélként tekintsenek rá. Az 1521.

évi belgrádi hadjáratból ítélve Szulejmán vagy az európai riválisok megtámadásának ter-
vével lépett trónra 1520. szeptember 30-án, vagy pedig közvetlenül hatalomra kerülése
után döntött a hadjáratról. A korabeli logisztikai korlátok miatt ugyanis a hadjáratok
előkészületeit a megelőző év őszén meg kellett kezdenie, így az 1521-re szóló mozgósi-
tási parancsokat is ki kellett küldeni 1520 októberében vagy novemberében.

Szulejmán tizenhárom hadjárat élén vezette seregeit, és uralkodásának mintegy
negyedét háborúban töltötte. Ezek eredményeként Oszmán uralom alá került Irak
(1534–1535, 1546) és Magyarország (1541), amely utóbbi azután 150 éven át a Kö-
zép-Európa feletti Oszmán–Habsburg vetélkedés színterévé vált. A vetélkedés másik
színtere a Mediterráneum lett, amelyet 1541-re az Oszmánok Tuniszig és Algírig el-
lenőrzésük alá vontak. V. Károly tuniszi győzelme 1535-ben csak rövid közbéke-
bizonyult. Szulejmán flottája, amelyet 1533 óta Hajreddin Barbarossa irányított,
fényes tengeri győzelmet aratott 1538-ban Prevezánál, Görögország észak-nyuga-
ti partjainál a Szent Liga, azaz Spanyolország, Velence, Genova, a Pápai Állam és
a johanniták egyesült erői felett. A térségbeli Oszmán ellenőrzést csak tovább erősít-
ette V. Károly flottája fellett aratott győzelem Algír partjai mellett (1541), Tripolisz
elfoglalása (1551), s a Tripolisz visszaszerzésével próbálkozó Szent Liga feletti újabb
győzelem Dzszerbánál (1560).³⁵ Igaz, az Oszmánok nem voltak ennyire sikeresek
a portugálokkal szemben. Mekát és a Vörös-tengert ugyan megvédték, de az Indiai-
óceánról nem tudták a portugálokat kiszorítani, noha Szulejmán uralkodása alatt az-
zal többször is próbálkoztak (1538, 1552, 1554). Az a tervük, hogy a földközi-tengeri
Oszmán flottát az Indiai-óceánra vigyék át egy Szueztől építendő csatorna segít-
ségével, technikai és gazdasági nehézségek miatt, valamint megfelelő politikai akarat
hiján szintén kivitelezhetetlennek bizonyult.³⁶

Amíg az Oszmán–Habsburg rivalizálás Magyarországon és a Mediterráneumban
egész Európa sorsát alakító drámai összecsapásnak bizonyult, addig Szulejmánnak
a Szafavidák ellen vezetett háborúinak (1534–1535, 1548–1549, 1553) a Közel-Ke-
letre nézve voltak meghatározó következményei. Az Oszmánok iraki hódításait (bele-
értve Bagdad elfoglalását is) az Amaszjában 1555-ben kötött Szafavida–Oszmán béke
erősítette meg. Az Oszmán Birodalom 1555-ben megállapított keleti határai kisebb
változtatásokkal lényegében az I. világháborúig érvényben maradtak.

Az Oszmánok és a Szafavidák még két kimerítő háborút vívtak egymással (1578–
1590, 1603–1639), de utóbbiak csak átmenti hadisíkerként könyvelhették el Bagdad
visszavételét I. Abbasz sah uralkodása alatt (1587–1629). Az Oszmánok 1639-re kisebb
módosításokkal visszaállították az 1555-ös határokat. A háborúk azonban nagy pusztí-
tással jártak, s hosszú távon gyengítették az Oszmánok katonai ütőképességét, amint az
a Habsburgok elleni magyarországi háború idején (1593–1606) is láthatóvá vált. E kon-
frontációk csak csekély területi nyereséggel jártak, ugyanakkor megmutatták az Oszmán
hadigépezet gyenge pontjait. A kimerítő szárazföldi háborúk azt is egyértelművé tették,

³⁵ Guilmartin 1974.

³⁶ Özbaran 1994. 77–87. o.; Casale, Giancarlo: The Ottoman Age of Exploration. Oxford, 2010. Ez utóbbi
munka azonban forrásfelhasználása és következtetései miatt problematikus. Lásd: Soucek, Svat: About the
Ottoman Age of Exploration. *Archivum Ottomanicum*, 27. (2010.) 313–342. o.

hogy az Oszmánok korábbi földközi-tengeri stratégiája alapvetően megváltozott, s Isztambul feladta a spanyol Habsburgokkal és szövetségeseikkel folytatott versengést.

A Mediterráneumban az 1571-es lepantói csata volt az utolsó jelentősebb tengeri összecsapás a muszlim és keresztény evezős gálya-flották között. Ezt Ciprus Oszmán meghódítása (1571) váltotta ki. A csatában a Szent Liga (Spanyolország, Velence, Genova és kisebb szövetségeseik) egyesült csapatai II. Fülöp féltestvére, Don Juan parancsnoksága alatt elsőprő győzelmet arattak, elpusztítva szinte az egész Oszmán flottát legénységével és tüzérségével együtt.³⁷ A keresztények meglepetésére azonban az Oszmánok a következő tavaszra újjáépítették flottájukat, amely ekkorra már 150, tüzérséggel is jól felszerelt hajót számlált. Az Oszmánok így továbbra is Ciprus urai maradtak. A Szent Liga is felbomlott, miután Velence megkötötte az 1573-as békét Isztambulban, s a spanyol erőforrásokat pedig a németalföldi felkelés leverésére kellett átcsoportosítani. 1574-ben az Oszmánok egy merész stratégiai húzással, amely szétfeszítette a mediterráneumi gályaharcászat logisztikai és szezonális korlátait (a hajózásra alkalmas időny rendszeren márciustól októberig tartott), visszafoglalták Tuniszt a spanyol Habsburgoktól egy, a lepantói csatában felvonultatott flottáknál is nagyobb méretű hajóhaddal. A spanyol Habsburgok szicíliai partvidékéhez közel, és Isztambultól, azaz az Oszmánok fő hadművelleti bázisától hatalmas távolságra aratott győzelem megmutatta az Oszmán tengeri flotta megújuló képességét és helyreállította a flotta és a katonák presztízsét az iszlám és keresztény világban. Kihasználva legújabb győzelmeiket az Oszmán janicsárok és tüzérek 1576-ban megbuktatták az Oszmán fennhatóságot megkérdőjelező marokkói szultánt, Muhammad al-Mutawakkilt, s helyébe bábjukat, a szintén Szaadi dinasztiából származó Abd al-Malikot ültették. Az észak-afrikai Oszmán előrenyomulástól fenyegetett portugálok hitbuzgó kereszties királyuk, Don Sebastian parancsnoksága alatt 1578-ban támadást intéztek Marokkó ellen. A hadjárat a drámai alcazari „három királyok csatájával” (1578) végződött, ahol mindkét marokkói szultán, mind pedig a portugál király holtan maradt a csataterén. Az alcazari csata volt az utolsó jelentős összecsapás a Mediterráneumban a keresztény és muszlim erők között. Ezt követően a konfliktusban részt vevő legerősebb felek, a spanyol Habsburgok és az Oszmánok 1580-ban fegyverszünetet kötöttek. Erre mindkét félnek nyomós oka volt: az Oszmánok 1578-tól ismét a Szafavidák ellen harcoltak, a spanyolok erejét pedig a németalföldi szabadságharc és meggyengült katolikus szomszédjuk, Portugália megszerzése (1581) kötötte le.³⁸

Hatalom és ideológia

II. Mehmed második uralkodása (1451–1481) radikális változást jelentett az Oszmán hatalmi ideológia és stratégiai szempontból. A Konstantinápoly elfoglalása által biztosította presztízs birtokában az ifjú szultán elbocsátotta és kivégeztette nagyvezírét, az apjától megörökölt Csandarli Halil pasát, aki 1446-ban visszahívta a trónra II. Mehmed apját, II. Murádot, és aki 1453-ban ismét szembefordult Mehmeddel, ellenezve

³⁷ Capponi, Niccolò: *Victory of the West: The Story of the Battle of Lepanto*. London, 2006.

³⁸ Hess 1978.; Parker 1998.

Konstantinápoly ostromát. Számos kortárs úgy látta, hogy Halil pasa aránytalanul nagy tekintéllyel rendelkezett, s hosszú nagyvezíri hivatali ideje alatt (1436–1453) a régi török arisztokrácia hatalmát és egy olyan eltérő stílusú kormányzati gyakorlatot testesített meg, amelyben a szultán megosztotta hatalmát nagyvezíreivel és tanácsosaival. II. Mehmed azonban abszolút hatalommal rendelkező uralkodónak tekintette magát, és nem akarta, hogy hatalmát nagyvezírei korlátozzák. Karamani Mehmed pasa kivételével II. Mehmed szultán összes nagyvezírét a *kulok*, azaz rabszolgái közül választotta, akiknek így semmiféle családi kötődése, helyi hatalmi bázisa nem volt, és mindenben a szultántól függtek. Halil pasa utóda, Zaganos pasa *devsirme* származású volt, a háborús párti pasák oldalán állt, akiknek az 1444-től követett agresszív politikája nem állt távol a fiatal szultán nézeteitől sem. Mehmed egyetemes uralom iránti igényét jelezte a római–bizánci eredetű császár (*Qayser*), a régi török „kagán”, valamint az iszlám világban ismert „szultán” címek egyidejű használata. Döntése, miszerint nem elnökölt személyesen a birodalom legmagasabb kormányzati testülete, a szultáni vagy birodalmi tanács, azaz a *diván* ülésein, nemcsak a szultáni elzárkózás politikájához illeszkedett, de egyben szakítást is jelentett apja uralkodói gyakorlatával.

Az Oszmán birodalmi ideológia és propaganda csak egy részét alkotta annak a nagyobb léptékű birodalmi víziónak, amit én Szulejmán átfogó stratégiájának (*grand strategy*) nevezek. E stratégia főbb elemei a következők voltak: birodalmi ideológia és a birodalom univerzalisztikus képe; hírszerzés a birodalom határain belül és kívül; a birodalom Oszmán értelmezésű képének terjesztését szolgáló külpolitika és propaganda; a humán és gazdasági erőforrások mobilizálása; valamint a birodalmi politikát szolgáló hatékony katonai erő.

Az Oszmán propaganda Szulejmánt uralkodása első évtizedeiben úgy ábrázolta, mint a „szunnita iszlám védelmezőjét” és mint világhódítót vagy *száhib-kiránt*.³⁹ A *száhib-kiráni* címet Szulejmán apja, I. Szelim is használta, akiből Nagy Sándorhoz mérhető világhódító válhatott volna, ha korai halála e törekvésében nem akadályozza meg a nagy hódítót.⁴⁰ Szulejmán egyetemes uralmi igényei az Oszmán–Habsburg hatalmi versengés keretei között alakultak ki, és fontos elemévé váltak fő ellenfele, a Német-Római birodalom császára, V. Károly elleni stratégiájában.

Egyik írásomban összehasonlítottam az Oszmán és Habsburg birodalmi ideológiát és politikai propagandát, melyeket a leghatározottabban Ibrahim pasa, Szulejmán nagyvezíre (1523–1536) és Mercurino Arborio de Gattinara, V. Károly főkancellárja (1518–1530) képviselt. Igyekeztem bemutatni, miként erősítette a két uralkodó legitimitását saját birodalmaikban és a muszlim, illetve a keresztény világban belül a vallás, a világvége-várás, valamint az egymással versengő viláгурalmi elképzelések.⁴¹

³⁹ Imber 1995.; Fleischer 1992.; Flemming, Barbara: Sahib-kiran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans. In: Kara, György (ed.): Between the Danube and the Caucasus. Budapest, 1987. 43–62. o.

⁴⁰ Fleischer 1992. 162. o.

⁴¹ Ágoston, Gábor: Ideologie, Propaganda und politischer Pragmatismus: Die Auseinandersetzung der Osmanischen und Habsburgischen Grossmächte und die mitteleuropäische Konfrontation. In: Fuchs, Martina – Oborni, Téz – Újvári, Gábor (szerk.): Kaiser Ferdinand I. – Ein mitteleuropäischer Herrscher. Münster, 2005. 207–233. o. Magyarul: „Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus...” című tanulmány kötetünkben.

Szulejmán stratégiai folyamatosan használták az iszlám vallást a szultán uralmának legitimizálására. A szultán a „két szent város (Mekka és Medina) szolgája” volt, aki védelmezte a zarándokutakat, Mekkában és Medinában pedig újjáépíttette a dzsámikat. Szulejmán az 1540-es évektől a kalifa címet is használni kezdte, hogy ellensúlyozza V. Károly egyetemes uralkodói törekvéseit, valamint a Szafavida sah Kelet-Anatóliában élő Oszmán alattvalók feletti igényét.⁴²

A XVI. század elején az évezred végét váró jóslatok és apokaliptikus várakozások mindkét birodalomban népszerűek voltak. Hatással voltak a közvéleményre, és a szultán propagandistái fel is használták a szultánnak mint *száhib-kiránnak*, azaz egy új egyetemes birodalom uralkodójának népszerűsítésében. Ibrahim pasa Szulejmánban látta az új világhódítót, Nagy Sándor utódát, aki neki és uralkodójának egyaránt kedvenc történelmi alakja volt. Úgy tűnik, hogy ami nem sikerült Gattinarának, abban Ibrahim pasa sikeres volt. Képes volt befolyásolni uralkodója birodalmi törekvéseit, miközben V. Károly bölcs szkepticizmussal fogadta az apokaliptikus látomásokat és főkancellárja memorandumait, amelyekben Gattinara igyekezett uralkodóját felkészíteni az egyetemes uralkodói feladatra.

A Habsburgok hadi sikerei a muszlim Oszmánok (és a német protestánsok) ellen, valamint az Oszmán katonai sikerek a katolikus Habsburgok (és a síita Szafavidák) ellen szerves részét alkották a két rivális világhódító nagyhatalmi propagandájának. A Habsburg propagandisták minden Oszmánok elleni sikert kiaknáztak, legyenek ezek bármily szerények is, hogy V. Károlyt a „katolikus hit védelmezőjeként” népszerűsítsék. 1532-ben V. Károly és propagandistái is azt terjesztették, hogy a császár csapatai térítették el Szulejmánt Bécs megtámadásától,⁴³ noha valójában inkább arról lehetett szó, hogy egyik uralkodó sem merte kockára tenni presztízsét és csapatait egy nyílt mezei ütközetben. A kutatás azt is felvetette, hogy az 1532-es hadjárat nem volt egyéb, mint egy gondosan koreografált birodalmi felvonulás, amellyel Ibrahim pasa V. Károly 1530-as bolognai koronázási ünnepségeinek állított ellenpontot, a birodalmi propagandának az európaiak számára is érthető nyelvét és szimbólumait használva fel. Ezek között Szulejmán – tévesen szultáni koronaként is azonosított – négyszeresen rétegzett díszsisakja egyszerre utánozta a pápai hármaskoronát formázó süveg alakú tiarát és V. Károlynak a bolognai koronázáson viselt koronáját. Üzenete egyértelmű volt: Szulejmán megkérdőjelezte mind a pápa, mind a császár hatalmának legitimitását.⁴⁴

Miközben a propaganda a korábban feltételezetttnél nagyobb szerepet kapott az Oszmán stratégiában és politikai döntésekben, világos, hogy a XVI. század elejei Oszmán Birodalmat ért kihívásokra adott válaszokban, a kül- és hadügyeket érintő napi döntésekben nem az ideológia, hanem a pragmatizmus érvényesült. Ezeket a kihívásokat valamint a vetélytársaik nehézségeiből és gyengeségeiből adódó lehetőségeket az Oszmánok Isztambulban a beérkező, meglepően pontos és naprakész információik alapján

⁴² Imber, Colin: Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebu's-Su'ud's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology. In: Veinstein (ed.): Soliman le Magnifique. Paris, 1992. 179–184. o.

⁴³ Tracy 2002. 145–146. o.

⁴⁴ Necipoğlu, Gülru: Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman–Habsburg–Papal Rivalry. In: İnalcık – Kafadar 1993. 163–191. o.

mérlegelték. Ezeket a híreket, amelyek Isztambul ellenfeleinek katonai és gazdasági erejét és gyengeségeit voltak hivatva feltérképezni, egy felépítésében igen tagolt Oszmán hírszerzési hálózat gyűjtötte össze.⁴⁵

A híreket Isztambulba a gondosan kiépített futár és hírvívó szolgálat, az ún. *ulak* vagy *menzilhâne* rendszer jutatta el. Az Oszmán *ulak* (állami futár) és *menzilhâne* (postal/váltó állomások) rendszere az ókori római és bizánci mintákéhoz hasonlóan a római és bizánci időkben megörökölt kitűnően kiépült úthálózaton alapult. Az Oszmán úthálózat Ázsiában és Európában egyaránt három fő útvonalra (bal, közép, jobb szárnyra) tagolódott. A hat főútvonal, melyeknek számos alsóbbrendű elágazása volt, Európában a fővárosból Szaloniki–Athén, Edirne–Szófia–Belgrád–Buda, illetve a Krím félsziget irányába; Ázsiában pedig Erzurum–Kaukázus, Diyarbekir–Moszul–Bagdad–Bászra, illetve Aleppo–Damaszkusz–Kairó vagy Mekka és az arab tartományok felé vezetett. A futárokat a 6–12 órányi távolságban lévő állomásokon pihent lovak várták, ami biztosította, hogy a jelentések és parancsok gyorsan és hatékonyan jussanak célba.⁴⁶ Annak ellenére, hogy már Szulejmán idejében megpróbálták visszaélni a rendszerrel, az Oszmán kommunikációs hálózat meghatározó szerepet játszott a hírek és jelentések, vagy éppen a szultáni parancsok továbbításában, és joggal tekinthető a birodalmat összetartó technikák egyik legfontosabbikjának.

Haderő és korlátai

A II. Mehmed alatt az Oszmán haderőben bekövetkezett változások, valamint az azzal összefüggő pénzügyi és gazdasági döntések a birodalmi hatalom megerősítését támogatták. II. Mehmed a trónra lépte után kirobant janicsárlázadást követően tisztogatást hajtott végre a janicsárok soraiban, az elbocsátott lázadók helyeit az udvari vadászek gondozóiból (*szekebân*) töltötte fel, a janicsárok létszámát pedig 3000-ről 5000-re növelte. Uralmának végére, 1481-re a janicsárok létszáma elérhette a 8000 főt (1484-ben a kincstár 7841 janicsárnak fizetett zsoldod).⁴⁷ A janicsárok, az állandó hadsereg további alakulataival (a tüzerekkel és fegyverkovácsokkal, és az udvari lovassággal) együtt a szultán számára egy olyan erős professzionális hadsereget biztosítottak, amellyel a határtartományok urai már nem tudták felvenni a versenyt. II. Mehmed a stratégiaileg jelentős határ menti erősségekbe is janicsárokat helyezett, tovább erősítve a központi ellenőrzést a határ menti tartományurak felett, akik idővel a szultántól függő tartományi kormányzókká váltak. Az állandó hadsereg fizetéséhez azonban II. Mehmednek több jövedelemre volt szüksége, ami a szultánt népszerűtlen pénzügyi intézkedések meghozatalára kényszerítette: ismételt pénzleértékelésre, az alapítványi földek elkobzására és az adóbérlés rendszerének kiterjesztésére. Ezek az intézkedések társadalmi elégedetlenséget idéztek elő, amelyek utódait arra ösztönözték, hogy a szultán néhány intézkedését visszavonják vagy megváltoztassák.

⁴⁵ *Ágoston* 12. jegyzetben hivatkozott munkája, 78–92. o.

⁴⁶ Lásd Heywood, Colin vonatkozó tanulmányait. In: *Uő: Writing Ottoman History: Documents and Interpretations*. Aldershot, Hampshire, 2002.; *Halaçoğlu, Yusuf: Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme* (Menziller). Ankara, 2002.

⁴⁷ BOA MAD 23. Lásd: *Ágoston* 2012. 177. o.

Az Oszmán haderő összetétele és hozzávetőleges nagysága rekonstruálható az 1527–28. évi birodalmi pénztári napló segítségével, amely a szokástól eltérően nemcsak a készpénzzel fizetett katonákat, hanem a timárbirtokokkal javadalmazott szpáhikat is tartalmazza.⁴⁸ Az adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze.

Javadalom-birtokos és zsoldos haderő 1527–1528-ban:

Timáros tartományi szpáhi lovasság	27 888 ⁴⁹
Az általuk kiállított dzsebelük becsült száma	41 832 ⁵⁰
Timárjövdelemmel javadalmazott várkatonák	9 653
Központi (kapukulu) zsoldosok	15 136
Zsoldos várkatonaság	27 617
Zsoldos katonák Egyiptomban	3 761
<i>Összesen</i>	<i>125 887</i>

Természetesen az egyes hadjáratokra ennél jóval kevesebb zsoldost és szpáhit lehetett mozgósítani. Bár a csaldiráni hadjáratra úgy tűnik Szelim szultán magával vitte összes janicsárját (10 065 főt), a hat lovas alakulat 6203 katonájából már csak 5262 fő (85%),

⁴⁸ Barkan, Ömer Lütfi: H. 933–934 (M. 1527–1528) Malı Yılına ait bir Bütçe Örneği. In: Barkan 2000. 1. k., 620–702. o. A tanulmány eredetileg 1954-ben jelent meg és azt már Káldy-Nagy Gyula is használta.

⁴⁹ A szpáhik megoszlása az egyes beglerbégségekben a következőképp alakult: Rumélia: 10 688 fő, Anadolu: 7536 fő, Karamán, Rum és Dulkadir: 6318 fő, Damaszkusz és Aleppó 2275 fő, valamint Dijarbekir tartomány: 1071 fő, azaz összesen 27 888 fő. Barkan előző jegyzetben idézett munkája, 624. o., de itt Barkan a timáros szpáhik számát Karamán, Rum és Dulkadir tartományban tévesen 6518 főnek adta meg. A forrásban 6318 fő szerepel (uo. 651. o. és a közölt faximilét: 655. o.).

⁵⁰ A kutatók különféle becsléseket adnak a timáros szpáhik által kiállított vértések vagy dzsebelük számát illetően. Káldy-Nagy Gyula a 27 888 szpáhirra 22 000–23 000 vértessel számolt. (Káldy-Nagy 1986. 181. o.) Barkan 60 000–80 000 fő közé tette a vértések számát különböző tanulmányaiban, ami nagyon hasonló Murphey 61 520 fős becsléséhez (Murphey 1999. 38. o.). Arra azonban már Káldy-Nagy is rámutatott, hogy egy Barkan által közzétett forrásból, amely a ruméliai beglerbégség szandzsákaiban lévő timárbirtokosok jövedelmének megoszlását mutatja, látható, hogy a szpáhik majd 70%-a évi 5000 akcsénál (valójában 6000 akcse) kevesebb jövedelemmel rendelkezett, azaz, csak egy vértest kellett hadba vinnie. A Barkan által megadott (Barkan: i. m. 674. o.) részletes adatok elemzéséből pedig az látható, hogy a vértések kiszámításánál az 1,5 szorozó a legvalószínűbb, sőt ha a beglerbégség központi szandzsákját (Paşa livası, ahol 2124 szpáhirra mintegy 4380 vértés becsülhető, tehát a szorozó 2) nem számítjuk, akkor a tartomány többi szandzsákaiban a szorozó csak 1,2 körül alakul. A fenti becslésnél a 1,5 szorozóval kalkuláltam. Káldy-Nagy szerintem túl alacsony (0,8), Murphey viszont túl magas szorozóval (2,5 szorozóval az európai és 2,0 szorozóval a birodalom többi területére) kalkulál, de maga is megjegyzi, hogy szorzószámai valószínűleg túl magasak és a 1,5 szorozó realisabb (Murphey 1999. 39. o.). – Dávid Géza és Fodor Pál egy 1520 körüli forrás alapján arra a következtetésre jutott, hogy a határmenti boszniai szandzsákban ennél jóval több vértest és szolgát (gulámot) tudtak mozgósítani a timárbirtokosok, és, hogy a szorozó itt 2,15-ös volt, és ha a szandzsákbég főleg szolgákból álló 1040 fős kíséretét (148 fős kíséret helyett) is beleszámítjuk, akkor a szorozó 3,72-re emelkedik. Amint azonban arra ők is rámutattak, a boszniai szandzsákban sok katonai státust remélő önkéntes lehetett. Ezért ezeket a számokat nem tekintem általánosíthatónak a ruméliai tartomány többi szandzsákjára, és kivált nem Anadolu tartományra. Lásd: Dávid Géza–Fodor Pál: Az oszmán timárbirtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004.) 2. sz. 491. o.

a 451 dzsebedzsiből 378 fő, a 353 ágyútüzérből 293 fő, és a 378 ágyúszerkerészből 334 fő volt jelen a csata előtti mustrán.⁵¹ Szulejmán hasonlóképp magával hozta mind a 8349 janicsárját az 1521. évi magyarországi hadjáratra, akikből 485 főt a hadjáratban elfoglalt Belgrád vára őrzésére hagyott hátra.⁵² 1541-ben azonban a szultánt már csak 6362 janicsár, 1047 udvari szpáhi, 1684 szilahdár, 594 ulufedzsi, 345 gureba, 697 ágyútüzér, 411 fegyverkovács, és 559 ágyúszerkerész, azaz összesen 11 699 fő zsoldos kísérte el Magyarországra.⁵³ 1541-ből nem ismerek adatokat az udvari zsoldosok számára vonatkozóan, de 1530-ban összesen 19 336, 1567-ben pedig már 34 258 katonának fizetett zsoldot a kincstár.⁵⁴ 1541-ben tehát még az 1530. évi létszámnak is csak 60%-a jött Szulejmánnal Magyarországra. 1543-ban Szulejmán szultán 8166 janicsárt, 2624 udvari zsoldos lovast, 1673 ágyútüzért, 1773 fegyverkovácsot, és 721 ágyúszerkerészt hozott magával a magyarországi hadjáratra.⁵⁵ A janicsárok és az udvari lovasok nagy száma 1514-ben, valamint hogy 1543-ban az Oszmán hadvezetés korábbiaknál jóval több tüzért és fegyverkovácsot mozgósított, tükrözte a két hadjáratban várható hadieseményeket, valamint az ellenséges haderők eltérő voltát: mezei ütközetek a nagyrészt lovasságból álló Szafavida hadak ellen, illetve várharcok a magyarországi várak várvédői és tüzérsége ellen.

Azokon a hadjáratokon, amelyeket nem a szultánok vezettek még kevesebb zsoldos vett részt. Ajasz pasa második vezír 1524-ben 3000 janicsárt, egyéb zsoldosokat, valamint Anadolu, Karamán, Rum és Dulkadir tartomány timáros szpáhijait vitte magával, amikor Egyiptomba küldték, hogy leverje Hain Ahmed pasa lázadását.⁵⁶ Hain Ahmed pasát az Isztambulhoz hű katonáknak időközben sikerült megölni, és így Ajasz pasa is visszafordult. 1524 őszén Szulejmán Ibrahim pasa nagyvezírt küldte Egyiptomba rendteremtés céljából, aki (az Ibrahim pasát Egyiptomba elkísérő Dzelálzáde Musztafa Cselebi krónikája szerint) 500 janicsárt és 2000 egyéb katonát vitt magával.⁵⁷ Megjegyzendő, hogy 1523-ban Egyiptomban 977 janicsár szolgált, akik közül 477 fő Dámád

⁵¹ BOA MAD 23. és *Ágoston*, 2012. 178. o. A lovas alakulatok megoszlása az alábbiak szerint alakult: az 1951 udvari szpáhiból 1640 fő, a 2064 szilahdárból 1758 fő, a 695 jobb szárnyi ulufedzsiből 551 fő, a 648 bal szárnyi ulufedzsiből 545 fő, a 431 jobb szárnyi gurebából 390 fő, a 413 bal szárnyi gurebából pedig 378 fő volt jelen.

⁵² BOA MAD 23. 00 012. sz. A 19 482 zsoldosból csak 138 fő hiányzott.

⁵³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri 9619. Lásd még: *Murphey* 1999. 223. o., 17 sz. jegyzet, ahol az adatok azonban összevonva szerepelnek.

⁵⁴ BOA MAD 23. és *Ágoston* 2012. 179. o.

⁵⁵ *İpçioğlu, Mehmet*: Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi. *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies*, 10. (1990.) 140. o.

⁵⁶ *Mahmud, Seyyid Muhammed es-Seyyid*: XVI. Asırda Mısır Eyaleti. İstanbul, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990. 81. o., aki itt a krónikás Bostan Süleyman-náméjára (Ayasofya Kütüphanesi nr. 3317, 67a) hivatkozik. Ahmed pasa második vezír Ibrahim pasa ellenlábasa volt, és ez utóbbi nagyvezíri kinevezésén megsértődve kérte az egyiptomi beglerbégi címet, amit 1523 júliusában kapott meg vezíri ranggal együtt. Ahmed pasa augusztus végén érkezett Egyiptomba. Hamar lecserélte, illetve Isztambulba küldte a szultánhoz hű katonákat és parancsnokokat, helyiekből új katonákat toborzott, majd a maga nevére verette a pénzt és mondatta a hutbét, és magát szultánnak kiáltotta ki. Uo. 77–80. o.

⁵⁷ *Celälzáde, Mustafa Çelebi*: Geschichte Sultan Süleyman Kânünis von 1520 bis 1557, oder, Tabakâr ül-Memâlik ve Derecâr ül-Mesâlik. Szerk.: *Petra Kappert*. Wiesbaden, Steiner, 198, 121a-b, idézte *Mahmud* előző jegyzetben hivatkozott munkája, 84. o., lásd még *Danişmend, İsmail Hami*: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. İstanbul, 1947. 2 k. 105. o. (Ez utóbbi forráshivatkozás nélkül).

Musztafa pasa beglerbéggel 1522-ben, 500 fő pedig Háin Ahmed pasa beglerbéggel 1523-ban érkezett Egyiptomba.⁵⁸ A XVII. században, miként az az alábbiakból látható, a janicsároknak már csak töredéke (17–30%-a) volt mozgósítható egy-egy hadjáratra.

Amint arra már Káldy-Nagy Gyula is rámutatott, a timáros szpáhik közül, akik Szulejmán korában még a hadsereg legfőbb erejét adták, minden tizedik otthon maradt, hogy társai birtokait és jövedelmeit igazgassa. Valószínű, hogy további tíz százalék egyéb okok miatt szintén távol maradt a hadjáratoktól.⁵⁹ Egy a mohácsi csata idején készült listából pedig látható, hogy 1526-ban az európai birodalomrésről szinte minden szandzsák szpáhi-katonaságát mozgósították, és csak a távoli Gallipoli, Morea, és az Edirne melletti Csirmen, valamint érdekes módon a Magyarországgal határos Izvornik szandzsákjai hiányoztak. Feltételezve, hogy az 1526-ban mozgósított timárbirtokosok jövedelmének megoszlása hasonló volt a Barkan által kiadott 1533. évi kimutatáshoz, ez mintegy 10 377 szpáhit és 15 530 vérttest jelenthetett (beleszámolva az Ibrahim pasa vezetésével a pasa szandzsákjából érkező szpáhikat és dzsebelüket). Ugyanekkor, a kis-ázsiai és az arab tartományokból mindössze Anadolu tartomány tíz szandzsákjának szpáhijai, valamint Karahiszár és Kütahja szandzsákok gyalogosai vettek részt a hadjáratban. Anadolu beglerbégségéből is hiányzott néhány szandzsák, de ennél sokkal fontosabb volt, hogy elmaradtak a Karamán, Rum, Dijarbekir és Damaszkusz tartományok mintegy 44 szandzsákjából kiállítandó lovas szpáhik: az 1527. évi elszámolás adataival számolva mintegy 9667 szpáhi és az általuk kiállított 14 496 főre becsülhető vérttes. Azaz Szulejmánnal a mohácsi hadjáratra az európai birodalomrésről mintegy 26 000 fő, Kis-Ázsia nyugati feléből pedig (Anadolu tartomány teljes haderejével, 7536 timárbirtokossal és 11 304 dzsebelükkel számolva) 19 000 fő, azaz összesen mintegy 45 000 fő timárral javadalmazott lovaskatona érkezett, ami megegyezik Káldy-Nagy Gyulának a fenti forrás ismerete nélkül, más megfontolások alapján tett becslésével.⁶¹

A timárbirtokos lovassággal együtt Mehmed és utódai 50 000–60 000 fős professzionális hadseregeket tudtak mobilizálni, amire ellenségeik közül csak kevesen voltak képesek a XVI. század végéig. A kortársak körében egybehangzó volt a vélekedés, hogy az Oszmánok ereje a katonák mellett az emberi és gazdasági erőforrások bőségében,

⁵⁸ BOA MAD 23. Forrásunk szerint a janicsárok mellett 1523 nyarán az udvari lovasalakulatok közül a 2358 udvari szpáhiból 499 fő, az 1798 sziláhdárból 500 fő, az 1214 ulufedzsiből 600 fő, a 748 garibból pedig 400 fő szolgált Egyiptomban. Danişmend szerint Damad Musztafa pasával 1522-ben 500 janicsár ment Egyiptomba, ami nagyon közel áll a jegyzékünkben megadott létszámhoz.

⁵⁹ Káldy-Nagy 1986. 181. o.

⁶⁰ A listán nem szereplő szandzsákok a következők voltak: az 1527-ben szultáni háznak számító Hüdavendigâr szandzsákja, a beglerbégség délkeleti csücskében lévő Alaiye (azaz Alanya), amely a XVI. század elején szintén szultáni ház volt, Biga szandzsákja, amely az 1527. évi listán ugyan Anadolu beglerbégséghez tartozó szandzsákként szerepelt, de fekvése miatt (a Gallipolival szemközt lévő, a Csanakkale- vagy Dardanellák-szorostól délre lévő szandzsák) azonban rendszeren a kapudán pasa beglerbégségéhez (Dzsezair-i Bahr-i Szefid) tartozott, és amelynek lakói ezért a flottával és hajóépítéssel kapcsolatos szolgálatokkal tartoztak, valamint a beglerbégség északkeleti sarkában lévő, a Kasztamonu szandzsáktól délre fekvő Kangiri vagy Csankiri szandzsákja.

⁶¹ A mohácsi hadjáratra mozgósított szandzsákok listáját kiadta: Emecen 2010. 209–212. o. A hadjáratra nem mozgósított szandzsákok listája rekonstruálható az 1527. évi szandzsáklista alapján. Erre lásd: Kunt 1978. 125–132. o.

valamint a hadsereg logisztikai rendszerében rejlett. Az úthálózat és a *menzilhâne* (birodalmi posta- vagy futárszolgálat) rendszer meghatározónak bizonyult a birodalmi szintű logisztika szempontjából is, mivel ezek a postaállomások egyben a csapatok számára főbb gyülekezési pontként, élelmiszer-, takarmány- és lőszerlerakatként szolgáltak.

Az Oszmánok kiválóan hasznosították a birodalom vízhálózatát is. A közkeletű vélekedéssel szemben az Oszmán vezírek és tartományi parancsnokok földrajzilag jól tájékozottak voltak, s ismereteiket hasznosították is. Felismerték a birodalom folyóinak jelentőségét, és tudatosan vették birtokba a folyó menti, stratégiaiilag fontos erődítményeket és városokat. E városok közül több tartományi központtá vagy fontos katonai bázissá vált, például a Duna mentén Belgrád és Buda, a Tigris és a Satt al-Arab mentén Bagdad és Bászra. A nagyobb folyók mentén hajóépítő műhelyeket létesítettek, ahol a hadjáratok előtt százszámra kisebb hajókat és gályákat javítottak, építettek. Ahol lehetséges volt, különleges hajókon nehéz ágyúkat (ún. ágyús hajókon, *top gemisi*) ágyúgolyókat (ún. kőgolyós hajókon, *taş gemisi*), és löport (ún. fedett hajókon, *örtülü*) szállítottak.⁶²

A Don és Volga folyók csatornával való összekapcsolásának, vagy éppen a Szeuezi csatornáának a terve egyértelműen igazolja I. Szulejmán, II. Szelim (uralk. 1566–1574) és nagyvezírük, Szokullu Mehmed pasa (hivatalban: 1565–1579) stratégiai gondolkodását. Ugyan számos korabeli európai tervhez hasonlóan a technikai korlátok és a megváltozott stratégiai érdekek következtében mindkét terv megvalósítatlan maradt, ám ezek az Oszmán politikai döntéshozók merész és ambiciózus stratégiai gondolkodásáról tanúskodnak.

Mindazonáltal a birodalom a XVI. század közepére elérte logisztikai kapacitásának határait, és – amint azt láthattuk – a Szafavidák elleni szezonális hadjáratok eredménytelenek maradtak a terepviszonyok, az éghajlat és a Szafavida sah által alkalmazott felperzselt föld taktikája miatt. A XVI. század végére az összes fronton kiegyensúlyozottabbá váltak az erőviszonyok, ami a háborúkat elnyújtotta és egyre kimerítőbbé tette. Ezek közül a hosszú, Tizenöt éves magyarországi háború (1593–1606), az 1658–1664 közötti magyarországi háború, a Szent Liga hadai ellen vívott háború (1683–1699), a keleti fronton az iráni háborúk (1578–1590, 1603–1611, 1623–1639) és a Mediterráneumban a velenceiek elleni krétai háború (1645–1669) harcoló csapatokban, fegyverzetben, utánpótlásban és pénzben a korábbiakhoz képest sosem látott igényeket támasztott. A távoli határtartományok fenntartása szintén pénzügyi és logisztikai problémákat okozott, mivel azok pusztán a helyi bevételekből képtelenek voltak megvédeni magukat. 1592-től a birodalmi kincstár szinte minden pénzügyi évet deficittel zárt, ami egyáltalán nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy az Oszmánok szünet nélkül háborúztak 1578-tól 1611-ig: a Szafavidák ellen Iránban, a Habsburgok ellen Magyarországon, vagy éppen az anatóliai dzseláli felkelők ellen. A XVII. században a timáros szpáhi lovaság is veszített harci értékéből miként a korábban félelmetes janicsárok is. A gyerekadó, a janicsárok utánpótlásának egykori gyakorlata, szintén abbamaradt.⁶³

⁶² Lásd Ágoston, Gábor: Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests and Fortifications along the Ottoman–Habsburg Frontier in Hungary. In: Peacock, A. C. S. (ed.): The Frontiers of the Ottoman World. Oxford, 2009. 58. o.

⁶³ *Ínalcık* 1980.

A XVII. század végére átfogó katonai és azzal összefüggő pénzügyi és kormányzati reformjaik eredményeként az Oszmánok európai ellenfelei maguk is létrehozták állandó hadseregeiket, amelyek az Oszmánokkal már fel tudták venni a versenyt. Amíg a XVII. század közepén a Habsburg hadsereg létszáma 14 000 és 53 000 fő között ingadozott, az 1680-as és 1690-es években a bécsi udvar 64 000 és 86 000 fő közötti seregek mozgósítására volt képes. 1705-ben csapataik létszáma a 110 000 főt is meghaladta.⁶⁴ Hasonlóképpen fontos lépésnek bizonyult, hogy az 1684–1699-es hosszú háború alatt a bécsi központi kormányzat fokozatosan kiterjesztette befolyását a toborzásra, a katonai pénzügyekre és az utánpótlás területére.

A XVII. század végén az Oszmánok még mindig képesek voltak nagy létszámú hadseregeket kiállítani, amelyek papíron felvették a versenyt az ellenfelekkel. A birodalmi kincstár az 1680-as évek végén és az 1690-es évek lején a Szent Liga elleni háborúban 60 000–80 000 főnyi katonaságot fizetett. A hadsereg összeírt létszáma 1694–1695-ben 114 000 főre emelkedett, és a háború hátralévő évei alatt is közel a 100 000 főben állapodott meg. Mégis, a szakirodalom által emlegetett létszámok félrevezetőek, mivel e létszámnak csak töredéke vett részt a hadjáratokon. Így például 1697-ben a pénzügyi elszámolásokban összeírt janicsároknak mindössze 30%-a (21 000 fő) 1710-ben pedig csak 17%-a (7255 fő) vett részt a hadműveletekben.⁶⁵ Hasonlóképpen figyelembe veendő, hogy a katonák gyakran fegyelmezetlenek és képzetlenek voltak. Az 1736–1739. évi oroszok és Habsburgok elleni háborúban például a janicsárok 72–80 százalékát a hadjáratok előtt és alatt toborzott tapasztalatlan újoncok tették ki. A teljes mozgósított haderőben ezen újoncok aránya 54 és 64 százalék között volt. Tetézte a gondokat, hogy a katonák gyenge vezetés alatt harcoltak. Hol voltak ekkor már a XV. és XVI. század nagyvezírei, akik kiváló stratégiáknak bizonyultak? Az Oszmán hadseregben ekkor már nem lehetett Raimundo Montecuccolihoz vagy Savoyai Jenőhöz fogható katonai parancsnokot vagy stratégiát találni.

⁶⁴ Hochedlinger 2003. 236. o.

⁶⁵ Genç – Özvar 2006. 2. k. 249., 287. o.; Ágoston 2009.

Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus

A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció

A XVI. század roppant birodalmak kialakulásának és küzdelmének időszaka volt. V. Károly (1500–1558) német-római császárrá történő választásával a Habsburg-dinasztia az ókori Római Birodalom óta Európában soha nem látott hatalmat összpontosított, és úgy tűnt, hogy a császár uralkodása alatt (1519–1556) a Habsburgoknak alkalmuk nyílik egy világbirodalom, vagy ahogyan a kortársak nevezték, a *monarchia universalis* megteremtésére.

Ázsiában a XVI. század több muszlim birodalom születésének volt szemtanúja. Amíg az indiai szubkontinens nagy részét uraló szunnita Nagymogul Birodalom (1526–1858), vagy az Azerbajdzsánt és Perzsiát magába foglaló síita Szafavida Birodalom (1501–1732) messze esett Európától, addig az Oszmán Birodalom (kb. 1300–1922) a XV. század óta és kivált Kontantinápoly elfoglalását (1453) követően akív részese volt az európai nagypolitikának. I. Szulejmán (1494–1566) nemcsak kortársa volt V. Károlynak, de uralkodása alatt (1520–1566) a császár egyik legfőbb vetélytársa is, akinek birodalma a Habsburgok országait a Földközi-tengeren és Magyarországon egyként veszélyeztetve átkarolással fenyegette. Hasonlóan V. Károlyhoz és tanácsadóihoz, Szulejmán és tanácsadói szintén dédelgették a világbirodalom megteremtésének gondolatát.

Természetesen a XVI. századi nemzetközi politika sokkal összetettebb és színesebb volt annál, semmint hogy leszűkíthetnénk a Habsburg–Oszmán szembenállásra és nagyhatalmi vetélkedésre. Köztudott, hogy V. Károly figyelmének, katonai és pénzügyi forrásainak jelentős részét emésztette fel a Habsburg–Valois rivalizálás, valamint a protestantizmusnak a Német-Római Birodalmon belüli terjedése. Szulejmán pedig keleti szomszédjával, a síita Szafavidákkal vívott költséges és kimerítő háborúkat. Mindezek ellenére a Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés a XVI. század politikájának egyik meghatározó vonulata volt, amely megérdemli figyelmünket, kivált, ha azt egy eleddig kevésbé vizsgált szempontból tekintjük át.

A nagyhatalmi vetélkedés nemcsak a tengereken és csatatereken folyt. A XVI. században két rivális birodalmi ideológia feszült egymásnak, amely mindkét oldalon megfogalmazta igényét a világuralomra és ezt a korabeli propaganda eszközeivel terjesztette. Jóllehet az egymásnak feszülő Habsburg és Oszmán birodalmi ideológia és propaganda része volt a két birodalom nagyhatalmi vetélkedésének, az elsősorban a két dinasztia és a két uralkodó legitimitásának és hatalmának erősítésére szolgált, azaz mindenekelőtt a hazai közönségnek, a Habsburgok esetében a birodalmon kívüli keresztény Európának, az Oszmánok esetében pedig az iszlám világnak szólt. Erre azért volt szükség, mert a közhiedelemmel ellentétben egyik „világhódító” sem érezhette teljes biztonságban magát, hisz mind a Habsburg, mind pedig az Oszmán Birodalomban, illetve ezek közvetlen szomszédságában jelentős erők vonták kétségbe Károly, illetve Szulejmán uralmát.

Az, hogy erről az utókor jobbra megfeledkezett, és hogy mindkét uralkodót páratlan politikusi és hadvezéri képességekkel ruházta fel, illetve hogy a történetírás szinte napjainkig kettejük uralkodásához kötötte e birodalmak „aranykorát,” amit a közvélekedés szerint mind Spanyolországban, mind pedig az Oszmán Birodalomban „hanyatlás” követett, a károlyi és szulejmáni propaganda és arculatformálók sikerét mutatja.

Bár a károlyi birodalmi ideológia, politika és propaganda megítélésében koránt sincs egyetértés a kutatók között, az látható, hogy a Habsburg birodalmi ideológia és propaganda igen sokszínű és többfunkciójú volt, s V. Károly uralkodása alatt is többször és jelentősen módosult. E sokszínűségből azonban már az 1520-as években kirajzolódott egy jól látható vonulat, melynek célja egy keresztény világbirodalom megteremtése volt V. Károly fősége alatt. A károlyi ideológia legfőbb alakítója és a *monarchia universalis* eszméjének legfáradhatatlanabb propagálója Mercurino Arborio de Gattinara, a császár főkancellárja (1518–1530) volt. Gattinara, aki feltétlen hűséggel és az egyébként igen munkabíró és szorgos uralkodót is meghazudtoló teherbírással szolgálta a dinasztia és a birodalom érdekeit, és akinek pozíciójánál fogva lehetősége is volt, hogy elgondolásait, vagy legalább azok egy részét a gyakorlatba is átültesse, írásos memorandumok sokaságával halmozta el Károlyt. Úgy tűnik, hogy bár a fiatal császár szívesen hallgatott az idős és tapasztalt főkancellára, Gattinara világuralmi terveivel szemben, és főként e terveket megvalósítani hivatott politika alakításában, jobbra bölcsek szkepticizmust tanúsított. Politikáját nem az ideológia, sokkal inkább praktikus szempontok, lehetőségek és kényszerek határozták meg. Az is látható azonban, hogy Károly sok esetben szabad kezét adott hű tanácsadójának a birodalmi ideológia, reprezentáció és propaganda alakításában, kivált, ha az egy olyan uralkodói kép kialakítását segítette, ami a császárnak is kedvére volt.¹

Az utóbbi évek kutatásai, elsősorban Barbara Flemming, Cornell Fleischer, Fodor Pál, Colin Imber, Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar és Christine Woodhead tanulmányai bizonyítoták, hogy a Szulejmánról és az ún. „szulejmáni aranykorról” ma is élő képek és mítoszok sora egy az 1550-es évek derekán kezdődő tudatos arculatformálás eredménye, amelyben nagy szerepe volt magának Szulejmánnak is, aki uralkodása második felében tudatosan törekedett egy, az utókorunk szánt, pozitív uralkodói kép kialakítására. Ez a kép az európaiak „csodálatos, pompás” (*magnifique, magnifico, magnificent, prächtig*), és az Oszmánok „törvényhozó” (*Kanuni*) uralkodói képe. A kutatásokból az is jól látható, hogy a szultán és tanácsadói, mindenekelőtt Ibrahim pasa nagyvezír (1523–1536), már az 1520-as években kialakítottak egyajta hatalmi ideológiát, szimbolikát és propagandát. Ezek legfőbb jellemzője az Oszmán uralkodó univerzális hatalomra való törekvésének megfogalmazása, valamint ennek az igénynek a propagálása volt, jól tükrözve az I. Szelim szultán hódításai révén iszlám nagyhatalommá vált Oszmán Birodalom erejét. A világuralomra való igény és törekvés, mind a politika, mind pedig

¹ Pidal, Ramón Menéndez: *Idea imperial de Carlos V.* Madrid, 1940.; Bosbach, Franz: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit* Göttingen, 1988.; Lehmann, Hartmut: *Universales Kaisertum, dynastische Weltmacht oder Imperialismus. Zur Beurteilung der Politik Karls V.* In: Fichtenau, Heinrich et al. (szerk.): *Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs.* Wien–Köln–Graz, 1974. 71–83. o.; Headley 1983.; Headley 1975.; Kohler 1999. 94–100. o.; Burke, Peter: *Presenting and Re-Presenting Charles V.* In: Soló, Hugo: *Charles V, 1500–1558, and His Time.* Antwerp, 1999. 393–476. o.

a propaganda szintjén a kor többi, ugyancsak nagyhatalmi és/vagy univerzális hatalmi ambíciókkal fellépő uralkodójával szemben, mindenekelőtt Habsburg V. Károllyal szemben manifesztálódott.² Ez azonban nem jelentette azt, hogy az Oszmán politika alakításában a birodalmi ideológiának lett volna meghatározó jelentősége. Szulejmán kezét egy terebélyesedő világbirodalom többirányú érdekei kötötték meg, s a szultánt tervei elhalasztására, módosítására, gyakran improvizációra készítették. Ezért van az, hogy Szulejmán politikáját a későbbi elemzők hol koncepciózusnak és világhódítóhoz méltónak, hol pedig orientációs válsággal küzdőnek és elhibázottnak minősítik.

Az alábbi dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a XVI. század két nagyhatalmának közép-európai konfrontációját az Oszmán–Habsburg nagyhatalmi rivalizálás tágabb kontextusában próbálja megérteni, úgy, hogy a vizsgálódás alatt egyként szem előtt tartja az ideológiát, a propagandát, illetve a politikai és hadi eseményeket. A dolgozat egyik tanúsága, hogy bár az egymásnak feszülő Oszmán és Habsburg birodalmi ideológia és propaganda a két birodalom nagyhatalmi rivalizálásának szerves része volt, a mindennapi politika alakításában nem az ideológia, hanem a kül- és belpolitikai kihívások és lehetőségek játszották a főszerepet. Az Oszmán és a Habsburg kormányzat a változó bel-, illetve külpolitikai helyzet függvényében a lehetőségeket mérlegelve, de nem egyszer a politikai-katonai-társadalmi kényszer nyomása alatt, a lehetőségeket túlfeszítve igyekezett erőit megosztani a főbb hadszínterek között.

Legitimációs technikák és uralkodói arculatformálás

A közvélekedéssel ellentétben sem a károlyi, sem pedig a szulejmáni birodalom legitimációja nem volt problémamentes. A két császár és a két dinasztia uralmának megszilárdítása érdekében a Habsburg- és az Oszmán-kormányzat a korban elfogadott legitimációs érvek (dinasztikus-geneológiai, vallási stb.) szinte mindegyikét felhasználta, az érveket gyakran kombinálta és mindig azt helyezte előtérbe, amelyiket az adott időben és helyen a leghatásosabbnak vélte.

Ha e legitimációs érvek valamelyike nem volt eléggé meggyőző (miként például az Oszmánok meglehetősen szerény geneológiai legitimációja), akkor találtak helyette hatásosabbat. Ezt szolgálta például a XV. század végi Oszmán krónikák azon gyakorlata, amely az Oszmán dinasztiát a török népi eposzokból ismert legendás Oguz hántól származtatja, nem utolsósorban az Oszmánok XV. századi legfőbb keleti riválisa, az Akkojunlu

² *Fleischer* 1986.; *Fleischer* 1992.; *Flemming* 1987. Jóllehet a Kanuni mint jelző nem szerepel a legismertebb XVI–XVII. századi Oszmán krónikákban és királytűkrökben, a szultán igazságos voltára több utalás is található e művekben. Cemal Kafadar a Kanuni első említését Dimitri Kantemir XVIII. század eleji Oszmán történetében találta meg. *Kafadar, Cemal: The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post-Süleymanic Era.* In: *İnalcık – Kafadar* 1994. 40–41. o. Vö. továbbá: *Imber* 1995.; *Woodhead, Christine: Perspectives on Süleyman.* In: *Kunt – Woodhead* 1995. 164–190. o. A magyar szakirodalomban e kérdésekkel először Fodor Pál foglalkozott, aki kivált a magyar, illetve közép-európai vonatkozásokra hívta fel a figyelmet. Lásd: *Fodor* 1991.; *Üö: Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie.* In: *Üö: Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire.* İstanbul, 2000. 45–69. o.; *Üö: A terjeszkedés ideológiai az Oszmán Birodalomban.* In: *Fodor* 2001. 170–178. o.

türkmen állam ugyancsak Oguz származásra hivatkozó legitimációját ellensúlyozandó. Máskor átírták a dinasztia történetét úgy, hogy az elődök cselekedeti jobban illeszkedjenek a legitimációs ideológiához. Ennek legismertebb példái a korai Oszmán portyáknak és zsákmányszerző hadjáratoknak iszlám szent háborúként (*gaza*) történő bemutatása, vagy a szomszédos muszlim és török fejedelemségek elleni hódító hadjáratok tudatos mellőzése, illetve védekező háborúként való beállítása a XV. századi Oszmán krónikákban.³

A Habsburg uralkodók arculatformálói építészek, festők és miniatúrafestők, szobrászok, arany- és ezüstművesek, pénzverők, költők, krónikások és hivatalos udvari történészek, haditudósítók, hivatásos hírlapírók, zenészek hadat foglalkoztatták, és felvonultatták a korabeli reprezentáció és propaganda gazdag eszköztárát (építészeti, képző- és iparművészeti alkotások, kézíratos és nyomtatott mediumok stb.). Üzenteik közvetítésére felhasználták a propaganda szinte valamennyi lehetséges fórumát: császári koronázások, hadjáratok, katonai diadalmenetek és parádék, uralkodói utazások, dinasztikus esküvők, vallásos/egyházi ünnepek, követségek és ezek fogadása, vásárok stb.

Bár az Oszmán dinasztikus reprezentáció és propaganda eszközei és fórumai némileg különböztek, azok szintén igen széles skálán mozogtak. A fórumok között megtaláljuk például a szultáni trónralépések alkalmával, vagy a szultáni hercegek körülmétélése és esküvői kapcsán rendezett ünnepségeket, hadjáratok alatti katonai parádékat és a hadjáratok utáni győzelmi ünnepségeket, külföldi követeknek adott audienciákat stb. Az eszközök tekintetében volt azonban egy szembetűnő különbség. Mivel az első arab betűs nyomtatott munka az Oszmán Birodalomban csak 1729-ben jelent meg a kolozsvári származású Ibrahim Müteferrika (1670?–1754) által 1727-ben felállított isztambuli nyomdában, a szulejmáni birodalmi ideológia és propaganda formálói belföldi használatban kénytelenek voltak nélkülözni a nyomtatott mediumokat. Közvetve, az európai nyomtatványok és metszetek segítségével azonban lehetőségük nyílt arra, hogy megszólítsák a főként európai közönséget.

Megfelelő kutatások hiányában ma még alig tudunk valamit arról, hogy a szultán hadjáratairól beszámoló európai hírlevlek és újságok, vagy az ezekben közölt metszetek mennyiben tükrözték az európaiak Oszmán- vagy Szulejmán-képét és mennyiben szolgálták az isztambuli propagandisták és arculatformálók céljait.⁴ Úgy tűnik azonban, hogy szemben a Habsburgokkal – akiknek propagandája főként a keresztény közönségnek szólt és az Oszmánokat csak kevésbé célozta és érintette meg – a szulejmáni propaganda arra törekedett, hogy üzenetét eljuttassa mind a szultán alattvalóihoz, mind pedig az európai nyilvánossághoz. Amint az az 1532. évi Oszmán-hadjárat alkalmával szervezett szultáni diadalmentek és katonai parádék, illetve ezek európai recepciójából látható, az Oszmán propagandisták a két célközönség számára két eltérő nyelvezetet alakítottak ki, és kísérletük nem is volt sikertlen.⁵

³ Imber 1995.; Imber 1993.; Kafadar 1995.; Emecen, Feridun M.: *Gazaya Dair. XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti*. In: *Uç: İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. İstanbul, 2003. 75–85. o.; Lowry 2003.

⁴ Az újabb irodalomból lásd: Padişahın Portresi. *Tesavir-i Al-i Osman*. İstanbul, 2000.

⁵ *Necipoğlu* 1994. 170–174. o.

A sokszínű és változó károlyi és szulejmáni birodalmi ideológiából és propagandából az alábbiakban csak két meghatározó elemet mutatok be, amelyek szorosan kapcsolódnak a Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedéséhez. Először a vallási alapú legitimizációs törekvéseket tárgyalom, amelyek a két uralkodót mint a kereszténység, illetve az iszlám vezetőjét és védelmezőjét mutatták be. Ezt követően kerül sor a károlyi és szulejmáni világuralmi törekvések összevetésére.

V. Károly a kereszténység vezetője és védelmezője

A vallás fontos helyet foglalt el mind V. Károly, mind pedig Szulejmán uralmának igazolásában. Miként az Károlynak a spanyol Cortes előtt Németországba történő utazása előtt elmondott beszédéből is látható, a császár és tancsadoi felfogása szerint „a birodalom egyedül Istentől való”. Bár Károlyt a választófejedelmek választották német-római császárrá, döntésükben Isten vezette őket, állította Károly.⁶ Az, hogy a császárválasztás isteni inspirációra történt, először abban a beszédben olvasható, amit Mercurino Arborio de Gattinara, a császár főkancellárja és uralkodásának első felében egyben bizalmas tanácsadója és főideológusa mondott Barcelona közelében a választás hírért hozó fejedelmi követeknek 1519. november végén. Károly isteni inspirációra történt megválasztásával – hangoztatta Gattinara – a fejedelmek lehetőséget teremtettek a német-római szent birodalom (*sacrum imperium*) helyreállítására és megújítására, amelynek következtében a keresztény közösség hozzájut a szükséges gondoskodáshoz, a keresztény vallás megerősödik, az apostoli szék helyzete megszilárdul és a kereszténység ellenségei megsemmisíttetnek.

Gattinara jól tudta, hogy Károlyban már korábban is a muszlimok lehetséges legyőzőjét és a Szentföld felszabadítóját látták. 1515-ben az ifjú V. Károly bruges-i bevonulásán bemutatott egyik tablón Károly ígéretet tesz Járuzsálem visszafoglalására. Gattinara szerint Károly császársága idején beteljesülhet a Megváltó jövendölése is: egy nyáj és egy pásztor lesz (*ut fiat unum ovile et unus pastor*). Isten valóban különleges kegyet gyakorolt a választással – érvelt Gattinara –, hisz Carolus Maximus, azaz V. Károly egyesíteni fogja majd a Nagy Károly (Carolus Magnus) alatt megosztott birodalmat, amelyet a kereszténység ellenségei foglaltak el. Bár ez utóbbi félmondatot lehet általánosan is értelmezni, ismerve Gattinara egyéb írásait és gondolatait, talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ez az Oszmánokra is utalt, akik a megosztott Római Birodalom keleti felét, azaz az egykori Bizánci Birodalom területeit hajtották uralmuk alá.⁷ Az egy nyájra és egy pásztorra való utalással Gattinara azonban túllépett „a császár, mint a kereszténység védelmezője” képen és a máshol világosabban megfogalmazott károlyi világbirodalomra utalt.

Minden szónoklatnál hatásosabbnak bizonyult azonban a császár törökellenes politikája és hadjáratai, s a károlyi propaganda ki is aknáztta az ezekben rejlő lehetőségeket. Az 1532. évi Bécs elleni Oszmán hadjárat kapcsán a császári propaganda azt hangoztatta,

⁶ Headley 1983. 10–11. o.

⁷ Headley 1975. 97–98. o., a latin szöveg: 119. o.

hogy Szulejmánt V. Károly és Ferdinánd seregei futamították meg a nyílt csatától. Károly tehát megmentette Bécset.⁸ V. Károly sikerét tovább növelte, hogy a császári szolgálatban álló genovai Andrea Doria elfoglalta a Peloponnészosz-félszigeten lévő Koron (Corone) városát, igaz a siker meglehetősen rövid életűnek bizonyult, hisz Doria ellenfele, Hajreddin Barbarossza – 1533 óta az Oszmán flotta főparancsnoka – 1534-ben visszafoglalta Koront. Az is köztudott volt, hogy az 1533 nyarán Ferdinánd és Szulejmán között Konstantinápolyban megkötött béke létrehozásában a császári diplomáciának komoly szerepe volt, hisz Cornelius Duplicus Schepper, jöllehet hivatalos követutasítója szerint Ferdinándot képviselte, V. Károly diplomatája volt. Schepper – aki nemcsak diplomata, a Gattinara-i politika és a főkancellár bizalmas híve volt, de a tengeri hadakozás kiváló ismerője is – az Isztambulban keringő világvége próféciákról és az Oszmán Birodalom közeli pusztulását jósoló hírekről, és kivált Hajreddin Barbarossza készülődéséről és az Oszmán flotta erejéről és felszereltségéről küldött részletes jelentéseivel és beszámolóival maga is aktív részese volt a károlyi Oszmán-ellenes politikának és propagandának.⁹

V. Károly török politikájának legnagyobb sikerét azonban az 1535. esztendő hozta meg, amikor a császár által személyesen vezetett keresztény flotta elfoglalta La Golettát (Halq al-Wadi) és Tuniszt, és elűzte onnan Hajreddin Barbarosszát. Bár a császár csak La Golettát tartotta meg, ahová spanyol őrséget helyezett, Tuniszt pedig rábízta a Barbarossza által 1534-ben elűzött Moley Haszanra, a császári propaganda a tuniszi hadjáratot az Oszmánok ellen aratott döntő győzelemként igyekezett beállítani.¹⁰

A hadjáratra a császárt számos korabeli „haditudósító” és festő kísérte el. A hadjáratban résztvevő Jan Cornelisz Vermeyen (1500?–1559), Pieter Coecke van Aelst (1502–1556) és Maarten van Heemskerck (1498–1574) képei és vázlatai szolgáltak alapul annak a monumentális tuniszi falikárpitnak, amelyet 1540-ben rendeltek meg a császár diadalának megörökítése és dicsőítése céljából, de ami csak 1549 és 1554 között készült el Brüsszelben. Ugyancsak e vázlatok alapján készült a Van Heemskerck által 1555–1556-ban Fülöp herceg kezdeményezésére és ösztönzésére publikált győzelmi metszetsorozat.¹¹

A tuniszi győzelem propagandacélokra történő kihasználásának talán leghatékonyabb módja a császár 1535–1536. évi, majd egy esztendeig tartó, itáliai utazása és az utazás

⁸ Maga Károly is ezt hangoztatta 1535 márciusában, a tuniszi hadjárat előkészületei kapcsán vazallusaihoz írott egyik körlevelében. Szerinte Hajreddin Barbarossza 1534. évi Nápoly elleni támadásának a célja épp az volt, hogy a szultán kiküszöbölje azt a presztízsvesztést, amit 1532-ben szenvedett, amikor „mi őt és hadseregét visszavonulásra kényszerítettük.” Ugyanezt hangoztatta a hivatalos Habsburg propaganda, mint például Etrobius „Commentarium seu potius Diarium Expeditionis Tuniceae” című munkája. Minderre lásd: Tracy 2002. 145–146. o.

⁹ Mindezekre lásd: Finlay 1998.; Tracy 2002. 144. o.

¹⁰ A hadjáratra és a vonatkozó propagandára lásd: Seipel, Wilfried (szerk.): Der Kriegszug Kaiser Karls V. gegen Tunis. Kartons und Tapissereien. Milano–Wien, 2000.; Duchhardt, Heinz: Das Tunisunternehmen Karls V. 1535. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 37. (1984.), 35–72. o.; Kohler 1999. 240–246. o. – Bár Tunisz spanyol fennhatóság alatt maradt 1569-ig (majd egy rövid ideig 1573–74-ben), a tuniszi hadjáratnál fontosabb volt a két flotta csatája Prevezánál 1538-ban, ahol az Oszmánok győzedelmeskedtek. Erre lásd: Guilmartin 1974. 42–56. o.

¹¹ A legújabb irodalomból lásd Georg J. Kugler és Rotraud Bauer tanulmányait a bécsi V. Károly kiállítás katalógusában, Seipel szerkesztésében: lásd az előző jegyzetet.

során rendezett pompás diadalmenetek és katonai felvonulások voltak. A császár 1535. június 22-én ért partot Szicíliában és az ünnepségek 1536. április 29-én értek véget Firenzében. V. Károly bevonulásait Szicília és Itália jelentősebb városaiba az ókori római diadalmenetek mintái alapján szervezték meg. A diadalkapuk, a menet útvonalán és a nagyobb tereken felállított szobrok, festmények és díszletek a „kereszténység védelmezőjét” és „az Iszlám legyőzőjét” ünnepelték. Rómában, amelyet hét évvel korábban még Károly zsoldosai fosztottak ki, V. Károly számára ókori minták alapján megszervezett győzelmi bevonulást rendeztek, amely a *Via triumphalis*, azaz a klasszikus római diadalmenetek útvonalán haladt végig, ahol több épületet és templomot is lebontottak, hogy ne akadályozzák a menet vonulását. A képek és dekorációk Károlyt ókori és mitológiai hősökhöz hasonlították, ezzel is római aurát kölcsönözve a felvonulásnak. Egyes képek a két Scipius Africanust ábrázolták, akik mellett V. Károly volt a harmadik Afrikai Győző, míg mások a tuniszi hadjárat győzelmi képeit mutatták, kiemelve a keresztény foglyok kiszabadítását. Firenzében – amelynek ura Alessandro de Medici a császár Margit nevű lányával készült frigyre lépni – az ünnepek megszervezésével Giorgio Vasari (1511–1674) firenzei festő, építész és művészeti író (az először 1550-ben kiadott *A legjelesebb festők, szobrászok és építészek élete* című munka szerzőjét), az Uffizi későbbi építőjét (1560) bízta meg. Vasari pompás díszletei „az Afrikai Győzőt” ünnepeltették Firenze lakosaival. A császári propagandagépezet arról is gondoskodott, hogy a korabeli nyomtatványok segítségével minél többen értesüljenek a császár diadalmas bevonulásáról Messina, Róma vagy Firenze városába.¹²

V. Károly muszlimok felett aratott diadalát az utókor számára a császár udvari történészeinek, költőinek és íróinak kellett volna megörökíteniük. A császár titkára, Johannes Secundus bele is kezdett egy latin nyelvű elbeszélő költeménybe, de halála megakadályozta a mű befejezésében. Károly udvari papja, Juan Ginés de Sepúlveda azonban már a hadjáratot követő esztendőben, 1536-ban közzétette *Az afrikai háborúról* (*De Bello Africo*) című munkáját. Károly egy másik titkárának, a francia anyanyelvű Antoine Perreninnek a történeti munkája előbb franciául, majd latin fordításban is megjelent (1547). Bár a hadjáratról megjelent korabeli és közel korabeli tudósítások, beszámolók és a császár levelei több ellentmondást is tartalmaznak, a császárhoz közel álló források általában hangsúlyozzák a diadal jelentőségét az egész kereszténység számára. Ezekben külön hangsúlyt kapott a mintegy „18-20 ezer keresztény rab” kiszabadítása és több ezer muszlim fogságba ejtése, akiknek számát egyes források nem kevesebbre, mint 10 ezerre teszik.

Nem minden beszámoló táalta azonban az eseményeket a Habsburg propaganda igényei szerint. Egy korabeli német beszámoló nem hallgatja el Tunisz kifosztását. Még érdekesebb, hogy Perrenin nem kendőzte el a császár spanyol és német zsoldosainak kegyetlenkedéseit, és nem hallgatta el a tuniszi civil muszlim lakosság lemészárlását és a város és a dzsámik kifosztását sem. Csak V. Károly halála után, 1572-ben jelent meg egy másik szemtanú, Luis del Marmol-Carvajal munkája, amely még sötétebb képet fes-

¹² Rövid ismertetése: Kohler 1999. 106–108.; 245–246. o.; *Blockmans, Wim: Emperor Charles V, 1500–1558*. London, 2002. 173–174. o.

tett Tunisz kifosztásáról, ártatlan civilek – köztük gyermekek és asszonyok – lemészárlásáról. A krónika írója Mulay Haszánra hivatkozva (lényegesen túlozva) azt állította, hogy V. Károly katonái 70 ezer muszlimot öltek meg és 40 ezer férfit, nőt és gyermeket vetettek szolgaságba.¹³

Figyelemre méltó azonban, hogy a legsikeresebb és legnépszerűbb történeti munka nem a muszlimok elleni hadjáratokkal, hanem Károly németországi háborújával foglalkozik. Luis de Ávila eredetileg spanyolul írt műve (*Comentario de la guerra de Alemania*) hamarosan francia, holland, latin és angol fordításban is megjelent. A mű népszerűsége ismételten figyelmeztet bennünket a károlyi politika, ideológia és propaganda sokszínűségére és arra, hogy a témánk szempontjából kitüntetett Habsburg–Oszmán vetélkedés annak csak egyik, és nem is a legfontosabb eleme volt.

A problematikus szelimi örökség: az Oszmán Birodalom mint az iszlám vezető hatalma

Az Oszmánok már a XVI. század előtt is használták a vallást uralmuk legitimálására, de ez korábban az Iszlám egyfajta „népi felfogására” épült. Ennek legismertebb példája *Oszmán álma*, amelyben Isten megígérendőlte az Oszmán-dinasztia fényes jövőjét. Az álmot Oszmánnak egy szent sejk értelmezte, aki nőül is adta lányát Oszmánhoz. A házasság mintegy vallásilag legitimálta a dinasztia uralmát, hisz a szentéletű sejhet spirituális kapcsolat fűzte magához a prófétához, amely kapcsolat a házasság révén átszállt Oszmánra és a dinasztíára is.¹⁴

Szulejmán idejére a népi vallásosság helyére „a szultán, mint a szunnita (ortodox) Iszlám védelmezője és vezetője” kép lépett. I. Szelim szultán (1512–1520) közel-keleti hódításai után legott felvette „a két szent város szolgája” (*Khadim al-Haramayn*) címet, amit utódai is büszkén viseltek, szervesen beépítve azt az Oszmán birodalmi ideológiába és propagandába. A szultánok kiemelt feladatként kezelték az éves mekkai zarándoklatok megszervezését, a zarándok-karavánok védelmét, és komoly összegeket áldoztak rá csakúgy, mint a mekkai lakosok támogatására és a szent városban lévő épületek és vízvezetékek karbantartására és újak építésére, jól tudván, hogy mindez fontos volt uralmuk legitimizálása szempontjából, mind a helyi lakosság, mint pedig a szélesebb muszlim közösség szemében. Szulejmán és utódai gondoskodtak arról is, hogy az iszlám szent városa feletti Oszmán-fennhatóság érezhető legyen a mindennapokban csakúgy, mint az iszlám országok közötti diplomáciában. A mekkai Nagymecset Szulejmán parancsára építtetett mináretjei jellegzetes Oszmán-stílusban készültek, s akik a stílusjegyekből mindezt nem vették volna észre, azok számára jól láthatóan elhelyezett feliratok hirdették a szultánok építkezéseit és adományait. A szomszédos muszlim országokból érkező zarándokok számára szükséges engedélyek megadása, illetve megtagadása pedig a nemzetközi kapcsolatok alakításának is

¹³ Tracy 2002. 149. o. Marmol háromkötetes „Description General de Africa con todos los Sucessos de Guerra a Avido entre los Infideles y el Pueblo Christiano. Granada, 1573.” című munkáját idézi: Wolf, John B.: *The Barbary Coast: Algeriers Under the Turks 1500 to 1830*. New York, 1979. 21. o.

¹⁴ Imber 1993.

hatékony formája volt, amellyel a szultánok szintén ügyesen éltek legitimitásuk és tekintélyük további növelése érdekében.¹⁵

Szelim hódításainak következtében ugyancsak Isztambul hatalma alá került Kairó, ahol az utolsó Abbaszida kalifa, al-Mutawakkil székelte. Bár a szunnita doktrína szerint a kalifa csak Mohammed prófeta Kurajs törzséből származhatott, Szulejmán és ideológusai az 1540-es évektől tudatosan terjesztették az „Oszmán szultán, mint kalifa” gondolatot, amelyet uralmuk további erősítésére és arra használtak fel, hogy a cím viselésével elsőbbséget követeljenek maguknak a muszlim uralkodók között.¹⁶

Erre azért is szükségük volt, mert az Oszmánok vallási legitimitását elvitató I. Iszmail Szafavida sah nagy népszerűségnek örvendett Kelet-Anatóliában és Azerbajdzsánban. Iszmail, aki birodalma államvallásává a tizenkettes síizmust tette, és aki magát a Szafavi dervisrend misztikus vezetőjének (*pír*) nyilvánította, sokkal vonzóbb volt az anatóliai türkmén nomádok számára, mint a konstantinápolyi szultán. Iszmail fellépése után az Oszmán politika egyik legfontosabb eleme a síita szomszéd elleni katonai és propagandaharc volt. A Szafavidák elleni hadjáratokat az Oszmán propaganda azzal igyekezett magyarázni, hogy a síiták maguk is „hitetlenek,” vagy olyan „lázádosok,” akik „lázádosaiikkal” elvonják az Oszmán szultán figyelmét és erejét attól, hogy legfőbb hivatását, a „hitetlenek elleni szent háborút” gyakorolja. Ez utóbbi érveléssel igyekeztek legitimizálni a szunnita Memelukok elleni hadjáratokat is, kiegészítve azzal, hogy a Memelukok egy idegen cserkesz kaszt volt, amely elnyomta az arab lakosságot.¹⁷

A Szafavidák elleni hadjáratok azonban az Oszmán társadalomban visszatetszést szültek, kivált az anatóliai türkmén nomád törzsek körében, akik vallási és társadalmi okok, valamint (a forrásokból és az Oszmán-ellenes anatóliai felkelések történetéből kitapinthatóan) egyfajta türkmén szolidaritás miatt egyébként is inkább húztak a Szafavidákhoz, mint az Oszmánokhoz.¹⁸ Aligha véletlen, hogy a szelimi politika igazolására hamarosan legalább két tucat Szelim-náme, azaz Szelim szultán uralkodását és hódításait bemutató propagandisztikus jellegű irodalmi mű született.¹⁹ Ezek a munkák a Szafavidák elleni hadjáratokat igazolandó részletesen tárgyalták Iszmail Szafavida sahnak Kelet-Anatóliában kifejtett (forrásokkal valóban igazolható) Oszmán-ellenes politikai propagandáját és hittérítő akcióit, a propaganda által szított *kizilbas* lázadásokat, beszámoltak

¹⁵ Minderre lásd: *Faroghi, Suraiya*: Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517–1683. London, 1994. Szulejmán leromboltatott és újjáépíttetett két, eredetileg az Abbaszida kalifák megbízásából a VIII. században emelt mináretet, és később egy újat építtetett. Ami az Oszmán uralkodók adományait illeti: csak a zarándok-karavánokra évente mintegy 300–385 ezer aranyat költöttek. Uo. 89. o. – Ez durván másfélszerese-kétszerese annak az összegnek, amit a Porta készpénzben volt kénytelen kifizetni a birodalom legveszélyeztetettebb (budai) tartományában állomásoztatott katonaság zsoldjára a XVI. század derekán.

¹⁶ *İnalçık* 1973. 57. o.; *Imber, Colin*: Ebu's-su'ud: the Islamic Legal Tradition. Edinburgh, 1997. és *Imber* 1995. 149. o. 31. jegyzet, ahol Imber hivatkozik Szulejmán egy 1554-ben Ferdinándhoz küldött levelére, amelyben a szultán magát Mekka, Medina és Jeruzsálem urának nevezi, jelezvén, hogy az Oszmánok tisztában voltak Jeruzsálem fontosságával és szimbolikus jelentőségével.

¹⁷ *Eberhard, Elke*: Osmanische Polemik gegen die Safawiden. Freiburg, 1970.; *Imber* 1995. 153. o.; *İnalçık*: Selim I. In: EI-2. 9. k., 129. o.

¹⁸ *Sümer* 1999. 15–42. o.

¹⁹ *Uğur, Ahmet*: The Reign of Sultan Selim in the Light of the Selimname Literature. Berlin, 1985. A magyar szakirodalomban ezekre Fodor Pál hívta fel a figyelmet, lásd: *Fodor* 2001a. 364. o. skk.

a sahnak a szunnita vallástudósok ellen rendezett hajtóvadászatáról és az Oszmán-ellenes Mameluk-Szafavida együttműködésről. Ellensúlyozandó valamelyest Szelim szultán keleti, muszlimok elleni hadjárait, több Szelim-náme megemlékezett azokról a harcokról, amelyeket Szelim még mint szultáni herceg viselt a „hitetlenek”, azaz a grúzok ellen.²⁰ Bár Ismail sah egyik levelében Szelimet *gázinak*, azaz a hitetlenek ellen hadat viselő uralkodónak nevezte,²¹ ezt vélhetőleg politikai, taktikai megfontolásokból tette, s nem valószínű, hogy levele tükrözte a Kelet-Anatóliában és Azerbajdzsánban Szelimről kialakult képet. Úgy tűnik, hogy a kelet-anatóliai türkméneket és az Oszmán elit hangadó köreit sem az Oszmán propaganda érvei – amelyek természetesen Isztambul szája íze szerint mutatták be az Oszmán-Mameluk-Szafavida hatalmi rivalizálást a délkelet- és kelet-anatóliai területek felett – sem az isztambuli mufti fetvái nem győzték meg a keleti hadjáratok helyességéről, és a „hitetlenek”, azaz az európai keresztény államok elleni hadjáratok elmaradásáról. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy egy 1543-ban véglegesített gazavát-námében – Mevlaná Iszá munkájában –, amely az Oszmán elit egy részének véleményét mindenképp tükrözte, a haldokló I. Szelim azon kesereg, hogy nem viselt szent háborút a hitetlenek ellen.²²

A szulejmáni propaganda a Habsburgokéhoz hasonlóan kiaknázza a szultánnak „a hit ellenségei” felett aratott győzelmeit. Az 1550-es évek derekától hivatásos, szultáni szolgálatban álló és a kincstárból rendszeres fizetést húzó krónikások, ún. *sehnámedzsik* örökítették meg a szultáni hadjáratokat eleinte perzsául, majd oszmánli-törökül, Firdauszi *Sahnáméját* és annak verses formáit véve alapul.²³ A szultán diadalait bemutató munkák török miniatúrái legyőzött és megalázott hitetleneket, győzedelmes Oszmán harcosokat, a szultán előtt hajbókoló vazallus keresztény uralkodókat ábrázolnak. A hadjáratok után Isztambulba hazatérő győzedelmes pádisah hatalmas pompával vonult be birodalma fővárosába. A bevonulás során a fővárosiak megtekinthették a legyőzött országok templomaiból, királyi palotáiból elhurcolt műkincseket és rabszolgákat. Az isztambuliak és a birodalom nagyobb városainak lakói pedig több napig tartó népünnepevényeken dicsőíthették győztes uralkodójukat.

²⁰ Tekindağ, M. C. Şehabeddin: Selimnameler. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1. (1970.) 197–230. o. Megjegyzendő, hogy pl. Kemálpasazáde ezeket az eseményeket másként beszéli el Szelim-náméjában és megint másként nagy történeti munkájának 9. kötetében. Uo. 209. A grúzok elleni háborúkat említő Szelim-námékra lásd: uo. 204., 215. o. – A keresztények elleni háborúk elmaradása okozta legitimációs deficiten az sem sokat változtatott, hogy az 1518. óta az isztambuli arzenálban folyó nagyarányú hajóépítéseket mind az európai megfigylők, mind pedig egyes Oszmán krónikák egy Európa ellen indítandó nagyszabású hadjárat előkészületének tartották.

²¹ A levelet említi: Sümer 1999. 38. o. Kétséges, hogy Ismail mennyire gondolta ezt komolyan, hiszen köztudottan igyekezett elkerülni a konfliktust a harcias Szelimmal, így vélhető, hogy Szelimet politikai megfontolásokból ismerte el gázinak. Azzal, hogy azt állította, hogy ő nem kívánt egy igazi gázi muszlim uralkodó ellen harcolni egyben kétségbe is vonta az Oszmán propaganda legfőbb érvét is, amivel az Oszmánok a Szafavidák elleni háborúikat próbálták igazolni.

²² Flemming 1994. 54. o.

²³ Woodhead, Christine: An Experiment in Official Historiography: The Post of *sehnâmeçi* in the Ottoman Empire, c. 1555–1605. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 75. (1983.) 157–182. o.; Uő: Shahnamedji. In: EI-2. 9. k., 211b. o.

Politikai fordulat Isztambulban és az Oszmán–Habsburg konfrontáció kezdetei

Az 1520 szeptemberében trónra került I. Szulejmán szultán, és tanácsadói felismerték, hogy a több mint tíz esztendeje zajló keleti háború, nemcsak vallási–ideológiai, de katonai–logisztikai és gazdasági okokból sem folytatható. Az 1511. óta zajló hadvonulások a birodalom keleti tartományait gazdaságilag erősen megviselték, Iszmail sah „felperzselt-föld” taktikája pedig hatalmas területeket tett lakhatatlanná. A keleti hadjáratok alatt a birodalom serege eljutott a stratégiai túlterjeszkedés határáig, a korai hideg és havazás beköszöntekor az Oszmán seregek élelemellátásában komoly gondok mutatkoztak, és bebizonyosodott, hogy egyre nehezebb egyetlen hadjáratban tartós eredményeket elérni és azokat biztosítani. Az ismétlődő hadjáratok kimerítették a kincstárat, amelyet a rendes hadjáratok költségeken kívül a hadjáratok idején ekkoriban már rendszeresen fizetett pénzjutalmak (*inam*), illetve az ugyancsak rendszeressé váló és a katonák által megkövetelt zsoldemelések is megterheltek. Tovább növelte a birodalom pénzügyi terheit, hogy az elhúzódozó hadjáratok miatt a szpáhik nem tudták beszedni az adót javadalombirtokaikról, ezért Szelim szultánnak, a javadalmak szokásos emelése mellett a szpáhiknak „előleget” is kellett adnia a hadjáratra magával vitt központi kincstárból.²⁴

A keleti háborúskodás negatív gazdasági hatásait a szultán Szafavidák elleni kereskedelmi blokádja tovább erősítette. I. Szelim 1514-ben lezáratta az iráni határt, hogy egyrészt megakadályozza a kelet-anatóliai síita nomád türkmének áttelepülését Iránba és ezzel megfossza a sahot hadseregének egyik jelentős katona-utánpótlási bázisától, másrészt, hogy kereskedelmi blokáddal tegye tönkre ellensége gazdaságát. A szultán gazdasági blokádja – kivált a perzsiái selyemárukra bevezetett embargó – azonban a szultáni kincstárnak is tetemes jövedelemkiesést okozott. Aligha meglepő, hogy Szulejmán egyik első lépéseként feloldotta a Szelim szultán által a Szafavidák ellen elrendelt kereskedelmi embargót és szabadon engedte a bebörtönzött iráni kereskedőket.²⁵ Ezt követte az a politikai fordulat, amely rövid időn belül elkerülhetetlenné tette a Habsburg–Oszmán katonai konfrontációt Közép-Európában éppúgy, mint a Földközi-tenger térségében.

Valószínű, hogy az Oszmán politikai vezetés 1520 végén már döntött a Magyarország elleni hadjáratról.²⁶ Ahhoz ugyanis, hogy az 1520. szeptember 30-án trónra lépett szultán a következő év tavaszán idejében elindulhasson a Nándorfehérvár (Belgrád) 1521. augusztus 29-i elestével zárult Magyarország elleni hadjáratára, a hadsereg mozgósítását már a trónralépte utáni hetekben, de legkésőbb november folyamán el kellett rendelni.

²⁴ Az *inam* I. Szelim idejére már kötelező és meghatározott összegű jutalom volt. Ekkor a janicsárok 3000, a janicsárújoncok, a dzsebedzsik és a tüzérek pedig 2–2000 akcse jutalmat kaptak, és ugyanekkor a janicsárok napi zsoldját 2 akcsével emelték meg. Lásd: *Özcan, Abdülkadir*: Cülus ve Cülusla İlgili Meseleler. *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II. Istanbul, 1995. 163–184. o.

²⁵ *Brummett* 1994. 149. o.; *İnalçık*: Selim I. In: EI-2. 9. k., 128. o.; *Sümer* 1999. 41. o.; *Fodor* 2001a. 368–370. o.

²⁶ *Fodor* 2001a. 370. o.

1521 végén általános vélemény volt Velencében, hogy Szulejmán Nándorfehérvár birtokában meg akarta hódítani Magyarországot is.²⁷ Az 1521. évi őszi hadi előkészületek ez alkalommal azonban nem Magyarország, hanem Rodosz ellen irányultak. Bár Európában olyan hírek keringtek, hogy Rodosz meghódítása szerves része volt az Oszmánok expanziós terveinek, az efféle hírek sokkal inkább tükrözték Európa gyorsan változó Szulejmán-képét, semmint az Oszmán politika esetleges mozgatórugóit.²⁸ Látnivaló ugyanis, hogy Rodosz elfoglalása Isztambul számára az egyetlen lehetséges reálpolitikai lépés volt. Nemcsak az isztambuli vezetés, de a kortárs európai megfigyelők is legott felismerték, hogy Szulejmán aligha hagyhatta a Johannita lovagok kezén Rodoszt, tekintettel a nemrégiben meghódított Egyiptomra és Szíriára. A rodoszi lovagok veszélyesen közel voltak a szultán új tartományaihoz, sorozatos támadásaikkal pedig veszélyeztették a főváros és Egyiptom közti, gazdasági és katonai szempontból egyaránt életbe vágó hajóforgalmat.

Szulejmán lépései és hadjáratai már kezdettől fogva szimbolikusak voltak, és az Oszmán propaganda gondoskodott arról, hogy a politikai üzeneteket Európában is megértse. Az 1521. és az 1522. évi hadjáratok szimbolikus jelentésük mellett nem tévesztették szem elől a praktikus, stratégiai szempontokat sem, és nagyban szolgálták a szultáni hatalom konszolidációját is. Nándorfehérvár elfoglalásával az Oszmánok a Duna vonalon szereztek stratégialilag kulcsfontosságú új támaszpontot, biztosabbá téve ezzel a birodalom északi határainak védelmét és egyben hídfőt teremtve további lehetséges közép-európai hódításaikhoz. Rodosz meghódításával pedig felszámolták a birodalom leggazdagabb tartományának számító Egyiptom és a főváros közötti kommunikációt veszélyeztető Johannita támaszpontot, biztosítván ezzel az egyiptomi élelmiszer- és aranyszállítmányok útját Konstantinápolyba.

Nem ilyen egyszerű az 1526. évi magyarországi hadjárat értékelése. Máig viták folynak arról, hogy Szulejmánnak mi is volt valójában a terve ezzel a hadjáratral.²⁹ A szultán politikai terveivel kapcsolatos viták a rendelkezésre álló források természetéből adódóan egyelőre aligha dönthetők el mindenki számára megnyugtatóan. Jóval nagyobb az egyetértés a mohácsi hadjárat következményeire illetően. A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) a magyarok számára azt jelentette, hogy végleg elveszítették azt a közel másfélszázados küzdelmet, amit a balkáni Oszmán terjeszkedés feltartóztatása érdekében és Európa védelméért folytattak hol önerőből, hol szomszédaikkal karöltve, hol pedig a keresztény

²⁷ *Setton* 1984. 201. o. Olyan hírek is jártak, hogy Szulejmán ennek érdekében rendezni akarta viszonyát Iszmail sahhal, hogy Magyarország elleni politikájához szabad kezet kapjon. Uo.

²⁸ A hírt Thomas Guicardus latin nyelvű *oratója* őrizte meg, amelyet Guicardus Kelemen pápa előtt 1523. december 18-án mondott el, magyarázván Rodosz elstét. *Setton* 1984. 214. o. A forrás apologetikus jellege, tévedései és torzításai nyilvánvalóak. (Lásd például a forrás azon téves állítását, miszerint a Rodosz elleni hadjáratra Szulejmán haldokló atyjának tett volna ígéretet. Szulejmán nem volt Szelim mellett annak halálakor.)

²⁹ A két álláspont legmarkánsabb megfogalmazása: *Perjés* 1979.; *Uő*: *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary*. Boulder, Co., 1989., illetve *Fodor* 1991. és *Fodor Pál*: *Ottoman Policy Towards Hungary*. In: *Quest of the Golden Apple...* című, 2. jegyzetben hivatkozott munkája, 105–169. o. Egy újabb értékelés: *Murphey, Rhoads*: *Süleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V's Universalist Vision*. *Journal of Early Modern History*, 5. (2001.) 3. sz. 197–221. o.

Európa országainak segítségével. Mohács igazi történelmi jelentősége azonban abban rejlett, hogy közvetlen szomszédságba hozta a kor két európai nagyhatalmát, az Oszmánokat és a Habsburgokat. Azzal, hogy a magyar arisztokrácia egy kisebb csoportja a csatában elesett II. Jagelló Lajos magyar király (1516–1526) helyett I. Habsburg Ferdinándod, V. Károly öccsét, választotta királyául (1526–1564), a Habsburg–Oszmán konfrontáció belátható közelségbe került.

A csatát követően Szulejmán láthatóan nem tudott mit kezdeni az ölébe hullott országgal, amelyet ekkoriban vélhetőleg nem akart még meghódítani. Erre utal Musztafa pasa másodvezírnek az időközben ugyancsak magyar királlyá választott I. (Szapolyai) János (1526–1540) követének Isztambulban 1528 végén tett kijelentése, miszerint a szultán nem akarta Magyarországot meghódítani, csak a kulcsokat (Nándorfehérvár és Péterváradot) kívánta megkaparintani, miként Perzsiából is csak Dijarbekirt tartotta meg, jóllehet Tebrizt is elfoglalta.³⁰ Szulejmán ekkor még nem érezte biztonságban magát ezen az ismeretlen terepen, amely – a térképet Isztambulból nézve – a Dráva–Duna vonalától északra védhetetlennek látszott. Ezért vonult vissza a jól ismert és már jó ideje biztos határnak számító Duna-vonalhoz, amelynek túlsó oldalán egy seregétől megfosztott, a birodalom számára veszélytelen ország terült el.³¹ A szultán egyelőre a Duna vonaláról figyelte mi történik a határ túloldalán.

Szulejmán tanácsadói már a csata után keresték a kapcsolatot II. Lajossal, akiről még nem tudták, hogy elesett a csatában. A szemtanú Brodarics István kancellár (a csata későbbi krónikása) 1526. október 3-án hosszú levélben tájékoztatta lengyel kollégáját, Krisztof Szydłowiecki főkancellárt a mohácsi csatáról és következményeiről. Ebben arról is beszámolt, hogy Ibrahim pasa nagyvezír (valamikor még szeptemberben, talán még Budáról) elengedte Lajos király fogságba ejtett három kamarását, akiket szövetségi ajánlattal küldtött a legyőzött (és az Oszmánok által életben lévőnek hitt) magyar uralkodóhoz. Brodarics úgy tudta, hogy a szultán csak a Dráva és a Száva közét akarta megtartani magának, és cserébe támogatást és békét ígért a magyar uralkodónak.³²

Sokatmondó, hogy 1528 januárjában lényegében hasonló feltételekkel egyeztek meg I. (Szapolyai) János királlyal, akit ekkorra már kiszorított az országból I. Ferdinánd. Ekkorra már Isztambulban is tiszttában voltak Mohács következményeivel és I. János király helyzetével. Ibrahim pasa nagyvezír már az első audencián értésére adta I. János követének, Hyeronimus Łaskinak, hogy az Oszmánok nagyon is jól tudják, János csak azért kér most békét és szövetséget Szulejmántól, mert Ferdinánd legyőzte őt.³³ Hasonlóan vélekedett a többi pasa is, akikkel a követ találkozott, valamint Lodovico Gritti is, Ibrahim nagyavezír barátja és bizalmasa, aki épp ekkortájt lépett elő a Portán amolyan félhivatalos „magyar szakértőnek”. Valamennyien értésére adták Łaskinak, hogy Magyar-

³⁰ *Török* 1930. 17. o.

³¹ Az Al-Duna már a XIV. század végi nagy expanzió idején, majd később II. Mehmed (1451–1481) és II. Bajezid (1481–1512) uralkodása alatt is a birodalom természetes északi határának számított (miként keleten a Tigris és az Eufrátesz vonala), amelynek biztosítása a szulejmáni politika egyik alappillére volt.

³² *Barta* 1996. 19. o.; *Fodor* 1991. 49. o.

³³ „Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében.” In: *Barta* 1996. 99. o.

országot a szultán karddal hódította meg, ezért azt sajátjának tekinti.³⁴ Ibrahim azt is közölte a követtel, tudják, hogy Ferdinándnak több jogcíme is van a magyar koronához, mint Jánosnak, hiszen „Lajos király leánytestvére az övé, ez nagyobb jogalap Isten előtt, mint a te uradé.” Ráadásul Ferdinánd az erősebb: „Tudunk a bárók nagyarányú átpártolásáról Ferdinándhoz, tudjuk, hogy urad kénytelen volt visszavonulni, mikor meglátta annak erősebb hadseregét. Ezért (tehát) ragadja meg a te urad szultánunk ruhaujját. Meg fogja kapni tőlünk az országot, s olyan segítséget nyer, hogy nemcsak Ferdinándot, hanem Ferdinánd barátait is porrá változtatjuk, ha urad úgy akarja.”³⁵

Szapolyai szorult helyzete és segítségkérése kapóra jött Szulejmánnak. Megelőzendő, hogy a mohácsi csatában legyőzött ország a Habsburgok kezére kerüljön, az Oszmán vezetés Szapolyai katonai megsegítése mellett döntött. Hiába próbálta Ferdinánd gyors követküldéssel a hadjáratot megelőzni és jogát a magyar trónra a Portán elismertetni: 1528 júniusában követeinek hadüzenettel felérő választ adtak. Mire a Habsburg követek hazaindultak, Szulejmán már rég elrendelte a következő évi magyarországi hadjárat előkészületeit. A szultánt az sem tántoríthatta el tervétől, hogy Dél-Anatóliában 1529 februárjában ismét felkelés tört ki. A lázadást hamar vérbe fojtották, így Szulejmán május 10-én elindulhatott a hadjáratra. Szapolyait a szultán augusztus 19-én a mohácsi síkon fogadta, majd szeptember elején a Budát védő német zsoldosoktól minden nehézség nélkül visszafoglalta számára az ország fővárosát. Ezt követően a szultán átadta Jánosnak a Szent Koronát, és a török hadjárat napló szűkszavú tudósítása szerint „trónra ültette,” azaz megerősítette a királyságban János királyt, majd továbbvonult Bécs felé.

Bár Bécs több mint két hetes ostroma a védelem ellenállása, valamint a hideg és esőzések miatt október 15-én kudarccal végződött, a hadjárat az Oszmánok stabilizálták magyarországi befolyásukat. Szulejmán Magyarországot visszafoglalta a Habsburgoktól védené számára, akit gondosan koreografált külsőségek közepette helyezett vissza Magyarország birtokába. A szerémségi Oszmán várak (Pétervárad, Szerémújlak, Atya, Bánmonostor, Cserőd, Szávaszentdemeter, Barica, Racs, Rednek és Titel) katonái pedig továbbra is figyelemmel kísérhették a magyarországi fejleményeket, s a szultán számára bármely kedvezőtlen fordulat esetén gyorsan reagálhattak. Az újabb magyarországi beavatkozásra azonban nem a Habsburgok magyarországi térnyerése, hanem V. Károly koronázása, és a Habsburgok ezzel együtt járó európai presztízs- és erőnyerése készítette az isztambuli vezetést. Isztambul ekkorra már megfogalmazta Szulejmán világuralmi igényeit és ezt V. Károly univerzalista hatalmi törekvéseivel állította szembe.

Világvége-prófécia, világuralmi aspirációk és a Habsburg–Oszmán konfrontáció

A korhangulat mind Európában, mind pedig a Közel-Keleten kedvezett a világuralmi aspirációknak. V. Károly német-római császárrá történt választása mögött a kortársak 1519-ben isteni inspirációt láttak és uralkodása elé nagy várakozással tekintettek,

³⁴ Barta 1996. 103. o.

³⁵ Barta 1996. 116. o.

mert tőle várták a Szentföld felszabadítását és az Oszmánok legyőzését. E várakozásokat a császári kormányzat is felkarolta és propagálta, és Károly roppant hatalma valóban soha nem látott lehetőséget teremtett egy új keresztes hadjáratra. E várakozások népszerűsége nagyban köszönhető a kora újkori Európában széles körben elterjedt apokalipszisz-hangulatnak és az ezzel kapcsolatos jövődöléseknek, amelyek az 1510-es és 1520-as években különös népszerűségnek örvendtek.³⁶ Sokan V. Károlyban látták az „Utolsó Idők” uralkodóját, aki egy hatalmas világbirodalomban egyesíti Kelet és Nyugat országait, s békét, igazságot és harmóniát teremt. Irodalmi művek sora ünnepelte V. Károlyt új Mozesként, új Ceasarként, vagy új Nagy Sándorként. Páviai győzelmét (1525) II. Ferenc felett a császár titkára, Alfonso de Valdés isteni beavatkozásra történt diadalnak tekintette. A győzelemmel Isten lehetővé tette Károlynak, hogy megállítsa a török terjeszkedését, saját területükön győzze le a törököket és a mórokat, s visszafoglalja Konstantinápolyt és Jeruzsálemet. Ezen legkeresztényibb herceg uralma alatt – érvelt de Valdés Gattinarát követve – az egész világ részesülhet a katolikus vallásban és beteljesülhet a Megváltó jövődölése, misztint egy nyáj és egy pásztor lesz (*ut fiat unum ovile et unus pastor*).³⁷ Károly bolognai koronázásakor (1530) az asztrológusok azt jósolták, hogy a császár békét és virágzást hoz a kereszténységnek és pusztulást az iszlámnak.

Semmi kétség, Európa még mindig az Oszmánok előző évi, Bécs elleni hadjáratának sokkhatása alatt élt, amely különösen fogékony közeget teremtett a világvége-proféciaik és univerzalista ideológiák terjedésének. Egyháziak és humanisták egyként V. Károlyban látták azt az uralkodót, aki a kereszténység egységét visszaállíthatja, és az Oszmánokat legyőzheti. Egidio da Viterbo (1469–1532) Ágoston-rendi szerzetes, prédikátor, kardinális és a katolikus egyházreform élharcosa, V. Károlyt új Cyrusként, az Egyház megtisztítójaként, Jeruzsálem igaz királyaként és olyan messiásként üdvözölte, aki a keresztényeket győzelemre vezetheti az iszlám elleni harcban. Juan Gines Sepúlveda pedig szent háborúra hívta fel a császárt a hitetlenek ellen, hogy Jeruzsálem és a Föld összes országa keresztény hatalom alá kerülhessen.³⁸ A császár bolognai koronázásról készült hivatalos Habsburg beszámoló ugyanezt a várakozást táplálta, megismételvén a korábbi proféciaikat a kereszténység megerősítéséről, Kelet és Nyugat egyesítéséről. A beszámoló V. Károlyt az egész világ urának (*mundi totius dominus*) állította be, nem riadván vissza a koronázási szertartáson elhangzottak meghamisításától sem.³⁹

V. Károly univerzalista hatalmi törekvései mind Európában, mint pedig Isztambulban ismertek voltak. Az V. Károlyról Európában élő „hivatalos képet” jól tükrözte az a Parmigianinonak tulajdonított hatalmas allegorikus festmény, amelyet a mester a csá-

³⁶ Reeves, M.: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism. Oxford, 1969.

³⁷ V. Károly titkárának, Alfonso de Valdésnak kijelentését idézi: Housley, Norman: The Eschatological Imperative: Messianism and Holy War in Europe, 1260–1556. In: Schäfer, Peter – Cohen, Mark (eds.): Toward the Millennium: Messianic Expectations from the Bible to Waco. Leiden–Boston–Köln, 1998. 128. o. Vö.: Headley 1975. 104. o.

³⁸ Headley 1975. 115. o.

³⁹ Az koronázási ordó és Agrippa „hivatalos jelentése” közötti különbségre vö.: Bosbach, Franz: Selbstauffassung und Selbstdarstellung Karles V. bei der Kaiserkrönung in Bologna. In: Kohler, Alfred – Haider, Barbara – Ottnier, Christine (szerk.): Karl V, 1500–1558. Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee. Wien, 2002. 96. o.

szár bolognai koronázása alatt kezdett el festeni. A képen a gyermek Hercules a császárnak egy földgömböt ajánl fel, amelyen nem a császár újvilági vagy európai tartományai és országai láthatók, hanem a Földközi-tenger, az Arab-félsziget és az Indiai-óceán. A kép üzenete az európai kortársak számára világos volt: V. Károly, mint a keresztény Európa leghatalmasabb uralkodója képes és eltökélt felvenni a harcot a terjeszkedő iszlámmal,⁴⁰ amely a Habsburgokat a Földközi-tengeren és Közép-Európában egyként fenyegette. Mint ismeretes Habsburg Ferdinánd is azzal érvelt (és az őt 1526-ban királlyá választó kis létszámú magyar főúri csoport is abban bízott), hogy V. Károly segítségével Ferdinánd képes lesz az Oszmánokat megállítani és kiszorítani Magyarországról. Bár ez a remény az 1529. évi Oszmán hadjárat fényében elillanni látszott, a Habsburg politika és propaganda továbbra is úgy állította be V. Károlyt, mint a kereszténység oltalmazóját. Ebben az időszakban kezdődtek V. Károly granadai palotájának építkezései is. Nem véletlen, hogy a császári palota épp az Alhambrában kapott helyet, emlékeztetve ezzel Ferdinánd és Izabella győzelmére a spanyolországi muszlimok felett és egyben jelezve, hogy V. Károly folytatja a nagyszülők által elkezdett sikeres küzdelmet az iszlám ellen.⁴¹

Az Európában terjedő messianisztikus próféciákhoz hasonló jövődölések Konstantinápolyban is ismertek voltak. Természetesen itt az eljövendő világuralkodót Szulejmánban vélték felfedezni. A Habsburgokhoz hasonlóan, az Oszmán kormányzat is felhasználta az efféle várkozásokot és próféciákat Szulejmán világuralmi törekvéseinek támogatására. E törekvések megfogalmazásában és a világhódító (*sahib-kiran*) Szulejmán-kép kialakításában és propagálásában kiemelkedő szerep jutott Ibrahim pasa nagyvezírnek (1523–1536).⁴²

Ibrahim a velencei kézen lévő epiroszi Parga városában keresztény görög szülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Török kalózok fogták el és adták el Konstantinápolyban. Gazdája az ifjú Szulejmán hercegnek ajándékozta, aki hamar bizalmasává és barátjává fogadta Ibrahimot. Szulejmán hatalomra kerülése után pedig a szultán után a birodalom legbefolyásosabb embre lett.⁴³ Ibrahim az ifjú szultánban kedvenc történelmi hősenek, a világhódító macedóniai Nagy Sándornak méltó utódát látta, aki fel támaszthatja a nagy hódító hajdani világbirodalmát. A nagyvezír maga is hitt a jövődölésekben: az egyik velencei követnek említette, hogy egy Szulejmánnal ifjúkorukban közösen olvasott jóskönyv megjövendölte mind az ő fényes karrierjét, mind pedig azt, hogy Szulejmán beteljesíti Isten akaratát és elfoglalja a Római Birodalmat.⁴⁴ A nagyvezír ebbéli meggyőződését hamarosan politikai programmá formálta, és – hasonlóan Gattinarához – mindent elkövetett megvalósítása érdekében.

Macedóniai Nagy Sándor az iszlám hősköltemények kedvelt alakja, és II. Mehmednek vagy I. Szelimnek éppoly kedves hőse volt, mint I. Szulejmánnak. Ibrahim tehát amikor Nagy Sándort állította az ifjú szultán elé példaképül, nagyon is ismerős terepen

⁴⁰ Elliot, John: Ottoman–Habsburg Rivalry: the European Perspective. In: *İnalıcı – Kafadar* 1994. 153–154. o.

⁴¹ Uo.

⁴² Flemming 1987.; Fleischer 1992.

⁴³ Életére lásd: Jenkins, H. D.: Ibrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent. New York, 1911.

⁴⁴ Finlay 1998. 22. o.

mozgott. Az, hogy I. Szelim és I. Szulejmán szultán Nagy Sándort tekintette példaképének és hogy mindkét szultánnak viláгурalmi törekvései voltak, Európában is eléggé ismert volt, ahol a középkori lovagregényeknek köszönhetően nagyon is jól értették mit jelent az, ha egy uralkodó Nagy Sándor nyomdokaiba óhajt lépni. 1518-ban Európában úgy tudták, hogy Szelim szultán Nagy Sándor példáját követve saját uralma alatt akarja egyesíteni Afrikát, Ázsiát és Európát.⁴⁵ Hasonló hírek terjedtek el Szulejmánról is. Gattinara 1527 telén Valladolidban, a kasztíliai Cortez előtt elmondott beszédében – felsorolván az Oszmánok által elfoglalt balkáni és ázsiai területket – figyelmeztette hallgatóságát, hogy Szulejmán nagyobb birodalom felett uralkodott, mint Nagy Sándor vagy a római császárok, és hogy a szultán univerzális hatalomra törekedett azt ígervén híveinek, hogy világbirodalmat (*la monarchia de tudo el mundo*) hoz létre.⁴⁶ Aligha véletlen, hogy I. Ferdinánd Szulejmánhoz küldött követei 1528 tavaszán épp Nagy Sándor példájára hivatkozva emlékeztették Ibrahim pasa nagyvezírt arra, hogy a történelemben még a leghatalmasabb birodalmak uralkodói sem voltak képesek arra, hogy minden szándékukat és hódításukat véghezvigyék.⁴⁷

A birodalom vezetői I. Szulejmánt már az 1520-as években a világ urának tekintették, és ezt a hivatalos Oszmán propaganda a keresztény fejedelmek tudomására is hozta. Amikor 1527 decemberében I. (Szapolyai) János magyar király követe, Hyeronimus Łaski ura nevében szövetségekötésről tárgyalt Isztambulban, Musztafa pasa másodvezír így förmedt a követre, aki a szultánt ura atyjának merte nevezni: „Hát nem tudod, hogy a mi nagyurunk a legelső az isteni Gondviselés után, és amint egyetlen nap vándorol az égen, ugyanúgy az egész világnak a mi urunk a császára? És te, aki Erdély bánjának futára vagy, te merészeled a mi nagyurunkat a te kis urad atyjának mondani?”⁴⁸ Az Oszmán vezetés arról sem feledkezett meg, hogy Szulejmán viláгурalmi aspirációit a Habsburgokkal is közölje. A szultáni levelek V. Károlyt rendre Spanyolország királyának, I. Ferdinándot pedig Ausztria királyának címezték, miután Arábiától Magyarorszáig gondosan felsorolták mindazon országokat és tartományokat, amelyek felett Szulejmán vagy ténylegesen uralkodott, vagy amelyekre jogot formált.⁴⁹

Ibrahim nagyvezírt mód felett felbőszítette V. Károly német-római császárrá történő koronázása 1530-ban. Már 1529-ben, amikor a koronázás előkészületeiről értesült, kifakadt, hogy „hogyan lehet más császár mint az én nagyuram”? Dzselaázade Musztafa történetíró, aki korábbi kancellári hivatala folytán meglehetősen nagy figyelmet szentelt a címeknek, szintén felhborodással jegyezte fel, hogy V. Károly koronázását követően

⁴⁵ Setton 1978. 185. o. Bár Egyiptom és Szíria Oszmán meghódítása után ezek a vélemények valószínűnek tűnhettek a kortársak számára, nem szabad elfelednünk, hogy a X. Leo pápa vezetésével épp ekkor formálódó Oszmán-ellenes kereszties hadjárat szervezőinek nagyon is kapóra jöttek a szultán viláгурalmi terveiről terjesztett hírek.

⁴⁶ Headley, John M.: Germany, the Empire and Monarchia in the Thought and Policy of Gattinara. In: Lutz, Heinrich unter Mitarbeit von Müller-Lücker, Elisabeth (szerk.): Das römisch-deutsche Reich im politischen Systems Karls V. Wien, 1982. 22. o. (Reprintje in: Headley, John M.: Church, Empire and World. The Quest for Universal Order, 1520–1640. Aldershot, 1997. VI. tanulmány, eredeti oldalszámokkal.)

⁴⁷ Barta 1996. 177. o.

⁴⁸ Barta 1996. 105. o.

⁴⁹ Az Oszmán diplomáciai gyakorlatban használt címekre lásd: Schaedlinger – Römer 1983. xix–xxiii. o.

jogot formált „a császári titulusra.” 1530-ban és 1531-ben pedig Európában elterjedt a hír, hogy az Oszmán hadak szárazon az ausztriai Habsburg tartományok, vizen pedig a pápai állam ellen indulnak, megbüntetendő a bolognai császárkoronázás két főszereplőjét. I. Ferenc is ezt híresztelte a velencei követnek mondván, hogy Szulejmán nem hajlandó elismerni V. Károly császári címét, hisz csak magát tartja és nevezi császárnak.⁵⁰

V. Károly univerzalista hatalmi törekvéseivel az isztambuli vezetés a sajátját állította szembe. Szulejmán viláгурalmi törekvéseinek megfogalmazására és propagálására Ibrahim pasa nagyvezír az 1532. évi hadjáratot használta fel. A korabeli Oszmán propaganda szerint a hadjárat célja az volt, hogy Szulejmán és Károly megmérkőzzön egymással, hogy eldöntsék ki a világ ura: „Hispania királya már régóta mondogatja, hogy Törökország ellen akar vonulni. Én azonban Isten kegyelméből hadseregemmel ellene fordulok” – hangzott Szulejmán szultánnak az eszéki táborból 1532. július 17-én küldött hadüzenete.⁵¹

Úgy tűnik azonban, hogy egyik fél sem akart nyílt ütközetet, és, hogy Ibrahim pasa nagyvezír a hadjáratot Szulejmán univerzális hatalmi törekvéseit a nyugati hatalmi szimbolika nyelvén megfogalmazó, gondosan megkomponált szultáni diadalmenetnek szánta. Szulejmán bevonulása Nisbe vagy Belgrádba nem véletlenül emlékeztette a nyugati megfigyelőket az ókori Római Birodalomból ismert császári diadalmenetekre, hisz Ibrahim a pompás bevonulásukat válasznak szánta V. Károly bolognai császárkoronázására, amit szintén ókori példák alapján rendeztek meg. Belgrád és Nis utcáin Szulejmán ókori diadalívek mintájára kialakított diadalkapuk alatt haladt el – csakúgy, mint két évvel korábban Bolognában Károly.

A szultán tizenkét legkedvesebb apródja díszes hadi sisakokat vitt, amelyek közül a legutolsó sisak „megdöbbentő hasonlóságot mutatott a pápai tiarával.” Ez volt az a díszes felvonulási aranysisak, amelyet Ibrahim pasa rendelt meg Szulejmán számára velencei aranyművesektől, és amely négy egymásra épített, tizenkét karátos gyémántokkal díszített koronát foglalt magába. Amíg a három alsó korona a pápai hármas koronát szimbolizálta, addig a sisak legtetetjén lévő negyedik korona V. Károly császár koronájára utalt, jelezvén, hogy Szulejmán kétségbe vonja mind a pápa, mind pedig a császár hatalmát. A felső korona azokra az uralkodói fejékekre is emlékeztetett, amelyekkel az Oszmán miniatúrák Nagy Sándort ábrázolták. A szultáni diadalmenet során bemutatott zászlók, fegyverek és regáliák között szerepelt egy drágakövekkel kirakott velencei tükör is, amely utalhatott Nagy Sándor legendás tükrére, amelyről azt tartották, hogy benne az egész világ visszatükröződött, s ekként a viláгурalmat szimbolizálta. A diadalmenetek és a felvonultatott szimbólumok Szulejmán univerzális hatalmi igényeit közölték a keresztény Nyugattal, a Nyugat által jól ismert hatalmi reprezentáció nyelvén.

Az üzenet elsősorban a Habsburgoknak szólt, akiknek békét kérő követeit az Oszmánok kötelezték, hogy Szulejmán bevonulását Nis városába egy helyi mináretből nézzék végig, és akik a szultáni fogadás alkalmával közelről is láthatták a díszes fejéket, amit tévesen a szultán koronájának hittek. A Szulejmán belgrádi és nisi pompás bevonulása-

⁵⁰ *Necipoğlu* 1994. 175. o.

⁵¹ *Bariska István* (szerk.): *Köszeg emlékezete*. Budapest, 1982. 170. o.

iról beszámoló korabeli európai híradásoknak és nyomtatványoknak köszönhetően, az üzenet el is jutott Európa udvaraiba, és a szultáni pompáról szóló beszámolók nagyban hozzájárultak az „il Magnifico” Szulejmán-kép kilakulásához.⁵²

Az Oszmán elit is tisztában volt az egymással vetélkedő Oszmán és Habsburg világalmai törekvésekkel. A már említett 1543-ban íródott verses történelmi munkában olvasható egy elképzelt beszélgetés V. Károly és a pápa között, amelyben Károly a császári koronáért cserébe ígéretet tesz a világalalom megvalósítására. Természetesen Szulejmán nem hagyhatta ennyiben V. Károly univerzalista aspirációit, ezért a műben felszólítja a császárt: „Mivel bejelentettet igényed a világalalomra / ha férfi vagy mérkőzz meg azzal, aki ellened megy!”⁵³ – A felhívás utalás az 1532. évi hadjáratra.

1532-ben azonban sem a két császár csatájára, sem pedig Bécs ostromára nem került sor. A hadjáratral Ibrahim pasa a Habsburgok tudomására hozta ura világalmai törekvéseit és az Oszmánok tovább stabilizálták magyarországi védencük helyzetét. A Kaszim bég vezetésével Alsó-Ausztriába betört könnyűlovas török és tatár csapatok – akiket portyázó-pusztító harcmódjuk miatt *Renner und Brenner* névvel illeltek a helybeliek – Linzig jutva ízelítőt adtak az Oszmán fegyverek erejéről, figyelmeztetvén a Habsburg-párti magyar urakat, mi vár arra, aki az Oszmánokkal vagy védencükkel ujjat húz. Magyarországi befolyását Szulejmán tovább növelte. Az országban hagyta hű emberét, a János által előbb kincstartónak, majd kormányzónak, végül országos főkapitánynak kinevezett velencei kalandort, Lodovico (Alvise) Gritti. Magyarországi működése során Gritti szükség esetén a Szeremsgben és Észak-Szerbiában állomásozó török hadakra is számíthatott.⁵⁴

A hadjárat eredményeként Ferdinánd király is belátta, hogy nem áll rendelkezésére oly fegyveres erő, amellyel az Oszmánokat vagy védencüket, János királyt kiverhetné az országból. Azt is fel kellett ismernie, hogy bátyja politikájában a magyarországi eseményeket rendre háttérbe szorítja a francia–spanyol ellentét, így tőle sem számíthat hathatós segítségre. Ezért Ferdinánd az 1533. évi Habsburg–Oszmán szerződésben gyakorlatilag lemondott magyarországi trónigényéről, s elfogadta, hogy a szultán az általa elfoglalt területeket János királynak adta. Ennek fejében a szultán először ismerte el Ferdinánd jogát az általa ténylegesen birtokolt északi országrészre.

A szultán a szerződést csak pillanatnyi taktikai lépésnek tekintette, melynek megtételére a Perzsia elleni hadjárat készítette. Újabb magyarországi beavatkozásra azonban csak 1541-ben, Szapolyai János halála és Habsburg Ferdinánd támadása miatt szánta el magát. Mivel nem engedhette, hogy Szapolyai országrésze a Habsburgok kezére kerülve a két birodalom közötti közép-európai *status quo* ilyen előnytelenül változzon

⁵² A hadjárat illetén értelmezésére lásd: *Necipoğlu* 1994. 170–177. o. Vö. még *Fodor Pál*: I. Szulejmán, a pompás és a törvényhozó. In: *Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária*: Török és tatár hódítók. Budapest, 1993. 45. o.

⁵³ *Flemming*: Public Opinion, 53. o.

⁵⁴ Lodovico Gritti, Andrea Gritti velencei doge (1523–1538) törvénytelen fia volt, aki apja konstantinápolyi követsége alatt született, majd velencei és paduai tanulmányai után visszatért gyermekkorára szeretett városába, az Oszmán Birodalom fővárosába. Itt Ibrahim pasa nagyvezír barátságát elnyerve hamarosan amolyan „külpolitikai tanácsadóvá” és az európai, ezen belül a magyar ügyek szakértőjévé lépett elő. Vö.: *Szakály* 1986.

meg, végleg meghódította elhunyt védenca országrészét. A Habsburg és az Oszmán Birodalom ezzel immár tényleges szomszédságba került. Magyarország közepén a következő két-három évtized alatt kiépült a két birodalmat és a két civilizációt elválasztó Habsburg és Oszmán védelmi rendszer, amely közel másfél évszázadig örködött a törekény erőegyensúly fellett. Ekkorra már mind a szulejmáni, mind pedig a károlyi vezetés belátta, hogy a világbirodalom sem Habsburg, sem pedig Oszmán főség alatt nem valósítható meg.

Világuralmi aspirációk kudarca

V. Károly újabb muszlimok elleni hadjárata 1541-ben csúfos vereséggel ért véget Algír partjainál. A császár nem tudta legyőzni nagy európai riválisát, I. Ferencet sem. Kudarccal végződött a keresztény vallás egységének megteremtését célzó politikája is. A vallási megosztottságot az 1555-ben kimondott augsburgi „vallásbéke” szentesítette, a birodalmi gyűlésen azonban nem Károly, hanem Ferdinánd képviselte a Habsburg dinasztiát. Az idősödő uralkodó úgy tűnik ekkor még nem tudott, vagy nem akart szembesülni politikája kudarcával. Károly 1555 októberében átadta Németalföld kormányzását fiának, aki 1556 januárjában a spanyol trónon is követte apját. Szeptemberben a császár Spanyolországba utazott, hogy a visszavonulásra kiválasztott és Fülöp által Yustéban felépíttetett kolostorban térjen meg. A császári címet 1558 februárjában öccsére, Ferdinánd magyar és cseh királyra ruházta. Az idősödő, csalódott, a földi dicsőség hajszolásával felhagyott uralkodó ekkor már a túlvilági életre készült. Yustéba magával vitte a Titiano Vecelliotól (1488/90 k.–1576) megrendelt kedvenc képét (*La Gloria*, 1553–1554) amely azt a pillanatot ábrázolta, amikor a császár lelke megjelenik a Szentháromság trónja előtt. A képen a császár Isten kegyelmét kéri saját maga és családja számára. Jóllehet a *monarchia universalis* elvének legfőbb ideológusa, Gattinara már majd három évtizede halott volt, és úgy tűnik, hogy Károly valóban szembenézett politikája kudarcával, az, hogy a képen Károly és a Szentháromság között mindössze Szűz Mária és az angyalok vannak, illetve, hogy az egyházat jelképező allagorikus figura jóval a császár alatt kapott helyet, mégis arra utal, hogy a császár nagyon is tisztában volt roppant hatalmával.

Amikor Károly 1558 szeptemberében örökre lehunyta szemét, muszlim riválisa, Szulejmán is rég felhagyott a világbirodalom hiú ábrándjának kergetésével. A szulejmáni világbirodalom ideológusa, Ibrahim nagyvezír is halott volt már jó két évtizede. Az idős szultán, akit családi tragédiák sora, kivált szeretett feleségének, Hurremnek halála roppant megviselt, már rég nem emlékeztetett az ifjú hódítóra. Visszavonulva, már-már isteni magasságba emelkedve, a pompát megvetve, vallásos buzgalomban élte öreg napjait. A szultán ideológusai és propagandistái sem a világhódító, hanem a bölcs és igazságos, a *Törvényhozó* szultáni képének formálásán fáradoztak, akinek uralkodása alatt a birodalom virágzott, az alattvalók békében és nyugalomban éltek. Hogy az 1550-es évek ideológusai és propagandistái még Ibrahimnál is sikeresebbek voltak, azt a szulejmáni „aranykorról”, a birodalom „klasszikus berendezkedéséről” a történeti munkákban sok tekintetben máig élő idealizált kép szívóssága mutatja.

Oszmán stratégiai gondolkodás és a magyarországi hódoltság

Kutatók sora vizsgálta az Oszmán expanzió sikereinek okait. Voltak, akik a hajtóerőt magában a vallásban, az iszlám állítólagos harciasságában, a hitetlenek elleni szent háború parancsában találták meg. Paul Wittek két történészgenerációt túlélte tézise szerint, amelyet az 1930-as években fogalmazott meg, az általa szent háborúnak értelmezett *gazá* lett volna a titka az Oszmánok sikeres expanziójának, illetve ezen hódító ideológia feladása magyarázná a birodalom hanyatlását.¹ Mások úgy gondolták, hogy a háború, az expanzió maga volt a birodalom létezését garantáló és igazoló *raison d'être*, és az Oszmán Birodalmat afféle „majdnem tökéletes katonai társadalomnak” tartották.² Az utóbbi húsz-harminc év oszmanisztikai irodalma számos kritikát fogalmazott meg a fenti elméletekkel és nézetekkel szemben. Ma már sokkal összetettebb folyamatnak tartjuk mind az Oszmán hódítást, mind pedig annak ideológiai hátterét, legitimációs rendszerét.³ Az egyre gyarapodó Oszmán hadtörténeti irodalom pedig számos korábbi tévhitet oszlatott el az Oszmánok állítólagos háborús berendezkedésével, „katonai társadalmával” kapcsolatban, és az Oszmán hódításokat, háborúkat, ezek ideológiai, politikai és gazdasági mozgatórugóit, a háborúk gazdasági-logisztikai hátterét immár európai összefüggésekbe ágyazva kísérelte meg értelmezni.⁴ Egyre-másra születnek az egyes Oszmán hadjáratok történetét bemutató monográfiák, gazdag adatokat szolgáltatva az Oszmán hadvezetés politikai, stratégiai ismereteit kutató, vagy a hadjáratok logisztikáját vizsgáló történész számára.⁵

¹ Wittek 1938.

² Sugar, Peter: A Near-perfect Military Society: The Ottoman Empire. In: War: a Historical, Political and Social Study. Santa Barbara, California, 1978. 95–104. o.

³ A könyvtárnyi irodalomról jól tájékoztatnak az alábbi művek. Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiai az Oszmán Birodalomban. *Világtörténet*, 1994. tavasz–nyár, 25–31. o. Újra kiadva: Fodor 2001. 170–178. o.; Imber, Colin: What does ghazi actually mean? In: Balım, Çiğdem – Imber, Colin: The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis. Istanbul, 2000. 165–178. o.; Káldy-Nagy Gyula: The Holy War (jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire. *Harvard Ukrainian Studies*, III/IV. (1979–1980.) 467–473. o.; Kafadar 1995.; Lowry 2003.

⁴ Ágoston 2005.; Aksan, Virginia H.: Ottoman wars 1700–1870. An empire besieged. Harlow, 2007.; Murphey 1999.; Zürcher, Erik J. (ed.): Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775–1925. London–New York, 1999.

⁵ Lásd pl.: İnbaşı, Mehmed: Ukrayna'da Osmanlılar. Kamanice Seferi ve Organizasyonu (1672). İstanbul, 2004.; Doğru, Halime: Lehistan'da Bir Osmanlı Sultani. IV. Mehmed'in Kamanice Hotin Seferi ve Bir Masraf Defteri. İstanbul, 2005.

Az Oszmán hadvezetés stratégiai gondolkodása

Az Oszmánok által meghódított területeket ábrázoló térképeket szemlélve az embernek az a benyomása támadhat, hogy a szultánok és nagyvezírek tudatosan tervezték hódításaikat, és hogy az Oszmán állam vezetői a kezdetektől egy világbirodalom kialakításán dolgoztak. Bár az alábbi gondolatok az Oszmán hadvezetés stratégiai gondolkodása mellett érvelnek, és azt igyekeznek bemutatni, hogy hódításaik során az Oszmánok figyelembe vették a földrajzi adottságokat, ez nem jelenti azt, hogy a birodalom vezetői a kezdetektől egy világbirodalom megteremtésén fáradoztak volna. Az Oszmán expanzió sikereiben – kivált az Oszmán állam első másfél száz esztendejében – éppúgy szerepet játszottak az előre nem látható események (egy-egy csatában legyőzött uralkodó halála, polgárháborúk a szomszédos országokban, szövetségi ajánlatok és az azzal járó területgyarapodás stb.), miként a központi vezetéstől függetlenül, a végvidéki török bégek által szervezett portyák és hadjáratok. A Balkánon a kései történész számára stratégiai pontnak tetsző várakat, amelyek folyami átkelőket, szárazföldi és vízi utakat vagy épp hegyi átkelőket őriztek, sokszor épp ezen végvidéki bégek foglalták el, akik érthetően sokkal jobb helyismerettel rendelkeztek, mint a Burszában vagy Edirnében tartózkodó szultáni hadvezetés. Az más kérdés, hogy a szultáni kormányzat gyorsan felismerte a foglalások jelentőségét, és az elfoglalt várakat gyorsan ellenőrzése alá vonta. A központ a későbbiekben is felhasználta a határ menti bégek információit és helyismeretét, de a XV. század derekától a hadjáratok tervezésében és kivitelezésében a döntő szó már a szultáni hadvezetésé volt. Amikor tehát az Oszmánok vagy az Oszmán hadvezetés stratégiai gondolkodásáról, földrajzi ismereteiről beszélek, a XV. század derekától ezen elsősorban a szultánt és vezíreit értem.

Magyarország meghódítása és az ország katonai megszállása, valamint a magyarországi Oszmán igazgatás kiépítése sok hasonlóságot mutat a korábbi balkáni és közel-keleti Oszmán foglalásokkal, és ezek mindegyikében felismerhető a földrajzi, geostratégiai szempontok figyelembevétele. Látható, hogy az Oszmán hadvezetés igyekezett használható információkat szerezni az ellenséges területekről, és képes volt stratégiai gondolkodásra. Ezt bizonyítja a Fekete-tenger és a Duna-delta, valamint a fontosabb folyók és folyóölgyek megszállása.

Az Oszmánok már a XIV. század végén felismerték a Duna jelentőségét, és sorra meg is szálltak minden stratégiailag fontosabb várat a folyó mentén. Kiliát 1484-ben, Szilisztrát és Ruszcsukot már 1388-ban, Nikápolyt 1395-ben, Vidint 1396-ban, Galambócot 1427-ben (majd elvesztése után ismét 1458-ban), Szendrőt 1439-ben (majd véglegesen 1459-ben), Harámot 1483-ban, a magyar védelmi vonal kulcsának számító Nándorfehérvárt és a túlparti Zimonyt, valamint Szabácsot 1521-ben, Orsovát 1522-ben, Szörényt 1524-ben, majd Budát 1541-ben és Esztergomot 1543-ban. Ezek a várak biztosították a dunai vízi utat, amely nélkülözhetetlen feltétele volt minden nagyobb, több száz tonnányi élelmet és hadianyagot megmozgató, Magyarország és Bécs elleni hadjáratnak.

Hasonló stratégiai megfontolásokból foglalták el az Oszmánok Moszult és Bagdadot a Tigris mentén, valamint Bászrát a Tigris és az Eufrátesz összefolyásánál, ahonnan

a két folyó Satt al-Arab néven mintegy 120 km hosszú út után ömlik a Perzsa-(Arab)-öbölbe, kijutást biztosítva a Bászrában állomásoztatott Oszmán flottának a Perzsa-öblön és a Hormuzi-szoroson keresztül az Arab-tengerre és az Indiai-óceánra, a portugálok és az európai kalózok ellen. Ez volt az az út, amelyen az Oszmánok összeköttetést teremtettek az ugyancsak szunnita indiai Nagymogul Birodalommal, amellyel közös Perzsia elleni szövetséget és támadást terveztek. Az Oszmán–mogul kapcsolatok azonban, leszámítva Dzsiahangir (1605–1627) uralkodásának utolsó és a Tadzs Mahal építtetőjének, Sah Dzsahan (1628–1658) uralkodásának első éveit, inkább ellenségesek, semmint barátságosak voltak, nem kis részben a sokat vitatott Kandahar miatt, és a mogulok nem tartották fontosnak az Oszmán–mogul katonai együttműködést a portugálokkal és az európai kalózzal szemben.

Ugyanezt a nagyszabású stratégiai gondolkodást tükrözi II. Szelim szultán (1566–1574) és Szokollu Mehmed pasa nagyvezírnek (1565–1579), a mi híres Szokollu Musztafa budai pasánk (1566–1578) nagybátyjának Szuzei-csatorna-terve, Ferdinand de Lesseps előtt háromszáz esztendővel. Az Oszmánok az Indiából érkező és portugálok által fenyegetett muszlim zarándokok, valamint az iszlám szent helyeinek, mindenekelőtt Mekka és Medina hathatósabb védelme céljából akarták a földközi-tengeri flottájukat átvinni a Perzsa-öbölbe. Nem ez volt az első eset, hogy az Oszmánok megpróbálták a portugálokat kiűzni az Indiai-óceán és a Vörös-tenger térségéből, de a korábbi kísérletek rendre kudarccal végződtek.⁶ Az egyiptomi beglerbégnek 1568 januárjában küldött fermánban ezért a szultán megparancsolta, hogy építésekkel és mérnökökkel vizsgálta meg a terv kivitelezhetőségét.⁷ Megvalósulása esetén a terv jelentősen növelte volna Egyiptom és az egész birodalom geostratégiai pozícióját, és talán még a világgazdaság fejlődését is befolyásolhatta volna. A feladat azonban még e hatalmas birodalom kimeríthetetlennek tűnő emberi és anyagi erőforrásait is meghaladta, illetve ezekre a forrásokra a velenceiek ellen Ciprusért két évvel később indított háborúban nagyobb szükség volt.

Hasonló okokból hiúsult meg Szokollu Mehmed pasa grandiózus Don–Volga-csatorna-terve is (1569).⁸ A két folyót összekötő csatorna segítségével a Donon felhajózó Oszmán fekete-tengeri flotta átjuthatott volna a Volga folyóra. A flotta megakadályoz-

⁶ 1538-ban az egyiptomi beglerbég, Szülejmán pasa Szuzeből indított akciója ugyan biztosította az Oszmánok számára Jement és Áden kikötőjét, a flotta azonban nem találkozott a portugálokkal. 1552-ben a híres Oszmán tengerész és térképész, Píri Reis által vezetett expedíció kudarccal végződött, amiért Píri Reis az életével fizetett. Egy másik kísérlet két évvel később, amit Bászrából indított Szejdi (Szidi) Ali Reis, hasonlóképp sikertelen volt. Ezekre lásd: Özbaran 1994.

⁷ Isztambul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Miniszerelnökség Oszmán Levéltára), Mühimme Defterleri 7, p. 258., nr. 721. Faksimile kiadása: 7 Numaralı Mühimme Defteri: Tıpkıbasım vol 1. Ed.: Murat Şener, Nurullah İslar, Hacı Osman Yıldırım. Ankara, 1997. 258. o. Az iratot már İsmail Hakkı Uzunçarşılı is ismerte és használta Oszmán Történetében (Osmanlı Tarihi), amely először 1951-ben jelent meg. Ugyanő szintén említi az alább ismertetendő csatornaterveket is. Uzunçarşılı 1983. 32–33. o.

⁸ Uzunçarşılı 1983. 33–37. o.; Kurat, Akdes Nimer: The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don–Volga Canal. *Slavonic and East European Review*, 40. (1961.) 7–23. o., amely Oszmán, európai és orosz források alapján korrigálja a korábbi irodalom több tévedését is. Lásd még: İnalcık, Halil: The Origins of the Ottoman–Russian Rivalry and the Don–Volga Canal. *Annales de l'Université d'Ankara*, I. (1947.) 47–110. o.

hatta volna a Moszkvai Nagyfejedelemséget abban, hogy a Volgán erősítést küldjön a frissen elfoglalt Asztrahanyba, amelyet így az Oszmán flotta és a tatár szárazföldi segédcsapatok visszafoglalhattak volna. Asztrahány visszafoglalásával Isztambul kiűzhetné volna az oroszokat a Volga alsó folyásáról, és az itteni sztyepei és erdős területek feletti ellenőrzéssel pedig az Oszmánok bőséggel juthattak volna gabonához, lovakhoz, hajó- és épületfához, tovább erősítve a birodalom „ökológiai portfólióját.”⁹ A nagyvezír a csatornán akarta a fekete-tengeri Oszmán flottát átjuttatni a Kaszpi-tengerre. A flotta így Észak-Perzsiában tehetné volna partra az Oszmán seregek és tüzérség egy részét, és a Kelet-Anatólia felől érkező szultáni fősereggel közösen harapófogóba szoríthatta volna az Oszmánok síita riválisát, a Szafavida Birodalmat. A terv közvetlen összeköttetést biztosított volna az Oszmánok és hagyományos szövetségesük, az ugyancsak szunnita sajbáni özbegek között. A Transoxaniában, azaz az Oxus (Amu-darja) folyótól keletre és északra elterülő szunnita özbegek a XVI. század elején és kivált a század végén jelentettek komoly veszélyt a Szafavidákra, amikor egy évtizeden át Horaszánt is birtokolták. Ahogy a Szafavida perzsák keleti támadásai korlátozták az Oszmánok nyugati mozgásszabadságát, jelentősen befolyásolva ezzel a magyarországi fronton történeteket, az özbegek fenyegetése hasonló keleti lekötöttséget jelentett a Szafavidák számára, ugyancsak jelentősen kihatva a Szafavidák Oszmán-ellenes katonai akcióira. A Szafavida-özbeg küzdelem tehát, ha közvetett módon is, de kihatással volt a Habsburg–Oszmán politikára és a magyarországi frontra.

1569 júliusában az Oszmán hajók valóban elindultak Azakból (Azov) és felhajóztak a Donon egészen annak Ilovja nevű mellékfolyójáig, és az Ilovjától délre, valahol a mai Volgográddal (egykori Caricin, illetve Sztálingrád) szemben álltak meg. Információik szerint itt volt a legkisebb a távolság a két folyó között, ezért itt kezdtek hozzá a csatorna ásásához. A Volga azonban még itt is legalább 60 km-re volt, és a dimbes-dombos terep további nehézségeket jelentett. Az Oszmánok így hamar kénytelenek voltak felhagyni a csatorna tervével, visszaküldvén a flottát az ostromágyúkkal Azakba. S bár az Oszmán szárazföldi csapatok a tatár segédhadakkal szeptemberben ostrom alá fogták Asztrahanyt, a mezei ágyúk elégtelennek bizonyultak a vár védelmi rendszerével szemben, így az ostrommal tíz nap után fel kellett hagyni. Az Oszmán hadak csak október 23-ra értek vissza Azakba, egyhavi keserves vonulás után, ami közben ezek haltak meg az éhségtől és szomjúságtól. S bár Kászim Bég, Azak kormányzója és a hadjárat parancsnoka kész lett volna Asztrahanyt a következő tavasszal újra megostromolni, Isztambulban ekkor már a Ciprus elleni hadjáratra készültek, amihez az Oszmán hadvezetésnek minden emberi és anyagi erőforrásra szüksége volt. Ezzel a Don–Volga-csatorna terve végleg lekerült a napirendről.

A gazdasági és pénzügyi korlátok mellett a politikai szempontoknak és személyes rivalizálásnak is szerepe volt egy hasonlóan nagyszabású tájatalakító terv megghiúsulásában. Először Szulejmán idejében vetődött fel, hogy a Márvány-tengert és Fekete-tengert a Boszporusztól keletre összekössék. A tervezett csatornarendszer a Fekete-tengerbe

⁹ McNeill, John: Ecology and Strategy in the Mediterranean: Points of Intersection. In: Hattendorf, John B. (ed.): Naval Strategy and Policy in the Mediterranean: Past, Present, and Future. London, 2000. 378. o.

ömlő Szakarja folyóra (a mai Törökország harmadik leghosszabb folyója a Kızılırmak és az Eufrátesz után) támaszkodott volna, és a folyót kötötte volna össze a tőle nyugatra lévő Szapandzsá-tóval, ez utóbbitól pedig csatorna vezetett volna az Izmiti-öböl felé. A csatornarendszer az isztambuli hajóépítő műhely faanyaggal történő ellátása, valamint a főváros tűzifaszükségletének biztosítása szempontjából egyaránt fontos lett volna, hisz a csatornán és a Szakarja folyón sokkal könnyebb és jóval gazdaságosabb lett volna úsztatni, szállítani a kodzsaeli szandzsák erdeiben kivágott fákat. A szultán Mimar Sinán és egy görög építész bízott meg a munkálatok vezetésével, akik 15-16 kilométernyi csatorna építésével el is készültek, amikor a szultán háborúi miatt a tervet félbehagyták. A csatornaprojektet majd a század végén, 1591 elején vették ismét elő, amikor a Lepanto (1571) utáni nyugalmas évtizedekben teljesen lepusztult Oszmán flotta újjáépítését komolyan fontolgatták. Azonban épp ez, a flotta újjáépítésének terve eredményezte ismét a Szakarja-csatorna leállítást. Hiába gyűjtöttek össze állítólag 30 000 munkást, a csatorna ellenzői – akiket, semmi kétség, a hatalmi vetélkedés is befolyásolt, és akiknek a Sinán nagyvezír által felmelegített terv megghiúsításával a nagyvezírre kisebb politikai vereséget sikerült mérniük – főként arra hivatkoztak, hogy a csatornánál előrelőbb a flottaépítés ügye.¹⁰ A következő századok mindegyikében elővették ugyan a csatorna tervét, azonban különféle okok mindig megakadályozták annak kivitelezését.

A Szelei-, a Don–Volga- vagy a Szakarja-csatornához hasonlítható nagyszabású, táj-átalakító tervek a korabeli Európában is ritkaságszámba mentek és hasonlóképp kivitelezhetetlennek bizonyultak, miként I. (Nagy) Péter cár (1682–1725) Volga–Don-csatorna terve, amellyel azok mellékfolyóit (Kamisin és Ilovja) akarta összekötni, vagy a cár még grandiózusabb elképzelése az orosz folyókat összekötő csatornahálózatról, amellyel a Balti-tengertől a Fekete- és a Kaszpi-tengerig akart összefüggő vízi utat létesíteni.¹¹ De említhetnénk a spanyolok Rajna–Maas csatorna-tervét az 1620-as évekből, amivel Hollandia kereskedelmi forgalmát akarták Spanyol–Németalföldre terelni. A technikai nehézségek és a pénzhiány miatt azonban e tervek egyike sem valósult meg. Hasonlóképp kudarcot vallott a Rajna–Maas-csatorna tervével Napóleon is, aki (a spanyolok által megkezdett vállalat folytatását világhódítóhoz rangon alulinak tartván) a korábbi mederrel párhuzamosan kívánt egy másik csatornát építeni. Bár e nagyszabású tervek egyikét sem sikerült megvalósítani, azok pusztán léte is világosan mutatja, hogy a zenitjén lévő Oszmán Birodalom nem csak erőforrásaiban, adminisztrációjának és hadseregének hatékonyságában, de nagyszabású tervek tekintetében is méltó volt a korabeli és későbbi világbirodalmakhoz. Ahhoz, hogy ezek a tervek felmerülhessenek a birodalom vezetőiben, Isztambulnak megfelelő ismeretekre is szüksége volt.

¹⁰ *Uzunçarşılı* 1983. 38–39. o.; *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: Sakarya Nehrinin İzmit Körfezine Akıtılmasıyla Marmara ve Karadenizin Birleştirilmesi Hakkında. *Belleken*, 4. (1940.) 14–15. sz. 149–174. o. és főleg 150–157. o.; *Fodor Pál*: Két szárazföldi háború között. Oszmán tengeri előkészületek 1590–1592-ben. In: *Fodor* 2001. 338. o.

¹¹ Mint ismeretes, a Volga–Don-hajócsatornát végül a szovjetek építették meg 1948 és 1952 között, Volgográdtól délre.

Információszerzés, stratégiai gondolkodás és a magyarországi Oszmán végvárrendszer

Ellentétben azzal a főleg nyugati szakmunkákban olvasható, de nálunk is elterjedt vélekedéssel, amely szerint az Oszmánok tájékozatlanok voltak az európai nagypolitikában és semmit sem tudtak a földrajzról (amire valóban lehet néhány kirívó, egyedi esetet találni), az Oszmán hírszerzés szervezetének vizsgálata, Magyarországgal és Közép-Európával kapcsolatos politikai döntéseik elemzése azt mutatja, hogy a politikai döntéshozatal szempontjából kulcsfontosságú információk az Oszmán döntéshozók rendelkezésére állottak. Bár az állandó követségeket a XVIII. század végéig nélkülöző Oszmán információszerzés hatékonyságban valószínűleg elmaradt a velencei, az angol, de még a spanyol vagy az osztrák Habsburg hírszerző szervezetektől is, az Oszmánok is rendelkeztek egy többszintű, a különböző szinteken eltérő eredményességgel működő hírszerző hálózattal.

Ezt a legalább négyszintű szervezetet az a központi hírszerzés fogta össze a birodalom fővárosában, amely az európai állandó követségekre és azok tolmácsaira; a Porta renegát és görög tolmácsaira, azaz a dragománokra; a birodalmi adminisztráció különféle szintjein tevékenykedő keresztény származású, „törökké lett” hivatalnokokra; a fővárosban és a birodalom nagyobb városaiban élő, kiterjedt európai ágenshálózattal és családi kapcsolatokkal rendelkező (jobbára szefárd) zsidókra; valamint az isztambuli európai kereskedőkre támaszkodott. Ide, a birodalmi fővárosba és egyben a hírszerzés központjába futottak be a többi szint információi is: a tartományi kormányzók és a szandzsákbégek, a vazallus államok (Raguza, Erdély, Havasalföld és Moldva, valamint a krími tatár kán-ság) hírei, és nem utolsósorban egyes speciális ügyekben a központból Európába vagy épp Perzsiába küldött kémek és hírszerzők jelentései.¹²

Magyarország meghódítása előtt a szomszédos Oszmán területek szandzsákbégjeinek megbízásából is folyt felderítő kémtevékenység hazánk ellen. 1539-ben a boszniai szandzsákbég, Gázi Hüsrev egy Haszán Agilovics nevű iszlamizált délszláv kémet küldött „Szlavónia felderítésére, elsőbben is kikémlelni azt, hol tartózkodik a bánok serege, majd azt, miféle helyen van a királyi felség spanyol serege és a többi országlakos uraké, és mi a szándékuk”. Az Oszmánok szokatlanul alapos előkészítésre és felderítésre készültek, hisz a kém fél évig, „egész nyáron, ősszel, sőt télen át Szlavóniában maradna kémkedni”. Azt kellett megtudnia, hogy Ferdinánd milyen sereget tart Szlavóniában, és mekkorát szándékozik tartani a jövő esztendőben, „hogy Szlavónia mit szándékozik tenni, azaz meghódolni vagy ellenállni akar-e a szultánnak; hogy miképpen vannak el látva Szlavónia várai, kastélyai, városai és más erősségei emberrel, eleséggel, puskásokkal vagy védelmi eszközökkel, kiváltképpen a nagyobb és a végbeli várak. A kémeket azonban elfogták, majd Velikán karóba húzatván és tűzben megfogatván a legkönyörtelenebbül megkínózták”. Az Oszmán vezetés az Agilovicshoz hasonló kémektől láthatóan pontos információkkal rendelkezett Magyarországról.¹³

¹² Minderre részletesebben lásd: Ágoston 1999.; Dávid – Fodor 1999. és a „Birodalom és információ...” című tanulmányt kötetünkben.

¹³ Fodor 1995. 124–125. o.

Mohács után Konstantinápolynak azonban „belső források” is rendelkezésére állottak. A magyar koronáért egymással versengő Habsburg I. Ferdinánd és Szapolyai I. János király, illetve a portán megfordult követeik és embereik nemegyszer értékes információval szolgáltak a szultáni vezetés számára. A Szerémségben állomásozó török csapatok vagy a Porta magyar szakértője, Lodovico Gritti szintén sok első kézből származó információhoz juttatta Szulejmánt és Ibrahim pasát. A Porta tehát a magyarországi erőviszonyok ismeretében döntött Buda megszállásáról 1541-ben.

Vélhetőleg a magyar főváros 1541. augusztus 29-i elfoglalása előtti napokban véglegesítették azt a „birtokleltárat” is, amely a János-párti főurak birtokairól nyújtott meglepően pontos képet és amely akár „hódítási tervként” is felfogható. Nem tudni, milyen forrásból szereztek ilyen pontos információkat az Oszmánok, de elképzelhető, hogy az 1540 októberében Konstantinápolyban járt Werbőczit faggatták ki, és a tőle kapott ismeretek alapján állították össze az iratot. Az irat nemcsak az ismeretek pontosságát, de azt is mutatja, hogy az Oszmán vezetés ez alkalommal is figyelemmel volt a nagyobb stratégiai összefüggésekre. Erre jó példa Fráter György birtokainak számbavétele: „Erdélyországban a [Nagy]várad nevű vár, amely számos királynak és vitéz úrnak volt több ízben a székhelye; amíg ez a vár nincs kézben, Erdélyországot megszállni nem lehet. És Kassa nevű vár, amely Lengyelország felé esik; Budához tartozik; számos kastélya, rengeteg falva és városa van és nagyszámú arany- és ezüsbányája; ennek bevétele után a Lengyelországig terjedő részek, valamint a Perényi Péter és a Bebek és Serédy Gáspár nevű bánok területei kerülnek megszállás alá...” A jelentésből az is nyilvánvaló, hogy a Porta az elfoglalandó magyar várak feltérképezésével saját területeinek védelmét, illetve a közbiztonság fenntartását is szem előtt tartotta. Ez világosan kitetszik mindabból, amit az irat a Petrovics Péter kezén lévő várakkal kapcsolatban tartalmaz: eszerint „amíg a Lipppa, Temesvár, Becskerek és Becse nevű várakat el nem foglaljuk, addig a szerémi tartomány nem lesz híján a gonosztevőknek; számos [más] vára, városa és falva van; valódi szerb tartomány; a Szendrőből és Szerémségből megszökő és más tartományainkban garázdálkodó és zavart keltő elemek menedékhelye”.¹⁴ Aligha meglepő, hogy Kassa kivételével – amelynek stratégiai jelentőségét a Habsburg-udvar is legott felismerte, és megtette a felső-magyarországi végvidéki főkapitányság központjává – az Oszmánok a következő egy évtizedben szinte valamennyi említett várat elfoglalták. Egerrel is megpróbálkoztak, de azt – miként közismert – csak 1596-ban sikerült megszerezniük.

A hódoltság százötven esztendeje alatt a magyarországi begler- és szandzsákbégekre hárult a magyar védelmi rendszer feltérképezése és a Habsburg mezei hadak erejének kémlelése, valamint minden jelentősebb, a Habsburgokkal kapcsolatos információ begyűjtése és továbbítása Konstantinápolyba. Megfelelő hírszerzőhálózat és -tevékenység nélkül a bégek aligha tudták volna ellátni legfontosabb feladatukat, azaz a katonai megszállás biztosítását, a hódoltság védelmét és kiterjesztését, valamint a Bécs elleni hadjáratok katonai-logisztikai támogatását. A magyarországi Oszmán hírszerzés jól működött, és a bégek csakúgy, mint a magyar várkapitányok vagy a bécsi katonai vezetés, meglették a módját, hogy fontos és pontos információkat szerezzenek az ellenfélről. Embereik

¹⁴ Fodor 1991. 96–99. o.

megtalálhatóak voltak Bécsben éppúgy, mint a végvidéki főkapitányságok központjaiban. Amikor 1561-ben Hamza fehérvári béget azzal riogatták a Habsburgok, hogy sereget küldenek rá, ő mosolyogva válaszolta, hogy bizony a királynak nincs elegendő katonája, mert ha lenne, arról ő bizonyosan értesült volna kémei által: „mert énnékem hat esztendeje, hogy Bécsben lakik kémem, kinek felesége, gyermeke vagyon ott, ki ha akarja misét mond, ha akarja deák, ha akarja német, ha akarja magyar, ha akarja jó kapás, ha akarja katona, ha akarja sántál, ha akarja ilyen ép lábon jár, mint te, és minden nyelven jól tud”.¹⁵

A magyarországi begler- és szandzsákbégek a legtöbb információt pribékek alkalmazásával vagy nyelvek fogásával szereztek. A budai beglerbég is egyik pribékjétől, egy bizonyos Mihálytól szerzett értesüléseket továbbított 1548 elején a fővárosba. Ebben a többi között beszámolt arról: Ferdinánd 1547 végén Linzbe ment azzal a szándékkal, hogy bátyjával, V. Károllyal találkozzon, hogy egyeztessen a török kérdésben, és hogy „megbeszélje fizessen-e harádzsot a boldogságos padisah őfelségének”. Beszámol a magyar várakba küldött erősítésekről: Egerbe 400 lovast, Szanda, Gyarmat, Szécsény és Ság váraiba 200-300 lovast, Komáromba pedig, ahol már eddig is 500 lovas állomásozott, további 500 lovast küldött Ferdinánd király. Megemlíti, hogy Ferdinánd Eger átadása fejében szabadon engedte az 1542-ben letartóztatott Perényi Péter országos főkapitányt. Úgy tudta, hogy Ferdinánd „mellett jelenleg csak 3000 katona áll készen, a többit épp most sűrgette meg”. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy a pribék felfedte a Porta előtt Fráter György kétkulacosságát: „A Barát követei pedig folyamatosan járnak Ferdinándhoz; pontosan tájékoztatják [a királyt] a boldogságos padisah őfelsége minden lépéséről. A Barát éjjel-nappal várat épít és erősít. Követe Ferdinánddal együtt részt vett a Károllyal folytatott tanácskozáson, hogy bármit határoznak is, arról rögtön beszámoljon a Barátnak. Úgy hallom, hogy a Barát minden katonáját készenlétségbe helyezte azzal a szándékkal, hogy ha a király és testvére, Károly hadra kelne és megindulnának, ő is a segítségükre siet. Annak, hogy a boldogságos padisah őfelsége által követelt Becse nevű várat nem adta át, az az oka, hogy amennyiben a király nagy sereggel jönne, ő is felkelne és segítséget nyújtana neki. Ha [a király] mégsem jönne, akkor valószínűleg kénytelen lesz átadni [Becsét].”¹⁶

Üvejsz budai pasa (1578–1580) leváltása előtt küldte Isztambulba azt az északi tájolású térképet, amelyet vélhetőleg valamelyik dél-dunántúli szandzsákbég készíttetett a számára, alapos katonai felderítés és határ menti kémtevékenység eredményeként. Sajnos a térképnek jelenleg csak egy olasz nyelvű változatát ismerjük, amelyet Joachim von Sinzendorf, isztambuli állandó Habsburg-rezidens (1578–1581) készíttetett az eredetiről a birodalom fővárosában, nem kevésbé bravúros hírszerző-tevékenység eredményeként. A fennmaradt olasz másolatból is jól látható azonban, hogy a hódoltsági törököknek milyen naprakész információik voltak a Dráva–Mura és a Balaton között lévő, a kanizsai főkapitányság alá tartozó magyar végvárakról. A térkép meglepően pontosan tüntette fel az 1578 óta újonnan épült magyar végházakat. Külön figyelmet érdemel,

¹⁵ Takáts II. 170. o.

¹⁶ Dávid – Fodor 1999. 201–202. o.

hogyan viszonylag pontosan ábrázolja a legfontosabb folyók átkelőit, amelyeket az ivóvíz-forrásokkal együtt mind az Oszmán térképek, mind a szöveges jelentések, mind pedig a hadinaplók általában nagy gonddal regisztráltak, hisz ezekre hadjáratok és kisebb portyák idején embernek és állatnak egyként szüksége volt.¹⁷

Magyarország elfoglalása, a magyarországi Oszmán végvárrendszer kiépítése ugyan-csak azt mutatja, hogy a Porta és magyarországi kormányzói messzemenően figyelembe vették az ország természetföldrajzi adottságait, bár elképzeléseiket érthetően befolyásolta a hódítások során „megörökölt” magyar várak elhelyezkedése.

Miként arra Hegyi Klára több tanulmányában is rámutatott, a hódítókat a magyarországi Oszmán végvárrendszer kiépítésében két alapvető cél vezette. Az egyik jól ki-rajzolódó szándék a tartomány adminisztratív központjának, Budának a védelme volt. A másik a korábbi foglaltatások logikáját követte: igyekeztek biztosítani a Buda védelme és ellátása, valamint a Bécs elleni hadjáratok logisztikai támogatása szempontjából egyaránt létfontosságú dunai vízi utat. Ezzel szorosan összefüggött a többi vízi út őrzete, amelyek birtoklása mind az általános védelmi célok, mind pedig a várak ellátása szempontjából döntő jelentőségű volt. Mivel Buda a dunai vízi út, valamint a folyó mentén haladó és már a római időkben is használt szárazföldi hadiút egyik fontos állomáshelye is volt, a két cél Budánál találkozott.¹⁸

Buda 1541. évi elfoglalása után 1543-ig meglehetősen elszigetelten árválkodott Szulejmán legújabb tartományának északi végpontján, vészesen közel az ellenséges várakhoz, és veszélyesen távol a legközelebbi török katonai bázistól, a Szerémségtől. Égető szükség volt tehát a Budát védelmező Oszmán várgyűrű kialakítására. Az Oszmán katonai vezetés hatékonyságát dicséri, hogy a védelmi gyűrű egy évtizeddel a város elfoglalása után, az 1552. évi foglaltatások után, viszonylag hézagmentesen védte a tartomány központját, és a lassan területileg is kiteljesedő hódoltságot. Már az 1543–1544. évi foglaltatások jelentősen javították Buda helyzetét. Esztergom (1543) és Visegrád (1544) északról védte Budát és egyben ellenőrizte a dunai vízi utat is. Az északi, északnyugati védelem hatékonyságát tovább növelték a környéken később felépített török palánkok. Ezek között fontos volt az Esztergom védelmét erősítő Párkány (Dzsigidelen) és az Esztergommal szemközti Szent Tamás-hegyen épült erősség (Tepedelen), valamint az 1549–1550-ben felépített Zsámbék és Vál. Hamza bég szerája (Érd) és a Csepel-sziget déli csúcsánál felhúzott Korkmaz (Adony) pedig délről biztosította Budát. A Szerémséggel történő összeköttetést Siklós (1543), Pécs (1543), Fehérvár (1543) elfoglalásával, illetve szandzsákszékhellyé tételével oldották meg. A Duna jobb parti közlekedés, valamint Buda élelemmel, fegyverrel és munícióval, sőt kezdetben zsoldszállítmányokkal történő ellátása szempontjából is fontos volt 1545-ben Ozora, Tamási és Simontornya elfoglalása és az utóbbi szandzsákszékhellyé tétele. A tartomány központját őrző védgyűrű az 1543-ban elfoglalt Vácnál a nógrádi várak vonalát követve ért Hatvanhoz (1544), amit az Oszmánok némileg kényszerűségből építettek ki, és ültettek bele szan-

¹⁷ Pálffy Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pépa, 2000. (2., javított kiadás.) 48–49. o.

¹⁸ Minderről legújabban lásd: Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I. k. Budapest, 2007. „A vizek és utak védelme” alcím alatt tárgyalja a kérdést.

dzsákbéget. Hatvan azonban nemcsak keleti irányból, az 1596-ig magyar kézen lévő Eger felől védte a tartomány központját, de őrködött az észak–dél irányú Zagyva folyón, illetve a folyó jól járható völgyében vezető szárazföldi úton, és a Budáról, illetve Pestről Északkelet-Magyarországra vezető *via regia* felett is. Hatvan stratégiai jelentőségét mutatja, hogy 1596. évi visszafoglalására is csak Vác felől, azaz északnyugati irányból indított támadás következtében kerülhetett sor. A török várláncolat Hatvantól délkeletnek fordulva Jászberényen át érte el az 1552-ben elfoglalt Szolnokot, amely a stratégiaiilag fontos Tisza–Zagyva torkolatot, illetve a Buda és Pest felől Kelet-Magyarországra és Erdély felé vezető, a középkor óta használt kereskedelmi utat is ellenőrizte. A szolnoki vár mellett állt a Tisza egyetlen állandó folyami hídja.

Az 1551-ben elfoglalt Becse és Becskerek a hódoltság belsejében lévő folyók (Tisza és a Béga) és utak feletti ellenőrzést segítette. Az 1552-ben bevett Temesvár és Lippa, valamint az 1566-ban elfoglalt Gyula a hódoltság keleti határait és folyóit (Temes, Maros és Fehér-Körös) biztosította és jelentősen megkönnyítette az Oszmánok vazallusának, Erdélynek az ellenőrzését. A tizenöt éves háborúban az Oszmán hadvezetés a szulejmáni elképzelések jegyében ismét Bécs ellen tört, és Veszprém, Palota, Tata, Győr, Szentmárton (Pannonhalma), Pápa és Tihany elfoglalásával igen közel került céljához, hisz valamennyi jelentősebb dunántúli magyar végvár a kezére került. A veszélyt érzékelő bécsi hadvezetés ellentámadásának köszönhetően azonban a háború második szakaszában Palota kivételével az Oszmánok valamennyi hódításukat elveszítették. Eger (1596) és Kanizsa (1600) meghódításával azonban mégis tovább terjeszkedtek, és az új területek adminisztrációjára, mint láttuk, két újabb beglerbégséget is létrehoztak. Újabb jelentős határmódosítást csak a következő század dereka hozott. Várad elfoglalásával (1660) nemcsak a Sebes-Köröst vonták ellenőrzésük alá, de Erdély kapuja is a kezükre került, annak minden ismert következményével. Érsekújvár bevétele 1663-ban pedig ismét a császárváros köré húzott védelmi gyűrűn ütött komoly éket, és amint azt Buda 1684. évi sikertelen keresztény ostroma bizonyította, Érsekújvár jelentősen növelte a török Buda védelmét is.

Az Oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton

A XVI. század elejére az Oszmán Birodalom az európai nagypolitika megkerülhetetlen tényezőjévé vált. Az európai politikai frazeológiában a kereszténység természetes ellenségének (*hostis naturalis*) nevezett birodalom épp magyarországi hódításai révén avatkozott bele a század európai történelmét meghatározó Habsburg–francia hatalmi vetélkedésbe. Terjeszkedése a Mediterráneumban pedig közelről érintette a térség kereskedelmének hagyományos és új szereplőit. Mi sem természetesebb, mint hogy a század végére szinte valamennyi meghatározó európai állam kialakította a birodalommal szemben külpolitikai álláspontját, amelynek képviselőit Isztambulban létrehozta állandó követségeit, a kora újkori diplomácia és politika e meghatározó intézményeit. Az Oszmán Birodalom, amely az 1699. évi karlócai békével az európai államrendszer még integránsabb részévé vált, 1793-ig nem viszonzta az európai országok állandó diplomáciai misszióit, s ezzel nemcsak a diplomáciai egyoldalúságot konzerválta évszázadokra, de jelentősen korlátozta saját információszerzési lehetőségeit is.

A jelenség magyarázatául az európai kutatók általában az iszlám vallás azon tilalmát szokták felhozni, amely nem engedi meg a muszlimoknak, hogy huzamosabb időn át a *Dar-al Harb*, azaz a Háború Házához tartozó területen éljenek. A jogtudosok véleménye szerint annak is el kellett hagyni hazáját, aki kereszténynek született, de később iszlám hitre tért, mivel nem maradhatott olyan országban ahol nem muszlim uralkodó kormányzott. Hasonlóképpen el kellett hagyniuk szülőföldjüket azoknak a muszlimoknak is, akik hódítás útján kerültek valamely nem muszlim uralkodó fennhatósága alá. Mindennek jogi igazolásául a Próféta Mekkából Jaszribba, azaz a későbbi Medinába történő kivonulását, a *hidzsrát* szokták felhozni. Ezt a vélekedést az is alátámasztani látszik, hogy más muszlim országok és birodalmak (így például az indiai Nagymogul Birodalom vagy a Szafavida Birodalom) sem működtettek állandó külképviseleteket Európában.¹

A muszlimok „világképe”

A hagyományos muszlim szemlélet a világot két részre, a *Dar al-Iszlámra*, azaz az Iszlám Házára és a *Dar al-Harbra*, azaz a Háború Házára osztotta fel. Az elsőn azokat a muszlim államokat értették, amelyekben az iszlám vallás és vallásjog uralkodott, a másikon pedig a világ többi részét. Miként csak egy Isten, Allah létezik, úgy a Földön is csak egy (muszlim) uralkodó és egy jog lehet. Ideális esetben tehát az Iszlám Háza egyetlen birodalom, egyetlen muszlim uralkodó fősege alatt. Ez az állam azonban védelmezni köteles mindazon nem-muszlimokat is, akik hódítás útján kerültek muszlim uralom alá, feltéve

¹ Lewis 1994. 67. o.

persze, hogy ezek nem politeisták voltak, hanem az ún. „könyves népek” (*ahl al-kitab*) közé tartoztak, azaz valamely kinyilatkoztatott, írással rendelkező vallás tanításait követték, tehát keresztények vagy zsidók voltak, akikre az arab és az oszmánli török nyelvnek is külön kifejezése volt (*dhimmi, zimmi*).

Amikor azonban a nagy hódítások leálltak és az iszlám és nem-izlám országok közötti határok megszilárdultak, az iszlám világbirodalom megteremtésének célja a beláthatatlan távoli jövőbe tolódott. Miként oly sokszor a történelemben, most is az ideológiát igazították az új helyzethez: a muszlim jogászok bevezettek egy köztes kategóriát, a *Dar al-Szulh* vagy másként a *Dar al-Ahd*, azaz a Béke, illetve a Szerződés Háza fogalmát. Ebbe a kategóriába azokat a nem-muszlim országokat sorolták, amelyek békét kötöttek a muszlim államokkal és adófizetéssel ismerték el a muszlimok főségét.² A valóság azonban ennél a meglehetősen leegyszerűsített sémánál jóval árnyaltabb és bonyolultabb.

A dzsihádról és a békéről

A Korán és az elsődleges jogforrások, valamint a muszlim jogtudósok korántsem egységesek az Iszlám és a Háború Háza közötti béke és háború kérdésében.³ A Koránban a *dzsihád* főnévként két, igeként huszonnégyszer szerepel. E helyek egy részében⁴ a dzsiháddal valóban a *szent háború* szinonimájaként találkozunk. Ezzel szemben a Korán más helyein a fogalom „az iszlám vallás gyakorlása, tanítása és kiterjesztése érdekében folytatott küzdelem” általánosabb jelentésben fordul elő. A jogforrások és jogmagyarázók szerint e küzdelem szívvá, nyelvvé és kézzé éppúgy folytatható, mint fegyverrel, tehát a hit fegyveres terjesztése csak egyik, s a jogmagyarázók szerint nem is a legfontosabb jelentése a szónak.

Ellentétben a nyugati véleményekkel a muszlim jogtudósok jelentékeny része nem a háborút, hanem a békét tekinti természetes állapotnak az államközi kapcsolatokban, s a háborút csak akkor tartja megengedhetőnek és jogosnak, ha az Iszlám Házát kell megvédelmezni valamilyen külső támadás ellen. A helyzet újbóli rendezése érdekében mind a háború előtt, mind pedig a háború idején keresni kell a béke lehetőségét, s hasonlóképpen el kell fogadni az ellenfél békeajánlatát, amit a következő Korán-hellyel támasztanak alá: „Ha békére hajlanak, akkor te is légy hajlandó arra és hagyatkozz Allahra”.⁵ A szunnita iszlámon belüli négy meghatározó vallásjogi iskola közül a *hanafita*, *malikita* és *hanbalita* jogi iskola képviselői szerint a békeszerződések korlátlan időre

² Lewis 1994. 59–69. o. Lásd még: Khadduri, Majid: War and Peace in the Law of Islam. Baltimore, 1955. és Kissling, H. J.: Rechtsproblematiken in den christlich-muslimischen Beziehungen, vorab im Zeitalter der Türkenkriege. (Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz 7.) Graz, 1974.

³ Az alábbi fejezet megírásánál a következőkre támaszkodtam: Khadduri előző jegyzetben idézett művére passim, Özel, Ahmed: İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darülsılam-Darülharb. İstanbul, 1991. és Üç: Cihad. TDVİA 7. k. 527–531. o. A témával foglalkozó két legújabb tanulmánykötetet nem állt módomban megszerzni: Johnson, J. T. – Kelsay, John (eds.): Cross, Crescent, and Sword: The Justification and Limitation of War in Western and Islamic Tradition. New York, 1990.; Johnson, J. T. – Kelsay, John (eds.): Just War and Jihad: Historical and Theoretical Perspectives on War and Peace in Western and Islamic Traditions. New York, 1991.

⁴ Pl. Korán. Ford.: Simon Róbert. (Prométheusz Könyvek 17.) Budapest, 1987. 9:41, 44, 81, 86.

⁵ Korán 8:61.

köthetők. A békét lejártáig tiszteletben kell tartani, s csak az ellenfél békeszegése miatt lehet egyoldalúan megszegni. A hanafita jogi iskola, amelyhez az Oszmánok is tartoztak, a háborút csak akkor tartja jogosnak, ha a nem-muszlimok ellenségesen viselkednek a muszlim közösség iránt, portyákat, támadásokat intéznek országuk ellen. Nézetüket a következő Korán-helyekkel támasztják alá: „...harcoljatok a pogányok ellen valamennyien, amiképp ők is harcolnak ellenetek valamennyien!”,⁶ illetve „Harcoljatok ellenük, amíg nem lesz több megkísértés (fitna), s amíg a hitvallás csupán Allahé lesz! Ha azonban fölragynak (és megtérnek), szűnjön meg az ellenségeskedés – kivéve az istentelenek ellen!”⁷ A külön kategóriába tartozó kinyilatkoztatott vallásokat követő népekkel, azaz a keresztényekkel és zsidókkal, a háborút csak addig jogos folytatni, amíg azok el nem fogadják az adófizetést. Megtérésük tehát nem feltétel: „Harcoljatok azok ellen – azok között, akiknek az Írás adatott –, akik nem hisznek Allahban a Végő Napban és nem tekintik tilalmasnak azt, amit Allah és az ő küldötte megtiltott és nem vallják az igazság vallását – mindaddig, amíg megadják a jótettért járó dzsizját...”⁸

A *sáfi*ta jogi iskolához tartozó jogtudósok jóval szigorúbb véleményt képviselnek. Szerintük a végső cél az iszlám uralmának kiterjesztése a világ egészére. Következésképpen a muszlimok és nem-muszlimok közti béke jogilag elképzelhetetlen, s a háború megindítására elegendő ok az is, ha az ellenfél nem az iszlám vallás követőjéhez tartozik. Ezt a véleményt (csakúgy, mint az ellentétes nézet hívei) a Koránnal támasztják alá: „Ha tehát a szent hónapok letelnek, akkor öljétek meg a pogányokat, ahol csak föllelitek őket! Fogjátok el őket! Ostromoljátok meg őket! Állítsatok csapdát az összes leshelyről!”⁹ A háború csak akkor ér véget, ha az egész világ iszlám uralom alá kerül. Bizonyos kényszer miatt azonban a háború megszakítható, s ha a muszlim közösség érdekei úgy kívánják a nem muszlimokkal béke is köthető. Ez a béke azonban csak ideiglenes lehet, s tíz évnél nem tarthat tovább. A békét bármikor, egyoldalúan is fel lehet mondani, azzal a megszorítás-sal, hogy erről a háború újbóli megindítása előtt értesíteni kell a másik felet.

Az Oszmánok, akik a legtoleránsabb *hanafita* jogi iskola hívei voltak, a keresztényekkel való viszony kialakításakor sem ragaszkodtak túl szigorúan az iszlám vallás előírásaihoz. Ha a szükség úgy kívánta, szövetségre léptek velük. A hitharc (*gaza*) és a szent háború (*dzsihád*) eszméjére¹⁰ is sokkal inkább a muszlim hittestvérek és vetélytársak, azaz az anatóliai török fejedelemségek, az egyiptomi mamelukok, illetve az iszlám síita irányát követő Szafavida perzsák elleni harcok eszmei igazolása miatt volt szükségük, semmint az európai keresztény országok elleni hódításokhoz. A hivatalos Oszmán fel-

⁶ Korán 9:36.

⁷ Korán 2:193.

⁸ Korán 9:29.

⁹ Korán 9:5.

¹⁰ A két fogalmat a nyugati szakmunkák általában rokonértelmű, egymással felcserélhető fogalomként kezelik és mindkettőt a szent háború (holy war) kifejezéssel szokták fordítani. A *gaza* azonban jelenthet zsákmányszerző portyát, betörést az ellenség területeire stb. s nem szükségszerű, hogy vallási tartalma legyen. Amennyiben a vallási tartalma „hitharc” értelemben használatos, a *dzsihádnál* akkor is alacsonyabb kategória, alacsonyabb szintű vallási kötelezettség (*farz*), így a benne való részvétel nem minden igazhívó feladata, ellentétben a *dzsiháddal*, amelynek gyakorlása minden muszlim számára kötelesség. Minderre lásd: *Kafadar* 1995. 79–80. o.

fogás szerint az Oszmán szultán hódításainak fő célja az egyedüli igaz hit terjesztése, s aki ebben őt gátolja, az az igaz hit terjesztését gáncsolja, következésképpen ellene jogos a háború. Az ilyen hadjáratok előtt a szultánok az ország muszlim lakosainak (és bizonyára saját lelkiismeretük) megnyugtatóására írásbeli jogi véleményt, azaz *fetvát* kértek valamelyik magas rangú vallástudóstól, általában az isztambuli *fömuftitól*. Így tett I. Szelim szultán (1512–1520) a síita perzsák elleni első hadjárata előtt, valamint egyiptomi hadjáratát megelőzően is. Ez utóbbi vállalkozás azért is volt kényes, mert a szunnita iszlám akkori feje, Mutavakkil kalifa az egyiptomi mameluk uralkodó székhelyén, Kairóban tartózkodott, ami az Oszmán hadjárat egyik célpontja volt.

A keresztények elleni hadjáratok igazolásul a szultánoknak nem volt szükségük hasonló megerősítésre, jóllehet a korai hódítások idején a határmenti harcosok szinkretikus iszlám-felfogásában nem volt ismeretlen a *gazának* ilyen értelmezése,¹¹ s a hadseregmozgósítások előtt küldött parancsokban is találkozhatunk a *dzsihádra* utaló frazeológiával. Az európai keresztény országok elleni Oszmán hódítások alapját a birodalom ereje adta, miként arra I. Szulejmán szultán (1520–1566) több ízben is hivatkozott. Amikor azonban kellő erő nem állott rendelkezésre a világuralmi tervek megvalósításához, az Oszmánok békét kötöttek keresztény ellenfeikkel. Igaz, legalább külsőségekben igyekeztek ügyelni a vallási előírásokra és e békéket rendre korlátozott időre kötötték: az 1547. évi Habsburg–Oszmán békét öt évre, XVI. században kötött többi Habsburg–Oszmán békét általában hat évre, az 1606. évi zsitvatoroki békét húsz évre, a karlócai békét 1699-ben huszonöt évre, a pozsereváci békét 1718-ban huszonnégy évre, az 1739-es belgrádi békét pedig huszonhét évre.¹² Ezzel a gyakorlattal szakított az 1768–1774. évi orosz–török háborút¹³ lezáró kücsük-kajnardzsai béke 1774-ben, amelyet időbeli korlátozás nélkül „örök” (*ebedi*) érvénnyel kötöttek, s amit a szakirodalom joggal tekint egy fontos állomásnak az Oszmán diplomácia európaizálódásának útján.¹⁴

Miért nincsenek állandó török követségek?

Az Oszmán szultánok tehát nem vallási megfontolásból mondtak le az állandó követségek felállításáról az európai államokban. Az Oszmán expanzió korszakában a birodalom sorra aratta győzelmeit, s a békére az európai országoknak, s nem a szultánnak volt szüksége. Ezzel magyarázható, hogy az Oszmán terjeszkedés korában jóval több európai követ fordult meg a birodalomban, mint fordítva. Az Oszmán vezetés elvárta, hogy e békék megkötésére a birodalom fővárosában kerüljön sor, s kínosan ügyeltek arra, hogy a kezdeményezés ne török részről történjen. Ez persze nem jelenti azt, hogy katonai kudarcok után, vagy kétfrontos háború veszélye esetén a szultánok ne küldtek

¹¹ Meggyőzően bizonyította: *Kafadar* 1995. (passim)

¹² *Petritsch* 1985. 56. o. és *Petritsch, Ernst Dieter*: Türkische Toleranz?! *Südostdeutsches Archiv*, 34–35. (1991/92.) 134–149. o., különösen 136–137. o.

¹³ A háborúra lásd *Virginia H. Aksan* kiváló monográfiáját: *An Ottoman Statesman in War and Peace*. Ahmed Resmi Efendi 1700–1783. Leiden–New York–Köln, 1995., különösen: 100–169. o.

¹⁴ *Petritsch* vélhetőleg erre a békére kívánt utalni annak említése nélkül, s nyilván tollhibából 1747-es dátummal. 1747-ben a tudtommal a birodalom nem kötött békét. Lásd: *Petritsch* 1985. 56. o., 33. jegyzet.

volna követeket az európai udvarokba. Ismert az Oszmán diplomácia megélénkülése Hunyadi János téli hadjáratát követően, illetve a karamán–Oszmán háborúskodás kiújulása idején. Jellemző azonban, hogy az első hivatalos lépést ez alkalommal is Ulászló király tette meg, jóllehet Hunyadi győzelmeinek hatására a kezdeményező fél ez alkalommal kétséget kizáróan II. Murád szultán volt. Igaz, a szultán kényszerrel ügylett arra, hogy békepuhatolozását ne lehessen hivatalos diplomáciai kapcsolatfelvételnek tekinteni, hisz sem az 1444 januárjában küldött megbízott, sem pedig a március–áprilisban Mara szultána, Murád szultán szerb felesége, megbízásából tárgyaló görög szerzetes nem volt hivatalos követ.¹⁵

A konstantinápolyi állandó európai követségek felállítása után, amely szorosan következett az európai államok és az európai diplomácia fejlődéséből, az Oszmánok nem érezték szükségét hasonló követségek felállításának az európai országokban, hisz a diplomáciai kapcsolat fenntartására tökéletesen elegendőnek találták az európai államok portai követségeit. Amennyiben ez nem lett volna elegendő, ott voltak az ideiglenes török követségek. A diplomáciai viszony illetően egyoldalúsága ekkoriban az Oszmánok saját és önkéntes döntése volt.

E féloldalság fennmaradásában bizonyára annak is szerepe lehetett, hogy az európai államok maguk sem nagyon szorgalmazták e viszony kétoldalúvá fejlesztését, s nem örültek volna, ha a kereszténység természetes ellensége Európában állandó diplomáciai képviselőket állított volna fel. A törököket még azokban az európai államokban sem látták szívesen, amelyek hagyományosan „törökbarátnak” számítottak. Amikor 1581-ben egy török követség indult Párizsba, hogy a megújított török–francia kereskedelmi szerződés szövegét vigye a szultán levelével együtt Franciaország királyához, III. Henrikhez (1574–1589),¹⁶ a francia uralkodó három hónapig várakoztatta a követséget Velencében, s vonakodott beengedni országába. Még a velencei francia követ sem akarta fogadni a török követet, mondván, hogy a követség célja „ellenkezik a keresztény vallással”.¹⁷ Ez a tartózkodó magatartás és a muszlimokkal szembeni előítélet a későbbi századokban is megfigyelhető. Igaz egyes muszlim országok követei (pl. az 1714-ben Franciaországban járt Mehmed Riza Bey perzsa követ,¹⁸ vagy az észak-afrikai országok követei) viselkedésükkel igencsak aláámasztották a francia közvéleményben meggyökeresedett „fanatikus, vad muszlim” sztereotípiát, amin csak a francia közvélemény által „civilizált” viselkedéséért dícsért Mehmed Efendi Oszmán követ 1721. évi látogatása kezdett valamelyest változtatni.¹⁹

Az európai államok még a török kereskedelmi képviselők létesítése elé is komoly akadályokat gördítettek. Abban a korban, amikor az európai államok sorra kötötték a maguk kereskedelmi szerződéseit, azaz kapitulációit az Oszmán kormánnyal és egy-

¹⁵ Ágoston 1986.; Ágoston 1994a.

¹⁶ Charrière, 62. o. skk.

¹⁷ Lewis 1994. 110–111. o.

¹⁸ Herbette, Maurice: Une ambassade persane sous Louis XIV (1653–1715). Paris, 1907.

¹⁹ Desmet-Gregoire, Helene: Büyülü Divan. XVIII. Yüzyıl Fransa'sında Türkler ve Türk Dünyası. İstanbul, 1991. 13–14. o.

más után hozták létre országaik keleti kereskedőházait és konzulátusait,²⁰ nem szívesen látták, ha a muszlim kereskedők hasonló igénnyel léptek fel. Ennek ellenére a szultán zsidó, görög és örmény kereskedői már a XV. században több kereskedőkolóniát hoztak létre Velencében, Anconában és Lwowban.

Velencében a szultán alattvalói az 1573. évi békekötést követően kérték, hogy saját telephelyük (*fondaco*) lehessen. Jóllehet a Szenátus már 1575 augusztusában helyt adott kérésüknek, csak négy esztendővel később, 1579 augusztusában jelölték ki számukra kereskedőházul az Angyalhoz címzett fogadót (*Osteria dell' Angelo*), amely a *Fondaco dei Turchi* első székhelye lett.²¹ A döntésben persze az is szerepet játszott, hogy a *fondaco*, azaz egy kötelező lak-és telephely kialakításával a török kereskedők ellenőrzése könnyebb lett, s gazdasági tevékenységüket is korlátozni lehetett, miként az a mintául szolgáló *Fondaco dei Tedeschi* (1288), azaz a német kereskedők számára a Rialtóval szemben kialakított kötelező telephely esetében már bebizonyosodott.²² Ezt követően a török kereskedőknek a *fondacóban* kellett lakniuk és elhelyezniük áruikat, amelyeket a Signoria kontrollja mellett értékesíthettek. A török kereskedők azonban hamar kinőtték a fogadót, s abban csak a boszniai és albániai kereskedőknek jutott hely, ezért az „ázsiai” törököknek magánházaknál és a város más fogadóiban kellett szállást keresniük.²³

A *Fondaco dei Turchi* létesítése természetesen nem aratott osztatlan sikert. A városi kormányzathoz 1602 áprilisában eljuttatott kérvény vallási, politikai és gazdasági érvekre hivatkozva helytelenítette az intézkedést. Az irat szerzője szerint egy török kolónia kialakulása komoly veszélyeket jelenthet. A kolónia esetleg dzsámit építhet magának, ami sokkal nagyobb botrány lenne, mint a zsidók vagy a protestáns németek jelenléte a városban. A beadvány írója szerint a török *fondaco* a török szultán politikai ambícióit is növelheti, s mivel komoly flottája van, sokkal veszélyesebbek Velencére, mint a zsidók, akiknek sem haderejük, sem pedig politikai vezetőjük nincs. A tiltakozás ellenére a *fondaco* tovább működött, sőt 1621-ben tágasabb helyre költözött, ahol már az ázsiai és konstantinápolyi török kereskedők is helyet kaptak.²⁴ Mivel az európaiak minden muszlimban kémet láttak, Európa más városaiban nem támogatták a velenceihez hasonló *fondacók* létesítését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szultán keresztény alattvalói ne fordultak volna meg időnként egy-egy fontosabb európai kereskedővárosban. Egy 1582-ben kötött szerződés értelmében Antwerpenben külön házat kapott négy galatai „török” kereskedő, az antwerpeni kereskedők pedig a birodalomban ugyanolyan kondíciókkal kereskedhettek mint a franciák. A nevekből láthatóan az említett galatai kereskedők sem muszlimok, sem pedig „törökök” nem voltak. Emanuel Samadere, Joannes Andree, Nicolas de Zuavi és Georgius Legico csak annyiban számított töröknek, amenny-

²⁰ Steensgaard, Niels: Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650. *Scandinavian Economic History Review*, 15. (1967.) 1–2. sz. 13–55. o.

²¹ Preto 1975. 130–131. o.

²² A német kereskedők folyamatosan panaszkodtak a *fondacóval* együtt járó szigorú kontroll és a hátrányos gazdasági megkülönböztetés ellen. Vö.: Braudel, Fernand: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*. Vol. III. *The Perspective of the World*. Translated from the French by Siân Reynolds. New York, Cambridge etc., 1986. 125. o.

²³ Preto 1975. 131. o.

²⁴ Minderre lásd: Preto 1975. 132–134. o. és Lewis 1994. 122–124. o.

nyiben a szultán alattvalója volt. A „török kereskedőház” nem volt hosszú életű, hisz a város 1585-ben spanyol kézre került.²⁵

Nem fogadható el tehát az az európai történészek által hangoztatott nézet, miszerint a török állandó követségek felállítását az iszlám vallás azon tilalma akadályozta volna, miszerint igazhitű muszlim tartósan nem élhet keresztény uralkodó fősége alá tartozó területen. Azt sem szabad elfelednünk, hogy az Oszmánok nemcsak az európai keresztény államokban, de a muszlim uralkodók országaiban, így például a szintén szunnita Szejbáni Özbek Kánságban vagy az Indiai Nagymogul Birodalomban sem tartottak állandó követeket, pedig a síita Szafavida perzsák elleni közös külpolitikájuk megvalósítását ez nagyban elősegíthette volna.

Európai állandó követségek Isztambulban

Az első állandó követségek Itáliában jöttek létre a XV. század második felében, s létrehozásukban az itáliai ötök, azaz Velence, Milánó, Firenze, Nápoly és a Pápai Állam jártak az élen. Az intézmény előfutárainak az itáliai kereskedőházak képviselői tekinthetők, s kialakulása szorosan összefügg a *Respublica Christiana* felbomlásával, és az önálló politikát folytató államok és dinasztikus birodalmak megjelenésével.²⁶ E folyamat halálra ítélte a Szentszék által irányított (de korábban sem egységes)²⁷ egyetemes keresztény diplomáciát, s a Pápai Állam szorításából kiaszabadult államok politikájának meghatározó elve hamarosan az ország biztonságának és boldogulásának biztosítása lett. Ez pedig hadseregeik mellett egyre inkább függött a kialakulóban lévő hatalmi egyensúlytól,²⁸ amelynek megeremtésében és fenntartásában az állandó követségekre meghatározó szerep hárult. Az állandó követ feladatait Ermolao Barbaro velencei humanista és diplomata, a Közársaság római állandó követe foglalta össze *De officio legati* című munkájában. A követ legfőbb feladata ugyanaz, mint az állam többi szolgájáé, azaz azt kellett tennie, mondania és tanácsolnia, ami állama megmaradását és gazdagodását leginkább előmozdította. A követtől az állam két dolgot várt el: szövetségesek szerzését és információkat. Az állandó követségek a XV. század második felében Európa más államaiban is elterjedtek és fokozatosan kialakult az állandó követségek infrastruktúrája is. Az 1460-as évekre Velence követségi titkárokat alkalmaz: feladatuk állandó jelentések küldése és az ügyek vitele a követ távollétében, vagy követcsere idején, valamint az új követ betanítása.²⁹

Isztambulba, az Oszmán Birodalom új székhelyére az első állandó követet Velence küldte Bartolomeo Marcello személyében a város elfoglalása utáni esztendőben,

²⁵ Groot 1978. 86. o. és 290. o., 21. jegyzet

²⁶ A kora újkori európai diplomáciára lásd: Garrett Mattingly klasszikus munkáját: Mattingly 1955. Az állandó követségek történetére máig alapvető: Krauske 1885.; Schaube 1889. és Mattingly 1955. 71–82. o.

²⁷ Szimptomatikus e tekintetben az európai államok Oszmánokkal, illetve az Oszmánok hátában lévő más – a katolikus egyház által ugyancsak „hídetlennek” tartott – keleti államokkal kialakított, egységesnek korántsem mondható külpolitikája, amellyel gazdag szakirodalom foglalkozik.

²⁸ A hatalmi egyensúly fogalmának megjelenésére, jelentőségére és szerepére a kora újkori Európában lásd: Nelson 1943.

²⁹ Mattingly 1955. 101–118. o.

1454-ben.³⁰ Az Oszmánok tengeri expanziójával szemben tehetetlen Velence a XV. század végétől a békés egymás mellett élésre törekedett a szultánnal. Az 1503-ban kötött, s a század folyamán rendre meghosszabbított török–velencei békeszerződéssel Velence biztosította földközi-tengeri kereskedelmének zavartalanságát, a Porta pedig az európai törökellenes szövetségek egyik legveszélyesebb tagját iktatta ki ellenfeleinek sorából. E „baráti” viszony megőrzésén örködték a Köztársaság portai követei, a *bailok*, akik csak a török–velencei háborúk idejére hagyták el állomáshelyüket. Velence példáját hamarosan a többi európai ország is követte, s kisebb-nagyobb megszakításokkal minden fontosabb európai állam tartott állandó követeket a Portán.

Az európai országok közül Velence után Franciaország volt az, amely a Habsburgok egyre nyomasztóbb szorításától szabadulni óhajtván a szultánban vélte megtalálni azt a szövetségest, akinek segítségével ellenfelére csapást mérhet. A legkeresztényibb király, I. Ferenc első állandó portai rezidensének, Jean de la Forêtnek a nevéhez fűződik az 1536. évi francia–török szerződés,³¹ amelyet a korábbi szakirodalom, nyilván a dokumentum kiadója, Charrière után „az első hivatalos francia–török szerződésként”, az első francia–török kapitulációként tartott számon, s egyfajta fordulópontnak tekintett az Oszmán–francia kapcsolatok történetében.³² Mivel a szerződést sohasem ratifikálták, az első francia–török kapitulációnak az 1569. évit kell tartanunk. Ennek ellenére az európai államoknak, kivált a Habsburgoknak, már a húszas–harmincas években is számolniuk kellett a török–francia kapcsolatokkal, amelyek alakításában a portai francia rezidenseknek, így például a magyar történelemből is jól ismert Antonio Rinconnak meghatározó szerepük volt.³³

Buda török kézre kerülése, a visszafoglalására tett 1542. évi sikertelen kísérlet, az 1543. évi török hadjárat, valamint a magyarországi török erők várfoglalásai a következő két esztendőben Ferdinándot is meggyőzték a török kérdés rendezésének szükségességéről. Az 1545-ben kötött fegyverszünetet követően, 1547-ben a két uralkodó öt évre békét kötött egymással,³⁴ s Ferdinánd elhatározta, hogy követi Velence és Franciaország példáját, s a Habsburg–török viszony feszültségeinek csillapítására, ideiglenes üzemzavarainak elhárítására, s nem utolsósorban a Porta és a Portán állandó képvisellel rendelkező országok politikai szándékainak kifürkészésére állandó rezidentet tart Isztambulban – abban a városban, amely a század derekára Velence és Róma mellett az európai politika jelentős információs központjává lépett elő. Bár a török szakirodalom 1528-ra teszi a konstantinápolyi állandó Habsburg követség fellállítását,³⁵ az osztrák

³⁰ Spuler 1936. 232. o.

³¹ Charrière, I. k. 283–294. o.

³² Lásd pl. Dorothy M. Vaughan klasszikus monográfiáját: *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700.* Liverpool, 1954. 121. o.

³³ Bourilly, Victor Louis: *Les diplomates de François Ier. Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier (1522–1541)* *Revue historique*, 113. (1913.) 64–82., 268–308. o. és általában: *Bacqué-Grammont – Küneralp – Hitzel* 1991.

³⁴ Petrisch 1985.

³⁵ Faik Reşit Unat – Berthold Spuler munkájára hivatkozva – azt írja, hogy Ausztria (!) 1528-tól kezdve tart állandó követeket a Portán. *Unat, F. R.: Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri.* Ankara, 1968. 14. o. 2. sz. jegyzet. Adatát átvette az új a török Iszlám Enciklopédia is, vö.: *İpsirli, Mehmet:* Elçi. In: TDVİA 11. k. 8. o.

Habsburgok első portai rezidense, Giovanni (Johann) Maria Malvezzi volt, aki hivatalát 1547 és 1553 között viselte.³⁶ A XVI. században az állandó követet, aki több éven keresztül képviselte uralkodóját a Portán általában oratornak, a következő században pedig rezidensnek nevezték megkülönböztetésül az adót és ajándékot vivő, fegyverszüneti vagy béketárgyalásokat folytató, határvitákkal vagy békeszerződésekkel kapcsolatban a Portára utazó rendkívüli, ideiglenes követtől, az *internunciustól*.³⁷

A század végén és a következő század elején két felemelkedő tengeri hatalom, Anglia és Hollandia is megnyitotta követségeit Isztambulban, főként kereskedelmi, s nem politikai megfontolásokból. A XVII. század végére mindkét állam követeinek döntő szerep jutott a Szent Ligába tömörült törökellenes államok (Habsburgok, Veneza, Lengyelország és Oroszország) és a Porta közti béke létrehozásában, s közvetve az európai erőegyensúly fenntartásában. Anglia első állandó portai követe William Harborne volt 1583 és 1588 között. Harborne 1578 telén és 1579 tavaszán még kereskedőként, nem hivatalos minőségben folytatott tárgyalásokat Isztambulban, s elvitathatatlan érdemeket szerzett az angol–török diplomáciai kapcsolatok felvételében.³⁸ Az Oszmán kormánynak a Szafavida Perzsia elleni háború (1578–90) első esztendejében kapóra jöttek Anglia kereskedelmi ajánlatai, amelyeket hathatósan szemléltettek a Harborne által mutatóba hozott angol fegyverek, ércék és a jófajta kersey posztó. Az angol kereskedelem földközi-tengeri érdekei, illetve a Porta egyre növekvő igénye az angol fegyverek és hadianyagok iránt, valamint a felek közös, Habsburg-ellenes érdekei hosszú távra megalapozták a két ország diplomáciai–kereskedelmi kapcsolatait.³⁹

Hollandia és a Porta között már a XVI. század hatvanas éveitől voltak esetleges és időleges kapcsolatok. Abban, hogy a Porta felfigyelt a hollandokra komoly szerepe volt az Isztambulban 1553-ban megtelepedett Joseph Nasinak, vagy másik ismert nevén Don Juan Miqueznek, egy regényes életű szefárd zsidónak, aki kiterjedt kereskedelmi kapcsolatainak és jól működő információs hálózatának köszönhetően I. Szulejmán és kivált II. Szelim szultán alatt a Porta félhivatalos külügyi tanácsadójává

³⁶ *Török* 1929. Vö.: még *Petritsch* 1991. 13. o.

³⁷ Az isztambuli Habsburg követek listájára lásd: *Hammer-Purgstall*, 6. k. 631. o. skk. és további irodalommal: *Spuler* 1935. Mivel Spuler a követek listáját kiadott források alapján állította össze, ezek – miként arra Petritsch több helyütt is felhívta a figyelmet – a levéltári anyagok alapján pontosításra szorulnak. Ugyanez igaz a többi követségi listára is. Az angol követek listája például az azóta kiadott források, s az egyes kövekről készült monográfiák segítségével szintén pontosítandó és pontosítható.

³⁸ 1580 májusában a szultán kiadta az angol kereskedők számára privilégiumlevelét, amely az angol–török kereskedelmi kapcsolatok alapja maradt hosszú évszázadokra, s amely szinte szó szerint megegyezik a franciáknak 1569-ben adott kapitulációval. *Skilliter* 1977. 86–103. o. Az első privilégiumlevelet 1580 szeptemberében Gabriel Defrens vitte Angliába. Lásd: *Skilliter, Susan A.*: The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens: an Ottoman Master-Spy of the Sixteenth Century. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 68. (1976.) 47–59. o. Vö. még: *Alfred C. Wood* klasszikus munkájával: *A History of the Levant Company*. London, 1964.

³⁹ Minderre lásd a „Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az Oszmánok és Anglia” című tanulmányt jelen kötetben és bővebben: *Ágoston Gábor*: Mercus Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials and the Dependence Theory in Oriente Moderno. In: *Fleet, Kate* (ed.): *The Ottomans and the Sea. Oriente Moderno*, XX. (LXXXI.) (2001.) 1. sz. 177–192. o.

avanzsált. Az antwerpeni Mendez bankház korábbi alkalmazottja 1564-ben ajánlotta Szulejmán szultánnak, hogy a Porta hozzon létre kereskedőházat Antwerpenben, ahol támogatást remélhet az ott megtelepedett szefárd zsidó és marrano kereskedőktől.⁴⁰ Láttuk, Nasi ötletéből csak valami nagyon kevés realizálódott, miként nem kísérte nagyobb siker „az udvari zsidó,” vagy ahogyan az európai források nevezték „a nagy zsidó” spanyolelleses holland–török szövetségről szőtt terveit sem. Az antwerpeni–isztambuli kereskedelmi szálaknak azonban, csakúgy, mint az angol példa sikerének, fontos ösztönző szerepe lehetett a hollandok földközi-tengeri megjelenésében és levantei kereskedelmük kiépítésében. A francia és angol védelem alatt kereskedő hollandok Oszmán Birodalmon belüli pozícióit volt hivatva megerősíteni, s mintegy nagykorúsítani a holland kereskedelmet az 1612-ben kötött első török–holland kapituláció, amelyet Cornelius Haga, az első holland rezidens hozott tető alá, sikeresen megküzdve a velencei és francia gyanakvással és féltékenységgel, valamint a Habsburg követ intrikáival.⁴¹

Örizet és fogság

A birodalom fővárosába küldött ünnepélyes békedelegációk és az állandó követek az iszlám menedék- vagy vendégjog (*aman*) előírásainak megfelelően a Porta „vendégszeretetét” élvezték. Ez azt jelentette, hogy a követek attól a pillanattól kezdve, hogy Oszmán földre léptek, török kíséretet kaptak, személyes és vagyonbiztonságukért a helyi török hatóságok feleltek, s ugyancsak rájuk hárult a követségek ellátása, amire az Oszmán–török nyelvnek külön műszava (*tájin*) is volt.⁴² Ez a „vendégszeretet” azonban vajmi kevés biztonságot jelentett. Az európai követek országuk és a Porta közötti háborúskodás kiújulásakor könnyen háziőrizetbe vagy fogságba kerülhettek, mivel az Oszmánok nem ismerték a diplomáciai mentességet. Így járt 1499-ben, a velencei–török háború kitörésekor Andrea Gritti, a Köztársaság *bailója*, aki csak a szultáni udvarban lévő magas rangú pártfogóinak köszönhette, hogy 1501-ben kiszabadult, de így járt Habsburg Ferdinánd követe, Hyeronimus Łaski is 1541-ben, amikor a szultáni udvarban hírét vették, hogy Ferdinánd csapatai Budára támadtak.

Még nagyobb megpróbáltatásnak volt kitéve Giovanni Maria Malvezzi, a Habsburgok első állandó követe, aki 1551 és 1553 között sínylődött fogságban, s csak a Verancsics Antal és Zay Ferenc vezette Habsburg követség közbenjárására szabadult

⁴⁰ Groot 1978. 83. o.

⁴¹ Groot 1978. 106–125. o.

⁴² Az isztambuli levéltár pénzügyigazgatási dokumentumai között szép számmal találhatók a külföldi követek ellátásával kapcsolatos elszámolások. A magyar történészek számára különösen értékesek lehetnek az erdélyi követek ellátásával kapcsolatos elszámolások és nyugták. Hasonlóképpen értékesek a Thökölyre, majd pedig II. Rákóczi Ferencre és kíséretére, az ő ellátásukra fordított pénzekről szóló kimutatások. Az 1596. évi egri hadjárat alkalmával a szultáni sereggel Magyarországon tartózkodó angol követ, Edward Barton, némileg rendhagyó ellátásával kapcsolatosan lásd: Skilliter, Susan A.: An Ambassador's *ta'yin*: Edward Barton's Ration on the Egri Campaign, 1596. *Turcica*, 25. (1993.) 153–163. o.

ki fogságából s tért vissza Bécsbe halálos betegen.⁴³ Letartóztatására Erdély és a Ferdinánd kezén lévő Királyi Magyarország ismételt egyesítési kísérlete miatt került sor. Amikor Rusztem pasa nagyvezír Petrovics Péter leveleiből és küldötteitől, valamint egy francia kalandortól értesült arról, hogy Ferdinánd 1551-ben sereget küldött Erdélybe, Malvezzit augusztus elsején a szultán jelenlétében tartott díván elé idézte és magyarázatot követelt a történetekre. A díván után vagy 15-20 csasz jelent meg a követ szállásán, akik azt kifosztották, majd őt és szolgálait letartóztatták és a Fekete-tenger partján lévő toronyban egy rossz szobába zárták. Néhány napig élelmet is alig kaptak, s a betegeskedő követhoz is csak augusztus 15-én engedte be a porkoláb az orvost. Csak 21-én enyhült a nagyvezír haragja, amikor az Erdélybe küldött Ali csasz épségben visszatért. 27-én Malvezzit és titkárát, Angelo Rachanit átvitték a Héttoronyba. Néhány nappal később elrendelték holmijai visszaadását, s október 10-én a követet a díván elé idézték, ahol kihallgatták. A kihallgatáson a nagyvezír azzal érvelt előtte, hogy a követet nem ők tartják fogva, hanem Ferdinánd, aki nem küldte be a Portára az évi adót, s sereget tart Erdélyben. Ha Ferdinánd megküldi az adót és kivonja csapatait Erdélyből, akkor a követet szabadon engedik. Addig azonban fogságban tartják, de nem mint követet, hanem mint túszt.⁴⁴ Ugyanez a hivatalos álláspont olvasható a szultán Ferdinándnak küldött levelében, amely néhány nappal a kihallgatás után íródott. Ebben Ferdinánd tiltakozására Szulejmán szultán azzal érvelt, hogy a követet azért vetették fogságba, mert a Habsburgok elmulasztották az 1547. évi békekötésben vállalt adó (harádzs)⁴⁵ beszolgáltatását, s a Porta adózó (harádzs-gűzar) vilájetjének számító Erdélybe csapatokat küldtek. Ezzel a lépéssel érvényét veszítette a béke a két birodalom között, s a követet, aki (a szultán felfogása szerint) a szerződés zálogául (azaz túszul) tartózkodik a Portán, s aki a Porta megtevesztésével próbálkozott, így jogosan börtönözték be.⁴⁶ A külföldi követek fogságba vetésének szokásával az Oszmánok csak 1806-ban, az Oroszország elleni háború kezdetén hagytak fel.

⁴³ Isztambuli éveit idézett cikkében bemutatta Török Pál. Tevékenysége jól rekonstruálható jelentéseiből és a neki küldött utasításokból, valamint titkárának leveleiből, amelyek közül számos nemrégiben nyomtatásban is megjelent részint a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica anyagából, részint pedig a *Török Pál* által készített, és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött másolatokból. Lásd: Austro-Turcica, Nos. 16–20., 32., 49–53., 55., 57., 59–63., 65., 67., 69., 72–73., 75–77., 80–82., 83–87., 89–101., 103–108., 110–111., 113., 115–116., 118–122., 124., 127–128., 131., 133–134., 138., 141–144., 146–148., 151., 153–156., 158–165., 167., 169–171., 173–177., 180., 182., 184–185., 187–194., 196–244. o.

⁴⁴ Uo. 102–103. o.

⁴⁵ *Petritsch* 1993. 49–58. o.

⁴⁶ A levél kelte: 958. Sevvál hava, azaz 1551. október 12–21. Kiadva: *Schaendlinger, Anton C. – Römer, Claudia*: Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Teil 1: Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Transkriptionen und Übersetzungen. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 163. Band.) Wien, 1983. №. 15. 40–41. o.

Mivel sem az Oszmán diplomácia vezetői nem tudtak latinul vagy európai nyelveken, sem pedig az isztambuli európai követek nem beszéltek az oszmánli török nyelvet, a feleknek a tolmácsok segítettek. A XV–XVI. században az olasz, a görög, a délszláv és a magyar nyelvnek volt fontos közvetítő szerepe. Jellemző, hogy a török–magyar diplomáciai tárgyalások főszereplői, a magyar királyok Portára küldött követei zömmel szláv anyanyelvűek voltak – Ulászló követe Stoyka Gisdanich;⁴⁷ Szapolyai követei: Jozefics Ferenc, Statileo János (Ivan Statilić), Frangepán (Frankopan) Ferenc, Brodarics István (Stjepan Brodarić), Hieronim Łaski, vagy Ferdinánd követe: Habardanecz János.⁴⁸ A budai pasák pedig sokáig magyarul leveleztek Béccsel, ami részint diplomáciai, részint praktikus okokkal magyarázható.

Az európai állandó követségek sokáig a Galatában vagy Perában élő latin keresztényeket, a Navonikat, Grillokat, Oliveriket és Fornettiket használták tolmácsként, azaz *dragománként*. A Fornetti család tagjai például több generáción át szolgálták az isztambuli francia állandó követeket. Ezek a tolmácsok azonban a szultán alattvalói voltak, feladatukat csak a szultáni kancellárián kiállított okmány (*berát*) birtokában végezheték, így lojalitásuk enyhén szólva kétséges volt. Ráadásul a tolmácsok hiányos nyelvismerete és alkalmatlansága is gyakorta problémát jelentett. 1689-ben például Sir William Trumbull, az isztambuli angol követ (1687–1691) nem győzött panaszkodni jelentéseiben a követség tolmácsainak „lustaságára”, „hütlenségére”, „tehetetlenségére” és „alkalmatlanságára”. A rangidős dragomán, Antonio Perone, meglehetősen koros ember volt már, ráadásul süketsége is erősen előrehaladott állapotban volt. A másodtolmácsot, Timonét pedig alkalmatlannak találták az előléptetésre.⁴⁹ A tolmácsok alkalmatlansága nagyban hátráltatta Trumbull közvetítési kísérletét a Porta és a Szent Liga orszárai között.

Mindezen nehézségek kiküszöbölésére az európai államok a saját tolmácsképzés mellett döntöttek. A velencei Szenátus 1551 februárjában határozott arról, hogy a kancellárián szolgáló nótáriusok közül két személyt küld Isztambulba, hogy a *baillo* házában öt éven át törökül tanuljanak és elsajátítsák a török kancelláriai stílust. Ezeket az ifjakat nevezték „*giovani della lingua*”-nak.⁵⁰ A velencei példát később más európai hatalmak is követték.

A Marseille-i Kereskedelmi Kamara kérésére XIV. Lajos minisztere, Jean-Baptiste Colbert ösztönzésére 1669 novemberében Franciaország is létrehozta a maga tolmácsképző intézetét Perában. Mintául a velencei példa szolgált, így nem meglepő, hogy a tanulókat tükörfordítással „*enfants de langue*” illetve „*jeunes de langue*” néven nevezték. A konstantinápolyi francia követségen kívül főként a konzulok és kereskedők mellett működő tolmácsok oktatásának és képzésének állami felügyelet alá helyezésével a kormányzat tovább erősítette ellenőrzését a keleti kereskedelem felett. Az intézkedés össz-

⁴⁷ Ágoston 1986. 267. o.

⁴⁸ Barta 1996. 38. o. (Barta Gábor bevezető tanulmánya.)

⁴⁹ Heywood 1984. 33. o.

⁵⁰ Preto 1975. 104. o.

hangban volt XIV. Lajos központosító törekvéseivel. 1700-ban az uralkodó ösztöndíjat létesített évente tizenkét „keleti” fiatal fiú számára, azzal a céllal, hogy az ifjak a párizsi Louis-le-Grand jezsuita kollégiumban állami költségen vallástudományokat, irodalmat és keleti nyelveket tanuljanak, majd visszatérve hazájukba misszionáriusi vagy pedig tolmács-fordítói feladatot lássanak el. Mivel az intézkedés nem hozta meg a hozzá fűzött reményeket, 1721-ben a párizsi kollégium tevékenységét újból szabályozták. A párizsi kollégiumban latin nyelvű képzésben részesülő diákok török és arab nyelvet is tanultak, majd az itteni képzés végeztével az isztambuli Saint-Louis kapucinus kollégiumba küldték őket, hogy a helyszínen fejleszthessék keleti nyelvtudásukat, és mint tolmácsokat alkalmazzassák őket. A megreformált képzésben tíz fiatal vehetett részt Franciaországból, illetve a közel-keleti kikötővárosokban letelepedett francia kereskedők, tolmácsok s más francia alattvalók gyermekei közül.⁵¹

Anglia is próbálkozott azzal, hogy a tolmácsok Isztambulban tanulják meg vagy fejlesszék tovább nyelvtudásukat. Ez azonban nem járt mindig sikerrel. Trumbull például azt tapasztalta, hogy annak ellenére, hogy az ifjakat már három éve tanítja egy török *hodzsa* az Oszmánli török nyelvre a követ házában, azok nyelvtudása még mindig elégtelen. Az angol követ kétségeit fejezte ki, hogy az ifjak valaha is folyékonyan tudnak majd törökül beszélni.⁵²

A jó tolmácsra azonban a követeknek és a konzuloknak égető szüksége volt. A követek ugyanis, oly sok XX. századi utódjukhoz hasonlóan már akkor sem beszéltek az ország nyelvét és szokásairól is keveset tudtak. Venture de Paradis francia tolmács még 1785-ben is arról írt, hogy „a követek és a konzulok egyetlen szót sem tudnak azokon a nyelveken, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az ország embereivel szóban vagy írásban kapcsolatot teremtsenek.” A bemutatkozó látogatás után a francia követek nem jelentek meg többé a szultáni udvarban, bármily hosszú ideig is tartózkodtak Isztambulban. Így, írta némi büszkeséggel Venture de Paradis, minden ügyet a tolmácsok intéznek.⁵³ Ők voltak azok, akik közvetítettek az európai követek és az Oszmán udvar, a kikötővárosokban pedig a konzulok és a helyi török pasák között.

„A jó tolmácsnak jól kell ismernie saját anyanyelvét, elegendő latin nyelvtudással kell rendelkeznie, hogy a keleti nyelvekből anyanyelvére tudjon fordítani, de az olasz, a görög, a török, az arab és a perzsa nyelvben is jártasnak kell annyira lennie, hogy írni és fordítani tudjon”. Ismernie kellett a kereskedelem szokásait és törvényeit, tisztában kellett lennie a történelemmel és földrajzzal, az Oszmán Birodalom törvényeivel és szokásaival, az Oszmán kormányzat működési mechanizmusával, az adminisztráció eljárási szabályaival. Mindezen ismeretek mellett a jó tolmács jóérzésű és hidegvérű, megbízható és tisztességes, s oly bátor, hogy a pestistől sem fél – vélekedett Venture de Paradis portai francia tolmács a XVIII. század végén.⁵⁴

A bátorságra persze nemcsak a pestis miatt volt szükség. Az isztambuli diplomáciai missziók természetesen nem maradhattak mentesek az európai nagypolitika intrikáitól,

⁵¹ *Hitzel* 1995. 17–19., 25. o.

⁵² *Heywood* 1984. 33. o.

⁵³ *Hitzel* 1995. 53. o.

⁵⁴ *Hitzel* 1995. 82. o.

amelyek gyakorta a tolmácsokon csattantak, miként nemegyszer ők voltak a szenvedő alanyai a követek és tolmácsok rivalizálásának, ambícióinak és emberi gyengeségeinek is. A Raguzai Köztársaság portai tolmácsának, Vincenzo Bratuttinak majdnem az életébe került karriervágya. A raguzai tolmácsot, akinek minden vágya az volt, hogy Habsburg szolgálatba állva bécsi török tolmácsként kamatoztassa nyelvtudását, csak a gyors orvosi beavatkozás mentette meg attól a méregtől, amit az isztambuli Habsburg rezidens adott be neki. Bratutti ambíciói ugyanis Johann Rudolf Schmid isztambuli rezidens (1628–1643) és Michael d’Asquier bécsi török tolmács összeszokott kettősének, azaz a bécsi török politika két meghatározó személyiségének pozícióit veszélyeztették, s közvetve megzavarhatták a Haditanács keleti politikájának évtizedek óta változatlan csendjét is. Ezért törtek életére, s ezzel magyarázható az is, hogy az alapos vizsgálatnak semmilyen következménye nem lett.⁵⁵

Az intenzív szellemi igénybevételen és az esetleges veszélyeken túl a tolmácsok feladata fizikailag is igen fárasztó volt. Az európai követségek ugyanis Perában voltak, s a tolmácsoknak hetente többször is gyalog kellett megtenniük az utat a követség és a szultáni palota között, ráadásul akkoriban az Aranyszarv-öböl fölött még nem volt híd, így azon csónakkal kellett átkelniük, ami kivált esős, ködös, szeles őszi és téli napokon igen barátságtalan lehetett. Aki ismeri a várost, vagy lakott a Holland vagy a Francia Intézetben s hosszabb időn át rendszeresen kellett megtennie ezt a távolságot, maga is igazolhatja, hogy egy ilyen séta még manapság is igen fárasztó, pedig az út egy jelentős része a kis földalattinak, a *Tünelnek* köszönhetően ma már megspórolható.⁵⁶ Nem meglepő, hogy több tolmács egészségi állapotára, s arra hivatkozva kérte felmentését a szolgálat alól, hogy lábai már nem bírják a fárasztó futkosást.⁵⁷

A Porta görög tolmácsai és a török diplomácia európaizálódása

A Porta kezdetben előszeretettel alkalmazott tolmácsnak renegátokat, vagy pedig fog-ságba került és iszlám hitre tért keresztényeket. A XVII. században helyüket az isztambuli görögök vették át. A század második felétől a portai főtollmácsok kivétel nélkül Isztambul Phanar (törökül Fener) nevű városnegyedének görög családjaiból kerültek ki. Az európai egyetemeken végzett, jó nyelvismerettel rendelkező és az európai politikai viszonyokban is jártas tolmácsok az európai–török diplomácia meghatározó személyiségei lettek.

Az isztambuli görög arisztokrácia a XVII. század elejétől kezdte fiait európai egyetemekre, mindenekelőtt Páduába, Rómába, Genovába és Párizsba küldeni. Az Európából

⁵⁵ Hiller István: A tolmácsper. In: *Horn Ildikó* (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára.* Budapest, 1993. 147–186. o.

⁵⁶ A Holland Régészeti és Történeti Intézet a Holland Konzulátus épületében kapott helyet. A Konzulátus közelében állott valaha a francia *enfants de langue* lakóhelye. Bizonyára nem e sorok írója az egyetlen, aki a francia tolmácsifjak egyikének levelét olvasva, amelyben az ifjú lelkesedve számolt be apjának az ablakából eléje táruló lenyűgöző kilátásról, a Márvány-tenger és az Aranyszarv-öböl látványáról, hálát ad a sorsnak, amiért hosszú hónapokon át hasonló élményekben részesülhetett, csupán néhány méterre hajdani „kollégái” lakhelyétől.

⁵⁷ Lásd például Venture de Paradis folyamodványát 1796-ból: *Hitzel* 1995. 82. o.

visszatért ifjak közül többen a birodalom legmagasabb vezetőihez is közel kerültek, hisz a nagyvezírek és vezírek, de maga a szultáni udvar is szívesen látta az európai orvostudomány legfrissebb ismereteivel felvértezve hazatért, az európai nyelvekben és politikában jártas ifjakat, akiket családi és udvari orvosként, politikai bizalmasként és tanácsadóként vagy épp tolmácsként alkalmaztak. E görög ifjak korszerű orvosi ismereteiknek, Európával fenntartott élő kapcsolataiknak és nyelvtudásuknak köszönhetően, hogy e pozíciókból lassan kiszorították azokat a szefárd zsidókat, akik korábban ezeket a bizalmi állásokat betöltötték. A XV. század végén és a XVI. század első felében a spanyol és portugál zsidóüldözések miatt a birodalom területére tömegesen áttelepült, udvari orvosként és bizalmas külpolitikai tanácsadóként a birodalom politikájára is jelentős befolyással rendelkező szefárd zsidóság európai kereskedelmi és kulturális kapcsolatai ugyanis egy-két generáció alatt meglazultak, s Európa-ismeretük is megkopott. A szefárd zsidóság Közel-Keleten iskolázott második és harmadik generációja már sem nyelvismeretével, sem pedig tudásával nem tűnt ki muszlim szomszédai közül, s így helyüket az említett bizalmi állásokban a nyugati iskolázottságú görögök vették át. Nekik sikerült az, ami a zsidóknak sohasem: állandósították, sőt intézményesítették azt a politikai befolyást, amit orvosi hivatásuk biztosított számukra.⁵⁸ Az udvari orvosok a Porta főtolmácsaivá lettek, s e hivatal az 1821. évi görög felkelés kirobbanásáig az isztambuli görög arisztokrácia kezében maradt. Ugyancsak az isztambuli görögység fiai töltötték be az Oszmán flotta tolmácsi tisztét is.

Az a férfiú, aki az isztambuli görögység e hallatlan befolyásának alapjait megvetette, a Chiosz-i származású Panayoti Nicoussios Mamonas volt. A Paduában orvosi tanulmányokat folytatott, jó nyelvismeretét különböző követségeken tolmácsként kamatoztató Panayotit a XVII. századi Oszmán Birodalom híres nagyvezír-dinasztiájának második tagja, a rendcsináló Köprülü Mehmed pasa fia, Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír (1661–1676) fogadta szolgálatába. A pasa hamar felismerte Panayoti képességeit, s 1669-ben kinevezte portai főtolmácsá. A posztot a nagyvezír alapította Panayoti számára, aki haláláig, 1673 októberéig viselte e hivatalt.⁵⁹

Panayoti halála után a posztot Alexander Mavrocordato, a phanariota arisztokrácia ismert tagja kapta. Az 1641. november 7-én született Alexandert tizenkét esztendő korában küldte megözvegyült anyja Rómába, a Szent Athanasius jezsuita kollégiumba. Három évvel később a paduai egyetemen találjuk, ahol filozófiát és orvostudományt tanult. Heves vérmérséklete miatt Paduát el kellett hagynia, s doktorátusát már Bolognában szerezte 1664-ben. A vérkeringésről írott disszertációja először ekkor jelent meg, de később több kiadást is megért. 1666-ban visszatért Isztambulba, ahol huszonnégy évesen az ottani görög akadémia igazgatója lett. Panayoti főtolmácsá történt előléptetését követően Köprülüzáde Fazil Ahmed pasa orvosa lett, de páciensei közé tartozott a szultán és az isztambuli európai követségek számos tagja is. Jó nyelvérzékének köszönhetően a már ismert görög, latin és olasz nyelv mellett több keleti és nyugati nyelvet is elsajátított: tudott törökül, arabul és perzsul, illetve franciául és

⁵⁸ Lewis 1984. 130–131. o.

⁵⁹ Camariano 1970. 24–25. o.; Runciman 1988. 363–364. o.

németül, de vélhetőleg románul is. Mi sem természetesebb, mint hogy ő kapta meg a Panayoti halálával megüresedett portai főtolmácsi állást. E tisztséget, kis megszakítással, negyed századon át viselte, s ezen idő alatt az Oszmán diplomácia meghatározó személyiségévé nőtte ki magát.⁶⁰

A magyar történelem iránt érdeklődők előtt is jól ismert Mavrocordato szerepe a Szent Liga meghatalmazottaival folytatott béketárgyalásokon. A béketárgyalások kezdetén a török delegációt Zülfikar Efendi, *reiszülkütab*, a külügyek akkori irányítója vezette, de mellette ott volt Mavrocordato is. A delegáció Belgrád 1688. szeptember 6-i visszafoglalása után két nappal érkezett Badeni Lajos belgrádi táborába, de csak 1689. február 8-án fogadta őket Bécsben Lipót császár. A portai főtolmács fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ő volt az egyetlen, aki végigkísérte a maratoni békekonferencia minden fontosabb mozzanatát. Ott volt az első hivatalos tárgyaláson Bécsben 1689. február 10-én, s ott (akkor már Reiszülkütab Rámi Mehmed Efendi oldalán) a béke aláírásakor 1699. január 26-án Karlócán. De ott segédkezett a Szent Ligához 1686-ban csatlakozott Oroszországgal 1700. július 14-én kötött isztambuli béketárgyalásokon is. Ő volt az is, aki tárgyalásokat folytatott a felek között közvetítő holland és angol diplomátákkal: 1689-ben a második török követség vezetőjeként Bécsben J. J. Hamel Bruyninx bécsi holland követtel, majd pedig Lord William Pagettel, Anglia bécsi, 1693 és 1702 között pedig isztambuli követével, illetve Jacobus Colyer isztambuli holland követtel, aki 1684 és 1725 között képviselte országát a Portán.

A karlócai békét megelőző egy évtizedes béketárgyalások története, a francia, angol–holland, valamint a Szent Ligába tömörült országok és a Porta ellentétes, szövevényes érdekei, a tárgyalások buktatói és bonyolultsága jól mutatták, hogy az Oszmán Birodalom nem a kereszténység ősellensége többé, hanem az európai államrendszer olyan tagja, amellyel számolni lehet és kell is az európai hatalmi egyensúly megteremtésében és fenntartásában. A béketárgyalások ugyanakkor fontos állomását képezték annak a hosszú folyamatnak, amelynek során az Oszmánok elfogadták és átvették az európai diplomácia játékszabályait és intézményeit, s amelyet jobb híján az Oszmán diplomácia európaizálódásának szokás nevezni, s amelyben Mavrocordatónak kitüntetett szerep jutott.

A karlócai béke után az Oszmánoknak még egy évszázadig tartott, hogy elfogadják: a birodalom nem az iszlám hit egyedüli védelmezője a keresztény Európával szemben, hanem az európai államrendszer egyik, s egyre inkább erejét és hatalmát veszítő tagja, amelynek szüksége van az európai államok békéjére és szövetségére. Amikor a század végén a birodalom ismét kétfrontos háborúba sodródott Ausztriával és Oroszországgal az Oszmán vezető körök ennek az elvnek megfelelően kötötték meg a svéd–Oszmán oroszellenes szövetséget 1789-ben, és a porosz–Oszmán szövetséget 1790-ben, amely Ausztria ellen irányult, s amelybe Svédországot és Lengyelországot is belefoglalták. A vallási ellenzék, élén a hadsereg bírójával, Sanizáde Szádik Mehmed Efendivel azonban ellenezte a szövetséget: „Ti hívők! Ne fogadjátok barátotoknak az én ellenségem és a ti ellenségeket!” – hivatkozott Mehmed Efendi a Koránra. Az isztambuli főmuf-

⁶⁰ Camariano 1970. 13–15. o.; Runciman 1988. 363–364. o.

ti azonban a próféta egyik mondását idézte a szövetség igazolására: „Isten az iszlám ügyét olyan emberekkel fogja megsegíteni, akik nem iszlám vallásúak.”⁶¹ Az idézet jól szemlélteti a birodalom vezető körein belül bekövetkezett szemléleti változást. Ennek az új szemléletnek a jegyében hozta létre az első török állandó követségeket III. Szelim szultán (1789–1807) az 1790-es években. Erőfeszítései ekkor még kudarccal végződtek: a francia forradalom és a Napóleoni háborúk zavaros időszaka nem kedvezett az új intézmény meggyökeresedésének, amely egyébként is nélkülözni volt kénytelen a megfelelő török szakembereket, s amely mögött nem állott még ott az a hazai külügyi intézményi hálózat, amely a külképviseltek munkáját összefoghatta és koordinálhatta volna. Az 1821. évi görög szabadságharc végleg halálra ítélte a külképviselteket, amelyek gyakorlati irányítói kivétel nélkül a Porta görög alattvalói voltak. Az állandó török külügyi szolgálat megteremtésének feladata így II. Mahmud szultánra maradt. Az ő uralkodása idején, 1835–36-ban kezdte meg működését a Porta állandó követsége Párizsban, illetve Bécsben és Londonban, s ezzel véget ért az európai–Oszmán diplomáciai kapcsolatok egyoldalúságának hosszú időszaka, s egy új korszak vette kezdetét, amelyet már a diplomáciai kölcsönösség jellemezett.

⁶¹ Lewis 1994. 45. o.

Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a XV–XVII. században

Az információszerzés és annak egyik speciális formája, a második legősibb mesterségnek tartott kémkedés Oszmán Birodalmon belüli történetéről máig nem jelent meg összefüggő monográfia, de még összegző tanulmány sem. Ismereteink néhány semmitmondó általánosságon túl sok-sok kis részadatból állnak, amelyek szinte kivétel nélkül nyugati megfigyelők, európai követjelentések, vagy valamely jól működő európai kémelhárító szervezet megfigyelésain nyugszanak.¹ Egy kezünkön megszámálható azon tanulmányok száma, amelyek török források alapján érintik az Oszmán információszerzés és kémkedés történetének egy-egy szeletét.² Ez azért szembetűnő, mert az európai államok, így a spanyol,³ az angol,⁴ a velencei,⁵ vagy, hogy közelebbi példát említsünk, a Habsburg⁶ vagy épp a hódoltsági magyar⁷ információszerző hálózatról kiváló összefoglaló tanulmányok sorával, több monográfiával, sőt egy-egy ágens, titkos levelező kimerítő életrajzával is rendelkezünk.⁸ Ennek ellenére, ma még hiányoznak azok a monográfiák, amelyek az európai keresztény országok Oszmán-ellenes, Oszmán Birodalmon belüli hírszerzésével foglalkoznak, igaz e területen lényegesen jobban állunk, hisz a velencei, a raguzai, a Habsburg, vagy a magyar hírszerzéssel foglalkozó tanulmányok közül több

¹ Címe szerint a török kémkedéssel foglalkozik *Orkun, Hüseyin Namık*: Türk İstilası Devrinde Macaristan'da ve Avusturya'da Casuslar. *Polis Dergisi*, 26. (Şubat, 1939.) 5. sz. 48–75. o. A tanulmány azonban valójában nagyrészt Takáts Sándor eredményeire építve a török–magyar hírszerzés összefoglalása, s sem struktúrájában, sem pedig funkcionálisan nem törekszik a török hírszerzés áttekintésére.

² Ilyen kiváló esettanulmányok: *Turan, Şerafettin*: Barak Reis'in Şehzade Cem Meş'esiyle İlgili Olarak Savoie'ya Gönderilmesi. *Belleten*, XXVI/103. (1962.) 539–555. o.; *Ménage* 1965. 112–132. o.

³ Carter 1964.

⁴ Alan Haynes: *Invisible Power. The Elizabethan Secret Services, 1570–1603*. Bath, Avon, 1992.

⁵ Preto 1986. 79–85. o.

⁶ Josip Žontar: Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju. Ljubljana, 1973. A gazdag bécsi levéltári forrásanyag alapján kiváló képet rajzol a XVI. századi Habsburg információszerzéséről.

⁷ Takáts Sándor: A kalauzok és a kémek a török világban. In: *Uő*: Rajzok a török világból. II. k. Budapest, 1915. 133–212. o.; Erdélyi Gyula: A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére. In: *Törökhódoltság-korabeli okmányok a Magy-Kir. Hadilevéltárban* (Budavár visszafoglalásának 250. éves évfordulójának emlékére). Budapest, 1936.; Szakály Ferenc: Magyar kereskedők, mint hírszerzők. *História*, 1985/4. és Szakály 1995. 255–273. o., ahol a szerző kiegészíti és több helyütt pontosítja Žontar adatait.

⁸ Lásd pl. Žontar munkáját az előző két jegyzetben, ahol számos titkos ágens életrajza, tevékenységének részletes leírása megtalálható, így az ifjabb Ivan Pastor (47–57. o.), Mihael Bučinić (57–95. o.), Bernardin Pomazanić (96–103. o.), Marin Zamanja (103–107. o.), Nikolaj Ferduci (114–121. o.), az egyik legismertebb titkosügynök Mihael Černović (121–162. o.), Kenderessy István (162–166. o.), Franc Jurković (167–179. o.). Mihael Černovićra lásd még *Uő*: Michael Černović, Geheimagent Ferdinands I. und Maximilians II., und seine Berichterstattung. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24. (1971.) 169–222. o.; *Lesure* 1983.

kifejezetten az Oszmán-ellenes hírszerzéssel foglalkozik. Jelen tanulmányban arra tesz kísérletet, hogy figyelve az európai összefüggésekre és párhuzamokra, a nemzetközi szakirodalomban is elsőként vázoljam fel az Oszmán információszerzés rendszerét, feltérképezsem a fontosabb információszerző csatornákat, s néhány példával bemutassam az egyes szintek és csoportok szerepét.⁹

Köztudott, hogy a kora újkori államok, kivált azok, amelyek akár belülről, akár kívülről veszélyeztetettebbek voltak szomszédaiknál vagy magukat ilyennek gondolták, igyekeztek minél több információt beszerezni potenciális ellenfeleikről. Sir William Cecil és legtehetségesebb munkatársa, Sir Francis Walsingham¹⁰ részint a jezsuiták, részint pedig a spanyolok ellen szervezte meg Erzsébet királynő számára a kor egyik legjobb információszerző hálózatát. Sokban hasonlított riválisára Spanyolország, amely belföldön a moriszkók és zsidók, külföldön pedig Anglia és nagy mediterráneumi ellenfele, az Oszmánok és szövetségesei, azaz az észak-afrikai Oszmán vazallus és kalózállamok ellen épített ki hatékony információszerző és -továbbító hálózatot. Az Oszmánok ellen irányuló spanyol információszerzés, kivált II. Fülöp alatt olyan csatornákat is felhasznált, mint a máltai lovagrend nagymestere és annak hírszerző hálózata, vagy épp a konstantinápolyi patriarcha.¹¹

Velence: az európai példa

Miként az állandó követségekre épülő kora újkori diplomáciai hálózat kialakításában, úgy a hatékony információszerző hálózat kiépítésében is minden európai állam számára követendő mintául szolgált Velence.¹² Ismert, hogy az első állandó követségek, a modern diplomácia e meghatározó intézményei, Itáliában jöttek létre a XV. század második felében, s létrehozásukban az itáliai ötök, azaz Velence, Milánó, Firenze, Nápoly és a Pápai Állam jártak az élen. Az intézmény előfutárainak az itáliai kereskedőházak képviselői tekinthetők,¹³ s kialakulása szorosan összefügg a *Respublica Christiana* felbomlásával és az önálló politikát folytató államok és dinasztikus birodalmak megjelenésével. E folyamat halálra ítélte a Szentszék által irányított (de korábban sem egységes) egyetemes keresztény diplomáciát, s a Pápai Állam szorításából kiszabadult államok politikájának meghatározó elve hamarosan az ország biztonságának és boldogulásának biztosítása lett.

⁹ Az alábbi előadás első változata eredetileg a Skilliter Centre for Ottoman Studies, Newnham College, Cambridge, UK által szervezett, és az Oszmán kémkedést tárgyaló konferencia előadásait tartalmazó kötet számára készült. Akkori dolgozatomat, miként mostani írásomat is csupán az első próbálkozásnak tekintem, s a téma részletes kifejtését egy a jelenleginél jóval alaposabb tanulmányban kívánom elvégezni.

¹⁰ Read, C.: Mr. Secretary Walsingham and the Policy of Queen Elizabeth. I–III. k. Cambridge, 1925.

¹¹ Carter 1964. és Emilio De La Peña, Sola-José F.: Cervantes y la Berbería (Cervantes, mundo turco-berberisco y servicios secretos en la época de Felipe II). Madrid, 1995., különösen 11–182. o. A könyvre Korpás Zoltán hívta fel figyelmemet, amiért itt is szeretnék köszönetet mondani.

¹² Baschet, Armand: La diplomatie vénétienne: Le princes de l'Europe au XVIIe siècle d'après les rapports des ambassadeurs vénétiens. Paris, 1862.

¹³ A kora újkori európai diplomáciára lásd Garrett Mattingly klasszikus munkáját: Mattingly 1955. Az állandó követségek történetére máig alapvető: Krauske 1885.; Schaube 1889. és Mattingly 1955. 71–82. o.

Ez pedig hadseregeik mellett egyre inkább függött a kialakulóban lévő hatalmi egyensúlytól, amelynek megteremtésében és fenntartásában az állandó követségekre meghatározó szerep hárult.¹⁴

Az állandó követ feladatait Ermolao Barbaro velencei humanista és diplomata, a Köztársaság római állandó követe, foglalta össze *De officio legati* című munkájában. A követ legfőbb feladata ugyanaz, mint az állam többi szolgájáé, azaz azt kellett tennie, mondania és tanácsolnia, ami állama megmaradását és gazdagodását leginkább szolgálta. A követtől a kormány két dolgot várt el: szövetségesek szerzését és pontos, megbízható információkat, amelyeknek azután meghatározó szerepük lett a külpolitika kialakításában.¹⁵

Az 1400-as évektől kezdve a Köztársaság meglehetősen hatékony információszerző hálózatot és titkosszolgálatot szervezett meg, amelyet eleinte a Tízek Tanácsának erre kijelölt tagjai, majd később három inkvizítor irányított. Az információszerzés bázisai az európai országokban felállított állandó velencei követségek és ezek vezetői, az *ambasciatori* voltak, akik a legkülönbözőbb módokon, kedvezésekkel, személyes ismeretségekkel és szolgálatokkal, ajándékokkal, megvesztegetéssel és fenyegetéssel, az idegen udvarokban élő itáliaiak megnyerésével és számos más úton-módon férkőztek a vendéglátó ország legbefolyásosabb politikusainak bizalmába, s szereztek megbízható értesítéseket nemcsak az illető országról és annak politikai szándékairól, hanem más szomszédos, szövetséges vagy ellenséges ország politikájáról, s továbbították azokat heti-kétheti rendszerességgel a Signoriának. A bécsi velencei követek az 1570-es évek végén és a nyolcvanas években olyan hírforrásokra támaszkodhattak, mint Wolfgang Sigismund Rumpf, császári titkos tanácsos, később a Titkos Tanács elnöke, Obernburger a Titkos Tanács első titkára. A magyar és hódoltsági ügyekben a főinformátor Draskovich György magyar kancellár, kalocsai érsek és győri püspök volt, a török ügyekben pedig Ungnád Dávid, aki korábban 1573 és 1578 között konstantinápolyi császári *rezidens* volt, valamint Dr. Bartholomeus Petzen, 1578 és 1587 között több egymást követő portai követ alatt követségi titkár, majd utóbb 1587 és 1591 között maga is portai császári *rezidens*. A bécsi, illetve Rudolf alatt a prágai velencei követek számára a legfontosabb kérdés a török–Habsburg erőviszony, a Habsburg Birodalom török politikája, azaz annak kikémlelése, hogy a Habsburg diplomácia milyen politikát folytat a török kérdésben, s ennek milyen következményei lehetnek a Köztársaságra nézve.¹⁶

A velencei információszerzés legfontosabb célországa az Oszmán Birodalom, a féltelmetes ellenfél volt, ahol a *bailo*, azaz a konstantinápolyi állandó követ kiemelt feladatának tekintette az információk gyűjtését, értékelését és továbbítását. A *bailo* vagy *baiulus* a középkorban a velencei kolóniák vezetője a Bizánci Birodalomban, Szi-

¹⁴ A hatalmi egyensúly fogalmának megjelenésére, jelentőségére és szerepére a kora újkori Európában: Nelson 1943.

¹⁵ Mattingly 1955. 101–118. o.

¹⁶ Kárpáthy-Kravjánszky 1933. 5–9. o. és passim. A konstantinápolyi császári követekre lásd: Ungnád, 347–348. o.

riában és a Levantében.¹⁷ 1082-ben Alexiosz Komnenosz Velence katonai segítségéért cserébe a Köztársaság alattvalóit széleskörű jogokkal és kereskedelmi kiváltságokkal ruházta fel, s Bizáncban egy külön városrészt engedett át nekik. A kolónia lakóinak vezetőjét a XII. századtól hol *vicecomes*nek, hol *consul*nak nevezték, majd a negyedik keresztes háború után, a velencei befolyás erősödésének elismeréseként *potestás*nak. A Palaiologoszok alatt a Bizáncban élő velenceiek a genovaiak, az anconaiak és a pisaiak mögé kerültek, így a velenceiek vezetőjét, akit akkor már *bailónak* neveztek, kevesebb jog illette meg, mint a genovaiak *podestáját*, vagy a pisaiak és anconaiak *consulját*, s a velencei *bailo* a protokollban is ez utóbbiak mögé szorult. Bizánci felfogás szerint ennek az volt az oka, hogy amíg Bizánc Genovával örök békében állt, addig Szent Márk Köztársaságával háborúban, amit csak időlegesen szakítottak meg hosszabb-rövidebb időre a fegyverszünetek.¹⁸ Bizánc azonban protokolláris megkülönböztetésekkel aligha tudta semlegesíteni a velenceiek térnyerését és a konstantinápolyi *bailo* szerepének és jelentőségének emelkedését. A *bailo* ugyanis, aki konstantinápolyi hivatala előtt gyakorta ugyanezt a címet viselve már képviselte honfitársai érdekeit a Negropontén, Trebizonban vagy épp Corfun, a birodalomban élő összes velencei előljárójának tekintette magát, amit a *Baiulus Constantinopolis et totius Imperii Romaniae* cím használatával fejezett ki, s aki ekkorra már valóban a birodalomban élő velenceiek legfőbb bírója, a közösség pénzügyeinek intézője, és a Köztársaság legmagasabb rangú képviselője a bizánci császárok előtt.¹⁹

Konstantinápoly 1453. évi elfoglalása után II. Mehmed kivégeztette a város védelmében a bizánciakkal együtt harcoló akkori *bailót*, Girolamo Minottot. A velencei kormányzat azonban sietett gratulálni Mehmed sikeréhez, s miközben igyekezett újabb keresztes hadjáratot szervezni az Oszmánok ellen, követte, Bartolomeo Marcello útján biztosította a szultánt, hogy a Köztársaság békés viszonyra törekszik az Oszmánokkal, azt állítván, hogy a Girolamo Minotto *bailo* felhatalmazás nélkül segített a bizánciaknak Konstantinápoly ostroma idején. Hosszas tárgyalások után 1454. április 18-án Marcellónak sikerült békeszerződést kötnie a szultánnal, amelynek értelmében a velenceiek továbbra is a városban és a birodalomban maradhattak, számos kereskedelmi kiváltságot élvezhettek, jogi természetű ügyekben pedig előljárójuk, a *bailo* intézkedhetett. Az első *bailo* maga Bartolomeo Marcello lett, aki 1454 és 1456 között két éven át viselte roppant kényes hivatalát. 1456-ban azonban visszahívták és azzal az ürüggyel, hogy segített a Khalkiszban fogva tartott török rabok kiszabadításában, börtönbe vetették.²⁰ Az Oszmánok tengeri expanziójával szemben tehetetlen Velence a XV. század végétől a békés egymás mellett élésre törekedett a szultánnal. Az 1503-ban kötött, s a század

¹⁷ Heyd, W.: Histoire du commerce du Levant au Moyen Age. I. k. Leipzig, 1885. 331., 465. o.

¹⁸ Nicol, Donald M.: Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations. Cambridge, 1992. 290. o.

¹⁹ A *bailo* hivatalára lásd: Diehl, C.: La colonie vénitienne a Constantinople a la fin du XIVe siècle. *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, III. (1883.) 90–131. o., ill. a tanulmány reprint kiadása in: *Uő: Etudes byzantines*. Paris, 1905. 241–275. o.

²⁰ Runciman 1992. 160–165. o.; Babinger 1992. 97., 111. o.; Baysun, M. Cavid: Balyos. *IA. 2. k.* 292–293. o.; Spuler 1936. 232. o.

folyamán rendre meghosszabbított török–velencei békeszerződéssel Velence biztosította földközi-tengeri kereskedelme zavartalanságát, a Porta pedig az európai törökellenes szövetségek egyik legveszélyesebb tagját iktatta ki ellenfeleinek sorából. E „baráti” viszony megőrzésén örködtek a Köztársaság portai követei, a *bailók*, akiket az Oszmánok is az olasz szó torzított törökös formájával a *baylosnak*, *balyosnak*, *balyoznak* neveztek, s akiket a korabeli Oszmán–török nyelvhasználat egyértelműen állandó követnek (*mu-kim olan elçi*, vagy *ikamet elçisi*) tartott.²¹

A velencei *bailók*, Európában dolgozó követtársaikhoz hasonlóan támaszkodhattak Konstantinápolyban élő honfitársaik és a nagyszámú itáliai renegát segítségére. Elég itt csupán a magyar históriából is oly jól ismert Alvise, vagy Lodovico Gritti utalnunk. Közismert, hogy Andrea Gritti velencei dózse (1523–1538), korábbi *baailo*, a Konstantinápolyban görög ágyastól született természetes fia török nyelvtudásának, a velencei és padovai iskoláztatásának, s nem utolsó sorban Ibrahim pasa nagyvezírhez fűződő kapcsolatainak köszönhetően az 1520-as évek végétől 1534-ben bekövetkezett haláláig mily fontos szerepet játszott az Oszmán külpolitikában és kivált a Porta magyarországi politikájában.²²

Az Oszmánok is tisztában voltak azonban azzal, hogy a *bailók* Velence legfontosabb hírforrásai, s hogy rendszeresen tájékoztatják a Köztársaságot a birodalomban történekről. A *bailo* ugyanis csakúgy, mint az európai országokba küldött követtársaik, kétheti rendszeres jelentéseiben, a *dispacci*ban tájékoztatta a Signoriát minden fontos aktuális kérdéstről, majd pedig három éves szolgálati idejének letelte után egy összefoglaló jelentést, amolyan országtanulmányt, *relazionét* készített. A mindennapi történekekről, belső hatalmi harcokról, intrikákról, a szultán és a vezírek egészségi állapotáról, a hadsereg helyzetéről, a birodalom pénzügyeiről, a belső lázadásokról, hadjáratokról, földrengésekről, járványokról, tűzvészekről, a konstantinápolyi diplomáciai vetélkedésről és más aktuálpolitikai eseményekről naprakész információval szolgáló *dispacci* főként roppant adatbeli gazdagsága miatt, a külön irodalmi műfajjá alakult, szabott séma szerint készített összefoglaló *relazione* pedig annak a megbízható összképnek köszönhetette népszerűségét, amely immár rendszerében és struktúrájában mutatta be a birodalmat, annak gazdaságát, pénzügyeit, hadseregét és flottáját. A *relazionét* készítő *bailók* részletesen beszámoltak a birodalom roppant területi kiterjedéséről, némelyek tételesen felsorolták a szultán tartományait és országait, mások megelégedtek annak rögzítésével, hogy a padisah uralma alá tartozik „egész Kis-Ázsia” vagy „egész Görögország” stb., megint mások a birodalom határait helyezték a hangsúlyt. Ezt követően szóltak a padisah fizikai felépítéséről, neveltetéséről, jelleméről, feleségeiről és gyermekeiről, a nagyvezírről és a díván többi tagjáról, ezek gazdagságáról, vagyonáról, az Oszmán vezetőknek a szultánhoz és egymáshoz való viszonyáról, a török hadseregről, annak felépítéséről, az egyes katonai alakulatokról, ezek kiképzéséről, létszámáról, a hadsereg fegyverzetéről, a flottáról, annak állapotáról, nagysá-

²¹ *Baysun* előző jegyzetben idézett szócikke, 293. o.

²² *Kretschmayr Henrik*: Gritti Lajos élete (1480–1534) Budapest, 1901.; *Barta Gábor*: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága 1531–1534. *Történelmi Szemle*, 14. (1971.) 289–319. o.; *Szakály* 1986.

gáról, összetételéről. Beszámoltak a birodalom pénzügyeiről: a bevételekről (általában tételesen is részletezve az egyes adófajtákat és az ezekből várható jövedelmet), és a kiadásokról, valamint a keleti kereskedelem helyzetéről.²³

Oszmán információszerzés és kémkedés

Az Oszmánok, követve a középkori muszlim államok és a szeldzsukok gyakorlatát, nagy jelentőséget tulajdonítottak a hírszerzésnek és hírtovábbításnak. Az Oszmán politikai traktátusok, fejedelmi tükrök hangsúlyozták, mily fontos, hogy az uralkodó megbízható információkkal és ismeretekkel rendelkezzen ellenfeleiről, a szomszédok és ellenfelek gazdasági, katonai erejéről. Ennek megfelelően már a korai Oszmán időkben is figyeltek arra, hogy kémek segítségével ezeket az információkat beszerezzék.

A török krónikák elszórt adataiból látható, hogy a háborús előkészületek, vagy a háborúk idején megélénkült a hírszerző tevékenység. Tudjuk például, hogy Hunyadi János 1443–1444. évi hosszú hadjárata idején, Turahán bég vezetésével felderítő egységeket küldtek előre, amelyeknek a feladata az ellenfél erejének, vonulási útvonalaának és szándékának kikémlelése volt.²⁴ Ugyanekkor, amikor II. Murád (1421–1451) szultán értesült arról, hogy a karamánok a keresztesekkel összejátszva ismét felláztak,²⁵ kémeket küldött, hogy azok segítségével tájékozódhasson a karamán helyzetről. A kémeknek, bevett Oszmán szokás szerint nyelvet (*dil*) kellett fogniuk (*dil tutmak*), hogy azok kiválasztása útján szerezzék meg a szükséges információt. A kortárs anonim Oszmán krónikás szerint a kémek sikerrel jártak, s az elfogott nyelvek minden kérdésre válaszoltak, így Murád szultán pontos információkat szerzett a karamánokra vonatkozólag.²⁶ A nyelvfogás jól ismert módszer a steppei török népeknél, korszakunkban pedig az Oszmánok éppúgy gyakorolták, mint a krími tatárok, vagy a magyarok. A hódoltság korabeli Osz-

²³ A XVI. századi *relazionékat* kiadta: *Alberi, Eugenio*: Relazioni degli ambasciatori veneziani al Senato durante il secolo decimosesto. Az Oszmán Birodalomra vonatkozó kötetek: III. sorozat, I–III. Firenze, 1844., 1855. és 1863. A XVII. századiakat lásd: *Barozzi, Nicolo – Berchet, Guglielmo*: Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo. V. sorozat: *Turchia*, I/1. és I/2. Venezia, 1871–1872. Lásd még: *Valensi, Lucette*: The Birth of the Despot. Venice and the Sublime Porte. Translated by *Denner, Arthur*. Ithaca and London, 1993., különösen 23–44. o. Nem csoda, hogy a kortársak mellett a birodalommal foglalkozó európai történészeknek is legfontosabb kútforrások szolgáltak és szolgálnak ma is, s jelentőségüket számos területen a török levéltárak megnyitása, a fellendülő oszmanisztikai kutatások és ezek eredményei sem homályosították el.

²⁴ *İnalcık, Halil – Oğuz, Mevlud* (kiad.): Gazavât-i Sultân Murâd b. Mehmed Hân. İzladi ve Varna Savaşları (1443–1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme. Ankara, 1978. 9. o.

²⁵ *Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971. 27. o. skk.; *Ágoston* 1994a.; *Ágoston, Gábor*: Karamania, the Anti-Ottoman Christian Diplomacy and the Non-Existing Hungarian-Karamanid Diplomatic Relations of 1428. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 48. (1995.) 3. sz. 267–274. o.; *Székegy, György*: La Caramanie anatolienne dans les projets antiottomans a deux fronts. In: *Baletto, Laura* (szerk.): Oriente a occidente tra medioevo ed eta moderna. Studi in onore di Geo Pitarino. Genova, 1997. 1187–1198. o.

²⁶ Lásd a 24. jegyzetben idézett munkát, 5. o.

mán–török krónikákból jól adatolható, hogy a kifejezést széles körben használták,²⁷ de modern szótáraink is ismerik.²⁸

A korai időkről, tehát a XIV–XV. századról szólva aligha beszélhetünk kiépített Oszmán információszerző hálózatról vagy szervezetről. A korai időszakokból fennmaradt adatokból inkább a hadjáratokat megelőző katonai felderítés régóta alkalmazott gyakorlata ismerhető meg, ami azonban igencsak távol állott az Európában is csak lassan formálódó, de a XVI–XVII. században minden fontosabb európai országban kiépülő, az állandó követségekre mint bázisokra támaszkodó, hivatalszerűen működő hírszerző apparátustól, amely az ellenfelek politikai–gazdasági–katonai erejének megannyi részletére kiterjedő jelentései mellett képes volt az ellenfelek politikáját, gazdasági erejét és hadseregének, flottájának működését rendszerében is bemutatni, valamint a külpolitikai vezetés számára helyzetelemzésekkel, tanácsokkal szolgálni. Az Oszmán bürokrácia e korai szakaszáról általában is keveset tudunk, s a forrásokban egyelőre semmi jelét nem látom annak, hogy ebben az amúgy is meglehetősen kiforratlan, funkcionálisan csak kevésbé elkülönült állami központi bürokráciában a hírszerzéssel, az információk begyűjtésével és értékelésével valami külön „ügyosztály” foglalkozott volna.

A XVI–XVII. századról szólva különbséget kell tennünk a belső és külső hírszerzés között, bár e kétfajta tevékenység ekkoriban szervezetenként aligha vált ketté. Az előbbiről vajmi keveset tudunk, mégis úgy tűnik, hogy az Oszmán Birodalomban éppúgy létezett egy titkosszolgálati teendőket ellátó rendőri szervezet, mint a Nagymogul Birodalomban. Ez a rendőri szervezet besúgók százaira támaszkodva a nagyvezír számára állított össze napi jelentéseket a janicsárság és a főváros lakóinak hangulatáról, kihágásairól. A szervezethez tartozó *szalma csukadárok* tulajdonképpen alacsonyabb rangú janicsártisztek voltak, akik álöltözetben járták a főváros forgalmasabb helyeit, piacokat és vásárokat, kávézókat és kocsmákat, igyekeztek kiszűrni a rendbontókat, megakadályozni a janicsárok erőszakoskodásait a piacok, fürdők és nyilvánosházak környékén. A *szalma csukadárok* száma ugyan mindössze 20–40 körül mozgott, de a nagyszámú informátornak és besúgónak köszönhetően rendfenntartó feladataik mellett fontos hírszerző tevékenységet is folytattak.²⁹

A külföldi hírszerzést, ha nem is szervezetenként, de funkcionálisan indokolt további két nagy részre felosztani: egyrészt a „keleti” muszlim országok, másrészt a „nyugati,” azaz az európai keresztény országok irányába folytatott információszerzésre. A keleti ellenfelek, azaz a karamánok, az akkojunluk, majd a XVI. század elejétől a Szafavidák elleni tevékenység több szempontból is könnyebb volt. Az e területekkel folytatott kereskedelmi–kulturális kapcsolatok révén bőven lehetett olyan kereskedőket, katonákat és más személyeket találni, akik birtokában voltak a szükséges nyelvi és földrajzi ismereteknek és jó személyes kapcsolatokkal, ágensekkel rendelkeztek a célterületen.

²⁷ Számos példát hoz a Török Nyelvtudományi Társaság értelmező szótára: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. II. C–D. Ankara, 1965. 1146. o. Megemlítendő, hogy a szótár készítői az első adatokat a XVIII. századból ismerik, jóllehet korábbi, XV. századi krónikákban is megtalálható a kifejezés ilyen értelmű használata.

²⁸ Türkçe Sözlük. Ankara, 1981. 224. o.

²⁹ Nuri, *Osman*: Meccele-i Umur-u Belediye I. Istanbul, 1337/1922. 901. o. Vö. még: *Mantran* 1962. 160–161. o. és *Mantran* 1991. 80. o.

Sokkal kedvezőtlenebb volt a helyzet az európai oldalon, hisz az európai országokkal folytatott kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok jórészt az európai kereskedők és diplomaták útján történtek, tehát jóval kevesebb volt azon oszmánlik száma, akik nyelvi–földrajzi–politikai ismereteik révén alkalmasak lettek volna e feladat ellátására. Ezért e területen – amint majd látni fogjuk – az Oszmán kormányzat egyéb csoportok (Oszmán alattvaló keresztény kereskedők, renegátok, a birodalomba betelepült moriszkók, zsidók stb.) szolgálatait volt kénytelen igénybe venni.

Még néhány általánosabb megjegyzés: jóllehet a tanulmány nagy része az információszerzéssel és kémkedéssel foglalkozik, látható, hogy e kémek tevékenysége, hasonlóan európai társaikhoz, gyakorta túlment az egyszerű információgyűjtésen, s kiterjedt a politikai gyilkosságokra, merényletekre is. Nyilvánvaló továbbá, hogy a most tárgyalásra kerülő korszak, a XV–XVII. század során célszerű lenne több al-korszakot elkülöníteni, pontosabban arról van szó, hogy az alább ismertetésre kerülő lehetséges információszerző csatornák közül az egyes korszakokban hol az egyiknek, hol a másiknak volt nagyobb jelentősége. Hasonlóképpen, az egyes korszakokban más és más célországok és célcsoportok ellen irányult e tevékenység, és természetesen különbözött annak intenzitása is.

Szervezeti és funkcionális szempontból a következő főbb szinteket lehet megkülönböztetni: központi információszerzés; végvidéki tartományi székhelyek (begler- és szandzsákbégségek) hírszerző tevékenysége; a vazallus államok hírszolgáltatása; kémek, szabotőrök külföldön: az európai szövetséges vagy ellenséges államokban, azaz a célterületen folytatott hírszerző és kémelhárító tevékenység.

Központi információszerzés

A központi információszerzésen belül az alábbi csatornákat látom célszerűnek elkülöníteni: 1. Az európai követségek és követek; 2. az európai követségek tolmácsai; 3. a portai tolmácsok; 4. renegátok, akik a birodalmi adminisztráció és az Oszmán hadsereg különféle posztjain teljesítenek szolgálatot; 5. a fővárosban élő zsidók, akik kiterjedt kereskedelmi és politikai ágens-hálózattal rendelkeznek Európában; 6. a konstantinápolyi európai kereskedők.

Az Oszmán Birodalom fővárosa a kora újkori Európa egyik meghatározó információs központja, ahol minden valamire való állam felállította állandó külképviseletét: Velence 1454-től, Franciaország 1536-tól, az osztrák Habsburgok 1547-től, Anglia 1583-tól, Hollandia pedig 1612-től tartott állandó követeket a Padisah fővárosában. Mivel az Oszmán kormányzat csak a XIX. század harmincas éveitől kezdve rendelkezett állandó követségekkel az európai országokban, saját külképviselet hiányában a konstantinápolyi európai követektől igyekezett beszerezni információit Európáról, mindenekelőtt európai ellenfeleiről, a Habsburgokról és szövetségeseikről. Számos európai ország állandó követe, mindenekelőtt Franciaorszáé és Angliáé, (országai külpolitikai érdekeinek, valamint az európai hatalmi viszonyoknak megfelelően) készségesen szolgált információval és külpolitikai tanácsokkal a díván urainak az európai erőviszonyokról és politikáról. Persze e követek mindig saját országaik érdekeit

képviselték. Gaston Zeller találó kifejezésével élve saját országaik „privilegizált kémei” voltak,³⁰ akik hírszerző feladataikon túl értékes kémelhárító tevékenységet is folytattak. Gondoljunk csak a Velencében működő török kémeket leleplező konstantinápolyi *bailókra*,³¹ vagy Joachim von Sinzendorf konstantinápolyi Habsburg *rezidensre* (1578–1581), aki egy svájci kereskedőnek álcázott zsidó török ügynököt leleplezett le 1581 májusában, megszerezvén és lemásolván annak iratait, s részletes személyleírást mellékelvén róla, hogy a határállomásokon a Habsburg hatóságok fel tudják tartóztatni.³² E követekkel tehát vigyázni kellett, de a tőlük szerzett információkat megfelelő háttérismeretek és kontrollforrások birtokában, kellő politikai elemzés után hasznosítani lehetett, ráadásul valós vagy hamis információk kiszivárogtatásával a Porta dezinformálásra is fel tudta őket használni.

A követek után a másik fontos információs forrást a konstantinápolyi európai követségek tolmácsai jelentették. E követségek sokáig a Galatában vagy Perában élő latin keresztényeket, a Navonikat, Grillókat, Oliveriket és Fornettiket, valamint a konstantinápolyi görögöket és örményeket használták tolmácsként. Mivel e tolmácsok a szultán alattvalói voltak, akik a szultáni kancellárián kiállított hivatalos kinevezési okmány, azaz *berát* birtokában végezték munkájukat mindenféle diplomáciai immunitás nélkül, amolyan félhivatalos kémnek is tekinthetők, akik némi presszió hatására kaphatók voltak a követségen szerzett információk átadására. Ezt ismerték fel az európai államok, amikor Velencével az élen létrehozták saját tolmácsképző intézeteiket, ahol saját alattvalóik közül képezték ki az isztambuli követségeken, illetve a kereskedelmi konzulátusokon szolgálatot teljesítő tolmácsokat.³³ Az európai követségi tolmácsok között azonban szép számmal találunk kettős és többes ügynököket, azaz olyanokat, akik jó pénzért kereskedtek a kezük ügyében lévő információkkal, s akik egy-egy rivális európai állam képviselőjének éppúgy hajlandók voltak információt szolgáltatni, mint a törököknek.

Az Oszmán információszerzésben náluk is fontosabb szerepet játszottak a Porta tolmácsai, a *dragománok*. Ezek kezdetben különböző európai renegátok, németek, osztrákok, magyarok, lengyelek, majd 1661-től phanarióta görögök, azaz Isztambul Phanar (törökül Fener) városnegyede görög arisztokrata családjainak fiai közül kerültek ki.³⁴ Ők voltak azok, aki a Porta napi diplomáciáját végezték: követekkel és követségi tolmácsokkal tárgyaltak, külföldi uralkodóktól érkezett leveleket és válaszleveleket fordí-

³⁰ Zeller, Gaston: Les relations internationales au temps de la Renaissance. *Revue des Cours et Conférences*, 37. (1935–1936.) I. k. 648. o., idézi: Carter 1964. 102. o.

³¹ Preto 1986. 80–81. o.

³² Anhegger 1943. 9. o.

³³ Ágoston 1997. 94–95. o.

³⁴ A portai tolmácsok prozopográfiája még feldolgozóra vár. A Szulejmán korabeli portai tolmácsokról a kiadott források és a vonatkozó szakirodalom alapján jó összeállítást közölt: Matuz 1975. Adatait a Habsburg, magyar, velencei és francia levéltári anyag, főként követjelentések, ajándéklisták stb. alapján azóta már többen módosították, kiegészítették. Török levéltári anyagot (fizetési listákat, kinevezéseket stb.) eddig még kevesen használtak. Viszonylag jobban állunk a phanarióta tolmácsokkal, akiknek életrajzatit görög kollégáink összeállították. Egy-egy kiemelkedő személyiségről külön monográfiával is rendelkezünk. Mindezekre lásd: Ágoston 1997. 96–98. o.

tottak, gyakorta a saját nevükben is leveleztek az európai uralkodókkal,³⁵ tanácsokat adtak, a Porta nevében tiltakoztak, fenyegettek, a Porta követeiként megfordultak az európai uralkodói udvarokban, fővárosokban, a Habsburg Birodalomban, Franciaországban, Velencében, Erdélyben, Lengyelországban éppúgy, mint a német birodalmi gyűléseken, portai megbízottként vizsgálatokat vezettek, mint Junusz bég portai főtolmács (1525–1551), akit Lodovico Gritti meggyilkolásának körülményeit kivizsgáló küldetés érkezett Magyarországra.³⁶

A török diplomáciában játszott meghatározó szerepük ismeretében, amely egyértelműen bizonyítja a Porta bizalmát irányukba, igencsak meglepő, hogy a korabeli európai követjelentések nyomán a szakirodalomban elterjedt, hogy a renegát dragománok megvesztegethetők és pénzért mindenre hajlandók. A *rüsvet*, azaz (nem egészen találó fordításban) a megvesztegetés az Oszmán rendszernek valóban sajátja – amelyet a nagyvezírek éppúgy elfogadtak, sőt megköveteltek maguknak, mint a portai tolmácsok, vagy a szultáni kancellária írtnokai –, és a hivatalos bürokrácia minden szintjén ismert jelenség.³⁷ A konstantinápolyi európai követek jelentéseiből és az ajándéklistákból jól látható, hogy a dragománokat több európai állam is rendszeresen fizette és ajándékozta, cserébe információkat és támogatást, kisebb-nagyobb előnyöket, vagy épp ellenkezőleg, azt remélve, hogy az irányukban ellenséges tolmács a pénzeszacskók és ajándékok hatására megenyhül. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a portai tolmácsokat hazaárulásra lehetett volna rávenni. A vezírek, bégek és tolmácsok pénzelése és ajándékozása a díván tudtával történt, s a konstantinápolyi diplomáciai protokollhoz olyannyira hozzátartozott, hogy ezek elmaradásából, vagy a nem megfelelő fizetség és ajándék miatt számos európai követ élt át kellemetlen órákat és napokat. A mulasztást elkövető diplomata biztos számíthatott arra, hogy ügyét legjobb esetben is csak tetemes késedelemmel és nagy nehézségek árán tudja elintézni, de az is könnyen előfordulhatott, hogy ügye hónapokra megfeneklett egy-egy ilyen protokolláris hiba folytán. A birodalomban szél-tében-hosszában elterjedt *rüsvet* ellenére a legritkább esetben találkozunk azzal, hogy a „lefizetett” tolmács olyan információt szolgáltatott volna ki, amely miatt a birodalmat jelentős hátrány érte volna.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a renegát tolmácsok időnként ne szolgáltak volna értékes információval. Épp egy magyar renegát tolmács, Esztéri Péter volt az, aki 1541 szeptemberében körbevezette Pécsi Kis Péter nevű hajdani iskolatársát a Buda alatti török táborban. Pécsi Kis Péter, aki ekkor I. Ferdinánd király tolmácsaként tartózkodott a török táborban, a magyar renegát tolmácstól tudakolta meg a szultán „táborának képét, módját és formáját, azt, hogy milyen módon készül fel a harcra, a döntő csatára.”³⁸

³⁵ Ezekre számos példa: *Petritsch* 1991. 13. o. Junusz bég portai főtolmács (1525–1551) levelei Ferdinándhoz: №. 43., 129.; Uő Izabella királynénak: №. 137., a havasalföldi vajdának: №. 108. Ibrahim portai főtolmács (1551–1571) levelei II. Miksa német-római császárhoz (1562–1564) és magyar királyhoz (1564–1576): №. 522., 580., 622.; Uő II. Károly belsőausztriai főherceghez: №. 402.

³⁶ *Szakály* 1986. 105–106. o.

³⁷ A kérdés monografikus feldolgozását európai és török forrásanyag alapján elvégezte: *Mumcu* 1985.

³⁸ Esztéri Péterről lásd: *Szakály – Tardy* 1989. és *Bessenyei József* bevezető tanulmányát Kis Péter munkájához. *Kis Péter*: Magyarázat. (Régi Magyar Könyvtár. Források 2. Szerk.: *Köszeghy Péter*.) Budapest, 1993. 39–41. o. Az idézet: 54. o.

Az efféle információkat Európában sem lehetett eltitkolni, s hiba lenne túlértékelni. Ne feledjük, hogy a „hadititok”, katonai titok, vagy technológiai titok jóval későbbi fogalom, az ipari forradalom terméke, s mai formáját csak a XIX. században nyerte el.³⁹ A birodalomra nézve az ilyen információkból sokáig nem származott különösebb hátrány: hiába gyűjtött össze a kora újkori Európa ma is lenyűgöző mennyiségű és máig kiaknázatlan hatalmas ismeretanyagot az Oszmánokról, hiába készültek az Oszmán hadseregről a különféle értekezések olyan kiváló katonai szakértők tollából, mint Lazarus von Schwendi, Raimondo Montecuccoli, vagy Luigi Ferdinando Marsigli,⁴⁰ amíg a XVII. század végéig az európai hadügy, hadigazdaság és pénzügyi rendszer fejlődése, valamint a nemzetközi politikai viszonyok átalakulása nem teremtette meg a szükséges feltételeket egy összehangolt törökellenes offenzívához, Európa vajmi kevésbé tudta kamatoztatni az Oszmán hadseregről felhalmozott tapasztalatait.⁴¹

A portai tolmácsok zöme azonban nem az európai, hanem az Oszmán információszerzést szolgálta, s lojalitásukat sokáig nem kérdőjelezte meg a szultáni vezetés. Ők voltak azok, akik a rezidensekkel fenntartott mindennapi kapcsolataik révén, európai követjárásaik alkalmával Európáról informálódtak, ami azért sem volt nehéz, mert többükről tudjuk, hogy hazájukkal, földijeikkel és rokonságukkal sem szakították meg a kapcsolatot. Nyelv- és országismeretüknek köszönhetően sokáig ők jelentették a legfontosabb információs forrást a birodalom külpolitikai vezetése számára, így aligha meglepő, hogy a phanarióta tolmácsok oly meghatározó szerepet játszottak a Porta külpolitikájának irányításában. Csak a későbbi századokból tudunk olyan példákat említeni, hogy a tolmácsok a szerzett információkat csak részlegesen továbbítják, esetleg egy-egy európai hatalom érdekeinek megfelelően torzítják, azaz a Porta felé is dezinformálnak. Ez kivált a XVIII. században vált akuttá, amikor a birodalomban az európai nagyhatalmak egyre nagyobb befolyásra tettek szert, s a tolmácsokat is megnyerték. Nem egyszer épp a vetélkedő hatalmak hívták fel a Porta figyelmét egy-egy ilyen „hűtlen”, azaz a rivális országgal együttműködő tolmácsra, miként a franciák tették, amikor figyelmeztették az Oszmánokat, hogy egyik tolmácsuk összejátszik az oroszokkal.⁴²

A Konstantinápolyban letelepedett nagyszámú renegátot az Oszmán vezetés, kivált a korai korszakokban, szívesen használta hírszerzésre. Rodosz 1480. évi ostroma előtt II. Mehmed egy volt rodoszi renegáttól, Antonio Meligalotól vagy Meligalostól szerzett részletes technikai információkat a városról és erődítéséről. Egy másik renegát, Demetrius Sophianos, aki Negroponte eleste után lett törökké és állt a szultán szolgálatába, követként járt a szigeten, s megfigyeléseit felhasználva segédkezett az ostromtervek készítésében.⁴³

A regátok azonban gyakran megbízhatatlanok, túl szoros kapcsolatot tartanak az európaiakkal. Mások egykori földijeiknek tesznek kisebb-nagyobb szolgálatokat. Talán az

³⁹ Long – Roland 1994., különösen: 279. o.

⁴⁰ Ezek máig legjobb és legalaposabb elemzését J. V. Parry végezte el: *La Manière de Combattre*. In: Parry – Yapp 1975. 218–256. o.

⁴¹ Ágoston 1988. és „Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok” című tanulmány jelen kötetben.

⁴² Orhonlu, Cengiz: Tercümân. İA 12/I. 178. o.

⁴³ Schwoebel, Robert: *The Shadow and the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453–1517)*. Nieuwkoop, 1967. 127. o.

sem csupán a renegát kém hanyagsága számlájára írható, hogy a Meligano által szerzett, és a város, valamint annak erődtételeit ábrázoló térképek mennyire idejétmúltak és megbízhatatlanok voltak, csakúgy, mint azok az információk, amelyeket a rodoszi lovagok erejéről és készülődéseiről hozott. Nem lehetetlen, hogy Meligano – megannyi társához hasonlóan – kettős ügynök lehetett.⁴⁴ A spanyol kormány által beszervezett konstantinápolyi informátorok között is sok a renegát kollaboráns. Számuk a XVI. század derekán mintegy 100 főre tehető, 1571-ben, Lepanto évében 112 főről tudunk, akik évente mintegy 5000 dukátba kerültek Spanyolországnak. Munkájukat a velencei spanyol követek és a nápolyi, szicíliai alkirályok koordinálják.⁴⁵

A phanarióta korszak beköszöntét megelőzően a renegátok mellett a portai információszerzésben és az információk feldolgozásában fontos szerepet játszottak a Spanyolországból és Portugáliából kiűzött, és az Oszmán Birodalomban letelepedett szefárd zsidók.⁴⁶ Közülük is kiemelkedik József Nászi (más néven Jean/Joao Micques), a híres Mendez-Nászi zsidó bankárcsalád tagja, aki valamennyi hitsorsosa közül a legfényesebb karriert futotta be, Naxos és a Kykládok hercegeként, azaz szandzsákbégeként, illetve I. Szulejmán majd II. Szelim szultán politikai bizalmasaként fejezve be pályafutását.⁴⁷ Hírszerző tevékenysége nagyrészt a központhoz köthető, innen irányította kiterjedt kém- és ügynökhálózatát. A velencei kémelhárító szolgálatnak köszönhetően tudjuk, hogy Nászi számos ügynököt tartott Velencében és Európa más városaiban, akik közül többet épp a velencei elhárítás buktatott le 1569–1574 között. Jellemző Nászi információs hálózatának gyors működésére az az eset, amelyről az isztambuli francia követ számolt be 1562-ben. Ekkor Medici Katalin egy Salviati nevű lovagot menesztett Isztambulba. „A basa – írja jelentésében a francia követ – már akkor tudott Salviati isztambuli útjáról és utazása céljáról, amikor az még el sem hagyta Franciaországot; itt, a zsidó Jean Micquesen kívül nincs más, aki ezt tudatharta volna, aki faktornak nevezett emberei segítségével úgy a mi kormányunk, mint más kormányoktól szerzett értesüléseit közli a basákkal.”⁴⁸

A hírszerzésnél is fontosabb volt talán József Nászi azon képessége, hogy az európai politika és fontosabb szereplőinek, valamint az európai hatalmi és erőviszonyok ismerete alapján értelmezni és értékelni tudta a különféle csatornákon a szultáni vezetés elé kerülő, meglehetősen eltérő igazságtartalmú, gyakorta egymásnak is ellentmondó információkat. Nem véletlenül nevezte Szulejmán Józsefet „igaz tükörnek, amelyben látta a Kereszténységben lejátszódó eseményeket, és amelyekből az összes országra nézve információkat szerzett.”⁴⁹

Ugyancsak folytatott információszerző tevékenységet József Nászi utóda, Don Alvaro Mendez, vagy zsidó nevén Salomon Abenjaish. Salomon Erzsébet királynő hűséges isz-

⁴⁴ Brockman, Eric: *The Two Sieges of Rhodes 1480–1522*. London, 1969. 63. o.

⁴⁵ Hassiotis 1977. 131. o.

⁴⁶ Az Oszmán Birodalom zsidóságára máig az egyik legalaposabb munka: Baron 1983., amely európai és zsidó források alapján tárgyalja a kérdést. Oszmán forrásokat is használ: Epstein 1980. Jó, bár kissé elfogult áttekintés: Shaw 1991. Lásd még: Levy 1992. és Rodrigue 1992. A beköltözés 500. évfordulója alkalmából könyvtárnyi irodalom született a témáról. A zsidó–Oszmán kapcsolatokra magyarul lásd: Fodor 1997., további irodalommal.

⁴⁷ Életről: Roth 1948. és Grunebaum-Ballin 1968.

⁴⁸ Galanti 1995. 137. o.

⁴⁹ Baron 1983. 91. o.

tambuli faktora volt, akinek teljes bizalmát élvezte még Bartonnal, az isztambuli angol követtel szemben is: 1591-ben Barton összekülönbözött Mendezzel, és különféle rágalmakat terjesztett róla, mire Erzsébet királynő a szultánhoz írott levélben vette védelmébe Mendezt.⁵⁰ A Portán a spanyolelles és angolbarát pártot támogatta, s fontos információkkal szolgált a szultáni vezetés számára. Ő az, aki mindenkinél korábban értesítette az Oszmán vezetést a spanyol armada 1588. évi katasztrofális vereségéről, hiába próbálta azt tagadni a raguzai követ. Amikor az angol követ hírül hozta az armada pusztulását, meglepetéssel kellett hallania, hogy az Oszmán kormány már értesült az eseményről.⁵¹

A zsidók szerepe azonban nem egyértelmű. Miként a renegátok vagy a moriszkók a zsidók is gyakorta kettős ügynökök, illetve szoros kapcsolatot tartanak egyes európai államokkal, kereskedőkkel és köveikkel. Nászíról is állították egyesek, hogy a spanyoloknak is kémkedett. Jól ismert Jacopo de Geta esete is, aki II. Murád és II. Mehmed udvari orvosaként és belső politikai bizalmasaként, Jakub néven szédületes karriert futott be az Oszmán Birodalomban. Jakub szoros kapcsolatot tartott az isztambuli velencei *bailó*val, akinek számos alkalommal bizalmas információval szolgált a szultánról és a birodalomról.⁵² A velenceiek annyira bíztak szolgálatában, hogy 1471-ben megkörnyékezték, tegye el láb alól a szultánt. A fennmaradt levelezésből látható, hogy Jakub egy Konstantinápolyban élő firenzei politikai menekültet és kalandort, Lando degli Albizzit küldte Velencébe, aki 1471 szeptemberétől hosszas tárgyalásokat folytatott a részletekről és a jutalomról. Jakub komoly feltételeket szabott: 10 000 dukátot és további 25 000-t, ha a gyilkosság sikerül, valamint velencei állampolgárságot maga és leszármazottai számára és természetesen teljes adómentességet. A szultán orvosa 260 000 arany biztosítékot kapott arra az esetre, ha a terv sikere ellenére a velenceiek egy hónapon belül nem teljesítenék ígéreteiket. A közvetítő Lando évente 500 dukátot kapott volna, s további ezret, ha személyesen hozza meg a szultán halálhírét. A Signoria azt is megígérte neki, hogy közbenjár a firenzei kormánynál, s kiváltképp Lorenzo de' Medicinél, hogy engedjék meg Lando visszatelepülését, s adják vissza elkobzott vagyonát. Az egyezés feltételeiről mind Jakub, mind a közvetítő Lando levelet kapott Cristoforo Moro dózse aláírásával és pecsétjével, amely a dózse utolsó politikai akcióinak egyike, s az utolsó nyom Landoról. Nem tudni, hogy valaha is visszajutott-e Isztambulba, avagy a szultán fizetett ügynökeinek kezére került-e. Azt sem tudni, mennyire gondolta komolyan Jakub a merényletet, mindenesetre a dologból nem lett semmi.⁵³ Az is elképzelhető, hogy Jakub a szultán tudtával ment bele az alkudozásokba, hogy ezzel elterelje a velenceiek figyelmét, s hogy megakadályozza, hogy azok más valakit környékezzenek meg tervükkel.⁵⁴ A velenceiek a későbbiekben sem hagytak fel a zsidó udvari orvosok szervezésével. 1475–1477 között egy Valco nevű udvari orvost környékeztek meg hasonló célból, ismét csak sikertelenül.⁵⁵ Giovanni Sagredo az Oszmán uralkodókról írott, s elő-

⁵⁰ Wolf 1928. 26. o.

⁵¹ Galanti 1995. 138. o.

⁵² Babinger 1992. 291. o.

⁵³ Babinger 1992. 292. o.

⁵⁴ Baron 1983. 34. o.

⁵⁵ Baron 1983. 35. o.

szőr 1673-ban kiadott munkájában pedig Jakub utódáról, József Hamonról írta, hogy szerepe lett volna II. Bajezid szultán megmérgezésében, amit azonban a török források nem látszanak alátámasztani,⁵⁶ sőt épp József fia, Mosé Hamon idején jutottak a zsidó udvari orvosok a legjelentősebb politikai befolyáshoz a szultáni udvarban, amit feltétlen lojalitásuk – illetve a szultánok ebbéli meggyőződése – nélkül aligha érhetek volna el.

Foglalkozásukból és életmódjukból adódóan a kereskedők is kiváló kémek lehettek, hisz feltűnés nélkül közlekedhettek a keresztény és muszlim világ között, érintkezhettek a keresztény követekkel, konzulokkal, kereskedőkkel, futárokkal éppúgy, mint az Oszmán hivatalosságokkal, pasákkal és bégekkel, vagy épp török kollégáikkal. Érthető, hogy mind a keresztény országok, mind pedig az Oszmán kormányzat kiváló hírszerzőket talált közöttük. Tudjuk, hogy a Habsburg kormányzat és a magyar várkapitányok is nagyban támaszkodtak rájuk. Számos kereskedőt találunk az ún. „titkos levelezők” között, azaz a bécsi kormányzat által az 1620-as évek derekára az Oszmán Birodalom stratégiai pontjain kiépített, első rendszeres informátorhálózat tagjai között. Az elsőként beszervezett három titkos levelező közül kettő, a Szófiában lakó Girolammeo Graasi és a Budán élő Giovanni Pellegrini kereskedő, míg a harmadik, a belgrádi Matteo Sturanni orvos volt.⁵⁷

Ugyanez a helyzet a Konstantinápolyban élő vagy ideiglenesen ott tartózkodó európai kereskedőkkel, akik a kereskedés leple alatt valamely európai állam hírszerzői voltak. A Konstantinápolyban tevékenykedő spanyol hivatalos informátorok, titkos levelezők, rendes és rendkívüli ügynökök számát a XVI. század derekán mintegy 300 főre tehetjük. 1568–1570-ben állítólag 150 ilyen ágens dolgozott az Oszmán fővárosban.⁵⁸ Köztük szép számmal találhatunk európai kereskedőket.

Végvidéki tartományi székhelyek hírszerzése

Sok szempontból hasonlóan működött a végvidéki tartományok hírszerző hálózata is, azzal a különbséggel, hogy a követségek itt hiányoznak, de ha kisebb mértékben is, megvannak a tolmácsok, a renegátok, a zsidók, és a kereskedők, akikről hódoltsági viszonylatban már sokat tudunk. Mindemellett a végvidéki bégek más csoportokra is támaszkodhatnak, akik közül a legfontosabbak a martalócok. Ezeket a legkorábbi időktől használják hírszerzésre, katonai felderítésre. Itáliában zsidó, Magyarországon keresztény származású, speciális képzésben részesült martalócokat alkalmaztak. II. Murád a második rigómezei csata (1448) előtt egy Doğan nevű martalóctól szerzett értékes információkat az ellenség haderejére vonatkozóan. II. Mehmed magyarországi betörései alatt öltözködésükben kereszténynek látszó muszlim martalócokat használt hírszerzésre, akiknek a számát 40 körülre teszik. Ilyen martalócokat alkalmaztak a végvidéki bégek Anatóliában az Uzun Haszán elleni hadjáratok előkészületei során is.⁵⁹

⁵⁶ Baron 1983. 470. o., 33. jegyzet.

⁵⁷ Az intézményre már Takáts Sándor is utalt: *Takáts I.* 100. o. A hivatal történetét röviden ismerteti: *Meienberger* 1973. 83–86. o. Eddigi legteljesebb bemutatása: *Hiller* 1998.

⁵⁸ *Hassiotis* 1977. 131. o.

⁵⁹ *Vasić, Milan*: Osmanlı İmparatorluğunda Martaloslar. *Tarih Dergisi*, 31. (1977.) 50. o. és *Özcan, Abdülkadir*: Casus. TDVİA, 7. k. 167. o.

A tartományi hírszerzés és kémkedés irányítói a begler-és szandzsákbégek voltak. A számukra küldött szultáni parancsok erre a feladatra folyamatosan felhívták figyelmüket. A rendeletek végén olvasható és a hírek folyamatos küldésére vonatkozó felszólításokat olvasva az a gyanú ébredhet bennünk, hogy itt csupán egy unos-untalan ismételt cancelláriai fordulattal állunk szemben. Ezt az érzésünket az is megerősítheti, hogy hasonló fordulatokat éppúgy találunk a vazallus államok uralkodóihoz írott levelekben, mint a Habsburg uralkodóhoz küldöttekben,⁶⁰ ez utóbbiakról pedig aligha feltételezhető, hogy az Oszmán információszerzést kívánták szolgálni. A hódoltsági török hírszerzésről beszámoló nagyszámú keresztény forrást, valamint Takáts Sándornak és újabban Szakály Ferencnek a fent említett forrásokat kiaknázó, és a hódoltsági magyar és török hírszerzést számos oldalról megvilágító tanulmányait olvasva kételyünk azonban legott eloszlik.⁶¹ Bár a vonatkozó magyarországi és bécsi források ilyenén szempontú rendszeres és módszeres felhasználása még várat magára (színeesebbnél színeesebb témát kínálva eljövendő szakdolgozatok és Ph. D. disszertációk szerzőinek), és a török források ezirányú felhasználásának is a legelején tartunk,⁶² az eddigi irodalomból is jól látható, hogy a magyarországi begler-és szandzsákbégek komolyan vették a hírszerzéssel kapcsolatos feladataikat. Mivel a török hírszerzésnek épp a hódoltsági a legjobban ismert oldala, csak illusztrációképp említem Hamza bég jól ismert példáját, aki 1561-ben Ferdinánd fenyegetésére, hogy hadakat küld rá, azt válaszolta, hogy bizony a királynak nincs elegendő katonája, mert ha lenne, arról ő bizonyosan értesült volna kémei által: „Mert énnékem hat esztendeje, hogy Bécsben lakik kémem, kinek felesége, gyermeke vagyon ott, ki ha akarja misét mond, ha akarja deák, ha akarja német, ha akarja magyar, ha akarja jó kapás, ha karja katona, ha akarja sántál, ha akarja ilyen ép lábón jár, mint te és minden nyelven jól tud.”⁶³

A magyarországihoz hasonlóan működött a begler-és szandzsákbégek hírszerző hálózata a birodalom más végvidékén is. A bégek külföldön éppúgy tartottak kémeket, mint saját tartományaikban. A škodrai szandzsákbég 1501-ben egy Velencéből érkezett kémről szerzett értesüléseiről küldött részletes jelentést a dívánnak, amely júliusban nyugtázta annak megérkezését, s felszólította a bégét: „ezután is ilyen hozzáértő, alkalmas személyeket küldjél, s teljességgel bizonyosodj meg a dolgok valódi állásáról, azokat részletesen írd meg és jelentsd magasságos udvaromhoz.”⁶⁴ Kémeitől értesült Ahmed damaszkuszi beglerbég is arról, hogy egy Neszim nevű arab lázadó, aki látszólag ugyan elfogadta az Oszmánok főségét, az 1559/60. évi mekkai zarándokok karavánjára készült támadni. A hírt azonnal tudatta a Portával, amely legott intézkedett a megfelelő védelemről, és 1559. szeptember 12-én írott rendeletében utasította az arab területek defterdárját, hogy a zarándokok védelmére korábban kirendelt 100 szpáhi és 150 janicsár és végvári katona mellé újabb 50 szpáhit küldjön.⁶⁵

⁶⁰ Vö. például Szulejmán levelét Ferdinándhoz, 1549. december 1. *Schaedlinger – Römer* 1983. 27. o.: „...és ti se tartsátok vissza híreiteket és ne szűnjetek meg annak a vidéknek a helyzetét jelenteni.”

⁶¹ *Takáts* II. E tanulmány török fordításban is többször megjelent, így eredményei a török szakirodalomban sem ismeretlenek. Lásd: *Üő*: *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*. İstanbul, 1992. 151–201. o.

⁶² *Dávid – Fodor* 1999.

⁶³ *Takáts* II. 170. o. és *Üő*: *Macaristan...*, 174. o.

⁶⁴ *Şahin – Emecen* 1994. 96. o. №. 342.

⁶⁵ 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560) Tıpkıbasım. Ankara, 1993. 122. №. 317.

Ugyancsak élénk kémtevékenységet folytattak a végvidéki bégek a szomszédos Szafavida Birodalom ellen, szinte annak megszületésétől fogva.⁶⁶ Az Oszmán–Szafavida kapcsolatok kutatója, J-L. Bacqué-Grammon kutatásaiból tudunk Hüszrev pasa dijarbekiri beglerbég (1522–1531) egy ilyen akciójáról, amikor a pasa a frissen meghódított tartomány védelme, valamint a Szafavida veszély és viszonyok kikémlelésére török és kurd kémeket küldött Azerbajdzsánba.⁶⁷

Bizonyos tekintetben külön kategóriát képeztek a mediterráneumi flotta beglerbégi ranggal bíró flottaparancsnokai, akik a mediterráneumi szigetvilág, illetve az ellenséges országok, mindenekelőtt Spanyolország flottájára, hadi készületeire vonatkozóan szereztek információkat. A kémek között itt is sok renegátot, zsidót, moriszkót találunk.

A hódoltsági török kémkedésben a pribékek járnak elől. A szó a szerb-horvát *pregjel*-ből ered, s jelentése a (törökhöz) átállt, átszökött személy. 1543-ban az egyik ágostonrendi szerzetesről jelentették, hogy a szultán fő kíme, aki nemcsak Magyarországon, de még az örökös tartományokban is kémkedik.⁶⁸ A renegátok csakúgy, mint a kereskedők gyakorta megbízhatatlanok, sok közöttük a kettős vagy többes ügynök.⁶⁹

Hasonlóképpen kérdéses a zsidók szerepe a magyarországi hódoltságban éppúgy, mint az egész Mediterráneumban. Észak-Afrikában mind a spanyol, mind pedig az Oszmán oldalon találhatunk zsidó tolmácsokat, diplomákat és kémeket. A Cansino család tagjai például 1551 után legalább egy évszázadon keresztül dolgoztak tolmácsként, diplomataként és hírszerzőként a spanyoloknak Oránban.⁷⁰ Mégis, az európaiak számára eléggé egyértelmű, hogy a zsidók a törökök pártján állnak: a zsidókban török kémeket látnak Raguzában⁷¹ éppúgy, mint Magyarországon,⁷² Velencében éppúgy,⁷³ mint a spanyol kézen lévő Oránban, ahol 1667-ben – igaz egy inkvizítor – azzal vádolta az oráni zsidókat, hogy a muszlim ellenségnek szállítanak információkat, s az egyetlen megoldást kiűzésükben látta.⁷⁴

A vazallus államok hírszolgáltatása

Közismert, hogy a Porta vazallus államai a politikai függés tekintetében egymástól is sokban különböztek.⁷⁵ Az eltérő mértékű politikai függés mellett témánk szempontjából azonban volt egy lényegi hasonlóság: a Porta valamennyiüktől folyamatos infor-

⁶⁶ Például az egyik legkorábbi eset: BOA Dîvân-ı Hümâyün Şikâyet Kalemi №. 978. 43. Vö.: *Şahin – Emecen* 1994. XV. o., 16. sz. jegyzet.

⁶⁷ *Bacqué-Grammont* 1991. További példák: *Bacqué-Grammont* 1987. 309. o. skk.

⁶⁸ *Takâts* III. 313. o.

⁶⁹ *Szakály* 1995. 255–273. o.

⁷⁰ *Hirschberg* 1981. 60–69. o.

⁷¹ *Biegman* 1967. 40., 108., 110. o.

⁷² *Baron* 1983. 464., o. 10. jegyzet.

⁷³ *Preto* 1986. 80. o.

⁷⁴ *Hirschberg* 1981. 69. o.

⁷⁵ *Hegy* 1995. 20–23. o.; *Káldy-Nagy, Gyula*: Das osmanische Reich und seine Vasallenstaaten in den achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33. (1987.) 2–4. sz. 159–167. o.

mációkat várt el egyrészt e vazallus államok politikájával, másrészt a szomszédos területekkel kapcsolatban. Az Európa-ellenes török hírszerzés elsősorban a Raguzából és Erdélyből érkező hírekre számíthatott: Raguz a kiterjedt kereskedelmi kapcsolatai, Európában és az Oszmán Birodalomban lévő kereskedőkolóniái, valamint a városban élő vagy ott átutazó spanyol, velencei, francia követek és ágensek révén főként az osztrák és spanyol Habsburgok, valamint Itália irányában, Erdély pedig mindenekelőtt a Királyi Magyarországra és a dunai Habsburg Monarchiára vonatkozóan szolgálhatott hasznos információkkal.⁷⁶ Raguz hírszerző feladatain túl az európai hírek értékelésében, rendszerezésében és kommentálásában is nagy segítségére volt a birodalomnak. Kivált a jelentősebb politikai bonyodalmak, vagy egy-egy hadjárat előkészületei előtt sokasodtak meg azok a fermánok, amelyek a Porta vazallusait a hírszerzésre szólították fel. Az 1541. évi hadjárat idején, Buda elfoglalása előtt egy hónappal a Maros menti szultáni táborból a raguzai előjárók a következő rendeletet kapták: „Boldogságos udvaromhoz emberetekkel levelet küldtetek és némely híreket jelentettetek. Ez ügyben bármit, amit mondtatok, teljesen egészében tudomásunkra jutott és megértettük. Így állván a dolog megparancsolom, hogy azon végek irányába ezután is nyissátok ki szemeteket és fületeket és a nyilvánvaló és keringő igaz híreket azok eredetével és valóságos tartalmával együtt részletesen megírva ne szűnjetek meg jelenteni boldogságos udvaromhoz.”⁷⁷ 1547 elején a „porbasújtott hitetlenek” seregei és flottái felől érdeklődött a Porta.⁷⁸ 1550 végén a raguzaiak ismét bizonyos híreket jelentettek a Portára, ahonnét ezúttal is felszólították őket, hogy ne szűnjenek meg folyamatosan informálni a szultáni udvart, és ha bármi lényegeset megtudnak, legott jelentsék.⁷⁹ Sokkal részletesebb információk szerezhetők abból a parancsból, amely a ciprusi hadjárat idején (1570. július 15. és 24. között) íródott. Ebből látjuk, hogy a raguzaiak híven kötelezettségeikhez korábban arról értesítették a Portát, hogy „a velenceiek Dubrovnik közelében 65 kis kadirgájukkal, azaz gályájukkal, elhajóztak, s hogy tíz nagyobb kadirgájuk és tíz hajójuk is volt, mindegyik készen katonákkal és fegyverekkel, és hogy néhány nappal ezután 30 kadirgával készen voltak elhajózni Kandia mellett.” A Porta felszólította a raguzaiakat, hogy „az ellenség vidékeire alkalmas kémeket küldve, tudakoljátok meg gonosz gondolataikat és hasznavehetetlen ábrándjaikat, és tudjatok meg mindent flottájukról és helyzetükről, és a tudomásotokra jutott igaz híreket ne szűnjetek meg folyamatosan jelenteni.”⁸⁰ 1571. április derekán a Porta a többi között raguzai jelentésekből is tudott már arról, hogy a Szent Liga formálódóban van, s hogy II. Fülöp milyen segítséget adott a szultán háborús ellenfelének, Velencének. A raguzaiaknak április 16–25. között írott rendeletből értjük, hogy a Köztársaság levélben hozta a Porta tudomására a keresztények hadi készü-

⁷⁶ Raguz a és a Porta viszonyáról: *Biegman* 1967.; *Zlatar, Z.*: Between the Double Eagle and the Crescent. The Republic of Dubrovnik and the Origins of the Eastren Question. New York, 1992. A raguzai információszerzésre és kémkedésre lásd: *Biegman* 1963. Mivel Erdély és a Porta kapcsolatai, valamint a Fejedelemség két- és többirányú hírszerző tevékenysége a hazai olvasók előtt is ismert, és a magyar nyelvű szakirodalomból jól rekonstruálható, dolgozatomban ezúttal még csak illusztrációképpen sem foglalkozom a kérdéssel.

⁷⁷ *Biegman* 1963. 242. o.

⁷⁸ *Biegman* 1963. 243. o.

⁷⁹ *Biegman* 1963. 244. o.

⁸⁰ *Biegman* 1963. 245. o.

leteit: „Boldogságos küszöbömhöz levelet küldve tudattátok, hogy Filip király Velence megsegítésére 100 darab kadirgát adott a pápának, s nagy sietségben vannak felkészítésüket illetően. Minden, amit akár Velencére, akár a pápára, a dózséra, a bécsi királyra, Frengisztnán egyéb részeire és másra vonatkozóan jelentettetek részletesen nemes tudomásunkra jutott.” Ezt követően a rendelet felszólította a raguzaiakat, hogy a továbbiakban is kémleljék az ellenfelet és folyamatosan értesítsék a szultánt mindenről, ami tudomásukra jut.⁸¹ A raguzaiak valóban így tettek, s hamarosan jelentették a Portára a Szent Liga megalakulását és az egyesült flotta helyzetét: „Levelet küldve tudattátok, hogy a velenceiek szövetséget kötöttek Spanyolországgal”, valamint a velencei kapudán, azaz flottaparancsnok helyzetét.⁸² Ez utóbbi alighanem Girolamo Zane velencei flottaparancsnok leváltására és Sebastiano Venier kinevezésére vonatkozik, ami még 1570 decemberében történt.⁸³ A fermánokból, amelyek a raguzai híreknek csak elenyésző részét tükrözik, hisz nem is utalnak azokra (a vélhetően jóval részletesebb) információkra, amiket a Porta a Köztársaság konstantinápolyi követeitől szerezhetett, látható, hogy Raguzából fontos hírekhez jutott a szultáni vezetés. Természetesen Raguzára is áll, hogy főként saját érdekeit tartotta szem előtt, és ezért a másik irányba is készséggel kiszolgáltatta mindazokat az információkat, melyeket megszerzett. Így válhatott a Köztársaság Velence mellett az egyik legjelentősebb keresztény információs központtá, a törökellenes európai hírszerzés egyik meghatározó góciává, ahol a velenceieknek éppúgy voltak rendszeresen fizetett hírszerzői, mint a spanyoloknak vagy a bécsi udvarnak.⁸⁴

Külföldi hírszerzés

Az már a fentiekből is világos, hogy a külföldi hírszerzés esetében is legalább két szintet kell megkülönböztetnünk: azaz számolnunk kell a Porta által különösen fontos ügyekben külföldre küldött kémekkel,⁸⁵ és a végvidéki begler- és szandzsákbégek ilyen irányú tevékenységével. Ez utóbbi sokkal gyakoribb, rendszeresebb, s e bégek rutinszerű feladatai közé sorolandó. Magától értetődő, hogy az ellenséges területekre küldött hírszerzők között is az előbb már említett csoportok tagjait, renegátokat, zsidókat, kereskedőket találunk. Már volt szó József Nászi Európában szinte mindenütt megtalálható faktoraíróiról és informátorairól. Közülük itt most Salomon Zizet említem, akiről Velence varsói ágense azt jelentette 1570. június 21-én, hogy „hamis kereskedő”, akit Chaim Cohen és Nászi küldött Velencébe, Bolognába és más városokba. Hogy a velencei hatóságok le tudják tartóztatni, a varsói velencei ágens személyleírást is mellékelte Salamonról a Tizek Tanácsának írott jelentéséhez.⁸⁶ A renegátok ilyenén felhasználása a legkényesebb. Felderítő útjukat többen szökésre használják fel, mint II. Mehmed híres katonai szakértője és

⁸¹ Biegman 1963. 246–247. o.

⁸² Biegman 1963. 248. o.

⁸³ Biegman 1963. 240–241. o.

⁸⁴ Preto 1986. 79. o.

⁸⁵ Ilyen például Barak Reisz jól ismert küldetése Dzsem herceg felkutatására és megölésére. Lásd: *Ménage* 1965.

⁸⁶ Preto 1986. 80. o.

tüzére, Nürnbergi Jörg,⁸⁷ akit a szultán azzal a céllal küldött Alexandriába, hogy térképezze fel, miként lehetne azt elfoglalni.

Az időnként kiküldött, egy-egy speciális feladattal megbízott kémek mellett számolnunk kell a huzamosabb ideig külföldön élő török alattvalókkal, azaz a főként keresztény, görög és örmény kereskedőkkel és a görög peregrinus diákokkal. Ismeretes, hogy Velencében a szultán alattvalói már az 1573. évi békekötést követően kérték, hogy saját kereskedelmi telephelyük (*fondaco*) lehessen. Jóllehet a Szenátus már 1575 augusztusában helyt adott kérésüknek, csak négy esztendővel később, 1579 augusztusában jelölték ki számukra kereskedőházul az Angyalhoz címzett fogadót (*Osteria dell' Angelo*), amely a *Fondaco dei Turchi* első székhelye lett. A török kereskedők hamar kinőtték a fogadót, s abban csak a boszniai és albániai kereskedőknek jutott hely, ezért az „ázsiai” törököknek magánházaknál és a város más fogadóiban kellett szállást keresniük. A *Fondaco dei Turchi* létesítése természetesen nem aratott osztatlan sikert. A városi kormányzathoz 1602 áprilisában eljuttatott kérvény vallási, politikai és gazdasági érvekre hivatkozva helytelenítette az intézkedést, a *Fondaco* azonban tovább működött, sőt 1621-ben tágasabb helyre költözött, ahol már az ázsiai és konstantinápolyi török kereskedők is helyet kaptak.⁸⁸ Mivel az európaiak minden muszlimban kémét láttak, Európa más városaiban nem támogatták a velenceihez hasonló *fondacók* létesítését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szultán keresztény alattvalói ne fordultak volna meg időnként egy-egy fontosabb európai kereskedővárosban. 1582-ben Ferenc, Anjou hercege (II. Henrik és Medici Katalin fia, III. Henrik francia király fivére) ekkor mint „Hollandia fejedelme” kereskedelmi egyezményt kötött négy galatai kereskedővel, melynek értelmében Antwerpenben egy házat bocsátottak a „török” kereskedők rendelkezésére, az antwerpeni kereskedők pedig a birodalomban ugyanolyan kondíciókkal kereskedhettek mint a franciák. A nevekből láthatóan az említett „törökök” valójában nem muszlimok és nem törökök voltak: Emanuel Samadere, Joannes Andree, a velencei Nicolas de Zuavi és Georgius Legico. A „kereskedőház” nem volt hosszú életű, hisz a város 1585-ben spanyol kézre került.⁸⁹

A huzamosabb ideig Európában tartózkodó török alattvalók közül kiemelendők a már említett phanarióták, akik hosszabb itáliai egyetemi tanulmányok után tértek vissza Konstantinápolyba, s láttuk, a XVII. század második felében a török hírszerzésben és diplomáciában meghatározó szerephez jutottak. Megemlítendő, hogy a peregrinus diákok közül többen Padovában folytattak hosszabb-rövidebb egyetemi tanulmányokat, azaz épp ott, ahol a Habsburgok „török szakértői” és diplomatái közül is többen tanultak. A későbbi kutatás egyik lehetséges iránya lehetne az esetleges kapcsolódási pontok, ismeretségek feltérképezése. Nem lennénk meglepve, ha a későbbiekben kirajzolódna egy-egy „padovai kör” vagy csoport kontúrjai.

⁸⁷ Életére lásd: Vasiliev 1935. Nürnbergi Jörg és más renegátok szerepére az Oszmán tüzérség fejlesztésében lásd a „Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században” című tanulmányt jelen kötetben.

⁸⁸ Preto 1975. 132–134. o.

⁸⁹ Groot 1978. 86. o. és 290. o., 21. jegyzet.

Ismerve a velencei, a spanyol és az osztrák Habsburgok információszerző és kémhálózatát, hangot kell adnom annak a benyomásomnak, hogy a sokak által oly nagyra becsült Oszmán információszerző hálózat jóval esetlegesebbnek és szervezetlenebbnek tűnik, s vélhetőleg eredményességében is elmaradt az európai ellenfelek sokkalta rendszeresebb szervezetei mögött. Az egyes szintek feltérképezése után úgy tűnik, hogy az Oszmán expanzió időszakában az európai ellenfelek sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek az Oszmán-ellenes hírszerző- és kémhálózat kiépítésére, mint az Oszmánok a saját keresztény- és Európa-ellenes információszerző hálózatuk kialakítására. Ennek ellenére a XV–XVI. században a nagyszámú renegát, a XVI. században az Európából elűzött szefárd zsidó orvosok, politikai bizalmasok és kereskedők, a XVII. század második felétől kezdve pedig a phanarióta tolmácsok, illetve a konstantinápolyi európai diplomácia, valamint a vazallus államok segítségével a Porta döntéshozói viszonylag jól tájékozódtak az őket érdeklő főbb kérdésekben. A jól ismert (és a szakirodalomban néha talán a kelleténél is nagyobb hangsúlyt kapott) néhány kirívó példa ellenére úgy látszik, hogy a szultáni vezetés rendelkezett a döntései meghozatalához szükséges legfontosabb információkkal. A díván urai kivált a katonai felderítésre és a végvidéki tartományok begler-és szandzsákbégjei által kiépített kémhálózatra támaszkodhattak.

Továbblépve a hírszerzés hagyományos keretein, azt is le kell szögezmem, hogy a birodalom döntéshozói számára Európáról rendelkezésre álló ismeretanyag sem mennyiségében, sem minőségében, sem pedig mélységében nem hasonlítható az európai államok által az Oszmán Birodalomról felhalmozott roppant tudásanyaghoz, hiszen a birodalom nemcsak az európai hírszerzés hagyományos csatornáit (mindenekelőtt az állandó követségeket) volt kénytelen nélkülözni, de nem rendelkezett a hírek és ismeretek nagytömegű és gyors elterjedését biztosító, a korabeli Európában valóságos információs forradalmat eredményező hagyományos információ-közvetítő eszközökkel, röplapokkal, újságokkal, kalendáriumokkal, időszaki nyomtatványokkal, könyvekkel és az ezeket előállító nyomdákkal sem. Így még az a néhány (az európai turcica-irodalommal összevetve elenyésző) értekezés sem tudott hasznosulni, amelyet egy-egy keresztény fogásba esett török rab, vagy egy-egy Európára is nyitott Oszmán értelmiségi vetett papírra. Az Európa iránti érdeklődés majd csak a XVII. század végi katonai vereségek után kezd lassacskán kibontakozni, de még a XVIII. századi gyöngye reformkísérletek idején is csak jobbra az európai hadügy megismerésére korlátozódik, s az első, immár nyomtatásban is megjelenő munkák jelentős, gyakran évszázados késéssel látnak napvilágot, mint például Vauban munkái az 1790-es évek elején, amelyek fordítói jellemző módon a phanarióta portai tolmácsok közül kerülnek ki. Az Európával szembeni érdeklődés és az ezzel kapcsolatos ismeretek gyűjtése és közrebocsátása majd csak a Tanzimát, az Oszmán reformkorszak (1839–1876) idején vesz igazi lendületet.

Birodalom és információ: Konstantinápoly, a kora újkori Európa információs központja

Az Oszmán Birodalom kutatói eddig keveset foglalkoztak azzal, hogy milyen szerepe volt a birodalom regionális nagyhatalommá válásában és e nagyhatalmi állás megőrzésében az Oszmán vezetés tájékozottságának, valamint a birodalmi vezetést információkkal ellátni hivatott hírszerzésnek és kémkedésnek. Az Oszmánokkal foglalkozó irodalom egy meghatározó vonulata épp Isztambul tájékoztatlanságát hangsúlyozza. Eszerint az Oszmánok vajmi keveset tudtak Európa történetéről, földrajzáról és politikájáról, nem voltak képesek követni az európai hadügy fejlődését, haditechnikájuk és diplomáciájuk már a XVI. század derekára elmaradt az európai haditechnika és diplomácia fejlettségi szintje mögött. A többi között ezzel magyarázták a birodalom válságát és elkerülhetetlen hanyatlását, sőt van olyan szerző is, aki az iszlám világ legújabb kori problémáinak egy részét is erre a tájékoztatlanságra és érdektelenségre vezeti vissza.¹ E vélemények mögött azonban nem áll megalapozott kutatás. Alátámasztásukra a szerzők anekdotikus, az esetek jelentős hányadában európai forrásokat (követjelentéseket és útleírásokat) szoktak idézni. Egy-egy nagyvezír tájékoztatlanságát általánosítják a birodalmi vezetés egészére, valamint a korábbi és későbbi időszakokra, mintha a birodalom vezetése, diplomáciája, döntéshozó mechanizmusa vagy hadserege semmit se változott volna a birodalom fennállásának több mint hat évszázada során. Az Oszmán katonai kudarcokat a birodalom haditechnikai és hadiipari lemaradásával, ezt pedig az iszlám társadalmak állítólagos konzervativizmusával magyarázzák, megint csak illusztratív jellegű, anekdotikus forrásokra hivatkozva.² Bár az utóbbi évek oszmanista kutatásainak számos korábbi toposzt sikerült eloszlatnia,³ és az újabb monográfiák meggyőzően érvelnek amellett, hogy az Oszmán Birodalom története egy tágabb, európai-eurázsiai kontextusban nyer igazán értelmet,⁴ az Oszmán vezetés tájékozottságáról (vagy ennek hiányáról), illetve az információknak a birodalomépítésben játszott szerepéről továbbra is nagyon keveset tudunk.

Magam az 1980-as évek második felében egyetemi oktatómunkám során a Mohács-kérdéssel kapcsolatban szembesültem a problémával, amikor Perjés Géza Mohács

¹ Lásd például: Lewis 1994. és Lewis, Bernard: *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*. New York, 2002.; Coles 1968.

² Ez utóbbi vélemények kritikája: Ágoston 2005.; Ágoston 2005a.; Ágoston, Gábor: *Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology*. In: *Ihsanoğlu, Ekmeleddin – Chatzis, Kostas – Nicolaidis, Efthymios* (eds.): *Multicultural Science in the Ottoman Empire*. Turnhout, 2003. 13–27. o.

³ Az utóbbi évtizedek kutatási irányairól és eredményeiről, a forrásokról, irodalomról és kutatási lehetőségekről lásd: *Faroghi, Suraiya*: *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge, 1999.; *Kreiser, Klaus*: *Der osmanische Staat 1300–1922*. München, 2001.

⁴ Hess 1978.; Brummett 1994.; Aksan, Virginia: *Locating the Ottomans among Early Modern Empires*. *Journal of Early Modern History*, 1999. 2–3. sz. 103–134. o.; Goffman, Daniel: *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge, 2002.

könyvét olvasva és olvastatva diákjaimmal, Perjés Géza kérdésfelvetését követve arra kellett válaszolnom, hogy milyen színvonalon állott az Oszmán hírszerzés, mit tudhatott a szultáni vezetés a meghódítandó Magyarországról, információi mennyire voltak pontosak, s hogy ezek milyen szerepet játszottak a politikai döntésekben, mennyiben és hogyan befolyásolhatták a döntéshozatal folyamatát.⁵

Hamar világossá vált, hogy az Oszmán hírszerzésről igen sokat tudhatunk meg a birodalom európai ellenfeleitől, mindenekelőtt a velencei, a spanyol és az osztrák Habsburg követek, ágensek és kémek jelentéseiből. Hasonlóképp értékes információkat tartalmaznak a francia, az angol vagy a holland követek és konzulok levelei, a levantei kereskedőtársaságok, a velencei, spanyol vagy portugál inkvizíció iratai és jegyzőkönyvei. Közép-európai viszonylatban a bécsi archívumok Turcica, Hungarica, Polonica gyűjteményein túl igen jelentős a magyarországi és az erdélyi forrásanyag. A török levéltári kútfők elsősorban az információszerzés egyes szintjein dolgozók és a diplomáciában meghatározó szerepet játszó hivatali karrierjére, az információszerzés rendszerére és személyi állományára, a hírszerzés és a döntéshozó mechanizmus kapcsolatára, illetve bizonyos konkrét akciókra vonatkozóan használhatók. Az elmondottakból is érzékelhető talán, hogy az Oszmán információszerzés és kémkedés majdani feldolgozójának milyen roppant mennyiségű és nyelvi, paleográfiai, forrástani szempontból mily sokszínű forrásanyagon kell szisztematikusan átrágnia magát. Az is bizonyos, hogy a majdani monográfia előtt kisebb kérdéseket feldolgozó esettanulmányok sorát kell elkészíteni. Az alábbi írás az Oszmán információszerzés és kémkedés történetéről néhány éve tartott összefoglaló előadás készítése során amolyan kutatási melléktermékként született meg,⁶ amely azonban szervesen kapcsolódik az információ és a tudás szerepét a különféle történelmi korokban vizsgáló újabb kutatásokhoz.

Aligha véletlen, hogy az ez irányú kutatások épp a XX. század végén és a XXI. század hajnalán élénkültek meg, amikor az információ és a tudás eddig soha nem látott szerepet tölt be a gazdaságban, politikában és a társadalmi kapcsolatrendszerekben, és amikor a történészek és szociológusok maguk is „információs társadalomban” vagy „a tudás társadalmában” alkotnak.⁷ Más birodalmakkal kapcsolatos kutatások már felhívták a figyelmet arra, hogy milyen fontos szerepe volt a hírszerzésnek, valamint az információk elemzésének és feldolgozásnak a mindennapi politikai döntések meghozatalában, vagy ami még fontosabb, a birodalmak és államok hosszú távú stratégiájának kialakításában.⁸ Előzetes kutatásaim alapján úgy vélem, hogy az 1520-as években az Oszmán Birodalomban is tanúi lehetünk egy új birodalmi stratégia kialakításának, amely Ibrahim pasa nagyvezír aktív közreműködésével, a szulejmáni kor új kihívásira, mindenekelőtt a Habsburgok földközi-

⁵ Bár másirányú képzettsége nem tette lehetővé e kérdések megválaszolását, Perjés Géza érdeme, hogy a hazai irodalomban ezeket elsőként vetette fel Mohács kapcsán. Lásd: *Perjés* 1979. 21–23. o.

⁶ *Ágoston* 1999. (A tanulmányt 1999-ben őszén adtam volna le a *Történelmi Szemlének*. Az akkori főszerkesztő, Szakály Ferenc halála után azonban annak közlése elmaradt. Bár időközben a témában készült néhány kiváló tanulmány, a dolgozat szerkezetén nem változtattam, az újabb irodalomra azonban a jegyzetekben igyekeztem hivatkozni.)

⁷ Lásd például: *Burk, Peter*: *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Cambridge, 2000. és a könyvben áttekintett és idézett gazdag irodalmat.

⁸ Lásd például: *Parker* 1998.; *LeDonne, John P.*: *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*. Oxford, 2004.; *Bayly, C. A.*: *Empire and Information. Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780–1870*. Cambridge, 1996.

tengeri és közép-európai és a Szafavidák kelet-anatóliai terjeszkedésére kívánt megfelelni úgy, hogy közben tovább építette és erősítette a birodalmat. E stratégia a többi között kiterjedt: 1. egy új birodalmi ideológia kialakítására, amely egy univerzalista birodalom vízióját fogalmazta meg és ezt a Habsburgok világuralmi törekvéseivel állította szembe; 2. egy minden eddiginél alaposabb információszerezésre, amely nemcsak az ideológia és politika formálásában segédkezett, de elősegítette a birodalomnak az európai politikába és politikai kultúrába történő integrálását is; 3. a részben ezekre az információkra épülő és a szulejmáni birodalmi víziót megvalósítani hivatott külpolitikára; valamint 4. az emberi, anyagi és katonai erőforrások korábban soha nem látott mozgósításra, amelyet a szulejmáni külpolitika szolgálatába állítottak.⁹ E birodalmi stratégia végrehajtásának tehát elengedhetetlen feltétele volt, hogy a szultáni vezetés naprakész és megbízható információkkal rendelkezzen mind a birodalom belső helyzetéről, mind pedig az ellenfelek és lehetséges szövetségesek politikájáról, gazdasági és katonai erejéről.

Belső információszerezés és a „hosszú távú intézményi emlékezet”

Amint arra már korábbi dolgozatomban is utaltam, a XVI–XVII. századi Oszmán információszerezésről szólva különbséget kell tennünk a belső és külső hírszerzés között, bár e kétfajta tevékenység ekkoriban szervezetenként aligha vált ketté. Követve az iszlám birodalmak és a szeldzsuk elődök példáját, az Oszmán kormányzat is különös hangsúlyt fektetett a belföldi és külhoni hírszerzésre. Musztafa Ali, Oszmán bürokrata és történész a XVI. század végén figyelmeztette olvasóit: ha egy virágzó birodalom uralkodója „nem használ titokban kémeket, ha nem kutatja az állam és a nép állapotát, ha beéri azzal, hogy csak minisztereit faggatja és csak minisztereinek hisz, ha csak időnként utasítja agáit (akik titkait ismerik), hogy informálják, akkor feladja az igazságosságot, eljuttatja miniszterei integritását, hadserege tiszteletét és félelmetességét, valamint alattvalói lelki békéjét és nyugalmát. Mert ha a vezetés és ellenőrzés nem egyesülnek mint ikrek, és ha a hamis emberek, akik pártolják az elnyomást és igazságtalanságot nem kapják meg méltó büntetésüket, akkor sem a világ országai nem virágoznak és gyarapodnak, sem pedig az emberek élete nem lesz nyugodt és biztonságos.”¹⁰

Ami a birodalmon belüli információszerezést illeti, úgy tűnik, hogy a kora újkori Oszmán Birodalomban is létezett egy titkosszolgálati teendőket ellátó rendőri szervezet, amely besúgók százaira támaszkodva a nagyvezír számára állított össze napi hangulat-

⁹ Ezekkel kapcsolatban lásd az „Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus...” című tanulmányt jelen kötetben.; Agoston, Gábor: Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry. In: Aksan, Virginia – Goffman, Daniel (eds.): The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire. Cambridge, 2007. 75–103. o.; Üő: Ideologie, Propaganda und politischer Pragmatismus. Die Auseinandersetzung der osmanischen und habsburgischen Großmächte und die mitteleuropäische Konfrontation. In: Fuchs, Martina – Oborni, Teréz – Újváry, Gábor (szerk.): Kaiser Ferdinand I. – Ein mitteleuropäischer Herrscher. Münster, 2005. 207–233. o.

¹⁰ The Ottoman Gentleman of the Sixteenth Century. Mustafa Ali's Mevâ'idü'n-Nefâ'is fi Kava'id'il-Mecalis. Tables of Delicacies Concerning the Rules of Social Gatherings. Trans. by Brookes, Douglas S. Cambridge, Mass., 2003. 25. o. Musztafa Alira lásd: Fleischer 1986.

jelentéseket.¹¹ A tartományi kormányzók hasonlóképp alkalmaztak kémeket és besúgókat. A begler- és szandzsákbégek, valamint a kádik közötti hatásköri elkülönülés és munkamegosztás¹² szintén lehetőséget biztosított a tartományokból érkező információk ellenőrzésére és pontosítására. A szultáni tanács jegyzőkönyveinek bejegyzéseiből ítélve a tartományokból gazdag információ áramlott Isztambulba, amely kiterjedt az igazgatás és az élet legkülönbözőbb területeire, a helyi Oszmán tisztségviselők és katonák visszaéléseitől kezdve a házasságtörésig vagy a prostitúcióig.¹³ Jóllehet a XVI. századi Oszmán Birodalomból nem ismerünk olyasfajta részletes térképészeti és képi felméréseket, mint amilyenekkel II. Fülöp próbálkozott (torzóban maradt) grandiózus terve keretében,¹⁴ a XVI. századi szandzsákösszeírásokból (*tahrir defterleri*) a birodalom vezetői meglehetősen alapos és pontos képet kaphattak az egyes szandzsákok gazdasági helyzetéről és demográfiai viszonyairól.¹⁵ A birodalmi tanács vagy díván tagjainak bármikor rendelkezésére állt e szandzsákösszeírások egy példánya (a másikat az adott tartományi központban őrizték), együtt e szandzsákösszeírások elején szereplő tartományi törvénykönyvekkel vagy kánunnámékkal, amelyek a helyi adózási szokásokat rögzítették, nem egy esetben fenntartva az Oszmán hódítás előtti adókat. A díván tagjai bármikor betekinthettek a korábbi tanácsülések jegyzőkönyveibe, amelyek az üléseken felmerült ügyeket, az Isztambulból a tartományokba, valamint idegen uralkodóknak

¹¹ *Mantran* 1962. 160–161. o.; *Mantran* 1991. 80. o.

¹² A tartományi igazgatásra, az egyes tisztségviselők feladataira lásd: *Dávid* 1982.; *Kunt* 1983.

¹³ A szultáni tanács jegyzőkönyveit, azaz az ún. Mühimme Defterlerit (MD) az isztambuli Miniszterelnökség Oszmán Levéltárában (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) őrzik. A levéltár forráskiadási programjának keretében az utóbbi években fakszimilében és latin átírásban (illetve rezümé formában) több kötetet is megjelentetett (3., 5., 6, 12. kötetek). Hivatkozásaim az eredeti kötetekre vonatkoznak, illetve a már közzétett kötetek esetében a fakszimilékre. Lásd például: MD 6. 567. o. №. 1236. (Egy prostituálttal házasságra lépett szpáhizádéra vonatkozó jelentés.); MD 75. 227. №. 471. (Egy janicsárfeleségre vonatkozó jelentés, aki állítólag egy Todor nevű kereszténnyel követett el házasságtörést.) – Az Isztambul erkölcsi életével kapcsolatos további esetekre lásd még: *Ágoston Gábor*: A régi Konstantinápoly erkölcsé. *Rubicon*, 1998. 6. sz. 24–27. o.; MD 3. 304. №. 890. (Egy hamis defterdárra vonatkozó jelentés.); MD 6. 23. o. №. 48. (Kádi-pecsétek hamisításával és jogosulatlan használatával kapcsolatos jelentés.); MD 6. 64. o. №. 136., 82 o. №. 167., 136. o. №. 288., 235. o. №. 508. (Hamis pénzekkel kapcsolatos jelentések); MD 10. 67. o. №. 99. (A korábbi temesvári beglerbég által a temesvári kincstárból elvett és vissza nem fizetett pénzekkel kapcsolatos jelentés.)

¹⁴ 1559-ben Fülöp általános visitatókat rendelt el az itáliai spanyol területeken. Nem sokkal ezután megbízta Anton van den Wyngaerde holland festőt, hogy azonos minta szerint készítsen városképeket. Ezekből 62 kész kép és számos vázlat maradt fenn, amelyek mintegy 50 spanyol várost ábrázolnak. Ezek mellett az 1570-es és az 1580-as években Pedro de Esquivel, majd João Bautista de Lavanha és Juan López de Velasco vezetésével geográfusok egy csapata felmérte az egész Spanyol félszigetet (majdnem 500 000 négyzetkilométert) és 21 térképlapon elkészítette Spanyolország és Portugália addigi legteljesebb, 1:430 000 léptékű térképét, amely megdöbbentően pontos képet adott a félsziget természeti földrajzáról és városelhelyéről. Hasonlóan grandiózusnak (és kivitelezhetetlennek) bizonyult az a terv, amelyik a későbbiekben *Relaciones topográficas* néven ismert, előbb Kasztíliaiban majd az amerikai gyarmatok egy részén is szétküldött egységes kérdőívek alapján akarta feltérképezni Spanyolország és a gyarmatok gazdasági-demográfiai viszonyait. Minderre lásd: *Parker* 1998. 59–63. o.

¹⁵ Ezekre lásd: *Káldy-Nagy* 1970. – Ma az isztambuli levéltárban a tahrir defterek mikrofilmen és digitálisan is elérhetők, ami először teszi lehetővé, hogy a kutatók rövid idő alatt számos összeírást tanulmányozhassanak, azokat egymással is összevetve. E lehetőségeket is felhasználva a tahrir rendszerről jelenleg Fodor Pál készít minden eddiginél átfogóbb monográfiát.

küldött rendeletek és levelek kivonatos másolatait tartalmazták.¹⁶ Hasonlóképp rendelkezésükre álltak a legkülönbözőbb pénzügyi elszámolások és zsoldlisták. Mindezeknek köszönhetően az isztambuli döntéshozók spanyol vagy velencei kollégáikhoz hasonlóan „hosszú távú intézményi emlékezettel” rendelkeztek.¹⁷

Információszerzés az ellenfelekről: Kelet és Nyugat

Ami a birodalom ellenfeleivel kapcsolatos információszerzést illeti: továbbra is úgy vélem, hogy itt érdemes megkülönböztetnünk a „keleti” muszlim országok, illetve a „nyugati”, azaz az európai keresztény országok irányába folytatott információszerzést. A keleti ellenfelek, azaz a karamánok, az akkojunluk, az egyiptomi–szíriai mamelukok vagy a Perzsiában uralkodó Szafavidák elleni tevékenység több szempontból is könnyebb volt. Az e területekkel folytatott kereskedelmi-kulturális kapcsolatok révén bőven lehetett olyan kereskedőket, katonákat és más személyeket találni, akik birtokában voltak a szükséges nyelvi és földrajzi ismereteknek és jó személyes kapcsolatokkal, ágensekkel rendelkeztek a célterületen.¹⁸

Sokkal kedvezőtlenebb volt a helyzet az európai oldalon, hisz az európai országokkal folytatott kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok jórészt az európai kereskedők és diplomaták útján történtek, tehát jóval kevesebb volt azon oszmánlik száma, akik nyelvi, földrajzi, politikai ismereteik révén alkalmasak lettek volna a feladat ellátására. Ezért e területen az Oszmán kormányzat egyéb csoportok (Oszmán alattvaló keresztény kereskedők, renegátok, a birodalomba betelepült moriszkók, zsidók stb.) szolgálatait volt kénytelen igénybe venni. A külföld ellen irányuló hírszerzésen belül funkcionális szempontból a következő főbb szinteket érdemes megkülönböztetni: a központi információszerzés; a végvidéki tartományi székhelyek (begler- és szandzsákbégségek) hírszerző tevékenysége; a vazallus államok hírszolgáltatása; az európai szövetséges vagy ellenséges államokban folytatott hírszerző és kémelhárító tevékenység. Az alábbiakban csak a konstantinápolyi központi hírszerzéssel foglalkozom.¹⁹

Konstantinápoly a XVI. században azonban nemcsak az Oszmán hírszerzés, de Velence mellett a Levante és bizonyos tekintetben a kora újkori Európa információs központja is. Itt gyűjtik össze a birodalomról és a Levantéről szóló híreiket, és innen továbbítják az európai udvarokba a keresztény országok konstantinápolyi állandó követei. De ide futnak be a hírek otthonról is, hisz ahhoz, hogy a követek megfelelően tudjanak politizálni a Portán, ismerniük kellett a legfrissebb híreket az európai nagypolitika állásáról, az európai konfliktusokról, háborús sikerekről és kudarcokról, dinasztikus törekvésekről, király- és fejedelmválasztásokról. A követek, országaik érdekeit követve használják fel ezeket az információkat és kereskednek a hírekkel. A Porta is az európai

¹⁶ A mühimme defterekről legújabban lásd: *Dávid, Géza*: The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman–Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century. *Archivum Ottomanicum*, 2002. 167–210. o.

¹⁷ A Parker által használt „long institutional memory”-t fordítottam így jobb magyar kifejezés híján. *Parker* 1998. 59. o.

¹⁸ Erre lásd: *Bacqué-Grammont* 1991. További példák: *Bacqué-Grammont* 1987. 309. o. skk.

¹⁹ A többi szintre lásd: *Agoston* 1999. és *Fodor* 1995.

követektől szerzi legfontosabb információit, ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy ezek a hírek gyakorta fél igazságokat, sok pontatlanságot, szándékos dezinformációt is tartalmaznak. Azzal is tisztában van, hogy a követek is gyűjtik és továbbítják a híreket a birodalomról. Van, amikor a Porta szemet huny a követek kémtevékenysége felett, sőt maga is szivárogtat ki információkat, a követeket beengedi táborába, s jól kiszámított pszichológiai okokból meghívja őket hadjárataira, hogy azok a saját szemükkal lássák, mily félelmetes és sikeres az Oszmán hadsereg. A szándék persze nem mindig jár sikerrel, az 1548–1549. vagy az 1554–1555. évi perzsa hadjáratban az európai követek jól látják a török sereg gyengéit, az élelemellátás nehézségeit, a katonai kudarcokat. Máskor a Porta igyekszik korlátozni tevékenységüket, háborús viszonyok közepette a követeket házi őrizetbe, börtönbe zárja. Az európai hírszerzés azonban ilyenkor is megtalálja a kiskapukat.

Az európai ideiglenes követségek információszerző tevékenysége

A Porta urai előtt nyílt titok volt, hogy a követségekkel kémek is érkeztek a birodalomba. A boszniai beglerbégnek 1591-ben küldött rendeletben olvashatjuk, hogy a vazallus raguzai követek mellé is csauszokat kell adni, mert „a követekkel a frengisztáni gyauroktól számos kém jön” a birodalom területére.²⁰ A kémtevékenység megakadályozása vagy legalább korlátozása érdekében a birodalom területére érkező követek (legyenek azok valamely európai szövetséges vagy ellenséges ország, vagy a vazallus Raguzai Köztársaság, Erdélyi Fejedelemség követei) mellé janicsárokat és csauszokat adtak, akik nemcsak a követek biztonságára ügyeltek és ellátásukról gondoskodtak, de fontos szerepet játszottak ellenőrzésükben is. A Habsburg követeket, akik rendszeren a budai pasától kapott menlevél birtokában indultak csak útnak, Komáromból a komáromi kapitány katonái és a komáromi naszádosok kísérték az Oszmán Birodalom határáig. Már Komáromból üzentek az esztergomi szandzsákbégnek, aki elküldte lovasait és sajkásait a határra, s az ő kíséretükben érkeztek meg a szandzsák központjába. Az esztergomi fogadást, tanácskozást és az ajándékváltást követően az esztergomi törökök felügyelete alatt mentek tovább Budára. Buda előtt vagy fél mérfölddel a budai pasa janicsárjai üdvözölték a követséget és kísérték be Budára. Itt megint megálltak, és amíg a követség vezetője a pasával tárgyalt, a követség többi tagjának lehetősége nyílt némi városnézésre, persze megint csak török katonai kísérettel. Budáról útjukat hajón folytatták Belgrádig, onnan szárazföldön Isztambulig. A budai pasa katonái és csauszai egészen Isztambulig kísérték a követséget. A követek tehát az úton nem sokat láthattak, a követség tagjai közül csak keveseket engedtek be az olyan nagyobb várakba, mint Belgrád. Isztambul előtt a követséget az isztambuli rezidens köszöntötte, aki megint számos, a szultán által küldött lovas kíséretében érkezett.²¹ A török kísérők igyekeztek korlátozni a követek mozgásszabadságát és érintkezésüket a hódoltsági keresztényekkel, hogy minél kevesebb hírhez jussanak. Az 1572. évi, David von Ungnad

²⁰ A rendelet vonatkozó részét idézi: *Biegman* 1963. 239. o.

²¹ Mindez a számos kiadott követségi beszámolóból jól rekonstruálható. Lásd például: Busbecq, 4–28. o.; Mitrovicai Vratislav Vencel viszontagságai. Budapest–Pozsony, 1982. 11–69. o.

vezette követséget Franz Ömich útinaplója szerint például a rácok és magyarok által lakott Ráckeven azért sietteték, „mivel az említett lakosok a keresztényekkel jó szándékúak, és mindenféle híreket elmondanak nekik.”²²

Az sem volt titok a törökök előtt, hogy a Habsburg követségek vezetői és tagjai között sok kiváló katona, katonai szakértő van. A XVI. századi Habsburg követségek tagjai között rendre ott találjuk a komáromi naszádos kapitányokat: 1545-ben Pozsgay Zsigmondot, aki Girolammeo Adornoval együtt ment a Portára, és Vid Ugrinovicot, aki ugyanekkor V. Károly követének, Gerhard Veltwycknek a titkáráként utazott. 1549-ben Pozsgay Zsigmond naszádos vajda megint internuncius volt, és a perzsa hadjárat miatt nemcsak Isztambulig jutott, hanem továbbutazott egészen Konjáig. 1553-ban Verancsics Antal pécsi püspökkel Zay Ferenc, a dunai naszádos flotta főkapitánya is követségbe indult és 1557-ig a Portán is tartózkodott. 1563-ban Palinay Pál komáromi naszádos vajda és Csaby Ákos alkapitány, ugyancsak komáromi naszádos vajda járt a Portán internunciusként. Csaby 1564–1565-ben, majd 1565–1566-ban ismét a Portán járt, és ez utóbbi alkalommal Briznik Péter, ugyancsak komáromi naszádos vajda is vele volt. Az 1567–1568. évi követség vezetője Verancsics Antal mellett Christoph von Teuffenbach haditanácsos volt, és velük utazott Marcantonio Pigafetta hadmérnök is, mint katonai szakértő.²³

A legszigorúbb őrizettel sem tudta a Porta megakadályozni, hogy a birodalma európai részein átutazó követek és kísérei az út során fontos információkhoz jussanak, és értékes topográfiai, katonai megfigyeléseket tegyenek az út menti várak és települések vonatkozásában. Franz Ömich az 1572. évi követjárásról hagyott hátra rövid, de igen értékes naplót, amit tíz évvel később adott ki. Ebben a többi között beszámol arról, hogy az út menti kisebb erősségeket hány katonával őrzik, hogy hol vannak sajkáások, fa- és kőhidak, hogy a péterváradai várban még mindig volt néhány száz zsáknyi liszt, ami az 1566. évi hadjáratból maradt vissza, hogy az itteni ágyúk zöme keresztény löveg, közöttük egy felirata szerint Ulászló király által 1496-ban és egy Guthi Ország János szerémi püspök által 1511-ben öntött löveg. Beszámolójából azt is megtudhatták kortársai, hogy Nándorfehérvár várát „belülről rosszul építették meg”, s hogy „a török armada leverése (azaz a lepantói csata) után a török Erdélyből és egész Alsó-Magyarországból sok kendert, viaszt és szurkot összehordott gályák építésére, és itt rakatta le a vízparton.” Azonban hamarosan „tűz ütött ki, és ez mindent elpusztított, sok házzal együtt.” Ezek után új árucsarnok, azaz bedeszten építését rendelte el a szultán, ami a követség ottjártakor még nem készült el. Arról is beszámolt Ömich, hogy Novo Brodo az európai tartományok fontos hadiipari központja. Az itteni „hegy gazdag fémbányákban, a törökök itt sok puskát, golyót és acéllemezt gyártanak, amit Konstantinápolyba visznek.”²⁴ Ömich információi meglehetősen pontosak, az általa említett Baján például a zsoldlisták szerint is 50 fő körül (1556–1557-ben 52 fő, 1569–1570-ben 42 fő) volt

²² Kiadva: Tekintetes Ungnád Dávid úr Sonneck bárója és Bleiburg zálogbirtokosa követségének és utazásának leírása Bécsből, Ausztriából Konstantinápolyba [15]72-ben. In: *Ungnád*, 33–34. o.

²³ Minderre lásd: *Fenyvesi László*: A (Habsburg)–Magyar diplomáciai kapcsolatok krónikája. In: *Ungnád*, 345–346. o.

²⁴ *Ungnád*, 40. o. (35–40. idézet.)

a martalócok száma, s valóban a török sajkások egyik bázisa volt,²⁵ a magyarországi török végvárakban a török levéltári források szerint is sok keresztény ágyút használtak, s Novo Brodo valóban a török bányászat, fegyver- és lőszergyártás egyik balkáni központja volt.²⁶

Konstantinápolyi európai követségek mint hírszerzési központok

Korszakunkban Velence mellett Konstantinápoly volt az európai–Oszmán információszerezés legfontosabb központja. A kora újkori Európa minden érdekelt hatalma állandó követségekkel képviseltette magát a Pádisah fővárosában: Velence 1454-től, Franciaország 1536-tól az osztrák Habsburgok 1547-től, Anglia 1583-tól, Hollandia pedig 1612-től tartott állandó követet Konstantinápolyban. Természetesen e követeket soha nem a Porta, hanem mindig saját érdekeik vezették. Ők elsősorban saját országaik hírszerzői, vagy Gaston Zeller találó megfogalmazását használva „privilegizált kémek” voltak.²⁷ Minden követ foglalkozott hírszerzéssel, rendszeresen fizetett kémeket tartott a fővárosban éppúgy, mint a birodalom távoli szegleteiben.

A Habsburgok első rezidensének, Giovanni Maria Malvezzinek az 1548–1549. évi Oszmán–perzsa háború idején még a szultán táborában is voltak informátorai.²⁸ Mivel az Oszmán fővárosban tartózkodó rezidens a perzsa frontról csak késve szerzett híreket, ráadásul azok meglehetősen ellentmondóak voltak, Malvezzi nem minden ok nélkül gyanakodott arra, hogy a híreket a szultáni propaganda manipulálta és megszürtte. A rezidens ezért négy embert küldött a szultán táborába, akik nem tudtak egymásról, így Malvezzinek lehetősége nyílt a jelentések ellenőrzésére. Így szerzett értesülései meglehetősen pontosak voltak.²⁹ Emberei informálták arról, hogy a sereg élelemellátása a hadjárat alatt akadozott, a táborban az élelmiszerárak felszöktek, s a katonák közül sokan éheztek, melyet a török források is megerősítenek, és ami nem kis részben I. Tahmaszp sah (1524–1576) „felégetett föld” taktikájával magyarázható. Mindehhez társultak e kietlen vidéken a takarmányozási problémák, a gyér legelők, ami miatt számos hátasló és igásállat elhullott.³⁰ Nagyjából elfogadhatók értesülései a sereglétszámokra vonatkozóan is: az Oszmán sereg létszáma szerinte ugyan 200 ezer fő, de hozzátette, hogy a valódi katonák száma nem volt több 70 ezernél. A perzsa sereg létszáma szerinte 120 ezer fő és van közöttük 8 ezer arkebúzos, azaz puskás gyalogos is. Malvezzi ez utóbbi megjegyzése megerősíti azokat az európai híreket, amelyek arról tanúskodnak, hogy a Szafavidák a csaldiráni csata (1514) után néhány évvel már ezrével alkal-

²⁵ Lásd Fenyvesi László jegyzeteit in: *Ungnád*, 314. o.

²⁶ Az Oszmán tüzérségre és fegyveriparra bővebben lásd: *Ágoston* 2005., valamint a „Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században” és az „Oszmán monstrumlövegek...” című tanulmányokat jelen kötetben.

²⁷ Idézi: Carter 1964. 102. o.

²⁸ *Török* 1930. 89. o.

²⁹ *Austro-Turcica*, 267–269. o.

³⁰ Mindezeket az Oszmán források is megerősítik. Lásd: *Lutfi Pasa: Tevarih-i Al-i Osman* Istanbul, 1341. 438–440. o. Vö.: *Murphey, Rhoads: Süleyman's Eastern Policy*. In: *İnalçık – Kafadar* 1994. 233. o.

maztak arkebúzosokat.³¹ Eléggé pontosak voltak értesülései a sereg itineráriumával és a hadieseményekkel kapcsolatban, bár a részleteket illetően több pontatlan információt is továbbított Bécsbe.

Malvezzi a lefizetett török tisztségviselők, csauszok és a tolmácsok segítségével több európai követ levelét is megszerezte. Így tett szert a lengyel és a francia követ, vagy Fráter György leveleire, s mindezekről másolatokat készíttetett és ezeket elküldte Bécsbe. Arra már első életrajzírója, Török Pál is rámutatott, hogy „valami nagyon fontos leveleket szereznie nem sikerült, hiszen a diplomáciai érintkezésben még a szövetségesek is csak általánosságokat mondó megbízó leveleket írtak egymásnak,” a fontosabb ügyeket gyakorta csak szóban közölték, vagy pedig olyan titkos utasításokban, amelyeket az ellenlábás országok követeinek csak a legkritikább esetben sikerült megkaparintaniuk.³² Fráter György egyébként is túljárt Malvezzi eszén: „a vén róka”, panaszkodott a rezidens, török leveleket küldött, amiket Malvezzi nem tudott lemásoltatni.³³

Malvezzi egyik utóda, David von Ungnad, aki 1573–1578 között volt állandó követ, azaz rezidens Konstantinápolyban, renegátok és lefizetett török hivatalnokok segítségével szerzett híreket a „velencei, lengyel, erdélyi, francia, spanyol és magyar ügyekről... Még a császár [azaz a szultán] börtönében is van egy németje, aki a foglyoknak ide és vissza titokban leveleket visz. Van Budán egy szpáhija és egy janicsárja, aki leveleit viszi Kielmanhoz³⁴ Komáromba, és visszahozza vagy küldi a válaszokat.”³⁵

Az Oszmán kormányzat is tisztában volt azzal, hogy az állandó követek csakúgy, mint az adót hozó ideiglenes követek információszerzéssel és kémkedéssel foglalkoznak. Több éves konstantinápolyi tartózkodásuk alatt annyira megismerték a birodalmat, hogy valóságos török szakértőnek számítottak. A velencei bailok, a francia követek vagy a Habsburg rezidensek rendszeres jelentéseikben híven beszámoltak minden említésre méltó eseményről: belső hatalmi harcokról, intrikákról, a szultán és a vezírek egészségi állapotáról, a hadsereg helyzetéről, a birodalom pénzügyeiről, lázadásokról, hadjáratokról, földrengésekről, járványokról, tűzvészekről, a konstantinápolyi diplomáciai vetélkedésről, a török diplomácia meghatározó személyiségeiről, pasákról és dragománokról, katonai sikerekről és kudarcokról. A velencei bailok hazatértük után szabott séma szerint készítették el összefoglaló jelentésüket, a relazionét, amely immár rendszerében és

³¹ Korabeli itáliai források szerint 1517-ben Iszmail sahnak állítólag már 8 ezer arkebúzos volt, 1521-ben pedig számukat a források – némi túlzással – 15 és 20 ezer közé teszik, akik között számos portugál is volt. Minderre lásd *Floor, Willem: Safavid Government Institutions*. Costa Mesa, CA, 2001. 178. o. Vö. továbbá „A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban” című tanulmánnyal, jelen kötetben.

³² *Török* 1930. 89. o.

³³ Uo.

³⁴ Andreas Kielman von Kielmansegg ekkoriban (1566–1577 között) komáromi főkapitány, 1577–1580 között kanizsai, majd 1580–1584 között ismét komáromi főkapitány. 1584–1590 között haditanácsos és főhadszertárnok, 1588–1590 között ideiglenesen megbízott felső-magyarországi főkapitány. Minderre lásd: *Pálffy* 1997.; *Pálffy Géza: Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója* (Kilimán falu és Andreas Kielman von Kielmansegg). *Magyar Nyelv*, 1996. 163–174. o., különösen: 169–174. o.

³⁵ *Ungnád*, 169. o. A követek hírszerző tevékenységére a szakirodalom már rég felhívta a figyelmet: *Fenyvesi László: A* (Habsburg)–magyar diplomáciai kapcsolatok krónikája. In: *Ungnád*, 342. o.; *Szakály* 1995. 257. o. (A fenti szövegrészt is idézte.)

struktúrájában mutatta be a birodalmat, annak gazdaságát, pénzügyeit, hadseregét és flottáját. A relazionét készítő bailok ország-tanulmányukban részletesen beszámoltak a birodalom roppant területi kiterjedéséről, némelyek tételesen felsorolták a szultán tartományait és országait, mások megelégedtek annak rögzítésével, hogy a padisah uralma alá tartozik „egész Kis-Ázsia” vagy „egész Görögország”, megint mások a birodalom határaitra helyezték a hangsúlyt. Ezt követően szóltak a padisah fizikai felépítéséről, neveltetéséről, jelleméről, feleségeiről és gyermekeiről, a nagyvezírről és a díván többi tagjáról, ezek gazdagságáról, vagyonáról, az Oszmán vezetőknek a szultánhoz és egymáshoz való viszonyáról, a török hadseregről, annak felépítéséről, az egyes katonai alakulatokról, ezek kiképzéséről, létszámáról, a hadsereg fegyverzetéről, a flottáról, annak állapotáról, nagyságáról, összetételéről. Beszámoltak a birodalom pénzügyeiről: a bevételekről (általában tételesen is részletezve az egyes adófajtákat és az ezekből várható jövedelmet) és a kiadásokról, valamint a keleti kereskedelem helyzetéről.³⁶

Az Isztambulból visszatért rezidensek véleményét kormányaik később is kikérték, s az új követek gyakorta konzultáltak velük. Amikor Ferdinánd, 1553 végén újabb követséget indított a Portára, hogy rendezze a Habsburg–Oszmán viszonyt – a Habsburg csapatok erdélyi bevonulása és az 1551–1552. évi várháborúk után –, a követség vezetője, Ogier Ghiselin de Busbecq két napon át tárgyalt Komáromban a volt konstantinápolyi rezidenssel, Malvezzivel, aki épp a Habsburgok erdélyi vállalkozása miatt került 1551-ben a szultán tömlöcébe, s aki részint a fogságban szerzett betegségeire hivatkozva nem volt hajlandó csatlakozni az 1554–1555. évi követséghez.³⁷ A követek által a birodalomról felhalmozott ismeretanyag jelentőségével az Oszmánok is tisztában voltak. Spanyolországban is meglehetősen ismert lehetett, hogy a szultán minden erővel rá akarta venni Ferdinándot, hogy Malvezit küldje vissza Konstantinápolyba követnek. Egy spanyol beszámoló szerint Szulejmán szultán azért követelte Malvezzi visszaküldését a Portára, mert el akarta kerülni, hogy Ferdinánd haditanácsában „legyen az az ember, aki igen járatos az ügyeinkben, és olyan hosszú időt töltött el közöttünk, hogy többet tud rólunk, mint mi magunk, és amonnan kedvére irányíthatja a dolgok folyását, ismerve a törökök viszonyait és szokásait.”³⁸

³⁶ A XVI. századi relazionékat kiadta: *Alberi, Eugenio*: Relazioni degli ambasciatori veneziani al Senato durante il secolo decimosesto. Az Oszmán Birodalomra vonatkozó kötetek: III. sorozat, I–III. k. Firenze, 1844., 1855., 1863. A XVII. századiakat lásd: *Barozzi, Nicolo – Berchet, Guglielmo*: Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo. V. sorozat: Turchia. I/1. és I/2. k. Venezia, 1871., 1872.; *Queller, Donald E.*: The Development of Ambassadorial Relazioni. In: *Hale, J. R.* (ed.): Renaissance Venice. London, 1973. 174–196. o.; *Valensi, Lucette*: The Birth of the Despot. Venice and the Sublime Porte. Translated by *Denner, Arthur*. Ithaca–London, 1993. Különösen 23–44. o.

³⁷ *Török* 1930. 104. o. és Busbecq, 2–3. o.

³⁸ *Cristóbal de Villalón*: Törökországi utazás. Budapest, 1984. 491. o. Megjegyzendő, hogy a mű szerzősége és történeti értéke máig vitatott. A mű legjobb kiadása: *Villalón, Cristóbal*: Viaje de Turquía: diálogo entre Pedro de Hurdimalas y Juan de Voto a Dios y Mátalas Callando. Kiadja *Ortola, Marie-Sol*. Madrid, 2000.

Őrizet és fogság: török kísérlet a konstantinápolyi keresztény hírszerzés korlátozására

Még szigorúbb volt a követek ellenőrzése a birodalom fővárosában, ahol az Oszmánok igyekeztek megfigyelés és ellenőrzés alatt tartani a konstantinápolyi állandó követeket, vagy az ott tartózkodó internunciusokat. A követeket a Porta egyébként is túsznak tekintette, és ha a követ országával háború tört ki, bezáratta őket. Így járt Andrea Gritti velencei követ 1499-ben a velencei török háború kitörésekor, s csak 1501-ben szabadult, valamint Habsburg I. Ferdinánd követe, Hyeronimus Laski is 1541-ben, amikor Szulejmán értesült Ferdinánd Buda elleni támadásáról.³⁹ Hasonló sorsra jutott a Habsburgok első portai rezidense, Malvezzi 1551-ben, amikor Ferdinánd katonái Erdélyt megszállták, valamint 1565–1567 között, az Oszmán–Habsburg háborúskodás kiújulása idején Albert de Wijs, a holland származású Habsburg állandó portai követ (1562–1569).⁴⁰ Arra is van példa, hogy a Porta igyekezett megakadályozni, hogy a követek otthonról információkhoz jussanak, s ezért házi őrizet alá vette őket. Így tettek Ferdinánd kövével, Gerhard Veltwyckkel, aki az 1545-ben másfél évre kötött fegyverszünet lejártá előtt, a békeszerződés megkötése végett 1546 októberében érkezett Isztambulba, s akit előbb házi őrizet alá helyezték, majd pedig abba a karavánszerájba zárták, ahol Laski is raboskodott.⁴¹ A Porta megtett mindent, hogy ellenőrizze a követ és kormánya közötti levélforgalmat. 1576 januárjában David von Ungnadtól azt kérte a Porta, „hogy leveleit, melyeket a császárnak kíván küldeni, előtte küldje át elolvasásra. 14-én uramhoz küldte a házba a frankfurti Ali béget – olvassuk Gerlach naplójában –, hogy a császárhoz küldendő leveleket fordítsa törökre.”⁴²

Természetesen az európai követeket sem keltett féltetni. Veltwyck, aki kénytelen volt Edirnébe utazni, és akit ott ismét házi őrizet alá helyeztek, egy raguzain keresztül mégis tudott híreket szerezni.⁴³ Igaz, a levelek továbbításának ez a módja elméletben biztonságosabb volt, mint a követségi futárposta, amelyet a fogadó ország könnyen ellenőrizhetett, és ha a posta által küldött levelek tartalmára volt kíváncsi, különféle módokon (útonálló támadásának álcázott rajtaütés, a futár leitatása, elfogatása stb.) könnyűszerrel megszerezhetette azokat. Azonban a levélküldésnek ez utóbbi módja is okozhatott meglepetést és kellemetlenséget. Veltwyck leveleit Raguzából egy alkalommal ugyanaz a futár hozta, aki Christoph von Roggendorfnak is szállította a leveleit. Christoph von Roggendorfnak Bécs 1529. évi védőjének és Buda 1541. évi ostromlójának, Wilhelm von Roggendorfnak volt a fia, aki ekkoriban menekült – a Habsburg követ szerint zavaros pénzügyei miatt, főként hitelezői elől – a Portára, és ajánlotta fel szolgálatait szultánnak. Bár az ifjabb Roggendorf sok bosszúságot okozott a Habsburg követnek, kalandorsága csak érdekes közjátéknak bizonyult.⁴⁴

³⁹ Laskira lásd: *Barta Gábor*: Bevezetés. In: *Barta* 1996. 41–45. o.

⁴⁰ Minderre lásd: *Ágoston* 1997. 92–93. o.

⁴¹ Lásd 1546. november 5-i jelentését: *Austro-Turcica*, 118. o. Vö. továbbá: *Török* 1930. 101–102. o.

⁴² *Ungnád*, 173. o.

⁴³ *Austro-Turcica*, 123. o.

⁴⁴ *Török* 1930. 107. o.

A konstantinápolyi rezidensek persze igyekeztek megtalálni a levelek továbbításának biztonságosabb módját, s minden fortélyt latba vetve azon voltak, hogy kijátsszák a Porta éberségét. David von Ungnad például a Rudolf császárhoz írott azon levelit és jelentéseit, amelyeket a szultán által a házába küldött „frankfurti Ali bégnek” kénytelen volt megmutatni, és amelyeket Ali törökre fordított úgy állította össze, „hogy semmit sem lehetett hibáztatni bennük. Más leveleket azonban, amelyekben minden ténykedésről és arról, ami történt, hosszadalmasan tudósít, citromlével írja, és török módra elsímítja. Így egy betű sem látható a papíron. Mindenféle selymet csomagolt bele, mintha azokat köszöntésként küldené kedvesének. A császár levelének sorai közé is citromlével írta azt, amiről úgy gondolta, szükséges, hogy a pasa semmit ne tudjon róla.”⁴⁵

Az Oszmán vezetők gyanakvását azonban nem lehetett elaltatni. A követet behívták audienciára, ahol felolvasták előtte a törökre fordított leveleket, majd a levelek német eredetijét „szeme láttára lepecsételték”, nehogy valamit utólag hozzáír hassanak, vagy megváltoztassanak. Szokollu Mehmed pasa nagyvezír a levélvivők mellé kísérőül egy török szpáhit rendelt, s azonnali indulást parancsolt. „Írt a budai pasának is, hogy ingre-gatyára vetköztesse őket, hogy nem visznek-e talán más levelet is magukkal.”⁴⁶

A császári követ azonban megtalálta a módját, hogyan juttassa el biztonságban leveleit: „Uramnak sok lehetősége van, hogy leveleit innen továbbküldje. Egy török csákánynyélbe rejtí, egy ragusai, aki Rueber [kassai] várparancsnok szolgálja, kereskedőként közlekedik, így utazik más ragusai is egész Törökországban, minden gyanú nélkül.”⁴⁷ Gerlach szerint David von Ungnadrnak komoly szerepe volt a titkos kommunikáció megszervezésében is. A követnek ugyanis Budán hét csausza volt, azok hozták-vitték leveleit 15–20 tallérért, máskor meg azért, hogy a követ némi zsoldemelést járjon ki nekik a Portán. „Uram követsége előtt nem tudtak más módot a levelek elküldésére, mint Velencén át, de ez néhány hónapon át tartott, míg célhoz ért. Most tizenöt-húsz napon belül megérkezik, csákánynyélben, üvegben, vagy pusztá papíron, amire citrommal írtak, és selymet csomagoltak bele.”⁴⁸ Máskor borospalackban küldte el leveleit. „Az üveget szétörte, a cserepeket viaszos kendőbe fektette, fölül erre bádóg kerül összecinezve. Az üveget cinnel ismét összeforrasztotta, ezután megtöltötte malvázia borral, és elküldte.”⁴⁹

David von Ungnad 1576 márciusában említette Gerlachnak, hogy a konstantinápolyi erdélyi követ írnoka átadott neki minden levelet, amit Báthory István lengyel király erdélyi ágensének küldött, illetve amit az ágens írt urának Lengyelországba, melynek köszönhetően a konstantinápolyi Habsburg rezidens pontos információkkal rendelkezett az erdélyi és a lengyel ügyekre vonatkozóan. Még ennél is nagyobb fegyverténynek számított, hogy sikerült megszereznie azokat a leveleket is, amiket a lengyelek a török szultánnak írtak, s amiket a nagyvezír ezekre válaszolt, de arról is tudott, amiről a pasa

⁴⁵ Ungnad, 173–174. o.

⁴⁶ Ungnad, 174. o.

⁴⁷ Ungnad, 170. o. Hans Rueber von Püchsendorf 1568–1584 között volt felső-magyarországi vagy kassai főkapitány: Pálffy 1997. 272. o.

⁴⁸ Ungnad, 175. o.

⁴⁹ Uo.

az erdélyi követtel tárgyalt.⁵⁰ Ungnad informátorai közé tartozott a velencei bailo, aki egy Bartolotti nevű, Galatában élő velencei kereskedő útján üzent, valamint Szokollu Mehmed nagyvezír háziorvosa és bizalmasa, Askenázi Salamon is, aki némi fizetség ellenében „a hozzá írt leveleket átküldte” a Habsburg rezidensnek.⁵¹

Az állandó követek hírszerző feladataikon túlmenően értékes kémelhárító tevékenységet is folytattak. A ciprusi háború (1570–1573) idején Marco Antonio Barbaro, a konstantinápolyi velencei bailo (1568–1574) egy sor Velencében működő török kém lebuktatásában segédkezett.⁵² Mivel Salamont épp Barbaro mutatta be a Porta főtölmácsának, aki azután a zsidó orvost beajánlotta Szokollu Mehmed nagyvezírnek,⁵³ a bailo jól informáltsága aligha véletlen. De említhetnénk David von Ungnad utódját, Joachim von Sinzendorf konstantinápolyi Habsburg rezident is, aki 1578 és 1581 között szolgált Konstantinápolyban, és aki egy svájci kereskedőnek álcázott zsidó török ügynököt leplezett le 1581 májusában, megszerezvén és lemásolván annak iratait, s részletes személyleírást mellékelvén róla, hogy a határállomásokon a Habsburg hatóságok fel tudják tartóztatni.⁵⁴

Megvesztegetés és információszerzés

Az európai követekkel tehát vigyázni kellett, ezt azonban a Portán is tudták. Az Oszmánok információk kiszivárogtatásával és dezinformációval saját érdekeiknek megfelelően használták fel őket. Jótanácsaikért és a kiszivárogtatott információkért cserébe a birodalom vezetői elvárták, hogy a követek díszes ajándékokkal, rendszeres és egyre emelkedő évi járandósággal mutassák ki hálájukat. A *rüsvet*, azaz nem egészen találó fordításban a „megvesztegetés” az Oszmán rendszer sajátja volt, amelyet egyként gyakoroltak nagyvezírek, portai tolmácsok, vagy a szultáni kancellária írnokai. Ha azonban a jelenséget említő forrásokat tanulmányozzuk, a legritkább esetben találunk arra példát, hogy a fizetségért vagy ajándékokért az érintett állami hivatalnokok hazaárulást követek volna el,⁵⁵ ezért a magam részéről óvakodnék attól, hogy a jelenséget túlértékeljük, minként az időnként az európai szakirodalomban olvasható. Még a legpénzsóvárbabb nagyvezír, Rüstsem sem mert ígérni semmit addig a császár követének, Busbecqnek, amíg meg nem győződött arról, hogy mi volt ura, a szultán akaratja. Ugyan a követ tolmácsa útján a nagyvezír maga szorgalmazta a beígért ajándékot, amikor azonban Busbecq elküldött neki 5000 dukátot, azzal adta vissza, hogy „egyelőre nem tudok semmi biztosat ígérni,

⁵⁰ Ungnád, 177. o.

⁵¹ Ungnád, 178. o. Megjegyzendő, hogy Salamon Rabbi ugyanekkor velencei szolgálatban (is) állott és a ciprusi háború idején fontos közvetítő szerepet játszott a nagyvezír és a velencei bailo között. A Habsburgoknak tett szolgálatait így némi fenntartással kell fogadnunk, még ha a ciprusi háború idején a Habsburg és velencei érdekek egybe is estek. Minderről lásd: Arbel 1987. 176–190. o.

⁵² Preto 1986. 80–81. o. A velencei kémkedésről és kémelhárításról általában lásd Preto kiváló monográfiáját, amely eddig elkerülte a hazai kutatók figyelmét: Preto 1994. A Velence elleni Oszmán kémkedésre, valamint a velencei Oszmánok ellen irányuló kémkedésről és kémelhárításról: uo. 99–109., 247–260. o.

⁵³ Arbel 1987. 177. o.

⁵⁴ Anhegger 1943. 9. o.

⁵⁵ Török és európai források alapján a kérdést feldolgozta: Mumcu 1985., különösen: 155–162. o.

s azt sem tudom, hogy mi uram véleménye. Vidd vissza a pénzt a követnek és kérd meg, hogy tartsa azt meg számomra mindaddig, amíg megtudom, hogy hogyan alakulnak a dolgok.”⁵⁶ Aligha fogadható el az a kortársaknál és nyomukban a törökökkel foglalkozó (kivált európai forrásokat használó) szakirodalomban is lépten-nyomon olvasható állítás, miszerint jó pénzért a megvesztegetett törökök mindenre hajlandók voltak. Mindenre, amiből a megajándékozottaknak előnyük származott, egy lényeges megszorítással: a szolgálatok és az átadott információk nem sérthették a birodalom érdekeit, vagy az épp uralmon lévő politikai irányvonalat. Aki ugyanis odáig merészkedett, hogy e határt átlépte (tegyük hozzá: korszakunkban erre alig találni példát), az életével fizetett.

Jóllehet a követek által szerzett információk között mai szemmel több államtitoknak minősülő is volt (a birodalom pénzügyi helyzete, hadseregének, flottájának állapota stb.), ezeket a XVI–XVII. században Európában másutt sem lehetett eltitkolni, s kiszivárogtatásukat, nyilvánosságra kerülésüket a kortársak nem ítélték meg oly szigorúan, mint az utókor. Ne feledjük, hogy a „hadititok”, vagy technológiai titok jóval későbbi fogalom, az ipari forradalom terméke, és mai ismert formáját csak a XIX. században nyerte el.⁵⁷ A birodalomra nézve az ilyen információkból sokáig nem származott különösebb hátrány. Hiába gyűjtött össze a kora újkori Európa ma is lenyűgöző mennyiségű és máig kiaknázatlan hatalmas ismeretanyagot az Oszmánokról,⁵⁸ hiába készültek az Oszmán hadseregről a különféle értekezések olyan katonai szakértők tollából, mint Lazarus von Schwendi, Raimondo Montecuccoli, vagy Luigi Ferdinando Marsigli,⁵⁹ amíg a XVII. század végéig az európai hadügy, hadigazdaság és pénzügyi rendszer fejlődése, valamint a nemzetközi politikai viszonyok átalakulása nem teremtette meg a szükséges feltételeket egy összehangolt törökellenes offenzívához, Európa vajmi kevésbé tudta kamatoztatni az Oszmán hadseregről felhalmozott tapasztalatait.⁶⁰ S ha időnként egy-egy követet meg is büntettek, amiért például az Oszmán ágyúkat mustrálgatta, vagy katonai természetű információk után szaglászott, a forrásokban egyelőre nem látom nyomát, hogy a Porta tudatosan törekedett volna az efféle információk szervezett védelmére, vagy, hogy úgy gondolta volna, hogy ezek nyilvánosságra kerülése miatt súlyos hátrányok érhetik. Ez mindaddig aligha foglalkoztatta az Oszmán vezetést komolyan, amíg a kezdeményezés az ő kezükben volt, amíg hódítást hódítás követett. Az európai követek információszerző tevékenységét tehát tudomásul vették, időnként igyekeztek korlátozni, azt azonban maguk sem gondolták, hogy képesek megakadályozni, vagy megghiúsítani.

⁵⁶ Busbecq, 191–192. o.

⁵⁷ Long – Roland 1994, különösen: 279. o.

⁵⁸ 1501 és 1550 között kb. ezer, 1550 és 1600 között pedig legalább 2500 munka foglalkozott az Oszmánokkal Európában. Lásd Göllner, Carl: Turcica. Die Europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. Bd. I–II. Bucharest–Berlin, 1961–1968.; Uő: Turcica III. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert. Bucharest–Baden-Baden, 1978.

⁵⁹ Ezek máig legjobb és legalaposabb elemzését Vernon J. Parry végezte el: Parry, J. V.: La Manière de Combattre. In: Parry – Yapp 1975. 218–256. o.

⁶⁰ Ágoston 1988. és „Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok” című tanulmány jelen kötetben.

Az európai követségek: a török információszerzés lehetséges forrásai

Az Oszmánok a XVI–XVII. században nem tartottak állandó követeket az európai udvarokban. Állandó követségek felállítására csak a XVIII. század végén tettek kísérletet. 1793-ban Londonban, 1796-ban Párizsban, 1797-ben pedig Bécsben alakultak állandó Oszmán követségek, ezek azonban rövid életűnek bizonyultak.⁶¹ Folyamatosan működő állandó követségeket majd csak 1835/36-ban állítottak fel az európai államok fővárosaiban, de még Perzsiában is. Aligha kell bizonygatni, hogy ezzel a késlekedéssel az Oszmánok a kora újkor legfontosabb legális információszerző forrásától estek el. Az Oszmán kormányzat saját külképviseltek hiányában a konstantinápolyi európai követektől igyekezett beszerezni mindazt az információt európai ellenfeleikről, amit fontosnak tartott. A konstantinápolyi európai követek országaik külpolitikai érdekeinek, valamint az európai hatalmi viszonyoknak megfelelően készséggel szolgáltak hírekkel és külpolitikai tanácsokkal az Oszmán vezetés számára az európai nagypolitika állásáról éppúgy, mint ellenfeleik helyzetéről.⁶² 1527 márciusában és júniusában például a konstantinápolyi velencei bailo nemcsak rendszeresen tájékoztatta Ibrahim nagyvezírt a magyarországi eseményekről, de figyelmeztette a Portát arra is, ha I. Ferdinánd Csehország után Magyarországot is megszerzi, akkor a Habsburg fivérek Közép-Európában is roppant hatalomra tesznek szert.⁶³

A szultáni vezetés komoly információs forrást látott a követekben, és a tőlük szerzett híreket megfelelő háttérismeretek birtokában és kellő politikai elemzés után hasznosítani tudta. Ezért van az, hogy a nagyvezírek és kupolavezírek közül többen is szoros kapcsolatot tartottak egyik-másik követséggel, miként Szokollu Mehmed nagyvezír, akinek bensőséges viszonya a velencei bailóval köztudott volt. Az is ismert, hogy az ideiglenes követeket, küldötteket rendre kikérdezték, s igyekeztek tájékozódni az illető ország földrajzi, politikai, katonai és gazdasági viszonyairól. Különösen élénk érdeklődést mutattak a stratégiaiilag fontos területek iránt. Kiválóan illusztrálja az Oszmán politikai vezetés ez irányú tevékenységének sikereit az a magyarországi várlista, amely végső változatában az 1541. évi magyarországi hadjárat idején, a Buda elfoglalása (1541. augusztus 29.) előtti napokban keletkezhetett, és amely a legfontosabb János-párti főurak várait és birtokait tartalmazza.⁶⁴ Nagyon is valószínű, bár bizonyosan nem állítható, hogy az „alaplista” Werbőczy István isztambuli követségének idején (1540 októbere) készült. Werbőczy a haldokló Szapolyai János király akarátának megfelelően ment a Portára, hogy ott elismertesse Öreg János király 1540 született fiát a király utódául, s megszerezze számára Szulejmán támogatását. Az Oszmán vezetők Werbőczy követségét használ-

⁶¹ Naff, Thomas: Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789–1807. *Journal of the American Oriental Society*, 1963. 295–315. o.; Unat, Faik Resit: Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. Ankara, 1968. 20. o. skk. A diplomáciai reformra: Karal, Enver Ziya: Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları. Nizam-i Cedit, 1789–1807. Ankara, 1988. 163–186. o.

⁶² Ágoston 1997. 83–98. o.

⁶³ Bárdossy László: Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1943. (Reprint kiadás: 1992.) 62–63. o.

⁶⁴ Kiadva török átírásban, faksimilében és magyar fordításban: Fodor 1991. 87–101. o.

hatták fel arra, hogy pontos információkat szerezzenek a Szapolyai János király halála utáni magyarországi helyzetről, a csecsemő János Zsigmond támogatóiról, ezek főbb váraitól és birtokairól. Van olyan vélemény is, hogy a listát az Oszmán vezetés amolyan megszállási tervnek tekintette, és 1541-ben nem Ferdinánd ellen, hanem a „jánosista” Magyarország elfoglalására indult.⁶⁵

Az európai követeket a Porta információszerzésen túl dezinformálásra és információk kiszivárogtatására, pszichológiai nyomásgyakorlásra is fel tudta használni. A birodalom fénykorában a Porta éppenséggel nem törődött azzal, hogy az európaiak pontos képet kapnak hadseregéről. Sőt, pszichológiai megfontolásokból egyenesen hasznosnak ítélte, ha ellenfelei megismerik hadseregének nagyságát és erejét. Ezért engedte meg, sőt rendelte el a Porta, hogy az 1554–1555. évi Habsburg követség a perzsa hadjárat idején a táborban keresse fel Szulejmánt, és nyilván ilyen megfontolásokból parancsolta meg 1596-ban az angol, a velencei és a francia követnek, hogy kísérje el III. Mehmed szultánt – aki Szulejmán halála óta először vonult személyesen hadba – az egi hadjáratra.

A konstantinápolyi európai követségek tolmácsai

Mivel a követek nem beszéltek sem az Oszmán Birodalom hivatalos nyelvét, az Oszmán-törököt, sem a birodalomban használatos egyéb nyelveket, az Oszmán kormányfőről pedig – néhány renegát vezír, beglerbég, flottaparancsnok kivételével – nem ismerték a követek által beszélt európai nyelveket, az érintkezésben megkülönböztetett jelentőségre tettek szert a tolmácsok. Mind a követségi tolmácsok, mind pedig a szultáni kormányzat hivatalos tolmácsai, a dragománok kulcsszerepet játszottak az információk megszerzésében, illetve a beérkező hírek értékelésében.

Az európai államok konstantinápolyi követségei, a már említett nyelvi akadályok áthidalására sokáig a Galatában vagy Perában élő latin keresztényeket, a Navonikat, Grillokat, Oliveriket és Fornettiket használták tolmácsként. A Fornetti család tagjai több generáción át szolgáltak dragománként a francia követségen. Mellettük konstantinápolyi görögöket és örményeket találhatunk a francia tolmácsok között. E tolmácsok azonban továbbra is a szultán alattvalói voltak, akik a szultáni kancellárián kiállított hivatalos kinevezési okmány (*berát*) birtokában végezték munkájukat. Ennek megfelelően semmiféle diplomáciai mentességet nem élveztek. Attól is lehetett tartani, hogy némi presszió vagy megvesztegetés hatására az európai követségeken szerzett információkat továbbadják az Oszmán hatóságoknak.

Ezt ismerték fel az európai államok, amikor Velencével az élen létrehozták saját tolmácsképző intézeteiket, ahol saját alattvalóik közül képezték ki az isztambuli követségeken, illetve a kereskedelmi konzulátusokon szolgálatot teljesítő tolmácsokat. A velencei szenátus 1551 februárjában határozott arról, hogy a kancellárián szolgáló nótáriusok közül két személyt küld Konstantinápolyba, hogy a bailo házában öt éven át törökül

⁶⁵ Fodor 1991. 103. o.

tanuljanak, és sajátítsák el a török kancelláriai stílust. Ezeket az ifjakat nevezték *giovani della linguának*.⁶⁶ 1566-ban már Raguzának is volt a velenceihez hasonló iskolája a Kőztársaság konstantinápolyi követének felügyelete alatt,⁶⁷ 1669 novemberében pedig Franciaország is létrehozta a maga iskoláját Perában, hogy ott a konstantinápolyi követség és a birodalomban működő francia konzulátusok számára *enfants de langue, jeunes de langue* néven nevezett tolmácsokat neveljenek ki.⁶⁸ Az európai példákat jól ismerő Paul Rycaut, aki ekkoriban a Levant Company izmiri konzulja volt, szintén ajánlatot tett egy, a velenceiekéhez és a franciákéhoz hasonló tolmácsképző létrehozására, az angol iskola azonban soha nem jött létre.⁶⁹

Az 1547-ben alakult Habsburg állandó követség is tolmácsgondokkal küszködött. Giovanni Maria Malvezzi, aki Veltwyck 1547 nyarán történt hazautazását követően mint Ferdinánd király állandó rezidense tartózkodott az Oszmán fővárosban, eleinte Jacobus Bondoriust, a franciák tolmácsát igyekezett megnyerni, s javasolta, hogy a király fogadja fel évi 200 arany fizetéssel.⁷⁰ Ezzel eleinte Veltwyck is egyetértett, a dologból mégsem lett semmi, mert félő volt, hogy Bondorius a franciákkal összejártszik. A másik tényező, ami végül is alkalmazása ellen döntött, az volt, hogy nem élvezte Rüsttem pasa nagyvezír támogatását. Végül Malvezzi két tolmácsot is felfogadott: egy görögöt Perából, aki nagyon jól tudott törökül és olaszul és egy itáliait évi 50–50 dukátért és ellátásért, valamint két-két rend ruháért, amelynek értéke 60 koronás arany volt.⁷¹ Mivel az osztrák Habsburgok majd csak a XVII. század elején, kivált Johann Rudolf Schmidt konstantinápolyi követsége alatt (1629–1643) láttak hozzá – ugyancsak velencei mintára – a Sprachknabék, azaz a tolmács-ifjak képzéséhez és Bécs tolmácsgondjai csak az 1675-ben felállított bécsi Orientalische Akademie felállításával oldódnak meg, a XVI. században az időlegesen felfogadott idegen követségi tolmácsok mellett a konstantinápolyi Habsburg követek kénytelenek voltak igénybe venni a Porta tolmácsainak szolgálatait is.⁷²

⁶⁶ Bertelé, Tommaso: Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie. Bologna, 1932. 123., 141. o.; Preto 1975. 104. o.

⁶⁷ Lesure 1983. 137. o. (40. sz. jegyzet.)

⁶⁸ Hitzel 1995. 17–19. o.

⁶⁹ Anderson, Sonia P.: An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667–1678. Oxford, 1989. 108–109. o.

⁷⁰ Török 1930. 423. o.

⁷¹ Justus de Argento jelentése, 1548 áprilisa vagy májusa. Kiadva: Austro-Turcica, 243–250. o. №. 83., a vonatkozó rész: 249. o. A jelentést már Török Pál is használta: Török 1930. 426. o.

⁷² A XVII századi császári tolmácsokra lásd még: Kerekes Dóra: A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. Századok, 2004. 5. sz. 1189–1228. o.

A harmadik csoportot, amelynek az Oszmán információszerzésben és az információk értékelésében komoly szerepe volt, a Porta tolmácsai, azaz a dragománok alkották. A magyar dragomán szó végső soron az arab–oszmánli–török *terjuman*, *terceman*, *tercüman* (ejtsd terdzuman, terdzseman, terdzsüman) szóból, illetve ennek európai megfelelőiből eredeztethető. A kortárs Oszmán elbeszélő kútfők a többi között *dragman* és *diraĝoman* alakban használták a szót.⁷³

A dragománok kezdetben különböző európai renegátok – németek, osztrákok, magyarok, lengyelek –, 1661-től pedig a phanarióta görögök, azaz Isztambul Phanar (törökül Fener) városnegyede görög arisztokrata családjainak fiai közül kerültek ki. A portai tolmácsokra vonatkozó adataink Szulejmán szultán idejétől, kivált az európai állandó követségek felállítását követően szaporodnak meg. A követek jelentéseikben sokat foglalkoznak velük, szerepükkel, a követekhez és államukhoz való viszonyukkal, nyelvtudásukkal, a nekik adott ajándékokkal és fizetéssel. Bizonyára nem véletlen, hogy a Szulejmán-kori portai tolmácsok első összeállítója, Matuz József is főként a kiadott követjelentésekre támaszkodott sokat forgatott tanulmányában.⁷⁴ A Matuz által nem hasznosított bécsi levéltári anyag, illetve bizonyos magyar források segítségével Matuz listáját azóta többen módosították, korrigálták, s a bécsi Turcica, Hungarica és Polonica gazdag forrásai alapján pedig bizonyára még fogják a későbbiekben is.⁷⁵

A tolmácsok közül az információszerzésben érthető módon ugyanazok játszották a főszerepet, akik a Porta diplomáciájában is kulcsszereplők voltak. Szulejmán alatt két főtolmácsról és több beosztott tolmácsról írnak forrásaink, igaz időnként azt is nehéz eldönteni, hogy kit és mi alapján tekintünk fő-vagy beosztott tolmácsnak. A török levéltári források, mindenekelőtt a kinevezéseket tartalmazó ruúsz-defterek, valamint a központi hivatalok fizetési listáinak ilyen szempontú feldolgozása még várat magára. Az elkülönítést ezidáig a követjelentések mellett a tolmácsok által fordított és írt levelek alapján végezték el a kutatók. A probléma azonban az, hogy a fennmaradt latin és magyar nyelvű levelekben a dragománok saját címhasználata is ingadozó, ugyanaz a személy hol *secretarius*nak, hol *orator*nak, hol pedig *interpre*snek titulálja magát. Bonyolítja a helyzetet, hogy a tolmácsokat a Porta többször küldte követségbe Európába, s ilyenkor a külső források dragománi tisztségük említése nélkül gyakran csak csausz-ként nevezik őket. A külső forrásoknál további probléma a gyakori névtévesztés vagy névcseré (például Mehmed/Mahmud). Ezért van az, hogy komolyabb levéltári mélyfúrások nélkül, csupán az állandóan gyarapodó forráskiadások vagy eddig elhanyagolt kútfők áttanulmányozásával is rendre bővülnek és módosulnak ismereteink. Ez igaz még

⁷³ *Selânikî Mustafa Efendî: Tarih-i Selânikî. I–II. Hazırlayan: Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989. I. k. 21., 34. o.*

⁷⁴ *Matuz 1975.*

⁷⁵ Itt mindenekelőtt Michel Lesure, Ernst Dieter Petritch, Szakály Ferenc és Tardy Lajos tanulmányaira gondolok.

a legjobban feldolgozott Szulejmán-korabeli tolmácsokkal, például Junusz⁷⁶ és Ibrahim béggel⁷⁷ kapcsolatban is.

A XVII. században a renegátoktól a főszerepet a phanarióta tolmácsok veszik át az Oszmánok európai diplomáciájában és az Európa-ellenes hírszerzésben, valamint a beérkezett információk feldolgozásában, elemzésében. Ez utóbbiak itáliai iskoláztatásuknak, nyelv- és Európa-ismeretüknek köszönhetően az 1821. évi görög szabadságharcig kisajátították maguknak a Portán a főtolmácsi hivatalt, sőt rövid szünet után 1835/36-ban az első Oszmán állandó követségek felállításakor ismét komoly diplomáciai szerephez jutottak.

Az isztambuli görög arisztokrácia a XVII. század elejétől kezdte fiait európai egyetemekre, mindenekelőtt Páduába, Rómába, Genovába és Párizsba küldeni. Az Európából visszatért ifjak közül többen a birodalom legmagasabb vezetőihez is közel kerültek, hisz a nagyvezírek és vezírek, de maga a szultáni udvar is szívesen látta az európai orvostudomány legfrissebb ismereteivel felvértezve hazatért, az európai nyelvekben és politikában jártas ifjakat, akiket családi és udvari orvosként, politikai bizalmasként és tanácsadóként, vagy épp tolmácsként alkalmaztak. E görög ifjak korszerű orvosi ismereteiknek, az Európával fenntartott élő kapcsolataiknak és nyelvtudásuknak köszönhatték, hogy e pozíciókból lassan kiszorították azokat a szefárd zsidókat, akik korábban ezeket a bizalmi állásokat betöltötték. Nekik sikerült az, ami a zsidóknak sohasem: állandósították,

⁷⁶ Az első ismert fődragomán a vélhetőleg görög származású Junusz bég 1525-től állott Szulejmán szolgálatában. Matuz még úgy vélte, hogy Junusz bég csak 1541-ig volt főtolmács. Azt, hogy a hivatalt később is viselte, számos korabeli követjelentés bizonyítja az 1540-es évektől egészen 1551. június 22-én bekövetkezett haláláig. *Lesure* 1983. 127. o. (2. sz. jegyzet.); *Szakály – Tardó* 1989. 62. o. – Halálát Malvezzi titkára, Angelo Rachani 1551. június 28-án Konstantinápolyban keltezett jelentésében említette, és úgy tudta, hogy az öreg tolmács hidropsziában, azaz vízkórásban halt meg: „Il vecchio Jonusbey alli 22 del presente morse di hydropisia”. *Austro-Turcica*, 610. o. №. 237. – Halálának idejét már Lesure is megállapította vélhetőleg Rachani fent idézett jelentése alapján, bár ő egy június 26-i jelentésre hivatkozik. Az eltérés oka talán az lehet, hogy a fenti forráskiadás készítői Rachani június 28-i jelentését Török Pálnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékából adták ki, Lesure viszont a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica állagában lévő jelentést használta.

⁷⁷ Junusz utóda a lengyel renegát Ibrahim bég lett, akiről Angelo Rachani július 5-i levelében említi, hogy Junusz örökébe lépett. *Austro-Turcica*, 612. o. №. 238. – Ibrahim valamikor 1520 után született, és eredeti neve Joachim Strasz volt. Lásd *Bartoszewicz, Julian*: Ibrahim Strasz, Polak renegát, diplomata XVI wieku. *Tygodnik Ilustrowany*, 1863. 8. sz. 465–466., 483–484. o.; *Matuz* 1975. 45–46. o. – Az is ismert volt, hogy rokona volt Dutith András pécsi püspök első feleségének, magyar kapcsolataira vonatkozóan azonban újabb értékes ismeretekkel gazdagodtunk. *Ács Pál*: Dutith András török sógora. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999. 1–2. sz. 77–82. o.

Főtolmácsáá történt kinevezése előtt már mint beosztott tolmács dolgozott, és vélhetőleg ő volt az az Ibrahim tolmács, aki részt vett az 1566. évi hadjáratban és tolmácsolt János Zsigmond nevezetes zimonyi látogatásán, június 29-én. A későbbiekben többször járt követként Európa udvaraiban is. Úgy látszik hivatalát 1571. június 9-én bekövetkezett haláláig viselte. Halálát a szultáni tanács jegyzőkönyveiben 1571. július 18-án említik. A ciprusi hadjáraton lévő Pertev Mehmet pasa másodvezírhez küldött rendeletből az is látható, hogy a Portán nem volt elegendő tolmács, ezért a pasának megparancsolták, hogy a nála lévő szpáhit, akit a pasa levelek fordítására használt, azonnal küldje a fővárosba. BOA MD XII. 477. №. 916. 24. Safer. „Parancs Vezír Pertev pasának. Mivel a boldogságos küszöbönnél lévő Ibrahim tolmács meghalt és tolmácsra szükség van, elrendelem, hogy azt a szpáhit akivel leveleket fordítatol, küldd magasságos udvaromhoz. Megparancsoltam, hogy azt a szpáhit, aki azokat a leveleket fordítja erre az oldalra küldd, hogy boldogságos udvaromnál tolmácsi szolgálatot teljesítsen.” (Ezt a műhimme-kötetet időközben az Isztambuli Levéltár kiadta facsimilében és latin írásban is.)

sőt, intézményesítették azt a politikai befolyást, amit orvosi hivatásuk biztosított számukra.⁷⁸ Az a férfiú, aki az isztambuli görögség e hallatlan befolyásának alapjait megvetette, a Chiosz-i származású Panayoti Nicoussios Mamonas volt. A Paduában orvosi tanulmányokat folytatott, s jó nyelvismeretét különböző követségeken tolmácsként kamatoztató Panayotit a XVII. századi Oszmán Birodalom híres nagyvezír-dinasztiájának második tagja, a rendcsináló Köprülü Mehmed pasa fia, Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa nagyvezír (1661–1676) fogadta szolgálatába. A pasa hamar felismerte Panayoti képességeit, s 1661-ben kinevezte portai főtolmácsná. A posztot a nagyvezír alapította Panayoti számára, aki haláláig, 1673 októberéig viselte e hivatalt.⁷⁹

Ha az európai követekről tudható, hogy információ helyett gyakorta dezinformáltak, úgy mind az európai követségi, mind pedig a portai tolmácsok esetében a lojalitás kérdése vizsgálандó meg. Közismert, hogy a portai tolmácsoknak több európai állam rendszeres fizetést biztosított, cserébe információt és támogatást remélve. Malvezzi, a Habsburgok első állandó rezidense az 1546–1547. évi béketárgyalások idején javasolta, hogy Mahmud terdzsümánnak adjanak 200 aranyat, igaz, ekkor még nem azért mert híreket várhatnának tőle, hanem épp ellenkezőleg azért mert gonosz ember, aki sokat árthat Ferdinándnak, mivel ő expedálja a leveleket.⁸⁰ Mahmudról tudjuk, hogy Jacob von Pibrach bécsi zsidó kereskedő Sebold nevű fiaként látta meg a napvilágot, s talán a mohácsi csata idején vagy az 1529. évi hadjárat alkalmával esett török fogságba, majd áttérően a muszlim hitre a portai tolmácsok közé emelkedett, s mint ilyen 1541-től már befolyásos személynek számított.⁸¹ Gerhard Veltwyck sokallotta a 200 aranyat és csak százat javasolt. Malvezzi mégis 200-at adott neki, mivel szerinte Mahmud megérdemli az évi 200 aranyat, mert a Habsburg követ tőle kapta meg a franciák hazaküldött leveleiről készített másolatokat.⁸² A Habsburgok a későbbiekben is rendszeres javadalmazásban részesítették a szultán dragománjait. Tudjuk, hogy Junusz bég fődragomán szintén rendszeres fizetést húzott a Habsburg udvartól, melynek összegét a források évi 500 dukátnak mondják. Utódját, a lengyel renegát Ibrahim béget Jean de La Vigne francia követ 1558-ban szintén megvádolta azzal, hogy évi 300 dukátot kap a császártól szolgálataiért. Jóllehet a kutatás az akkori császári követ, Busbecq levelezésében ezidáig ugyan nem akadt ezt bizonyító adatokra, annyi bizonyos, hogy gazdag ajándékokban részesült, öt év alatt 340 dukát értékben. Ez azonban nem sokkal haladta meg a két beosztott tolmácsársának adott ajándékok értékét: a magyar származású Ferhád bég 287 dukát, az ugyancsak magyar renegát Murád bég pedig 239 dukát értékben kapott ajándékokat. Azt is tudjuk, hogy 1563-ban Ibrahim bég minden követ megmozgatott, hogy ő is rendszeres évi fizetséget kaphasson a császártól, miként elődje, Junusz bég.⁸³

⁷⁸ Lewis 1984. 130–131. o.

⁷⁹ Camariano 1970. 24–25. o. és Runciman 1988. 363–364. o. Runciman szerint Panayotit 1669-ben nevezték ki portai főtolmácsná.

⁸⁰ Török 1929. 423. o.

⁸¹ A konstantinápolyi Habsburg követjelentések és más levéltári anyag alapján életrajzát lásd: Petritsch 1985. 60–66. o.; Ács 2002.

⁸² Török 1929. 426. o.; Petritsch 1985. 62. o.

⁸³ Lesure 1983. 140. o., 51. jegyzet.

Utódaikról pedig Gerlach írja, hogy őket „is fizeti és ajándékozta császáruk évenként, helyük van a követek asztalánál. Tehát évenként sok száz tallér megy el dragománokra.”⁸⁴ A gyakorlat a zsitvatoroki béke után is folytatódott. A XVII. század elején a Habsburgok konstantinápolyi követei nemcsak a tolmácsokat fizették, de rendszeresen „jutalmazták” a török tárgyalódelegációk tagjait is.⁸⁵ A phanarióta tolmácsokat is fizette Bécs: Panayoti Niciussios Mamonas például évi 500 birodalmi tallért kapott az Udvari Haditanácstól.⁸⁶ Ez azonban csak részben szólt dragománi hivatalának, hisz Panayoti 1645 óta részesült rendszeres fizetésben, amikor még a nagyvezír orvosa volt. A fizetés érthető, hisz a szultánok, nagyvezírek és vezírek orvosai az európai törökellenes hírszerzésnek ugyancsak kedvelt célcsoportjai voltak.

Persze az európaiak csak addig pénzelték a dragománokat, ameddig azoktól hasznos információkat szerezhettek vagy pozícióik révén ügyeiket a Portán segíthették. Jellemző e tekintetben Mahmud dragomán esete. Malvezzi titkárának, Angelo Rachaninak 1551. július 5-én Konstantinápolyban keltezett jelentéséből tudjuk, hogy Mahmudot 15 nappal korábban ideiglenesen elmozdították hivatalából. Elképzelhető, hogy ez összefüggésbe hozható Junusz bég halálával, és Ibrahim bég fődragománná történt kinevezésével, amiről Rachani ugyanezen levelében számolt be.⁸⁷ Mahmud azonban hamarosan visszaszerezte hivatalát, s diplomáciai feladatokkal is megbízták, amint azt a későbbiekben majd látjuk. 1558-ban ismét elmozdították, s bár diplomáciai feladatokat a későbbiekben is teljesített, e második elmozdítást követően soha nem szerezte vissza korábbi jelentőségét. Súlyvesztését a Habsburg diplomácia is érezte. 1558 és 1563 között eltelt öt esztendőben Albert de Wyss egyik Ferdinándnak küldött jelentése szerint Mahmud csak 30 dukát értékben kapott ajándékot, szemben a két magyar rene-gát, Ferhát 287 dukát és Murád 239 dukát ajándékával.⁸⁸ 1564-ben a Portára az azévi 30 000 dukát „tisztas ajándékkal”⁸⁹ érkező Habsburg követek Mahmudnak már nem hoztak ajándékot. 1563-ban is csak 100 dukátot kapott.⁹⁰ A portai tolmácsok fizetése, ajándékozása természetesen nem volt titok, sőt, az isztambuli diplomáciának olyannyira szükséges kelléke volt, hogy időnként szép kis bonyodalmak származtak abból, ha egy-egy portai főtölmács nem kapta meg az őt megillető fizetséget vagy ajándékot. Ilyenkor a mulasztást elkövető állam képviselői bizton számíthattak arra, hogy a szokottnál is több nehézséggel kell majd megküzdeniük a Portán. Ebben az összefüggésben egészen más megvilágításba kerül a tolmácsok hírszolgálató, információ-kiszivárogtató tevékenysége, amely az esetek túlnyomó többségében a szultáni vezetés tudrával, a Porta külpolitikai érdekeit szem előtt tartva történt. Azt az európai követek is tudták, hogy a tolmácsok több helyről is rendszeres fizetséget és ajándékot kaptak, hisz erről mi is csak

⁸⁴ *Ungnád*, 144. o.

⁸⁵ *Hiller István*: A Habsburgok török diplomáciája a 17 század első felében. In: *Szakály* ekv. 224. o.

⁸⁶ *Meienberger* 1973. 66. o. (34. jegyzet.)

⁸⁷ *Austro-Turcica*, 612. o.

⁸⁸ *Lesure* 1983. 140. o. (51. jegyzet.)

⁸⁹ *Petritsch* 1993. 49–58. o.

⁹⁰ *Petritsch* 1985. 65. o.

az ő jelentéseiből értesülünk. A két magyar renegát, Ferhád és Murád például az erdélyi fejedelemtől is húzott fizetést.⁹¹

Lojalitásukat a szultán aligha vonta kétségbe, mert különben nemigen küldte volna a renegát tolmácsokat különféle diplomáciai megbízatásokkal újból és újból Európába. Ha a szultán nem bízott volna meg feltétlenül Mahmud terdzsümánban, bizonyára nem őt, a bécsi születésű renegátot küldi 1549 végén Bécsbe a perzsa hadjáratról beszámoló győzelmi jelentéssel.⁹² Még az is megengedhető volt, hogy az 1550. március 10-én Bécsbe érkező Mahmud felkeresse a városban élő édesanyját.⁹³ Aligha járhatott volna a lengyel Ibrahim bég 1553-ban és 1566-ban Velencében, 1568-ban Bécsben és Franciaországban, de kivált 1564-ben hazájában, Lengyelországban, ha a Porta nem bízta meg benne.⁹⁴ Haszonlóképpen, a díván feltétlen bizalmát élvezhette a magyar renegát Murád is, hisz csak így járhatott el az erdélyi ügyekben és kaphatott megbízást az 1551. évi követségre. A magyar renegát Ferhád tolmácsot pedig 1566 márciusában János Zsigmondhoz, vagy ahogyan a törökök mondták Isztefán királyhoz küldte a szultán „bizonyos ügyek” miatt.⁹⁵

Kiválasztásukban persze az is szerepet játszott, hogy nyelvismeretüknek és a diplomáciai életben szerzett tapasztalatuknak, személyes kapcsolataiknak köszönhetően rajtuk kívül kevesen rendelkeztek a feladat teljesítéséhez szükséges felkészültséggel. Nyelvismeretük, a renegátok esetében pedig az esetleges családi kötődések, rokonsági kapcsolatok alkalmassá tették őket arra, hogy tájékozódjanak, információkat gyűjtsenek az európai országokban. Mahmudnak, Ibrahimnak és társaiknak számos lehetősége nyílt, hogy diplomáciai útjaikon információt, benyomásokat és tapasztalatokat szerezzenek az európai országokról.

Akadtt azonban olyan is a renegát tolmácsok között, aki nemcsak a Porta számára szerzett információkat, hanem mindenféle ellenszolgáltatás nélkül segített egykori földijeinek. Így tett Esztéri Péter is, amikor egykori pajtásának tártá fel a török hadsereg gyöngéit és erősségeit. Esztéri a mohácsi csata utáni napokban Kis Péter nevű pajtásával Kisék Pécs környéki szőlejében játszott, amikor török martalócok fogságába esett. Pajtásának, Pécsi Kis Péternek „Krisztus örömteli kegyelméből hanyatt-homlok a legsűrűbb tüskebokrok közé futva” sikerült a martalócok karmai közül elmenekülnie. Esztéri a fogságban áttért a muszlim hitre és szép karriert futott be a Portán.⁹⁶ Tizenöt

⁹¹ Mehmed dragomán, Ferhád bég fia és a tolmácsi posztón utódja pedig 1572 októberében bizonyos adóságek fejében írt Báthori Istvánnak. De Junuszról is ismert volt, hogy a franciák is rendszeres ajándékokat küldenek neki. A követek azzal is tisztában lehettek, hogy a dragománokat a Porta gyakorta dezinformálásra is használta. Vö.: Szalay László: Erdély és a Porta (1567–1578) Pest, 1862. 57–59. o.; Ács 2002.

⁹² Schaedlinger–Römer 1983. 27. o. Az azonosításhoz lásd: Petritsch 1985. 62. o.

⁹³ Petritsch 1985. 63. o.

⁹⁴ Matuz 1975. 46–48. o. és Reyhman, Jan – Ananiasz, Zajączkowski: Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats. The Hague, 1968. 166. o.

⁹⁵ MD 5. 443. №. 1185. (1566. március 9.) Rendelet az Isztambultól Erdély királyáig útbaeső összes kádinak, amelyben megparancsolják, hogy a szilaktárook egységéből való Ferhád tolmácsot, aki némely ügyek miatt Isztefán királyhoz küldetett, a nevezettek saját területükön segítség és senkinek ne engedjék zaklatni. – Újtár Matuz is említi forrásmegjelölés nélkül: Matuz 1975. 55. o.

⁹⁶ Esztéri Péterről lásd: Szakály – Tardó 1989. 60–67. o. Lásd továbbá Bessenyei József bevezető tanulmányát Kis Péter munkájához. Pécsi Kis Péter. Magyarázat. (Régi Magyar Könyvtár. Források 2. Szerk.: Kőszeghy Péter.) Budapest, 1993. 39–41., 53. o. (Esztéri fogságba esésének körülményei.)

esztendővel később, 1541-ben már a portai tolmácsok között találjuk. A két gyermek-kori barát 1541. szeptember 6-án találkozott a Buda alatt lévő szultáni táborban, mint a két szembenálló birodalom tolmácsa. Pécsi Kis Péter ugyanis ekkor az I. Habsburg Ferdinánd király által I. Szulejmán szultánhoz küldött és Herberstein és Niclas von Salm által vezetett küldöttség mellett tolmácsi és titkári feladatokat látott el.

A törökké lett Esztéri Péter értékes információkkal szolgált barátjának a szultán táboráról. „...akkor azzal a török tolmáccsal, mint egykori tanulótársammal, barátságosan és nyájasan mindennap elbeszélgettem, a legnagyobb és legállhatatosabban őrzött titokban. Tőle a török császár táborának képét, módját és formáját, azt, hogy milyen módon készül fel a harcra, a döntő csatára (és ő még nekem a török táborban minden találmányt, szárazföldi és vízi hadieszközt meg is mutatott), mindent alaposan megtudakoltam, amit ő nekem pontosan, jóhiszeműen elmagyarázott.”⁹⁷ A két ember gyakori együttléte azért sem lehetett feltűnő, mert mindketten tolmácsok voltak, így munkájukból adódóan találkozniuk kellett. Az információk a lehető legjobb személyhez kerültek: Pécsi Kis Péter már közel egy évtizede állott hadi szolgálatban és az Oszmán hadseregről is sok mindent tudhatott, hisz 1540-ben álruhában két ízben is járt felderítő úton a török táborban. Tapasztalatait 1564-ben írott, kéziratban maradt *Exegeticon* (Magyarázat) című munkájában dolgozta fel, amelyben kiváló leírását adja a török tábornak. A szerző éleslátását bizonyítja, hogy művében a hatásos törökellenes harc két legfontosabb, a kortárs európai hadi szakértők és az utókor történészei által egyként osztott elemére mutat rá: a szekértábor előnyeire és a szultánt őrző janicsárok elleni támadás szükségességére, amely elengedhetetlen a győzelemhez.

Az európai forrásokban vissza-visszatérő téma a tolmácsok viszonya a keresztény hit-hez és az európai keresztény országokhoz. A jelentések rendre megjegyzik a tolmácsok szimpátiáját, jó szándékú támogatását. E tekintetben különösen a phanarióta tolmácsok érdekesek. Panayotiról számos ilyen jellegű feljegyzés maradt ránk. A keresztényekkel tárgyalva többször kifejtette, hogy ő jó keresztény és némi ajándékért támogatta az erdélyi fejedelem és emberei ügyét a Portán. Az érsekújvári hadjárat alkalmával a fejedelmet azzal hívatta Rozsnyai által a török táborba, hogy „kereszténységemre assecurálom, semmi bántódása nem leszen.”⁹⁸

Az efféle kinyilatkoztatások ellenére XVI–XVII. században a tolmácsok a birodalom érdekeit tartották szem előtt. Csak a későbbi századokból tudunk olyan példákat említeni, amikor a tolmácsok a nyílt hazaárulástól sem riadtak vissza, amiért – ha kitudódott – életükkel fizettek, miként több phanarióta dragomán a XVIII–XIX. században. Ekkorra az Oszmán vezetésnek már arra is számítania kellett, hogy e tolmácsok a szerzett információkat csak részlegesen továbbítják, esetleg egy-egy európai hatalom érdekeinek megfelelően torzítják, azaz a Porta felé is dezinformálnak. Ez kivált a XVIII. században vált akuttá, amikor a birodalomban az európai nagyhatalmak egyre nagyobb befolyásra tettek szert, s a tolmácsokat is megnyerték. Nem egyszer épp a vetélkedő hatalmak hív-

⁹⁷ Uo. 54. o.

⁹⁸ Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történelmi maradványai. Kiadta: Szilágyi Sándor. Pest, 1867. 329., 349–350., 514. o.

ták fel a Porta figyelmét egy-egy ilyen „hűtlen”, azaz a rivális országgal együttműködő tolmácsra, miként a franciák tették, amikor figyelmeztették az Oszmánokat, hogy egyik tolmácsuk összejátszik az oroszokkal.⁹⁹

Az Oszmán vezetésnek a portai tolmácsok által szerzett értesüléseit azonban ellenőriznie kellett. Azon külügyi szakemberek száma viszont, akik erre alkalmasak és képesek lehettek volna meglehetősen csekély volt, s jobbára az előbb említettekből kerültek ki. A politikai információk értékelése, s a külpolitikai irányvonal meghatározása végső soron a szultán, a nagyvezír, illetve a szultáni tanács hatáskörébe tartozott. Az információk feldolgozása, a külügyek tényleges vitele, a XVII. század derekáig a nisándzsi, azt követően egészen 1836-ig pedig a reiszülküktáb és irodájának feladata volt. Mivel a reiszülküktábok nem tudtak európai nyelveken ki voltak szolgáltatva a portai tolmácsoknak, akiknek befolyása a XVII. század derekától kezdve a külügyekben is érezhetően növekedett.

Konstantinápolyi zsidók

A phanarióta korszak beköszöntét megelőzően a portai információszerzésben és az információk feldolgozásában fontos szerepet játszottak a Spanyolországból és Portugáliából kiűzött, és az Oszmán Birodalomban letelepedett szefárd zsidók.¹⁰⁰ Közülük is kiemelkedik József Nászi, a híres Mendez-Nászi zsidó bankárclád tagja, aki valamennyi hitsorsosa közül a legfényesebb karriert futotta be, Naxos és a Kykládok hercegeként, azaz szandzsákbégeként, illetve I. Szulejmán majd II. Szelim szultán politikai bizalmasaként fejezve be pályafutását.¹⁰¹ Hírszerző tevékenysége nagyrészt Konstantinápolyhoz köthető, innen irányította kiterjedt kém- és ügynökhálózatát. A velencei kémelhárító szolgálatnak köszönhetően tudjuk, hogy Nászi számos ügynököt tartott Velencében és Európa számos városában, akik közül többet épp a velencei elhárítás buktatott le 1569–1574 között. Nászi ugyancsak meghatározó szerepet játszott Ciprus elfoglalásában. Szinte legott értesült a velencei arzenálban 1569. szeptember 13-ról 14-re virradó éjszaka pusztító tűzről, amelyet egyes források épp az ő emberei szabotázsakciójának tartottak.¹⁰² Mivel a hírek szerint a tűzben a velencei flotta is súlyos károkat szenvedett, persze nem akkorát, hogy ne tudta volna felkészülten várni a török háborút, a szerencsétlenség József szerint kedvező alkalmat teremtett a Ciprus elleni hadjáratához. Tervének sikerült megnyernie II. Szelim szultánt is, így meghatározó szerepe volt a velencei–török háború

⁹⁹ *Orhonlu, Cengiz*: Tercümân. İA 12/I. 178. o.

¹⁰⁰ Az Oszmán Birodalom zsidóságára máig az egyik legalaposabb munka: *Baron* 1983. Az európai és zsidó források alapján tárgyalja a kérdést. Oszmán forrásokat is használ: *Epstein* 1980. Jó, bár kissé elfogult áttekintés: *Shaw* 1991. Lásd továbbá: *Levy* 1992.; *Rodrigue* 1992.; *Rozen, Minna*: A History of the Jewish Community in Istanbul. The Formative Years, 1453–1566. Leiden–Boston, 2002. A beköltözés 500. évfordulója alkalmából könyvtárnyi irodalom született a témáról. A zsidó–Oszmán kapcsolatokra magyarul lásd: *Fodor* 1997. (További irodalommal.)

¹⁰¹ Életről: *Roth* 1948.; *Grunebaum-Ballin* 1968.

¹⁰² *Samarci, Radovan*: Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam. Sokollu Mehmed Paşa. Istanbul, 1995. 248. o.; *Pullan, Brian*: The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550–1670. New York, 1997.² 179. o.

kiújulásában, Ciprus elfoglalásában, illetve a török flotta lepantói vereségében is.¹⁰³ Épp a ciprusi hadjárat előkészületei során 1570 nyarán sikerült a velencei kémelhárításnak lebuktatnia Nászi két ügynökét, Salamo Ziziet és Chaim Cohent.¹⁰⁴ A két ügynökre ekkorra már a spanyolok is felfigyeltek, legalábbis ez látszik egy 1570-re keltezett iratból, amely címe szerint azon legalább két tucat kém és tudósító nevét, valamint rövid személyleírását (életkor, testi jellemző, haj, szakáll stb.) tartalmazza, akiket Juan Micas, azaz József Nászi tartott a keresztény országokban, s amelyben találkozhatunk a velenceiek által lebuktatott két személlyel (itt Caim Cohen és Salomone Gige névalakban), akik az irat keltének idején Lengyelországban működtek,¹⁰⁵ bizonyára azon kereskedelmi privilégium birtokában, amelyet II. Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572) adott Nászi számára cserébe a Nászi által folyósított kölcsön fejében.¹⁰⁶ Jellemző Nászi információs hálózatának gyors működésére az az eset, amelyről az isztambuli francia követ számolt be 1562-ben. Ekkor Medici Katalin egy Salviati nevű küldöttet menesztett Isztanbulba. „A vezír – írja jelentésében a francia követ – már akkor tudott Salviati isztambuli útjáról és utazása céljáról, amikor az még el sem hagyta Franciaországot. Itt a zsidó Jean Micquesen kívül nincs más, aki ezt tudathatta volna, aki faktornak nevezett emberei segítségével úgy a mi kormányunk, mint más kormányoktól szerzett értesüléseit közli a pasákkal.”¹⁰⁷

A hírszerzésnél is fontosabb volt talán József Nászinak az a képessége, hogy az európai politika és fontosabb szereplőinek, valamint az európai hatalmi és erőviszonyok ismerete alapján értelmezni és értékeln tudta a különféle csatornákon a szultáni vezetés elé kerülő, meglehetősen eltérő igazságtartalmú, gyakorta egymásnak is ellentmondó információkat. Nem véletlenül nevezte Szulejmán Józsefet „igaz tükörnek, amelyben látta a Kereszténységben lejátszódó eseményeket és amelyekből az összes országra nézve információkat szerzett.”¹⁰⁸

Ugyancsak folytatott információszerző tevékenységet József Nászi utóda, Don Alvaro Mendez, vagy zsidó nevén Salomon Abenjaish. Salomon Erzsébet királynő hűséges isztambuli faktora volt, akinek teljes bizalmát élvezte még Bartonnal, az isztambuli angol követtel szemben is.¹⁰⁹ A Portán a spanyolelles és angolbarát pártot támogatta, s fontos információkkal szolgált a szultáni vezetés számára. Ő az aki mindenkinél korábban értesítette az Oszmán vezetést a spanyol armada 1588. évi katasztrofális vereségéről, hiába próbálta azt tagadni a raguzai követ. Amikor az angol követ hírről hozta az armada pusztulását, meglepetéssel kellett hallania, hogy az Oszmán kormány már értesült az eseményről.¹¹⁰

¹⁰³ *Schloesinger* 1905. 173. o.

¹⁰⁴ *Preto* 1986. 80. o.; *Preto* 1994. 102. o.

¹⁰⁵ *Mysztowicz, Valerianus* (szerk.): *Documenta polonica ex archivo generali Hispaniae in Simancas I. Pars*. (Elementa ad Fontium Editiones, VIII.) Roma, 1963. 169–171. o. A két név: 170. o.

¹⁰⁶ *Schloesinger* 1905. 173. o.

¹⁰⁷ *Galantri* 1995. 137. o.

¹⁰⁸ *Baron* 1983. 91. o.

¹⁰⁹ *Wolf* 1928. 26. o.

¹¹⁰ *Galantri* 1995. 138. o.

A zsidók szerepe azonban nem egyértelmű, csakúgy, mint a renegátok vagy a moriszkók gyakorta kettős ügynökök, illetve szoros kapcsolatot tartanak egyes európai államokkal, kereskedőkkel és köveikkel. Násziról is állították egyesek, hogy a spanyoloknak is kémkedett. Hasonlóképp kérdéses szerepük az egész Mediterráneumban. Észak-Afrikában mind a spanyol, mind pedig az Oszmán oldalon találhatunk zsidó tolmácsokat és diplomatákat. A Cansino család tagjai például 1551 után legalább egy évszázadon keresztül dolgoztak tolmácsként, diplomataként és hírszerzőként a spanyoloknak Oránban.¹¹¹ Mégis, az európaiak számára eléggé egyértelmű, hogy a zsidók a törökök pártján állnak: a zsidókban Oszmán kémeket látnak Raguzában éppúgy,¹¹² mint Magyarországon,¹¹³ Velencében éppúgy,¹¹⁴ mint a spanyol kézen lévő Oránban, ahol 1667-ben – igaz egy inkvizítor – azzal vádolta az oráni zsidókat, hogy a muszlim elleniségnek szállítanak információkat, s az egyetlen megoldást kiűzésükben látta.¹¹⁵

Renegátok

A meghódított területek keresztény lakosai közül számosan tértek át a törökök hitére, ki önként, ki pedig kényszerűségből. Az áttérések okai között a könnyebb boldogulás, a biztatóbb karrier, gazdasági haszon éppúgy számba vehető, mint a szerelem, a barátság, a vallási meghasonlás és őszinte áttérés. A keresztény területek elleni nagyobb török hadjáratok, a magyarországi, alsó-ausztriai, erdélyi, oroszországi, lengyelországi török és tatár portyák során fogságba vettek, vagy a földközi-tengeri, fekete-tengeri török flotta és az Oszmán Vazallus észak-afrikai kalózflották fogságába került nagyszámú keresztény fogoly közül is számosan tértek át muszlim hitre. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az Oszmán Birodalom a XVI. századra Európa egyik meghatározó világbirodalma volt, gyors növekedése, a kereszténységgel szemben elért katonai sikerei, a birodalom mesés gazdagságáról, kormányzatának igazságos és hatékony voltáról, hadseregének féltelmettségéről és legyőzhetetlenségéről Európában keringő hírek sokakban vonzó alternatívaként tüntethették fel az áttérést.

Magyarországon is akadtak olyanok, akik önként vagy kényszerűségből együttműködtek az Oszmánokkal. Az áttérteket a korabeli magyar nyelvben pribékeknek nevezték. A szó a szerb-horvát *pregjelböl* ered, s jelentése: (a törökhöz) átállt, átszökött személy. Az áttértek közül többeket mint kémeket, informátorokat alkalmazott a Porta. 1543-ban az egyik Ágoston-rendi szerzetesről jelentették, hogy a szultán fő kémje, aki nemcsak Magyarországon, de még az örökös tartományokban is kémkedik.¹¹⁶ Hans Dernschwam törökországi útinaplójában éles szavakkal számolt be a renegátok hírszerző tevékenységéről:

¹¹¹ *Hirschberg* 1981. 60–69. o.

¹¹² *Biegman* 1963. 40., 108., 110. o.

¹¹³ *Baron* 1983. 464. o., 10. jegyzet.

¹¹⁴ *Preto* 1986. 80. o.

¹¹⁵ *Hirschberg* 1981. 69. o.

¹¹⁶ *Takáts* III. 313. o.

„Akik Magyarországon estek fogságba, és végtelen gonoszságukban még manapság is jobban húznak a törökhöz, mint a keresztényekhez, azok jó előre szorgosan felderítették az olyan vidékeket, amelyeken nálunk nagy urasági birtokok voltak, víztől vízig, folyótól folyóig, falutól faluig, miként az Magyarországon még mostanság is megесik. Különösen néhány híres-nevezetes, de becstelen ember a mulandó hírnév kedvéért cselekedett így – ezek azonban nem méltók arra, hogy nevükről megemlékezzenek... Mennyi vidéket, birtokot vagy országot kémleltek így már ki a törökök a törökké lett foglyok sokasága révén! Ezek a mindenre elszánt magyar földi gazemberek nap mint nap akár egy tarka selyemruháért is készek az árulásra. Ez a bosnyákok, a horvátok, a szlávok és a magyarok mamelukká és hitehagyott kereszténnyé lett tetves, rühes, átkozott, istentelen csőcseléke ezerszerte rosszabb az igazi, a született török nyomorúságos, elasszonyosodott népségnél. És ha ezek az idegen népek, melyek valaha egytől egyig Magyarországhoz tartoztak, nem lennének, akkor a török sohasem lett volna képes olyan messzire kinyúlni és a többi keresztény népet elnyomni.”¹¹⁷

A regátok azonban gyakran megbízhatatlanok, túl szoros kapcsolatot tartanak az európaiakkal, mint Junusz bég, a görög eredetű portai tolmács, aki a francia diplomatákkal fraternizál. Mások egykori földieiknek tesznek kisebb-nagyobb szolgálatokat. A genovaiak ágense, Battista Ferrari 1567-ben azért küldhetett részletes beszámolót az Oszmánok diplomáciai tevékenységről és a hadiflotta készületeiről, mert három, a szultán szolgálatában álló genovai renegát, Mocat Aga, Mostaffa Rais és Ferrato Beij informálta minderről.¹¹⁸ A Rusztem pasa nagyvezír udvarában élő Mykola Fülöpről is azt írta a Konstantinápolyban megfordult Szabó László 1558-ban, hogy az egykori esztergomi naszádos vajda kész hazáját, Magyarországot szolgálni.¹¹⁹

Gerlach számol be róla, hogy a Habsburg császárnak „hírei vannak a velencei, lengyel, erdélyi, francia, spanyol és magyar ügyekről törökök útján. Ezek közt különösen két magyar van, akik tudósításukat, újságjaikat latinul és magyarul állítják össze, és csaknem naponta küldik uramnak. Ismét az erdélyi Benckner, a heidelbergi Adam Neuser, és különösen egy titkár, aki pesti születésű, és itt a budai pasa ágense, megígérte uramnak, hogy minden levélről, melyet pasájának küldenek, másolatot készít, hogy a mieink aszerint cselekedhessenek.”¹²⁰ 1573. október 7-én keltezett levelének aláírásából az erdélyi Bencknert a kutatás „valamiféle kancelláriai munkával” foglalkozó bizonyos Amhattal (azaz Ahmettel) azonosította: „Benckner Markos, mostan Amhatt, az hatalmas császárnak egy szegény iszpáhia.”¹²¹ Ha az Ahmet és Gerlach által említett társai diplomáciai hírekkel tudtak szolgálni, illetve pasákhoz írott leveleket tudtak kiszolgáltatni, akkor nagy valószínűséggel nem az ugyancsak fontos információk birtokába jutó, különféle gazdasági, pénzügyi, katonai defterek készítésén-másolásán fáradozó Defterháne-beli írnokok között kell keresnünk renegátjainkat, hanem a szultáni

¹¹⁷ *Dernschwam, Hans*: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Budapest, 184. 213–214. o.

¹¹⁸ *Coles* 1968. 155. o.

¹¹⁹ *Takáts* III. 315. o.

¹²⁰ *Ungnád*, 169. o.

¹²¹ *Szakály* 1995. 318. o.

tanácshoz tartozó valamelyik kancelláriai ügyosztályon dolgozó írnok között.¹²² Ezek létszámát Kocsi bég III. Murád trónra-lépésének évében, azaz 1574-ben 31-re, Gerlach 1577-ben 44-re tette.¹²³ Az aláírás a néven kívül még egy nagyon fontos információt rejt számunkra: ha ugyanis igaz, hogy Ahmet a szultáni kancellárián dolgozott, akkor az aláírásból az is világosan kitűnik, hogy nem készpénzzel fizetett írnok (kjatib), vagy titkár-segéd (sáğırd) volt, hanem szolgálati birtokkal javadalmazott „iszpahia”.

Más renegátok messze túlmentek az információszerzésen, s kiszabadulásuk után részletes leírásokkal és beszámolókkal, a korai Turcica irodalom gyöngyszemeivel gazdagították kortársaik és az utókor ismereteit a birodalomról, olyannyira, hogy az Oszmánokról alkotott történeti ismereteink és török-képünk, szinte e század derekáig nagyrészt az ezekre a munkákra támaszkodó feldolgozásokból származtak.

Kereskedők

Miként arra korábbi dolgozatomban is utaltam, foglalkozásukból és életmódjukból adódóan a kereskedők kiváló kémek lehettek, hisz feltűnés nélkül közlekedhettek a keresztény és muszlim világ között, érintkezhettek a keresztény követekkel, konzulokkal, kereskedőkkel, futárokkal éppúgy, mint az Oszmán hivatalosságokkal, pasákkal és béggekkel, vagy épp török kollégáikkal. Tudjuk, hogy mind a keresztény államok, mind pedig az Oszmánok felhasználták őket az információszerzésben, s hogy a bécsi udvar „titkos levelezői” közül többen ebből a csoportból kerültek ki.¹²⁴ Magyarországi viszonylatban kivált a hódoltsági kereskedőkre lehetett számítani, hisz ők, mint Oszmán alattvalók szabadon járhattak-kelhettek az Oszmánok között, bejáratosak voltak a török végvárakba, hadjáratok esetén portékáikat a török táborokban árulhatták.¹²⁵ Konstantinápolyban százával éltek európai kereskedők, akik közül a Spanyol udvar állítólag valami 150 főt szervezett be az 1560-as évek végén.¹²⁶ Persze közülük többeket az Oszmán kormányzat is megkörnyékezett, hol jutalommal kecsegtetve, hol pedig erőszakkal fenyegetve igyekezett információkat szerezni tőlük, vagy esetleg – kivált a korábbi századokban – diplomáciai szolgálatokra is felhasználta őket. A gyakorlat Keleten később sem ismeretlen, gondoljunk csak a Sherleykre, mint a Szafavidák követére.

¹²² Az 1560-as és az 1570-es években Cornell Fleischer a Defterhanéban a defter eminin kívül mindössze két írnokot talált: *Fleischer, Cornell H.*: Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy. In: *Raiyyet Rüşumu: Essays Presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students I.* (Journal of Turkish Studies, X.) Cambridge, 1986. 139. o. – Amint arra Feridun Emecen rámutatott, Fleischer forrása bizonyára hiányos, hiszen a XVI. század elején is mintegy 7-8 fő, készpénzzel fizetett írnok vett részt a hadjáratokon. Lásd: *Emecen, Feridun M.*: Sefere Götürülen Defterlerin Defteri. In: Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu Armağan. İstanbul, 1991. 249. o. (30. sz. jegyzet.) Ezek mellett azonban még szolgálati birtokkal fizetett írnokok is voltak.

¹²³ *Thüry I.* 413. o.; *Matuz* 1975. 49. o.

¹²⁴ Az intézményre már Takáts Sándor is utalt: *Takáts I.* 100. o. A hivatal történetét röviden ismerte: *Meienberger* 1973. 83–86. o. Eddigi legteljesebb bemutatása: *Hiller* 1998. és *Kerekes Dóra*: Kémek Konstantinápolyban. A császári információszerzés szervezete és működése az Oszmán Birodalomban (1683–1699). (Doktori disszertáció, kézirat, ELTE BTK.) Budapest, 2004. 97–106. o.

¹²⁵ A hódoltsági kereskedők kémtevékenységére lásd: *Szakály* 1995. 255–273. o.

¹²⁶ *Hassiotis* 1977. 131. o.

Korábban úgy véltem, hogy annak ellenére, hogy az Oszmán kormányzat a XVI–XVIII. században nélkülözte az állandó követségek nyújtotta lehetőségeket az intézményesített információszerzés területén, a Porta rendelkezésére álló egyéb csatornák segítségével képes volt megszerezni a számára fontos információkat. A fenti összefoglalásból remélhetőleg az is világossá vált, hogy Konstantinápoly a kora újkori európai hírszerzés és kémelhárítás egyik legjelentősebb központja volt. Nemcsak az európai államok követei és tolmácsai használták ki azonban az ebben rejlő lehetőségeket. A Porta számára is a saját fővárosában tevékenykedő európai diplomaták, tolmácsok és renegátok bizonyultak az egyik leggazdagabb hírforrásnak. A szultán szolgálatába állt, vagy a birodalomban letelepedett, de európai faktor- és informátorhálózattal rendelkező (főként szefárd) zsidók, valamint a szultán görög alattvalói pedig nemcsak az európai politikára vonatkozó információk begyűjtésében, de azok értékelésében is fontos szerepet játszottak.

Ugyancsak itt elemezték azokat az információkat, amelyek a végvidéki szandzsák- és beglerbégektől vagy a vazallus államokból érkeztek. Ezeket a bégek a kor egyik legjobban működő futár- és postaszolgálatának, az ún. ulak vagy menzilhâne rendszernek köszönhetően igen rövid időn belül el tudták juttatni Konstantinápolyba. A futárszolgálat, miként annak római és bizánci előzményei, az ugyancsak kiváló Oszmán úthálózatra épült, amely maga is római és bizánci előzményekre ment vissza. A birodalom európai és anatóliai tartományait három-három fő útvonal (bal, középső és jobb szárny) és az ezekből elágazó számos mellékútvonal szelte át. A főutak Konstantinápolyból indultak ki és az európai birodalomrészen Szalonikit–Athént, Edirnet–Szófiát–Belgrádot–Budát, valamint a Krím-félszigetet kötötték össze a fővárossal. Anatóliában és a Közel-Keleten a főutak Erzurum és a Kaukázus, valamint Diyarbekir–Moszul–Bagdad–Bászra irányába, illetve Aleppót és Damaszkuszt érintve vagy Kairó vagy pedig Mekka felé vezettek. Ezeken az útvonalakon az Oszmánok futár- és postaállomásokat létesítettek, amelyek között a távolságot a lovas futárok 6 és 12 óra alatt tették meg a domborzati viszonyoktól függően, azaz az állomások kb. 20 és 70 km távolságra voltak egymástól. Bár az ulak és menzilhâne rendszerrel kapcsolatos panaszok I. Szulejmán szultán idejéből (1520–1566) is ismertek, a rendszer mégis nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az információk és hírek rövid időn belül a Porta döntéshozói elé kerültek, illetve, hogy a szultán parancsai időben eljutottak a birodalom legtávolabbi szegletébe.¹²⁷ Ismerve a kommunikációnak a birodalmak történetében játszott kitüntetett szerepét, aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az Oszmán postaszolgálat és kommunikációs hálózat nemcsak az Oszmán információszerzésben játszott fontos szerepet, de nagymértékben hozzájárult a birodalom összetartásához is.

¹²⁷ Az ulak és menzilhâne rendszerre lásd: *Colin Heywood* úttörő cikkeit: *Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century*; *The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century*; *The Via Egnatia in the Ottoman Period: The Menzilhanes of the Sol Kol in the Late 17th/Early 18th Century*. Mindegyik tanulmány újra kiadva: *Heywood* 2002. Lásd továbbá: *Halaçoğlu, Yusuf*: *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara, 2002.

Az állandó Oszmán követségek, valamint az európai hírszerzéshez hasonló struktúra hiánya az Oszmán Birodalomban tehát nem jelenti azt, hogy az Oszmánok tájékozatlanok lettek volna a számukra lényeges kérdésekben. Természetesen lehetne felhozni példákat az Oszmán vezetés időnkénti tájékozatlanságára, melléfogásaira (csakúgy, mint az európaiakéra), azonban ezekből arra következtetni, hogy az Oszmánok általában tájékozatlanok voltak az európai ügyekben, komoly hiba lenne, még ha igen befolyásos szerzők (talán nem minden hátsó gondolat nélkül) ezt hajlamosak is túldimenzionálni.¹²⁸ A kortársak mindenesetre azon a véleményen voltak, hogy az Oszmánok a XVI. század derekára az európai nagypolitika szerves részét képezve minden lényeges dologról tudtak. 1555-ben IV. Pál pápa (1555–1559) úgy nyilatkozott, hogy az Oszmánok „jobban ismerik országainkat és partjainkat, mint mi magunk.” Juan de Vega, Szicília alkirálya 1557-ben pedig úgy vélte, hogy ugyanolyan gyorsan értesültek arról, hogy mi történik a spanyol vagy az itáliai Mediterráneumban, mint a spanyol kormányzat.¹²⁹

¹²⁸ Lásd például: Lewis 1994.

¹²⁹ Rodríguez-Salgado, M. J.: *The Changing Face of Empire: Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551–1559*. Cambridge, 1988. 263. o.

HADTÖRTÉNETÍRÁS, HADÜGYI FORRADALOM ÉS AZ OSZMÁNOK

Történetírás és hadtörténetírás

Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról

*„A hadtörténetírás úgy viszonyul a történetíráshoz,
mint a katonazene a zenéhez”*

A tanulmányt nyitó, hízelgőnek aligha mondható idézet egy ismert hadtörténész kollegájától származik, és jól jellemzi, hogyan vélekednek a hadtörténetírásról némely történészek. A történetünkben szereplő hadtörténész épp az ilyen és hasonló kijelentések miatt, valamint azért ragadott tollat, hogy felhívja a figyelmet arra az ellenséges környezetre, amiben a professzionális hadtörténészek dolgoznak. A hadtörténetírás mostoha helyzete szerinte a történettudományban az utóbbi évtizedekben végbement negatív változásokkal és azzal magyarázható, hogy a hadtörténetírás a mostanában divatos történetírói áramlatok ellen úszik. A legfőbb gond szerinte abban rejlik, hogy a meghatározó történészi divatok és áramlatok túlságosan is elméletiek. Azzal még nem is lenne gondja, hogy a történészek más tudományszakoktól kölcsönöznek elméleteket és vizsgálati módszereket. A gond ott van – írja –, hogy szemben a korábbi irányzatokkal, amelyek például olyan, szintén a társadalmakat vizsgáló tudományoktól kölcsönöztek elméleteket, mint a szociológia, az új irányzatok az irodalomtudomány és a nyelvészet elméleteit használják a történeti kutatásban. Azzal azonban, hogy magukkal is elhitették, hogy a történeti források segítségével a múlt nem ismerhető meg, hisz a forrásból a forrás által leírt eseményre nem, csakis a forrás írójára vonatkozóan nyerhetők megbízható információk, teljességgel aláásták a források értékét. Ez a források szavahihetőségét elvető szemlélet láthatóan nem sok jót tartogat az állami és hadi levéltárak hivatalos irataival dolgozó hagyományos történészek és hadtörténészek számára, még akkor sem, ha ez utóbbiak is tisztában vannak a források szubjektivitásával, és azokat annak megfelelően vetik kritikai vizsgálat alá. Az ad absurdum vitt ismeretelméleti szkepszisen túl a másik baj a divatos történettudományos irányzatokkal – véli hadtörténészünk – az, hogy az újdonságot a lényeg elé helyezik. Újdonságot pedig gyakran azzal érnek el, hogy mellékes események és jelenségek jelentőségét nagyítják fel, azt állítva, hogy ezek valójában a lényeg megismeréséhez vezethetnek. Ebben az intellektuális környezetben a hagyományos politika-, diplomácia-, gazdaság-, társadalom-, vagy hadtörténet irrelevánsnak tűnik. Az államok és birodalmak közötti háborúkat, birodalmak felemelkedésének és bukásának okait kutató történészek és hadtörténészek, de még a háborúk társadalmi, gazdasági hatásaival, a háború, az erőszak és az államfejlődés kapcsolatával foglalkozó, az 1980-as és az 1990-es években divatosnak számító „új hadtörténetírás” művelői is száműzettek az irányadó szakmai folyóiratok hasábjairól.¹

Az olvasó bizonyára már rájött, hogy a fenti szakmai látélet nem a magyarországi történetírás és hadtörténetírás viszonyairól készült. E tudatosan provokatív gondola-

¹ Lynn, John A.: The Embattled Future of Academic Military History. *Journal of Modern History*, 61. (1997.) 4. sz. 777–789. o., különösen 777–783. o.

tokat az egyik élvonalbeli amerikai hadtörténész, John Lynn vetette papírra 1997-ben. Amennyiben a magyar olvasó hasonlóságot vél felfedezni az amerikai és a hazai viszonyok között, az nem a véletlen műve. Miként az sem véletlen, hogy a hadtörténetírás magyarországi helyzetét megvitató beszélgetésre csak most, majd tíz esztendővel Lynn 1997-es cikke és a német hadtörténetírás helyzetét értékelő 1998-as konferencia² után került sor. Annak tárgyalását, hogy – szemben a nemzetközi történettudománnyal, ahol a hazainál jóval gyakoribb a historiográfiai visszatekintés, önreflexió és útkeresés – a hazai történettudomány miért mutatott viszonylag szerény hajlandóságot a historiográfiai számvetésre az ezredforduló táján, és hogy a posztszocialista korszak hazai professzionális történetírásának hagyományos és „alternatív” műhelyei hogyan viszonyulnak a nemzetközi történettudományon belüli kurrens irányzatokhoz és vitákhoz, a legújabb-kori hazai historiográfiában nálam jártasabbakra hagyom.³ A következőkben csupán a történettudományon belüli útkeresésekre legérzékenyebb, a legtöbb újdonsággal, paradigmával előrukkolt és a legszélesebb olvasóközönséggel rendelkező angol nyelvű hadtörténeti irodalom néhány újabb irányzatára kívánom felhívni az olvasó figyelmét, annak reményében, hogy ezek ismerete segíthet az önreflexióban és az útkeresésben.⁴

Áttekintésem természetesen szubjektív, és példáim főként a kutatásimmal (Európa és az Oszmán Birodalom kora újkori története), valamint tágabb érdeklődési területemmel (a Közel-Kelet története) kapcsolatos irodalomból valók. Épp e korlátok miatt nem lehet tisztelnem annak megítélése, hogy mennyire értékelte helyesen John Lynn 1997-es dolgozata az amerikai professzionális hadtörténetírás akkori helyzetét. Az azonban, hogy néhány évvel korábban Paul Kennedy épp a hadtörténelem és hadtörténetírás reneszánszáról beszélt, mindenképpen elgondolkodtató,⁵ és arra figyelmeztet, hogy a hadtörténetírás iránti társadalmi és piaci igény éppúgy hullámszik, mint más társszakma esetében.

A hadtörténeti irodalom sokszínűsége

A hadtörténeti irodalom igen sokszínű. Művelői közül első helyen kell említeni azokat a professzionális hadtörténészeket, akik hadi akadémiákon és főiskolákon, a hadtudományi képzés részeként tanítják és kutatják az egyetemes és nemzeti hadtörténetet. Mások hadtörténeti és háborús múzeumok munkatársaként művelik a hadtörténetírást, főként (de természetesen nem kizárólagosan) fegyverekkel, haditechnikával, valamint

² A konferencia anyaga 2000-ben jelent meg, lásd: *Kühne – Ziemann* 2000.

³ Ezekre lásd például: *Gyáni Gábor*: Történészdiskurzusok. Budapest, 2002., különösen a „Történetírásunk az ezred fordulóján” című tanulmányt.

⁴ Természetesen ez mind a munkákban tárgyalt régiókat és témákat, mind pedig a szerzőket tekintve bővebb kategória, mint az amerikai–angol hadtörténetírás. A német és osztrák hadtörténeti irodalomra lásd: *Kühne – Ziemann* 2000.; *Broucek, Peter – Peball, Kurt*: Geschichte der österreichischen Militärhistoriographie. Köln, 2000. és *Pálffy Géza* cikkét a *Hadtörténelmi Közlemények* 2006. évi 2. számában, 538–559. o. A francia nyelvű újabb irodalom egy reprezentatív munkája: *Chagniot, Jean*: Guerre et Société à l'Époque Moderne. Paris, 2001.

⁵ *Kennedy, Paul*: The Fall and Rise of Military History. *MHQ: Quarterly Journal of Military History*, 3. (Winter, 1991.) Lynn úgy vélte, hogy Kennedy túlságosan (bár nem alaptalanul) optimista volt, mert a szakmát épp a csúcson értékelte, ahonnan azonban az út lefelé vezetett.

a hadseregek tárgyi emlékeivel és anyagi kultúrájával foglalkozva. Megint mások hadi és katonai levéltárak levéltárosaként és kutatójaként gazdagítják a hadtörténeti irodalmat. Jóval kevesebben vannak azok, akik hivatásos hadtörténészként egyetemi tanszékeken foglalkoznak hadtörténelemmel. Amerikai viszonylatban John Lynn főként ez utóbbiak mostoha helyzetével foglalkozott, figyelmeztetve arra, hogy ha az egyetemekről és főiskolákról visszaszorul a hadtörténelem, az nemcsak a tudományos utánpótlást veszélyezteti, de hosszú távon a szakma beszűküléséhez és a professzionális hadtörténetírás sokszínűségének elvesztéséhez vezethet, hisz a katonai akadémiákon művelt hadtörténetírás értelemszerűen sokkal pragmatikusabb.⁶

A hadtörténészek mellett szép számmal vannak olyan társadalom-, gazdaság-, technika- vagy művelődéstörténészek, szociológusok, politológusok, közgazdászok, antropológusok és más társadalomtudósok, akik saját szakmájukból érkeztek a hadtörténet-íráshoz, vagy tettek hosszabb-rövidebb kitérőt a hadtörténelem területére. Ez utóbbiak száma jóval nagyobb, az általuk kutatott témák igen sokrétűek, és amint látni fogjuk, az utóbbi évtizedek számos újító irányzata, a szakma egy-egy meghatározó, paradigma-teremtő monográfiája épp ezekhez a történészekhez és társadalomtudósokhoz kapcsolható. Írásom első fele főként ez utóbbiak munkájával foglalkozik. A második részben pedig a könyvpiac és a hadtörténetírás kapcsolatát vizsgálva azt tekintem át, hogy a professzionális hadtörténetírás és a népszerű hadtörténetírás hogyan egyeztethető össze.⁷

A „hadügyi forradalom” elmélete körül kialakult vita és a vita hatása a történettudományra

Bár az utóbbi időben Magyarországon is szinte minden XVI–XVII. századi hadtörténeti tanulmányban vagy összefoglaló munkában illik hivatkozni a „hadügyi forradalom” elméletére, e hivatkozások zöme amolyan tiszteletkör-hivatkozás, és csak kevesen vették a fáradságot, hogy valóban belenézzenek a könyvtáryi irodalomba és még ennél is kevesebben, hogy az elméletet saját kutatások alapján teszteljék.⁸ Mint ismeretes, az elmélet eredeti változatban Michael Roberts nevéhez fűződik, aki épp fél évszázada, 1956-ban jelentette meg a belfasti Queen’s Universityn egy esztendővel korábban *The Military Revolution, 1560–1660* címmel tartott előadását.⁹ Roberts – aki a XVII. századi svéd történelem s kivált Gusztáv Adolf uralkodásának (1611–1632) kutatója volt – megállapításait svéd történelmi ismereteire és a harmincéves háború eseményeire alapozta. Szerinte az európai hadügy fejlődésében 1560 és 1660 között bekövetkezett forradalmi változások egyik legfontosabbika a taktika területén történt. A lándzsát és a pikát kiszorította az íj és a puská, s a feudális lovagi seregeket legyőzték a lineáris harcrendben

⁶ Lynn cikke mellett az amerikai professzionális hadtörténetírásról jó áttekintés még: *Coffman, Edward M.: The Course of Military History in the United States Since World War II. Journal of Modern History*, 61. (1997.) 4. sz. 761–775. o., amely ugyancsak pesszimista kicsengésű.

⁷ Az angol nyelvű hadtörténetírás helyzetéről, problémáiról és lehetséges főbb irányairól imponálóan nagyívű áttekintést nyújt *Black, Jeremy: Rethinking Military History*. London and New York, 2004.

⁸ Lásd a következő alfejezetet!

⁹ *Roberts* 1956.

folyamatosan tüzelő puskások. Ezzel egy időben robbanásszerű növekedés következett be a hadseregek létszámában. Egyes európai országokban akár tízszeresére is emelkedhetett a fegyverben tartott katonák száma. A nagyobb hadseregekkel pedig már csak olyan hadvezetés tudott operálni, amely a korábbinál összetettebb stratégiai feladatok megoldására is képes volt. Ezeket a hadseregeket a hadjáratok és háborúk után már nem volt érdemes szélnek eresztetni, azaz a folyamat az állandó hadseregek létrejöttét segítette elő. A nagyobb hadseregekkel vívott, elhúzódó háborúk ugyanakkor a korábbinál lényegesen nagyobb terhet róttak a társadalomra, a gazdaságra és az állami adminisztrációra is. Roberts szerint az új hadseregeknek hosszabb távon meghatározó szerepük volt az abszolutista államok kiépítésében, amennyiben e hadseregek birtokában az erőegyensúly az uralkodó és a rendek harcában végérvényesen az előbbi javára billent el. Roberts munkája azonban sokáig vajmi kevés hatással volt kollégáira. A hadtörténet nem volt divatos a gazdaság-, társadalom-, kultur- és tudománytörténészek körében, akiket főként az európai válságfolyamatok („*The Crisis of the Seventeenth Century*” debate) kutatása kötött le, ami azért ironikus, mert Roberts átfogó tézise egyfajta magyarázattal szolgált a XVII. századi válságra.¹⁰ Az elméletet két évtizeddel később Geoffrey Parker – először mint annak óvatos támogatója, majd mint lelkes védelmezője és továbbfejlesztője – emelte be a történeti irodalom főcsapásába. A Németalföldön harcoló spanyol seregekről írott monográfiájára¹¹ és újabb kutatásaira támaszkodva Parker jelentősen kitágította Roberts elméletét mind térben, mind pedig időben, és imponálón gazdag forrásanyaggal erősítette meg annak illusztratív bázisát.¹² Parker érvrendszerében a tűzfegyverek és általában a haditechnika központi szerepet kaptak. A kézi tűzfegyverek elterjedése, az ezekkel felfegyverzett gyalogság, az ostromágyúk és az ezek ellen emelt új típusú itáliai erődépítéssel (*trace italienne*) mind a parkeri tézis kulcselemei. Ezek a változások Parker szerint együttesen voltak felelősek az európai hadügy forradalmi változásaiért, és döntő hatást gyakoroltak az államfejlődésre, a gazdaságra és a társadalomra. Csak a központi hatalom volt ugyanis képes hatalmas ágyúparkok és erődítési rendszerek, illetve az ezek elhúzódó ostromához szükséges egyre duzzadó létszámú hadseregek felállítására és fenntartására. A hadügyi változások tehát a központi hatalom megerősödéséhez és az abszolutista államok kialakulásához vezettek. A tűzerő jelentős növekedése az újonnan felállított és új típusú tengerjáró flottákon pedig Európa javára billentette az erőegyensúlyt. A folyamat lassú volt, de a hadügyi forradalomnak köszönhetően 1800 tájára Európa gyarmati terjeszkedése a világ jelentős részén bekövetkezett.

Miként az a parkerizmusra hasonló nagy ívű áttekintések és elméletek esetében lenni szokott, Parker nézetei meglehetősen megosztották a szakmát. Az elmélet támogatóinak és kritikusainak se szeri, se száma.¹³ Roberts és Parker nézeteit az elsők között kérdőjelezte meg Jeremy Black rövid, de igen gondolatébresztő monográfiájában.¹⁴ Vizsgálatai során

¹⁰ A vita jó összefoglalása: *Rabb, Theodore K.*: The Struggle for Stability in Early Modern Europe. New York, 1975., aki historiográfiai áttekintésében megemlíti Roberts munkáját is (*Roberts* 1956.).

¹¹ *Parker* 1972.

¹² *Parker* 1976.; *Parker* 1988.

¹³ Az elmélet támogatói közül lásd például: *Duffy* 1980. és *McNeill* 1982.

¹⁴ *Black* 1991.

úgy látta, hogy a Roberts és Parker által leírt változások csak Európa egyes részeit érintették, s a kontinens egyéb területein ezek a forradalminak tekintett átalakulások egyáltalán nem vagy csak részlegesen figyelhetők meg. Mint a XVIII. századi európai történelem specialistája, úgy látta, hogy az 1660-tól kezdődő évszázadban végbement hadügyi változások jelentőségüket tekintve jóval nagyobbak voltak, mint a Roberts és Parker által megjelölt időszakban végbementek. A korábbi véleményekkel ellentétben úgy vélte, hogy nem az abszolutizmus volt a hadügyi változások következménye, hanem éppenséggel fordítva, az abszolutista rendszernek volt köszönhető a hadügy reformja. Black könyvében többször is hangsúlyozta az európai történelem sokszínűségét, s ezért úgy vélte, hogy minden elmélet és modell csak részlegesen képes leírni a hadügy kora újkori változásait. Következésképpen saját modelljét sem tartotta egyébnek, mint egynek a lehetséges megközelítések közül. Black másik nagy érdeme, hogy szakítva a Nyugat-Európa-központú korábbi szemléletekkel, vizsgálatait során kitért Kelet-Európára és az Oszmán Birodalomra is. Későbbi munkáiban szemléletét tovább tágitotta, és a hadügy globális változásaival foglalkozó munkájában nyugat-európai iskolázottságú történésztől korábban nem látott tájékozottságot mutatott az ázsiai és az afrikai történelem és hadtörténelem területén is.¹⁵

Bár a fentiekben ismertetett elméletek számos nehezen védhető gondolatot tartalmaznak, érdemük, hogy a hadügy kora újkori fejlődését ismét a történeti kutatások homlokterébe állították, s a katonai tényezőt „egyenrangúsították” a gazdasági és társadalmi tényezőkkel.¹⁶ A vita természetesen azóta is folytatódik.¹⁷

Különösen érdekes az, ahogyan a szakma Parkernek a haditechnika fejlődésével és e fejlődés történelmi jelentőségével kapcsolatos nézeteit fogadta. Amíg egyesek Parkert egyenesen technológiai determinizmussal vádolták meg,¹⁸ addig mások beemelték a parkeri nézeteket és példákat nagyívű történelmi áttekintéseikbe. Történészek sora vizsgálta a haditechnika és különösen a tűzfegyverek szerepét a történelemben. Gazdaság-, technika- és hadtörténészek serege tanulmányozta, hogy milyen szerepet játszott a haditechnika és a fegyveripar az európai és a globális katonai konfliktusokban, államok felemelkedésében és bukásában.¹⁹

Roberts és Parker elvitathatatlan érdeme abban van, hogy a hagyományos hadtörténetírás helyett egy új megközelítési modellt ajánlottak, s ezzel a hadtörténetet újra beemelték a modern történettudomány érdeklődésébe. Az általuk kiváltott vita felpezsdítette a szakmát, és az 1980-as években számos olyan összefoglaló jellegű monográfia született, amelyek az új szemlélet jegyében tárgyalták az európai háborúk történetét, valamint e háborúk és a társadalom összefüggéseit.²⁰ Mindezen munkákból ma már jól is-

¹⁵ Black 1998.

¹⁶ Vö.: Lynn 1991.

¹⁷ Ezek jó összefoglalása: Rogers, Clifford J.: *The Military Revolution in History and Historiography*. In: Rogers 1995. 1–10. o. A kötet tartalmazza a legfontosabb tanulmányok zömét is.

¹⁸ Lásd például: Hall – DeVries 1990. 500–507. o.

¹⁹ Lásd például: Cipolla 1965.; Ayalon 1956.; Guilmartin 1974.; McNeill 1982.; DeVries, Kelly: *Medieval Military Technology*. Peterborough, Ontario, 1992.; Hall 1997.; Crosby 2002.

²⁰ Mallett – Haie 1984.; Hale, J(ohn) R.: *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*. London, 1985.; Anderson 1988. Az 1980-as évek vonatkozó irodalmának egy részéről jó áttekintést ad: Roland 1993. és Lynn 1991.

mert, hogy a háború a XVI–XVII. századi államok számára a legnagyobb, a társadalom és a gazdaság számára pedig a legterhesebb vállalkozássá vált. Ami pedig a fegyverek és a haditechnika jelentőségét illeti: még Parker kritikusi is kénytelenek számításba venni az európai államok „egyesített” tűzerejének az európai államok globális terjeszkedésében és a gyarmatosításban játszott szerepét, még akkor is, ha ma már a gazdaság, a haditechnika és az államfejlődés kapcsolatát sokkal árnyaltabban látja a szakma.²¹ A hadügyi forradalom elmélete tehát továbbra is nagy hatással van a történészekre, de az elmélet hatása fellelhető a geopolitikával vagy az államfejlődéssel foglalkozó munkákban, valamint az újabb világtörténeti összefoglalókban is.²²

Az „új hadtörténetírás” és a magyar történeti, hadtörténeti irodalom

Perjés Gézát a szélesebb nagyközönség nagy vitát kavart Mohács könyve kapcsán ismerte meg, amely számos eredeti megfigyelés és kérdésfelvetés mellett legalább annyi vitatható elemzést és következtetést tartalmaz. Azt már csak a szűkebb szakma tartja számon, hogy Perjés az elsők között művelte nemzetközi szinten is az „új hadtörténetírást” akkor, amikor erre a műfajra sem külhonban, sem pedig Magyarországon nem akasztották még rá az „új” jelzőt. A XVII. századi mezőgazdaság, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia összefüggéseiről írott tanulmánya a nemzetközi gazdaság- és hadtörténetírásban is eredetinek számított.²³ A tanulmány úttörő jellegét és maradandó értékét mutatja, hogy annak évekkel később megjelent rövidebb angol változatára a nemzetközi szakirodalomban rendszeresen hivatkoznak, és az bekerült a kora újkori európai hadtörténettel kapcsolatos fontosabb munkákat tartalmazó, 2005-ben kiadott válogatott tanulmánykötetbe is.²⁴ Perjés Zrínyi Miklósról vagy Montecuccoliról írott tanulmányaiban is többször foglalkozott az európai és a magyar hadügy XVI–XVII. századi helyzetével.²⁵

A „hadügyi forradalommal” kapcsolatos vitákba több XVI–XVII. századdal foglalkozó magyar történész és hadtörténész is bekapcsolódott, bizonyítva, hogy egy-egy meghatározó nemzetközi szakmai vitához a nyugat-európai és amerikai kollégák által kevésbé ismert régió kutatója is szolgálhat fontos, érdemi mondanivalóval, saját forrásai és ismeretei alapján. Michael Roberts és Geoffrey Parker elméleteit tudtommal először Kelenik József ismertette a magyarországi szakirodalomban. Ellentétben számos külföldi történésszel, Kelenik nem vitatta Parker elméletének alapelemeit. Sőt, épp azokat felhasználva azt igyekezett bizonyítani, hogy a hadügyi forradalom jelenségei a Parker által megjelölt területeken túl, így például Magyarországon is megfigyelhetők. Az általa

²¹ Lásd például: *Black* 1998.

²² Lásd például: *Kennedy* 1989.; *Tilly* 1990.; *Downing* 1992. Még azok is kénytelenek foglalkozni vele, akik elvetik Parker elméletét. Lásd például: *Spruy* 1994.; *McNeill, R. John – McNeill, William H.*: *The Human Web: A Bird's-eye View of World History*. New York, 2003.

²³ *Perjés* 1963.

²⁴ *Perjés, Géza*: *Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century*, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16. (1970.) 1–2. sz. 1–52. o. Újra kiadva in: *Black* 2005.

²⁵ *Perjés Géza* munkáira lásd: *Perjés Géza* műveinek bibliográfiája 1950–2005. Összeállította *Andaházi Szeghy Viktor*. In: *Hausner Gábor* (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005. 835–850. o.

felhasznált toborzási utasításokból (*Bestellungen*) arra következtetett, hogy a tizenöt éves háború idején hazánkban harcoló császári-királyi toborzású seregek mind a kézi lőfegyverek számát, mind pedig minőségét tekintve nyugat-európai színvonalon állottak.²⁶

Magam is többször foglalkoztam a hadügyi forradalom elméletével. Miután röviden ismertettem az elméletet és több Parkert kritizáló, illetve elméletére építő munkát (Jeremy Black, David Ralston, Brian M. Downing), saját kutatásaim alapján bíráltam Parker Európa-központúságát és az Oszmán Birodalommal, annak haderejével kapcsolatos számos nézetét.²⁷ Eredményeim zömét a szakma elfogadta, és azok hatására Parker is több helyen módosította az Oszmánokkal kapcsolatos nézeteit.²⁸ Az utóbbi években számos magyar kolléga is hozzászólt a vitához. Domokos György a magyarországi itáliai várépítéssel kapcsolatán, Czigány István a XVII. századi magyar haderőről szóló monográfiájában, B. Szabó János pedig Mohács kapcsán foglalkozott a hadügyi forradalom magyarországi jelenségeivel.²⁹ E munkák valódi értéke (amellett, hogy röviden összefoglalják a hadügyi forradalom elmélete körül kialakult vitát, általában ismertetve a legújabb műveket is) abban van, hogy saját kutatások alapján tudnak érdemben bekapcsolódni egy fontos nemzetközi vitába.

Történelem, hadtörténet és könyvpiac

A vészjóslatok ellenére a történelem és a történeti irodalom iránti érdeklődés minden eddiginél élénkebb átpolitizált világunkban. Az amerikai könyvkiadási statisztikák azt mutatják, hogy 1993 és 2003 között az évente publikált történelmi tárgyú művek száma több mint 60%-kal növekedett. Bár ez jelentősen elmarad az életrajzok (132%) és a vallási tárgyú munkák (116%) növekedési üteme mögött, a példányszámot tekintve a történeti munkák messze megelőzik mindkét kategóriában kiadott könyveket. 2003-ban a felnőtt és ifjúsági szépirodalom, valamint a „szociológia és közgazdaságtan” összevont kategóriája után a történeti irodalom a harmadik helyen szerepelt a maga 6,3%-os piaci részesedésével.

²⁶ Kelenik 1990. 85–95. o.; Kelenik 1991a.; Keleik 1991b.; Kelenik József: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: *Petercsák Tivadar* (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században.* (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997. 27–41. o. A tanulmány egy rövidebb angol fordításására lásd: *Uő: The Military Revolution in Hungary.* In: *Dávid, Géza and Fodor, Pál* (eds.): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest.* Leiden–Boston–Köln, 2000. 117–159. o.

²⁷ Lásd az „Oszmán monstrumlóvegek...” című tanulmányt kötetünkben.; Ágoston 1994b. 158. o.; „Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok” című tanulmánykötetünkben.; Ágoston Gábor: A hadügyi forradalom: háború, gazdaság és társadalom összefüggései a kora újkori Európában. *Rubicon*, 1996/7.; Ágoston 1988.; Ágoston 2005.

²⁸ Parker könyvének újabb kiadásából már hiányoznak az általam bírált részek. Lásd: *Parker* 1999., továbbá: *Kolodziejczyk* 1999.; *Murphy* 1999.; *Imber* 2002.; *Chase, Kenneth*: *Firearms: A Global History to 1700.* Cambridge, 2003.; *Şakul, Kahraman*: *Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirilmesi. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1. (2003.) 2. sz. 529–571. o.

²⁹ Lásd: *Domokos György*: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundálómester Magyarországon.* Budapest, 2000.; *Czigány István*: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe.* Budapest, 2004.; *B. Szabó János*: *A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I. és II. rész. Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004.) 2. sz. 443–480. o. és *Uo.*, 118. (2005.) 3. sz. 573–624. o.

A statisztikák ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy milyen érzékenyen reagál a könyvpiac a gazdaság mozgásaira. A 2001. szeptember 11-i terrortámadás utáni általános gazdasági recessziót követően, 2001 és 2002 között az USA-ban kiadott történeti munkák száma (7929) 12%-kal volt kevesebb, mint az előző évben (9028). Ahogy azonban a piac iránti bizalom visszatért, a kiadók minden eddiginél több történelemmel kapcsolatos munkát adtak ki: a 2003-ban kiadott 10 439 mű nemcsak a mélypontnak számító 2002. év termését szárnyalta túl majd egy harmaddal, de a visszaesés előtti 2001-hez képest is jelentős növekedést mutatott. Hasonlóan kedvező tendenciákat jeleznek a könyvtári állományok gyarapodásával kapcsolatos statisztikák. A Blackwell's Book Services által az amerikai egyetemi és főiskolai könyvtárak számára összeállított könyvajánló lista a 2003–2004-es tanévben az összes tudományágban több mint 40 ezer művet ajánlott megvásárlásra, köztük 3904 történelmi tárgyú munkát, ami 9%-os részesedést jelent. A kép persze csalóka, hisz a fenti művek zöme nem történettudományi szakmonográfia, hanem kereskedelmi kiadók által kiadott történelmi népszerűsítő irodalom. Az amerikai egyetemi kiadók által 2003-ban kiadott történeti szakmonográfiák (1135) az USA-ban megjelent összes történeti tárgyú munkának csupán 11%-át tették ki. További negatívum, hogy ezek nagy része viszonylag kis példányszámban (témától, korszaktól és specializációtól függően 700-tól néhány ezer példányig) kiadott viszonylag drága könyv. Bár e munkák bekerülnek a legfontosabb egyetemek könyvtáraiba – hisz a Blackwell ajánlási listáján szereplő történeti tárgyú munkák mintegy 41,5%-a ilyen, egyetemi kiadók által kiadott szakmonográfia volt 2003-ban –, a témában mester vagy doktori képzést nem folytató egyetemekre és a főiskolák zömére már nem jutnak el, nem is beszélve a szélesebb olvasóközönségről. A nagyközönség ismereteit jobbra a sokkal nagyobb példányszámban és olcsón elérhető történeti népszerűsítő irodalomból szerzi.³⁰

Ma már a legrangosabb egyetemi kiadók is kénytelenek kiadói politikájukat a könyvpiaci igényeihez alakítani, mivel egyre kevesebb szubvenciót kapnak az egyetemektől, amiből a történeti szakmonográfiák kiadásából származó deficitet fedezhetik.³¹ Még érzékenyebb a helyzete a vezető angliai egyetemi kiadóknak. Mivel az oxfordi vagy a cambridgei tandíj minimális (hatoda-nyolcada az elit amerikai magánegyetemeken fizetett tandíjnak), alapítványaik pedig eltörpülnek az elit amerikai egyetemek alapítványai mellett,³² ezért az egyetemek bevételeinek egy része az egyetemi kiadók nyereségéből szár-

³⁰ <http://www.historians.org/perspectives/issues2004/0410/0410new2.cfm> Robert B. Townsend, Publishing in 2003: One for the History Books? Robert Townsend az American Historical Association, a történészek legfontosabb amerikai szakmai és érdekvédelmi szervezetének kutatásért és kiadásért felelős igazgatója volt a tanulmány írásakor.

³¹ A Rutgers University Press igazgatója szerint egy átlagos történelmi szakmonográfián a kiadó vesztesége 10 000 dollár. Uo.

³² Oxford 3,7 milliárd dolláros alapítványa eltörpül Harvard 22 milliárdos vagy Stanford 13 milliárdos alapítványa mellett. Oxford 860 millió dolláros éves jövedelmének 30%-át még mindig az állami támogatás teszi ki. A tandíj (amelyet 2006-tól emeltek 2100 dollárról 5600 dollárra) és az állami támogatás még így is csak mintegy felét fedezi annak az 35 000 dollárnak, amibe egy oxfordi egyetemi hallgató éves képzése kerül. Minderre lásd: Reed, Stanley: The Reeducation of Oxford. *Business Week*, February 14, 2005. 48. o., illetve, Costing, Funding and Sustaining Higher Education: A Case Study of Oxford University. (Unpublished report by OxCHEPS, February 2004) Lásd: <http://oxcheps.new.ox.ac.uk/MainSite%20pages/papers.html>.

mazik. Ez viszont számos kompromisszumot eredményez: a nem rentábilis sorozatok megszüntetését, a példányszámok csökkentését, a könyvárak emelését és a piaci igények fokozottabb figyelembe vételét. Ez utóbbi a többi között azt jelenti, hogy a kiadók a szakmonográfiákat a piaci igények szerint is rostálják – előnyben részesítve a legújabb kori műveket és sikertémákat (iszlám, terrorizmus stb.) –, illetve, hogy a szakmonográfiák, összefoglaló kézikönyvek mellett az egyetemi kiadók palettáin is megjelentek az egyetemi hallgatókat megcélzó tankönyvként is használható munkák vagy a történelem iránt érdeklődő művelt nagyközönségnek szánt áttekintések, monográfiák.

A hadtörténetírás sikertémái

A történeti munkák kapcsán megfigyelt trendek talán még fokozottabban érvényesek a hadtörténeti irodalomra. Az angol nyelvű könyvpiac igényeinek és a könyvkiadók kiadói politikájának megismerése céljából elegendő végigtekinteni a legnagyobb amerikai könyváruházak (Borders, Barnes and Noble) polcain, vagy megnézni, hogy milyen könyvek vásárolhatók a világ legnagyobb internetes könyvkereskedésében az *amazon.com*-on a „history of war,” a „warfare”, vagy a „military” kategóriákban és, hogy az egyes kategóriákon belül mely könyvek a legnépszerűbbek.³³

Ezekből az látható, hogy a legnépszerűbb témák – az amerikai társadalom és elit meglehetősen rövid történelmi emlékezetét tekintve aligha meglepően – a világháborúk, kivált a második világháború, illetve a vietnámi háború és újabban az USA katonai szerepvállalása a Közel-Keleten (az első Öböl-háború vagy az Irak ellen 2003. március 19-én indított második Öböl-háború). Ezek a művek általában az ún. „operational warfare studies” kategóriájába tartoznak. A csaták és hadműveletek története egyébként is a legnépszerűbb műfaja a hadtörténeti irodalomnak (és számos hadtörténész szerint ez a hadtörténetírás igazi területe), amit az is jól mutat, hogy az ilyen munkák kiadására külön kiadók, kiadói sorozatok szakosodtak (Pen and Sword, Osprey stb.). Az angliai *Pen and Sword* sorozatban a népszerűségi listát a második világháború vezeti, amellyel kapcsolatban a kiadó a sorozatban eddig majd 170 könyvet jelentetett meg. Az első világháborúról ugyanitt 103 könyv kapható. Ugyanennél a kiadónál a harci repülőgépekről, légi csatákról 90 könyv, míg a tengeri hadviseléssel és csatákkal kapcsolatban majd 70 munka jelent meg. Ugyancsak népszerűek az egyes haderőnemekkel és katonai egységekkel foglalkozó könyvek, amelyekből a sorozatban eddig 42 kötet látott napvilágot, köztük a brit lovasság történetét 1816 és 1919 (1939) között bemutató nyolckötetes munka. Ezzel szemben a középkori hadviseléssel csak kilenc, az ókori hadviseléssel pedig mindössze négy könyv foglalkozik a sorozatban.³⁴

E népszerű sorozatok és könyvek szerzői általában sem egyetemi állásokkal (és az ezzel járó belső és külső ösztöndíjakkal, kutatási támogatással), sem pedig más intézményi háttérrel nem rendelkeznek. Kenyerüket valóban tollukkal keresik, ami nagyban befo-

³³ Az *amazon.com* francia és német változatai természetesen hasonlóképp alkalmasak a francia vagy a német nyelvű könyvpiac szondázására.

³⁴ Lásd: <http://www.pen-and-sword.co.uk/home.php> <http://www.pen-and-sword.co.uk/home.php>.

lyásolja mind témaválasztásukat, mind pedig e munkák színvonalát. Aligha meglepő, hogy e szerzők szinte kivétel nélkül a piac által visszaigazolt sikertémákat választják. Mivel levéltári kutatásokra általában sem módjuk nincs, sem pedig az ilyen kutatásokhoz szükséges képzettséggel nem rendelkeznek, nagyrészt az elérhető feldolgozások és kiadott források alapján írják meg – sokadszorra – a már ismert háborúkat és csatákat, általában megismételve a korábbi irodalom hibáit és hiányosságait.³⁵ Aligha meglepő tehát, ha például a második világháborúról szóló munkákban a keleti front eseményei vagy a szovjet hadsereg, de még a német hadműveletek is háttérbe szorulnak. Ebben a közegben a keleti fronttal vagy a szovjet hadsereggel foglalkozó munkák, kivált, ha azok eddig ismeretlen forrásokon nyugszanak és a hadtörténeti-történeti irodalom kurrens irányzataira is tekintettel vannak, biztos sikerre számíthatnak, ami mindenképpen jó hír hazai hadtörténészeink számára. Ungváry Krisztián Magyarországon méltán sikeres *Budapest ostroma* épp azért törhetett be az angol–amerikai könyvpiacra, és érhetett meg ott is több kiadást, mert magas színvonalon megfelelt a fenti kívánalmaknak. Persze ehhez kellett egy jó fordító, egy ajánló előszó az egyik legismertebb amerikai történész (a melleleg magyar származású John Lukacs) tollából, valamint a tudományos monográfiák kiadásában elismert angol kereskedelmi kiadó (I. B. Tauris), illetve egy jó nevű amerikai egyetemi könyvkiadó (Yale University Press) az amerikai kiadáshoz.³⁶

A háborúk, hadjáratok és hadműveletek, illetve csaták mellett ugyancsak keresettek a fegyverekkel és fegyverrendszerekkel, így például a tűzfegyverekkel, a harckocsikkal és bombázókkal foglalkozó munkák. Különösen népszerűek a bombázókról, légi csatákról és a légierőkről szóló művek, ami talán az amerikai hadsereg és általában az amerikai társadalom haditechnika és a korszerű fegyverrendszerek iránti túlzott bizalmával is magyarázható. A nagyobb amerikai könyvtárakban a második világháború egyik legismertebb amerikai nehézbombázójáról, a B-17 „repülő erődről” legalább két tucat olyan könyv található, amelyek az utóbbi bő két évtizedben láttak napvilágot.³⁷

³⁵ A legújabb háborúkkal kapcsolatban a helyzet némileg más, hisz például a 2003-as iraki háborúról szóló, alább idézendő munkák nagy részét katonák, katonai szakértők, hadtörténészek vagy újságírók írták, általában jelentős intézményi támogatással.

³⁶ Ungváry, Krisztián: *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II*. (Translated from the Hungarian by Ladislaus Lob, with a foreword by John Lukacs.) London, 2002.¹, 2003.², 2004.⁴, illetve New Haven, Yale University Press, 2005., az angliai kiadás eredetileg „Battle for Budapest: One Hundred Days in World War II” címmel jelent meg. Mindkettőt megelőzte a német fordítás: *Die Schlacht um Budapest: Stalingrad an der Donau 1944/45*. (Aus dem Ungarischen von Thomas Zöbelin und Zoltán Imre.) München, Herbig, 1999.

³⁷ A legfrissebb munkák közül illusztrációként lásd például: Rudhall, Robert J.: *The FlyPast Book of the B-17 Flying Fortress*. Stamford, 2002.; Salecker, Gene Eric: *Fortress against the Sun: The B-17 Flying Fortress in the Pacific*, Conshohocken, PA, 2001.; Caidin, Martin: *The B-17: The Flying Forts*. New York, 2001.; Jackson, Robert: *The B-17 Flying Fortress*. Osceola, WI, 2001.; Johnsen, Frederick: *B-17 Flying Fortress: The Symbol of Second World War Air Power*. New York, 2000.; Üő. Boeing B-17 Flying Fortress. North Branch, MN, 1997.; Bowman, Martin W.: *B-17 Flying Fortress Units of the Eighth Air Force*. Oxford, 2000. Az adatok az amerikai könyvtárak egyesített katalógusából (*WorldCat*) valók, amely azonban nagy jóindulattal sem mondható „világkatalógusnak”, miként azt a katalógus címe állítja magáról, mivel a rendszerből a legtöbb európai könyvtár adatai hiányoznak, nem is beszélve az ázsiai vagy az afrikai könyvtárakról.

*Politika, kortörténet és hadtörténetírás:
az Irak elleni háború hadtörténeti irodalma*

Még a világháborús könyveknél is nagyobb olvasóközönségre számíthatnak a mindenkori amerikai politika katonai vonatkozásait, az amerikai védelmi doktrínát és az USA jelenkori katonai szerepvállalásait tárgyaló művek. Az amerikai, a volt szovjet és a posztoszocialista országok levéltári anyagainak jobb kutathatósága számos új eredményt hozott a hidegháború hadtörténeti vonatkozásainak kutatásában is, bár az utóbbi években, sajnos, mind egyes posztoszocialista országokban, mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban a korábban felszabadított levéltári anyagok egyfajta „újrátitkosítása” figyelhető meg.³⁸

A könyvpiac naprakészségét jól mutatja, hogy a 2003-as iraki háborúról – amelynek jelentősebb hadműveletei Bush elnök „Mission Accomplished” néven elhíresült bejelentése szerint 2003. május 1-én véget értek – már 2003-ban számos könyv jelent meg.³⁹ A piac nagy úr, amit mi sem szemléltet jobban, mint az, hogy a katonák (Robert H. Scales nyugalmazott vezérőrnagy és az Army War College volt parancsnoka, Wayne J. Boyle az amerikai légierő nyugalmazott ezredese), katonai/közel-keleti szakértők (Anthony H. Cordesman), újságírók és legújabbkori „hadtudósítók” (Tom Brokaw) mellett hadtörténészek, így a roppant termékeny és mindenütt jelen lévő John Keegan (akit a magyar olvasó több magyar fordításban megjelent művéből is ismerhet) is megírta a maga könyvét a háborúról.⁴⁰

Természetesen a sietség, a történelmi perspektíva hiánya, valamint a háború átpolitikáltsága valamennyi munkára rányomta bélyegét. Ettől még Keegan könyve sem mentes. Bár az angol hadtörténész jóval kritikusabb amerikai társainál a háborúhoz vezető események, az amerikai neokonzervatív politika⁴¹ vagy Tony Blair brit miniszterelnök

³⁸ Az újabbbkori amerikai levéltári anyag „visszatitkosítása” csak részben magyarázható a 2001. szeptember 11. után bevezetett szigorúbb adarvédelmi intézkedésekkel. A sokszor értelmetlen szigorítások mögött gyakran az államtitok védelmével foglalkozó hivatolok és hivatalnokok túlbuzgósága áll, ami pedig az utóbbi évtizedek „legtitoktartóbb” amerikai adminisztrációjának tartott Bush kormányzat teremtette bürokratikus és kormányzati kultúrával van összefüggésben. Egy 1995. évi elnöki rendelet következtében korábban titkosnak minősített iratok százazeit nyilvánították kutathatóknak. A trend azonban a Bush kormányzat alatt megfordult: 1999 óta az elmúlt hét évben a kormányzati szervek több mint 55 000 oldalnyi korábban kutatható iratot minősítettek vissza titkossá. A visszatitkosításról a *New York Times* 2006. február 21-i száma tájékoztatta a közvéleményt. Kutatók és szakmai szervezetek általános felháborodását követően Allen Weinstein, az USA főlevéltárosa, március 2-án befagyasztotta a visszatitkosításokat a Nemzeti Levéltárban, a National Archives and Records Administration (NARA) pedig bejelentette, hogy az ügyben vizsgálatot indít, amelynek eredményét 60 napon belül nyilvánosságra hozzák.

³⁹ Lásd például: *Boyne, Wayne J.*: Operation Iraqi Freedom: What Went Right, What Went Wrong and Why. New York, 2003.; *NBC and Brokaw, Tom* (ed.): Operation Iraqi Freedom: The Insider Story. New York, 2003. (DVD-n is); *Cordesman, Anthony H.*: The Iraq War: Strategy, Tactics, and Military Lessons. (Center for Strategic and International Studies Significant Issues Series.) Washington, D. C. 2003., illetve Westport, Conn., 2003.; *Murray, Williamson and Scales, Robert H. Jr.*: The Iraq War: A Military History. Cambridge, Mass., 2003.; *West, Francis J. and Smith, Ray L.*: The March Up: Taking Baghdad with the 1st Marine Division. New York, 2003.

⁴⁰ *Keegan, John*: The Iraq War. New York, 2004.

⁴¹ A fogalommal kapcsolatos gyakori félreértésekre lásd: *Csaba Gábor*: Az értékek Amerikája – Amerika értékei. *Valóság*, XLVII. (2004. január.) 1. sz. 97–103. o.

politikájának megítélésében, könyve mégis a háborút morálisan, politikailag és katonailag legitimáló munka. Bár a háborút imponálóan széles történelmi kontextusba helyezi (teret szentelve Irak korábbi történetének, Szaddam Husszeinnak és diktatúrájának, az irak-iráni és a kuvaiti háborúnak, a korábbi angol és amerikai katonai és politikai szerepvállalásnak a térségben stb.),⁴² magával a háborúval foglalkozó – a könyvnek egy harmadát kitevő – rész már problematikusabb. A megfelelő történelmi távlat hiánya miatt e részben Keegan is kénytelen szinte teljesen hírügynökségi forrásokra, illetve a szövetséges haderőhöz „telepített” (*embedded*) hivatalos haditudósítók híradásaira támaszkodni, ami nemcsak az események tárgyalását teszi egyenetlenné – hisz az újságírók mozgását (és így azt is, hogy milyen információhoz juthatnak hozzá) a hadvezetés erősen korlátozta –,⁴³ de az objektivitás rovására is megy.⁴⁴ Ugyancsak a megfelelő történelmi perspektíva hiánya mutatkozik abban, hogy könyvét Bagdad elfoglalásával lezárva, semmi mondanivalója nincs az azt követő hetekben és hónapokban az amerikai katonai megszállás ellen kibontakozott és a tanulmány írásakor (2006 áprilisa) is folytatódó gerillaháborúról, népi felkelésről és terrorista támadásokról.

A háború negyedik esztendejébe lépve, a népi felkelés, a gerillaháború és a terrorista akciók szívósságát látva és egy egész Irakra kiterjedő polgárháború fenyegetésében, aligha meglepő, hogy egyre több katonai szakértő és hadtörténész szentel újabban figyelmet a háború e második szakaszának és általában a gerillaháborúk történetének, valamint az ezekből az iraki helyzetre levonható tanulságoknak.⁴⁵ Amellett, hogy az iraki hábo-

⁴² A Közel-Kelet kutatója számára persze ez a rész éppúgy tartogat meglepetéseket, mint a magyar olvasó számára. Ez utóbbiak közül lásd például Keegan azon magyarázatát, amely szerint szemben a háborút ellenző nyugat-európai országokkal, a kelet-európai volt szocialista országok azért támogatták volna a Bush kormányzat iraki háborúját, mert Szaddam Husszeinnak az általuk olyannyira gyűlölt sztálinizmust látták, amelynek megdöntését helyeselték. Ez a kijelentés amellelt, hogy pontatlan – hisz a háború megítélése és támogatottsága meglehetősen eltérő volt az egyes volt szocialista országokban (nem is beszélve arról, hogy a közvélemény és a kormányok véleménye sokszor ellentétes volt) –, a magyar olvasó számára meglehetősen naivnak is tűnik.

⁴³ Mint ismeretes 2004 áprilisában, Faludzsa ostromakor, a városból egyedül csak az Al-Dzsazíra arab hírtelevízió tudósított, természetesen az ostromlottak szemszögéből. Megjegyzendő, hogy az Al-Dzsazíra hírtelevíziót és tudósítóit több arab ország szintén elfogultsággal, sőt Izrael-barátsággal vádolta meg, kiutasítván riportereit, általában ezen országok antidemokratikus politikájának bírálata miatt. Lásd a hírtelevízió hivatalos angol nyelvű honlapját: <http://english.aljazeera.net>. Megjegyzendő, hogy az <http://www.aljazeera.com> honlapnak semmi köze a hírtelevízióhoz. Ez utóbbi egy Dubai székhelyű, 1992-ben alapított angol nyelvű hírmagazin internetes oldala. Lásd még *Dodge, David*: *Casualty of War: The Bush Administration's Assault on a Free Press*. Amherst, N.Y. 2004; *El-Nawawy, Mohammed and Iskander, Adel*: *Al-Jazeera: How the Free Arab News Network Scooped the World and Changed the Middle East*. Cambridge, Mass, 2002.; *Miles, Hugh*: *Al-Jazeera: The Inside Story of the Arab News Channel That is Challenging the West*. New York, 2005.

⁴⁴ Keegan az eseményeket egyoldalúan, csak a szövetségesek szemszögéből mutatja be. Objektivitására nem vet valami jó fényt, hogy a hírforrások közül nagyrészt a háború-párti amerikai hírügynökségeket részesíti előnyben, élesen bírálván a kritikusabb hangvételű európai hírműsorokat, köztük a BBC-t is.

⁴⁵ Szimbolikus jelentősége van annak, hogy az Irakban szolgáló amerikai csapatokat 2004 decemberében meglátogató Donald Romsfeld amerikai védelmi miniszternek George Casey tábornok *Nagl, John A.*: *Learning to Eat Soup with a Knife: Counterinsurgency Lessons from Malaya and Vietnam*. Chicago, Ill., 2005 (eredetileg 2002-ben írott) könyvét adta ajándékkul. A könyv élesen bírálja az amerikai hadvezetést, amiért az a vietnami gerilla felkelőket második világháborús taktikával próbálta – sikertelenül – legyőzni. WSJ 2006. március 20-i száma.

rú e második szakaszának tanulmányozása kiváló lehetőséget biztosít az aszimmetrikus hadviselés kutatóinak, arra is alkalmat teremt, hogy a hadtörténeszek felülvizsgálják a légierő, a „szuperfegyverek” és fegyverrendszerek mindenhatóságába vetett hitüket, és általában a „legújabbkori hadügyi forradalmakkal” kapcsolatos nézeteiket. Hasonlóan a második világháborúval kapcsolatos irodalomhoz, az afganisztáni és az iraki háború esetében is kíváncsiak volnának, hogy a későbbiekben e háborúk kutatói is több figyelmet szenteljenek az ellenfélre, azaz a talibánokra és az iraki hadseregére, hadműveleteire, valamint hogy vizsgálódásaikba bevonják az afgán és iraki forrásokat is.

Sajnos, az eddig megjelent munkák zöme nem élt ezzel a lehetőséggel. Mindazonáltal az elmúlt három évben megjelent könyvtárnyi irodalom igen széles skálán mozog. Bár a munkák egy része közelebb áll a politológia vagy a szociológia tárgyköréhez, néhányukat érdemes megemlíteni, mert számos olyan kérdést tárgyalnak, amelyeket korábbi korszakok kapcsán az „új hadtörténetírás” emelt be a hadtörténeti irodalomba. Könyvek sora elemezte a háború okait (klasszikus hadtörténeti kérdés) és a háborúhoz vezető utat: a többi között az iraki fegyverkezést és a leszerelési tárgyalásokat,⁴⁶ a Bush-kabinet új nemzervédelmi stratégiáját és háborús politikáját,⁴⁷ az amerikai hírszerzés manipulálását.⁴⁸ Kivált a háborút ellenző értelmiségiek foglalkoztak sokat a háborús érdekcsoportokkal, köztük az izraeli lobbival, ezek motivációinak, illetve a háborús propaganda és a média összefonódásainak bemutatásával.⁴⁹

A média nagy részének érthetetlenül szolgálai és kritikátlan magatartása a Bush-kormányzat és a háborús lobby irányában, valamint az egységekhez „telepített” (és szigorúan ellenőrzött) haditudósítók intézménye – amely bizonyára nemcsak e tanulmány szerzőjét emlékeztette a kommunista és szocialista országok állampártja által irányított médiára – érthetően éles kritikát váltott ki az értelmiség egy részéből.

Ha a nyugati műholdas televíziók (mindenekelőtt a CNN és a BBC) teljesen forradalmasították a háborús tudósítás műfaját az első Öböl-háború idején, akkor a 2003-as Irak elleni háború nagy újdonságát a nyugati média monopóliumát megtróáló Al-Dzsazíra arab műholdas hírtelevíző harctéri tudósításai jelentették. A katari emír 150 millió dolláros támogatásával 1996-ban alapított, Katar székhelyű műholdas hírtelevízió 1998-ban vált nemzetközileg is ismertté, amikor megrázó képekben tudósított

⁴⁶ Blix, Hans: *Disarming Iraq*. New York, 2004.; Tör, James D.: *Weapons of Mass Destruction: Opposing Viewpoints*. D. San Diego, 2005.

⁴⁷ Mann, Jim: *Rise of the Vulcans: The History of Bush's War Cabinet*. New York, 2004.; Schlesinger, Arthur M.: *War and the American Presidency*, New York, 2004.

⁴⁸ Wilson, Joseph C.: *The Politics of Truth: Inside the Lies That Led to War and Betrayed My Wife's CIA Identity: A Diplomat's Memoir*. New York, 2004.; Bamford, James: *A Pretext for War: 9/11, Iraq, and the abuse of America's Intelligence Agencies*. New York, 2004.

⁴⁹ Goodman, Amy – Goodman, David: *The Exception to the Rule: Exposing Oily Politicians, War Profiteers, and the Media that Love Them*. New York, 2004.; Mearsheimer, John – Walt, Stephen: *The Israel Lobby*. *The London Review of Books*, 28. (23 March 2006) 6. sz. In: http://www.lrb.co.uk/v28/n06/print/mear01_.html. A tanulmány hosszabb, forrásokkal alátámasztott változatát a szerzők a Harvard University John F. Kennedy School of Government honlapján is közzétették. A munkát július közepéig több mint 275 ezerszer töltötték le. A heves kritikák ellenére a szerzők kiratottak álláspontjuk mellett és a tanulmány hosszabb változatát a *Middle East Policy* vol. xiii. No. 3, (Fall 2006) száma is közölte (lásd: <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/IsraelLobby.pdf>).

a „Sivatagi Róka Hadművelet” (*Operation Desert Fox*) nevű Irak elleni amerikai–angol bombázásokról, amellyel az amerikaiak az ENSZ-megfigyelőket Irakból kiutasító Szaddam Husszeint kívánták jobb belátásra téríteni. Ugyancsak az Al-Dzsazíra volt az egyetlen TV-csatorna, amely állandó (napi 24 órás) műholdas kapcsolattal rendelkezve tudósított a talibánok által ellenőrzött Afganisztánból a 2001-es háború idején. A TV-társaság kabuli irodáját az amerikaiak lebombázták, miként 2003 áprilisában bagdadi irodáját is (a támadásban meghalt Tareq Ayub, a hírtelevízió munkatársa). Az USA kormánya mindkét bombázásról utóbb azt állította, hogy tévedés volt. Az azonban az Irak elleni háború idején világossá vált, hogy az amerikaiak az Al-Dzsazírát nehezen tudták kezelni. Angol sajtóhírek szerint – amelyek Tony Blair brit miniszterelnök és George W. Bush amerikai elnök 2004 áprilisi találkozásjáról készült feljegyzésre hivatkoztak – 2004 áprilisában, a Faludzsa elleni támadás idején, Bush elnök javasolta Tony Blair brit miniszterelnöknek az Al-Dzsazíra katari központja elleni bombatámadást, amiről azonban Blair miniszterelnök állítólag lebeszélte szövetségését. Nemzetközi felháborodást követően mind az angol kormány, mind pedig az amerikai adminisztráció tagadta a híreket, de az emlékeztetőbe nem engedtek betekintést. Az internet és a műholdas televíziók világában korunk háborúiról, minden katonai és politikai korlátozás ellenére, elképesztően gazdag forrás áll a majdani hadtörténetészek rendelkezésére. Hogy mindez hogyan befolyásolja a hadtörténetírás jövőjét, illetve, hogy a napjaink háborúit, polgárháborúit és fegyveres konfliktusait elemző munkák hogyan hatnak majd mondjuk a kora újkor hadtörténetével foglalkozó szakemberekre, ma még nem tudható. Az azonban már most is látható, hogy a „háborús” média és propaganda szerepe vagy a háborúnak a polgári lakosság mindennapjaira gyakorolt hatása ismét az érdeklődés homlokterébe került a kora újkor hadtörténelem kutatói között is.

Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok

Az utóbbi évtizedek történetírása szakított azzal a szemlélettel, amely hadtörténeten csak a hadjáratok, csaták és várostromok történetét értette, s amely a XVI. századot az európai hadtörténelem legérdekeltenebb korszakának tekintette.¹ A gyökeres szemléleti változás nagyban köszönhető Michael Robertsnek, aki 1955-ben a belfasti Queen's Universityn *The Military Revolution, 1560–1660* címmel tartott előadásában épp azokat az általa forradalminak tekintett változásokat tárgyalta, amelyek a XVI–XVII. századi európai hadügy és hadművészet területén mentek végbe, s amelyek nemcsak a hadügyet alakították át, de mélyreható átalakulást idéztek elő a gazdaságban és a társadalomban is.²

Roberts, aki a XVII. század eleji svéd történelem, s kivált Gusztáv Adolf uralkodásának (1611–1632) specialistája volt, megállapításait svéd történelmi ismereteire és a harmincéves háború eseményeire alapozta. Szerinte az európai hadügy fejlődésében 1560 és 1660 között bekövetkezett forradalmi változások egyik legfontosabbika a taktika területén történt. A lándzsát és a pikát kiszorította az íj és a puska, s a feudális lovagi seregeket legyőzték a lienáris harcrendben folyamatosan tüzelő puskások. Ezzel egyidőben robbanásszerű növekedés következett be a hadseregek létszámában. Egyes európai országokban akár tízszeresére is emelkedhetett a fegyverben tartott katonák száma. A nagyobb hadseregeket pedig már csak olyan hadvezetés tudta irányítani, amely a korábnál bonyolultabb és összetettebb stratégiai feladatok megoldására is képes volt. A nagyobb hadseregekkel vívott, egyre inkább elhúzódó háborúk pedig egyre nagyobb terhet róttak a társadalomra, a gazdaságra és az állami adminisztrációra is. Roberts szerint az új hadseregeknek hosszabb távon meghatározó szerepük volt az abszolutista államok kiépítésében, amennyiben a hadsereg birtokában az erőegyensúly az uralkodó felé billent.³

Michael Roberts provokatív előadása után sorra jelentek meg azok a tanulmányok, tanulmánykötetek és monográfiák, amelyek a *hadügyi forradalom* kérdéskörével foglalkoztak. Valamennyi közül Geoffrey Parker hozzászólása volt a leghatásosabb. Parker nem kérdőjelezte meg a hadügyi forradalom tényét, csupán módosította Roberts elméletét. Mint a spanyol Habsburgok hadseregének kiváló ismerője⁴ azt igyekezett bizonyítani, hogy a forradalmi változásokból a Habsburgok sem zárhatók ki. Úgy vélekedett, hogy a változások már a XV. században megkezdődtek, így a Roberts által javasolt 1560-as évek helyett ő a XV. századot javasolta a hadügyi forradalom kezdetül.⁵ Először 1988-

¹ Ezt Sir Charles Oman állította „A History of the Art of War in the Sixteenth Century London, 1937.” című munkájában. Idézte: Parker 1976. Újra kiadva: Parker 1990. 86. o.

² Roberts 1956.

³ Röviden összefoglalta: Parker 1990. 86–87. o.

⁴ Parker 1972.

⁵ Parker 1990. 86–103. o.

ban megjelent, majd számos újabb kiadást megért monográfiájában Parker megismételte téziseit és kibővítette érvrendszerét.⁶ Munkájának központi kérdése a hadseregek létszámának ugrásszerű növekedése. Amíg ezt a korábban is ismert jelenséget előtte gazdasági és társadalmi okokkal magyarázták, Parker érvrendszerében a hadügy fejlődése került az első helyre. Szerinte a létszámnövekedés nem a jobb bürokrácia eredménye. Épp ellenkezőleg, a felduzzadt hadseregek ellátását és kordában tartását a korábbi apparátussal már egyre nehezebb volt biztosítani, így az igazgatást kellett az új követelményekhez igazítani. Könyvében Parker már nemcsak azt hangsúlyozta Robertssel egyetértve, hogy a hadügyi változások mind az államigazgatás, mind pedig a társadalom számára döntőek voltak, de azt is, hogy nagy szerepük volt abban, hogy a katonai erőegyensúly Európa felé mozdult el, s az ázsiai hatalmak ettől kezdve lemaradtak Európa mögött. A hadügyi forradalomnak köszönhetően 1800 tájára Európa gyarmati terjeszkedése a világ jelentős részén bekövetkezett.

Parker nézeteit fejlesztette tovább David Ralston.⁷ Nagy Péter Orországa, a XIX. századi Egyiptom és Oszmán Birodalom, az 1850 utáni Mandzsú Kína és a Meidzsi Restauráció utáni Japán vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy ezek az országok azzal, hogy az európai politikai dominancia leküzdése érdekében importálták az európai fegyvereket, hadszervezetet és gyakorlatot, kénytelenek voltak átvenni számos nyugati társadalmi szerveződési és kormányzati formát, valamint kulturális szokást. Ezeknek az államoknak ugyanis hamar rá kellett jönniük, hogy ahhoz, hogy az európai hadseregek ellen hatásos, európai típusú hadsereget hozzanak létre, s így a siker reményében vehessék fel a küzdelmet, nem elegendő csak az európai fegyverek importja és nyugati katonai szakemberek alkalmazása. Az így felállított seregek hadfelszerelésének folyamatos biztosítása ugyanis hamar megteremtette az igényt a hazai – de ugyancsak nyugati mintákat követő – fegyveripar iránt, melynek révén számos nyugati gyártási és ellátási modell honosodott meg. A hadseregek katonautánpótlását szintén a nyugati katonautánpótlás mintáit követve alakították ki, ami a korábbi kiváltságos katonáskodó rétegek (janicsárok, mamelukok, szamurájok) felszámolásához vezetett, s elősegítette a társadalmi nivellálódást. Ez a nivellálódás a jogi egyenlőség deklarálásához vezetett. Így ismerte el például az 1876. decemberi török alkotmány a keresztény és muszlim alattvalók egyenlőségét. A hadsereg tisztikarának utánpótlását biztosítandó létrehozták a nyugati típusú katonai akadémiákat és katonai középiskolákat, a hadsereg ellátásának megszervezését pedig a nyugati mintákat követő új bürokrácia feladatává tették. Az új rend ellen lázadó régi elit megmozdulásait pedig rendre az új hadseregek verték le.

Ugyancsak a hadügyi forradalom és ennek messzeható következményei állnak Brian M. Downing könyvének középpontjában.⁸ Downingot az európai demokráciák születése és fejlődése érdekli. Poroszország, Franciaország, Lengyelország, Anglia, Svédország és Hollandia újkori történetét vizsgálva arra keresi a választ, mi az oka annak, hogy egyes országokban a középkori képviselői intézmények továbbéltek, míg másokban eze-

⁶ Parker 1992.

⁷ Ralston, David: *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914*. Chicago, 1990.

⁸ Downing 1992.

ket maga alá gyűrte a katonai-bürokratikus abszolutizmus. Tagadja, hogy a XIX–XX. századi demokráciák csak és csupán a felemelkedő burzsoázia teremtményei, avagy az ipari fejlődés és kereskedelem velejárói. Szerinte e demokráciák gyökerei a középkori képviseleti intézményekben már adva voltak, így tehát nem az a kérdés, hogy miért született meg az európai liberális demokrácia, hanem az, hogy a létező demokratikus intézmények fejlődése miért vett más irányt azokban az országokban, ahol az abszolutizmus kerekedett felül. A választ a háborúban, illetve a háborús terhekben véli megtalálni. Szerinte az egyre növekvő háborús terhek a hazai erőforrások korábban nem látott mobilizálását követelték meg, s ezt a feladatot egyes országok csak a képviseleti intézmények helyére lépő abszolutisztikus kormányzati módszerekkel tudták megoldani. Ezt a fejlődési utat csak akkor sikerült elkerülni, valamint megőrizni a korábbi képviseleti rendszert, ha az alábbi feltételek közül legalább egy adott volt: ha az állam által viselt háborúk csak minimális hazai forrás mozgósítását tették szükségessé; ha a háborúkat külföldi források felhasználásával sikerült megvívni; ha a háborús terheket sikerült megosztani a szövetségesekkel, végül, ha az állam a háborúkat egy fejlett kereskedelmi gazdaság eszközeivel tudta finanszírozni. Poroszország és Franciaország e feltételekkel nem rendelkezett, s a katonai kihívásokat csak az abszolutista kormányzat kiépítésével tudta megválaszolni. Svédország azért tudott többet átmenekíteni képviseleti intézményeiből, mert nagyban támaszkodott kölföldi (főként német) forrásokra. Hollandia is sok mindent megőrzött korábbi demokratikus intézményeiből, mivel háborúit rendkívüli kereskedelmi gazdagságából tudta finanszírozni. Az angoloknak pedig azért sikerült megőrizniük parlamentáris rendszerüket, mert a háborús nyomás gazdagságukhoz képest viszonylag alacsony volt, s a terhek viselését meg tudták osztani szövetségeseikkel.

A hadügyi forradalom kérdéskörének legújabb feldolgozása Jeremy Black nevéhez fűződik. Rövid, de igen gondolatébresztő monográfiájában először kérdőjelezte meg Roberts és Parker fontosabb állításait.⁹ Vizsgálatai során úgy látta, hogy a Roberts és Parker által leírt változások csak Európa egyes részeit érintették, s a kontinens egyéb területein ezek a forradalminak tekintett átalakulások egyáltalán nem, vagy csak részlegesen figyelhetők meg. Mint a XVIII. századi európai történelem specialistája, úgy látta, hogy az 1660-tól kezdődő évszázadban végbement hadügyi változások jelentőségüket tekintve jóval nagyobbak, mint a Roberts és Parker által megjelölt időszakban végbementek. A korábbi véleményekkel ellentétben úgy vélte, hogy nem az abszolutizmus volt a hadügyi változások következménye, hanem éppenséggel fordítva, az abszolutista rendszernek volt köszönhető a hadügy reformja. Black könyvében többször is hangsúlyozta az európai történelem sokszínűségét, s ezért úgy vélte, hogy minden elmélet és modell csak részlegesen képes leírni a hajdanvolt valóságot. Ennek megfelelően saját modelljét sem tartotta egyébnek, mint egynek a lehetséges megközelítések közül.

Magyarországon többen is foglalkoztak az európai hadügy XVI–XVII. századi átalakulásával. A legelsőek egyike volt Perjés Géza. Elsőbb külön tanulmányt szentelt a hadseregélemezés és a XVII. századi stratégia kérdéseinek,¹⁰ majd Zrínyi Miklós had-

⁹ Black 1991.

¹⁰ Perjés 1963.

tudományi munkáihoz írott bevezető tanulmányában röviden összefoglalta az európai hadügy XVI–XVII. századi fejlődésének főbb állomásait.¹¹ Legutóbb Kelenik József szólott hozzá a kérdéshez. Parkerrel vitatkozva azt igyekezett bizonyítani, hogy a hadügyi forradalom Magyarországon sem volt ismeretlen, hiszen a tizenöt éves háború idején hazánkban harcoló császári–királyi toborzású seregek mind a kézi lőfegyverek számát, mind pedig minőségét tekintve nyugat-európai színvonalon állottak.¹²

Bár a fentiekben ismertetett elméletek számos vitatható gondolatot tartalmaznak, érdemük, hogy a hadügy kora újkori fejlődését ismét a történeti kutatások homlokterébe állították, s a katonai tényezőt „egyenrangúsították” a gazdasági és társadalmi tényezőkkel.¹³ A vita vélhetőleg tovább folyik. Roberts és Parker elvitathatatlan érdeme abban van, hogy a hagyományos hadtörténetírás helyett egy új megközelítési modeltt ajánlottak, s ezzel a hadtörténetet újra beemelték a modern történettudomány érdeklődési szférájába. Az elmúlt évtizedekben megszülettek azok az összefoglaló jellegű monográfiák, amelyek az új szemlélet jegyében tárgyalják az európai háborúk történetét, valamint e háborúk és a társadalmak fejlődésének összefüggéseit.¹⁴ Mindezen munkákból ma már jól ismert, hogy a háború a XVI–XVII. századi államok számára a legnagyobb, a társadalom és a gazdaság számára pedig a legerhesebb vállalkozássá vált. Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyire tudott lépést tartani e változásokkal a XVI–XVII. századi Oszmán Birodalom.

Az Oszmán és az európai tüzérség

Az európai hadügyi forradalommal foglalkozó kutatók szinte mind egyetértenek abban, hogy a forradalmi változásokban a lőpornak és a lőfegyvereknek meghatározó szerep jutott. Jóllehet magát a lőport vélhetőleg a kínaiak hamarabb ismerték, mint az európaiak, s a lőfegyvereket mind a kínaiak, mind pedig az arabok hamarabb használhattak, mint az európai kontinens országai, az új fegyver mégis Európában indult hódító útjára, s az elkövetkező századokban mind Kína, mind az iszlám világ országai lemaradtak az európai haditechnika mögött. Az iszlám országok közül az egyetlen figyelemre méltó kivétel az Oszmán Birodalom volt. Az Oszmánok vélhetőleg már a XIV. század második felében megismerkedtek az új fegyverrel, azaz néhány évtizednyi késéssel követték az élenjáró európai országokat.

¹¹ *Perjés* 1976.

¹² *Kelenik* 1990.

¹³ Vö.: *Lynn* 1991.

¹⁴ *Clark, George N.*: War and Society in Seventeenth Century. Cambridge, 1958.; *Thompson, I. A. A.*: War and Government in Habsburg Spain, 1560–1620. London, 1976.; *Polišenský, J. V.*: War and Society in Europe, 1618–1648. Cambridge, 1978.; *Friedrichs, C. R.*: Urban Society in an Age of War: Nördlingen, 1580–1720. Princeton, 1979.; *Gutmann, Myron P.*: War and Rural Life in the Early Modern Low Countries. Princeton, 1980.; *Mallett – Hale* 1984.; Lásd még Geoffrey Best szerkesztésében a Fontana kiadó kiváló sorozatát (Fontana History of European War and Society), amelynek korszakunkat érintő kötetei: *Hale, J(ohn) R.*: War and Society in Renaissance Europe 1450–1620. London, 1985. és *Anderson* 1988. Az 1980-as évek vonatkozó irodalmának egy részéről jó áttekintést ad: *Roland* 1993. és *Lynn* 1991.

Közismert, hogy az Oszmán tűzérség Európát mintegy két évszázaddal megelőzve már a XV. században önálló fegyvernemmé vált, s hogy az Oszmán ágyúknak ettől kezdve mily fontos szerep jutott mind a balkáni és magyarországi várak bevételében, mind pedig a mezei ütközetekben. A szakirodalom abban is egyetért, hogy a birodalom épp a tűzfegyverek gyors átvételének köszönhetette katonai sikereit mind keresztény ellenfelei ellen a Balkánon és a Mediterráneumban, mind muszlim ellenfelei ellen. A korábbi szakirodalom szinte kizárólag az Oszmán tűzérségnek és a puskával felszerelt janicsároknak tulajdonította Szelim szultán (1512–1520) keleti győzelmeit. Ezzel magyarázta a szultánnak I. Ismail (1501–1524) Szafavida uralkodó elleni sikerét a csatáiban (1514. augusztus 23.) éppúgy, mint a mamelukok felett Dábik mezején aratott győzelmét (1516. augusztus 24.).¹⁵

Az újabb európai hadtörténeti irodalom ezzel szemben meglehetősen szkeptikus a csaták sorsát eldöntő „csodafegyverekkel” szemben, s azon a véleményen van, hogy a jobb fegyverzet önmagában soha nem volt elegendő tartós katonai fölény megteremtéséhez, sőt még egy-egy csata megnyeréséhez sem. Ezek tüzetesebb vizsgálatából ugyanis kiderül, hogy egyéb tényezők (jobb képzettség, számbeli fölény stb.) legalább olyan fontosak, ha nem fontosabbak voltak a csaták sorsának alakulásában.¹⁶ Ezt főként azzal magyarázták, hogy Európában a szembenálló felek mindegyike képes volt megszerezni a legújabb katonai technológiát, s így egyetlen állam sem tudott tartós technológiai fölényre szert tenni, ami katonai patt-helyzetet teremtett.¹⁷

A tűzfegyverek birtoklásának két területen mégis döntő jelentősége volt. Mivel tűzérséggel és kézi tűzfegyverekkel felszerelt gyalogsággal egyre inkább csak a központi hatalom rendelkezett, ez döntően befolyásolta a rendek és a központi hatalom viszonyát, s végérvényesen ez utóbbi javára billentette a mérleg nyelvét. Ugyancsak meghatározó szerep jutott a tűzfegyvereknek Európa és az Európán kívüli világ kapcsolatában, azaz az európai gyarmatosításban. Nem nehéz belátni, hogy igen hasonló helyzet alakult ki az Oszmán Birodalom keleti határai mentén, hisz az Oszmánok a XVI. század elejére, azaz a közel-keleti nagy területi osztozkodás idejére mind perzsiai, mind pedig mameluk ellenfelükhöz viszonyítva sokáig behozhatatlan fölényre tettek szert a tűzérség és a tűzfegyverek területén.

Ez főként annak volt köszönhető, hogy az Oszmánok a XV. századtól kezdve valamennyi muszlim országnál rugalmasabban és gyorsabban alkalmazkodtak az európai haditechnika legújabb vívmányaihoz. Az európai haditechnika átvételét segítették a szultánok szolgálatában állt keresztény ágyúöntők, puskaművesek, kovácsok, kőfara-

¹⁵ *Ayalon* 1956. 59–60., 180–183. o.; *Ayalon, David: The Impact of Firearms on the Muslim World.* (Princeton Near Eastern Papers. №. 20.) Princeton University Press, 1975. 32–43. o. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a rajdaniijai csatával (1517. január 23.) kapcsolatban. A kortárs beszámolókból ítélve a csata elején valószínű tűzérségi párharc alakult ki a mameluk és az Oszmán tűzérség között. Lásd: *Stripling, George William Frederick: The Ottoman Turks and the Arabs 1511–1574.* Urbana, 1942. 53. o.

¹⁶ Vö. például: *Cipolla* 1965. 28. o.; *McNeill* 1982. 10–20., 36–40. o. skk., *Parker* 1992. 43. o.; *Black* 1991. 12–13. o. A kérdés legújabb összefoglalása: *Raudzens, George: War-Winning Weapons: The Measurement of Technological Determinism in Military History. Journal of Modern History,* 54. (1990.) 4. sz. 403–433. o.

¹⁷ *Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000.* Budapest, 1992. 20. o. skk.

gók és hajóácsok. Ezzel a nyitottsággal és a keresztény szertüzek közreműködésével magyarázható, hogy az Oszmán lövegparkot meghatározó ágyútípusok zöme európai eredetű. Az isztambuli ágyúöntő műhely XVI. és XVII. századi elszámolásainak vizsgálata, valamint néhány fontosabb Oszmán végvár inventáriumának tanulmányozása azt is bizonyította, hogy az Oszmánok rendelkeztek mindazon lövegfajtákkal, amelyekkel keresztény ellenfeleik, s hogy az Oszmán lövegparkban éppenséggel a kis és közepes ágyúk voltak túlsúlyban. Ezeknek az immár statisztikai érvénnyel is bíró adatoknak az ismeretében aligha tartható tovább az az európai történetírásban meglehetősen elterjedt – Carlo Maria Cipolla és Geoffrey Parker által is hangoztatott – vélemény, miszerint szemben az egyre kisebb és könnyebben mozgatható ágyúkat használó európai tüzérséggel, az Oszmánok még a XVI–XVII. században is görcsösen ragaszkodtak volna hajdani ágyúszörnyetegeikhez, s hogy lövegparkjukat ezek a monstromágyúk uralták volna.¹⁸

Nem ilyen kedvező a kép, ha az Oszmán lövegek minőségét hasonlítjuk össze az európai ágyúkéval. Bár a források nem mentesek az ellentmondásoktól, vélhetőleg azoknak az egykorú európai szakembereknek kell igazat adnunk, akik az Oszmán ágyúk gyenge fémminőségét és aránytalanságát emelték ki. Ezt erősítik meg azok a források is, amelyek arról tudósítanak, hogy mind a velenceiek, mind pedig a Habsburgok újraöntötték az Oszmánoktól zsákmányolt ágyúkat, mert nem voltak megelégedve azok arányaival és minőségével. Ezzel szemben az Oszmánok még a XVII. század végén is változtatás nélkül használták az előző században kezükre került keresztény lövegeket.¹⁹

A XVII. századtól kezdve hasonlóan gondok mutatkoztak az Oszmán tüzérek felkészültségét illetően is. A XVII. század derekán Paul Rycaut azt tapasztalta, hogy az Oszmán tüzérek már nem voltak jártasak mesterségükben, s ezért a keresztény tüzérek, akik ekkoriban már nem önkéntesen, hanem hadifogolyként kerültek a birodalomba, igen nagy megbecsülésnek örvendtek.²⁰ A század végi harcok idejére pedig már azok a tüzérek is kihaltak, akik az elhúzódó krétai háború idején (1645–1669) Kandia ostromakor kellő tüzérségi ismeretekre tettek szert, s az egykorú kútfők szerint az európai tüzérek egyenragú ellenfelei voltak.

Az európai megfigyelők mind megjegyzik, hogy a török tüzérek főként az ágyúk használatához szükséges elméleti tudományokban maradtak el európai társaiktól. Eu-

¹⁸ Minderre lásd: az „Oszmán monstrumlövegek...” és a „Párhuzamok és eltérések az Oszmán az európai és tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században” című tanulmányokat kötetünkben. Részletesebben: *Agoston* 1994b.

¹⁹ Kanizsán a vár kapitulációja után például csak két működő török löveget találtak, a lövegek zöme XVI. századi német és osztrák ágyú volt. *Szita László*: Újabb adatok a kanizsai blokádharc és kapituláció történetéhez 1688–1690. In: *Molnár András* (szerk.): *Hadtörténelmi tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995. 60–63. o. Hasonló volt a helyzet a többi magyarországi török végvárban is. Gyula lövegparkjára vö.: *Szita László*: *A törökök kiűzése a Körös-Maros közéről 1686–1695*. Gyula, 1995. 205–208. o.

²⁰ Paul Rycaut szerint kevés tüzér „...are expert in their art, and are ill practised in the proportions and Mathematical part of the Gunners mystery... And therefore knowing their own imperfections in this exercise, when Christian Gunners are taken in the War, they entertain them with better usage then other Captives, quartering them in the Chambers appropriate to that profession, allotting them with the others a pay of 8 or 12 Aspers a day.” *Rycaut, Paul: The History of the Present State of the Ottoman Empire*, London, 1670. 200. o.

rópában ekkora már igen gazdag matematikai-ballisztikai szakirodalom állt a tüzérek rendelkezésére.²¹ Niccolo Tartaglia (1500–1557) 1537-ben kiadott *Nova scientia* című munkájában számításaira és gyakorlati tapasztalataira támaszkodva arra a megállapításra jutott, hogy az ágyú 45 fokos emelkedési szögben éri el legnagyobb lőtávolságát. További jelentős eredményt hoztak Galileo Galilei (1564–1642) mozgástörvényei. Ő volt az első, aki megállapította, hogy az ágyúk lövedékei által leírt görbe pálya valójában parabola, és a hajítási parabolát a szabadesés és a hajítás egyenesvonalú egyenletes mozgása szuperpozíciójával magyarázta meg.²² Kísérleteire alapozva, hasonlóan a ballisztika korabeli művelőéhez azonban még úgy vélte, hogy a légellenállás elhanyagolható. E tévedését majd csak Christiaan Huygens (1629–1695) és Isaac Newton (1643–1727) javította ki.

Figyelemre méltó, hogy a kor levegőjében benne volt a katonai–technológiai ismeretek védelmének és titkosításának igénye. Tartaglia az urbinói herceghez, Francesco Maria della Roverehez írott ajánlásában beszámolt arról, hogy maga is sokáig vívódott azon, vajon helyes-e pusztító felfedezéseit nyilvánosságra hoznia. A fenyegető török veszély miatt azonban mégis hasznosnak tartotta, sőt kötelességének érezte műve megjelentetését, hogy ezeknek az ismereteknek a segítségével a herceg tüzérei eredményesebben használhassák ágyúikat.²³ Több mint egy évszázaddal később, 1677-ben Franciaországban azért tiltották meg egy tüzéségi szakkönyv publikálását, hogy az abban foglalt ismereteket az ellenség ne használhassa fel.²⁴

Az, hogy a törökök csak igen nagy lemaradással értesültek az európai hadtudomány legújabb vívmányairól, persze nem az információk titkosításával, illetve az erre való törekvéssel magyarázható. A lemaradás okai összetettek, s máig nem tisztázottak, de ideológiai és nyelvi korlátok bizonyára éppúgy szerepet játszhattak benne, mint az, hogy a törökök – leszámítva a magyar származású Ibrahim Müteferrika rövid életű kísérletét (1729–1742) – a XVIII. század végéig kénytelenek voltak mellőzni a nyomtatott könyveket, amelyek a kora újkori Európában valóságos információs forradalmat idéztek elő.²⁵ Bár e területen semmilyen előmunkálatra nem támaszkodhatunk, a rendelkezésre álló elszórt adatokból látható, hogy a XVIII. század derekáig-végéig a nyugati hadtudományi művek közül csak igen keveset fordítottak le törökre, s azokat is nagy késéssel. Luigi Ferdinando Marsigli említi, hogy az Oszmánok egy Sardi nevű itáliai szerző

²¹ Hall, Alfred Ruppert: *Ballistics in the Seventeenth Century. A Study in the Relation of Science and War with Reference Principally to England.* Cambridge, 1952.; Drake – Drabkin 1969.; Rose, Paul Rawrence: *The Italian Renaissance of Mathematics: Studies on Humanists and Mathematicians from Petrarch to Galileo.* Genève, 1975.

²² Drake 1960.

²³ A levelet és a mű első két könyvét angol fordításban közölte Stillman Drake. Drake ... Drabkin 1969. 61–97. o.

²⁴ Stroup Alice: *The Political Theory and Practice of Technology under Louis XIV.* In: Moran, Bruce T. (ed.): *Patronage and Institutions. Science, Technology, and Medicine at the European Court, 1500–1750.* Rochester, 1991. 229. o.

²⁵ Ismert, hogy a birodalom első arab betűs nyomdáját az erdélyi származású Ibrahim Müteferrika állította fel saját házában, 1729-ben. 1742-ig 17 könyvet adott ki, 500 és 1000 példányszámban. Vö.: Káldy-Nagy, Gyula: *The Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World.* In: Káldy-Nagy, Gyula (ed.): *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus.* Budapest, 1974. 201–211. o.

munkája után öntötték ágyúikat a XVII. század végén, akinek művét le is fordították.²⁶ Vernon Parry szerint Pietro Sardi Romano 1621-ben Velencében megjelent *L'Artiglieria* című könyvéről lehet szó.²⁷ Azt is tudjuk, hogy Motecuccoli *Commentarii bellici* című munkáját a XVIII. század első felében ültették át törökre. A fordító vélhetőleg a magyar származású Ibrahim Müteferrika, az arab betűs török nyomdászat megteremtője volt. Jelenlegi ismereteink szerint a munkának csak egyetlen kéziratot példánya ismert a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, amiből gyanítható, hogy nagy hatást nem gyakorlhatott kora Oszmán hadtudományi gondolkodására.²⁸

Hasonlóan kedvezőtlenül érintette az Oszmánokat, hogy 1683-tól döntően megváltozott a magyarországi török–magyar harcok jellege. Az 1541 és 1683 közti másfél évszázad a várharcok időszaka volt, s jelentősebb mezei ütközetre csak két alkalommal 1596-ban Mezőkeresztesnél, illetve 1664-ben Szentgotthárdnál került sor. Az Oszmán tűzérsgnek tehát másfél évszázadon át ostromokra és várvédelemre kellett berendezkednie Magyarországon. 1683-tól azonban fordult a kocka: a korábbi várharcok időszakát a mezei ütközetek kora váltotta fel. 1683 és 1697 között tizenöt jelentősebb mezei ütközetre került sor. A XVI. század második felétől számos mezei ütközetben edződött és a gyalogság tűzérsg támogatására kiképzett, jóval mozgékonyabb európai tűzérsg érthető módon jelentős fölényben volt azzal az Oszmán tűzérsggel szemben, amelyet alapvetően várívásra és várvédelemre képeztek ki, s amely ennek következtében jóval lassabb és nehezebb volt európai megfelelőjénél, s amely jószerivel csak most szembesült az időközben megreformált európai tűzérsggel és hadviseléssel. A visszafoglaló háborúban a törökök, akik ekkoriban már sem a kandiai tüzérek gyakorlati tapasztalataira, sem az egyre gyarapodó európai hadtudományi irodalomra nem támaszkodhattak, jószerivel csak a szolgálatukba állt francia hadmérnökök segítségével voltak képesek a modern ostromharcászat egyes elemeinek (*contravallatio*, *circumvallatio* stb.), illetve a mezei ütközeteknél szokásos sáncrendszerek alkalmazására.²⁹

Az Oszmánok, akik mindig csak átvették és a saját viszonyaikhoz igazították a megújuló európai hadügy legfrissebb eredményeit, de azon maguk vajmi keveset fejlesztettek, a dolog természeténél fogva minőségileg mindig kisebb-nagyobb lemaradásban voltak Európa mögött. E minőségi lemaradást a viszonylag gyors alkalmazkodásnak, az európai szakemberek foglalkoztatásának, valamint a gazdag emberi és természeti erőforrások mozgósításának köszönhetően a XVI. század végéig még sikerült semlegesíteni. A következő században azonban egyre nehezebbé vált lépést tartani az európai hadiipar termékeinek színvonalával abban a birodalomban, ahol az ipar termelékenysége és szín-

²⁶ *Marsigli* 1732. II. k. 23. o.

²⁷ *Parry*: Barud, 1064. o.

²⁸ *Adivar, A. Adnan*: Osmanlı Türklerinde İlim. Geliştirilmiş IV. Basımı Hazırlayan: Aykut Kazancıgil-Sevim Tekeli. İstanbul, 1982. 184. o. (A könyv eredetileg 1943-ban jelent meg.) *Berkes, Niyazi*: Türkiye'de Çağdaşlaşma. Ankara, 1973. 50–51. o.

²⁹ *Domokos György*: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 33. (1986.) 1. sz. 47–109. o.; *Szakály* 1986b. 126–128. o.; *Szita László*: „A század legkeményebb, legvéresebb csatája”. Dokumentumok a szalánkeméni csata történetéhez (1691. augusztus 5–31.) In: *Baranyai Történetírás*. (A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1990/1991.) Pécs, 1992. 25. o. skk.

vonala messze elmaradt a rivális európai országokétól. Végképp behozhatatlan hátrányba került a birodalom akkor, amikor a vállalkozó, egymással is állandó versenyben álló, megújuló európai hadiipar már nemcsak minőségileg, de mennyiségileg is felülkerekedett. Az egyre nagyobb igények kielégítésére az Oszmánok ugyan létrehoztak egy új eljárási rendszert, az ún. odszaklik-rendszert, de a XVII. század végi elhúzódó háborúknak már ezzel a rendszerrel is egyre nehezebb volt biztosítani a seregek hadianyagellátását.³⁰

A kézi tűzfegyverekkel felszerelt keresztény gyalogos egységek fölény

Még érezhetőbb volt a különbség a megreformált és kézi lőfegyverrel felszerelt európai gyalogság, valamint az ugyancsak kézi lőfegyvereket használó Oszmán janicsárok, illetve az európai fölény hatására újonnan felállított török puskás egységek között. Az Oszmánok II. Murád uralkodása óta (1421–1451) használták a kézi lőfegyvereket. A XV. századi török krónikás, Nesri, 1421-ben, Düzmedzse (Ál) Musztafa felkelése kapcsán, 1430-ban Szaloniki meghódításáról szólván, 1442-ben pedig a karamánok által ostromlott Szivrihiszár védelmét tárgyalván az ágyúk mellett puskákat is említ.³¹ A tűzfegyverek elterjedésében fontos szerepe volt az 1440–1443. években Hunyadival vívott háborúknak, de az új fegyver csak II. Mehmed (1451–1481) alatt terjedt el nagyobb mennyiségben.³² Ám még a janicsár egységeken belül is csak lassan és fokozatosan haladt előre. 1500 táján a janicsárok azonban már jól bántak a puskákkal. A tűzfegyverek elterjedésében bizonyára szerepe lehetett mindazon kudarcoknak, amelyek az Oszmánokat 1485–1491 között, az egyiptomi mamelukokkal folytatott harcokban érték. Ezt követően II. Bajezid (1481–1512) felemelte a janicsárok létszámát és a korábbinál jóval hatásosabb fegyverekkel látta el őket.³³

Tüzérszempontból a keresztény seregek már a XVI. század első felében felülmúlták a törököket. Kodzsa Nisándzsi kortárs török krónikás és államférfi említi, hogy az 1529. évi hadjáratban a német gyalogos puskások és tüzérek mily súlyos veszteségeket okoztak az Oszmán katonáknak.³⁴ Vélhetőleg a magyarországi tapasztalatok győzték meg I. Szülejmán szultánt (1520–1566) arról, hogy növelnie kell a puskákkal felszerelt gyalogos janicsárok számát. A Velencei Köztársaság konstantinápolyi követe, A. Venier 1531. május 8-i jelentésében arról tudósította a Dogét és a Tanácsot, hogy Szülejmán jelentősen (a jelentés túlzó adata szerint 50 ezer gyalogossal) növelte seregét azért, hogy a kereszté-

³⁰ Az Oszmán hadianyagellátásra lásd: Parry 1970. Rhoads Murphey az Oszmán birodalom hanyatlását a hadianyagellátás akadozásával, jelesen az európai hadianyagimport elmaradásával magyarázza a XVII. század derekától. Lásd: Murphey 1983. 292–293. o. Az újabb kutatások ezzel szemben azt igazolták, hogy a XVII. század végéig az Oszmánoknak sikerült hadseregeiket és végváraikat ellátni hadianyagokkal belső forrásokból. Lásd „A török hadsereg löporellátása...” című tanulmányt kötetünkben és bővebben: Ágoston 1993a. Vö. még: Ágoston 1991.; Ágoston Gábor: Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az Oszmánok és Anglia. In: Barta eml. 183–194. o.

³¹ Cezar 1965. 156. o.

³² Wittek 1956. 143. o.; İnalçık, Halil: Osmanlılar'da Ateşli Silahlar. *Belleten*, 83. XXI. (1957.) 510–512. o.; Heywood 1981. 59. o.

³³ Parry: Barud, 1061. o.

³⁴ İnalçık 1975. 198. o.

nyekkel eredményesen tudjon szembeszállni.³⁵ Egyéb, 1571 és 1590 között íródott, velencei követjelentésekből az is látható, hogy az Oszmán kormányzat ez alatt az idő alatt szinte valamennyi janicsárját felszerelte puskával. A janicsárpuskák csöve azonban hosszabb volt, mint az európai seregekben használatos arquebusoké, s nagyobb golyókat is lőttek.³⁶

Az Oszmán kormányzat arra is kísérletet tett, hogy a janicsárokon kívül egyéb egységeit is ellássa lőfegyverekkel. Busbecq számolt be arról, hogy Rüssztem Pasa nagyvezír az 1548. évi Perzsia elleni hadjárat idején – európai mintára – megpróbálkozott azzal is, hogy 200 udvari lovas szpáhik pisztollyal szereljen fel, de kudarcot vallott, mivel terve megbukott a hagyományokhoz ragaszkodó szpáhik ellenállásán.³⁷ Hasonlóképpen elutasították a tűzfegyverek használatát az Oszmán sereg derékhadát képező timáros szpáhik is.³⁸ Felfogásuk szerint az igazi harcosok nem folyamodnak tűzfegyverhez, hisz az igazi vitézség csak akkor mutatkozik meg, ha a harcos hagyományos fegyverekkel küzd. Következésképpen nem is tartották szégyennek azt, amikor 2500 szpáhik valami 500 keresztény puskás lovas megfutamított. Amikor Rüssztem pasa az eset hallatán füstölgött, a hírt hozó katona visszautasította a nagyvezír haragját mondván, hogy annak nincs igaza, hisz a keresztények csak oly módon győzedelmeskedtek a török lovasok fölött, hogy a puskák erejéhez folyamodtak. Az informátor nem kevés büszkeséggel tette hozzá, hogy a „puskák tüze volt az, ami megfutamított bennünket, s nem az ellenség vitézsége”.³⁹ Az Oszmánokhoz hasonlóan, a perzsák is idegenkedtek a lőfegyverektől.

A tűzfegyverektől való idegenkedés nem volt ismeretlen Európában sem. Sőt, a tűzfegyverek megjelenése kisebb morális válságot idézett elő, s a XV–XVI. századi európai szerzők éles polémiát folytattak az új fegyverről. Többen a móroknak, mások meg a kínaiaknak tulajdonították a lőpor feltalálását, hogy az új pusztító fegyverért őket tehesék felelőssé. Kivált a lovagi hadviselés hívei idegenkedtek a lőfegyverektől Itáliában éppúgy, mint Franciaországban, Németországban, Spanyolországban vagy Angliában. Miként a szpáhik, ők is lovagiatlannak, bátor katonához méltatlannak tartották a puskákat. Leonhard Fronsberger, a XVI. század egyik legismertebb katonai kézikönyvében, a *Kriegs Ordnung und Regiment*ben arról panszkodott, hogy gyakorta megtörténik, hogy a bátor harcosok életét olyan gyáva ellenség golyója oltja ki, aki nem merne szemtől szembe kerülni vitéz ellenfelével.⁴⁰

Az új fegyverhez való viszony nagyban befolyásolhatta az egyes katonarétegek további sorsát Európában éppúgy, mint az Oszmán Birodalomban. A tűzfegyverek alkalmazása

³⁵ Brown, XI. k. №. 1011. Idézte: Cezar 1965. 160. o. és *Ínalcık* 1975. 198. o.

³⁶ Parry: Barud, 1061. o.

³⁷ A hadjárat alatt a szpáhik puskái megrongálódtak, s mivel a táborban alig találtak olyan hozzáértő mestert, aki a fegyvereket meg tudta volna javítani, a szpáhik összegyűltek Rüssztem pasa körül, s használhatatlan puskáikat mutogatva kérdezték tőle, hogy ugyan milyen előnyt remél a nagyvezír e hasznavehetetlen fegyverektől? A szpáhik követelték, hogy a nagyvezír adja vissza nekik régi fegyvereiket. Rüssztem pasa kénytelen volt engedni a nyomásnak. Lásd: Busbecq 1881. 243. o. Az eset jól ismert a szakirodalomban, vö.: Braudel 1990. II. k. 801. o.; *Ínalcık* 1975. 198–199. o. és Jennings 1980. 340. o.

³⁸ Cezar 1965. 160. o.; Jennings 1980. 341. o.

³⁹ Busbecq 1881. 242. o. Idézte: Cezar 1965. 163–164. o. és Jennings 1980. 341. o.

⁴⁰ Mindezekről részletesebben: Hale 1966. A dolgozatban a tanulmány második kiadását használtam: Hale, J. R.: Renaissance War Studies. London, 1983. 389–420. o.

– amint az általában egy-egy új fegyverfajta megjelenésekor lenni szokott – bizonyos átszervezésekkel járt együtt a hadseregen belül, s érthető módon megindult a pozícióharc a kiváltságaikat megtartani igyekvő régi egységek, s a helyüket veszélyeztető új alakulatok között. S ebben a harcban az új fegyverhez való viszony döntőnek bizonyulhatott. Az Oszmán Birodalomban a kormányzatnak az udvari zsoldoscsapatokon, a gyalogos janicsárokon kívül a reguláris tartományi csapatok közül csupán a végeken szolgáló, s eredetileg rája-származású lovas *tüfenkcsiket*, valamint a gyalogos *müsztafzokat* és *azabokat* sikerült lőfegyverrel felszerelnie.⁴¹ Történt mindez akkor, amikor az európai hadügy jelentős változásokon ment keresztül, s amikor a kézi lőfegyverekkel felszerelt gyalogosok egyre meghatározóbb tényezőivé váltak az európai hadseregeknek. Ráadásul az európai gyalogosok bizton számíthattak a lőfegyverekkel is rendelkező lovasok támogatására.

Az európai seregekben a tűzfegyverek tökéletesedésével, valamint a kézi lőfegyverrel felszerelt gyalogos katonák arányának növelésével jelentős mértékben sikerült fokozni a tüzerőt. A tűzfegyverek elterjedését jól szemlélteti a Flandriában harcoló spanyol ezredekről (*tercio*) 1571. május 12-én és 1601. március 24-én felvett mustra. Amíg 1571-ben a katonáknak csupán 28%-a volt muskétával és arquebus-zal felszerelve, addig 30 esztendővel később ez az arány már 42%-ra emelkedett.⁴² Fontos újításnak számított a Nassaui Lajos által 1594-ben kigondolt kontramars, ami azt jelentette, hogy az egymás mögé hat–tíz sorban felsorakozott katonák első sora szabályos sortűzet adott le, majd az alakzat hátuljára ment fegyverét megtölteni, eközben a mögötte álló sor katonái léptek a helyére és tüzeltek. A tagoltság mértéke függött a tüzérek képzettségétől és a fegyverek minőségétől. Ha a tüzérek gyorsabban tudták megtölteni fegyvereiket, miután a sor hátuljára futottak, úgy kevesebb sor is elegendő volt, azaz növelni lehetett a szélességet, s több puskával lehetett egyszerre tüzelni.⁴³ A kontramars segítségével sikerült a tüzelést folyamatossá tenni.

Az osztrák Habsburgok Horvátországban és Magyarországon harcoló seregei fegyverzet és felkészültség tekintetében nem maradtak el a Flandriában harcoló spanyol seregektől. Itt már az 1570-es években a spanyolhoz hasonló rendszert vezettek be.⁴⁴

⁴¹ *Ínalcik* 1975. 199. o.

⁴² *Parker* 1972. 276. o. A muskéták olyan kézi lőfegyverek, amelyek vélhetőleg a kisebb szakállas puskákból fejlődtek ki. Megtartották a szakállasokra jellemző űrméretet és csőhosszat, de már jóval vékonyabb csőfallal készültek. A vékonyabb csőfal kisebb portöltetet viselt el, így a visszalökő erő is csökkent, aminek a felfogására már a görbített tusás ágyazat is megfelelt, így a szakállnyúlványt el lehetett hagyni. A fegyver súlya (a XVI. század derekán 8–10 kg, a kilencvenes években 6–7 kg, a XVII. század elején pedig 4–5 kg) azonban még nem tette lehetővé, hogy a muskétá tulajdonosa szabad kézből tüzeljen vele, így alátámasztásához puskavillát használtak. *Kelenik* 1991a. 93. o. skk.

⁴³ *Perjés* 1976. 14. o. Ezt a csatarendet Gusztáv Adolf fejlesztette tovább. Az egyes egységek nála már csak hat tagból álltak. A folyamatos tüzerőt nem a kontramarssal, hanem kettőzéssel (*Eindoublierung*) biztosították. A három első tag térközeibe lépő három hátsó tagból az első térdelve, a második kissé előrehajolva, a harmadik pedig kiegyenesedve tüzelt. Mindezzel sikerült biztosítani a tűzrendszer zártságát. E csatarendnek további előnye volt a fegyvernemek együttműködése és a csatarend szilárdsága. Ez a tagolt csatarend áttekinthetősége folytán nagyban megkönnyítette a manőverezést is. Mindezen újításoknak köszönhetően az európai csatarend és taktika fölénybe került a törökével szemben.

⁴⁴ *Parker* 1990. 90. o.

Az 1577. évi katonai szemle szerint a szlavón végeket 584 huszár, 250 arquebusier, 417 Landsknecht és 1807 haramia védte. A horvát végeken pedig ugyanekkor 708 huszár, 250 arquebusier, 265 német Landsknecht és 2475 haramia szolgált.⁴⁵ Legutóbb Kelenik József bizonyította meggyőzően, hogy az ún. tizenöt éves háború idején a Magyarországon harcoló császári-királyi toborzású seregek fegyverzete és összetétele igen hasonló volt a Flandriában harcoló csapatokéhoz, s hogy a magyarországi csapatokban a lőfegyverrel felszerelt katonák aránya igen magas volt (Kelenik szerint akár a 75%-ot is elérhette), s hogy e csapatok taktikája, harcászata már ekkor a lőfegyverek tűzerejére épült.⁴⁶

A XVI. század második felében a magyarországi fronton a keresztények már érezhető erőfölényben voltak a törökökkel szemben, s ezt a kortársak is észlelték. Schwendi már 1566-ban felismerte, hogy a janicsárok ellen a puskás gyalogosok a legeredményesebbek, ezért javasolta, hogy fogadjanak fel spanyol és itáliai puskás gyalogosokat. Látva, hogy a török lovasoknak nincsenek tűzfegyvereik, puskás lovasok (*Schützen zu Ross*) bevetését is szorgalmazta.⁴⁷ Az 1577. évi hadi tanácskozáson is megfogalmazódott a felismerés: „...ez idő szerint a kézi lőfegyver a legfőbb előnye Felsőség hadi népének ezen ellenséggel (azaz a törökökkel) szemben.”⁴⁸ Giorgio Basta 1606-ban Velencében kiadott, s nagyrészt magyarországi tapasztalatait tükröző *Il maestro di campo generale* című munkájában pedig már azt is megállapíthatta, hogy az európai seregek muskétáinak lőtávolsága jobb volt, mint a janicsárpuskáké.⁴⁹ A janicsárpuskák gyenge minősége miatt az európai fegyverek igen kelendőek voltak a birodalomban. Különösen nagy szükség volt rájuk az 1578–1590 között zajló török–perzsa háborúban, a tizenöt éves háború idején (1593–1606) és az ezzel párhuzamosan zajló, egymást követő nagy anatóliai dzseláli-felkelések éveiben (1591–1611).⁵⁰ A birodalom egyik legfontosabb fegyver- és hadianyagszállítója Anglia volt.⁵¹ Vélhetőleg az egyik legnagyobb rakományt sikerült 1605 novemberében a máltai és a savoyai herceg hajóinak feltartóztatniuk és elkoboz-

⁴⁵ Rothenberg 1960. 45. o.

⁴⁶ Kelenik 1990. 91. o.

⁴⁷ Parry, Vernon J.: La Manière de combattre. In: Parry – Yapp 1975. 225. o.

⁴⁸ Geöcze István: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 658. o. A hadi tanácskozás anyagából bőséges válogatást adtak ki: Acta historiam confinii militaris Croatici illustrantia I. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XV.) Zagreb, 1884. 33–52. o. Vö.: Rothenberg 1960. 44. o. skk. A haditanácskozás jegyzőkönyve több másolatban is fennmaradt. Lásd: Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végyárrendszer 1676. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995.) 1. sz. 117. o. 14. sz. jegyzet. A Geöcze által kiadott anyag kivonatossá és számos durva fordítási hibát tartalmaz. (Kelenik József szíves szóbeli közlése.)

⁴⁹ Mandlmayr, Martin C.: Studies on the Habsburg–Ottoman War of 1592–1606. The Modernization of Warfare Exemplified on Giorgio Basta's Life and Works. In: IX. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 21–25. Eylül 1981. Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt Ankara, 1988. 998. o. – A szakirodalom azonban nem egységes ebben a kérdésben. Mások épp azt hangsúlyozzák, hogy a törökök puskái legalább olyan jók voltak, mint a keresztényeké, sőt lőtávolságuk még nagyobb is volt. Vö.: Jaekel, Peter: Ausrüstung und Bewaffung der Türkischen Heere. In: Glasner, H. (ed.): Kurfürst Max Emmanuel: Bayern und Europa um 1700. I. k. München, 1976. 373–456. o.

⁵⁰ Utóbbira lásd: Griswold 1983.

⁵¹ Anglia szerepéről: Kurat, Akdes Nimet: Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi. Ankara, 1953.; Kütükoğlu, Mübahat S.: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I. (1580–1838). Ankara, 1974., Skilliter 1977. és Skilliter 1984. 10–25. o.

niuk. Ekkor ugyanis egy Isztambulba tartó angol hajón nagy mennyiségű angol keresey posztón és gypjún kívül, 700 hordó löport, 1000 arquebus puskacsövet, 500 arquebustussal, 2000 kardlapot s egy hordó jó minőségű aranyrudat találtak.⁵² A meglehetősen elszórt adatokból az is látszik, hogy az Oszmánoknak a XVII. század elején kiújult török-perzsa háború (1603–1612) és az anatóliai felkelések idején sem kellett lemondaniuk az európai fegyverszállítmányokról.⁵³

Ez azért sem elhanyagolható, mert időközben I. (Nagy) Abbasz Szafavida uralkodó (1588–1629) látva a perzsa sereg sebezhetőségét lényeges reformokat hajtott végre. Az Oszmánokkal szemben 1514-ben elszenvedett csaldiráni vereség emléke még elég élénken élt ahhoz, hogy Abbasz felismerje: csak úgy szállhat szembe Oszmán ellenfeleivel, ha ütőképes puskás gyalogos egységeket és tűzértséget hoz létre. Ugyanakkor csökkentenie kellett a hadseregben meghatározó szerepet játszó, de hatalmukkal már többször visszaélt, szolgálati birtok fejében katonáskodó kizilbas törzsek súlyát is. Ezért a Sherley-testvérek hathatós támogatásával grúzokból, örményekből és cserkeszekből új, zsolddal fizetett egységeket szervezett: a *kul*nak nevezett lovasakat, a *tufangcsin*nak hívott puskás gyalogosokat, valamint a *topcsi* névre hallgató tűzéreket. A nyugati források és szakirodalom az egyes új egységek számát egyaránt 12–12 ezerre teszi, ami aligha fogadható el.⁵⁴

Az Oszmán sereget az első keserű tapasztalatok a tizenötéves háború idején, épp Magyarországon érték. Az itt harcoló magyar és német puskások tűzereje felülmúlta az Oszmánokét. A mezőkeresztesi csatában részt vett Haszán Kjáfi így panaszkodott erről emlékiratában: „Mostanában az ellenség felülkerekedett némely (újonnan) feltalált harci eszköz használatával. Puskákat és ágyúkat, azaz számtalan fajta puskát és ágyút találtak fel, amelyeket fölös számban használnak. A mi katonáink azonban az efféle fegyvereket elmulasztják használni, s lehet, hogy még a régen használt fegyverek használatát is elhanyagolják.”⁵⁵ A magyarországi fronton harcoló Oszmán nagyvezírek is hamar átlátták a helyzetet. Előterjesztéseikben, azaz *telhis*zeikben⁵⁶ többször is kitértek

⁵² CSP Venice 1900. 525–526. o. №. 494.

⁵³ Simon Contarini, Velece konstantinápolyi követe 1610. április 17-i jelentésében két angol hajó érkezéséről számolt be, amelyek acélt, ónt és arquebusokat hoztak. Arról is szólt, hogy a városba két további angol hajót is vártak. CSP Venice 1904. 466. o. №. 860.

⁵⁴ Lockhart, Laurence: The Persian Army. Der Islam, 34. (1959.) 93. o. Az azonban a legendák világába tartozik, miszerint a perzsák csak a Sherley fivéreknek köszönhetően ismerték meg a tűzfegyvereket. Már a Szafavidák elődei, az Ak-koyunluk is ismerték a tűzfegyvereket. Vö.: Minorsky, Vladimir: Persia in A.D. 1478–1490: An Abridged Translation of Faḍlullāh B. Rūzbihān Khunī's Tārikh-i Ālam-Ārā-Yi Amīnī. London, 1957. passim és 115–116. o. Azt is tudjuk, hogy Szafavidák már 1488-ban használtak ágyút Gulisztán ostromakor.

⁵⁵ Mehmed İpsirli: Hasan Kafi el-Akhisari ve Devlet Düzenine ait Eseri Usul'ül-hikem fi Nizami'l-alem. İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10–11. (1979–1980.) 268. o. E munka szabadabb és rövidített magyar fordítása Karácson Imre: Az egri török emlékirat a kormányzás módjáról. Budapest, 1909. (Az idézet: 20. o.) A szerzőre és műveire lásd: Šabanović, Hazim: Hasan Kafi Pruščak. Prolozi za orijentalnu filologiju, XIV–XV. (1964–1965.) (1969). 5–31. o.; Uő: Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima. (Bibliografija). Sarajevo, 1973. 153–192. o., ill. újabban: Ljubović, Amir: Bibliografija radova Hasana Kafije Pruščaka. Život, 29. (1980.) 2. sz. 217–227. o.

⁵⁶ Fodor Pál: A nagyvezíri előterjesztések (*telhis*) diplomatikai elemzése. Keletkutatás, 1992. ősz. 37–50. o. és Fodor Pál: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az Oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása. Történelmi Szemle, 34. (1992.) 1–2. sz. 17–34. o.

a kérdésre. Az egyik ilyen, Jemiscsi Haszán pasa által 1603 májusában küldött telhisz világos képet ad a keresztények nyomasztó fölényéről: „Mivel az átkozottak katonáinak java gyalogos és puskás, az iszlám katonáinak zöme viszont lovas, kevés közte a gyalogos, s más, puskához szokott mester pedig alig van, ezért az összezsapások idején és várostromnál komoly nehézségeket kell elviselni.”⁵⁷

Az Oszmánok között oly nagy volt a hiány gyalogos puskásokban, hogy még Raguzától is kértek.⁵⁸ A nagy ínségben kapóra jött, hogy a zsoldfizetés elmaradása miatt a Pápa várát őrző vallon zsoldosok 1600 májusában fellázadtak és felajánlották szolgálataikat a szultánnak. Mivel a császáriak időközben ostromgyűrűt vontak a vár köré, a lázadóknak végül csak kisebb része jutott át a törökök kezén lévő Székesfehérvárra. Az Oszmán zsoldba állott vallonok első jelentősebb feladata Kanizsa ostrománál volt, ahol mintegy négyszázukat az ágyúk felügyeletével bízták meg.⁵⁹ Az Oszmánok, akik a telhiszekből láthatóan gyakorta még saját katonáikat sem tudták rendesen fizetni a háború alatt, négyszer annyi zsoldot adtak az átállt vallonoknak, mint amennyit azok korábban a császártól kaptak.⁶⁰ A török hadvezetés figyelembe vette tapasztalataikat és javaslatukat is. 1601–1602 telén Jemiscsi Haszán pasa egyik telhiszében épp az egyik vallon renegát, „a koroni származású, iszlámra áttért szendrői (Szemendre) szandzsákbég, Ibrahim bég”⁶¹ jelentésére hivatkozva vélte úgy, hogy Buda és Pest őrzésére 5-10 ezer puskásra lenne szükség.⁶² Bármennyire is nagy szükség volt az Oszmán seregben a puskás gyalogosokra, nem tudunk arról, hogy a háború ideje alatt az önként átállt vallon puskásokon kívül a Porta más európai katonákat is zsoldjába fogadott volna, vagy erre kifejezetten törekedett volna.⁶³

Oszmán ellenintézkedések: a janicsárok számának növelése

A szultáni kormányzat más megoldást választott a bajok orvoslására. Egyrészt a puszkákkal felszerelt janicsárok számának növelésével, másrészt újabb puskás zsoldos egységek felállításával kívánta ellensúlyozni a keresztény seregek tűzerőben mutatkozó fölényét. Amíg 1567/68-ban még csak 12 798 janicsár kapott zsoldot,⁶⁴ addig 1609-ben már 37 627 főnek,⁶⁵ 1660/61-ben pedig már 54 222 janicsárnak kellett zsoldot osztani.⁶⁶ Bár ez utóbbi adatot nyilván a krétai harcok indokolják, a janicsárok számát a későbbiekben sem csök-

⁵⁷ Dávid – Fodor 1983. 485. o. Az eredetileg Cengiz Orhonlu által kiadott (lásd: *Orhonlu, C.*: Telhisler. İstanbul, 1970. 98. o.) iratot már İnalçık is idézte, lásd: *İnalçık* 1980. 288. o., 13. sz. jegyzet.

⁵⁸ *Biegan* 1967. 78. o. és *İnalçık* 1975. 200. o.

⁵⁹ Abdülkadir Efendi, fol. 130b. Vö.: *Finkel* 1992. 463. o. A lázadásra lásd továbbá: A vallonok lázadása Pápán 1600-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1888. 485–489. o.

⁶⁰ *Finkel* 1992. 465. o.

⁶¹ Vélhetőleg ez lehet az az Ibrahim bég, aki még 1604-ben is ezt a tisztséget viselte, s akinek egyik francia nyelvű levelét, amelyet „M.de Ramée, colonel de six Cornettes Vallones, à Peste” címzett, Hammer is közölte. *Finkel* 1992. 464. o.

⁶² Dávid – Fodor 1983. 286. o.

⁶³ *Finkel* 1992. 465., 470. o.

⁶⁴ *Káldy-Nagy* 1986. 186. o.

⁶⁵ *İnalçık* 1973. 83. o.

⁶⁶ *Barkan, Ömer Lütf*: 1070–1071 (1660–1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. 1955–1956. 310. o.

kentették lényegesen. 1665 utolsó három hónapjában 49 556 főnek, 1669. június-július-augusztusában 51 473, 1670 február-március-áprilisában 49 868, 1670. május-június-júliusában pedig 49 455 janicsárnak osztottak zsoldot.⁶⁷ Ez a létszám a század végéig nem változott lényegesen, hisz Luigi Ferdinando Marsigli 1680-ban számukat 54 222 főre tette.⁶⁸ A létszámnövekedés az alábbi táblázatban foglalható össze.

<i>Idő</i>	<i>A janicsárok száma</i>
1480	10 000
1567–1568	12 798
1609	37 627
1660–1661	54 222
1665. október–november–december	49 556
1669. június–július–augusztus	51 473
1670. február–március–április	49 868
1670. május–június–július	49 455
1680	54 222

A létszámnövelés azonban nem bizonyult jó megoldásnak, és a mennyiségi növekedést erős minőségi romlás kísérte. *A janicsárok törvényei* című munka ismeretlen szerzője 1606-ban már arról panaszkodott, hogy a janicsárok toborzásának régi bevált módszere – a gyermekadó⁶⁹ és a janicsárok gyermekeinek felvétele a testületbe – megszűnt, és a megvesztegetett toborzóisztek alkalmatlanok ezreivel töltötték fel a testületet. Ezek az újszerű janicsárok már csak árnyékaik voltak a hajdani elitalkulatoknak.

A nyugati hadszíntéren fölénybe került ellenség tűzerejének viszonzására egyedül képes, puskáikkal hajdan csaták sorsát eldöntő katonák már a tűzfegyverek használatában sem bizonyultak oly sikeresnek és eredményesnek, mint dicső elődeik. Ebben bizonyára szerepe lehetett annak is, hogy a lögyakorlatokat egyre inkább elhanyagolták. Az 1596. évi hadjárat előkészületeivel kapcsolatban Abdülkadir Efendi ugyan még említi, hogy a janicsárok hetente kétszer az At Mejdánin – azaz a volt bizánci Hippodromon- lögyakorlaton vettek részt,⁷⁰ a janicsár törvénykönyv ismeretlen szerzője egy évtizeddel

⁶⁷ Barkan, Ömer Lütfi: Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. 216. o. és *Üö.*: 1079–1080 (1669–1670) Mali Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri. Uo. 265–266. o. Megjegyzendő, hogy egyes kutatók szerint ezzel ellentétes folyamat játszódott le a tűzfegyverek használatától idegengedő timáros szpáhik körében. Mustafa Cezar szerint számuk a XVI. századi mintegy 200 ezerre becsültről 1630 körülre 7–8 ezerre csökkent. *Cezar* 1965. 167. o. – Halil İnalcık szerint a timáros szpáhik a XVI. század derekán 87 ezren, 1609-ben mintegy 45 ezren, 1630-ban pedig 8 ezren voltak. *İnalcık* 1973. 48. o. *Vö. még: Jennings* 1980. 341. o. Ezek a számok azonban a valóságosnál radikálisabb változásra engednek következtetni, így a magam részéről elfogadhatóbbnak tartom a Káldy-Nagy Gyula által közölt adatokat. Szerinte a timáros szpáhik száma 1525/26-ban csupán 45 ezer fő körül lehetett, s nem 70–80 ezer körül, amint azt Barkan és nyomában İnalcık is gondolta. *Káldy-Nagy* 1986. 181. o.

⁶⁸ *Marsigli* 1986. 68. o.

⁶⁹ Erre lásd: *Papoulia, Basilike*: Ursprung und Wesen der Knabenlese im Osmanischen Reich. München, 1963.

⁷⁰ Abdülkadir Efendi, fol. 55b.

később azonban már arról számol be, hogy a gyakorlatokat már nem tartották meg. Szerinte ezeket korábban sem az At Mejdandin, hanem az Ok Mejdandin tartották szerdánként és csütörtönként. Itt, azaz az „Ok Mejdandin, a gyakorlólházak közelében van egy puskalövésre kijelölt hely; szerda és csütörtöki napon (ott) tanítják löni a janicsárokat... Akik a célt eltalálják, egy-egy ezüstserleget, vagy egy-egy aranyat kapnak. Azoknak, akik nem tudnak (löni), az avdzsi basi helyben megmutatja, hogyan kell. Ez a törvény. A lövészet költségeit a bejtülmálból szokták fedezni. A janicsároknak puskaport és kanócot is szoktak adni, hogy gyakoroljanak és tanuljanak egymástól. Jó ideje már mindez feledésbe merült; se puskaport, se kanócot nem adnak. Ha adnak is, a tisztjeink a kanócot gyertyabéllé alakítják át, és a házaikban elégetik” – panaszkodott a janicsár törvénykönyv szerzője.⁷¹

A kézi tűzfegyverek elterjedése a birodalomban

További problémát jelentett, hogy a janicsárok nem jutottak kellő számban puskához, mivel a kincstári puskák egy része a rája kezére került. De abban sem volt sok köszönet, ha megkapták a kincstári puskákat, mivel ezek minősége messze elmaradt a tiltások ellenére egyre nagyobb számban készített magánpuskákétól. A janicsár törvénykönyv szerzője ezzel kapcsolatban így panaszkodott: „A janicsároknak mindenképpen puskát kell venni, mert a kincstári puskától férfiaság nem várható.”⁷² Súlyosbította a helyzetet, hogy az állam nem tudott gátat vetni a kézi lőfegyverek elterjedésének. A szultáni kormányzat ugyan hamar felismerte a tűzfegyverek fölényét a hagyományos fegyverekkel szemben, s ezért szigorú állami monopóliumot rendelt el ezek gyártására, s bizonyos időközönként igyekezett ellenőrizni és begyűjteni a rája kezén lévő puskákat, halálbüntetésre, gályarabságra ítélve mindazokat, akik puskákat készítenek, vagy tartanak maguknál,⁷³ intézkedései az időközben bekövetkezett gazdasági–társadalmi változások miatt egyre hatástalanabbak maradtak.

Az történt ugyanis, hogy a század derekára igen megszorodott a földnélküli fiatal parasztleányok, medreszét végzett, de hivatal és állás nélkül maradt fiatalok és a különféle kóbor elemek száma. A folyamat mögött Mustafa Akdağ török történész szerint a XVI. század második felében egyre inkább érezhető gazdasági válság húzódott meg, amelynek legfőbb oka és mutatója a gabonatermelés visszaesése, a nemesfémek egyre nyomasztóbb hiánya, a nemzetközi kereskedelemben bekövetkezett kedvezőtlen arányeltolódások, valamint az állami terhek rohamos növekedése a tartományokban.⁷⁴ Mások a túlnépesedésben vélték felfedezni az okokat. Már Fernand Braudel felfigyelt arra, hogy a XVI. században az egész Mediterráneumban megfigyelhető a népességnövekedés, azaz

⁷¹ Fodor 1989. 107–108. o.

⁷² Fodor 1989. 69. o.

⁷³ Lásd például az egyiptomi kánunnámét 1524-ből. Barkan, Ömer Lütfi: XV. ve XVIinci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Birinci cilt, Kanunlar. İstanbul, 1943. 356. o. Lásd még: İnalçık 1975. 196. o.

⁷⁴ Akdağ, Mustafa: Celali İsyanları. Ankara, 1963. passim.

az a jelenség, hogy a népesség gyorsabban növekedett, mint a termelés.⁷⁵ Braudel megfigyeléseit követve M. Cook Anatólia három régiójában mintegy 700 település adatait vizsgálta 1450 és 1575 között, s arra a következtetésre jutott, hogy a népesség Anatóliában is gyorsabb ütemben növekedett, mint a művelés alá fogott területek, melynek következtében jelentékenyen megszorodott a földnélküli parasztleányok száma.⁷⁶ Ezek a földnélküli kóbor legények az illegális fegyvergyártásnak és a fegyvercsempészetnek köszönhetően viszonylag könnyen jutottak lőfegyverhez. Erre következtethetünk a tiltó rendeletek megszorodásából és az időről-időre megismételt ellenőrző akciókról, amelyek során ezerszámra kobozták el a rája kezén illegálisan lévő tűzfegyvereket. A szultán már 1552-ben kénytelen volt elrendelni, hogy a falusi és városi lakosoktól kobozzák el a puskákat, s hogy az elszedett lőfegyvereket szállítsák a szultáni udvarba.⁷⁷

Tömegesen jutottak a ráják tűzfegyverhez Szulejmán fiainak, Szelimnek és Bajezidnak az utódlásért kirobbant harcában (1559). Mint ismeretes Bajezid azzal az ígérettel fogadta fel a földnélküli levendeket, hogy uralomra jutása esetén felveszi őket a birodalom elit-seregébe, a janicsárok közé. Hívására és ígéreteire ezerszámra érkeztek táborába Kütahja, Afjon, Eszkisehir, Ankara, Bozok, Csorum, Kasztamonu, Sarki-Karahiszár és Jesilirmak környékéről. A csatlakozók egy része megrohanta és kifosztotta a szultáni fegyverraktárakat, más része pedig már eleve fegyverrel érkezett Bajezid táborába. Bajezid testvére, Szelim annak ellenére, hogy atyja őt támogatta, hasonló módszereket alkalmazott, s nagyban hozzájárult a tűzfegyverek elterjedéséhez.⁷⁸ Ezen az időleges vizsgálatok és fegyverelkobzások már nem tudtak lényegileg változtatni.

A rája kezén lévő, s időről-időre elkobzott puskák mennyisége nem volt jelentéktelen. A szafadi szandzsák-bégnek 1577. december 15-én írott rendeletben például arról olvashatunk, hogy jóllehet „a nevezett szandzsákban korábban senki sem használt puskát s nem is volt fogalma arról, hogy mi a puska... most három vagy négy ezer használható puska van a beduinok birtokában.”⁷⁹ A szandzsák-bégnek megparancsolták, hogy a beduinok kezén lévő puskákat kobozza el, s hogy derítse ki, miféle emberektől szereztek be azokat.⁸⁰ A damaszkuszi beglerbégnek és kádinak 1581. december 1-jén írott parancsból pedig azt láthatjuk, hogy az előbb említett szafadi szandzsákban ekkor már 7 ezerre becsülték az Oszmán kormányzat ellen fellázadt beduinok és drúzok kezén lévő puskák

⁷⁵ Braudel 1990. 584–585. o.

⁷⁶ Cook, M. A.: Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600. (London Oriental Series. Volume 27.) London, 1972. Megemlítené, hogy Cook igen óvatossággal fogalmazott, hogy a népességnövekedés csak egyik oka lehetett a társadalmi mozgalmaknak, s figyelmeztetett arra, hogy Európa más országaiban még nagyobb volt a népesség emelkedése, s ott mégsem voltak a dzseláli-felkelésekhez hasonló parasztmozgalmak. Ő is megemlíttette az állami adóterhek növekedését és a nagyszámú állástalan medresze-növendéket. Uo. 39–44. o.

⁷⁷ Káldy-Nagy, Gyula: The 'Strangers' (ecnebler) in the 17th Century Ottoman Military Organization. In: Kara, György (ed.): Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Budapest, 1987. 168. o.

⁷⁸ İnalcık 1975. 196. o. és İlgişel 1979. 303–304. o.

⁷⁹ Heyd, Uriel: Ottoman Documents on Palestine 1552–1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri. Oxford, 1960. 81. o. 33. sz. rendelet.

⁸⁰ Uo.

számát.⁸¹ A következő esztendő márciusában Haszán szandzsákbégnek és katonáinak a damaszkuszi janicsárok segítségével sikerült a felkelők egy csoportját levernie, akikről 620 puskát kobzott el.⁸²

Úgy látszik, hogy a hatóságok csak a birodalom belső, a tengeri és a jelentősebb szárazföldi utaktól viszonylag távol lévő területein jártak több-kevesebb sikerrel. Jennings a kajszeri kádi-jegyzőkönyvek tanulmányozásakor arra az eredményre jutott, hogy az Oszmán hatóságoknak Kajszeriben és talán az egész karamániai ejáletben sikerült a tűzfegyvereket összeírniuk és a ráját lefegyverezniük.⁸³ Jennings eredményei mindazonáltal óvatossággal kezelendők. Következtetését ugyanis a Kajszeriben elkövetett bűnesetek vizsgálatára alapozta, s azzal támasztotta alá, hogy a testi sértéseknek és az emberöléseknek mindössze 2%-át követték el lőfegyverrel.⁸⁴ Az azonban, hogy Kajszeriben 1600 és 1625 között viszonylag kevés bűntényt hajtottak végre puskával és pisztollyal, még aligha lehet elegendő bizonyíték arra, hogy az Oszmán hatóságok itt sikeresen lefegyverezték a ráját. A városban – ahol egyébként is a lopások domináltak – a tiltott lőfegyvereket a rája aligha hordta magával, s így a testi sértéssel vagy emberöléssel végződő verekedésekben, dulakodásokban is érthető módon inkább az ökölnék, a késeknek és a kardoknak jutott nagyobb szerep. Jennings egyéb eredményei is ellentmondanak a fenti érvelésnek. Épp ő mutatott ugyanis rá arra, hogy Kajszeriben a XVII. század elején a puskák piaci ára már jóval alacsonyabb volt, mint amennyiért az 1570-es években a beduinok és a druzok jutottak hozzá. A kajszeriek egy-egy olcsóbb számár vagy kéttőnégy juh áráért már vehettek puskát.⁸⁵ A XVI. század végen egy átlagos puska ára 300 és 600 akcse körül mozgott, ami egy ló árának megközelítőleg a fele volt.⁸⁶ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy 1610 körülre a puskák piaci ára az 1580-as évek árainak harmadára esett. Ez csak a kínálat bővülésével magyarázható.⁸⁷

Fernand Braudel és nyomában a nyugati történészek általában hajlanak arra, hogy e változások mögött a nyugati fegyverimportot és fegyvercsempészetet lássák. Braudel szerint miután az „északiak”, azaz előbb az angolok, majd a hollandok, beléptek a Mediterráneum kereskedelmébe, a Földközi-tenger keleti partvidékét elárasztották a tűzfegyverek.⁸⁸ Az angolok ilyen irányú tevékenységével kapcsolatban a fentiekben már láttunk néhány példát. Egyéb vizsgálatok is azt mutatják, hogy az illegális fegyverkereskedelem és csempészet útján a birodalomba került tűzfegyverek száma nem elhanyagolható. Különösen vonatkozik ez a tengerparti vidékekre. Daniel Goffman

⁸¹ Uo. 88. o., 42. sz. rendelet. A szafádi szandzsák alaj bégje és timárbirtokosai a damaszkuszi dívánba mentek és elpanaszolták, hogy mivel a szandzsákbég és katonái az 1578 óta tartó perzsa háborúban harcoltak, a beduinok és a druzok kihasználták az alkalmat, s általános felkelésbe kezdtek. A timárbirtokosok immár harmadik esztendeje képtelenek egyetlen akcsét is beszédni birtokaikról. A rendelet szerint a címzettek kötelesek voltak a felkelők vezetőit elfogni, a puskákat elkobozni és Isztambulba küldeni.

⁸² Uo., 3. sz. jegyzet.

⁸³ Jennings 1980. 344. o.

⁸⁴ Jennings 1980. 351. o.

⁸⁵ Jennings 1980. 345. o.

⁸⁶ *İnalcık* 1975. 198. o.

⁸⁷ Jennings 1980. 345. o.

⁸⁸ Braudel 1990. I. k. 228., 349., 622–623. o.

Izmirre vonatkozó kutatásaiból tudjuk, hogy 1592 tájára az Oszmán kormányzat a Márvány-tenger partvidékén teljesen elveszítette a felügyeletet a kézi tűzfegyverek fölött. A tengerparti tartományokban löfegyverrel felfegyverkezett banditák és felkelő csapatok garázdálkodtak, s a kormánycsapatok előtt a megközelíthetetlen sziklás hegységekbe menekültek, ahonnan szinte lehetetlen volt őket kifüstölni. A kormányzat időről időre megpróbálkozott a fegyverek elkobzásával, de a rája más forrásból hamarosan pótolta a lefoglalt puskákat.⁸⁹ A rája kezén felhalmozott fegyverek viszonylag nagy száma és földrajzi elterjedése, valamint a fegyverárak látványos csökkenése azonban arra enged következtetni, hogy a csempészet mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk a helyi fegyveripar életképességét sem.⁹⁰

Szezbánok és az anatóliai dzseláli-felkelések

Nem bizonyult hosszú távon szerencsés megoldásnak a magyarországi kihívásra adott másik válasz, azaz a puskákkal felszerelt új zsoldoscsapatok felállítása sem. Az előbbieken láthattuk, hogy a birodalomban végbement gazdasági-társadalmi változások következtében a XVI. század végére parasztok ezrei váltak földönfutóvá, bőséges társadalmi bázist teremtve új csapatok toborzásához. Közülük igen sokan rendelkeztek puskákkal is, ráadásul ezek a fegyverek általában jobbak is voltak, mint a janicsárpuskák. A kormányzatnak kapóra jöttek a tűzfegyverek használatához értő, egy-egy hadjáratra felfogadható, majd a hadjáratok idő elmúltával ismét szélnek ereszthető kóbor elemek. Felfogadásukkal ugyanis viszonylag gyorsan sikerült enyhíteni a keresztények e területen mutatkozó erőfölényét. Ráadásul a kormányzat pénzt is takarított meg, hisz ezeket a *szezbánnak*, *szaridzsának* vagy *tüfenk-endáznak* nevezett katonákat csak a hadjáratok alatt kellett fizetni, s így a téli zsold, valamint az ellátás költségei a kincstárban maradtak.

A kormányzat azonban nem számolt azzal, hogy a hadjáratok idő után szélnek eresztett katonák milyen társadalmi problémák forrásaivá válhatnak. A hadakozásba beletanult, a termelőmunkából kiszakadt katonák a hadjáratok befejeztével ugyanis nem széledtek szét, hanem bandákba verődve fosztogatták a vidéket.⁹¹ A központi kormányzat ellen fellázadt válik is nagy számban fogadták fel őket. Anatólia 1596 óta valóságos tűzfészkeké vált. Karajazidzsi Abdülhalim mintegy 20 000 felkelőt gyűjtött maga köré.⁹²

1606-ban Dzsanpulád-oglu Ali Pasa Aleppó és Kilisz környékén 30 000 gyalogos puskával, s közel ugyanennyi lovassal rendelkezett. Hamarosan kiterjesztette fennhatóságát Észak-Szíriára és Adana vidékére is, s puskás gyalogosainak erejében bízva a saját nevére verette a pénzt, ami az iszlám jogszokásban a főhatalom és a szuverenitás kinyilvánításának egyik módja. A lázadók ellen kirendelt nagyvezír, Murád Pasa csak nagy nehézségek árán tudta leverni a felkelőket, s a csata egy pontján úgy tűnt, hogy a lázadók tűzereje győzedelmeskedik az Oszmán sereg felett.⁹³

⁸⁹ Goffman, Daniel: Izmir and the Levantine World, 1550–1650. Seattle and London, 1990. 30–31. o.

⁹⁰ Jennings 1980. 345. o.

⁹¹ Erről részletesen: İnalcık 1980. 292. o. skk.

⁹² Griswold 1983. 24–39. o.

⁹³ İlgişel 1979. 309. o. Részletesen: Griswold 1983. 110–153. o.

A meggyengült állami ellenőrzést használta ki egy másik lázadó, Kalenderoglu Mehmed is, akinek mintegy 20 000 fős sereget sikerült maga köré gyűjtenie. Seregét kilenc ezredre osztotta, s minden ezredben ezer főt puskával szerelt fel. Bár az ellene küldött Murád Pasától a Gökszu melleti mezőn vereségét szenvedett, sikerült Iránba szöknie.⁹⁴

1624-ben az erzurumi beglerbég, Abaza Mehmed Pasa lázadt fel a központi kormányzat ellen. Seregét a források 40 000-re teszik. Abaza Mehmed puskásaiban bízva Ankarát is megostromolta, de nem járt sikerrel. Az ellene küldött központi csapatoknak a felkelők puskái Kajszeri mezején jelentékeny veszteségeket okoztak, de a mintegy 100 zarbzen ágyúval fölszerelt udvari csapatok végül leverték a lázadókat.⁹⁵

A XVII. század legnagyobb felkelése Abaza Haszán Pasa nevéhez fűződik. Amikor második felkelését 1659 februárjában leverték, és a lázadók vezetőit Aleppóban cselled elfogták, majd kivégezték, szigorú vizsgálatot rendeltek el és ezerszámmal gyűjtötték be a puskákat. A források – vélhetőleg jókora túlzással – mintegy 80 000-re teszik az ekkor begyűjtött és a szultáni fegyverraktárakba beszolgáltatott tűzfegyvereket.⁹⁶

Ç. Uluçay, M. Cezar és M. Akdağ kutatásaira alapozva H. İnalçık úgy vélte, hogy a XVII. század eleji anatóliai dzseláli-felkelések egyik legfőbb oka a magyarországi harcok idején Anatóliában toborzott, majd a hadjáratok után szélnek eresztett szekbán katonaság volt.⁹⁷ Caroline Finkel a tizenöt éves háború idején toborzott szekbánokat vizsgálva azonban rámutatott, hogy ekkor nem Anatólia, hanem – amint arra maga İnalçık is utalt – sokkal inkább Bosznia és Albánia volt az a terület ahonnan a puskákkal felszerelt zsoldosokat toborozták. Anatólia, mint merítési bázis, úgy tűnik, inkább az ottani harcok szempontjából jött inkább szóba. Finkel arra is felhívta a figyelmet, hogy a Boszniában és Albániában toborzott puskás zsoldosok száma korántsem volt oly jelentős, hogy azok szélnek eresztése az európai területeken dzseláli-típusú felkeléseket okozhatott volna.⁹⁸

İnalçık hipotézisét talán úgy módosíthatnánk, hogy az eddig még kellően nem tisztázott gazdasági-társadalmi okok miatt kirobbant anatóliai felkelésekben a kézi tűzfegyvereknek fontos katalizátor szerep jutott. A kézi lőfegyverek elterjedését az európai fegyvercsempészet és a technikailag egyre magasabb színvonalat elérő, a XVII. század elejére az állami puska gyártó műhelyek színvonalát már meghaladó helyi puska gyártás segítette. E fegyverekre a keresletet a nagyszámú földtelen kóbor elem, valamint az európai hadügyi megújulás kihívására válaszolni akaró szultáni kormányzat által egyre nagyobb számban felszerelt janicsárok, s az ugyancsak e célból felfogadott szekbánok teremtették meg. Mivel azonban a magyarországi háborúkra csak elenyésző számban fogadtak fel Anatóliából puskás zsoldosokat, így azok szélnek eresztése nem játszhatott döntő szerepet az ottani dzseláli-felkelésekben. E felkelésekben részt vevő puskás zsoldosok zömét korábban a keleti, és nem a magyarországi hadjáratokra toborozták.

⁹⁴ *İlgürel* 1979. 310. o. és *Griswold* 1983. 168–202. o.

⁹⁵ *İlgürel* 1979. 311. o.

⁹⁶ *İlgürel* 1979. 311–314. o.

⁹⁷ *İnalçık* 1980. 286. o. skk.

⁹⁸ *Finkel* 1988. 41–47. o.

Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az Oszmánok

A hadügyi forradalom-vita

A lőpor története, „felfedezésének” körülményei, a hadviselésben való alkalmazása, valamint az azzal összefüggő morális szempontok ösztönzőleg hatottak az európai tudományosságra, s minderről egy rendkívül gazdag szakirodalom jött létre. A nyugati irodalomban gyakran elhangzott, hogy „a lőpor szétrobbantotta a feudális erősségeket, birtokosaik eszmerendszerével együtt”, amit egyaránt osztott David Hume (1711–1776) vagy Adam Smith (1723–1790). Thomas Maculay (1800–1859) azt állapította meg, hogy a lőpor felfedezése a nyomtatásával együtt a középkor egyik legfontosabb eseményének tekinthető. Johan Huizinga még ennél is tovább ment, amikor arról írt, hogy „az emberi szellem újjászületése a tűzfegyverek feltalálásától” datálódik.¹ Még ha – tűzlónak érezvén – vonakodunk is e nézetek elfogadásától, annyit el kell ismernünk, hogy a tűzfegyverek elterjedése messzemenő következményekkel járt. A már korai időpontban tűzérsséggel rendelkező államok jelentős előnyre tettek szert e fegyvereket még nem ismerő vagy nem használó hadseregekkel szemben.

A szakirodalomban a tűzfegyverek az „európai hadügyi forradalom” elmélete kapcsán tettek szert példátlan jelentőségre. Ez az elmélet az 1980-as és 1990-es években a kora újkorral foglalkozó történészek körében új dogmává, korunk „totális történelmévé” vált.² Legambíciózusabb változatában arra törekszik, hogy a kora újkori európai történelem minden alapvető fejleményét megmagyarázza, beleértve a nemzetállamok kialakulását, az abszolutizmust, sőt birodalmak és kontinensek sorsát is. Az elmélet nagy vitát idézett elő, amit itt csak vázolni lehet. Michael Roberts még 1956-ban megfogalmazott eredeti elképzelése szerint az európai hadügyi forradalomnak csak egyik eleme volt a haditechnika. A tézis szkeptikus újra-felfedezője, majd leghatározottabb képviselője, Geoffrey Parker, összefoglalása szerint Roberts négy olyan meghatározó fejlődési momentumot fedezett fel, amit forradalminak tekintett: a harcászati forradalom, azaz „a lándzsát és pikát felváltja a nyíl és puska”, ami által „a feudális lovagok vereségre lettek ítélve a tömegben bevetett íjászokkal és tűzerekkel szemben”; a hadseregek létszámának szembetűnő növekedése; olyan nagyobb léptékű és komplex stratégia alkalmazása, amely alkalmas volt ezeknek a nagy létszámú seregeknek a vezetésére; és végül a nagy hadseregek és a folyamatosan vívott háborúk nagyobb költségükkel és emberi veszteségük révén „megnö-

¹ Ezekre a megállapításokra lásd: Hale 1983. 389–420. o.

² Stradling, R. A.: A Military Revolution: The Fall-Out from the Fall-In. *European History Quarterly*, 24. (1994.) 271–278. o.

velték a háborúnak a társadalomra gyakorolt hatását,” azzal a kézzelfogható eredménnyel, hogy „a háborúk minden korábbinál nagyobb terhet róttak a polgári lakosságra és az uralkodókra egyaránt.”³

Parker 1976-os esszéjében az eredeti tézis számos megállítatását elfogadta, s úgy fogalmazott, hogy a Roberts által javasolt „hadügyi forradalom” kifejezés joggal használható, mivel a folyamat következményei (a háború hatása a társadalomra és gazdaságra, az állam megnövekedett hatalma, a társadalmi mobilitás felgyorsulása), s még inkább „a háború dimenziójának látványos megnövekedése” valóban forradalmi volt.⁴ Parker a témával foglalkozó 1988-as díjnyertes könyvében az eredeti tézis érvényességét tovább szélesítette mind időben, mind pedig térben. Parker olvasatában az „európai hadügyi forradalom” tézise középpontjában a tűzfegyverek és a haditechnika áll. Az ágyú és az ágyúknak ellenálló erődítmények, a *trace italienne* a tézis legfontosabb pilléreivé váltak. Tekintettel arra, hogy csak az uralkodók rendelkeztek azokkal a pénzügyi és szervezeti feltételekkel, amelyek elengedhetetlenek voltak az új típusú ágyútűzzel dacoló erősségek sikeres ostromához szükséges tűzértség felállításához és fenntartásához, vagy éppen az ilyen új erősségekhez tartozó védelmi vonalak kiépítéséhez, az ágyú és a *trace italienne* az államhatalom megerősödéséhez vezetett a feudális urakkal szemben és megkönnyítette az abszolutista államok létrejöttét. A nagyobb tűzerő és az óceánjáró hajózási technika hasonló okokból billentette a hadügyi egyensúlyt Európa javára, és Parker érvelése szerint ez áll a nem-európai civilizációkkal szembeni európai hegemonia megteremtésének hátterében. Azt a folyamatot indítva meg ezzel, amelyet sok történész a Nyugat felemelkedésének nevez.⁵

Természetesen egy ilyen átfogó és nagy távlatú tézis egyaránt váltott ki lelkesedést és kritikát. Miközben az európai hadügyi forradalom elmélete széles körben elfogadottá vált,⁶ néhány szerző Roberts és Parker nézeteinek számos elemét kritika tárgyává tette és fenntartással fogadta, de maga a vita az 1980-as évek közepén lángolt fel.⁷ A hadseregek létszámának növekedésével kapcsolatban David Parrot megkérdőjelezte a harcászati és technikai tényezők jelentőségét. John Lynn pedig azzal érvelt, hogy a növekedés inkább magyarázható az európai népességyarapodással és vagyonosodással, mint a Parker által javasolt *trace italienne*-nel.⁸ Jeremy Black a hadseregek és a hadügy fejlődésének inkább evolucionista, semmint forradalmi változásait hangsúlyozta, s érvelése szerint a forradalminak nevezett korszakot megelőző és az azt követő változások sokkal fontosabbak

³ Parker 1988.; Parker 1999. 1–2. o.; Black 1991. 2. o.

⁴ Parker 1976. Reprinted in: Rogers 1995. 37–54. o., az idézet: 48. o.

⁵ Parker 1976.; Parker, Geoffrey: In Defense of the Military Revolution. In: Rogers 1995. 337–365. o. Magyar fordításban: Veszprémy László (szerk.): A korai stratégiai gondolkodás. Tanulmányok. Budapest, 2005. 61–86. o. Parker 1988-as könyve elnyerte a „Best Book Award of the American Military Institute” (1989) és „Dexter Prize” díjakat a legjobb haditechnikai témájú könyvért (1990).

⁶ Lásd például: Duffy 1980.; McNeill 1982.

⁷ Lásd: Rogers, Clifford J.: The Military Revolution in History and Historiography. In: Rogers 1995. 1–10. o.

⁸ Parrot, David: Strategy and Tactics in the Thirty Years’ War: The Military Revolution. In: Rogers 1995. 227–251. o.; Lynn, John A.: The *trace italienne* and the Growth of Armies: The French Case. Uo. 169–199. o.

voltak. Továbbá úgy vélte, hogy a Harmincéves háború csatáit nem az „újszerű harcászattal és haditechnikával” döntötték el, miként azt Roberts állította, hanem sokkal inkább egyéb tényezők, úgymint számbeli fölény, „a terep kihasználása, a tartalékok biztosítása, a szélek lovassági átkarolásai,” az ellenfél hadműveletekben való legyőzése és így tovább. A győzelmet rendszerint a nagyobb és tapasztaltabb sereg szerezte meg, semmint a Roberts és Parker szerint egyaránt döntő tényezőnek tekintett holland típusú harcászatot alkalmazó fél.⁹

Parker műveiben a haditechnika a kora újkori európai hadügy, gazdaság és társadalom átalakulásának elsőszámú katalizátoraként jelenik meg. Miközben néhány történész technikai determinizmussal vádolta meg¹⁰ és elutasította nézeteit, mások beillesztették azokat nagyvű hadügyi és társadalmi fejtegetéseikbe. A hadügy és a haditechnika kutatói továbbra is vizsgálják a lőfegyverek fejlődődését és e fegyvernek a katonai konfliktusok, és általában az emberiség történetében játszott szerepét. Had- és gazdaságtörténészek megkísérelték felbecsülni az európai fegyver és lőporgyártás jelentőségét, valamint annak megállapítását, hogy a fegyverek és technikák terjedése milyen szerepet játszott államok, birodalmak és civilizációk születésében és bukásában.¹¹ Mások azonban sokkal óvatosabban fogalmaznak a haditechnika fontosságát illetően. Legújabb munkáiban Jeremy Black is megkérdőjelezte a technika szerepét a „kontinensek” sorsának alakításában. Még ha Black kisebb jelentőséget tulajdonít is Parkernél vagy McNeillnél a tűzfegyvereknek és a *trace italienne*-nek, a haditechnikát azért ő sem hagyja ki a számításból. Parker nyomán – akinek egyébként *War and the World* című munkáját ajánlotta – Black nagy jelentőséget tulajdonít Európa globális terjeszkedésének, ezzel földrajzilag tovább tágítva a kutatás látókörét. Hasonlóképpen megkülönböztetett figyelem jut Black műveiben Európa „egyesített tűzerejének” és a flották ütőképességének, jóllehet komoly fenntartásai vannak az európai globális terjeszkedést illetően, hangsúlyozván az európai technika, gazdaság és államszerveződés között fennállt kapcsolat kivételes voltát.¹² Az európai hadügyi forradalom tézise tehát a kritikák ellenére a történészek munkáin messze túlmutatva fejt ki nagy hatást. Az elmélet hangsúlyos helyet kapott az államszerveződést tárgyaló munkákban és geopolitikai tanulmányokban.¹³ Még azok a szerzők is szükségesnek érzik, hogy reflektáljanak rá, akik nem értenek egyet az elmélettel.¹⁴

Ma már a szakmunkák egyre növekvő száma foglalkozik a nem-európai hadügy fejlődésével és az európai hadügyi változásoknak is egy igen kiegyensúlyozott, több té-

⁹ Black 1991. 10., 12. o.

¹⁰ Lásd pl.: Hall–DeVries 1990. 500–507. o. Számos kritikai jellegű tanulmány megtalálható: Rogers 1995.

¹¹ Cipolla 1965. Ayalon 1956.; Guilmartin 1974.; McNeill 1982.; DeVries, Kelly: Medieval Military Technology. Peterborough, Ontario, 1992.; Hall 1997.; Crosby 2002.

¹² Black 1998.; Black, Jeremy: Europe and the World, 1650–1830. London, 2002.; Uő: European Warfare, 1494–1660. London, 2002. A technika szerepének legújabb kritikai jellegű megközelítése: Uő: Rethinking Military History. London and New York, 2004. 104–127. o., ismertetése: *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006.) 1089–1093. o. Veszprémy Lászlótól.

¹³ Kennedy 1989.; Tilly 1990.; Downing 1992.; Krause, Keith: Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade. Cambridge, 1992.

¹⁴ Spruy 1994. 85–86. o.

nyezővel számoló, inkább evolúciós, mint forradalmi magyarázatát adja. Ugyanakkor a nem-európai történelem kutatói az európai témákkal foglalkozó kollégáik mögött kullognak. Az Oszmán Birodalom historiográfiája éppen ilyen eset, noha az Oszmánok voltak katonailag a kora újkori Európa legmagasabb szintű nem-európai ellenfelei. Tekintettel a hadviselésnek az Oszmán Birodalom történetében játszott kiemelkedő jelentőségére, nehezen érthető, hogy az *Új Hadtörténelem* (New Military History)¹⁵ egyre gyarapodó munkái alig vesznek tudomást az Oszmánokról. Ennek következménye egy szétváltó és egymással vajmi keveset kommunikáló európai és oszmanista historiográfia, valamint az, hogy a nyugati világnyelveken született munkákban az Oszmán hadügy fejlődésével és hatékonyságával kapcsolatban továbbra is számos tetszetős, de gyakorta megkérdőjelezhető elmélet olvasható.

Európa-központú és orientalista nézetek az Oszmán haditechnikáról és ezek kritikája: rövid áttekintés

Annak ellenére, hogy a török levéltárak gazdag anyaggal rendelkeznek az Oszmán ágyúöntést, salétrom- és löporgyártást, vagy hajókészítést illetően – hogy a kora újkori hadiiparnak csak a legjelentősebb szektorait említsük –, az Oszmán haditechnika és hadiipar története mindmáig *terra incognita*nak számít az európai történelem, technika és hadügy kutatói körében. E témáról török és európai kutatók úttörő tanulmányai mindazonáltal már évtizedek óta hozzáférhetők,¹⁶ és az utóbbi években, részben Ekmeleddin İhsanoğlu professzor igyekezetének és műveinek köszönhetően,¹⁷ e témák iránt Törökországon belül is megélnékült az érdeklődés.¹⁸ Mindazonáltal az Oszmán haditechnikát és hadiipart feldolgozó monográfia még egyetlen nyelven sem íródott.

¹⁵ 1999-ig kellett várni az első Oszmán hadügyi összefoglaló mű megszületésére: Murphey 1999. Azonban még ez a könyv is inkább egy speciális szakmunkának tekinthető, műfajának minden előnyével és korlátjával, semmint egy általános bevezetőnek. A könyvről lásd ismertetésemet: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45. (2002.) 3. sz. 403–406. o.

¹⁶ Lásd pl.: Uzunçarşılı 1984.; İnalçık, Halil: Osmanlılar'da Ateşli Silahlar. *Belleten*, XXI. 83. (1957.) 501–508. o.; İnalçık 1975. 195–217. o.; Petrović 1975. 175–178. o.; Parry: Barud.; Heywood 1980. 209–216. o., reprint: Heywood 2002.; Heywood 1981. 58–61. o., reprint in: Heywood 2002. *İlgürel* 1979.; *İlgürel, Mütebe*: Osmanlı Topçuluğun İlk Devri. In: Hakkı Dursun Yıldız Armağanı. Ankara, 1995. 285–293. o.; Murphey 1983.; Ağoston 1994b.

¹⁷ Lásd pl.: İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.): Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World. İstanbul, 1992.; Üö (ed.): Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. İstanbul, 1992.; Üö: Büyük Cihaddan Frenk Fodulluğuna. İstanbul, 1996.

¹⁸ Újabban két PhD-értekezés választotta témájául az Oszmán lőportermelés és a birodalmi ágyúöntő műhely tevékenységét. Çetin, Birol: Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi, 1700–1900. Ankara, 2001. és Aydıöz, Salim: Osmanlı Devletinde Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi (XV–XVI. Yüzyıllar). İstanbul, 1998. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy noha mindkét értekezés értékes új információkat hoz, nem az összehasonlító módszerrel dolgoztak, s alig hasznosították a vonatkozó nemzetközi szakirodalmat, s ami még érdekesebb, rendkívül kevésbé hasznosítják a levéltári anyagot, noha török kutatóként könnyen hozzáférhettek volna. Ebben a tekintetben Aydıöz értekezése jobb. Çetin munkájában csak a XIX. századra használt eredeti forrásokat. A disszertációk időközben könyvként is megjelentek, miként *Gölen, Zafer* monográfiája is az isztambuli birodalmi lőporpálmalomról: Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire (XVIII. Yüzyıl). Ankara, 2006.

Tekintettel az Oszmán haditechnikát és hadiipart tárgyaló művek hiányára, nem csodálkozhatunk azon, hogy az általános történeti irodalomban gyakorta találkozunk évtizedes tévedésekkel. A legelterjedtebb félreértések a következők: az iszlám konzervativizmusa, Kelet és Nyugat elágazó technikai fejlődése, az Oszmán haditechnika gyenge minősége és elmaradottsága, az Oszmánok elégtelen termelési kapacitása és függősége az európai importtól és *know-how*tól.

Könyvemben a kisázsiai, közel-keleti és európai Oszmán salétromtermelés és lőporgyártás eddig kiadatlan forrásai, valamint az isztambuli birodalmi ágyúöntő műhely számadáskönyvei alapján megcáfoltam az Oszmánok állítólagos „elégtelen termelési kapacitásának” tételét. A könyv bizonyítja, hogy az Oszmánok megteremtették a szükséges szervezeti és pénzügyi kereteket ahhoz, hogy már korai hódításaiktól kezdve biztosítani tudják a gyors és hatékony lőszer- és fegyvergyártást. Azt is bemutattam, hogy – a változó társadalmi és gazdasági feltételekhez alkalmazkodó Oszmán közép és alsó szintű közigazgatásnak is köszönhetően – az Oszmán kormányzat a hadiipari termelés területén önellátó volt, és hogy ezt az önellátást képes volt századokon át – a hadiipar bizonyos szektoraiban egészen a XVIII. század derekáig – fenntartani.¹⁹ Éppen ezért jelen tanulmányban az Európa-központú és orientalista történészeknek az iszlám és Oszmán haditechnikával kapcsolatos, fent említett véleményei közül csak az első hármat tárgyalom.

Az iszlám konzervativizmusa?

Az ellenérvek és bizonyítékok egyre növekvő száma ellenére az európai történelem egyes kutatói hagyományosan azt a véleményt képviselték, hogy a nem-európai birodalmak vonatkoztak a tűzfegyverek használatától, vagy legalábbis lassan honosították meg az európai haditechnika vívmányait. Az iszlám birodalmakkal kapcsolatban gyakran felhozzák, hogy ezekben az európai fegyverekre úgy tekintettek, mint az iszlámmal nem összeegyeztethető újításokra (*bid'a*), mivel Mohamed próféta idejében még nem tudtak ilyen a fegyverekről. Kenneth M. Setton, Eric L. Jones és Paul Kennedy az iszlám eszmerendszerének felszínes ismerete alapján okolják „az iszlám szélsőséges konzervativizmusát,”²⁰ „katonai despotizmusát,” (ami „a nyugati technika befogadása és az helyi feltalálókékv ellen dolgozott”²¹), vagy éppen „kulturális és technikai konzervativizmusát,” amiért az iszlám civilizációknak nem sikerült lépést tartaniuk a nyugati haditechnikával.²² A fenti idézetek jól jellemzik az Európa-központú és orientalista történészek általános megközelítését, és azt is jól mutatják, hogy a szerzők mennyire tájékozatlanok a vonatkozó történelmi tényeket illetően.

¹⁹ *Ágoston* 2005. A könyv időközben megjelent török (Istanbul, 2006.) és német (Leipzig, 2010.) fordításban. Lásd még: *Ágoston* 2005a.

²⁰ *Setton* 1991. 6., 100., 450. o. Kritikájára lásd *Rhoads Murphey* recenzióját: *Archivum Ottomanicum*, XIII. (1993–1994.) 371–383. o. Setton túl nagy hangsúlyt fektet a vallás hatására. Úgy érvel, hogy „a spanyolok bigott vallásosságuk foglyaivá váltak, a törökök pedig a megújult iszlám fanatizmusává. Egyik nép sem tudott lépést tartani a technikai újításokkal, amik legkésőbb a XVI. század közepétől átalakították az európai társadalmat.” Uo. 6. o.

²¹ *Jones, E. L.*: *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge, 1987. 181. o.

²² *Kennedy* 1989. 12. o.

A szakirodalomból jól ismert, hogy az iszlám társadalmak tevékenyen működtek közre a lőpor ismeretének Kínából Európába való eljuttatásában.²³ Az utóbbi évtizedek szakirodalma bizonyította, hogy a mamelukok, timuridák, akkojunluk, Oszmánok, Szafavidák és mogulok mind ismerték és használták a lőport és a tűzfegyvereket.²⁴ Továbbá azt is, hogy a muszlim teoretikusok már az iszlám második századától kezdve különbséget tettek jó és rossz, dicséretes vagy elvetendő újítás között,²⁵ és a későbbi iszlám jogtudósok megtalálták a módját a katonai reformok igazolásának.²⁶ Még fontosabb, hogy a kutatás azt is kimutatta, hogy a muszlim könnyűlovasok tűzfegyverekkel szembeni tartózkodásának igen csekély köze volt magához az iszlámhoz. Ezt sokkal inkább magyarázhatjuk a muszlim lovasok mentalitásával, társadalmi helyzetével és katonai hagyományaival, az általuk vívott harcok sajátjaival, valamint azzal, hogy a korai tűzfegyverek alkalmatlanok voltak a lovas harcosok számára. Lényeges, hogy emlékezzünk arra is, hogy a francia, spanyol vagy angol feudális lovagok szintén – s jobbra hasonló okok (mentalitás, lovagi etosz, társadalmi állás, a korai tűzfegyverek tökéletlensége) miatt – idegenkedtek a tűzfegyverektől.

A hagyományos, nem-tűzfegyverek túlsúlya a muszlim hadseregekben többféle okra vezethető vissza. A tűzfegyverek bevezetésének késleltetésben ezen okok között a vallásnak elenyésző szerepe volt. A Szafavidák esete a tűzfegyverekkel rendkívül tanulságos. Abban, hogy a Szafavida Birodalomban a tűzfegyvereket viszonylag megkésve állították rendszerbe, a vallásnál sokkal nagyobb szerepet játszottak olyan tényezők mint a büszkeségről vallott nézetek, Perzsia természetföldrajzi adottságai, a fegyver- és lőszergyártáshoz szükséges nyersanyagok hiánya, valamint az, hogy Perzsiában sem kerekesszállítóeszközök, sem pedig a nagy tűzérési poggyászok szállításhoz szükséges hajózható folyók nem voltak. Tekintettel arra, hogy Perzsiában nem találunk megerősített városokat sem, ahol a központi hatalommal szembenálló erők menedéket találhattak volna, a tűzérésnek is kisebb volt a szerepe az erőszak szervezett formáinak monopolizálásában.²⁷

²³ „Elsőként Kínában vegyítették a ként, salétromot és szénét, majd innen terjedt át az iszlám világba, s csak később a keresztény országokba.” *Needham, Joseph: The Guns of Khaifeng-fu. Times Literary Supplement*, January 11. (1980.) 41. o.; szintén idézi: *Khan, Iqtidar Alam: Coming of Gunpowder to the Islamic World and North India: Spotlight on the Role of the Mongols. Journal of Asian History*, 30. (1996.) 1. sz. 29. o. Lásd még: *Needham, Joseph – Ping-Yü, Ho – Gwei-Djen, Lu – Ling, Wang: Science and Civilization in China*. Vol. 5. Pt. 7. Military Technology: The Gunpowder Epic. Cambridge, 1986.; *Y. al-Hassan, Ahmad – Hill, Donald R.: Islamic Technology: An Illustrated History*. Cambridge, 1986. 113–120. o. Vö. még: *Cook, Weston F.: The Hundred Years War for Morocco*. Boulder, CO. 1994.

²⁴ *Ayalon 1956.; Белинский, А. М.: О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и в Иране в XIV–XVI. веках. Известия Таджикского Филиала Академии Наук СССР*, 15. (1949.) 21–35. o.; *Savory 1957. o.; Minorsky 1978. 12–13. o. és „A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban” című tanulmány kötetünkben.*

²⁵ *Goldziher, Ignác: Muslim Studies*. London, 1967. Vol. 2. 36. o. Vö. még: *Rispler, Vardit: Towards a New Understanding of the Term bid'a. Der Islam*, 68. (1991.) 2. sz. 320–328. o.

²⁶ Lásd például: *Heyd, Uriel: The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II*. In: *Heyd, Uriel* (ed.): *Islamic History and Civilization*. (Scripta Hierosolymitana IX.) Jerusalem, 1961. 74. o.

²⁷ *Ayalon 1956.; Matthee, Rudi: Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran*. In: *Melville, Charles* (ed.): *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*. London, 1996. 389–416. o.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a muszlim hadseregek és államok viszonylag könnyen hozzáigazították fegyverzetüket és harcászatukat ellenfeleikéhez, s legott bevezették a tűzfegyvereket, amennyiben olyan riválisokkal találták szembe magukat, akik már rendelkeztek ilyen fegyverrel. Az Oszmánok gyorsan bevezették a tűzfegyvereket hadseregükben és hajóikon, ami érthető is, hiszen már korai balkáni hódításaiktól kezdve bizánci, szerb, bolgár, görög és magyar erősségeket kellett ostrommal bevenniük, ráadásul ellenfeleik már mind használtak tűzfegyvereket. Még ennél is figyelemre méltóbb, hogy az Oszmánok olyan különlegesen kiképzett és állandó egységeket állítottak fel hadseregükben, amelyek feladata a tűzfegyverek gyártása és használata volt, és e téren messze megelőzték európai és közel-keleti ellenfeleiket.²⁸

Az 1473. évi bashkenti (Otluk-beli) ütközetben az Oszmánok győzelme az akkojunluk felett bizonyította a tűzfegyverek előnyeit, ami a veszteséket arra ösztönzte, hogy nagyobb számban vezessék be a fegyvereket hadseregükben. 1478-ban már az akkojunluk is használtak löfegyvereket, 1485-ben pedig a grúziai Akhiska/Akhatsike erőssége ostromakor nehéz ostromágyúkat is bevetettek.²⁹ A Szafavidák már birodalmuk I. Iszmail (1501–1524) általi megalapítása előtt használtak puskákat (*tofak*) és ágyúkat (*tup*). Mégis, a Szafavidák csak azt követően határozták el, hogy seregeiket a korábbinál nagyobb mennyiségben látják el ágyúkkal és puskákkal, miután a csaldiráni csatában (1514) először kerültek szembe egy pusztító tűzerejű ellenféllel, a velük szomszédos Oszmán Birodalommal.

A keleti és nyugati haditechnika elágazása és az Oszmán katonai elmaradottság kérdése

Az Oszmán és az európai haditechnika egymástól eltérő fejlődésének tételét Carlo Maria Cipolla vezette be jó fél évszázaddal ezelőtt. Sok más európai történészhez hasonlóan Cipolla is elfogadta, hogy az muszlimok, s különösen az Oszmánok, gyorsan bevezették a tűzfegyvereket. Mégis Cipolla az eurocentrikus történészek nézeteit követve úgy vélte, hogy az Oszmánok „sohasem tudtak túllépni a fejlődés után kullogó ország szerepkörén. A Nyugat megőrizte vezető szerepét, majd különösen a XV. század közepétől előnye tovább növekedett.”³⁰

Köztudomású, hogy a XV. században a csodafegyver keresésének bővületében az európai és Oszmán ágyúöntők egyaránt óriás ágyúkat öntöttek. Cipolla azonban azt állította, hogy „amikor II. Mohamed a „Mahometta” nevű monstrumágyújával lövette [Konstantinápoly falait], a nyugati szakemberek éppen ellenkezőleg szakítottak ezzel az irányzattal, s nagy energiákat fektettek a tábori könnyű tüzérség felállításába.” Másrészt az Oszmánok – folytatja Cipolla – „nem ismerték fel az újítások jelentőségét, s nem tartottak lépést a legfrissebb fejleményekkel... s minden energiájukat az ostromtüzérség előállításának szentelték, lemaradván így a Nyugat mögött a tábori tüzérség gyártásában és használatában.”³¹

²⁸ Ennek részletes tárgyalása: *Ágoston* 2005. (Második fejezet.)

²⁹ *Savory* 1957. 78–79.o.; *Minorsky* 1978. 12–13. o.

³⁰ *Cipolla* 1965. 95.o.

³¹ *Cipolla* 1965. 98. o.

Az 1980-as évek végén Cipolla tézisét Stephen Christensen vonta kétségbe, és azt találóan az „Oszmán ágyúk gigantomániás elméletének” nevezte.³² Christensen úgy vélte, hogy Cipolla könyvében „azt állította, hogy a törökök sohasem jutottak túl azon az etnopszichológiai traumán, ami akkor érte őket, amikor a városlakó keresztényekkel és azok mesés hadigépezeteivel találkoztak.” Christensen szerint David Ayalon, aki az 1950-es években a mamelukoknak a tűzfegyverekkel kapcsolatos tapasztalatait vizsgálta és Cipolla, aki az 1960-as években az Oszmánok tűzfegyverhasználatát tanulmányozta, egyaránt „valamifajta paradoxként látta a nyugati tűzfegyvereket használó muszlimokat. Figyelmüket azoknak a belső határoknak szentelték, amik az idegen példák követése ellen hatottak... Mindkét esetben a kutatási problémát a tanulmányozott muszlim társadalomban meglévő diszfunkcionális mechanizmus feltárása jelentette, ami szerintük a tűzfegyverek stagnálásához és sikertelen további fejlesztéséhez vezetett.”³³

Christensen találó kritikája ellenére Cipolla tézisét az összefoglaló szakirodalom máig ismételteti. Miközben Parkernak az európai hadügyi forradalomról írott nagyhatású könyve az Európán kívüli haditechnikának egy sokkal összetettebb megközelítését kínálja, műve első és második kiadásában ő maga is osztotta Cipolla nézeteit. Parker is elismerte, hogy az Oszmánok „a nyugati haditechnikát bámulatos gyorsasággal és hatékonysággal vették át és sajátították el” a XV. és XVI. században. Mégis úgy érvelt, hogy az iszlám ezen legfejlettebb birodalma is csak „tökéletlenül hasznosította” a nyugati haditechnikát és a hadügyi forradalom eredményeit. „Először is, s ez széles körben ismert, az Oszmánok nagyméretű ágyúk gyártását határozták el, miközben a nyugati hatalmak arra koncentráltak, hogy növeljék ágyúik mobilitását és számát.”³⁴

Az iszlám konzervativizmusára, valamint a kora újkori nyugati és iszlám haditechnika szétváló fejlődésre vonatkozó eurocentrikus érvek olyannyira hatásosnak bizonyultak, hogy azok még az iszlám társadalmakat tárgyaló szakemberek munkáiban is feltűnnek. Charles Issawi, a közel-keleti gazdaságtörténeti kutatások nagy öregje a Közel-Kelet 1100–1800 közötti gazdasági elmaradottságát és általános gazdasági stagnálását több tényező mellett a találékonyság hiányával, valamint azzal magyarázta, hogy az iszlám országok az európai technikát csak meglehetősen lassan honosították meg. Természetesen az ilyen általánosításokért azután megérdemelt kritikában is részesült.³⁵ Arthur Goldsmith, akinek *A Közel-Kelet rövid története* című munkáját az amerikai egyetemi oktatásban még a XX. század végén is használták tankönyvként, szintén elfogadta az Oszmánok technikai elmaradottságára vonatkozó téziseket, és kijelentette, hogy „a XVI. század végére az Oszmánok lemaradtak a Nyugat mögött a fegyverzet és harc-eljárások tekintetében.”³⁶ Hasonlóképpen fogalmazott Bernard Lewis is, akinek az

³² Christensen 1987. 236. o.

³³ Christensen 1987. 237. o. Érdekes megjegyezni, hogy maga Christensen is utalt arra, hogy az Oszmánok az ágyúk minden típusát öntötték. Mivel azonban nem volt jártas az Oszmán levéltári forrásokban és nem ismerte az Oszmán tűzérség összetételét, úgy vélte, hogy „az Oszmán ágyúöntők körében létezhetett valamiféle hagyománya a hatalmas ágyúk öntésének.” Uo. 238. o.

³⁴ Parker 1999. 126. o. Lásd még: Parker, Geoffrey: *Europe and the Wider World, 1500–1750: the Military Balance*. In: Tracy, James D.: *The Political Economy of Merchant Empires*. Cambridge, 1991. 173. o.

³⁵ Murphey 1983. 289. o.

³⁶ Goldschmidt, Arthur: *A Concise History of the Middle East*. Boulder, Co. 1999. 127. o.

amerikai közvéleményre, valamint a Közel-Kelettel és az iszlámmal foglalkozó amerikai politika alakítóira gyakorolt hatása kétségbevonhatatlan, miként az művei népszerűségéből és az amerikai napilapokban a véleményére való gyakori hivatkozásokból egyaránt látható. Számos munkájában, köztük a legújabb, *What Went Wrong* (Amit elrontottak) című művében, Lewis megismétli a muszlimok állítólagos alkalmatlanságát a nyugati technika adaptálására és tökéletesítésére, és hangsúlyozza az idegen, nyugati technikától és *know-how*tól való függőségüket. Az iszlám tűzérési technikáról és az ágyúkról szólva megismétli az Európa-központú és orientalista kutatók kedvelt érvelését, miszerint az Oszmánok „ágyúöntőinek és tűzéreiknek többsége európai renegát vagy kalandor volt.” Hozzátette, hogy „miközben az Oszmánok sikerrel alkalmazták az új fegyvert, annak előállításához kénytelenek voltak igénybe venni a fegyver gyártásához szükséges ismeretekkel és technológiával rendelkező külföldi szakembereket. Hasonló volt a helyzet az Oszmán gránátosok és a műszaki alakulatok tekintetében is. Ez azzal az elkerülhetetlen következménnyel járt – állítja Lewis –, hogy az idő múltával az Oszmán tűzéréség tartósan európai riválisai mögé szorult.”³⁷

A nyugati katonai fölény egyik legújabb képviselője Victor Davis Hanson. A lepantói csatáról írva arra a következtetésre jutott, hogy „az Oszmánok bátorságát és számbeli erejét leginkább az semlegesítette, hogy az európaiak számos csúcstechnikájú hajóval rendelkeztek, amelyeket fejlettebb tűzerővel láttak el és katonáik is képzettebbek voltak.” Ez, Hanson szerint, a nyugati fegyverzetek magasabb szintű tervezési, termelési és kereskedelmi gyakorlatának bizonyítéka, „ami csak a kapitalista gazdaságok keretein belül működött.” Később a következőket fűzte még hozzá: „az Oszmánok egyre nagyobb érdeklődéssel tekintettek a Nyugat felé, nemcsak hogy rabszolgákat és zsákmányt szerezzenek, hanem európai fegyverzetet és ipari árukat is.”³⁸ Az isztambuli hajóépítő műhelyről szólva Hanson úgy vélte, hogy az egyszerűen a velencei arzenálnak volt az utánzata, ahol „a bér munkában dolgozó nápolyi és velencei hajóépítőknek kellett a velencei sikert megismételniük.” Ez csak részleges eredménnyel járt, állította, mivel a szultán tűzérési lövegei „legnagyobb részt rablás útján és zsákmányként kerültek a birodalomba a keresztény erőktől, ahelyett, hogy helyben gyártották volna őket.”³⁹

Az elmúlt évtizedben, Oszmán levéltári források alapján több ízben is megcáfoltam a fenti állításokat. A technológiák terjedésére vonatkozó összehasonlító vizsgálatok pedig kimutatták, hogy a nyugati szakembereknek az Oszmán hadiiparban és haditechnikában játszott szerepét nem szabad túlbecsülni, mivel az új technikák megszerzésének legfontosabb módszere Európa szerte a külhoni szakemberek elcsábítása és alkalmazása volt. Az új haditechnikában még járatlan országok, amennyiben maguk is saját hadiipart kívántak létrehozni, kénytelenek voltak segítségül hívni a fejlett technikájú országok szakembereit. Ebben a tekintetben az Oszmánok nem számítottak kivételnek, hanem éppenséggel aktív résztvevői voltak a kora újkori haditechnika szelesebb körű elterjesztésének.

³⁷ Lewis 1994. 223. o.

³⁸ Hanson, Victor Davis: *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise of Western Power*. New York, 2001. 254–255. o.

³⁹ Uo. 260. o.

Az, ami mégis egyedivé teszi az Oszmánok esetét, a birodalomnak a technikai diffúzió szempontjából élvezett páratlanul szerencsés helyzete volt. A szerbiai, bosnyák, görög és kisázsiai bányászok fémkohászati ismereteiket hozták Isztambulba, amihez a muszlim kovácsok az iszlám Kelet fémmegmunkálással kapcsolatos tudását adták hozzá, amelynek legismertebb termékei a világszerte híres damaszkuszi pengék voltak. A helyi török és perzsa kézművesek és kovácsok, az örmény és görög bányászok és aknászok, a bosnyák, szerb, török, itáliai, német, majd később a francia, angol és holland ágyúöntők és mérnökök, valamint a velencei, dalmát és görög hajóépítők és tengerészek együttes jelenléte Isztambulban, a várost a „technológiai párbeszéd” ideális terepévé tette.⁴⁰

Kutatásaim során az is nyilvánvalóvá vált, hogy ha meg akarjuk ismerni az Oszmán tűzéréség összetételét, rendet kell tennünk az Oszmán ágyúk zavarba ejtően kusza terminológiájában. Az Oszmán tűzéréségi fegyverek előzetes osztályozása (a cső hossza és súlya, valamint a kilőtt lövedékek súlya alapján) is világossá tette, hogy az Oszmán ágyúk jobbára európai eredetűek voltak, valamint azt, hogy az Oszmánok mindenfajta ágyút használtak, a legnagyobb *sajkák*tól és *baljemezek*től a legkisebb *sáhi* ágyúig, amelyek csak néhány grammnyi lövedékeket lőttek.⁴¹ A XVI. századi Oszmán hadjáratok szemtanúi arról számolnak be, hogy az Oszmánok kisebb mezei ágyúkat százszámra vittek magukkal.⁴² Ostromok idején az Oszmán tűzéréség nagy része hasonlóképpen kisebb lövegekből állt, és a nagy ostromágyúk – még ha számuk a korabeli viszonyok között időnként magasnak is mondható – a tűzéréségi trénnek csak mintegy tíz százalékát tették ki. Ez volt a helyzet Konstantinápoly 1453. évi és Nándorfehérvár 1456-os ostroma idején, azokban az években, amelyeket a szakirodalom előszeretettel nevez a monstrumlövegek korának. A XVI. és XVII. századi ostromokban is a közepes és kis kaliberű ágyúk és nem a nagy ostromágyúk voltak a legfontosabbak.⁴³

Az isztambuli birodalmi ágyúöntő műhely (Tophane-i Amire) számadáskönyveinek, valamint a jelentősebb – Iraktól Krétán és a Balkánon át Magyarorszáig épített – Oszmán erősségek leltárainak alaposabb vizsgálata azt mutatja, hogy az Oszmán ágyúk hasonlóak voltak azokhoz a lövegekhez, amelyeket a szultán európai ellenfelei használtak. A lövedék súlya alapján az Oszmán ostromágyúk, amelyeket a források *faltörőnek* (*kale-kobs*, a perzsa *qal'a-kob* 'várbontó') neveznek, hasonlíthatók az európai *culverinek*hez és ostromágyúkhöz. A nagy kaliberű *kale-kobs*-ok 16, 15 és 14 *okka* súlyú lövedékeket lőttek ki, amelyek közel álltak a 40 fontos spanyol *culebriná*hoz és 41 fontos angol *bastard canon*hoz, de nagyobbak voltak az osztrák *Dreiviertel Karthaunn*ál. Ugyanakkor az Oszmán *faltörők* a spanyol kettős ágyúknál (*doble canon*, 48 fontos) és a *faltörő* ágyúknál (*canon de bataria*), vagy az angol *cannon*nál és *serpentine cannon*nál (60 és 53 fontosak)

⁴⁰ A kifejezést *Pacey, Arnold*: *Technology in World Civilization: A Thousand-Year History*. Oxford, 1990. könyvéből kölcsönöztük.

⁴¹ *Ágoston* 1994b.

⁴² Ezek például Szulejmán hadjáratainak jól ismert Oszmán és európai elbeszéléseiben olvashatók.

⁴³ Konstantinápolyra lásd: *DeVries, Kelly*: *Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453*. In: *Yaacov, Lev* (ed.): *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries*. Leiden, 1997. 343–362. o. és *Emecen, Feridun*: *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*. İstanbul, 2003. 37–38. o.; Nándorfehérvárra lásd: *Ágoston* 2000. A XVI–XVII. századi ostromokra általában lásd: *Murphy* 1999. 110. o. skk.

könnyebb lövedékeket használtak. A 12 okkás *kale-kobokat* pedig a 30 fontos spanyol *culebrina*hoz és a *culebrina real*hoz, a 32 fontos ostromágyúhoz (*canon de abatir*) és a 24 fontos osztrák *Halbe Karthauné*hoz lehet hasonlítani.

A leggyakrabban használt Oszmán faltörő ágyú (*darbzen*) lövedékeiknek súlya 150 grammtól 2,5 kilogrammig terjedt. Miközben más földközi-tengeri országhoz hasonlóan az Oszmánok is megőrizték nagy követő ágyúikat hajóikon – például zászlós-hajóikon az orrban a hajó középvonalában elhelyezett ágyúk esetében – az Oszmán gályákon használt ágyúk zöme kis kaliberű bronzágyú volt, melyek lövedékeinek súlya 3,7 kg és 8,6 kg között váltakozott. Az Oszmán folyami flottillák ágyúinak többsége még kisebb, 20 és 40 kilogramm súlyú öntöttvas ágyúkból állt, és lövedékeik általában 500 grammnál könnyebbek voltak.

A helyzet némiképpen eltért az erődítmények ágyúparkját illetően. A nagy ágyúk hangsúlyos helyre kerültek, különösen a stratégiai fontosságú várakban, így Belgrádban, Budán, Bagdadban vagy a fővárost védelmező Dardanellák erősségeiben. Néhány ilyen löveg valóban elavult monstrumágyú volt. A magyarországi vagy a Dardanellák-menti erősségekben elhagyatottan heverő, elavult monstrumlövegeket az Oszmán hadügy olyan kiváló európai szakértői írták le és népszerűsítették mint Luigi Ferdinando Marsigli az 1690-es, majd Baron de Tott az 1770-es években. Leírásaik megmozgatták az európaiak fantáziáját és azok legott bekerültek az európai hadtörténeti és történelmi szakkönyvekbe, amivel meg is született az Oszmán monstrumágyúk mítosza. A mítosz pedig mind a mai napig él. Az Oszmán levéltári adatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy még ezekben az erősségekben is a közepes és kis kaliberű ágyúk voltak többségben.⁴⁴

Tekintettel arra, hogy az ágyúöntés mestersége nem az elméleti tudományokon, hanem felhalmozott tapasztalati tudáson alapult – amit az ágyúöntők rutinszerűen örökítettek át egymásra – belátható, hogy kisszámú, az Oszmán fővárosba új ismeretekkel érkező külföldi öntőmester is meghonosíthatta az új technikát az isztambuli öntőműhelyben. A levéltári források azt mutatják, hogy az Oszmán bronz ágyúk anyagának összetétele rendkívül hasonló volt az Európában öntött lövegekéhez, és hogy az öntvényekben a réz és ólom aránya pedig szinte azonos volt azzal, amit Vanoccio Biringuccio, a kérdés legelismertebb XVI. századi szakértője tanácsolt. Jóllehet a kémiai elemzések a jövőben még finomíthatják adatainkat, érdemes arra utalni, hogy a vizsgált időszakban a kérdéses fegyverek vonatkozásában csak szerény fejlődés mutatható ki: az 1800-ban készült ágyúk nagyban hasonlóak voltak az 1500-ban öntött lövegekhez. Így hiba lenne, ha túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk az ötvözetek összetételének amikor a XVI–XVII. századi Oszmán és európai ágyúkat hasonlítjuk össze.

Az Oszmánokkal foglalkozó újabb kutatás elfogadni látszik az Oszmán haditechnika illetően árnyaltabb megközelítést.⁴⁵ Bíztható az is, hogy az Oszmanisták kutatási eredményei bekerültek az európai történeti és hadtörténeti összefoglaló munkákba. Jeremy Black igen árnyaltan mutatja be az Oszmán-európai konfrontációt, és Geoffrey Parker,

⁴⁴ Lásd: *Agoston* 2005. (Harmadik fejezet.)

⁴⁵ *Murphy* 1999.; *Imber* 2002.

legalábbis részben, szintén revideálta korábbi, az Oszmán haditechnikára vonatkozó nézeteit és nem osztja többé Cipollának az Oszmán és európai haditechnika eltérő fejlődéséről szóló tételét. Ellenkezőleg, igen helyesen az Oszmán hadügy egyéb hiányosságaira helyezi a hangsúlyt.⁴⁶ Az oszmanisták nagyban hozzájárulhatnak az Oszmán történelem jobb megértéséhez ha megfogadják Parker néhány észrevételét, és ha az Oszmánok katonai gyengeségének vizsgálatakor a haditechnika helyett több figyelmet szentelnek a XVII–XVIII. századi Oszmán Birodalom társadalmi-gazdasági viszonyainak.⁴⁷

⁴⁶ *Black* 1998.; *Black* 2005.; *Parker* 1999. 126. o., az általam korábban idézett bekezdés ebben a javított kiadásban már nem olvasható.

⁴⁷ Ebben a vonatkozásban úttörő tanulmány: *İnalçık* 1980.

A török Porta osztrák–velencei háborúi és a katonai erőegyensúly megváltozása a Duna-medencében a XVIII. század elején

Az alábbi tanulmány célja, hogy rávilágítson arra, miként változott meg a katonai erőegyensúly a Habsburgok és Oszmánok között a XVIII. század fordulójára, valamint hogy valós becsléseket adjon az Oszmánok és Habsburgok haderejéről az 1716–18-as török–osztrák háború előtt és után. A tanulmány egyik fő következtetése, hogy Bécsnek a XVII. század végére jelentősen sikerült megerősítenie katonai ütőképességét az Oszmánokkal szemben annak ellenére, hogy ebben az időszakban a Habsburgok több fronton is háborúkat vívtak és hogy katonai, adminisztratív és pénzügyi reformjaik eredményessége elmaradt a várakozásoktól.

Az osztrák Habsburgok már a tizenöt éves háború (1593–1606) során átmeneti taktikai fölénybe kerültek az Oszmánokkal szemben a magyarországi hadszíntéren, még ha ez akkor nem is eredményezett számottevő területi gyarapodást. Az 1684–1699-es háború idejére pedig a Habsburgok már mind a mobilizált csapatok száma, mind pedig a haditechnika tekintetében egyenlő partnerei voltak az Oszmánoknak, igaz az Oszmánoknak e területeken elért korábbi fölényét csak a Szent Liga többi államával (Velence, Lengyelország és Oroszország) együtt voltak képesek ellensúlyozni. Miután a Habsburgok a háború után integrálták birodalmukba Magyarország korábban Oszmán uralom alatt álló részét és Erdélyt, 1718-ra pedig a Temesi Bánságot, Bécs jelentősen megnövelte egy következő háborúban mozgósítható emberi és anyagi erőforrásait. Magyarország és Erdély visszahódítása azzal a következménnyel is járt, hogy a magyar nemesség elveszítette hagyományos bázisát, amelyre támaszkodva a XVI. század végétől ismétlődő Habsburg-ellenes felkelésekkel megkérdőjelezte Bécs hatalmát és legitimitását, korlátozta a Habsburgok hozzájutást a katonai és gazdasági erőforrásokhoz, a bécsi politikai vezetést pedig kompromisszumokra tudta kényszeríteni. Bécs katonai potenciálját tovább erősítette, hogy a Habsburg hadakat a korszak egyik legnagyobb katonai tehetsége, Savoyai Jenő herceg vezényelte. Az általa vezetett Udvari Haditanácsnak pedig döntő szerep jutott a Habsburg hadügy modernizálásban.

Mídeközben az Oszmán Birodalomban bevezetett hadügyi, adminisztratív és pénzügyi változások éppen az ellenkező irányba mutattak. Amíg a XVI. században a rivális Habsburgokhoz képest a szultánoknak nagyobb ellenőrzésük volt erőforrásaiak és a fegyveres erőik felett, addig a XVIII. századra a hagyományos Oszmán hadügyi szervezet veszített korábbi hatékonyságából. Ez a korábbi rendszer két pilléren épült. 1. a Porta *kapukulu*-ként, vagy a „Porta rabszolgáiként” ismert állandó zsoldos-hadsereg, amelyet az elit janicsár gyalogság, tüzérek és más műszaki alakulatok mellett a központi lovass csapatok alkottak, illetve 2. a tartományi lovassági csapatokra, amelyeket a Porta a timárbirtokok jövedelméből fizetett. Mivel mind az állandó zsoldos gyalogság és lovasság, mind a tartományi timáros szpáhi lovasegységek harcértéke csökkent, a szultánok egyre

növekvő mértékben kényszerültek arra, hogy a tartományi kormányzók és más helyi hatalmasságok által felállított és fizetett csapatokra, valamint az alkalmanként felfogadott *levend*, *szezbán* vagy *szaridzsza* erőkre támaszkodjanak. Utóbbiakat az alávetett rája népesség köréből mozgósították és a központi kincstárból fizették, de takarékosági okokból a hadjáratok végén elbocsátották őket. A tartományi elitek a XVIII. század elejére a birodalmi erőforrások jó részére rátették a kezüket, és ezekre a forrásokra alapozva állították ki és tartották fenn magánhadseregeiket. Az Oszmán földbirtokrendszer (timár-birtokok) hanyatlása – ami korábban nemcsak a tartományi lovashadak de a tartományi igazgatás fenntartásában is kulcsszerepet játszott – a többi között azt eredményezte, hogy a szultán egyre növekvő mértékben vált függővé a helyi elitektől és csapataiktól a birodalom kormányzásában, a tartományokban a jogrend és közbiztonság fenntartásában, hadjáratok idején pedig a csapatok kiállításában. Mindezek ellenére az átalakult Oszmán mozgósítási és zsoldfizetési gyakorlat továbbra is nagyszámú csapatokat tudott kiállítani, jöllehet a korabeli hivatalos dokumentumoknak és elbeszélő kútfőknek a modern szakirodalomban is gyakran idézett számai félrevezetők, miként azt a következő példákban látni fogjuk. Hasonló decentralizáció figyelhető meg az Oszmán Birodalom fegyver- és hadianyaggyártása területén is, ami a termelési eredmények csökkenésével járt. Mindazonáltal a fegyver és lőszerellátási hiányosságok egészen az 1768–1774-es orosz–török háborúig nem hátráltatták lényegileg az Oszmánok hadjárait.¹

A Habsburgok hadereje

A Mohácsi csatát, illetve a csatában elesett II. Jagelló Ulászló király (1516–1526) halálát követően, az 1515-ös Habsburg–Jagelló szerződésnek megfelelően a Habsburgok lettek Magyar- és Csehország királyai. Habsburg Ferdinánd magyar királlyá választásával azonban megörökölte az Oszmánok elleni évszázados háborúságot is. Jórészt az Oszmán katonai fenyegetettségnek és az Oszmánok hadügyi, államigazgatási és pénzügyi fölényének tudható be, hogy a Habsburgok egy hosszú távú modernizációs folyamatot indítottak el. Megerősítették és a legújabb, az itáliai hadmérnökök elméletének és gyakorlatának (*trace italienne*) megfelelően modernizálták Magyarország elavult erődítményeit, ezekbe az erősségekbe állandó helyőrséget helyeztek és fizettek, és mindezzel párhuzamosan modernizálták pénzügyi és igazgatási rendszerüket. Bár Bécs továbbra is a magyar, cseh és osztrák rendektől függött az erődítmények fenntartása és a helyőrségek fizetése tekintetében, mégis, a XVII. századra az osztrák uralkodók a hadügyek és az azzal összefüggő pénzügyek felett nagyfokú beleszólást szereztek.²

¹ Utóbbira lásd: Ágoston 2005.

² Mindezekre lásd: Kelenik, József: The Military Revolution in Hungary. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest. Leiden, 2000. 117–159. o.; Magyarul: Kelenik 1990. 80–122. o. és Kelenik 1991a.; Kelenik 1991b.; Pálffy, Géza: The Origins and Development of the Border Defence System. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál: i. m.; Üő: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse*, 137. (2002.) 99–131. o., magyarul: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. o.) Ágoston 1998.; Ágoston 2009; Kenyeres, István:

A Harmincéves háború után a Habsburgok úgy döntöttek, hogy néhány ezredet megtartanak és ezzel a lépéssel létrehozták állandó mezei seregük magját. Az 1680-as évektől kezdve, háborús időkben, a *Landrekutenstellung* vagy más néven „a tartományi sorozási” rendszer vált a csapatok kiállításának meghatározó formájává. Jóllehet ez továbbra is nagyban függött a rendek szerepvállalásától, a korábbi időkkel ellentétben, amikor a tartományok átválthatták kötelezettségeiket pénzbeli fizetésre, most kötelességük volt az újoncok kiállítása, ami a rendszert hatékonyabbá és kevésbé költségessé tette. Bár a Habsburg reguláris hadak létszámát illetően a becslések igen eltérőek, a következő áttekintés mégis adhat némi támpontot arra nézve, hogy miként alakult a Habsburgok által hadra fogható (azaz potenciális), valamint a ténylegesen mozgósított katonák létszáma Bécs 1683-as második török ostroma és az 1718-as pozserováci béke közötti időszakban.

A XVII. század közepén a Habsburg csapatok bevethető létszáma 14 000 és 53 000 fő között ingadozott, nem számolva a magyarországi erősségekben állomásozó 14–15 000 főnyi katonaságot. Az 1680-as és 1690-es években az osztrák vezetés már 64–86 000 fő közötti katonaság mobilizálására volt képes. 1705-ben a haderő bevethető létszáma 110 000 főt is meghaladta, sőt az 1716–1718-os osztrák–török háború idején papíron a Habsburg haderő összeírt létszáma a 160 000 főt is elérte. Természetesen a tényleges létszám jelentősen ez alatt maradt. 1706-ban például a hadseregből 31 000 gyalogos és 13 000 lovas katona hiányzott, de a gyalogságban még a következő esztendőben is az elvártnál 26 000 fővel voltak kevesebben. A hadjáratok veszteségei természetesen tovább csökkentették a csapatok számbeli erejét. Az 1716-os hadjárat után a Magyarországon harcoló 25 gyalogezrednek 17 500 újoncra volt szüksége a hadjárat következő esztendőben való folytatásához.³

A Habsburg hadsereg összeírt és tényleges (mozgósított) létszáma, 1649–1721⁴

	<i>Tényleges/mozgósított</i>	<i>Zsoldon tartott/mozgósítható</i>
1649	37 000	
1650	24 500	
1655	13 732	
1656	41 400	
1661	53 000	

Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Edelmayer, Friedrich, Lanzinner, Maximilian, and Rauscher, Peter* (eds.): *Finanzen und Herrschaft: materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Wien, 2003. 84–122. o., magyarul: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 74. (2003.) 59–103. o.; *Uő*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle*, 45. (2003.) 1–2. sz. 61–92. o.

³ *Hochedlinger* 2003. 236. o.

⁴ *Hochedlinger* 2003. 102–104., 237. o.

	<i>Tényleges/mozgósított</i>	<i>Zsoldon tartott/mozgósítható</i>
1668	29 633	
1673	59 700	
1675	60 187	
1677	77 621	
1681	37 000	
1683 nyara	55 700	
1684		80 000
1685		60 000
1687	63 800	
1697	77 736	88 795
1699	86 388	
1700/01	55 000	80 000
1701		108 670
1702		123 532
1703	76 000	125 000
1704	76 195	134 376
1705	113 000	135 075
1707		119 032
1711		130 622
1714		137 229
1715		141 843
1716		157 303
1717		160 722
1718		162 727
1721		121 537

Az 1684 és 1699 közötti „hosszú háború” alatt a központi kormányzat fokozatosan egyre nagyobb befolyásra tett szert az újoncozás, a pénzügyek és az utánpótlás tekintetében. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a központosítás mértékében a bécsi hadügyi kormányzat egészen az 1740-es évekig elmaradt európai riválisaitól. Mégis, összehasonlítva az Oszmánokkal, a bécsi központi kormánysszervek, az Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*), az Udvari Kamara (*Hofkammer*), a Hadbiztosság (*Kriegs-Commissariat*) nagyobb beleszólást és ellenőrzést biztosítottak az uralkodónak, tábornokainak és a hivatalnokoknak, mint arról a szultán (vagy nagyvezírei) a XVII. század végén és a XVIII. század elején álmodni mertek volna. Ezek a változások nem kerültek el a korabeli Oszmán megfigyelők érdeklődését sem, akik megjegyezték, hogy a tisztek abszolút létszáma, valamint arányuk a közkatonákhoz képest lényegesen magasabb volt a Habsburg seregekben, mint az Oszmán hadakban. Mindezek következtében a Habsburg parancsnokok jobban kézben tarthatták seregüket, amely Oszmán ellenfeleikhez képest kisebb és hatékonyabban bevethető egységekbe szerveződött.

Az Oszmán hadügyi átalakulás és a hadsereg létszáma

Az 1680-as és 1690-es években az Oszmánok még mindig képesek voltak 80-90 000 fős seregek kiállítására, ami még Szulejmán korához képest is emelkedést jelentett, hisz ekkor a szultánt 60-70 000 fős seregek kísérték el hadjárataira.⁵ Egy 1697 márciusában készült lista, amely a II. Musztafa szultánnal (és Elmász Hüszejn Pasa nagyvezírrrel) a magyarországi (zentai) hadjáratra mozgósítandó egységeket vette számba, 104 514 fős hadsereggel kalkulált. Ez azonban csak az egyik, jóllehet a legjelentősebb része volt az 1697-ben mozgósított Oszmán hadaknak. Ugyanez a lista az oroszok által veszélyeztetett, az Azovi- és Fekete-tengert összekötő Kercs-i szorost őrző két fővár (Kercs és Taman) védelmére 17 023 fős, Özi (Oczakow) és környéke védelmére pedig 16 608 fős sereggel számolt. A velenceiek ellen Moreában pedig 6237 katonát (1750 lovast és 4487 gyalogost) kívántak bevetni. Ugyanekkor Egriboz (Negroponte) és Kamanicse (Kaminiec Podolski) védelmére 4812 illetve 5451 főt, Belgrád és Temesvár megerősítésére pedig további 9321 illetve 6141 katonát jelöltek ki. Látható tehát, hogy 1697-ben a szultán által vezetett főseregen kívül a többi frontra további 65 593 főt kívántak küldeni, összesen tehát több mint 170 000 katonát mozgósítottak.⁶

⁵ Az 1526-os mohácsi hadjárat idején Szulejmán seregének nagyságát Káldy-Nagy Gyula 60 000 főre becsülte, lásd: *Káldy-Nagy, Gyula: Suleimans Angriff auf Europa. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVIII. (1974.) 2. sz. 174. o.; *Káldy-Nagy* 1986. 163–194. o. Rhoads Murphey Káldy-Nagy Gyulánál magasabbra becsülte a timáros lovasság létszámát, a hadra kelt seregek létszámát pedig 65 000-70 000 fősnak tartja. *Murphey* 1999. 49. o. Eddig nem használt források segítségével a mohácsi hadjáratra mozgósított timáros szpáhik és az általuk kiállított dzsebelük számát 45 000 főre tettem, ami megegyezik Káldy-Nagy Gyula más megfontolások alapján tett becslésével. Ha ehhez még hozzávesszük az udvari zsoldoscsapatokat, akkor a 60 000 fős professzionális hadsereg elfogadhatónak látszik. Lásd „Az Oszmán Birodalom stratégiája és hadügye” tanulmányt kötetünkben.

⁶ Istanbul, BOA MAD 7483, pp. 8, 16–22. A forrást külön tanulmányban kívánom közzétenni és elemezni.

A zentai vereség és a komoly – európai kortársi becslések szerint 20-30 000 fős – veszteségek ellenére az Oszmánok a következő évi hadjáratra is majd 100 000 katonát mozgósítottak. A keresztény kémek az 1698-as hadjárat idején a nagyvezír seregét 90 000 főre becsülték, míg egy (az 1697. évi fenti dokumentumhoz hasonló toborzási tervezet) az 1698-as magyarországi hadjáratra kiállított csapatok számát 95 405-ra tette, amelybe már beleszámolták a dunai flotilla 8521 főnyi katonaságát és legénységét is.⁷

Figyelemre méltó, hogy mind 1697-ben, mind pedig 1698-ban az Oszmán sereg összetétele már jelentősen eltért a XVI. századi hadakétól. A Habsburgokhoz hasonlóan az Oszmánok is változtattak hadseregük struktúráján, részben a megnövekedett Habsburg harctéri tüzérő és továbbfejlesztett harcászati ellensúlyozására, amivel először éppen az 1593–1606 közötti magyarországi harcok során szembesültek. Az isztambuli kormányzat által bevezetett változásoknak – a janicsár sereg jelentős létszámemelésének, valamint a kézi tűzfegyverekkel felszerelt *levend*-gyalogság alkalmankénti hadba hívásának – azonban negatív következményei lettek a hadseregre, az állami pénzügyekre és a társadalomra egyaránt. Az Oszmán felzárkózási stratégia a hadügyi decentralizációt segítette elő és háborús helyzetben gyengítette Isztambulnak a katonai erőforrások és a fegyveres erők feletti ellenőrzését, miközben megnövelte függőségét a tartományi eliektől és a helyi csapatoktól.⁸

A katonai professzionalizmus hanyatlása ellenére a porta központi állandó hadserege – a janicsár gyalogság, lovas szpáhik és szilahdárok, valamint a négy lovas alakulat (jobb és balszárnai ulufedzsik és garibok) – a legfontosabb Oszmán katonai tényező maradt. A birodalmi kincstár számadáskönyveinek adatai alapján a Porta az 1680-as évek végén és az 1690-es évek elején 60 000–80 000 katonát fizetett a Szent Liga ellen viselt háborúja során. 1694–1695-ben az állandó hadsereg létszáma, legalább papíron, 114 000 főre növekedett, a háború következő éveiben pedig kevéssel 100 000 fő alatt állapodott meg. A létszám a háború után fokozatosan csökkent a háborút megelőző 63 000–66 000 főre. Az Isztambulban állomásozó központi egységek mellett a birodalom váraiban a katonák további tízezrei állomásoztak. Az ő számuk 1694–1695-ben elérte a 59 094 főt, így a központi csapatok és a helyőrségek létszáma együttesen elérte a 170 000 főt. A XVIII. század első évtizedében a hadsereg összlétszáma 133 000 és 159 000 fő között mozgott. Mindehhez még hozzá kell adnunk azoknak a helyőrségeknek a katonáit, akiket nem közvetlenül a kincstárból hanem *odzsaklikokból* fizettek, azaz olyan bevételi forrásokból, melyeket a kincstár kifejezetten a katonák testületi javadalmazására különített el.⁹ Azonban látni fogjuk, hogy a központi hadsereg gerincét alkotó janicsárok összeírt létszámától a tényleges, harcban bevethető janicsárlétszám lényegesen eltért.

⁷ A keresztény forrásra lásd: Sugár 1983. 397. o. A török forrásra lásd Dávid Géza és Fodor Pál tanulmányait (amelyek Sugár adatát is idézik): Az Oszmán timárbirtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004.) 2. sz. 481–509. o., angol fordításban: Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End of the Seventeenth Century. *Eurasian Studies Yearbook*, 4. (2005.) 2. sz. 157–188. o., az adatok forrása: 177. o., valamint *Üök*: Az Oszmán hadsereg a zentai csata után (1697–1698). In: Népkegyüttélés Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Pécs, 2005. 111–128. o.

⁸ Lásd pl.: Cezar 1965.; Finkel 1988. 37–48. o.; İnalçık 1980.

⁹ A rendszerre magyarul lásd: Fodor 2006. 272–299. o.

Az Oszmán központi és helyőrségi csapatok összeírt létszáma¹⁰

	<i>Központi csapatok</i>	<i>Helyőrségi egységek</i>	<i>Összesen</i>
1652–53			82,876
1654			77,796
1661–62			75 967
1669–70	61 554	14 379	75 933
1687–88*	52 491	48 130	100 621
1691–92	72 965	59 988	132 953
1692–93	70 079	56 052	126 131
1694–95	114 017	59 094	173 111
1696–97	99 563	58 847	158 410
1698–99	96 646	63 300	159 946
1700–01	66 647	66 701	133 348
1701–02	63 817	69 710	133 527
1702–03	63 125	70 485	133 610
1703–04	74 333	70 000	144 333
1704–05	87 626	71 424	159 050
1710–11	67 962	68 001	135 963
1712	57 591		
1723–24	57 305		
1729–30	115 535		
1730–31	113 406		

A központi állandó sereg alakulatai közül a szultánok egykori elit gyalogsága, a janicsárok még a XVII. század végén és XVIII század elején vívott háborúkban is meghatározó szerepet játszottak, mivel tűzerejükkel gyakran döntötték el a csaták kimenetelét. Válaszul a Habsburgok megnövelt csatatéri tűzerejére a Porta fokozatosan növelte puskás janicsár csapatainak létszámát. Miközben a XVI. században a janicsárok száma 12–13 000 főre tehető, 1609-ben a kincstár fizetési listáján már 37 627-en voltak. Számuk az 1650-es években 51 000 és 55 000 fő között ingadozott, míg 1665–1666-ra lecsökkent 20 467 főre. Legmagasabb XVII. századi létszámukat (78 789 fő) a Szent Liga ellen viselt 1694–1695-ös háború idején érték el. Számuk a század hátralévő részében is magas maradt (1696–1697-ben 69 620 fő, és 1698–1699-ben 67 729 fő), s csak a háború után kezdett csökkeni, 1700-ra 42 119 főre. A XVIII. század első évtizedében a kincstár 40 000 és 53 000 janicsárt fizetett, majd létszámuk a Nagy Péter Oroszországa elleni 1711-es hadjá-

¹⁰ Forrás: *Özvar, Erol*: Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509–1788). In: *Genç – Özvar* 2006. 1. k. 232–233. o. *Özvar* adatait kisebb kiegészítésekkel és javításokkal közlöm az eredeti források alapján. Ez utóbbiakra lásd: *Genç – Özvar* 2006. 2. k. (passim).

rat előtt lett a legalacsonyabb, hogy aztán a hadjárat alatt ismét növekedni kezdjen. A Velence és Ausztria elleni háború ellenére a janicsárok száma viszonylag alacsony szinten, 26 000 fő körül volt, és maradt ezen a szinten az 1720-as években is, hogy azután az Irán elleni háború idején 1729–1730-ban induljon ismét gyors növekedésnek, elérve a 98 726 fős létszámot. Az 1768–1774. évi orosz–török háborút lezáró békét követően a létszám jelentősen visszaesett (47 000–45 000 fő körülre), és csak az Ausztria és Ororszország elleni 1787–1792. évi háború idején emelkedett ismét 60 000 fő fölé.

A janicsárok összeírt létszáma 1484 és 1798 között¹¹

Év	Létszám	Év	Létszám
1484	7 841	1700	50 102
1512	8 164	1701–02	39 925
1514	10 065	1702–03	40 139
1520 (Szelim szultán)	7 780	1703–04	53 200
1520 (Szulejmán)	8 361	1704–05	52 642
1521 (jún.–aug.)	8 349	1709–10	16 609
1521 (szept.–nov.)	7 422	1710–11	43 562
1522–1523	7 010	1712	36 383
1523	7 164	1723–24	24 403
1523–1524	8 641	1727–28	24 733
1524–1525	9 390	1728–29	24 803
1527–28	7 886	1729–30	98 726
1530	8 407	1775–76	61 239
1547	12 131	1781	46 659
1567–68	12 798	1782	47 035
1569	11 535	1783	46 054
1574	13 599	1783–84	46 391
1582	16 905	1784–85	49 683
1592	23 359	1785–86	45 007
1597	35 000	1785–86	45 089
1609	37 627	1786	38 350

¹¹ Az 1484–1525 közti adatok forrása MAD 23, közölve: *Ágoston* 2012. 177–179. o. Az 1527–1776 közti adatok zömét a központi kincstár elszámolásai alapján közölte: *Ózvar* előző jegyzetben hivatkozott munkája, 237–238. o. Adatait az eredeti forrásokkal egybevetve több helyütt javítottam. Az 1569. évi adat forrása: KK 1767. 4. o., használta: *Nejat Göyünç*: Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri. In: *Osmanlı Araştırmaları*, 10. (1990.) 28. o. Az 1592-es adat forrása: MAD 7477, 1032 o., használta: *Fodor* 2006. 45. o. Az 1775 utáni adatok lelőhelye: TSMA. D. 747. Az 1716–1717-es adat forrása: BOA DPYM 35 180. 18. o.

Év	Létszám
1632–33	43 000
1652	56 042
1654	51 047
1665–66	54 222
1665	49 556
1666–67	47 233
1669–70	53 849
1670	49 868
1687–88	62 825
1691–92	35 839
1694–95	78 798
1696–97	69 620
1699	67 729

Év	Létszám
1787	50 419
1788	51 932
1789	63 631
1790	65 989
1791	67 303
1792	65 084
1794	63 691
1795	59 953
1796–97	65 035
1798	66 301

A központi zsoldosokat háromhavonta fizették, és az elszámolások adatai még ugyanazon esztendő különböző negyedéves elszámolásaiban is ingadoznak. A hidzsra szerinti 1000. év első három hónapjában (1591. október 19. és 1592. január 15. között) például 23 372 főnek, a következő negyedévben már csak 23 323 főnek, az azt követő negyedévben pedig 23 359 janicsárnak fizettek zsoldot (táblázatunkban ez a létszám szerepel). Ezért nem meglepő, hogy a forrásokban és az irodalomban is némileg eltérő létszámadatokkal találkozhatunk ugyanazon évre vonatkozóan is.¹² Az adatsorok azonban a trendeket jól szemléltetik, és jelzik, hogy békeidőben az Oszmánok, miként Habsburg ellenfeleik is, jelentősen csökkentették haderejüket, és a hadsereglétszámokat csak a nagyobb hadjáratok előtt és alatt növelték.

Az adatsor azt is jól szemlélteti, hogy felül kell vizsgálnunk azt a korábban általam is elfogadott nézetet, miszerint a janicsárok számát az Oszmán kormányzat a tizenöt éves háborúban kezdte el emelni, ellensúlyozandó a Habsburg gyalogosok tűzerejét. Látható, hogy a janicsárok száma már Szulejmán szultán alatt emelkedni kezdett: 1530 és 1547 között 8407 főről 12 131 főre növekedett. A janicsárok létszámában bekövetkezett emelkedés egy általánosabb tendenciát szemléltet, hisz az udvari zsoldosok száma is növekedett. Létszámuk 1520-as években 16 000 fő (janicsárújonccokkal együtt 19 000 fő) körül mozgott, de 1567-ben már 26 000 fő (janicsárújonccokkal együtt 34 000 fő) kapott zsoldot a birodalmi kincstárból. A legnagyobb emelkedés nem a janicsárok, hanem az udvari lovasok soraiban történt, akiknek létszáma 1530 és 1567 között megkét-

¹² 1582-re Nejat Göyünç egy másik forrás (KK 1771, p. 73.) alapján 16 456 fő janicsárt ad meg: közülük 4334 fő a végvidéki várakban, 300 fő pedig a flottán szolgált. Lásd *Göyünç* előző jegyzetben hivatkozott munkáját, 29. o. Egy másik forrás ugyanezen évre 16 905 főt ad meg: MAD 893, 15–16. o., valamint *Fodor* 2006. 45. o. Az 1775 utáni adatok ugyancsak fennmaradtak egy másik elszámolásban (TSMA D 722), melynek adatai szintén kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak a táblázatunkban megadott számokról.

szereződött. Az, hogy a janicsár újoncok száma 1520 és 1582 között 2668 főről 9396 főre emelkedve több mint megháromszorozódott, arra enged következtetni, hogy ebben az időszakban a janicsárok fő utánpótlási bázisát még a janicsárújoncok jelentették, szemben az 1582 utáni időszakkal, amikor egyre több rája, azaz nem kivátságos adófizető alattvaló került be a hajdani elit gyalogos alakulat soraiba.¹³

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a papíron elkönyvelt létszámok félrevezetők, mivel a fizetett janicsároknak csak egy töredéke volt a hadjáratokban bevethető. Sokan közülük határ menti helyőrségekben szolgáltak. A stratégiai szempontból kiemelt jelentőségű erősségekben nem ritkák a 2000-6000 fős janicsár helyőrségek sem. 1597-ben Budán 2676, Temesvárott 1414, a frissen meghódított Egerben pedig 3121 janicsár állomásozott.¹⁴ 1669-ben Kandia (Iráklion) elfoglalása után a várban 5925 janicsárt hagytak hátra.¹⁵ 1697–1698-ban Bagdadban, Temesvárott, Kamanicsében, Kandiában és Hanjaban (Chania) a janicsárok száma 3352, 2051, 1748, 1732, illetve 1151 volt.¹⁶ Az 1650-es és 1710-es években a janicsároknak hozzávetőleg 30-60%-a teljesített hátrvédelmi szolgálatot. Még az 1691–1692-es Szent Liga elleni háború alatt is a janicsároknak mintegy 42%-a szolgált a határ menti erősségekben. Miközben a hadszíntérhez közeli helyőrségek janicsárjait gyakran mozgósították, a távoli helyőrségekben tartózkodók nem tudtak a hadjáratokban részt venni.

*A janicsárok száma Isztambulban, hadjáratokon és az erősségekben*¹⁷

	<i>Isztambulban</i>	<i>Hadjáraton</i>	<i>Várakban</i>	<i>Összesen</i>
1654	33 463		17 584	51 047
1661–62	14 781	18 013	21 428	54 222
1665	20 468		29 088	49 556
1669–70	39 470		14 379	53 849
1691–92	20 712		15 127	35 839
1701–02	8 742	9 975	21 208	39 925
1710	11 643	7 255	24 664	43 562

¹³ Mindezekre részletesebben lásd: *Ágoston, Gábor*: Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History*, 25. (2014.) 1.81–120. o., különösen 107–120. o.

¹⁴ *Finkel, Caroline*: The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988. 77. o.

¹⁵ BOA MAD 1951. 144. o.

¹⁶ BOA MAD 2732. 5–19. o.

¹⁷ Az adatokra az 1654., 1691., 1701–02., 1710. évi pénzügyi elszámolások alapján lásd: *Genç – Özvar* 2006. 112–113., 224., 249., 287. o. – Az isztambuli janicsárookra vonatkozó 1691-es adat magában foglalja a Belgrádban, Nisben és Vidinben szolgálók számát is. 1660: *Barkan, Ömer Lütfi*: 1070–1071 (1660–1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese Örneği. In: *Barkan* 2000. 2. k. 844. o. (Az Isztambulban szolgálók számaként tévesen adják meg a források a 13 831 főt.) – 1665: *Barkan, Ömer Lütfi*: Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar. In: *Barkan* utóbb idézett műve, 2. k. 750. o. – 1670: *Barkan, Ömer Lütfi*: H 1079–1080 (1669–70) Mali Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ekleri. In: uo. 796–797. o. (A létszámadatok ugyanazon az éven belül is ingadozhattak, vö.: uo. 750. o.).

Megjegyzendő azonban, hogy az Isztambulban állomásozó janicsárok sem voltak mind bevethek hadjáratok idején. Sokan közülük örök, azaz *korudzsuk*, vagy nyugdíjat élvező *mütekaidok* voltak. Az öreg janicsárokat, akik már nem voltak alkalmasak a frontszolgálatra *korudzsuk*ként hátrahagyták az isztambuli janicsárlaktanyák őrzésére. Más *korudzsuk* elkísérték a csatába induló sereget, de nem vettek részt a közvetlen harci eseményekben, csatákban, ostromokban. Feladatuk a harcolók sátrainak őrzése volt. Amíg I. Szulejmán szultán idejében a fővárosban hátrahagyott janicsárok száma mindössze 80 volt, a későbbiekben az Oszmán hadügy és államigazgatás hanyatlása idején mind több hadra fogható janicsár járta ki magának a *korudzsuk* besorolást, így tartva távol magát a harci eseményektől. Egy XVII. századi forrás szerint a század első negyedében a *korudzsuk* és *mütekaid* besorolást elérők száma meghaladta a 7000 főt, noha közülük csak ezren voltak annyira öregek, hogy a harcra alkalmatlannak bizonyultak volna.¹⁸ A *mütekaidok* olyan nyugállományú janicsárok voltak, akiket már nem terhelt katonai kötelezettség. II. Szelim szultán (1566–1574) idejétől nyugdíjukat a birodalmi kincstár fizette. Az Oszmán kincstár számviteli könyvei, miként a janicsárok fizetési listái is a *korudzsuk* és *mütekaidok*kat a katonai szolgálatra alkalmas janicsárokkal együtt regisztrálták, s ez a könyvelési gyakorlat tovább torzítja a csapatok tényleges létszámára vonatkozó becsléseket. 1654-ben például az Isztambulban állomásozó 33 463 janicsárból 1747 fő (5,2%) *kurudzsuk* és 8918 fő (26,6%) *mütekaid* besorolású volt. 1701-ben és az 1704–1705. években is hasonló volt a helyzet, amikor 39 225, illetve 52 642 janicsárból a *korudzsuk* és a *mütekaidok* együttes száma 9621 (25%), illetve 9129 (17%) fő volt.¹⁹ Mindezek következtében 1660–1661-ben az összlétszámnak csak 33%-a (18 013 fő), 1697-ben 30%-a (21 000 fő), 1701–1702-ben 25%-a (9975 fő), 1704–1705-ben 45%-a (23 934 fő), 1710-ben pedig 17%-a (7255 fő) szerepelt a fizetési listákon *seferlüjan* (*seferlüyan*) megjelöléssel, vagyis a hadjáratban résztvevőként.²⁰ Amint látni fogjuk, a helyzet a Velence és Ausztria elleni háborúk idejére sem változott lényegesen. Mindezek ellenére a központi zsoldoscsapatok az 1690-es évek végén a mozgósított csapatok 40–50%-át alkották. Ez lényeges emelkedés volt Szulejmán korához képest, amikor a központi zsoldosok a mozgósított hadaknak csak 20–25%-kát tették ki.

A XVI. században a központi állandó hadsereg mellett az Oszmán hadügyi szervezetben meghatározó szerep jutott a tartományi szpáhi lovasságnak. Fizetségüket az Oszmán javadalom- vagy timárbirtokok biztosították, és lovassági csapataik az Oszmán haderő fontos elemét alkották. Egyes XVI. század eleji hadjáratokban a harcoló csapatok felét ők tették ki, lovasrohamaik pedig számos alkalommal döntötték el a csaták kimenetelét. Ugyanakkor hatékonyan tartották fenn a jogrendet és közbiztonságot a tartományokban. A XVI. század végétől azonban a birodalomnak a hadsereg összetételében alkalmazkodnia kellett a Habsburg gyalogság megnövekedett tűzerejéhez,

¹⁸ *Uzunçarşılı* 1984a. 378–381. o.

¹⁹ *Genç – Özvar* 2006. 2. k. 112., 287. o. Az 1704–1705-re vonatkozó éves pénzügyi kimutatást lásd a CD-Romon.

²⁰ 1701-re és 1710-re lásd: *Genç – Özvar* 2006. 2. k. 249., 287. o. és a CD-Romot az 1704–1705-ös évre. Az 1697-es évre lásd: BOA MAD 2731. 187. o. Megjegyzendő, hogy januárban még 25 861 fővel, a márciusi mozgósítási becslés pedig 25 000 fővel számolt. Lásd: KK 39-M és MAD 7483.

ami alapvető hadügyi és pénzügyi átalakításokhoz vezetett.²¹ Ennek következményeként a tartományi igazgatási és adórendszer „klasszikus” időszaka az 1610-es évek körül véget ért.²² A birtokösszeírások megszűnésével és a timárrendszer átalakulásával a központi kormányzatnak az adójövedelmek újraelosztásában betöltött szerepe lényegesen összehusorodott. A jövedelmek egyre nagyobb hányadát kezelte egy adóbérlőkből és a tartományi elit más tagjaiból álló, fokozatosan bővülő kedvezményezett réteg, melynek következtében a jövedelmek egy jelentős része soha nem jutott el a központi kincstárba.

Erre az időre az elszegényedett szpáhik hajlandósága is erősen lecsökkent arra, hogy a hadjáratokra jelentkezzenek. Időnként az isztambuli kormányzat is lehetővé tette, hogy a timar-birtokos katonák pénzben (*bedel*) váltsák meg a katonai szolgálatot, vagy pedig helyetteseket küldjenek maguk helyett a hadjáratra. Máskor azonban a kormányzat megkísérelte elkobozni a szolgálati birtokot azoktól, akik nem jelentek meg a hadjáratokon. Az elkobzott timárbirtokok jövedelmeinek kezelését adóbérlők vették át, nem utolsósorban azért, hogy a kincstárba az adóbérlételeből befolyó többletjövödelmekből tudják fizetni a központi csapatokat, amelyek száma a tartományi szpáhik létszámának és katonai értékének csökkenésével párhuzamosan növekedett.

Ebből következően a mozgósított seregekben a klasszikus tartományi lovascsapatok aránya és jelentősége csökkent. Ezek részint a hagyományos katonai szolgálattal terhelt közönséges timárbirtokosokból és az általuk kiállított csapatokból, illetve a szandzsák- és beglerbégek seregeiből állottak (amelyek már a XVI. században is jóval nagyobbak voltak annál, mint amire a törvények e bégeket birtokaik jövedelme alapján kötelezték).

Az átalakulást jól szemlélteti az 1697–1698-ban a magyarországi hadjárat alkalmából mobilizált seregek összetétele. Az 1697 márciusában készült lista szerint az azévi hadjáratra mozgósított 104 514 fős sereg 56%-a (58 588 fő) gyalogos, 44%-a (45 926 fő) pedig lovas volt.²³ Hasonló képet mutat az 1698-ban mozgósított 86 884 fős sereg is. Figyelemre méltó, hogy a tartományi timárbirtokos csapatok aránya csak 11,62% volt (10 100 fő), a saját magánhadseregeikkel (*kapu halkı*) felvonuló kormányzóké pedig 16,11% (14 070 fő), ami együttesen sem tesz ki 28%-ot. Ehhez járult még a nem timárrendszer alapján kiállított egyéb tartományi csapatok 13 244 főnyi katonasága (15,24%). Ami azonban leginkább szembeszökő, hogy ez utóbbi tartományi csapatoknak már 63%-a (8397 fő) gyalogos volt, miként a nagyvezír és tartományi kormányzók csapatainak 23%-a (3200 fő) is gyalogos katonákból állt. Mindent összevéve a tartományi csapatok 30%-a (11 597 fő) már gyalogság volt, noha az a XVI. században még kizárólag lovasságból állt. Összességében a hadra kelt seregben a gyalogos alakulatok (a központi sereg janicsárjai, tüzérei és fegyverkovácsai, az állam által fizetett egyéb pus-kások, önkéntesek és a tartományi csapatok gyalogosai) aránya közel 50-60% volt, ami világos bizonyítéka annak, hogy Habsburg ellenfelük hatására az Oszmánok sikeresen alakították át csapataik összetételét. Megemlítenő azonban, hogy a Porta kevésbé volt sikeres lovasságának modernizációjában, amelynek következtében a Habsburg seregek

²¹ *İnalcık* 1980. és „Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok” című tanulmány kötetünkben.

²² E változásokról legújabbban Fodor Pál írt, 1610 körülre datálva azokat: *Fodor* 2006.

²³ MAD 7483, p. 8.

nehézlovas küraszírijai, vagy a lengyel nehézpáncélos huszárok lovasrohamai több csatában is diadalmaskodhattak az Oszmánok felett.²⁴ A tartományi erők *kapu halkı*nak nevezett egységei a XVIII. században is fontos elemét alkották az Oszmán seregnek. Hadra fogható csapataik számát a kutatás a XVIII. század elején, az 1711. évi hadjáratban 50 000–70 000 főre becsülte, összetételük azonban ekkor nem ismert.²⁵

Az Oszmán haderő erősségei és gyengeségei a Velence és Ausztria elleni háború idején

A velencei–török háború előtt a Porta által végrehajtott katonai mozgosításokról és fegyverkezésről már Velence isztambuli követe, Andrea Memo, is tudósított.²⁶ A kortárs Mehmed Rasid szerint – aki 1714 és 1723 között töltötte be a hivatalos udvari történetíró posztját – a Porta a janicsárok létszámát az 1715. évi moreai hadjárat előtt 100 000 főre növelte, ami azonban gyanút keltően túlzó. Amint láttuk, a Porta 1709–1710 és 1710–1711 között a Prut-i hadjárat előkészítése során a janicsárok számát 16 609-ről 43 562-ra tudta csak emelni. Azonban igen valószínűtlen, hogy képesek lettek volna a janicsárok létszámát 1712 és 1715 között 36 562 főről 100 000 főre növelni. Gyanúnkat csak erősíti az körülmény, hogy az III. Ahmed szultánnal (uralk. 1703–1730) és Damad Ali pasa nagyvezírral 1715 tavaszán a fővárosból a hadjáratra induló janicsárok létszáma mindössze 13 915 fő volt, jóllehet a XVIII. század első évtizedében a mozgosított janicsárok aránya a zsoldon tartottakéhoz viszonyítva 17 és 45% között mozgott. A janicsárokhoz csatlakozott később 6000 fegyverkovács és 3100 tüzér, akik közül 3000 gyalogos, 100 pedig lovas volt. Tekintettel e számok alacsony voltára, az Oszmán kormányzat parancsokat küldött a tartományokba, hogy ezres nagyságrendben toborozzanak janicsárokat, tüzéreket és egyéb csapatokat. Ennek eredményeként a tüzérek létszámát 5000 főre növelték, ami érthető is, hiszen a moreai hadjáratot alapvetően várostromok jellemezték. Sajnos egyelőre nem ismerünk pontosabb adatokat, mivel a hadjáratot monografikusan feldolgozó török kollégának sem sikerült megállapítania a oreai hadjáratban hadra kelt központi csapatok összlétszámát és összetételét.²⁷

A pétervárad-i hadjárat során 1716-ban hadra kelt janicsárok számát a kutatás 41 000 főre becsülte. Amennyiben ez a becslés megbízható, akkor bizonyos, hogy számukat a hadjárat végeztével ismét csökkentették. Hivatalos pénzügyi feljegyzések szerint ugyan 1716. szeptember 18. és 1717. március 14. között (azaz az 1716-os hadjáratot követően, de az 1717-es hadműveleteket megelőzően) a janicsárok keretlétszáma 111 654 fő volt. A tényleges létszám azonban messze elmaradt ettől, hisz a kimutatás szerint 85 656

²⁴ 1697-re lásd MAD 7483, 2–5. o. 1698-ra lásd Dávid Géza és Fodor Pál 7. jegyzetben idézett munkáit. Amint ők is felhívták a figyelmet, ezek az adatok ellentmondanak Rhodes Murphey állításának, miszerint a gyalogság és lovasság aránya az Oszmán hadseregben soha nem haladta meg az 1:2 arányt. Lásd még: *Kolodziejczyk* 1999. 142–148. o.

²⁵ Ez a becslés az 1711. évi Prut hadjáratra vonatkozik, lásd: *Yıldız, Hakan: Haydi Osmanlı Sefere. Prut Seferinde Lojistik ve Organizasyon*. İstanbul, 2006. 133. o.

²⁶ *Setton* 1991. 427. o.

²⁷ *Ertay* 2007. 218–219. o., aki idézi *Mehmed Rasid Efendi* krónikáját: Tarih 1–4. k. İstanbul, 1865. 4. k. 127. o.

jancsár státusa betöltetlen (*mahlul*) volt. A kincstár tehát valójában csak 25 998 jancsárnak folyósított fizetést, melynek napi összege 190 521 akcséra rúgott, az említett hat hónapos időszakban pedig összesen 33 722 216 akcsét tett ki.²⁸

Nehéz megbecsülni a tartományi haderő létszámát. Annyi ismert, hogy 1715–1716-ban a tartományi timárbirtokos szpáhik jó része, egy korabeli hivatalos irat szerint 14 000 fő, nem jelentkeztek katonai szolgálatra egyik hadjáratban sem. A várakozásoknak megfelelően leginkább a birodalom keleti tartományainak kontingensei maradtak távol: így például Erzurumból 1549 fő, Dijarbekirből 1780 fő, Csildirből 3013 fő, Damaszkusból pedig 1137 fő hiányzott. A dezertálás is komoly probléma volt. Még mielőtt az Oszmán hadak elérték volna Moreát, a tartományi csapatokból 57 000 fő kísérelte meg a dezertálást.²⁹ A fenti adatok fényében kétkedéssel kell olvasnunk az 1716-ban harcoló Oszmán csaptok nagyságára vonatkozó korabeli 200 000–250 000 fős becsléseket, még ha ezeket maga Savoyai Jenő is osztotta.³⁰ Miközben az 1716–1717-ben az Oszmánoknak a Habsburgoknál nagyobb csapatokat sikerült mobilizálniuk, valószínűleg a dezertálás és a fegyelmetlenség nagyobb mértékben sújtotta az Oszmán erőket. Úgy látszik, hogy az Oszmán vezetést meglehetősen optimizmus töltötte el a Velence felett aratott győzelem eredményeként, amely az egész hadsereg morálját növelte a közkatónától a nagyvezírig. Valóban, a nagyvezír meg volt győződve arról, hogy megnyerik az osztrák háborút is, amelyet egyébként ők nem kívántak és nem is ők kezdeményeztek.³¹ Az események azonban hamarosan rácaffoltak a vezír optimizmusára.

1716-ra a Német-római Birodalom császárat, VI. Károlyt (cseh királyként II., és Magyar királyként III.) komolyan aggasztották az Oszmánok friss moreai hódításai. Azt is látta, hogy a spanyol örökösödési háború végeztével és fő riválisa, XIV. Lajos, halálával birodalma rajnai határai megszilárdultak, és szükség esetén az Oszmánok ellen elegendő bevethető katonával és hadügyi tartalékkal rendelkezik. Így 1715 tavaszán elrendelte a magyarországi erősségek megerősítést, majd 1716. április 13-án véd- és dacszövetséget kötött Velencével. 1716 júniusában pedig kezdetét vette a császári csapatok mozgósítása. A 70 000 fős császári seregek Savoyai Jenő vezetése alatt Futakon, a Duna bal partján gyülekeztek. A moreai győztes nagyvezír, Damad Ali pasa vezette Oszmán csapatokkal Pétervárad közelében, Belgrádtól északnyugatra, a Duna jobb partján kerültek szembe. Pétervárad erődje Eszék és Belgrád között félúton, a Duna kanyarulatával védett sziklaháton, a folyó jobb partján emelkedett. Stratégiai fekvése következtében az erőd kiemelten fontos volt Szlavónia, Szerémség és Magyarország védelmében. A Habsburgok az erőd 1692-es visszahódítása óta jó okkal erősítették meg és építették ki azt birodalmuk egyik fontos katonai bázisává.

A korabeli szemtanúk szerint a nagyvezír augusztus 2-án állította fel seregét Péterváradtól délkeletre öt kilométernyire, egy jól védhető magaslaton, amit szekerekkel is megerősített. A tatár és havasalföldi segédcsaptok nélkül a reguláris török sereg

²⁸ BOA DPYM 35 180. 18. o.

²⁹ *Ertay* 2007. 231. o.

³⁰ *Braubach, Max*: Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie, 5 vols. München, 1963–1965. 3. k. 315. o.; *Setton* 1991. 435. o.

³¹ *Setton* 1991. 435. o.

létszáma 70 000 fő lehetett, ebből 41 000 janicsár, 30 000 fő pedig tartományi katona volt. Jenő herceg még augusztus 2-án átkelt a Dunán, s augusztus 4-én az Oszmán tüzéség tüzet nyitott a sáncok védelmében lévő császári gyalogságra. Jenő herceg ekkor döntött a támadás mellett, hogy megragadja a harcászati kezdeményezést, ami hadvezéri működésének egyik jól ismert jellegzetessége volt. A császáriak augusztus 5-én a bal szárnyon kezdték meg az ütközetet, s megkísérelték kiűzni a janicsárokat futóárkaikból. A janicsárok azonban észrevették a zavart a császáriak jobb szárnyán, s egy sikeres ellentámadásba fogtak. Ezt azonban a Pálffy János vezényelte lovassági erők megállították, s a felmentett Habsburg gyalogság öt kilométerrel visszavetette a janicsárokat. Jenő herceg magához ragadva a kezdeményezést az ellenség ellen vezette csapatait, melynek lovassága megszaladt. A janicsárok bátran küzdöttek, de a túlerő legyűrte őket. Az Oszmán veszteségek 30 000 fős becsült száma aránytalanul magasnak tűnik, ha a császáriak oldalán megsebesültek vagy elesettek 4500 fős adatához viszonyítjuk. A realisabb becslések az Oszmánok veszteségét 6000 főre teszik, élükön a csatéren holtan maradt nagyvezírral. Jenő herceg győzelmi jelentését a nagyvezír sátrából írta meg, amelyben beszámolt a zsákmányáról is: 172 ágyúról, 156 zászlóról és öt boncsokról, azaz lófarkas hadijelvényről.³²

A császáriak komolyabb veszteségei ellenére Jenő herceg elhatározta a Bánát fővárosának, Temesvárnak az ostromát, ami 1552 óta egy Oszmán vilájet, azaz tartomány központja volt. A város erős török erődítménynek számított, amelyet Musztafa pasa vezetésével mintegy 8000 katona védelmezett.³³ Védői 43 napon álltak ellen, de végül október 12-én, bőséges tartalékaik ellenére, szabad elvonulás fejében és kedvező tűzszüneti feltételekkel feladták azt. A várat az Oszmánok október 16-án (más források szerint 17-én) adták át az ostromlóknak és elindultak Belgrád irányába, amely most már egyedülként maradt meg a Duna menti török erősségek közül. A tél folyamán Jenő herceg előkészületeket tett a hadjárat következő évi folytatására, hogy Belgrádot is visszahódítsa.³⁴

Az 1717. évi hadjárat alkalmával a császári sereg június 15-én Pancsovánál, Belgrádtól keletre kelt át a Dunán pontonhidakon. Június 18-ra (más források szerint 19-re) körülvették Belgrádot, és nagy erőfeszítéssel építették ki a külső és belső ostromműveket, a contravallatiót és a circumvallatiót, amelyek mindkét irányban védelmezték a támadókat, az erődítmény védőivel, illetve a vár felmentésére érkező sereg ellen egyaránt. Savoyai Jenő seregének összeírt létszáma 100 000 fő volt, amit 100 tábori ágyú és egy hatékony ostromtüzéség egészített ki. Az erősséget, amit északról a Duna, keletről pedig a Száva biztosított, a Szari Musztafa pasa vezette török védősereg 30 000 katonája és 300 ágyúja védte. Bár e számok túlzónak tűnnek, ha figyelembe vesszük, hogy a pétervárad-i hadjáratról visszatérő seregből ezek maradhattak Belgrádban nem teljesen légből kapottak. A Hadzsi Halil pasa nagyvezír vezette felmentő sereg csak július 27-én

³² Varga J. János: Ismeretlen adalékok az 1716. évi pétervárad-i ütközethez, *Századok*, 1994. 3–4. sz. 634–649. o.

³³ Dávid, Géza: Adalékok a temesvári ejálet 18. századi történetéhez. In: *Üő: Pasák és bégek uralma alatt*. Budapest, 2005. 204. o.

³⁴ Az ostromra magyarul lásd: Sugár 1983. 441–448. o.; Szakály 1986b. 161–162. o.

(más források szerint 28-án) érkezett meg, amikor Belgrádban már komoly károkat okozott az öthetes Habsburg ostrom.

Az Oszmán sereg összeírt létszáma jóval meghaladta a 100 000 főt, de a keresztény kútfők és a szakirodalom 200 000 fős becslései túlzóak. Ráadásul már a kortárs szemtanúk is megjegyezték, hogy a reguláris csapatok az egész seregnek csak kis részét alkották, a maradék pedig fegyelmezetlen tömegből állt, akiknek semmi esélye sem volt, hogy megállják a helyüket a jobban képzett császári erőkkel szemben. A nagyvezír ennek tudatában arra törekedett, hogy ha lehet, elkerülje a Jenő herceggel szembeni nyílt mezei ütközetet. Ehelyett a várostól keletre a magaslatokon kiépített tüzérségi pozíciójából pusztító tűz alatt tartotta a császáriakat, akiket a védővonalak alig védelmeztek. A császáriak két tűz közé, a vár védői és a felmentő sereg közé szorultak. Jenő hercegnek gyorsan kellett döntenie, ha meg akarta menteni seregét az ellenséges tüzerőtől, valamint a kezdődő vérhas járványtól.

A császári vezér jogosan vélelmezte, hogy a védők képtelenek a további harcra az augusztus 14-i nagy robbanás után, és ezért elhatározta, hogy augusztus 16-án megtámadja az Oszmán felmentő sereget. Miközben 10 000 (más források szerint 25 000) emberét a várral szembeni árkokban hagyta hátra, a sereg nagyobb részével akkor támadt az Oszmán felmentő sereg, amikor a reggeli sűrű köd, amely az előcsatározások során mindkét félnek gondot és zűrzavart okozott, felszállt. A bajorok bátorságának köszönhetően és 5300 katona halála árán Jenő herceg végül felülkerekedett az Oszmánokon. A csata során a császáriak az Oszmán ágyúparkból 150 löveget zsákmányoltak és a nagyvezír táborra is a kezükre került. Ezt követően a mintegy 10 000 fős veszteséget szenvedő Oszmánok Szendrő és Nis irányába vonultak vissza. Egy nappal később Belgrád védői, akik a két sereg összecsapását és a török felmentő sereg vereségét a szeles és ködös időjárásnak köszönhetően nem nagyon tudták követni, megadták magukat. Augusztus 22-én a Jenő herceg seregével bevonult Belgrád városába, miközben a vár Oszmán védői Nis felé vették útjukat.³⁵

Összegzés

A XVII. század végére az Oszmánok egyre kevésbé voltak képesek arra, hogy hadseregük összetételét és taktikáját hozzáigazítsák a változó jellegű háborúkhöz, amelyeket a korábbi évtizedek háborúitól eltérően már nem az ostromok, hanem a nyílt mezei csaták

³⁵ A Habsburg és az Oszmán hadsereg létszámára vonatkozó becslések igen eltérőek. A tanulmányban általam említett visszafogottabb becslések Braubach, Hochedlinger és Setton kutatási eredményein alapsznak. A csatát a következő munkák alapján lehet rekonstruálni. Az Oszmánokra nézve: *Creasy, Edward S.*: *History of the Ottoman Turks*. Beirut, 1968. 344–45. o., aki követi *Hammer-Purgstall*, 7. k. 217–221. o. eredményeit. *Hammer-Purgstall* viszont Mehmed Raşid krónikáján alapszik. Az újabb irodalomból lásd még: *Parveu, Ivan*: *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683–1739)*. Boulder, 1995. 171–73. o. és *Ágoston, Gábor*: *Belgrade: 1717*. In: *Black, Jeremy* (ed.): *The Seventy Great Battles of All Time*. London, 2005. 156–158. o. Magyarul Sugár és Szakály idézett munkái mellett lásd még: *Várady Gábor*: *Savoyai Jenő és a Nándorfehérvár elleni hadjárat 1716–1717*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 20–38., 191–215. o. és *Varga J. János*: *Ungarisches Kriegs-Theatrum. Serbia és a Temesi Bánság 1716–1718*. *Századok*, 1995. 4. sz. 873–882. o.

határoztak meg. A felzárkózás kudarcáért részben az Oszmán katonai kultúra, részben a hagyományos katonai egységek által a status quo fenntartása érdekében kifejtett nyomás tehető felelőssé. Ugyanakkor szerepet játszott a kudarcban az önelégültség is, ami az Oszmánoknak az ostromharcászatban elért korábbi sikereikkel magyarázható, hisz a magyarországi hadszíntéren a Habsburgokkal vívott 150 éves harcokat az ostromok és az ezekben mutatkozó Oszmán fölény jellemezte. 1716–1717-re azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Ekkorra a császáriaknak már sikerült felvenni a versenyt az Oszmánokkal mind seregeik létszámát, mind pedig logisztikai támogatását illetően. Hasonlóképp fontos volt azonban, hogy Savoyai Jenő vezetői kvalitásainak, valamint az Udvari Haditanács élén eltöltött három évtizedes (1703–1736) munkája során bevezetett reformoknak köszönhetően a császári hadak felülmúlták Oszmán ellenfeleiket mind a katonák képzettsége, mind pedig a hadvezetés tekintetében. Az Oszmán megfigyelők maguk is felismerték a Habsburgok (és általában ez európai) seregek megerősödését és az Oszmán hadügy gyengeségét. Az 1716–1717-es török–osztrák háborúk után nem sokkal Ibrahim Mütefferika (1674–1754), egy magyarországi renegát és az arab betűs nyomdászat megalapítója lajstromba vette az európai seregek azon jellegzetességeit, amelyek véleménye szerint az európai hadak megerősödéséhez vezettek. Azt is hozzátette, hogy épp e jellegzetességek hiánya okozta az Oszmán katonai ütőerő gyengülését. 1732-ben kiadott reform-értekezésében dicsérte a keresztény hadseregek felépítését és fegyelmét, a (gránátosokkal támogatott) gyalogság, a lovasság és a dragonosok között gondosan kialakított egyensúlyt, valamint ezen egységek kitűnő együttműködését. Megjegyezte, hogy a keresztény katonai szakértők oly nagy fontosságot tulajdonítanak a hadseregszervezésnek, hogy kialakítottak egy külön tudományágat, amelynek feladata a hadseregek szervezetének vizsgálata. Ibrahim Mütefferika szerint a keresztény seregek további elismerésre méltó erényei közé tartoztak a katonák kiképzésére és fegyelemre való szoktatásában alkalmazott hatékony módszerek; a katonai szabályzatok és katonai törvények, amelyeket a csapatok előtt havonta felolvastak; a tisztek magas, legalább 25%-os aránya, ami rendet és fegyelmet biztosított a seregekben; a katonai érdemekre alapozott előléptetés lehetősége; a felső vezetés hozzáértése, a katonai táborok rendje és védelme; a katonai felderítés és elhárítás; a hadmérnöki egységek; az egyenruhák alkalmazása, ami megakadályozza a zavart és a dezertálást a csaták idején; végül a sortűzelés gyakorlata, amellyel folyamatosan lehetett tűz alatt tartani az ellenséget. Az Oszmánoknak az európai és orosz seregekben alkalmazott legújabb fejleményekről nem volt sok ismeretük, s csapataik a felsorolt újítások jó részét kénytelenek voltak nélkülözni, ami a keresztény ellenfeleiktől elszenvedett sorozatos vereségekhez vezetett. Ezért, érvelt Mütefferika, az Oszmánok csak úgy vehetik fel a siker reményében a keresztény seregekkel a harcot, ha átveszik azok újításait és új hadrendjét (*nizam-i cedid*).³⁶

Az Oszmán seregek Ibrahim Mütefferika által felsorolt hiányosságai közül jó néhány megfigyelhető volt az 1715–1717-es török–velencei és török–osztrák háborúk idején. Jóllehet a kortársak többször is Oszmán számbeli fölényről szólnak, a fentiekben az

³⁶ Şen, Adil: Ibrahim Mütefferika ve Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem. Ankara, 1995. Különösen: 162–191. o.

összeírt és tényleges haszereglszámok közti különbségekről írottak fényében, valamint figyelembe véve az Oszmán seregek szerkezetéről és a dezertálók magas arányáról bemutatott adatokat, ezeket a becsléseket, különösen, ha azokat az Oszmánok ellenfelei készítették, a legnagyobb óvatossággal kell kezelni.

A moreai Oszmán győzelmek részint az Oszmánok valós számbeli és logisztikai fölényével, valamint az ostromtechnikában mutatott hozzáértésével magyarázhatók egy olyan háborúban, amit éppen az Oszmán hadügy hagyományosan erős területe, az ostromharcászat jellemezett. Ugyanakkor már ebben a háborúban mutatkoztak az Oszmán katonai hagyomány gyenge pontjai: a csapatok egyenetlen színvonala és a fegyelem hiánya. Ezek pedig a Habsburgok elleni háborúban már végzetesnek bizonyultak, kivált, ha figyelembe vesszük a Velence és Habsburgok elleni háborúk, valamint a két ellenfél különbségeit. Az 1716–1717. évi háborúk időszakára a császáriak nem egyszerűen utolérték az Oszmánokat a hadra fogható csapatok számát tekintve, de Jenő herceg katonai zsenijének, a tisztikar képzettségének, valamint a csapatok fegyelmének köszönhetően a gyengén vezetett és fegyelmezetlen Oszmán ellenfeleik fölé sikerült kerekedniük. Ám félrevezető lenne, ha már ekkor a Habsburgok döntő fölényéről beszélnék, vagy sikereiket túlhangsúlyoznánk. Jenő herceg 1736-os halála ugyanis fordulatot eredményezett. Mivel Bécs nem talált hozzá hasonló sikeres hadvezért, a hozzá nem értő császári vezetés alatt a császáriak vereséget szenvedtek az 1737–1739-es osztrák–török háborúban, és a Porta visszaszerezte Belgrádot is.

A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban

A három muszlim löporbirodalom

A muszlim világ a kora újkorban földünk jelentős részét uralta. Az szunnita Oszmán Birodalom (1300–1914) Szulejmán szultán (1520–1566) idejére Budától Baszráig, Algírtól Tabrizig terjedő roppant szárazföldi birtokai mellett beltengerré változtatta a Fekete-tengert és ellenőrzése alatt tartotta a Mediterráneum keleti medencéjét, s a térség meghatározó világbirodalmává vált. Az Oszmánok keleti szomszédja Perzsia volt, ahol a síita Szafavida dinasztia uralkodott (1501–1732), s amely virágkorát I. Abbasz sah uralkodása (1587–1629) alatt élte, s amely az Oszmánok elleni gyakori háborúival, az Oszmán hadi potenciál keleti lekötése révén időről időre szerepet játszott az európai hatalmi egyensúly kialakulásában és fenntartásában. Még keletebbre, az indiai szubkontinens nagy részén a szunnita muszlim Nagymogul Birodalom (1526–1858) virágzott, amely a kora újkor egyik legnagyobb központosított birodalma volt a maga 100 és 150 millióra becsült lakosságával, s amelynek alapjait épp a mohácsi csata évében, 1526-ban vetette meg egy csagatáj török hadvezér, Bábur, aki apai ágon Timur, anyai ágon pedig Dzsingiz kán leszármazottja volt. E három birodalom felemelkedésében, szomszédai fölött aratott sikereiben döntő szerep jutott a tűzfegyvereknek, ezért is szokás őket löporbirodalmaknak nevezni. A XIX. század elejére ezek a birodalmak mégis mind alulmaradtak európai vetélytársaikkal szemben, s általánosan elfogadott nézet, hogy ebben a győzelemben az ágyúknak és puskáknak, valamint az ezekkel felszerelt európai flottáknak szintén oroszlánrésze volt.

Az iszlám és a nyugati haditechnika

Gyakorta olvasható, hogy az iszlám birodalmak elzárkóztak a más civilizációkból származó technikai vívmányok (tűzfegyverek, mechanikus óraszerkezet, könyvnyomtatás stb.) átvételétől, mivel ezek Mohamed próféta idejében ismeretlenek voltak, és ezért azok az iszlámmal összeegyeztethetetlen újításoknak (*bid'a*) minősültek. Az iszlámon belül valóban létezett és létezik egy ilyen ortodox felfogás, ám a birodalommá növekedett iszlám államok vezetői és vallási előjárói mindig megtalálták a megfelelő kiutat ebből a merev álláspontból. Ebben az Oszmánok jártak elől, akik a szunnita iszlám legtoleránsabb vallásjogi iskolájához, a *hanafita* iskolához tartoztak, s akik különbséget tettek hasznos és elvetendő újítások között. Az Oszmán vallástudósok egy csoportja a XVIII. századi hadseregreformok elfogadtatása érdekében külön ideológiát dolgozott ki, az úgynevezett kölcsönösség elvét (*mukabele bi'l-misl*), amelynek értelmében a hitetlenek legyőzése érdekében megengedett az ellenség korszerűbb fegyvereinek használ-

lata és átvétele.¹ A Szafavida Perzsia pedig épp az Oszmán szomszédság és nyomasztó erőfölény miatt volt kénytelen Abbasz sah idején jelentős hadseregreformokat végrehajtani, amelyben a tűzfegyverekkel felszerelt gyalogos egységek központi szerepet kaptak. A Nagymogul Birodalom Akbar uralkodása idején (1556–1605) részint Oszmán és európai szakemberek segítségével, részint saját erőforrásaira és technikai tradícióira támaszkodva ugyancsak túllépett az iszlám által állított korlátokon, s a térség legfélelmetesebb tüzéségét és hadseregét hozta létre.

Az arabok és a lőpor: a terminológia problémái

A technikai vívmányok születésével kapcsolatban feltett leggyakoribb kérdés: mikor, hol és ki találta fel az újabb és újabb eszközöket, fegyvereket? Ezekre a kérdésekre a középkori találmányokkal kapcsolatban szinte lehetetlen pontos választ adni. Ennek több oka is van. Egyrészt az újítások egymástól függetlenül, egyszerre több helyen is megjelenhettek közel azonos időben, s ilyenkor a szerencsén is múlt, hogy az írott forrásokban melyiket említik először, illetve hogy melyik említés maradt ránk, vagy vált ismertté. Másrészt az, hogy a salétromot vagy a lőport mikor említik először a különböző kultúrák forrásai, nem jelenti azt, hogy az első említés előtt ezeket ne ismerhették volna. Az angol nyelvben például a *saltpetre* szó csak az 1500-as évekből ismert, jóllehet a salétromot már jó kétszáz évvel korábban használták Angliában. Harmadrészt itt van a terminológia problémája: nem tudjuk pontosan, hogy a forrásokban fennmaradt kifejezések alatt a kortársak mit is értettek pontosan.

Ma már aligha vonható kétségbe, hogy a salétrom, kén és szénpor keverékéből álló puskaport Kínában már a VIII. vagy IX. században ismerték, s hogy a X. századtól kezdve használtak olyan hadiszereket, amelyeket puskaporral töltöttek meg. A puskaport vélhetőleg az arabok is hamarabb használták katonai célokra, mint az európaiak, s európai megjelenése a XIII. században is a muszlimok közvetítésének köszönhető.

Jóllehet arab forrásaink a lőpor legfontosabb alkotóelemét, a salétromot (*barud*) csak a XIII. század első felében említik (1225-ben és 1240-ben), ez nem jelenti azt, hogy magát a salétromot ne ismerhették volna korábban. Ibn al-Bitár szerint 1240 táján már nemcsak a tudósok ismerték, de a kifejezést a maghrebi egyszerű emberek is használták, ami arra utal, hogy ekkor már szélesebb körben elterjedt. Az utolsó fatimida kalifa al-Azid vezíre, Sawar 1168-ban 20 000 lőporral töltött cserépedényt használt, hogy elpusztítsa a frankok által ostromolt és tarthatatlan Fusztaot (a régi Kairó). A város állítólag 54 napon keresztül égett. A későbbi régészeti ásatások megállapították, hogy az edények szíriai gránátok voltak, amelyeken még századokkal később is sikerült fellelni a lőpor nyomait. Al-Rammah XIII. századi hadtudományi értekezésében több mint 70 féle recept található a puskaapor összeállítására, de már egy jóval korábbi, a X. vagy a XI. századra keltezhető kéziratban is olvashatunk hét ilyen receptet.²

¹ Heyd, U.: The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II. In: Heyd, U. (ed.): Studies in Islamic History and Civilization. (Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew University 9.) Jerusalem, 1961. 74. o.

² Al-Hassan, A. Y. – Hill, D. R. (eds.): Islamic Technology. An Illustrated History. Cambridge, 1986. 111. o.

A muszlimok a középkori kőhajító gépekhez is használtak különböző gyújtóbombákat, gránátokat. 1249-ben a manszurai csatában, ahol IX. Lajos francia király is fogásba esett, a muszlimok győzelmüket ezeknek a félelmetes fegyvereknek is köszönheték, amelyek egy kortárs francia krónikás szemléletes leírása szerint „olyan zajt csaptak, mint a mennydörgés és amelyek a levegőben repülő hatalmas tüzes sárkányhoz voltak hasonlatosak”.³ Al-Rammah XIII. századi kéziratában számos ábrázolás maradt fenn a puskapor hadi célú felhasználásáról: találhatunk itt olyasfajta puskaporral töltött röptenyűket, gyújtónyilakat, amelyeket az arabok vagy a mongolok használtak az 1200-as években (a többi között a muhi csatában is), valamint gyújtóbombákat és gránátokat, illetve az ezek kilövéséhez használatos hajítószerkezeteket.

Az első tűzfegyverek a muszlim világban

Spanyol és más európai források arról írnak, hogy al-Nászír almoháda kalifa csapatai 1204-ben az észak-afrikai al-Mahdijja ostromakor tűzfegyvert is használtak. Más forrásaink pedig 1248-ból Sevilla ostroma alkalmával említenek löfegyvert. Különböző arab forrásaink nemcsak arról számolnak be, hogy a mamelukok több ízben is, így 1260-ban és 1303-ban is használtak kisebb, kézi tűzfegyvereket (*midfa*) a hódító mongolok ellen, de arról is tudósítanak, hogy a mameluk seregben egy külön egységet állítottak fel, amelynek tagjait ilyen kezdetleges kézi löfegyverekkel szerelték fel.⁴

A fenti forrásokat azonban nem mindenki fogadja el. David Ayalon terminológiai problémákra hivatkozva például úgy véli, hogy a mamelukok ágyút csak az 1360-as évektől kezdve használtak.⁵ Mivel ezek a fegyverek még számos gyermekbetegségben szenvedtek, s ezért jóval több problémát okoztak a lovasság által uralt mameluk sereg vezetőinek, mint amennyi hasznót hajtottak, az ágyúk és pusák később sem futottak be valami nagy karriert a mamelukoknál. A löfegyverekkel szembeni elutasító magatartás miatt a XVI. század elején a mamelukok súlyos árat fizettek, hisz az Oszmánok épp jól felszerelt tüzérségüknek és puskás janicsárjaik tüzerejének köszönheték győzelmeiket.

Az Oszmánok⁶

Az új fegyverfajta a legnagyobb karriert kétségtelenül az Oszmán Birodalomban futotta be. Az Oszmánok az összes többi muszlim államnál gyorsabban és eredményesebben alkalmazkodtak az európai haditechnika új vívmányaihoz: sikeresen építették be hadszervezetükbe a tűzfegyvereket és a térség legerősebb tüzérségét, valamint pusák

³ Uo. (l. jegyzet), 112. o.

⁴ Uo. (l. jegyzet), 112–115. o.

⁵ Ayalon 1956. 2–3., 98. skk. o.

⁶ Az alábbiakat részletesebben bemutattam korábbi dolgozataimban. Lásd a „Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században” című tanulmányunkat kötetünkben; Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47. (1994.) 15–48. o. és „Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok” című tanulmányt kötetünkben.

gyalogságát hozták létre. A kutatók nem egységesek abban a kérdésben, hogy az Oszmánok mióta ismerték és használták a tűzfegyvereket. Nesri XV. századi török krónikás egyik adatára hivatkozva török történészek az állítják, hogy az Oszmánok az 1389. évi rigómezei csatában már használtak ágyút. Nesri az idézett helyen egy bizonyos Hajdár nevű *topcsit*, azaz tüzért említ, aki az ágyú elsütésének művészetében kiváló mester volt. Európai kutatók ezt az adatot elvetették és úgy vélték, hogy a XV. századi török krónikáiról saját korának terminológiáját vetítette vissza a XIV. századba, s a török krónikás adata nem is az első, hanem a második, 1448. évi rigómezei ütközetre vonatkozik. Egy másik forrásunk azonban arról ír, hogy az Oszmánok már a karamánok ellen vívott 1386. évi csatában bevetettek puskákat, sőt egy 1364-ben Burszában öntött ágyút is, s ezt az adatot eddig még nem cáfolták meg. Nagyon is valószínű, hogy az Oszmánok már a XIV. században megismerkedtek a tűzfegyverekkel, jöllehet ezek majd csak a következő században játszottak komolyabb szerepet hadművészetükben. Egymástól független európai, bolgár és török források szólnak arról is, hogy Konstantinápoly 1394 és 1402 között többször kiújuló ostromakor az Oszmánok ágyút is használtak. Iacopo de Promontorio de Campis azt is hozzátette, hogy ezek az ágyúk akkoriban nem voltak valami hatásosak, de ottjártakor még látni lehetett a falakba nyomódott kőgolyókat. Azt a legkritikusabb kutatók is elfogadják, hogy Konstantinápoly 1422. évi ostromakor és a karamánok által védett Adalia (Antalya) város elleni 1424. évi támadáskor az Oszmánok már több ágyúval törettek a falakat, I. Mehmed szultán (1413–1421) idejére vonatkozóan pedig már levéltári forrásunk is van, hisz az 1431. évi albániai *tahrir defter* egyik bejegyzése említ egy bizonyos Ismail tüzért, aki az ő uralkodása idején tevékenykedett.

Azt, hogy az Oszmánok milyen csatornákon keresztül ismerkedtek meg az új fegyverrel, nehéz eldönteni, hisz erre több lehetőség is kínálkozott. Elképzelhető, hogy az arabok közvetítésével, esetleg Közép-Ázsián át, de legalább ilyen valószínű az európai történészek által leginkább elfogadott balkáni közvetítés is. A Balkán-félszigeten a tűzfegyvereket már a XIV. század derekától ismerték, a legkorábbi adat 1346-ból való. Ekkor Zára ostromával kapcsolatban egyik forrásunk említ bombardát. Raguzában először 1351-ben találkozunk ágyúval. A városi tanács 1351 novemberében kötött egyezséget Nicola Teotonicus mesterrel egy *spingard*nak nevezett ágyú elkészítésére. Bár a megrendelt löveget Nicola mester végül nem készítette el, forrásunk egyértelműen bizonyítja, hogy néhány évtizeddel az új fegyver nyugat-európai megjelenését követően a raguzaiak már ismerték az ágyút. Tíz esztendővel később, 1362–1363-ban egy raguzai kovács már több *spingard*nak nevezett kovácsoltvas ágyút is készített a város számára. Boszniában 1380 körül, Szerbiában pedig 1382 és 1386 között már biztosan használtak ágyúkat.

Az Oszmánok tehát balkáni hódításaik révén már a XIV. század második felében megismerkedhettek a tűzfegyverekkel, s használatukhoz előszeretettel fogadtak zsoldjukba bosnyák, dalmát és szerb katonákat. Szerb segédcsapatok 1386-ban a karamánok ellen, 1395-ben a havasalföldiek ellen, 1396-ban a nikápolyi, 1402-ben pedig az ankarai csatában is harcoltak az Oszmánok oldalán.

Az Oszmán–európai hadügyi akkulturáció és a tűzfegyverek elterjedése szempontjából hasonlóképp fontos volt a Mediterráneum és a Fekete-tenger, hisz az itt megfordult európai kereskedőhajókon már a XIV. században voltak ágyúk, ami további

lehetőséget nyújtott az Oszmánok számára, hogy megismerkedjenek a haditechnika ezen új vívmányával.

Az európai hadtörténeti irodalom máig kitart amellett, hogy az Oszmán tüzérség a XV. század derekától elmaradt az európai tüzérség fejlődésétől, s amíg Európában az egyre mozgékonyabb mezei tüzérségre került a hangsúly, addig az Oszmán lövegparkot továbbra is a monstrumlövegek határozták meg. A fenti állítás cáfolatára elegendő áttekinteni az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely, a *Tophâne* elszámolásait (ezekből egész sorozatokat őriz az isztambuli levéltár), amelyekből látható, hogy a törökök által készített ágyúk zöme kis és közepes kaliberű löveg volt. Nem is lehetett ez másként, hisz az ágyúöntőben számos német, itáliai, francia, magyar, angol és spanyol renegát dolgozott, s ők természetesen ugyanolyan ágyúkat készítettek Isztambulban is, amilyeneket korábban saját hazájukban. Hasonló tanulságokkal szolgálnak a birodalom végvárainak leltárai is: e várakban Budától Bagdadig a nagyobb ágyúk mellett rengeteg kis és közepes löveget s még több szakállas-puskát írtak össze. Az is természetes, hogy az európai birodalomrészen, s kivált Magyarországon a török végvárak ágyúinak zöme keresztény eredetű. A török és az európai lövegpark között tehát nincs lényeges különbség. Az azonban igaz, hogy a hasonló kaliberű török ágyúk európai társaikkal összehasonlítva valóban nehezebbek és gyakorta gyengébb fémminőségűek voltak.

Hasonlóképp elmaradtak az európai színvonaltól a török puszkák, amelyeket az Oszmánok II. Murád uralkodása alatt (1421–1451) a Hunyadival vívott háborúban kezdtek használni, de csak II. Mehmed (1451–1481) idején váltak széles körben ismertté. Az új fegyver elterjedése még a janicsár egységeken belül is csak lassan és fokozatosan haladt előre. 1500 táján azonban a janicsárok már mesterien bántak a puszkával. A tűzfegyverek elterjedésében szerepe lehetett mindazon kudarcoknak, amelyeket az Oszmánoknak 1485–1491 között az egyiptomi mamelukokkal folytatott harcokban kellett elviselniük. Ezt követően II. Bajezid (1481–1512) tovább emelte a janicsárok létszámát, és a korábbiánál jóval hatásosabb fegyverekkel látta el őket. Ez a klasszikus török janicsárpuska, amelyből számos múzeumi példánnyal rendelkezünk XVI–XVIII. századból.

A janicsárok két fajta puskatípust használtak: várostromkor a nehezebb, nyolcoldalú vagy hengeres csövű, 130–160 cm hosszú, kanócos lakatszerkezetű nehézpuskákat, mezei ütközetekben pedig az ezeknél lényegesen könnyebb, 4–5 kg súlyú, 120–135 cm hosszú puskákat, amelyekkel már térdelő helyzetből is lehetett tüzelni feltámasztás nélkül, amint az a XVI. századi (pl. a mohácsi csatát ábrázoló) török miniatúrákon is látható. A XVII. századtól kezdve a törökök előszeretettel használták a spanyol lakatszerkezetből továbbfejlesztett *miguelet* kovás zárral ellátott puskákat. A kovatartó kakas felhúzása után az ütőrugó megfeszített helyzetbe került, elsütéskor a kova a serpenyőfedélre csapódva szikrát adott, amely begyújtotta a serpenyőbe helyezett finom lőport. Mivel a kovás puskáknak több hibalehetőségük is volt (a kova elkopott, rossz szögben csapódott a serpenyőnek, el- vagy kicsúszott a kakaspofékból stb.), s ezért nem adott szikrát), a törökök gyakran meghagyták a kanócos lakatszerkezetet is.

Az Oszmán kormányzat arra is kísérletet tett, hogy a janicsárokon kívül egyéb egységeit is ellássa lőfegyverekkel. Busbecq számolt be arról, hogy Rüsstem pasa nagyvezír a 200 udvari lovas szpáhit pisztollyal szereljen fel, de terve megbukott a hagyományokhoz

ragaszkodó szpáhik ellenállásán. Hasonlóképpen elutasították a tűzfegyverek használatát az Oszmán sereg derékhadát képező timáros szpáhik is. Felfogásuk szerint az igazi harcosok nem folyamodnak tűzfegyverhez, hisz az igazi vitézség csak akkor mutatkozik meg, ha a harcos hagyományos fegyverekkel küzd. Következésképpen nem is tartották szégyennek azt, amikor 2500 szpáhit valami 500 keresztény puskás lovas megfutamított. Amikor Rüsztlem pasa az eset hallatán füstölgött, a hírt hozó katoná visszautasította a nagyvezír haragját mondván, hogy annak nincs igaza, hisz a keresztények csak oly módon győzedelmeskedtek a török lovasok fölött, hogy a puszkák erejéhez folyamodtak. Az informátor nem kis büszkeséggel tette hozzá, hogy a „puszkák tüze volt az, amely megfutamított bennünket, s nem az ellenség vitézsége”. A kormánynak a reguláris tartományi csapatok közül csupán a végeken szolgáló, s eredetileg rája-származású lovas *tüfenkcsiket*, valamint a gyalogos *müsztahfizokat* és *azabokat* sikerült lőfegyverrel felszerelnie. Történt mindez akkor, amikor az európai hadügy forradalmi változásokon ment keresztül, s amikor a kézi lőfegyverekkel felszerelt gyalogosok az európai hadseregek egyre meghatározóbb tényezőivé váltak, akik bizton számíthattak a lőfegyverekkel is rendelkező lovasok támogatására.

Közép-Ázsia, Irán és a Sherley-mítosz

A különböző kézikönyvek egyetértenek abban, hogy I. Szelim Oszmán szultán (1512–1520) azért aratott győzelmet Iszmail perzsa sah (1501–1524) seregei felett 1514. augusztus 23-án a csaldiráni csatában, mert a perzsáknak nem volt tüzérsége, s a közel kétszáz ágyúval rendelkező Oszmán tüzérség és a puskás gyalogos janicsárok szinte lemészárolták a zömükben lovas perzsákat. Arra a kérdésre pedig, hogy a perzsák miért nem használtak tűzfegyvereket, holott kémeiknek köszönhetően nagyon is jól voltak tájékozódva az Oszmán hadak erejéről, általában azt a választ szokták adni, hogy a perzsák ekkoriban még nem ismerték a tűzfegyvereket. A nyugati munkákban még manapság is találkozhatunk azzal a tévhittel, hogy a perzsák csak száz évvel később, I. Nagy Abbasz sah (1587–1629) idején ismerkedtek meg e fegyverfajtaival két angol diplomatakalandor, Sir Anthony és Sir Robert Sherley-nek köszönhetően. A valóság azonban az, hogy a térségben már jóval korábban használták a tűzfegyvereket, s a Szafavidák sem azért mellőzték e fegyvereket az Oszmánok elleni csatában, mert nem ismereték őket, hanem azért, mert oly sok keleti és nyugati néphez hasonlóan embertelennek, lovagiatlannak és túlságosan is brutálisnak találták őket, s mert nem tudták és nem is akarták beilleszteni azokat hadszerkezetükbe, amelyet a mozgékony lovasság határozott meg. Az elutasításnak tehát főként társadalmi-kulturális okai voltak.

Közép-Ázsiában kortárs források a követő gépek mellett már a XIV. században említenek kezdetleges tűzfegyvereket, így 1313-ból és 1394–1395-ből. A Szamarkand központú közép-ázsiai Timurida birodalom megalapítója, Timurlenk (1370–1405) hódításai során kezdetleges tűzfegyvereket is használt, kivált az erős kőfalakkal védett városok ellen. A forrásokból azonban igen nehéz megállapítani, hogy milyen fegyverről lehet szó. Damaszkusz ostroma előtt az ellenfél megrettentése céljából hadimustrát rendeztek, ahol állítólag tízezer tapasztalt lőfegyverrel felszerelt katonát állítottak fel.

A forrás itt egy bizonyos *ra'd* nevű fegyverről, illetve az ezzel felszerelt katonákról szól. Nem világos, hogy a 'mennye- vagy ágyúdörgés jelentésű' arab szóval jelölt fegyveren mit kell értenünk, hisz korábbi események kapcsán a forrásokból inkább valami íjból kilőtt, nagy hanghatással járó gyújtóbombára következtethetünk. Bonyolítja a helyzetet, hogy a későbbiekben e szóval már bizonyosan löfegyvert jelöltek. A Sáhruh uralkodása idejéről (1405–1447) szóló források e szó alatt már egyértelműen fémről készült, hatalmas méretű, kőgolyókat vető ágyúkat értenek, sőt 1434/1435-ből már egy (ágyú)öntő, azaz *rihtegar* nevét is ismerjük, akit Farruhnak hívtak, s aki 400 *männ* nagyságú kőgolyót vető ágyút öntött.⁷

A Szafavidák elődei, az Akkojunluk (1378–1508), akiknek birodalma kiterjedt Mezopotámiára és Horaszán kivételével egész Iránra, szintén tisztában voltak a tűzfegyverek fontosságával. Mivel az Akkojunluk hathatós szövetségesnek bizonyultak az Oszmánok elleni európai küzdelemben, az Oszmánoktól leginkább veszélyeztetett Velence minden módon, így tűzfegyverek küldésével is segíteni igyekezett őket. 1471-ben hat bombardát, valamint 600 kisebb ágyút (*spingarde*) és puskát (*schiopetti*) küldtek az Akkojunluk talán legerősebb és Európában is jól ismert uralkodójának, Uzun Haszánnak (1453–1478). A szállítmány azonban Ciprusnál elakadt, és soha nem érkezett meg az Akkojunluk fővárosába, Tabrizba. Két évvel később, 1473-ban Baskent (Terdzsán) mellett az ekkor már jelentős tüzérvél rendelkező Oszmán seregek súlyos vereséget mértek Uzun Haszánra – igaz, az Oszmán győzelmet sem Uzun Haszán hatalmának hanyatlása, sem pedig jelentős területi veszteségek sem követték. A vereség után újabb tárgyalások eredményeként 1478-ban a velenceiek száz tapasztalt tüzért küldtek Uzun Haszánhoz. Bár a Velencéből érkezett tüzérek további sorsát nem ismerjük, a tűzfegyverek használatára a század végéről számos adatunk van. 1478. július 15-én a két rivális Akkojunlu herceg (Jakub és Halil) egymás ellen vívott csatájában éppúgy feltűnnek az ágyúk (*tup*) mint a grúziai Akhiszka (Akhaltzikhe) várának 1485. évi ostrománál, ahol kifejezetten nehéz ostromágyút (*tup-i giran*) említ egyik forrásunk. Ezek az ágyúk azonban (talán kis számuk vagy kis kaliberük miatt) még nem voltak minden esetben elegendők a siker eléréséhez, miként az Tiflisz (Tbiliszi) 1489. évi ostromakor történt – igaz, ekkor az ágyúkat (és valószínűleg az ágyúszekereket is) tűz emésztette el.⁸

De nemcsak a Szafavidák elődei ismerték és használták az ágyúkat és puskákat. Használta ezeket maga a Szafavida Birodalom alapítójának, I. Iszmail sahnak (1501–1524) az apja, Hajdár is Gulisztán 1488. évi ostromakor. A kézi löfegyverek használatára Perzsiában már 1507 körül van adatunk, és 1520-tól kezdve a perzsa források egyre gyakrabban szólnak puskákról. 1520-ban például Harát várában is használtak kézi löfegyvereket, ugyanitt 1523-ban egy külön puskás gyalogos egység szolgált. 1528-ban az özbegek ellen vonuló I. Tahmaszp sah (1524–1576) seregében szintén volt egy kisebb

⁷ Беленицкий, А. М.: О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране XIV–XVI. веках. *Известия Таджикского Филиала Академии Наук СССР*, 15. (1949.) Különösen: 21–25. o. Egy *männ* 6,3 és 33,5 kg között változott a XV–XVI századi Mogul Birodalomban.

⁸ Minorsky, V.: La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise. *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages*. London, 1978. 12–13. o. és Savory, R.: The Sherley Myth. In: *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies*, 5. (1967.) 73–81. o.

kézi lőfegyverekkel felszerelt gyalogos egység, s a győzelem nem kis részben volt köszönhető annak, hogy a sah ügyesen alkalmazta a tűzfegyverekkel felszerelt harci szekereket, amelyek használatát az Oszmánoktól tanulták meg.⁹ Ismert, hogy a láncokkal és kötelekkel összeerősített, kis kaliberű ágyúkkal, szakállasokkal és arkebúzzokkal felszerelt szekértáborral az Oszmánok az 1440-es években a Hunyadi ellen vívott csatákban ismerkedtek meg. Jóllehet ez a fajta harcmód nem volt ismeretlen a steppei török–mongol harcosok előtt sem, az újdonságot a tűzfegyverek alkalmazása jelentette.

1556 után, miután az oroszok elfoglalták Asztrahányt és Tereket, a Szafavidák számára újabb lehetőség nyílt a nyugati tűzfegyverek importjára. A cárok, akik hamarosan diplomáciai kapcsolatot létesítettek a Szafavidákkal, maguk is többször szállítottak tűzfegyvereket Perzsiának, csakúgy, mint a térségben ugyancsak kereskedelmi érdekből megjelenő angolok. A történelem fintora, hogy Abbász sahig a legtöbb tűzfegyver, tüzer és gyalogos puskás a legádázabb ellenségtől, az Oszmánoktól érkezett a Szafavidákhoz. A források gyakran említenek a perzsa seregben *rúmi tufangcsíkat*, azaz Oszmán–török, főként anatóliai puskás gyalogosokat. 1559-ben a lázadó Bajezid herceg 30 ágyúval és számos puskás gyalogossal menekült a Szafavidákhoz. Ugyancsak a sah seregét erősítették a Kelet-Anatóliából Iránba szökött puskás *dzseldáli* felkelők is.¹⁰

A Szafavida hadsereg reformja I. Abbasz sah (1587–1629) nevéhez fűződik. Az ő ralkodásáig a birodalomnak nem volt állandó hadserege, a katonaság a tartományi kormányzók által kiállított *kizilbas* könnyűlovas csapatokból állt, akik ugyan kiválóan tudtak íjzani a nyeregből, de akik elvetették a tűzfegyverek használatát, csakúgy, mint Oszmán kollégáik, a szpháik. A Szafavidák első állandó hadseregét Abbasz sah főként kaukázusi katonai szolgálóból, úgynevezett *gulámokból* állította ki, ellensúlyozván ezzel a *kizilbas* harcosok katonai monopolhelyzetét. A sereg létszáma 37 000 fő körül mozgott, s az új fegyvereket egy 10–12 ezer fős, főként perzsa parasztfiúkból kiállított muskétás gyalogság és egy ugyanilyen létszámú tüzérség képviselte 500 ágyúval. A kortárs itáliai utazó, Pietro della Valle úgy tudta, hogy a perzsa hadsereg a tartományi erőkkel együtt 70–80 000 fős lehetett, s ebből úgy 40–50 000 főt lehetett egy-egy hadjáratra mozgósítani.¹¹ A lőfegyverrel felszerelt egységek hamarosan sikert sikerre halmoztak: 1598-ban döntő győzelmet arattak az Oszmánok szövetségesei, a szintén szunnita özbegek felett, 1603-ban pedig a kiújult Oszmán–Szafavida háborúban (amely mellesleg a tizenöt éves háború kimenetelét is jelentősen befolyásolta) minden nehézség nélkül visszaszereztek Azerbajdzsánt. Ennek eredményeként számos olyan vár került a Szafavidák kezére, amelyet az Oszmánok építettek vagy erősítettek meg, s amelyek várfalain és fegyvertáraiban tömegével őriztek ágyúkat és várpuskákat.

⁹ Savory előző jegyzetben idézett munkája, 8. jegyzet, 78–79. o.

¹⁰ *İnalcık* 1975. 207. o.

¹¹ *Lockhart, L.*: The Persian Army. *Der Islam*, 34. (1959.) 89–98. o.

A tűzfegyverek indiai szubkontinensen belüli elterjesztésében fontos szerepet játszottak a forrásokban rúminak nevezett Oszmán–török katonai szakemberek. Mezei lövegeket először Babur használt 1526-ban a Panipatnál vívott győztes csatájában. Maga Babur is elismerte, hogy mily sokat köszönhet két török katonai szakértőnek, Usztád Ali-Kulunak és Musztafa Rúminak. Az előbbi több nagyobb löveget öntött a Mogul Birodalom alapítójának, míg az utóbbi puskás gyalogosaival (*tűfengcsi*) és egy sajátos taktikai elem és harcmód alkalmazásával járult hozzá Babur győzelmeihez. Ezt a harcmódot a források *desztúr-i Rúminak*, azaz Rúmi (értsd: Oszmán–török) harcrendnek, maguk az Oszmánok pedig *tábúr dzsenginek*, azaz (szekér)tábori harcmódnak, csatarendnek nevezték. A források nem hagynak semmi kétséget afelől, hogy itt a huszita harci szeke-
reknek az Oszmánok által továbbfejlesztett változatáról van szó. E sajátos taktika tehát Oszmán közvetítéssel Perzsia után a Nagymogul Birodalomba is eljutott, s jelentősen hozzájárult mind a Szafavidák, mind pedig a Timuridák katonai sikereihez.

Babur utódai alatt a mogul tüzéség tovább fejlődött. Sah Dzsihán (1628–1657) idején a mogul lövegparkban a 60–120 fontos nehézlövegek mellett már szép számmal képviselve voltak a 8–12 fontos könnyű mezei lövegek, illetve az ennél is könnyebb, 2 méter hosszú, 3–5 fontos golyókat lövő, tevékre erősített kiságyúk. Ez utóbbiakat az Oszmánok is használták, amint az Marsigli ábrázolásából jól ismert. A kézi tűzfegyverek zömmel kanócos puskák voltak, a kovás puska, amely a XVII. században Európában és az Oszmán Birodalomban is általánosan használatos volt, csak lassan és nehézkesen talált utat a Nagymogul Birodalomba. A pisztolyokat ugyan ismerték és használták, de ezeket nem helyben készítették, hanem főként európai eredetűek voltak.¹²

Akbár kivételével sem a mogul uralkodók, sem pedig a mogul arisztokrácia tagjai nem mutattak különösebb érdeklődést a haditechnika fejlesztése iránt. Akbár különleges fogékonyságát mutatja jelentős fegyvergyűjteménye, amelynek darabjait rendszeresen maga próbálta ki. Az ő idején a mintegy 240 000 fős mogul seregből a központi zsoldos-sereg létszámát 40 000 főre tehetjük, amely lovas és gyalogos muskétásokból, tüzérek-ből, gránátos és aknász alakulatokból állott. Ebből mintegy 10 000 gyalogos muskétás állomásozott a fővárosban, míg a többi a birodalom végváraiban teljesített szolgálatot. Az ágyúöntők és a tüzérek azonban főként európai renegátok és Oszmán–törökök voltak. A XVII. század második felében a Kelet Indiai Társaság hajóiról és erődjeiből dezertált európai renegát tüzérek monopolhelyzetbe kerültek, s a mogul katonai elit teljesen kivonult e területről, átadva helyét a gyakorta csak igen szerény ismeretekkel rendelkező európai kalandoroknak és tüzéreknek. A XVIII. század elejére a mogul tüzéség elmaradása az európai színvonaltól nyilvánvalóvá vált. Évszázadok alatt az ágyúöntés és a fegyverkészítés technikája alig változott valamit, amint ez jól látható az egyik XVII. századi ágyúöntő műhely, illetve az itt sértetlenül fennmaradt ágyúöntő formák alapján.¹³

¹² Qasir, A. J.: The Indian Response to European Technology and Culture (A. D. 1498–1707). Delhi, 1982. 52–54. o. és Richards, J. F.: The Mughal Empire. (The New Cambridge History of India L 5.) Cambridge, 1995. 142–143., 288–289. o.

¹³ Chaudhuri, K. N.: Asia Before Europe: Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750. Cambridge, 1990. 327–329. o. és 63–64. kép.

Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzéség fejlődésében a XV–XVII. században

Az európai történészek munkáiban gyakorta olvasható, hogy az Oszmánok, csakúgy, mint az őket megelőző iszlám birodalmak vallásuk parancsainak engedelmeskedve elzárkóztak és idegenkedtek a más civilizációkból származó kultúrjavaktól, illetve ezeket csak késve és tökéletlenül vették át és alkalmazták.¹ A nyugati keresztény civilizáció vívmányaival szembeni ellenérzés kétségkívül időről időre megfigyelhető a vezető Oszmán elit, kivált az ortodox vallástudósok (*ulema*) köreiből, akik – arra hivatkozva, hogy az európai kultúra olyan vívmányai, mint a nyomda, a csillagvizsgáló, vagy a mechanikus óraszerkezetek Mohamed próféta idejében ismeretlenek voltak, ezért azok az iszlámmal összeegyeztethetetlen újítások (*bid'a*) – gyakorta akadályozták vagy hátráltatták a vívmányok elterjedését a birodalomban.² Véleményük alátámasztására magát Allah prófétáját idézték, aki egy alkalommal azt mondta volna: „kötelességtek szunnámat (szokásaimat) és az utánam következett kalifák szokásait követni, melyekhez ők egész erővel ragaszkodtak (szó szerint: fogaikkal rágták). Tartózkodjatok pedig az újonnan felmerülő dolgoktól, mert minden újonnan behozott dolog *bid'a*, és minden *bid'a* tévedés.”³

Az Oszmán Birodalom azonban nem volt az a zárt világ, amilyennek sokan hiszik. Ezt részint földrajzi helyzetének, részint sajátos államberendezkedésének köszönhetete. Hódításai során akarva-akaratlan belebonyolódott az európai politikába, s maga is a formálódó nemzetközi politika alakító tényezőjévé vált.⁴ Fernand Braudel úttörő

¹ Lásd például: *Issawi, Charles: The Decline of Middle Eastern Trade 1100–1850*. In: *Richards, D. S.* (ed.): *Islam and the Trade of Asia*. Oxford, 1970. 245–266. Vö. még: *Murphey* 1983. 289. o.

² Erre vonatkozóan több példa is található a könyvnyomtatással, az isztambuli csillagvizsgálóval, vagy az európai órák elterjedésével kapcsolatban. Ezekre lásd: *Káldy-Nagy, Gyula: Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Islamic World*. In: *Káldy-Nagy, Gyula* (ed.): *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Budapest, 1974. 201–211. o.; *Sayili, Aydin: The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*. Ankara, 1969; *Ünver, Süheyl: İstanbul Rasathanesi*. Ankara, 1969.; *Kürz, O.: European Clocks and Watches in the Near East*. London–Leiden, 1975. 20–62. o.

³ Idézte *Goldziher Ignác: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval*. (Értekezések a Nyelv-és Széptudományok Köréből, 6. k. 4. sz.) Budapest, 1877. Újra kiadva: *Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok I.* Budapest, 1981. 121. o. Kissé szabadabb fordításban lásd: *Lewis, Bernard: Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam. Studia Islamica, I.* (1953.) 52. o.

⁴ Jellemzően fejezte ezt ki 1557-ben Juan de Vega, Szicília alkirálya, aki úgy nyilatkozott, hogy amíg a múltban az emberek úgy beszéltek az Oszmánokról, mintha azok az Föld másik felén élnének, az elmúlt harminc-egyven esztendőben immár mindenki életének természetes részévé váltak. Szomszédok voltak, akik oly jól voltak informálva, hogy ugyanolyan gyorsan értesültek arról, hogy mi történik a spanyol vagy az itáliai mediterrán területeken, mint magában a spanyol udvarban. Vö.: *Rodríguez-Salgado, M. J.: The Changing Face of Empire. Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551–1559*. Cambridge, 1988. 263. o.

munkája óta az is világhossá vált, hogy az Oszmánok nemcsak az európai politikának, de az európai gazdaságnak is szerves részei voltak. Mind politikai, mind gazdasági érdekeik arra kényszerítették őket, hogy lépést tartsanak a Nyugattal. Ha a szükség úgy hozta, hajlandók voltak átvenni mindazon nyugati újításokat, amelyek céljaik elérését elősegíthették, s ezt, ha kellett, ugyanazzal az iszlám vallással legitimálták, amellyel más nyugati „újítások” elterjedését meggátolták. Ez a legszembetűnőbbben a hajózás és a haditechnika területén figyelhető meg. Mivel az európai hajózási ismeretek és haditechnika elsajátítása a muszlim közösség legfőbb kötelességének, a dzsihádnak, azaz az iszlám kiterjesztésének⁵ megvalósítását segítette, ezek átvétele helyeslendő vagy szép (*hasana*) újításnak számított, hála azoknak a muszlim jogtudósoknak, akik felismerve a változó idők követelményeit, már az iszlám második századában megalkották a helyeslendő vagy dicsérendő *bid'a* fogalmát, amit élesen megkülönböztettek a káros (*sayyi'a*) vagy megvetendő *bid'ától*.⁶

Az Oszmánok céljaik elérése érdekében mindenkor meglették a megfelelő eszközöket, s ha szükséges volt, kialakították az ezen eszközök használatát legitimáló ideológiát is. Az Oszmán államberendezkedés és a szultán abszolút hatalma lehetővé tette, hogy a muszlim jog túlon túl általános megfogalmazásait a világi törvények (*kanun*) és a sejhülszlám döntvényei (*fetva*) segítségével a mindenkori igényekhez igazítsák. Mivel az igazhívók legfontosabb feladata az iszlám hatalmának kiterjesztése volt, e cél érdekében minden eszközt, akár az ellenség fegyvereit is igénybe lehetett venni. Ilyen esetekben ezek használatát nem tekintették tiltott újításnak.⁷ Ezt a felfogást a kortárs európai

⁵ A dzsihádot még az iszlám vallásban és jogban jártas nyugati kutatók is gyakorta „szent háborúnak” fordítják. A szó alapjelentése azonban „kiterjesztés,” azaz az iszlám kiterjesztése, amelyet nem feltétlenül kell harc vagy háború útján elérni. Vö.: *Khadduri, Majid*: Law and Peace in the Law of Islam. London, 1956.

⁶ *Goldziher Ignác*: Előadások az iszlámról. Budapest, 1912. 266. o. skk., illetve legújabban: *Rispler, Várdit*: Towards a New Understanding of the Term Bid'a. *Der Islam*, 68. (1991.) 2. sz. 320–328. o. E distinkció létezik a különböző vallásjogi irányzatok (mazhab) között is. A hanafita irányzat, amely Abú Hanífa iraki vallástudósról (†150/767) kapta a nevét, s amelyhez az Oszmánok is tartoztak, e tekintetben is a legliberálisabb felfogást követte az ismert négy irányzat (hanafita, málikita, hanbalita és sáfíita) közül. A hanafita irányzat is ismeri a helyeslendő és a megvetendő *bid'a* fogalmát, s csak azon újításokat veti el, amelyek lehetősége a próféta idejében is adott volt, de ő azokkal nem óhajtott élni, tehát e tartózkodásával kifejezte, hogy azokat nem tartja követendőnek. Ezzel szemben a málikita irányzat, amely a tradíciótudomány megalapítójául tisztelt medinai vallástudós, Málik b. Anasz (†179/795) tanításait követi, nem tűr semmiféle megalkuvást, s elvet minden újítást, amelyről nem bizonyítható, hogy az a próféta idejében is ismert volt, s bírta a próféta helyeslését. A két rítus közötti különbség nagyrészt azzal magyarázható, hogy amíg Málik b. Anasz a Koránon kívül csupán a tradíciót ismeri el az iszlám jog forrásának, addig a vélemények iskolájának is nevezett hanafita irányzat nagyobb súlyt fektet az analógiára és az egyes muszlim vallástudósok véleményére. Mindezekre lásd *Goldziher*: i. m. 54. o. skk., illetve *Üb*: *Az iszlám kultúrája*, 101–131. o. Az egyes jogi iskolákra, kialakulásukra, későbbi fejlődésükre és XX. századi földrajzi elterjedésükre jó összefoglalást ad: *Schacht, Joseph*: The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence. In: *Khadduri, Majid – Liebensny Herbert J.* (eds.): Law in the Middle East. I. Origin and Development of Islamic Law. Washington D.C., 1955. 57–84. o.

⁷ Jellemző példaként említhető az Oszmán vallástudósok egy részének állásfoglalása a XIX. századi reformokkal kapcsolatban, amikor az iszlám utolsó bátyja sorra szenvedte el vereségeit nyugati ellenfeleitől, a szultán döntő reformokat kezdeményezett a hadügy területén. Az őt támogató ulema ekkor fogalmazta meg a *mukabele bi'l-misl*, azaz a viszonzosság elvét. Miderre lásd: *Heyd, Uriel*: The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II. In: *Üb*: Islamic History and Civilization. (Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew University IX.) Jerusalem, 1961. 74. o.

megfigyelők is érzékelték. Már Ogier Ghiselin de Busbecq is felfigyelt arra, hogy az Oszmánok mennyire készek voltak átvenni a számukra hasznos és veszélytelen európai újításokat, például az ágyúkat, de ugyanakkor mennyire vonakodtak a nyomdától és az órától, mert az előbbi a szent könyveket, az utóbbi pedig a műezzineket veszélyeztette volna.⁸

Az ágyúk elterjedése az Oszmán Birodalomban

Nyugat-Európában a XIV. század első évtizedeiben már több országban is készítettek és használtak ágyúkat. Igaz ezek a kezdetleges, gyakran alig több mint 10-13 kg súlyú löfegyverek jelentéktelen pusztító hatásuk miatt még igen elhanyagolható szerepet játszottak a korabeli hadviselésben. A század harmadik negyedében a kovácsoltvas rudakból összeállított és abroncsokkal megerősített lövegek megjelenésével a tűzérség történetében jelentős előrelépés történt. Az új technológiának köszönhetően az 1380-as évektől kezdve sorra készültek az egyre nagyobb, kiemelhető porkamrával ellátott, hátultöltős lövegek. Ezek voltak az első ágyúk, amelyek már érezhető hatással voltak a korabeli hadművészetre. A kovácsoltvas ágyúkkal közel egyidőben jelentek meg a bronzból öntött lövegek is. Bár a technológia alapelemeit a harangöntésnek köszönhetően Európában már a VIII. század óta ismerték,⁹ ezeknek az ágyúöntésre való alkalmazása nem ment minden nehézség nélkül, s a felmerült nehézségeket csak a XIV. század első évtizedeire sikerült megoldani.¹⁰ Szellemesen jegyezte meg Carlo Cipolla, hogy a történelem fintora volt, hogy olyan békés eszköz, mint a harang, nagyban hozzájárult e halálos fegyver fejlődéséhez.¹¹ E bronzból öntött lövegek a XV. században vitathatatlan előnyöknek köszönhetően már keresettebbek voltak, mint a kovácsoltvasból készült társaik: kevésbé rozsdásodtak, s elöltöltősek lévén sikerült kiküszöbölni a hátultöltős lövegek hátrányait, következésképpen erősebb és biztonságosabb fegyvernek bizonyultak. Az ugyanolyan kaliberű bronzlővegek nagyobb portöltetet tudtak befogadni, következésképpen nagyobb volt pusztító hatásuk is. A bronz viszonylagos drágasága miatt azonban kovácsoltvas ágyúkat továbbra is készítettek mindaddig, amíg a munkaerő olcsósága ezt kifizetődővé tette.¹²

További jelentős előrelépés volt, amikor a XV. század derekán a kőgolyókat kezdtek felváltani az öntöttvas ágyúgolyók. A forradalmi változásban Franciaország, illetve a Bureau-testvérek, Jean és Gaspard jártak az élen. Az öntöttvas ágyúgolyók alkalmazása lehetővé tette a kaliber, következésképpen a löveg méreteinek, és nem utolsósorban a költségek csökkentését. A szakirodalom ennek az újításnak tulajdonítja VII. Károly

⁸ *Busbecq* 1881. 255. o.

⁹ *Singer, Charles et al.* (ed.): *History of Technology II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages c. 700 B.C. to c. A.D. 1500.* Oxford, 1957. 64. o.

¹⁰ Uo. 64., 75. o.; *Singer, Charles et al.* (ed.): *A History of Technology. III. From the Renaissance to the Industrial Revolution c. 1500 – c. 1750.* Oxford, 1957. 364–365. o.

¹¹ *Cipolla* 1965. 23. o.

¹² *Cipolla* 1965. 21–24. o. skk.; *Guilmartin* 1974. 157–158. o.; *Sato, Casado*: *Atlantic Shipping.* In: *Rodríguez-Salgado, M. J. – Adams, Salgado and Simon* (eds.): *England, Spain and the Grand Armada.* London, 1991. 123. o.

(1422–1461) tüzérségének sikereit. Az újfajta tüzérség segítségével a franciák 1449-ben egyetlen hadjárat alatt valami 60 angol várat foglaltak el. Ez a mozgékonyság és a megnövekedett tüzerő diadala volt.¹³

Az új fegyver csak lassan és fokozatosan tudta kiszorítani az ostromgépeket. Várostromoknál ez utóbbiakat még a XV. század második felében is több helyütt előnyben részesítették a jóval drágább, s sok tekintetben hatástalanabb ágyúkkal szemben. Jellemzően tükrözik a korhangulatot a Hunyadi Mátyás 1481. március 10-én Veronai Gábor egri püspöknek írott levelében kifejtettek: „Az ostromgépek alkalmasabbak a várostromhoz, mint bármiféle bombarda, főleg ha az erősség kőből épült, mert a várba vetett kődarabok több embert ütnek agyon, mintha ágyúkból lőnék ki azokat, amellet kisebb a költségük a lőpor miatt, amelynek előállításuk sokba kerül. Az ostromgépekhez viszont köveken kívül semmi egyéb nem szükségeltetik, s egy példányuk több követ tud kilőni, mint három bombarda.”¹⁴ Az ágyúk birtoklásának így sokáig főként az ellenségre gyakorolt pszichikai hatás miatt volt jelentősége. Számos XIV–XV. századbéli csataleírásból tudjuk, hogy az ágyúk nem az ellenség soraiban végzett pusztítás miatt voltak rettetgetett fegyverek, sokkal fontosabb volt a lövegek okozta hanghatás, amittől ember és állat egyaránt megrémült. A megbokrosodott lovak és a menekülő katonák megbontották a harcrendet, így az ágyúk közvetve befolyásolhatták az ütközetek kimenetelét.¹⁵

A kutatók nem egységesek abban a kérdésben, hogy az Oszmánok mióta ismerték és használták a tüzfegyvereket. İsmail Hakkı Uzunçarşılı az Oszmán hadsereg udvari egységeiről írott és először 1944-ben megjelent klasszikus monográfiájában Nesri krónikájának egyik adatára utalva úgy vélte, hogy az Oszmánok az 1389. évi rigómezei csatában már használtak ágyút.¹⁶ Nesri az idézett helyen egy bizonyos Hajdar nevű topcsit, azaz tüzért említ, „aki az ágyú elsütésének művészetében kiváló mester volt.”¹⁷ İsmail Hami Danişmend három esztendővel később megjelent történeti kronológiájában – Sikári krónikájára hivatkozva – azt írta, hogy az Oszmánok a karamánok ellen vívott 1386. évi csatában puskákat és egy 1364-ben Burszában öntött ágyút is bevetettek.¹⁸ Az 1950-es években, amikor a világ megosztottsága a nyugati civilizáció és a szocialista országok között a legszembetűnőbb volt, s amikor a nyugati haditechnikának és know-how-nak az ellenséggel való megismertetését a középkor óta nem látott súlyos büntetéssel sújtották, több nyugati történészt is foglalkoztatott a kérdés, hogy a kora újkori nyugati haditechnika vívmányai mikor és milyen úton terjedtek el az akkori legfőbb ellenség, a muszlimok között.¹⁹ David Ayalon, aki a tüzfegyvereknek az egyiptomi Ma-

¹³ *Pepper, Simon – Adams, Nicholas: Firearms and Fortifications: Military Architecture and Siege Warfare in Sixteenth-Century Siena.* Chicago, 1986. 8. o.

¹⁴ Idézi: *E. Kovács Péter: Matthias Corvinus.* Budapest, 1990. 93. o.

¹⁵ A későbbi példák közül lásd az Oszmán ágyúk hatását a mameluk lovasságra a Dábik mezején 1516. augusztus 23-án vívott csatában.

¹⁶ *Uzunçarşılı* 1984. 35. o.

¹⁷ *Thüry* I. 42. o.

¹⁸ *Danişmend, İsmail Hami: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I.* İstanbul, é.n. 73. Danişmend adatait Cipolla is átvette (*Cipolla* 1965. 90–91. o.), így ezek a dátumok az európai történeti irodalomban is ismertté váltak.

¹⁹ A korabeli ideológiai háttérrel: *Christensen* 1987. 233–234. o.

meluk Szultánátuson belüli elterjedését tanulmányozta, kimutatta, hogy a mamelukok az 1360-as évektől már ismerték az ágyúkat.²⁰ Paul Wittek Ayalon munkájának függelékeként megjelent rövid dolgozatában újból megvizsgálta az Uzunçarşılı által idézett adatokat, s arra a következtetésre jutott, hogy azok nem kellően megalapozottak, ezért hajlott annak elfogadására, hogy az Oszmánok 1400 előtt nem ismerték a tűzfegyvereket. Wittek szerint a legkorábbi, több független forrás által is megerősített adatok az Oszmánok ágyúhasználatára vonatkozóan Konstantinápoly 1422. évi ostromának és a karamánok által védett dél-kisázsiai Adalia (Antalya) város elleni, 1424. évi támadás idejéből valók.²¹ Az oszmanisztikában ekkoriban már vitathatatlan szaktekintélynek számító Wittek²² eredményeit – jóllehet azokat ő maga csupán ideiglenesnek tekintette – Ayalon megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte, s saját elméletének megalapozásához használta fel. A tűzfegyverekkel szembeni negatív mameluk és pozitív Oszmán magatartást épp ezzel a jó fél évszázados kronológiai különbséggel magyarázta. Úgy vélte, hogy az Oszmánok akkor ismerkedtek meg az ágyúkkal, amikor a fegyverfajta már túljutott a kezdeti idők gyermekbetegségein, s amikor a előnyei már nyilvánvalóvá váltak. A mamelukoknak viszont nem sikerült beilleszteniük a XIV. századi nehézkes és tökéletlen lövegeket a gyors lovasság által meghatározott mozgékony mameluk seregbe.²³ Paul Wittek és David Ayalon megállapításait Halil İnalcık is elfogadta. Az 1431. évi albániai tahrir defter egyik bejegyzésére támaszkodva, amely I. Mehmed szultán uralkodása idejéből (1413–1421) említ egy Iszmail nevű tüzért azt írta, hogy az ágyúval az Oszmánok I. Mehmed idején (esetleg valamivel korábban) ismerkedhettek meg.²⁴ Lényegében ezt a Paul Wittek és Halil İnalcık által megállapított kronológiát fogadta el Vernon J. Parry is a szakma mérvadó kézikönyvének számító *Islám Enciklopédia* számára írott *Barud* (lőpor) szócikkében, így sokáig ez számított a „hivatalos” véleménynek.²⁵

A tűzfegyvereknek a Balkán-félszigeten történő elterjedésével kapcsolatos kutatási eredmények azonban már Đurđica Petrović számára lehetővé tették, hogy valamivel előbbre datálja az első tűzfegyverek megjelenését az Oszmán Birodalomban, de az ő figyelmét is elkerülte néhány, témánk szempontjából döntő jelentőséggel bíró kútfő.²⁶ Az általam ismert legkorábbi adat, amely a Balkánon használt ágyúkra vonatkozik, 1346-ból való. Ekkor Zára ostromával kapcsolatban egyik forrásunk már említ bombardát.²⁷ Raguzában először 1351-ben találkozunk ágyúval. A városi tanács 1351. november 22-én

²⁰ Ayalon 1956. 2–3., 98. o.

²¹ Wittek 1956. 142. o.

²² Wittekre lásd: Heywood, Colin: Wittek and the Austrian Tradition. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1988. 1. sz. 7–25. o. és Üő: Boundless dreams of the Levant: Paul Wittek, the George-Kreis and the Writing of Ottoman History. *Uo.*, 1989. 1. sz. 32–50. o.

²³ Ayalon 1956. 98–99. o. Vö. még: Christensen 1987. 234. o.

²⁴ İnalcık, Halil: Osmanlılarda Ateşli Silahlar. *Belleten*, 83. (1957.) XXI. sz. 19. o.

²⁵ Parry: Barud, 1061. o.

²⁶ Petrović 1975. 164–194. o.

²⁷ Battara, A. L.: Memorie per la storia della Dalmazia. Zara, 1809. Tom. II. 135. o.: „I danni poi erano infiniti e continui. Nuove macchine, bombarde indirizzate dai zaratini verso la bastia gettavano di giorno e di notte sassi in ogni parte di essa.” Idézi *Erdélyi Gyula*: Újabb adatok Nagy Lajos tüzéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. 138. o.

megállapodott egy Nicola Teotonicus nevű mesterrel egy *spingardának* nevezett ágyú elkészítésére. A megállapodás értelmében Nicola mester a munkálatok idején minden nap, amit munkával töltött, hat garast, pihenőnapokon pedig két garast kapott a várostól mindaddig, amíg a mondott egy *spingardát* el nem készíti.²⁸ Bár a megrendelt löveget Nicola mester végül nem készítette el, forrásunk egyértelműen biznyítja, hogy néhány évtizeddel az új fegyver nyugat-európai megjelenését követően a raguzaiak már ismerték az ágyút. Tíz esztendővel később, 1362–1363-ban egy raguzai kovács már több *spingardának* nevezett kovácsoltvas ágyút is készített a város számára.²⁹ Ezeknek az adatoknak az ismeretében tehát módosítandó az a régebbi és újabb szakirodalomban is uralkodó nézet, miszerint Raguzában csak 1378 óta ismerték volna az ágyút.³⁰ A raguzai ágyúhasználatra vonatkozó forrásutalások gyakoriságát tekintve inkább úgy kellene fogalmaznunk, hogy ekkorra az ágyú a város védelmének már természetes és mindennapos eszközévé vált. 1378. szeptember 22-én a raguzai tanács elhatározta, hogy egy ágyút ajándékozik I. Tvrtko bosnyák királynak.³¹ Szeptember 24-én pedig már arról rendelkeztek, hogy a város parti őrsége ágyúkkal (*cum bumbardis*) lövessen, ha ellenséges hajót lát közeledni, vagy ha azok a város és Croma szigete között akarnának elhaladni. A raguzai partokat ekkor egy-egy kapitány vezetése alatt hét őrség vigyázta, s mindegyiknek volt ágyúja.³² 1378 augusztusában már a katori őrség is használt bombardákat a velenceiek elleni védelemben.³³ Arra is vannak adatok, hogy Boszniában 1380 körül, Szerbiában pedig 1382 és 1386 között már használtak ágyúkat.³⁴

Az Oszmánok balkáni hódításaik révén tehát még a XIV. század második felében megismerkedhettek a tűzfegyverekkel. Az Oszmán seregben ugyanis már ekkor harcoltak szerb segédc csapatok. Ilyenek a többi között az 1386. évi – már említett – Karamánia elleni csatában is részt vettek. A szerb egységek részvétele az Oszmán seregben az 1389. évi rigómezei csata után még gyakoribb lett, hisz Stefan Lazarević (1398–1427) a csata

²⁸ „Die XXII mensis novembris. Nicola Teotonicus, magister a spingardis, facit manifestum, quod ipse promittit et se obligat Sauino de Bonda, Čiue P. de Gondola et Marino de Menčio, per Minus Consilium deputatis ad hec, de faciendo unam spingardam hoc pretio et conditione, quod ipse habere debeat a Comuni omni die, qua ipse laborabit, grossos sex; et omni die, qua non laborabit, habere debeat grossos duos, donec compleverit spingardam unam. Et incepit die XXII dicti mensis novembris.” Idézi *Dinić, Mihailo*: Prilozi za istoriju vatrene oružja u Dubrovniku i u susednim zemljama. *Glas Srpske Kraljevske Akademije*, CLXI. (1934.) 97. o. A spingarda a raguzai dokumentumokban az ágyú legkorábbi elevezése. Eleinte kovácsoltvasból készítették őket, majd később bronzból öntötték. Az első spingardák súlyát és kaliberét nem ismerjük. A XV. század második feléből ismerünk 14, 18, 64, 67, 104 és 109 kg súlyú spingardákat. Egy 1524-ből származó inventáriumban pedig egy 25,5 kg súlyú, 94 grammos ólomgolyót lövő spingardával találkozunk. Vö.: uo. 70. o. és *Beritić, Luška*: *Dubrovačka artiljerija*. Beograd, 1960. 25. o., 2. sz. jegyzet.

²⁹ Uo. 25–26. o.

³⁰ *Miklószy Zoltán*: Nagy Lajos tüzérsége. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1927. 520–522. o.; *Petrović* 1975. 170. o.; *Liptai Ervin* (főszerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben. Budapest, 1984. 6. o. skk.

³¹ *Gelcich, Josephus* (ed.): Monumenta Ragusina. Libri Reformationum IV. A. 1364–1396. Zagreb, 1896. 165. o. (Miklósynál tévesen augusztus 22. szerepel: 521. o.)

³² *Gelcich*: i. m. 166. o. és *Miklószy*: i. m. 521. o., ahol ismét augusztus 24. olvasható.

³³ *Petrović* 1975. 170. o.

³⁴ *Petrović* 1975. 170–171. o.

után I. Bajezid szultán (1389–1402) vazallusa lett.³⁵ Lazarević csapatai élén részt vett a Havasalföld ellen 1395. május 17-én vívott Rovine-i csatában,³⁶ jóllehet „nem önszántából, hanem kényszerből”, miként életrajzírója megjegyezte.³⁷ Stafan Lazarević szerb segédcsapatai az Oszmánok oldalán harcoltak az 1396. szeptember 25-én vívott nikápolyi és az 1402. július 28-i ankarai csatában is.³⁸

Az is ismert, hogy a raguzaiak, velenceiek és genovaiak az ismételt pápai tiltások ellenére már a XIV. században is szállítottak fegyvereket az Oszmánoknak.³⁹ De arra is vannak adatok, hogy Magyarországról is kerültek fegyverek az Oszmánokhoz. Igaz XI. Gergely pápa (1370–1378) 1373. évi tilalma még aligha vonatkozhatott az ágyúkra, miként azt Brațianu alapján Īnalcık gondolja, hisz Magyarországon az ágyút 1375 előtt nemigen ismerték, s még kevésbé valószínű, hogy a magyarok már ekkortájt ágyút adtak volna a törököknek.⁴⁰ Az Oszmán–európai hadügyi akkulturáció szempontjából fontosabb volt a Mediterráneum és a Fekete-tenger, hisz az itt megfordult európai kereskedőhajókon már a XIV. században voltak ágyúk, ami további lehetőséget nyújtott az Oszmánok számára, hogy megismerkedjenek a haditechnika ezen új vívmányával.

A fenti közvetett adatokon túl közvetlen bizonyítékok is felsorakoztathatóak annak bizonyítására, hogy az Oszmánok már a XV. század előtt ismerték és használták az ágyúkat. A karamánok elleni hadjáratokban nemcsak a Danişmend által ismertetett Sikári-krónika említ tűzfegyvereket, de Schiltberger is. Amikor Bajezid nem boldogult Larende ostromával, megparancsolta, hogy emberei hozzanak erősítést és arquebusokat.⁴¹ Használóképpen, egymástól független források szólnak arról is, hogy Konstantinápoly

³⁵ Bajezid akkor szerezte meg a fennhatóságot Stefan Lazarević és annak családja fölött, amikor 1392-ben nőül vette Lazar leányát, Oliverát. Imber 1990. 42–43. o.

³⁶ A csata dátumát a szakirodalom sokáig 1394. október 10-re tette. Lásd például: Jireček 1876. 353. o. és Jorga 1908. 276. o. Az új dátumot Dj. S. Radojičić állapította meg: La Chronologie de la bataille de Rovine. *Revue Historique du Sud-Est Européen*, 5. (1928.) 136–139. o., s mára már ez vált elfogadottá. Lásd: Barker 1969. 127. o. 8. sz. jegyzet.

³⁷ Braun 1956. 11–12. o.

³⁸ Jireček 1876. 355. o. Jorga 1908. 294. o. A csatára lásd Atiya A. S.: The Crusade of Nicopolis. London, 1934. Lazarević részvételére az ankarai csatában lásd: Braun 1956. 19. és Imber 1990. 54. o.

³⁹ Krekić, Bariša: Dubrovnik (Raguse) et le Levant a Moyen Age. Paris, 1961. 176. o. №. 61. Arra is vannak adatok, hogy Raguzából nyugati eredetű fegyverek is kerültek a Levanteba. Uo. 190. o.

⁴⁰ Īnalcık, Halil: Osmanlılarda Ateşli Silahlar. *Belleten*, 83. (1957.) XXI. sz. 509. o. A pápa azokat is exkommunikációval fenyegette, akik hadianyagnak minősülő vasat adtak el a törököknek. Lásd: G. Mollat: Lettres secrètes et curiales du Pape Gregoire XI (1370–1378) intéressent les pays autres que la France publiées ou analysesés d'après les registres du Vatican. Paris, 1962–1965. Fasc. I. №. 1798. és Zachariadou, Elizabeth A.: Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415) Venice, 1983. 133. o., 563. sz. jegyzet. A tiltás az ugyanezen év őszén meghírdetett törökellenes keresztes hadjáratral van összefüggésben.

⁴¹ The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396–1427. Translated from the Heilderberg Ms. Edited in 1859 by Professor Karl Friedrich Neumann, by J. Buchan Telfer with notes by Prof. P. Brunn. London, 1879. 9. o. Vö.: Petrović 1975. 175. o. Az arquebusok a kézi lőfegyverek egyik legnépesebb csoportját alkotják. Közös jellemzőjük, hogy használatukhoz már nem kellett a muskéták alátámasztását szolgáló puskavilla, s tulajdonosuk már feltámasztás nélkül tüzelhetett velük. E fegyvertípuson belül az ágyazat, a lakatszerkezet, vagy az ürméret tekintetében számos változat fejlődött ki, s e változatokat a források is gyakorta különféle nevekkkel jelölik. Lásd: Kelenik 1991a. 93. o. skk.

1394 és 1402 között többször kiújuló ostromakor⁴² az Oszmánok ágyút is használtak. Asikpasazáde Wittek által kétségbe vont közvetett adatát⁴³ megerősíti egy bolgár krónika és Jacopo de Promontorio-de Campis is. Az utóbbi még azt is hozzátette, hogy az ágyúk hatástalanok voltak, s hogy ottjártakor a kőgolyókat még látni lehetett a falakba nyomódva.⁴⁴

Láttuk, hogy az ágyúk a XIV. század várostromaiban és mezei ütközeteiben még Európában sem játszottak jelentős szerepet, hisz e fegyverek ekkoriban mind méreteiket, mind pedig számukat tekintve jelentéktelen helyet töltöttek be a korabeli fegyverzetben, s hogy ez az Oszmánok esetében még inkább így volt, afelől a fent ismertetett források sem hagynak semmi kétséget. Az ágyúkat ekkoriban – de láttuk, hogy még a következő században is – még rendre háttérbe szorítják a hasznosabbnak és olcsóbbnak bizonyuló ostromgépek. Ezért van az, hogy ugyanarról az ostromról szólva egyes forrásaink megemlékeznek az ágyúkról, míg mások csak a jóval nagyobb számban alkalmazott és eredményesebb ostromgépeket említik.⁴⁵ Az előbbieken felsorolt adatoknak sem a hadtörténet, sokkal inkább a kultúrtörténet szempontjából kell jelentőséget tulajdonítanunk, hisz azok nem kevesebbet bizonyítanak, mint hogy az ágyú néhány évtizeddel nyugat-európai megjelenése után, alig elmaradva Kelet-Európa és a Balkán államai mögött, az Oszmán Birodalomban is jelen volt. Ez éppenséggel azt igazolja, hogy az Oszmánok mily gyorsan alkalmazták a nyugati haditechnika ezen új vívmányát.

Abban a kérdéssel foglalkozó valamennyi történész egyetért, hogy az ágyúk és kézi lőfegyverek Oszmán Birodalmon belüli elterjedéséhez nagyban hozzájárultak az 1440-es évek magyar–török harcai, s az Oszmánok sokat tanultak Hunyadiótól. A tüzéség azonban még ekkor sem bizonyult eléggé hatásosnak a nagyobb várak ellen. Mindenesetre szimptomatikus, hogy az Oszmánok ezeket rendre blokáddal és kiéheztetéssel vették be, s nem valami módszeres ostrom eredményeképpen. Az egyik legismertebb példa erre Szendrő 1439. évi elfoglalása. Dukász bizánci krónikás szerint amikor II. Murád megérkezett a vár alá, a magtárak és a raktárak már üresen állottak. A blokád három hónap után meghozta az eredményt; az élelemből és munícióból kifogyott védők feladták a várat.⁴⁶

További jelentős fejlődésen ment át az Oszmán tüzéség II. Mehmed alatt. A szultán nagy figyelemmel kísérte kora haditudományának fejlődését, s az egyre újabb hadiszerszámok iránt is élénk érdeklődést mutatott.⁴⁷ Ez a szenvedélye annyira közismert volt az eu-

⁴² Arra, hogy az ostrom 1394 tavaszán kezdődött, s nem 1391-ben vagy 1395-ben illetve 1396-ban, amint az több kézikönyvben is olvasható vö.: *Barker* 1969. 123., 479–481. o.

⁴³ *Wittek* 1956. 141. o.

⁴⁴ *Petrović* 1975. 175. o. Jacopo de Promontorio-de Campis szerint „alla quale dirizzo bombarde et non li fece niente: le pietre del quale etiam al presente sonno impresse ne muri di quella.” *Babinger, Franz*: Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475. München, 1957. 78. o.

⁴⁵ Ruy Gonzales de Clavijo spanyol nemes, aki 1403–1404 telén járt Konstantinápolyban, megemlékezvén az ostromról pl. csak a török ostromgépeket említi, de nem szól a más forrásban szereplő ágyúkról. Lásd: *J. P. A. Van Der Vin*: Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers's Tales II. Istanbul, 1980. 636. o.

⁴⁶ *Doukas* 1975. 177. o.

⁴⁷ *Babinger* 1992. 449. o.

rópai kortársak között, hogy Sigismondo Pandolfo Malatesta 1461-ben udvari művészével, Matteo dei Pastival elküldte Mehmednek Roberto Valturio Rimini-beli hadmérnök (1413–1484) épp akkor befejezett hadtudományi munkáját, a *De re militari*, amelyben a szerző a többi között a modern tűzfegyverek által kikénszerűített hadiépítkezésekkel, várerődítésekkel is foglalkozott. Igaz, a munka a velenceiek éberségének köszönhetően ekkor még nem jutott el Mehmedhez, mivel a velenceiek Matteot Krétánál feltartóztatták és Valturio kéziratával, valamint az adriai országokat ábrázoló térképpel, mint *corpora delicti*vel bíróság elé állították.⁴⁸ Nem tudni biztosan, hogy a munka eljutott-e Isztambulba Mehmed életében. Annyi bizonyos, hogy az első, 1472. évi veronai kiadás egyik példánya később a szultáni szeráj könyvtárába került, de ennek idejét és körülményeit nem ismerjük.⁴⁹ Úgy tűnik nagyobb szerencséje volt a szultánnak egy másik hadtudományi kézirattal, a Sienából való Ser Mariano di Giacomo Vanni, közismertebb nevén Taccola (1381–1458 k.) *Tractatus* című munkájával. Franz Babinger valószínűsítette, hogy a párizsi Bibliothèque National MS., cod. lat. 7239. számú kézírata eredetileg II. Mehmedé lehetett, és azt a szultáni szerájából szerezte meg 1687-ben Sieur Pierre de Girardin konstantinápolyi francia követ.⁵⁰ A munka első 110 oldala tartalmazza Taccola munkáját *Tractatus Pauli Sanctini Ducensis de re militari et machinis bellicis* címmel. A címből is látható, hogy a kortársak tévedésből a Duccioból való Paolo Santinivel azonosították a szerzőt, jóllehet a *Tractatus* Taccola műve. Babinger szerint a munka még Konstantinápoly ostroma előtt kerülhetett a szultánhoz, így a fiatal uralkodó bizonyára jó hasznát vette annak már az ostrom előkészületei alatt is. A szultán azt is hamar felismerte, hogy a korábbi ideiglenes ágyúöntők helyett ambiciózus terveihez egy állandó műhelyre lesz szüksége.

Az isztambuli ágyúöntő műhely: a Topháne

Közismert, hogy az ágyúk Konstantinápoly ostrománál már döntő szerepet játszottak. II. Mehmed idejéig az Oszmánoknak nem volt állandó ágyúöntő műhelyük. A lövegeket az ostromlandó várak közelében, a helyszínen öntötték. A szükséges nyersanyagokat tevéken és egyéb málhás állatokon szállították a helyszínre, ami jóval könnyebb és olcsóbb volt, mint a kész lövegek szállítása. Így jártak el az Oszmánok a többi között

⁴⁸ Babinger, Franz: Mehmed II. der Eroberer und Italien. In: *Uö: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*. I. München, 1962. 197. o. Módosítandó tehát Balogh Jolán azon – korábban általam is elfogadott – állítása, miszerint az először 1472-ben Veronában kiadott munka egyik kéziratot példányát Sigismundo Malatesta még 1463 előtt elküldte volna Mehmednek. Hasonlóan korrigálendő Abdülhak Adnan Adıvar állítása is, miszerint Matteo Isztambulba érkezett volna és elhozta volna Roberto Valturio *De re Militari* című művét, amelyet a szerző Mehmednek ajánlott. *Adıvar, Adnan: Osmanlı Türklerinde İlim*. Istanbul, 1982. (4. bőv. kiad.) 40. o.

⁴⁹ Jakobs, E.: Büchergeschenke für Sultan Mehmed II. In: *Festschrift für Georg Leyh*. Leipzig, 1937. 23. o.; Babinger munkája az előző jegyzetben, 197. o. Balogh Jolán beszámol arról, hogy a munka Európában is ismert volt, s hogy Mátyás királyunk könyvtárában három kötetet is őriztek. Figyelemre méltó az a feltevése, miszerint a szultáni könyvtárban talált 1472. évi kiadás, amelyet Balogh egy 1890-ben a szultáni könyvtárban járt magyar küldöttség jelentéséből ismert, esetleg Mátyás budai könyvtárából származhatott. *Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet*. Budapest, 1985. 325. o.

⁵⁰ Babinger, Franz: An Italian Map of the Balkans, Presumably Owned by Mehmed II. *Imago Mundi*, 8. (1951.) 8–15. o.

1446-ban, amikor II. Murád seregei a Balkán-félsziget és Morea közötti átjáró legszűkebb pontján épített Hexamiliont ostromolták és vették be. A módszert azonban még az isztambuli ágyúöntő műhely, a Topháne felállítását követően is alkalmazták a törökök. Így a többi között 1478-ban is, Skodra ostromakor.⁵¹

Az első állandó ágyúöntő műhely felállítását az Evlia Cselebihez visszanyúló hagyomány II. Mehmednek tulajdonítja. A Topháne felállításával kapcsolatban legutóbb Colin Heywood igen érdekes hipotézist vetett fel. Jehan Wavrin burgundiai nemesnek az 1444. év eseményeiről szóló krónikáját olvasva felfigyelt ugyanis arra, hogy Wavrin szerint amikor Halil pasa 1444. október 15-én a ruméliai hadakkal átkelt a Dardanelláknál és megszállta a szoros európai partját, olyan ágyúkat rakodott ki hajóiról, amelyeket a Perában élő genovaiak adtak el korábban neki. Ebből arra következtetett, hogy a genovaiak vélhetőleg Konstantinápoly közelében készítették a szóban forgó ágyúkat. Erre a legalkalmasabb az általuk lakott városrész falain túli terület lehetett, ami rejtve maradt a bizánci szemek elől, de ahol a szükséges nyersanyagokat könnyedén ki lehetett rakodni, s ahonnan az elkészült lövegek elszállítása sem jelentett gondot. Ismert, hogy a genovaiak az Oszmán fenyegetés szorításában a galatai városrésznél a későbbi Tophánéhoz legközelebb eső részét erősítették meg utoljára. Mi sem természetesebb – érvelt Heywood –, minthogy a falszakasz azon kijáratát, amelyen keresztül az ágyúöntő műhelyekhez lehetett kijutni, a genovaiak *il Portale de le Bonbardénak* nevezték el. Mivel ez az elnevezés jelenlegi ismereteink szerint csak a XVI. század derekáról adatolható a nyugati forrásokból, a kutatók korábban úgy vélték, hogy ez nem más, mint a török *Bab-i Tophane* (az ágyúöntő műhely kapuja, amely először 1475-ben szerepel II. Mehmed vakufnámájában) elnevezés közelítő fordítása. Heywood azonban felteszi, hogy ennek az ellenkezője is elképzelhető: azaz, amikor a genovaiak a galatai városrészt megerősítették, tehát valamikor 1440–1441 körül, már öntöttek ágyúkat azon a helyen, ahol az új kijáratot megépítették, amely így a peraiak nyelvén az *il Portal de le Bonbarde* nevet kapta. Ezek értelmében tehát nem II. Mehmed alapította volna a Tophánét, ő egyszerűen csak megörökölte a genovaiak már működő ágyúöntő műhelyeit a város 1453. évi elfoglalása után. Heywood szerint ezzel a hipotézissel a többi között magyarázatot kaphatunk arra az eddig megfejtetlen jelenségre is, hogy ha valóban II. Mehmed építtette a Tophánét, akkor miért nem említik sem a nyugati, sem pedig a török források, jóllehet a szultán egyéb építkezéseiről rendre beszámolnak.⁵² Akár II. Mehmed építtette az isztambuli ágyúöntő műhelyt, akár csupán megörökölte és továbbfejlesztette a genovaiak műhelyét, annyi bizonyos, hogy a tűzértség az ő uralkodása alatt nyerte el méltó helyét az Oszmán hadseregben, s vált önálló gyűvernemmé.

A Topháne régi épületét I. Szulejmán szultán idején lebontották és helyére az akkori követelményeknek megfelelő, új épületet emeltek. Az öntőműhelyek Evlia Cselebi szerint a tengerparttól mintegy 100 lépésre voltak, s fallal vették körül. Megerősíti ezt a híradást Morizon is, aki II. Musztafa idején járt a városban. Ő is úgy tudósít, hogy

⁵¹ *Turgut Işıksal*: Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde Bulunan bir Kayıt Defteri. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 3. (1967.) 70. o.

⁵² *Heywood* 1981. 60–61. o.

a tengerparttól mintegy 100 lépésnyire volt az a két kupolás épület, ahol az ágyúkat öntötték.⁵³ Ugyancsak Szulejmán alatt építették fel a tüzekek kaszárnyáit a Tophánén belül, az ágyúöntők városrésze mellett, közel a tengerparthoz. Később a Topháne leégett és III. Musztafa uralkodásának idején (1757–1774) újjáépítették. Ekkor minden tüzer egység (orta) külön kaszárnyát és konyhát kapott, s ekkor készült el egy külön dzsámi is a tüzekek számára.⁵⁴ Ezeket az épületeket III. Szelim uralkodása alatt ismét lebontották és a megreformált tüzerség számára, új terv szerint készült, tágasabb kaszárnyákat építettek.

Az isztambuli tophánén kívül ágyúöntő műhelyek voltak még szinte valamennyi jelentősebb végvárban és bánya mellett. Egy-egy nagyobb hadjárat előtt számos új ágyúöntő műhelyt létesítettek a felvonulási utak mentén, vagy a hadjárat területéhez közel, hogy decentralizálják a munkálatokat, s hogy ezzel is csökkentsék a szállítással járó költségeket és gondokat. Szulejmán szultán keleti hadjárata előtt ilyen műhelyeket hoztak létre Erzurumban, Baszrában, Bagdadban, Sehr-i Zorban és Dijarbekirben.⁵⁵ A tizenöt éves háború alatt öntöttek ágyúkat Belgrádban, Budán, Szendrőn,⁵⁶ a boszniai Bács bányája mellett, Škodrában és egy adat szerint Temesvárott is.⁵⁷ Keleten a legjelentősebb ágyúöntő műhely pedig Gülanberben volt.⁵⁸

Európai ágyúöntők a szultán szolgálatában

Colin Heywood fent ismertetett hipotézisét közvetetten alátámasztják azok a nyugati elbeszélő kútfőkben és útleírásokban olvasható megjegyzések, amelyek szerint az isztambuli ágyúöntő műhelyben számos európai mester dolgozott. Ezeket az adatokat a korábbi történetírás kuriózumként kezelte, vagy – az európai mesterek jelenlétét nem egyszer jócskán eltúlozva – annak bizonyítására használta, hogy az Oszmánok mennyire függtek a nyugati haditechnikától. Amennyiben Colin Heywood hipotézise helytálló, úgy ezek az elszórt adatok azt bizonyítják, hogy az Oszmánok nemcsak a genovai ágyúöntő műhelyeket, de az azokban dolgozó mesterek egy részét is megörökölték.

Ez a jelenség nem egyedülálló a birodalom történetében, hisz az Oszmánok hasonlóan jártak el a XV. században a balkáni bányák elfoglalását követően is, amikor az ott élő munkásokat a korábbi munkaszervezeti formák átvételével és különféle kiváltságok segítségével is igyekeztek marasztalni.⁵⁹ Így történhetett, hogy a XV. században az Osz-

⁵³ *Uzunçarşılı* 1984. 39. o.

⁵⁴ *Uzunçarşılı* 1984. 40.

⁵⁵ BOA AE №. 4549.

⁵⁶ BOA MD 27., №. 406.

⁵⁷ AK, fol. 3b, 53a-b, 55b, 57b. stb.; *Uzunçarşılı* 1984. 45–46. o.

⁵⁸ *Uzunçarşılı* 1984. 45. o.

⁵⁹ Ezekre lásd: *Anhegger, Robert*: Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. Bern, 1945. 90–109. o.; *Dinić, Mihailo J.*: Za istoriju rudarstva u sredjevekovnoj Srbiji i Bosni. I. Beograd, 1955. 1–27. o.; *Vasilje Simić*: Istoriski razvoj našeg rudarstva. Beograd, 1951.; *Filipović*: Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern. *Südost-Forschungen*, 22. (1963.) 192–233. o.; *Bandisch, G.*: Deutsche Bergbausiedlungen auf dem Balkan (Neuere Forschungen). *Südostdeutsche Archiv*, 12. (1969.) 32–61. o. és *Takáts, Miklós*: Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die „sächsische Kirche“ von Novo Brdo. *Südost-Forschungen*, 50. (1991.) 31–60. o.

mánok uralma alatt lévő boszniai bányavárosok és a bányákhoz kirendelt bányászfalvak lakói szinte kivétel nélkül az őslakosok közül kerültek ki, s hogy e városokban és falvakban a muszlimok aránya elenyésző volt.⁶⁰ Mehmed Asik Oszmán utazó és geográfus leírásából azt is láthatjuk, hogy az Oszmán uralom alá került balkáni bányákban az 1580-as években ugyanazt a technológiát alkalmazták, amelyet Agricola *De Re Metalica* (1556) munkájából ismerhetünk.⁶¹ Az is ismert, hogy az Oszmán Birodalomban az európai renegátokból már igen korán kialakult egy külön udvari csoport (*tayfe-i efrenciyan*), amelynek épp az európai technikai ismeretek meghonosítása volt a feladata. E csoport tagjai szoros kapcsolatokat tartottak fenn Európával, s nagy szerepük volt abban, hogy a XV–XVI. században az európai technikai újításokkal a birodalomban megismerkedhettek.⁶² Jellemző, hogy az eddig előkerült legkorábbi olyan összeírásban, amely a különféle udvari mesterembereket veszi számba a puskaművesek között több zsidó és orosz mesterre bukkanhatunk.⁶³

Az újonnan meghódított balkáni várak zsoldlistáiban is számos keresztény mesteremberrel találkozhatunk. Galambóc várában 1467–1468-ban hat keresztény kovács dolgozott. 1516-ban számuk ugyan visszaesett két főre, de mellettük három-három keresztény kőfaragó és ács tevékenykedett.⁶⁴ A Galambóctól légvonalban mintegy 65–70 km-re délre-délnyugatra fekvő Reszava várában ugyanekkor öt cigány kovács mellett három ács, öt kőfaragó, négy kőműves és négy kovács teljesített szolgálatot, akik valamennyien keresztények voltak és szláv nevet viseltek.⁶⁵ A folyóparti erősségekben az előbb említett mesterembereken kívül szinte mindenütt megtaláljuk a keresztény hajóácsokat vagy hajódugatókat (*kalafatçı*), egy olyan mesterség művelőit, amelyhez a lovas törökök – kivált a korai időkben – vajmi kevéset érthettek. Bár a későbbiekben a szultánok maguk is létrehozták saját flottájukat a dunaparti vagy szávaparti várakban ezt a mesterséget még a XVI. században is jobbra keresztények üzték. Szendrő várában az 1570-es évek elején, valamint III. Murád uralkodásának (1574–1595) első éveiben 10–10 kalafatcsi szolgált, akik mind keresztények voltak.⁶⁶ Belgrádban 1560-ban 18 ácsot és kalafatcsit találunk, akik valamennyien keresztények.⁶⁷ Az Oszmánok nemcsak a bal-

⁶⁰ Handžić, Adem: Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća. *Prolozi za orijentalnu filologiju*, XXVI. 1976. (1978.) 7–41. o.

⁶¹ Murphey 1983. 293–295. o.

⁶² Uo.

⁶³ Uzunçarşılı 1981–1986. 51. o.

⁶⁴ Zirojević 1974. 20–121. o.

⁶⁵ Stojaković, Momčilo: Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine. Beograd, 1987. 252. o.

⁶⁶ Zirojević 1974. 144–145. o.

⁶⁷ Šabanović 1964. 457. o., vö. még: Zirojević 1974. 202. o. Az Oszmánok másutt is felhasználták a keresztény hajóácsokat, hajóépítőket. A Száva és Dráva menti naszádépítő telepeken élő mesteremberek északbabra telepítését Bakics Pál és Dessewffy János pozsegi főispán 1526 után több alkalommal is javasolta Habsburg Ferdinánd magyar királynak (1526–1564), nehogy az Oszmánok munkára fogják őket. Mivel figyelemztetésük süket fülekre talált, Bakics 1531-ben már arról volt kénytelen jelentést tenni a királynak, hogy a törökök roppant faanyagot halmoztak fel a Száva partján, s hogy a naszádok építésében a király egykori hajóépítői is részt vettek. Lásd: Takáts Sándor: Hajóépítők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904. 83–84. o.

káni bányák üzemeltetésében és a végvárakban támaszkodtak a korábbi mesterekre és a környékbeli falvak munkásaira, de ismereteiket igénybe vették várostromok idején is. Mivel Konstantinápoly 1453. évi ostromakor II. Mehmed a várfalak aláaknázásához nem rendelkezett kellő számú szakképzett munkaerővel, a szerbiai Novo Brdóból kellett bányászokat hozatnia.⁶⁸

Az Oszmán tűzérség fejlesztésében részt vett európai szakemberek közül a legismertebb Orbán vagy Urbán mester, akit legtöbb forrásunk magyar származásúnak mond,⁶⁹ s aki először a bizánci császárnak ajánlotta fel szakértelmét, s csak azután állt II. Mehmed szolgálatába, miután a császár kialakított fizetését nem akarta kifizetni. A kérdéses foglalkozó szerzők általában csak ezt az egy okot szokták említeni,⁷⁰ és hajlamosak megfeledezni arról, hogy a császár sem megfelelő számú segéd munkaerőt, sem pedig a szükséges nyersanyagokat nem tudta biztosítani Orbánnak a munkákhoz.⁷¹ Miután a szultán mindezeket rendelkezésére bocsájtotta és a kért fizetségnek a négyszeresét ajánlotta, Orbán három hónap alatt elkészített egy nagyobb löveget, amelyet a szultán a Boszporuszt őrző Rumeli Hiszárba helyezett, s amely el is sülyesztett egy velencei hajót. A sikeren felbuzdulva a szultán az előbbi lövegnél kétszer nagyobb ágyú elkészítésére adott parancsot. Az ágyú Edirnében (Drinápoly) 1453 januárjára készült el. Bár Dukász és a feldolgozások zöme azt állítja, hogy az ágyút Orbán bronzból öntötte, Cipolla szerint a *Mahometta* vasgyűrűkből készült. A monstrumlöveg csővének hosszát 40 araszra, a cső falvastagságát egy araszra, kerületét elől a csőtorkolatnál 12 araszra, hátul, ahol a lőport töltötték be, pedig 4 araszra becsülték. Az ágyúból kilőtt lövedékek súlya állítólag 544 kg körül volt. Dukász bizánci krónikás szerint a monstrumlöveg szállításhoz 30 szekérre és 60 ökörre volt szükség, s mindkét oldalon 200–200 ember segédkezett a vontatásában és a szállítmány egyensúlyban tartásában.⁷²

A másik név szerint is ismert európai ágyúöntő Nürnbergi Jörg. 1456-ban Jörgöt Cillei Urlik Boszniába küldte, hogy Stjepan Košaca bosnyák uralkodó szolgálatában ágyúkat készítsen. 1460-ban feleségével és gyermekeivel együtt az Oszmánok fogságába esett. Miután a szultán értesült arról, hogy Jörg korábban mint Büchsenmeister tevékenykedett, tisztos fizetéssel felfogadta. Húsz esztendei szolgálat után, 1480-ban, midőn a szultán Alexandriába küldte, az ottani ferences barátok rábeszélésére és segítségével Velencébe szökött. Innen előbb Rómába ment, ahol egy ideig IV. Sixtus pápa (1471–1484) Büchsenmeistereként tevékenykedett, majd visszatért szülőváro-

⁶⁸ Jireček, Konstantin: Istorija Srba I. Beograd, 1952. 378. o. és Runciman 1992. 118. o.

⁶⁹ Jorga természetesen inkább románnak tartja: „Da er (ti. II. Mehmed) keine Meister in diesem Fache hatte, war es ihm sehr willkommen, als ein Flüchtling, Urban genannt, dem die Griechen eine «dakische», d. h. eine ungarische oder, viel wahrscheinlicher, eine rumänische Herkunft zuschreiben, sich ihm vorstellte.” Jorga 1909–1913. II. 18. o. Hans Joachim Kissling viszont németnek gondolja. Arra hivatkozva, hogy a magyarok és a románok 1453 táján még nem rendelkeztek olyan ismeretekkel az ágyúöntés területén, mint a németek, úgy véli, hogy „eine Waffe von solcher Vollendung konnte nur von einem Meister hergestellt werden, der seine Kenntnisse an der Quelle erworben hatte. Urban ist also mit hoher Wahrscheinlichkeit Deutscher gewesen.” Kissling 1951. 335. o.

⁷⁰ Lásd például: Cipolla 1965. 94. o.

⁷¹ Runciman 1992. 78. o.

⁷² Doukas 1975. 200–201., 207. o.; Cipolla 1965. 93–94. o.; Runciman 1992. 78. o.

sába, Nürnbergbe. Írt egy rövid kis krónikát is, amely az 1456 és 1480 közötti eseményekről szól.⁷³

A század végén és a XVI. század elején a spanyolországi és portugáliai zsidóüldözések következtében immár csoportokban érkeztek a szultán birodalmába a zsidó szakemberek. Az ismert francia utazó, Nicolas de Nicolay is megemlékezett 1551-ben a Spanyolországból és Portugáliából kiűzött zsidókról, akik „a kereszténység nagy kárára és romlására számos találmányt, elmés szerkezetet és hadigépet tanítottak meg a törököknek, azt hogy hogyan kell ágyúkat, puskákat, löport, ágyúgolyókat és más fegyvert készíteni.”⁷⁴ 1556-ban kiadott munkájában Vicente Roca pedig arról írt, hogy a Spanyolországból elűzött zsidók a rézágyúk használatát ismertették meg a kereszténység ellenségeivel.⁷⁵ A nyugati utazók fenti leírásaival kapcsolatban megszívlelendő Bernard Lewis és Stephen Christensen figyelmeztetése. Szerintük ugyanis a zsidókkal gyakran ellenséges keresztény megfigyelők gyakorta túlértékelték az Európából elűzött zsidók szerepét a nyugati haditechnika Oszmán Birodalmon belüli elterjedésével kapcsolatban, hisz e vádak alkalmasak voltak a zsidókkal szembeni gyanakvás és ellenséges érzületek ébrentartására.⁷⁶ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Oszmánok már a zsidóüldözéseket megelőzően is figyelemre méltó eredményeket értek el a nyugati haditechnika alkalmazásában, nem kis mértékben azon európai – főként németországi, magyarországi és balkáni – szakembereknek köszönhetően, akik segédkeztek tüzérségük felállításában és az elfoglalt balkáni bányák hadiipari célú hasznosításában. Más XVI. századi szemtanúk is azt bizonyítják, hogy Európa szinte minden nemzetéből dolgoztak szakemberek az isztambuli ágyúöntőben. Jerome Maurand savoyai utazó állítása szerint 1544-ben ottjártakor valami negyven-ötven német ágyúöntő dolgozott a Tophánében. D’Aramon francia követ pedig azt írta 1547/48-ban, hogy az isztambuli ágyúöntőben igen nagy számban voltak franciák, velenceiek, genovaiak, spanyolok és szicíliaiak.⁷⁷ I. Szelim (1512–1520) zsidó lőporkészítői⁷⁸ mellett a források a szultán zsoldjába állt, jól képzett itáliai tüzérek is említene, s nem kis részben az ő szakértelmüknek tulajdonították az Oszmán tüzérség eredményességét a mameluk tüzérséggel szemben a Kairó melletti Rajdanijjánál vívott csatában.⁷⁹

Bár az európai ágyúöntők, tüzérek és lőporkészítők fontos szerepet játszottak az Oszmán ágyúpark és tüzérség megteremtésében szerepüket nem szabad eltúloznunk. Ismert, hogy már II. Mehmednek is voltak török szakemberei, akik Orbán mestertől függetlenül dolgoztak 1453-ban, s egy Szarudzsa nevű mérnöknek is sikerült egy na-

⁷³ Vasiliev 1935.

⁷⁴ Nicolay, Nicolas de: *Le Navigations, peregrinations et voyages, faicts en Turquie*. Antwerp, 1576. 246. o. Vö.: Lewis 1984. 134–135. o. Lásd még a kissé eltérő korabeli angol fordítást is: *The Nauigations, peregrinations and voyages, made into Turkie by Nicholas Nicholay Daulphinois, Lord of Arfeuille...* Translated out of the French by T. Washington the younger. London, 1585. fol. 130°

⁷⁵ Lewis 1984. 135. o.

⁷⁶ Lewis 1984. 135. o. és Christensen 1987. 232. o.

⁷⁷ Heywood 1981. 61. o.

⁷⁸ A lőporkészítésben a zsidó szakemberek még a következő században is szerephez jutottak. 1664-ben a finomabb puskaporhoz például ők főzték ki a kénzt. Lásd: BOA MM №. 3279. p. 173.

⁷⁹ Káldy-Nagy 1986. 188. o., 110. sz. jegyzet.

gyobb ágyút öntenie.⁸⁰ Nicolo Barbaro leírása szerint az Oszmánok 1453-ban négy helyen legalább 12 ágyúval lövették Konstantinápoly falait, amelyek közül Orbán mester csupán egy löveget készített.⁸¹

A külhoni ágyúöntők szerepét márcsak azért sem szabad túlértékelnünk, mert ilyenek nemcsak az Oszmán Birodalomban dolgoztak. A középkori magyar városok és királyok alkalmazásában működő tűzerek zöme német, kisebb részük pedig itáliai származású volt.⁸² De említhetjük Spanyolországot is, ahol még a XVI. században is híjával voltak a honi ágyúöntőknek, így a Spanyol uralkodóknak rendre itáliai, német, flamand stb. ágyúöntőket kellett behívniuk, akiket azután a munkák elvégzése után ismét szélnek eresztettek.⁸³ „Nem hiszem – írta az élesszemű velencei követ 1557-ben –, hogy van még egy másik ország, amely annyira kevésbé lenne ellátva képzett munkásokkal, mint Spanyolország.”⁸⁴ A szakképzett munkaerő hiánya gyakorta fennakadásokat és késlekedéseket okozott az ágyúgyártásban. 1575-ben például a malagai műhelyekben a munkák azért nem kezdődhettek meg, mert a helyi ágyúöntők közül korábban még senki sem öntött önállóan ágyút, így meg kellett várni, amíg Németországból megérkeztek az öntőmesterek. Ám még ekkor sem láthattak munkához, mert most meg a vallási fanatizmus állta útját az ágyúöntésnek. A német mesterekről ugyanis hamar kiderült, hogy „eretnekek,” azaz protestánsok, így természetesen nem alkalmazták őket. Az öntés csak azután indulhatott meg, amikor Gregor Loeffler innsbrucki iskolájából megérkeztek az immár „igazhiű” mesterek.⁸⁵ A spanyolországihoz hasonló gondokkal küszködött Portugália is, de nem volt elég honi ágyúöntő Angliában sem, ahol a munkások zöme például francia volt.⁸⁶ Látnivaló tehát, hogy az ágyúöntésben Európában mindenütt az itáliaiak és németek, majd később a hollandok jártak az élen, s szakértelmükre, munkájukra nemcsak az Oszmán szultánok, de számos európai uralkodó is számot tartott.

Sajnos az eddig ismertté vált források még nem teszik lehetővé, hogy megállapítsuk az idegen és török ágyúöntők, illetve tűzerek egymáshoz viszonyított arányát. A birodalom bevételeiről és kiadásairól készült központi elszámolásokban, amelyek részletes adatokkal szolgálnak a zsolddal fizetett udvari alakulatokról, csak igen ritkán különböztették meg a keresztény tűzereket. Az 1525–1526. évi elszámolásban például külön is jelöltek 15 topcsit, akik vaságyúkat készítettek, illetve akik keresztények voltak.⁸⁷

⁸⁰ Tansel, *Selâhattin*: Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti. Ankara, 1958. 52. o.

⁸¹ Barbaro, Nicolo: *Diary of the Siege of Constantinople 1453*. Transl. J. R. Jones. New York, 1969. 30. o.

⁸² Számos példát hoz Iványi Béla: A tűzség története Magyarországon kezdetektől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1926. 140–143. o. Német volt Mátyás király budai ágyúöntő műhelyének feje, az állítólag Königsbergből származó Jacobus Maryawerder de Prussia is.

⁸³ Cipolla 1965. 34. o. és Thompson, I. A. A.: *War and Government in Habsburg Spain, 1560–1620*. London, 1976. 235. o.

⁸⁴ Idézi: Cipolla 1965. 33. o.

⁸⁵ Thompson 83. jegyzetben idézett munkája, 243. o.

⁸⁶ Cipolla 1965. 32. o. ill. 37. o.

⁸⁷ Barkan 1953–1954. 310. o. A Barkan szerint 1527–1528. évre datált elszámolás Káldy-Nagy Gyula szerint 1525. március 21-től 1526. március 20. tartó pénzügyi évre vonatkozik. Vö.: Káldy-Nagy Gyula: Suleimans Angriff auf Europa. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. (1974.) 170–171. o.

Az 1526. januári ehl-i hiref defter segítségével a keresztény tűzérek számát is meg tudjuk határozni. Ez utóbbi forrásban is találkozzunk ugyanis a vaságyúkat készítő topcsikkal. Mivel a defterbe felvett nyolc topcsi Ilja Jahudi kivételével mind muszlim nevet viselt, ebből arra következtethetünk, hogy az 1525–1526. évi pénzügyi elszámolásban szereplő keresztény topcsik heten lehettek.⁸⁸ Mivel ugyanekkor 695 topcsi kapott zsoldot,⁸⁹ látható, hogy az elszámolásban szereplő keresztény tűzérek speciális feladatokat láttak el.

Nem valószínű azonban, hogy a vaságyúkon kovácsoltvas lövegeket kell értenünk, hisz ennek készítése már a legkorábbi időktől ismert volt a birodalomban. Ha pedig, amint az vélhető, öntöttvas lövegekről van szó, ez azt jelentené, hogy az Oszmánok e területen is teljesen szinkronban voltak az európai fejlődéssel, hisz öntöttvas lövegekkel ekkoriban még Európában is csak kísérleteznek, s a tömegtermelés majd csak az 1540-es években indul meg Angliában az Ashdown-i erdő vasöntődéiben, francia szakemberek segítségével.⁹⁰

Bizonyos, hogy kivált a kezdeti időkben, a keresztény ágyúöntők mellett a keresztény tűzérek aránya is számottevő volt. Erre következtethetünk ugyanis néhány balkáni vár tűzérségére vonatkozó adatból. Novo Brdoban 1455-ben 11 fő számszeríjászt, tűzért és puskást találunk, akik egy kivétellel valamennyien keresztények.⁹¹ 1467–1468-ban Reszava várában négy topcsi szolgált, s mind a négy keresztény volt.⁹² Belgrádban 1529-ben a topcsik és kalafatcsik egysége hét főből állott, akik mind keresztények voltak.⁹³ Az idő haladtával azonban egyre több muszlim tanulta ki a tűzérség mesterségét, s lassan ők kerültek túlsúlyba. 1560-ban Belgrádban a 48 topcsi közül már 35 muszlim, de még mindig 13 keresztény tűzér szolgált a várban.⁹⁴ A szendrői szandzsák egyik összeírásából, amelyet nem sokkal 1570. szeptember 2. előtt készíthettek, Belgrád várában a 36 muszlim ágyútűzér mellett tíz keresztény topcsi szolgált.⁹⁵ Egy III. Murád korából (1574–1595) fennmaradt forrásban azonban 41 muszlim topcsi mellett már csupán hat keresztény topcsit találunk.⁹⁶ Bár a belgrádi példából túlságosan nagy merészség lenne általánosítani, aligha járunk messze az igazságtól, ha az itt tükröződő folyamatot tekintjük jellemzőnek.

A birodalom bevételeiről és kiadásairól készült elszámolásokban, valamint egyéb forrásainkban szereplő topcsik túlnyomó többsége a XVI. században már bizonyára musz-

⁸⁸ *Uzunçarşılı*, 1981–1986. 50. o. E forrásunk további érvként szolgálhat amellett, hogy a Barkan által kiadott elszámolás valóban az 1525–1526. évre vonatkozik, amint azt Káldy-Nagy Gyula vélte.

⁸⁹ *Barkan* 1953–1954. 300. o. és *Káldy-Nagy* 1986. 188. o.

⁹⁰ *Cipolla* 1965. 37. o. skk.

⁹¹ *Zirojević* 1974. 136. o.

⁹² *Zirojević* 1974. 139. o.

⁹³ *Šabanović* 1964. 139. o.

⁹⁴ *Šabanović* 1964. 455.

⁹⁵ *Hertz, Allan Z.*: Muslims, Christians and Jews in Sixteenth-century Ottoman Belgrade. In: *Ascher, Abraham – Halasi-Kun, Tibor – Király, Béla K.* (eds.): *Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern.* Brooklyn, 1979. 157. o.

⁹⁶ *Zirojević* 1974. 117. o.

lim volt. Az Oszmán lövegpark növekedésével nőtt a lövegeket öntő és kiszolgáló topcsik létszáma is. Amíg Mohács idején mindössze 695 topcsi kapott zsoldot, számuk Szulejmán szultán halálakor már 1204 főre, 1660/61-ben 2026 főre, 1669/70-ben pedig 2793 főre emelkedett.⁹⁷

A monstrumlövegek kérdése

A XV. században az Oszmánok – csakúgy, mint európai kortársaik – még számos monstrumlöveget készítettek. Ezek az ágyúszörnyetek, amelyek közül ma többet Európa múzeumaiban őriznek, annyira lenyűgöztek néhány európai történészt, hogy az Oszmán tűzérségről szólva jobbra csak ezeket a hatalmas lövegeket tárgyalják. A nyugati szakmunkákban eléggé elterjedt a nézet, miszerint az Oszmánok még akkor is kitarottak a nehézkes, jószerivel csak ostromra alkalmas monstrumlövegek gyártása mellett, amikor Európában már egyre kisebb és mozgékonyabb lövegfajtákat készítettek. Többen is úgy vélik, hogy az Oszmán tűzérség már a XV. század derekára elérte fejlődésének csúcát, és a későbbiekben nem volt már képes lépést tartani az európai tűzérség tipológiai sokszínűségével és minőségi fejlődésével.⁹⁸

A török elbeszélő és okleveles forrásokot használó történészek előtt azonban ismert, hogy az Oszmánok a legkisebbtől a legnagyobb ágyúig számos lövegfajtát használtak. A tisztánlátást nagyban akadályozza a zűrzavar, ami az elbeszélő kútfőkben szereplő török ágyúnevek értelmezése területén a hazai és a nemzetközi szakirodalomban uralkodik. Bár a jóval gazdagabb információkat tartalmazó török levéltári források sem mentesek az ellentmondásoktól, az ezekből nyerhető kép mégis egyértelműbb. Az alábbiakban ezért azokat a török lövegfajtákat tekintem át, amelyek a forrásokban a legtöbbet szerepelnek. A vizsgálat célja kettős: egyrészt annak bizonyítására szolgál, hogy e lövegfajták zöme európai eredetre megy vissza, másrészt – a kutatásban első ízben – arra tesz kísérletet, hogy eddig nem vizsgált levéltári források segítségével az egyes török lövegfajták legfőbb jellemzőit (a lövegsúly, csőhossz, kaliber a kilőtt golyó súlya alapján) bemutassa, s megtegye az első lépést egy később elkészítendő török ágyútipológia felé.

Előre kell azonban bocsátanom, hogy a XVI–XVII. században nem beszélhetünk még egységesített lövegtípusokról. Ezt már a kortársak is aggodalommal konstataáltak. Cyprián Lucar 1587-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy az azonos nevet viselő lövegek különböző súlyúak. A spanyol Luis Collado, korának egyik jeles katonai írója és egy tűzérségi kézikönyv (*Platica Manual de Artilleria*) szerzője 1592-ben pedig arról panaszkodott, hogy a milánói vár ágyúihoz több mint 200 féle töltő-szerszámmra volt szükség,

⁹⁷ Barkan 1953–1954. 300. o.; Barkan 1957–1958. 306. o.; Hezarfen Hüseyin Efendi Telhisül-beyân fi Kavanîn-i ‘Âl-i Osman című munkája kiadatlan részének adatait közzétette: Barkan, Ömer Lütfi: 1070–1071 (1660–1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. (1955–1956.) 1–4. 1956. 311. o. Megjegyzendő, hogy a topcsik létszámában itt a várakban szolgálatot teljesítő tüzezeket is beleérték. Uo. 227., 311. o. Itt szintén szerepelnek a várakban szolgáló topcsik is.

⁹⁸ Cipolla 1965. 95–99. o.; Parker 1988. 126. o.

holott 11 is elegendő lett volna, ha a lövegek egységesítve lettek volna.⁹⁹ Amint Montecuccoli írta, annyiféle ágyú volt használatban, hogy „nem tudnak elég nevet találni, hogy mindeniket megjelöljék. Alig van kigyó, állat vagy madár, amelynek nevét ágyú ne viselné. Minden fejedelem és tábornok szeszélye új űrméretet alkotott és új szerkezetet talált fel, anélkül, hogy azokat használhatóság és hatás tekintetében kipróbálták volna.”¹⁰⁰ Az Oszmán lövegekkel kapcsolatban is megfigyelhetjük, hogy az azonos nevet viselő ágyúk kalibere, hossza vagy épp súlya igen jelentős különbségeket mutathatott. A török ágyúnevekre is érvényes C. Martinnak a XVI. századi urópai ágyúnevekkel kapcsolatban tett megállapítása, miszerint „e nevek nem jelentenek valamiféle abszolút pontos definíciót, mivel ilyen definíció nem is létezett.”¹⁰¹

A legnagyobb Oszmán lövegfajták között kell számon tartanunk a *baljemez* ágyúkat. Evlia Cselebi szerint a szó a török méz jelentésű *bal* szó és a *yemek* (enni) ige egyes szám harmadik személyű tagadó alakjából származik és annyit jelent, hogy „mézet nem evő.” A török világutazó azt is elmesélte, hogy 1663-ban Érsekújvár ostromakor a várból kiesett egy báljemez ágyú darabja, amelyen a következő felirat volt olvasható: „A győzelmes Szulejmán hán rendeletére készítette a magas Porta fő-öntőmestere Ali-Báli.” Evlia a következő magyarázatot fűzi a felirathoz: „Azt mondják, hogy ez az ember egész életén át nem szeretett semmiféle mézes ételt, azért ágyúi is 'Báljemez topi' (a méz nem evő ágyúja) néven lettek ismertekké.”¹⁰² Jól látható, hogy itt népetimológiával van dolgunk, azzal az esettel, amikor egy nép nyelvérzéke az érthetetlen, idegen szavakat úgy alakítja át, hogy annak immár számára is érthető jelentése legyen. Mivel, épp e népi etimológiának köszönhetően az így létrejött új szónak az eredetihez már vajmi kevés köze van, s azt csak igen eltorzított változatban őrzi meg, a kutatóknak nem kis fejtörést okozott a *baljemez* ágyú eredetének kiderítése, s máig nem született olyan megoldás, amit mindenki elfogadott, s amelyet véglegesnek tekinthetnénk. A kutatók egy része, jelesül G. Meyer,¹⁰³ Tagliavini¹⁰⁴ és Uzunçarşılı¹⁰⁵ szerint a *baljemez* mögött az olasz *palla e mezza* (a.m. egy golyó és egy fél) szavakat

⁹⁹ Martin – Parker 1989. 215. o. Ugyanerről győződhetünk meg egy 1505. évi összeírásból. Az a löveg, amit Granadában mint *pasabolante* vettek leltárba, Chinchillaban mint *bombarda* szerepel. De a *bombardák* között is számos változatot találhatunk. A csőhossz 6 tenyértől 15 tenyérig váltokozhatott, a kilőtt kőgolyó pedig éppúgy lehetett két tenyérnyi, mint 9,5 fontos, vagy – hogy még pontosabbak legyünk – „olyan, mint a *culebrina* lövedéke,” jöhet Baza várában például olyan *culebrinat* írtak össze, amely csupán 3 uncia és ólomgolyókat lőtt. Vö.: Lavin, James D.: A History of Spanish Firearms. London, 1965. 40. o. (A munka főként a kézi lőfegyverekkel foglalkozik, de található benne néhány hasznos adat az ágyúkra is.)

¹⁰⁰ Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780). Budapest, 1914. 73. o. Vanoccio Biringuccio, aki 1530 táján írta Pirotechnia című művét, úgy látta, hogy az azonos fajtájú lövegek sem voltak azonos nagyságúak. Lásd: Biringuccio 1966. 223. o.

¹⁰¹ Martin – Parker 1989.

¹⁰² Evlia Cselebi, 361. o.

¹⁰³ Meyer, G.: Türkische Studien I: Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen. (Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, 128.) Wien, 1893. 70. o.

¹⁰⁴ Tagliavini, C.: Osservazioni sugli elementi italiani in turco. In: Annali. Nuova Serie I. Scritti in onore di Luigi Bonelli. (Pubblicazioni dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli.) Roma, 1940. 195. o.

¹⁰⁵ Uzunçarşılı 1984. 49. o., 8. sz. jegyzet.

kell látnunk. Hans Joachim Kissling azonban úgy vélte, hogy amikor az Oszmánok megismerkedtek az ágyúkkal, Európában már kialakult a lövegek elnevezése, s aligha hihető, hogy ilyen körülményesen neveztek volna el egy ágyút. Szerinte a *baljemez* egy igen híres XV. századi német ágyúra, az 1411-ből adatolható braunschweigi *Faule Metzere* vezethető vissza, amit az Oszmánok a szolgálatukba állott német ágyúöntők révén ismerhettek meg.¹⁰⁶ Henry és Renee Kahane, valamint Andreas Tietze szerint azonban valószínűbb, hogy a török *baljemez* a *bala ramada*, *palla ramata* olasz jelzős szóösszetételből származik, s vélhetőleg görög közvetítéssel jutott el az Oszmánokhoz.¹⁰⁷ Ez utóbbi változat megtalálható a XVII. századi francia és spanyol forrásokban, az ebből népetimológiával létrehozott török *baljemez* pedig megvan a román (*balimez* és *balimez*) és a szerb-horvát (*bel-jemez-topu*) nyelvben is.¹⁰⁸

Rátérve most már magára az ágyúra, látható, hogy mind az Oszmán elbeszélő kútfők, mind az okleveles források igen nagy, faltörő löveget értenek a *baljemezen*. Evlia Cselebi 25, 30, 40, 50 és 60 okkás golyókat vető *baljemezeket* ismer, ez utóbbiról azonban megjegyzi, hogy ebből a lövegfajtából az egész birodalomban csupán négy darab van: „Akkirman várában a kapu-közben jelenleg készen álló két darab nagy ágyú; a hatvan okka vasgolyót lövő Szulejmán hán ágyú Eszék várában, a másik a Dráva folyóban van.”¹⁰⁹ Voltak azonban kisebb *baljemezek* is. Már 1538-ból ismerünk 20 okkás *baljemezt*.¹¹⁰ A bagdadi várban 1681-ben is ilyen kisebb *baljemezeket* írtak össze: a 14, 16, 18, 20 és 22 okka súlyú golyókat lövő *baljemez* ágyúkból 39 darab szerepel az inventárban, a hozzájuk tartozó 42 600 db golyóval együtt.¹¹¹ Az isztambuli Tophánében 1685/86-ban pedig öntöttek egy 11 és egy 14 okkás *baljemezt* is.¹¹² Az Oszmánok a birtokukba került keresztény ágyúkra is a saját terminológiájukat használták. Az isztambuli Hadtörténeti Múzeum épülete előtt ma is látható az a *baljemeznek* nevezett velencei bronzlöveg, amely a csövön olvasható felirat tanúsága szerint 9 arasz hosszú és 22 kantár (1188 kg) súlyú. A későbbi mérések szerint a löveg hossza 208 cm, csőnyílásának átmérője pedig 23,5 cm.¹¹³ Ugyancsak itt található az a szintén *baljemezként* nyilván tartott velencei bronzágyú, amely 191 cm hosszú, csőnyílásának átmérője pedig 19 cm.¹¹⁴

Forrásainkból láthatóan az Oszmánok már a 11 okkás golyót lövő ágyúkkal is számoltak hadjárataik során. Szulejmán utolsó, 1566. évi hadjáratának előkészüle-

¹⁰⁶ Kissling 1951. 333–340. o.

¹⁰⁷ Kahane – Tietze 1988. 83–84. o.

¹⁰⁸ Uo. 84. o. Vö.: Miklositch, Fr.: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Bd. I. Wien, 1884. 20. o. és Uő: Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Nachtrag I. Wien, 1888. 10. o., valamint Skok, Petar: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. Zagreb, 1971. 104. o., aki azonban azt állítja, hogy a szó nem igazolható más balkáni nyelvben.

¹⁰⁹ Evlia Cselebi, 361. o.

¹¹⁰ *Orhonlu, Cengiz*: XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar. *Tarih Dergisi*, 12., 16. (1961. [1962.]) 14. o.

¹¹¹ BOA DBŞM CBH №. 18 368. p. 12–13. és p. 14.

¹¹² BOA DBŞM TPH №. 18 597. p. 7.

¹¹³ Leltári száma: 342.

¹¹⁴ Leltári száma: 262.

tei során a budai beglerbéget már 1565 novemberében felszólították, hogy vizsgálja meg a budai várban lévő ágyúkat, a 11 okkás golyót lövő lövegektől a 22 okkásokig bezárólag, s hogy intézkedjen a szükséges javítások elvégzéséről, gondoskodjon az ágyúgolyókról, a löporról stb.¹¹⁵ Az 1566 májusában küldött rendeletből pedig azt láthatjuk, hogy a 11, 14 és 16 okkás lövegeket is alkalmasnak tartották várívásra. A budai beglerbégnak ekkor megparancsolták, hogy a várostromokhoz és az ellenség agyúinak tönkretételéhez szükséges 11, 14 és 16 okkás lövegeket készítse elő 6000 kantár löporral együtt.¹¹⁶ Abdülkadir Efendi kéziratosa krónikájában a 14 és 16 okkás lövegeket kifejezetten várostromló ágyúnak, *kale-kub*-nak nevezi. 1600 nyárutóján a Kanizsa ostromára induló Oszmán seregek Budáról tíz ilyen 14 és 16 okkás *kale-kub* löveget kértek.¹¹⁷ A Kandiával szemben lévő új várban az összeírók 1666-ban 12 db 14 okkás golyókat lövő isztambuli kale-kub ágyút vettek leltárba. Az összeíró megjegyezte, hogy szájuk törött, s hogy a gyújtólyukat beszegelték. Úgy vélte, hogy állapotuk miatt talán csak negyven-ötven alkalommal lehet őket használni.¹¹⁸ Ugyanekkor Hanja várában egy darab 16 okkás, 13 darab 15 okkás, 19 db 14 okkás és egy darab 12 okkás kale-kub ágyút írtak össze.¹¹⁹ Kale-kubon tehát vélhetőleg eleinte nem külön lövegtípust értettek, hanem általában az ostromra használatos ágyúkat. Csak a későbbiekben vált egy külön típust képező löveg nevévé, amint az előbb hivatkozott 1666. évi inventárból is látható.

Hasonlóan az ostromágyúk kategóriájába kell sorolnunk a *csultutmaz* (pazarló, tékozló) néven emlegetett török löveget. 1600-ban Siklós várában volt egy nagy csultutmaz löveg, amelyről tudjuk, hogy 18 okkás golyók jártak hozzá.¹²⁰ A löveg kaliberére vonatkozó adat azért is oly fontos, mert a szakirodalomban erre semmiféle adatot nem találunk. Ezt a lövegtípust az Oszmánok várvédelemre éppúgy használták, mint várostromra. Evlia Cselebitől tudjuk, hogy Buda bástyáit is számos csultutmaz őrizte.¹²¹

Evlia Cselebi a baljemez ágyúkkal együtt említi a *sajka* ágyúkat is. „Azokat az ágyúkat – írja –, amelyek az ember által át nem karolható köveket lőnek ki, sajka néven mondják. Ezeket kocsira tenni nem lehet s hadjáratra nem viszik el, hanem szánon csúsztatják és a várakban állanak. Ilyen fajta ágyúik az Oszmánokon kívül másnak nincsenek a földön.”¹²² A bagdadi vár előbb már idézett leltárában is a 39 baljemez között szerepel egy

¹¹⁵ BOA MD 5. p. 223. №. 566.

¹¹⁶ BOA MD 5. p. 599.

¹¹⁷ AK, 133b. A krónika fényképmásolatának használatáért Káldy-Nagy Gyula tanszékvezető egyetemi tanár úrnak tartozom köszönettel. Az Oszmán tüzérségre vonatkozó – alább idézendő – adatok egy részét már egy korábbi dolgozatomban hasznosítottam: *Ágoston* 1986. 173–174. o. A szerzőre és művére lásd: *Köhbach, Markus*: Der osmanische Historiker Topçılar Katibi Abdül-qâdir Efendi. Leben und Werk. *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies*, 2. (1981.) 75–96. o.

¹¹⁸ BOA MM №. 3150. p. 110.

¹¹⁹ BOA MM №. 3150. p. 111.

¹²⁰ AK, fol. 131a.

¹²¹ Evlia Cselebi, 270. o.

¹²² Uo. 361. o.

sajka ágyú.¹²³ A löveg a sajkának nevezett hajótípustól kapta a nevét.¹²⁴ A török sajkákon – méreteiktől függően – 20-50 harcos foglalhatott helyet és három ágyúval volt felszerelve. Ezeket az ágyúkat nevezhették azután el *sajka* ágyúknak.¹²⁵ Ennek ellentmondani látszik Evlia Cselebi fenti leírása, ami olyan roppant nagy lövegnek mutatja be a *sajka* ágyúkat, amelyeket bajosan lehetett a viszonylag kicsiny folyami hajókon alkalmazni. Levéltári forrásainkból azonban látható, hogy a *sajka* ágyúk – csakúgy, mint más török ágyútípusok – többféle kaliberben készültek. A szendrői bég egyik jelentéséből tudjuk, hogy 1575-ben Szendrő várában nagy és közepes *sajka* ágyúk is voltak.¹²⁶ Pakalin egy 16 arasz hosszú *sajka* ágyút említ, amelyhez 22 okkás kőgolyókat használtak.¹²⁷ Egriboz várában 1666-ban egy 12 arasz hosszú 22 okkás, egy 14 arasz hosszú 20 okkás, egy 9 arasz hosszú 5 okkás, egy 8 arasz hosszú 5 okkás és két darab mindössze két okkás golyót lövő *sajka* ágyút vettek leltárba.¹²⁸ De ugyanitt összeírtak egy 12 arasz hosszú, egy kantár, azaz 54 kg súlyú kőgolyót vető *sajka* ágyút is, ami kétségtávol a nagyobb példányok közül való volt.¹²⁹ Bagdad várában az összeírók 1681-ben egy 8 okkás kiváló *sajka* ágyút találtak.¹³⁰ A Szendrőn 1687 márciusában összeírt lafetta nélküli lövegek között az alábbi *sajka* ágyúkat találjuk: az egyik kaputoronyban egy Dunára néző *sajka*, melynek hossza 19 arasz volt és egy kantár súlyú márványgolyót vetett. Ugyanitt volt egy másik *sajka* ágyú, ami szintén a Dunára nézett, s ami 20 arasz hosszú volt és hasonlóképpen egy kantáros márványgolyót lött. Ugyanitt összeírtak két darab rövidebb, mindössze kilenc arasz hosszú *sajka* ágyút, amelyek közül az egyik 10 okkás, a másik pedig 12 okkás golyókat lött.¹³¹ Az 1690. szeptember végén felvett szendrői inventári-

¹²³ BOA DBŞM CBH №. 18368. p. 12–13.

¹²⁴ Pakalin 1983. 312. o. A lapos testű evezős sajka a török folyami flotta egyik legelterjedtebb hajótípusa volt, amelyet főként a Dunán és mellékfolyóin (MD 5. p. 201. №. 496.) valamint a Fekete-tenger partmenti vidékein és az abba torkolló folyókön szállításra és a folyótorkolatok védelmére használtak. *Uzunçarşılı* 1984. 458. o. A török sajkák a magyarok naszádaihoz lehettek hasonlóak, legalább erre következtethetünk Istvánffy egyik megjegyzéséből. Az 1566. évi hadjárattal kapcsolatban írta: „Classis e duodecim birenibus a parte Ferdinando relictis, quibus fere piratae in mari velocitatis ac agilitatis causa utuntur, ac celocibus, quas nos Nasadas, turcae Saicas vocant, XXX. constabat...” *Istvánffy Nicolai Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622. XXIII. 476. o.* Idézi: *Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története. Budapest, 1885. 321–322. o.* Vö. még: *Holub* 1909. 65. o. – 1594-ben, Esztergom ostromának elbeszélésekor a naszádot és a sajkát Istvánffy már mint rokonértelmű szavakat használja: „Aderant biremes quoque at supra has 25 navigia eiusedm formae, sed paulo minora, que nostri Nasadas aut Saicas vocant.” (*Szentkláray: i. m. 322. o.; Holub* 1909. 321–322. o.) A törökökön és magyarokon kívül a sajkát a balkáni szláv népek és a kozákok is használták. Lásd: *Ostapchuk, Victor: Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks, 1639. In: Raiyyer Rüşümü. Essays presented to Halil İnalçık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students. Journal of Turkish Studies, 11. (1987.) 49. sz., 2. sz. jegyzet.*

¹²⁵ *Uzunçarşılı* 1984. 458.

¹²⁶ A jelentés tartalmát megismétli a szendrői bégnek írott rendelet. BOA MD 37. p. 58. Latin betűkkel kiadta: *Uzunçarşılı* 1984. 81–82. o.

¹²⁷ Pakalin 1983. 312. o.

¹²⁸ BOA MM №. 3150. p. 125. Megjegyzendő, hogy az irat nem minden esetben adja meg, hogy a löveg kőgolyót lött-e ki.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ BOA DBŞM CBH №. 18 368. p. 26.

¹³¹ BOA MM №. 3992. p. 19.

umban pedig három nagy és négy kicsi sajka ágyú szerepel. Valamennyi kőgolyót lőtt.¹³² Evlia Cselebi az isztambuli ágyúöntő műhely leírásakor pedig olyan *sajka* ágyúkról tesz említést, amelybe egy ember is befért.¹³³ Valószínű tehát, hogy a *sajka* ágyúkat először csak a folyótorkolatok védelmére kirendelt sajkákon használták, majd a hajókról felkerültek a folyó menti várakba, ahol már egyre nagyobb kaliberű lövegek elhelyezésére is mód nyílt. A későbbiekben a sajka szó már egyéb lövegtípusokhoz is járulhatott, s ekkor már feltehetően az ágyú méreteire kívántak utalni használatával. Úgy látszik, a sajka ágyúkhöz leginkább kőgolyókat használtak.¹³⁴

Forrásainkban az egyik leggyakrabban szereplő Oszmán ágyútípus a *badzsaluska*, amit a török kútfők *badzsiliszka*, *badzsaluska*, *badaluska*, *badoluska*, *bedoluska* stb. névváltozatban említenek.¹³⁵ A török ágyúnév az olasz, spanyol, portugál, katalán stb. forrásokban *basilisconak* mondott löveg nevének torzult alakja.¹³⁶ A *basiliscókat* Biringuccio a bombardáknál kisebb, de jóval hosszabb lövegnek írta le.¹³⁷ Készülhettek vasabroncsokkal szorosan egymáshoz erősített kovácsoltvas rudakból, de önthették őket bronzból is. John Francis Guilmartin szerint a portugálok ellen 1517-ben Dzsiddánál használt Oszmán badzsaluskák is ilyen kovácsoltvas rudakból összeállított, kőgolyókat lövő ágyúk voltak. Az Isztambuli Tengerészeti Múzeum (*Deniz Müzesi*) kertjében ma is láthatóak ezekhez hasonló, 1516-ból származó, előtöltős kovácsoltvas lövegek.¹³⁸ A *badzsaluskák* nagyobb darabjai akár a 100 mázsát is meghaladhatták. Ilyen volt az a nagy *badzsaluska*, amit az 1520-as évek első felében szállítottak az isztambuli ágyúöntő műhelybe újraöntés végett, s amely 210 kantárt, azaz 54 kg-os kantárral számolva 113,4 mázsát nyomott.¹³⁹ Ez a löveg azonban már akkor ritkaságszámba mehetett, hisz az isztambuli ágyúöntőben 1522–1526 között öntött *badzsaluskák* átlagos súlya csak 77,65 kantár, azaz 41,93 mázsa volt.¹⁴⁰

Az 1543. évi magyarországi hadjárat tárgyalása során Szinán csasus egy 18 arasz hosszú, 20 okkás *badzsaluskát* említett, amelyet egy tabrizi perzsa ágyúöntő tíz nap alatt öntött Budán az Oszmánoknak. Az ágyúhoz az öntés során 32 mázsányi ércet, harangdarabokat és bronz oszlopfőket használtak fel.¹⁴¹ Ehhez hasonló lehetett az az isztambuli bronz *badzsaluska*, amelyet 1666/67-ben Egriboz várában írtak össze, s amelynek hossza szintén 18 arasz volt, de csak 18 okkás vasgolyókat lőtt.¹⁴² Voltak persze rövidebb *badzsaluskák* is. Egriboz várának előbb említett összeírásában találkozhatunk egy I. Szulejmán (1520–1566) korából származó, mindössze 10 arasz hosszú, 18 okkás vasgolyót lövő bronz *badzsaluskával*, s egy másik, levágott fejű, 9 arasz hosszú társával, amelyből

¹³² BOA DBŞM TPH №. 18 599.

¹³³ *Evliya Çelebi*: Seyahatname I. İstanbul, 1314/1896–97. 437. o.

¹³⁴ BOA MM №. 3150. p. 110., 125.; BOA DBŞM TPH №. 18 599., uo. MD 14. p. 707. №. 1020. stb.

¹³⁵ *Ágoston* 1986. 174. o.

¹³⁶ *Kahane – Tietze* 1988. 99–100. o.

¹³⁷ *Biringuccio* 1966. 223. o.

¹³⁸ *Guilmartin* 1974. 11. o., 3. és 5. sz. jegyzet.

¹³⁹ *Heywood* 1980. 214. o.

¹⁴⁰ *Heywood* 1980. 215. o.

¹⁴¹ *Thúry József*: Török történetírók II. Budapest, 1896. 346. o.

¹⁴² BOA MM №. 3150. p. 125.

szintén 18 okkás golyókat lehetett löni.¹⁴³ Buda várában 1565 decemberében leltárba vettek két 22 okkás *badzsaluskát* a hozzájuk való 400 darab vas agyúgolyóval, két darab 18 okkás *badzsaluskát* ezer darab vas agyúgolyóval, két 16 okkás *badzsaluskát* 500 darab vas agyúgolyóval és 14 darab 14 okkás *badzsaluskát* 4000 vasgolyóval együtt. Ugyanekkor a pesti várban leltárba vettek egy darab 16 okkás és egy darab 18 okkás gyaúr *badzsaluskát*.¹⁴⁴ Szulejmán 1566. évi hadjáratában is számos *badzsaluskát* használtak az Oszmánok. A szendrői béget 1566 áprilisában arra utasították, hogy a Gyula ostromával megbízott temesvári beglerbégnek küldjön két *badzsaluskát* a szükséges lövedékekkel és egy kantár kanóccal együtt.¹⁴⁵ Ugyanezen hadjárat szükségleteire a budai beglerbegtől 1566. május 24-én két 16 okkás *badzsaluska* mellett négy 14 okkás, s ugyancsak négy darab 11 okkás ágyút kértek. A lövegekért a portai tüzekek egyik bölükbasiját, Juszufot küldték Budára.¹⁴⁶ A budai vár hadiszereinek már említett összeírásából ítélve a szükséges ágyúk biztosítása a budai beglerbégnek nem okozhatott gondot, hisz a már felsorolt lövegeken kívül 11 okkás ágyúból is volt a várban nyolc darab.¹⁴⁷ Szelániki szerint az Oszmánok Szigetvár ellen 17 *badzsaluskát* vonultattak fel.¹⁴⁸

Az 1593. évi hadjáratot megelőzően, 1592-ben az agyúöntők kethüdáját, Musztafa agát küldték Budára. Vezetésével 15 darab mindössze négy okkás golyót lövő *badzsaluskát* öntöttek.¹⁴⁹ Az ekkor készített, s krónikásunk szerint kiváló minőségű lövegek még 1596-ban is megvoltak.¹⁵⁰ Az Oszmán sereg vezetői az 1596. évi hadjárat alkalmával is számoltak a budai *badzsaluskákkal*. Az Eger ellen vonuló hadak számára ekkor 11 és 14 okkás *badzsaluskákat* kértek, amiket a budai törököknek Szolnokra kellett szállítaniuk.¹⁵¹ Az 1598. évi hadiesemények kapcsán Abdülkadir efendi két 14 okkás *badzsaluskát* említ, amelyek a gyulai, illetve a temesvári várban voltak.¹⁵² A *badzsaluskákat* az Oszmánok egyként használták tengeri ütközeteik és várostromok alkalmával. 1525 júniusában a Dzsidánál állomásozó Oszmán flotta ágyúi között számos *badzsaluskát* találunk,¹⁵³ de rendre ott vannak a magyarországi várostromoknál is.

¹⁴³ BOA MM №. 3150. p. 125.

¹⁴⁴ ÖNB, Mxt., 599. p. 3. Számos értelemzavaró olvasati hibával kiadta: Vélícs I. 1886. 190. o.

¹⁴⁵ Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Gyula, 1982. 5. o.

¹⁴⁶ BOA MD 5. p. 615. №. 1709. „Parancs a nevezettnek [ti. a budai beglerbégnek]: magas Portám topcsi bölükbasijai közül Juszuf bölük basi társaival együtt elküldetett, hogy a hadjárat szükségleteire Budáról két tizenhat okkás golyót lövő *badzsaluskát*, négy tizennégy okkás golyót lövő ágyút, s négy tizenegy okkás golyót lövő ágyút előkészítsen. Megparancsoltam, hogy megérkezvén a mondott ágyúkat tartozékaikkal és a szükséges munícióval együtt készítsék elő, hogy szükség esetén [semmiben] hiányt ne szenvedjenek.” A rendelet fölött a következő megjegyzés olvasható: „A topcsi basinak adatott, 973 Zilkáde 5-én,” ami a mi időszámításunk szerint 1566. május 24-nek felel meg.

¹⁴⁷ ÖNB, Mxt. 599. p. 3.

¹⁴⁸ Ípsirli, Mehmed (ed.): Selániki Mustafa Efendi, Tarih-i Selániki I. (971–1003/1563–1595) p. 27. és II. 867. A különböző kéziratokban a löveg neve: badaloska és badalaska alakban szerepel. A krónika forrásértékére és megbízhatóságára vonatkozóan lásd: Káldy-Nagy, Gyula: Selaniki als Augenzeuge des Szigetvárer Feldzuges (1566). *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76. (1986.) 171–177. o.

¹⁴⁹ AK, fol. 3b.

¹⁵⁰ AK, fol. 52a.

¹⁵¹ AK, fol. 67b–68a.

¹⁵² AK, fol. 102a.

¹⁵³ Guilmartin 1974. 11. o.

1594 júliusában a Tara várát négy oldalról bekerített Oszmán ostromló seregek egyéb lövegek mellett tíz *badzsalsuskával* rombolták a falakat.¹⁵⁴ Győr vívásakor is számos *badzsalsuskát* vonultattak fel. A nagyvezír hét, a ruméliai egységeket parancsoló Haszán pasa hat, a várkapu betörésével megbízott janicsáraga hét, Szaturdzsi Mehmed pasa az anatóliai hadak élén pedig négy *badzsalsuskával* lövette a várat.¹⁵⁵ Az európai *basiliscóból* eredeztetett és a *badzsiliszka*, *badzsalsuska*, *badoluska*, *bedoluska* elnevezésekkel jelölt lövegen az Oszmánok tehát az ágyúkat értették, amelyek ritkábban 4, általában 11, 14, 16, 18, 20 okkás vasgolyókat lőttek, s amelyek hossza 9-10 arasztól a 18-20 araszig terjedhetett, s amelyeket – főként a XVI. század elején – kovácsolhatták vasból is, de amelyeket Szulejmán korától már jobbra bronzból öntöttek.¹⁵⁶

A *badzsalsuskáknál* általában kisebb lövegfajta volt a *zarbzen* vagy *zarbuzán*. A löveg elnevezése arra a könnyű, hordozható európai ágyúfajtára vezethető vissza, amelyet olaszul *cerbottana*, spanyolul *cerbatana*, franciául pedig *sarbacane* néven emlegetnek, s amely Promontorionál, Chalcocondylasnál és Dolfinnál *zerbottane*, *zarabotana* és *zarabattane* néven szerepel, s amelyről tudjuk, hogy ólomgolyókat lőtt.¹⁵⁷ Általában az Oszmánok is ilyen kisebb mezei löveget értettek alatta. A XV. században használata már igen elterjedt lehetett. Tursun bég Hódító Mehmed történetében többször is említi a löveg típust.¹⁵⁸ Alapvetően három fajtáját különböztették meg a források: nagy, közepes és kicsi *zarbzent*.¹⁵⁹ Egy XVI. századi irat valamivel többet is elárul az egyes típusokról. Eszerint a kis *zarbzenek* 300 dirhemes, a közepesek egy okkás, a nagyok pedig két okkás golyókat lőttek.¹⁶⁰

¹⁵⁴ AK, fol. 19a.

¹⁵⁵ AK, fol. 21b.

¹⁵⁶ Külön kategóriába kell sorolnunk az agribozi inventáriumban *badzsalsuska*-sajka ágyúként felvett azon löveget, amelynek hossza 20 arasz volt, és amely 5,5 kantár súlyú kőgolyókat vetett. BOA MM №. 3150. p. 125. – A Habsburg seregek lövegparkjában az ugyancsak nagy változatosságot mutató negyedes, feles, háromnegyedes, egész és kettős karthaunok hasonlíthatók az Oszmán *badzsalsuskákhoz*, amelyek egyébiránt ott is a leggyakrabban használt ágyútípusok közé számítottak. Valószínű, hogy Andreas Unterburger császári hadszertárnok (*Zeugwart*) is az Oszmán *badzsalsuskákat* nevezte karthaunnak, amikor Eger visszafoglalása után összeírta a várban található török és keresztény lövegeket, így két 40, két 38, majd három 30 fontos török egész-, háromnegyed-, és félkarthaunt, azaz 0,56 kilogrammos bécsi fonttal és 1,2288 kilogrammos okkával számolva 18, 17 és 14 okkás *badzsalsuskát*. Vö.: *Thaly Kálmán*: Az egri vár ágyúi és löszerei. Századok, 1872. 339. o. – A font-okka átszámítás (2,2:1) csak hozzávetőleges, mivel az osztrák és német források illetve szakmunkák a 0,56 kilogrammos bécsi font mellett a hol 0,682 kg-nak, hol pedig 0,509 vagy épp 0,51 kg-nak mondott nürnbergi fontot is használják. Vö.: *Domokos György*: Várépítéssel és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez” *Hadtörténelmi Közlemények*, 33. (1986.) 1. sz. 78. o.

¹⁵⁷ *Babinger* 44. jegyzetben idézett munkája, 36. o. 3. sz. jegyzet, és *Petrović, Đurđica*: Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni u XV i XVI veku. *Vesnik Vojnog Muzeja*, 11–12. (1966.) 168. o.

¹⁵⁸ *Tursun Beg*: The History of Mehmed the Conqueror. Text Published in Facsimile with English Translation by Halil İnalçık and Rhoads Murphy. Chicago, 1978. 149a, 154a, 178a.

¹⁵⁹ *Uzunçarşılı* 1984. 50. o.

¹⁶⁰ *Fekete, Lajos*: Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln. I. Einleitung, Texproben. Budapest, 1955. 695. o., 6. sz. jegyzet. Külön kategóriába sorolandó az a nagy *sajka zarbzen*, amely 36 okkás golyókat lőtt.

A Topkapi palota pincéjében 1500-ban 16, 7, 5 és 4 arasz hosszú zarbzeneket vettek leltárba.¹⁶¹ Az ágyútüzérek fejének, a topcsí basinak 1568. április 7-én küldött parancsból tudjuk, hogy a jemeni hadjárat fővezérévé kinevezett damaszkuszi beglerbég, Lala Musztafa pasa 30 olyan *zarbzent* kért, amelyek 50 dirhemes (154 gramm) golyókat lőttek, s amelyek hossza 7 arasz, súlya pedig egy kantár, azaz 54 kg volt, s amelyből egy lóra kettőt tettek.¹⁶² Az egyiptomi beglerbégnak 1568. május 10-én küldött parancsból azt is megtudhatjuk, hogy az elkészült *zarbzenek* végül csak 6 arasz hosszúak voltak.¹⁶³ Ilyen kicsi *zarbzenek*ből a mohácsi hadjárat előtti években is öntöttek néhányat az isztambuli ágyúöntő műhelyben. 1522 és 1526 között az isztambuli ágyúöntők 15 darab 1,346 kantár, azaz 72,7 kg súlyú *zarbzent* készítettek. A *zarbzenek* többsége azonban nagyobb volt ezeknél az igen kis ágyúknál. Az isztambuli ágyúöntő műhelyeket a mohácsi csatát megelőző négy esztendőben 625 darab átlag 3 kantár (valójában 2,983 kantár, azaz 161 kg) súlyú kis *zarbzennek* és 355 darab átlag 8 kantár (valójában 8,166 kantár, azaz 440 kg) súlyú nagy *zarbzennek* nevezett löveg hagyta el.¹⁶⁴ 1524 szeptembere és 1525 júniusa között az ágyúöntőbe számos megrongálódott, sérült *zarbzent* szállítottak beolvasztás és újraöntés céljából. Ezek között voltak olyanok, amelyek átlag 5,5 kantárt, azaz 297 kilogrammot, s olyanok, amelyek 4 kantárt, azaz 216 kilogrammot nyomtak.

Ezt a viszonylag könnyen szállítható lövegtypust az Oszmánok nagy számban használták hadjárataik során. Az 1522 és 1525 között öntött *zarbzenek* közül is bizonyára számosat bevetettek a mohácsi csatában. Az elbeszélő kútfők többszáz lövegről szóló tudósításai mögött tehát főként ilyen kisebb mezei lövegtypust kell értenünk.¹⁶⁵ Szelákiki szerint az Oszmánok az 1566. évi hadjáratra 280 nagyobb, ún. sáhi *zarbzent* hoztak magukkal.¹⁶⁶ Abdülkadir Efendi kéziratosa krónikájából tudjuk, hogy az 1596. évi magyarországi hadjárat előkészületei során az isztambuli műhelyekben már 1595 decemberében hozzáálltak 300 nagy *zarbzen* öntéséhez. 1596 márciusában a munkálatokat a nagyvezír is megtekintette, s a kész lövegeket 1596 áprilisában rakodták hajókra és küldték Várnába, hogy onnét tengelyen szállítsák Magyarországra.¹⁶⁷ Ezekhez a nagy *zarbzenek*hez három tüzer tartozott.¹⁶⁸

Úgy látszik a *zarbzen* időnként szolgálhatott az előbb említetteknel jóval nagyobb lövegek jelölésére is. Az isztambuli Hadtörténeti Múzeum épülete körül elhelyezett ágyúk között találunk egy 1592-ben Itáliában öntött, 360 cm hosszú, 31 kantár 30 okka, azaz

¹⁶¹ BOA DBŞM Dosya №. 1. Vesika 13.

¹⁶² BOA MD 7. №. 1214 és MD 7. №. 1215.

¹⁶³ BOA MD 7. №. 1401.

¹⁶⁴ Heywood 1980. 214–215. o.

¹⁶⁵ Gyalókey Jenő abból, hogy a török táborból átszökött magyar rabok szerint a török ágyúkat két, illetve négy ló húzta, arra következtetett, „hogy a törökök csak könnyű, alkalmasint a későbbi 3- és 6-fontosnak megfelelő, ágyút hoztak Mohácsra.” Gyalókey Jenő: A mohácsi csata. In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Budapest, [1926.] 197–198. o.

¹⁶⁶ İpsirli, (ed.): Tarih-i Selânikî. I. 27. o. Megjegyzendő, hogy a krónika fennmaradt kéziratai közül az egyik (Nuruosmaniye Ktp. no. 3132.) csupán 180 darab *zarbzent* említ. Uo. II. 867. o.

¹⁶⁷ AK, Fol. 53a–b, 55b és 57b.

¹⁶⁸ Uzunçarşılı 1984. 52. o. itt azonban Uzunçarşılı keveri a sáhi *zarbzent* a külön lövegtypust képező sáhi ágyúval.

megközelítőleg 1711 kg súlyú, 3 okkás golyót lövő löveget, amelynek kalibere, azaz csőszájnyílásának átmérője 11 cm, s amelyet, mint *zarbzent* vettek leltárba.¹⁶⁹ Ennél valamivel öblösebb az 1684-ben Ausztriában készített, szintén *zarbzenként* nyilvántartott ágyú, amelynek hossza 214 cm, kalibere pedig 15 cm.¹⁷⁰ Mindkettőnél nagyobb az a Hajreddin bin Abdullah szerbölük által 1531-ben öntött Oszmán *zarbzen*, amely felirata szerint 40 kantárt, azaz 2160 kilogrammot nyom és 16 arasz hosszú. A mérések szerint hossza 357 cm, szájnnyílásának átmérője 26 cm.¹⁷¹ Mivel ez utóbb említett néhány példánál a lövegeket nem a korabeli források, hanem a múzeumi szakemberek utólagosan nevezték *zarbzennek*, a magam részéről ezeket csak fenntartással tudom elfogadni, s éppenséggel nem tekintem jellemzőnek. A kortársi elbeszélő és okleveles kútfők ugyanis láthatóan ezeknél jóvalta kisebb ágyúkat hívtak *zarbzennek*.

Kisebb mezei löveg volt az Oszmán forrásokban *kolunburna*, *kolumburna*, *kolunburina*, *kolumburina*, *kolunburuna* stb. névalakban előforduló ágyú. A török elnevezés mögött nem nehéz felfedezni az európai források *culverin*jét. A szó a spanyol forrásokban *culebrina*, a provanszáiban *colobrina*, a franciában *couleuvrine* az olaszban pedig *colubrina* formában volt ismert, de megvolt a görögben is. Eleinte egy kézi lőfegyverfajta, majd utóbb egy ebből kifejlődött könnyű lövegfajta jelölésére szolgált.¹⁷² A löveg neve arra utal, hogy a cső alakja a kígyóhoz hasonlít, azaz a csőszáj felé keskenyedik. Ezért nevezték magyarul csatakígyónak, de gyakoribb a sugárágyú elnevezés.¹⁷³ A XVI–XVII. századi Magyarországon a sugárágyú vagy csatakígyó elnevezés nem kötődött meghatározott kaliberhez, hisz öreg, közepes vagy kisebb sugárágyúkat is említettek forrásaink. Ez utóbbiakról Istvánffy egy helyütt megjegyzi, hogy lúdtojás nagyságú golyókat lőttek, míg a nagyobbakból 3 fontosakat.¹⁷⁴

Hasonló változatosságot mutatnak az Oszmánok által használt *kolunburinák* is. Egriboz várában 1666-ban leltárba vettek három 10 arasz hosszú, 2 okka súlyú és egy 15 arasz hosszú, 5 okka súlyú golyót lövő bronz *kolunburinát* (az inventárban *kolunburna* alakban szerepel). Ugyanitt összeírtak egy *sáhi kolunburnának* nevezett 12 arasz hosszú, 2 okkás golyót lövő ágyút, és egy ugyancsak *sáhi kolunburnának* mondott 12 arasz hosszú, 10 okka súlyú lövedéket lövő bronzlöveget.¹⁷⁵ A Kandia várával szemközt lévő új erősségben 1666 augusztusában nyolc *kolunburinát* találtak az összeírók, amelyek között 9 és 5 okkás golyókat lövő ágyúk is voltak.¹⁷⁶ Ugyanekkor Hanja várában 2, 3, 4, 6, és 7 okkás *kolunburinára* leltek, összesen 25 darabra.¹⁷⁷ A Reszmo várában leltárba vett lövegek között pedig egy darab 11 okkás, és 27 darab 14 okkás *kolunburinára* buk-

¹⁶⁹ Leltári szám: 134.

¹⁷⁰ Leltári szám: 146.

¹⁷¹ Leltári szám: 10.

¹⁷² Kahane – Tietze 1988. 175–176. o.

¹⁷³ Holub 1909. 72. o. Szikszai Fabricius Balázs az általa 1561 és 1576 között használt, majd először halála után, 1590-ben kiadott latin–magyar szójegyzékében a colubrinát taracknak fordítja. Holub József és Melich János: Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből. Budapest, 1906.

¹⁷⁴ Holub 1909. 72. o.

¹⁷⁵ BOA MM №. 3150. p. 125.

¹⁷⁶ BOA MM №. 3150. p. 110.

¹⁷⁷ BOA MM №. 3150. p. 111.

kanhatunk.¹⁷⁸ 1681 szeptemberében Bagdad várában 2, 3 és 5 okkás *kolunburinából* 15 darabot írtak össze. Ebből azonban egy darab *sakalosz*, azaz szakállas (puska) volt, ami arra figyelmeztet, hogy e kis lövegfajtát az Oszmánok a szakállasokkal együtt kezelték.¹⁷⁹

Úgy látszik, egészen könnyű kis lövegfajtát kell érteni az Oszmán *sáhi* ágyúkon. Szótáraink szűkszavúan csak annyit mondanak, hogy egy régi, előltöltő bronzlöveg,¹⁸⁰ vagy régi, hosszú mezei löveg.¹⁸¹ Többet tudhatunk meg az inventáriumokból. Hanja várában 1666 augusztusában 100 és 300 dirhem, illetve 1 okkás *sáhi* ágyúból 26 darabot írtak össze.¹⁸² Ugyanekkor Egriboz várában olyan *sáhi* ágyúkat vettek leltárba, amelyek hossza 11 arasz, a kilőtt golyó súlya pedig 100 dirhem volt.¹⁸³ 1681 szeptemberében Bagdad várában 50, 100, 150, 300 és 500 dirhemes, illetve 1 és 1,5 okkás *sáhi* ágyúból összesen 105 darab ép és 6 darab megrongálódott példányt letek az inventár készítői.¹⁸⁴ Temesvárott 1691 október-novemberében 80, 100 és 200 dirhemes, valamint egy okkás *sáhi* ágyúkat találtak.¹⁸⁵ 1688 januárjában a moreai hadjáratra szeraskerré kinevezett Halil pasának is egy, illetve fél okkás *sáhi* ágyúkat adtak.¹⁸⁶ Voltak azonban ezeknél nagyobb *sáhi* ágyúk is. Erre következtethetünk abból, hogy 1686-ban Kanizsa szükségleteire 300 darab 5 okkás *sáhi* ágyúgolyót szállítottak.¹⁸⁷ Az isztambuli Hadtörténeti Múzeum előtt pedig egy IV. Mehmed szultán idejéből (1648–1687) származó, 11 cm kaliberű, 303 cm hosszú, 3 okkás golyót lövő réz *sáhi* ágyút láthatunk.¹⁸⁸ Ehhez hasonló az a rézből készült *sáhi* ágyú, amely III. Musztafa idejéből (1757–1774) maradt ránk, s amelynek kalibere 11 cm, hossza 281 cm, s amelyhez ugyancsak 3 okka súlyú golyókat használtak.¹⁸⁹ A kiállított darabok között még több 3 és 1 okkás török *sáhi* ágyúra, valamint ugyancsak *sáhinak* nevezett itáliai lövegre bukkanhatunk.¹⁹⁰

Külön kategóriát képeztek a forrásokban *szacsma* *topuként* említett lövegek, amelyek a szó jelentéséből ítélve kartácsot lőttek.¹⁹¹ A Szendrő várában 1687 áprilisában leltárba vett lövegek között számos *szacsma* ágyút találunk. Az inventáriumból legott kitűnik, hogy a legismertebb löveg típusok közül szinte valamennyinek volt ilyen változata. Az inventáriumban a következő *szacsma* löveg fajták szerepelnek: 5 arasz hosszú, 4,5-5 okkás

¹⁷⁸ BOA MM №. 3150. p. 110.

¹⁷⁹ BOA DBŞM CBH №. 18 368. pp. 7., 12–13.

¹⁸⁰ Redhouse, 1045. o.: „...an ancient form of brass muzzle-loading cannon.”

¹⁸¹ *Pakalın* 1983. 304. o. Megjegyzendő, hogy a *sáhi* szó gyakorta szerepel más ágyúnevek jelzőjeként, ekkor azonban – amennyire forrásainkból kivehető – csak arra utal, hogy az adott löveg típuson belül egy nagyobb, szultáni példánnyal van dolgunk, ami azonban nem keverendő össze az alább tárgyalandó, külön löveg típusú képező *sáhi* ágyúval.

¹⁸² BOA MM №. 3150. p. 111.

¹⁸³ BOA MM №. 3150. p. 125.

¹⁸⁴ BOA DBŞM CBH №. 18 368. p. 12–13.

¹⁸⁵ BOA MM №. 177. fol. 61a–b.

¹⁸⁶ BOA MM №. 177. fol. 42a.

¹⁸⁷ BOA MM №. 5448. p. 2.

¹⁸⁸ Leltári száma: 24.

¹⁸⁹ Leltári száma: 35.

¹⁹⁰ Leltári száma: 37., 38., 401., 324., 314. stb.

¹⁹¹ *Saçmak* = to scatter, to sprinkle; *saçma* = 1. verbal of *saçmak* 2. anything scattered or sprinkled. 3. buckshot, small shot (for hunting) stb. Redhouse, 968–969. o.

golyót lövő *szacsma*, 3 arasz hosszú, 3 okkás márvány-golyókat lövő *baljemez szacsma*, 5 arasz hosszú, 5 okkás márvány-golyókat lövő *baljemez szacsma*, 5 arasz hosszú, 7 okkás márvány-golyókat lövő *baljemez szacsma*, 7 arasz hosszú, 7 okkás márvány-golyókat lövő *szacsma*, 11 arasz hosszú, 5-5,5 okkás golyókat lövő *szacsma*, 4 arasz hosszú *szacsma* inek ágyú, és végül 12 arasz hosszú, 11 okkás golyókat lövő *sajka szacsma*.¹⁹²

Már a XV. századi forrásokban is szerepel a *prangi* vagy *pranga*, *pranka* ágyú.¹⁹³ Egyes forráshelyeken azonban nem mint lövegfajta, hanem mint ágyúgolyó fordul elő.¹⁹⁴ Modern szótáraink sajnos nem mondanak semmit sem róla, s a szakirodalom is eléggé bizonytalan. Általában a kisebb lövegek közé sorolják, s a legközelebbi meghatározás is csak annyit tud róla, hogy a szakállasoknál nagyobb, de a badzsalsuskánál kisebb ágyúfajta volt.¹⁹⁵ Valószínű, hogy közelebb állhatott a szakállasokhoz, hisz a martalócok is használták.¹⁹⁶ Ezt látszik megerősíteni az is, hogy az Oszmán flotta hajóin már a XV. században is e lövegfajtából volt a legtöbb.¹⁹⁷

A fentiekben láthattuk, hogy a forrásokban leggyakrabban szereplő Oszmán ágyúk zöme európai eredetű, s hogy az Oszmán ágyúparkban a legnagyobb *baljemez* ágyúktól a csupán néhány dekagrammos golyókat lövő *sáhi* ágyúig mindenféle lövegtípus megtalálható volt. Még pontosabb, s immár statisztikai érvényességű következtetések levonására nyújtanak alkalmat az isztambuli ágyúöntő műhely termeléséről vezetett elszámolások, valamint a fontosabb török végvárok hadfelszereléséről készült összeírások.¹⁹⁸ Az isztambuli szultáni ágyúöntőben a mohácsi csatát megelőző négy esztendőben öntött 1027 löveg 97%-a kisebb és közepes ágyú volt. Ezen belül az átlag 162 kg súlyú kis *zarbzenek* az összes löveg 61%-át, az átlag 432 kg súlyú nagy *zarbzenek* pedig 34,5%-át tették ki.¹⁹⁹ Hasonló eredményekre jutunk, ha az isztambuli ágyúöntő műhelyek XVII. század végi elszámolásait vesszük vizsgálat alá. Az 1685. október 14. és 1686. július 21. között vezetett elszámolás szerint az ismert kaliberű 300 ágyúból 260, azaz a lövegek 86%-a másfél, egy, fél illetve negyed okkás golyót lövő kisebb ágyú volt, s hogy a maradék 40 lövegnek majd a fele (19 darab) is csak 3 okkás lövedéket lőtt ki.²⁰⁰ Az 1687. december 7. és 1689. június 18. között eltelt 560 nap alatt öntött 133 ágyúból pedig 87 darab, tehát a lövegek 74%-a másfél okkás vagy annál kisebb golyót lövő ágyú volt.²⁰¹ Az egyik legjelentősebb török végvár, Belgrád 1536 és 1691 évi inventáriumainak tanulmányozása is alátámasztja ezeket az eredményeket. 1536-ban a várban 230 darab

¹⁹² BOA MM №. 3992. p. 19.

¹⁹³ *Uzunçarşılı* 1984. 49. o.

¹⁹⁴ *Thúry* I. 216. o.; *Kahane – Tietze* 1988. 122. o. №. 122.

¹⁹⁵ *Sertoğlu, Midhat*: Osmanlı Tarih Luğatı. İstanbul, 1986. 281. o.

¹⁹⁶ *Vasić, Milan*: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. 69. o.

¹⁹⁷ *Bostan, İdris*: Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire. Ankara, 1992. 174. o.

¹⁹⁸ Az alább következőket részletesebben kifejtettem egy másik dolgozatomban, lásd az „Oszmán monstrumlövegek...” című tanulmányt kötetünkben.

¹⁹⁹ *Heywood* 1980. 214–216. o.

²⁰⁰ BOA DBŞM TPH №. 18 597. Az elszámolást egy másik defterbe is bemásolták. Lásd: BOA MM 4028. pp. 86–91. Itt azonban a másoló vétett néhány hibát, ami csak az előbbi defterrel való összevetés után válik nyilvánvalóvá.

²⁰¹ BOA MM №. 1361. p. 17.

szakállast és 255 ágyút vettek leltárba, tehát a szakállasok aránya 47% volt. A 255 darab ágyúból 150 darab (59%) kis méretű *prangi* ágyú, 60 darab (23%) kis *zarbzen* volt, azaz az ágyúk 82%-a a kisebb lövegfajták közül került ki.²⁰²

Az előbbieken ismertetett források tükrében aligha tartható tovább az az európai történeti irodalomban uralkodó nézet, miszerint szemben az egyre kisebb és könnyebben mozgatható ágyúkkal rendelkező európai tüzérséggel, az Oszmánok még a XVI–XVII. században is görcsösen ragaszkodtak hajdani ágyúszörnyetegeikhez, s hogy lövegparkjukat ezek a monstrumágyúk uralták. Láthattuk, az Oszmánok által leggyakrabban használt ágyúk zöme európai eredetre vezethető vissza, s hogy lövegparkjukat éppenséggel nem a nagy monstrumlövegek határozták meg, hanem a kis és közepes ágyúk.

A dolgozat elején elmondottak remélhetőleg arról is meggyőzték az olvasót, hogy az Oszmán hadsereg XVII. század végi kudarcait, sorozatos veréseit aligha hozhatjuk kapcsolatba az európai történészek által oly gyakran emlegetett Oszmán elzárkózással, hisz az Oszmán tüzérség korai történetének tanulmányozásakor épp azt figyelhettük meg, hogy az Oszmánok mily gyorsan átvették az ágyúkat európai ellenfeleiktől, s hogy a XV–XVI. században minden idegenkedés nélkül alkalmazták az európai ágyúöntőket és tüzeiket. Ezek az idegen mesterek – akik alkalmazása az európai országokban sem ment éppenséggel kivételszámra – azonban egyre inkább háttérbe szorultak a mesterséget időközben mellettük kitanult Oszmán ágyúöntők és tüzeik mögött, de tanácsadó, irányító szerepüket még sokáig megtartották.

Nem érthetünk egyet Rhoads Murpheyvel sem, aki az Oszmánok XVII. század végi veréseit a hadianyagellátásban bekövetkezett változással, jelesül az európai hadianyagimport elmaradásával magyarázza. Azt állítja, hogy a kudarckok legfőbb oka a hadianyagellátás akadozása volt, mivel a merkantilista gazdaságpolitikának köszönhetően Anglia és Hollandia ekkortól kezdve már nem szállította azokat a hadianyagokat (főként önt és lőport) az Oszmánoknak, amelyekkel korábban a Pápaság minden tilalma és a Habsburgok minden igyekezete ellenére rendszeresen ellátta őket.²⁰³ Ez a nézet a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonít a hadianyagok importjának. Ezzel szemben az eddigi részletvizsgálatokból épp az tűnik ki, hogy az Oszmánok – legalábbis a XVI–XVII. században – a hadianyagellátás területén döntően önellátók voltak.²⁰⁴

A századvégi lemeradásnak véleményem szerint sokkal inkább minőségi, s nem mennyiségi okai vannak. Miként arra már Luiggi Ferdinando Marsigli is rámutatott, ez a minőségi elmaradás mind a tüzeik, mind pedig a lövegpark tekintetében megfigyelhető volt. A század nyolcvanas éveire a tapasztalt, „Kandiát megjárt tüzeik és ágyúkésztők már kihaltak.”²⁰⁵ A nyugati szakembereket pedig egyre nagyobb számban szívták fel az európai államok születő állandó hadseregei.

Az európai kortárs megfigyelők a technológiai lemaradást is észlelték. Marsigli, akinek szerencsétlenségére módja volt belülről is megfigyelni az Oszmán tüzérséget, utalt

²⁰² Šabanović 1964. 283. o.

²⁰³ Murphey 1983. 293. o.

²⁰⁴ Lásd: Parry 1970.; „A török hadsereg löporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban” című tanulmányt kötetünkben és Ágoston 1993.

²⁰⁵ Marsigli 1986. 68. o.

az Oszmán lövegek gyenge minőségére. Szerinte a török ágyúk „gyatra fémekből” készültek és „meglehetősen nyers öntésűek” voltak; „az ok a felhasznált réz természetében rejlik, ez nem oly lágy, mint a főként Magyarországon föllelhető anyag.”²⁰⁶ S bár a török lőportermelő műhelyek elszámolásaiból látható, hogy az Oszmánok által készített lőpor keverési arányai alig térnek el az Európában készült lőporétól,²⁰⁷ az európai megfigyelők mégis számtalan esetben kitérnek előbbi gyenge minőségére. A török ágyútüzérek vezetője, a topcsi basi, Marsiglinak ezt azzal magyarázta, hogy a török lőporkészítők „járatlanok a szerfelett zsíros, nagyrészt Moreából származó salétrom tisztításában.”²⁰⁸ E kérdések részletes kifejtése azonban már egy másik tanulmány feladata.

²⁰⁶ Marsigli 1986. 68. o.

²⁰⁷ Lásd „A török hadsereg lőporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban” című tanulmányt kötetünkben.

²⁰⁸ Marsigli 1986. 74. o.

Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az Oszmán tüzérség fejlődésének útjai?

Európában az ágyúk a XIV. század első évtizedeiben jelentek meg, de ezek a kezdetleges és meglehetősen kicsiny, gyakran alig több mint 9-14 kg súlyú löfegyverek jelentéktelen pusztító hatásuk miatt még nem szóltak bele sem a csaták, sem pedig a városostromok sorsába.¹ A század harmadik negyedében a kovácsoltvas rudakból összeállított és abroncsokkal megerősített lövegek feltűnésével a tüzérség történetében jelentős előrelépés történt. Az új technológiának köszönhetően az 1380-as évektől kezdve sorra készültek az egyre nagyobb, kiemelhető porkamrával ellátott, hátultöltős lövegek. Ezek voltak az első ágyúk, amelyek már érezhető hatással voltak a korabeli hadművészetre.² E lövegek legnagyobb hátránya a korabeli technológia tökéletlenségéből következett: a kovácsok ugyanis csak úgy tudták elkészíteni őket, ha belsejüket kitöltötték, következképpen az elkészült ágyú mindkét végén nyitott maradt. A löveg végének tökéletes lezárását, így a gázok elszökését is csak a XIX. században tudták megoldani.³

A kovácsoltvas ágyúkkal közel egy időben jelentek meg a bronzból öntött lövegek is. Bár a technológia alapelemeit a harangöntésnek köszönhetően Európában már a VIII. század óta ismerték,⁴ ezek ágyúöntésre való alkalmazása nem ment minden nehézség nélkül.⁵ A XV. században a bronzból öntött ágyúk vitathatatlan előnyeinek köszönhetően már keresettebbé váltak: kevésbé rozsdásodtak, s elöltöltősek lévén, sikerült kiküszöbölni a hátultöltős lövegek hátrányait, így erősebbek és biztonságosabbak lettek. A bronz viszonylagos drágasága miatt azonban kovácsoltvas ágyúkat továbbra is készítettek mindaddig, amíg a munkaerő olcsósága ezt kifizetődővé tette.

A XV. század első felében az ágyúk méretei egész Európában tovább növekedtek, s megszülettek az első ágyúszörnyetek. Európa egyik legismertebb monstrumlövege a skótok szimbólumává vált és jelenleg Edinburghban őrzött Mons Meg, amelyet Jó Fülöp burgundiai herceg megrendelésére 1449-ben készített Jehan Cambier, és amely 1457-ben került Skóciába.⁶ A 25 darab 6-7 cm széles s 2,5 cm vastag kovácsoltvas rúd-ból összeállított és abroncsokkal megerősített löveg hossza 404 cm, súlya pedig 60,4 mázsa.⁷ Talán még a Mons Megnél is nagyobb hírnévre tett szert a genti Dulle Griet, a legnagyobb fennmaradt kovácsoltvas löveg: a XV. század derekán, 32 darab, egyenként

¹ *Singer, Charles et al* (eds.): *A History of Technology II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages c. 700 B. C. to c. A. D. 1500.* Oxford, 1957. 726–727. o.; *Cipolla* 1965. 21–22. o.

² *Guilmartin* 1974. 157. o.

³ *Cipolla* 1965. 24. o., 1. jegyzet.

⁴ *Singer* 1. jegyzetben hivatkozott munkája, 64. o.

⁵ *Singer, Charles et al* (eds.): *A History of Technology III. From the Renaissance to the Industrial Revolution c. 1500 – c. 1750.* Oxford, 1957. 364–365. o.

⁶ *Gaier, C.*: *The Origin of Mons Meg.* *Journal of the Arms and Armour Society*, 5. (1967.) 12. sz. 425–431. o.

⁷ *Smith-Brown* 1989. 1–22 o., különösen: 11–13. o.

6 cm széles és 2,5 cm vastag kovácsoltvas rúdból készült, 8-9 cm széles abroncsokkal összeerősített ágyú hossza 501 cm. 164 mázsát nyomott és a kilőtt lövedék súlya 340 kg lehetett.⁸ Az ilyen és ehhez hasonló ágyúszörnyetek eléggé ismertek voltak a XV. századi Európában, bár nagy részüket csupán egyszer-kétszer használták. A súlyos golyók túlonatlag nagy portöltetet kívántak, s a robbanáskor fellépő feszítőerőnek a lövegfal csak ritkán tudott ellenállni. A monstrumlövegek története egyben a katasztrófák története is. Az ágyúk már az első lövéseknél szétrepedtek, s a szétvetett vasdarabok gyakorta oltották ki a tüzek életét. A felmelegedett lövegek lehűtése és újratöltése gyakorta hosszú órákat vett igénybe. Roppant súlyuk miatt szállításuk lassú és nehézkes volt, így egy esetleges vesztes csatából menekítésük szinte lehetetlenné vált. A mezei csatákban jóserivel csak pszichológiai hatásuk volt, de még ezt sem lehetett garantálni. Mindezen hátrányok arra serkentették a kovácsokat és ágyúöntőket, hogy könnyebben mozgatható, kisebb lövegeket készítsenek. Az ágyúszörnyetek így már igen korán az erődök falaira kerültek, merő látványossággá fokozódtak le, s jobb esetben is csak egy-egy díszlövésre használták őket. A XV. század folyamán előbb Franciaországban, majd Európa egyéb területein is megjelentek az egyre kisebb ágyúk, amelyek már lépést tudtak tartani a vonuló sereggel, s amelyek jóval biztonságosabbak és hatásosabbak voltak, mint túlméretezett társaik.⁹

Az Oszmánok meglehetősen hamar, már a XIV. század második felében, végén megismerkedtek az új fegyverrel.¹⁰ A török tüzéség fejlődése a XV. században az európaiéhoz hasonló utat járt be. A század derekára az Oszmán Birodalomban is megszülettek a monstrumlövegek. Ezek között a legismertebb az az ágyúszörnyeteg, amelyet Konstantinápoly 1453. évi ostroma előtt öntött egy bizonyos Orbán vagy Urbán mester, akit a legtöbb forrás magyar származásúnak mond.¹¹ Ismert, hogy Orbán először a bizánci császárnak ajánlott fel szakértelmét, s csak akkor állt II. Mehmed szolgálatába, miután a császár kialkudott fizetségét nem akarta megadni. A kérdéssel foglalkozó szerzők általában csak ezt az egy okot szokták említeni,¹² s hajlamosak megfeledkezni arról, hogy a császár sem megfelelő számú segédmunkaerőt, sem pedig a szükséges nyersanyagokat nem tudta biztosítani Orbánnak a munkákhoz.¹³ Miután a szultán mindezeket rendelkezésére bocsátotta, s a kért fizetségnek négyszeresét ajánlotta, Orbán három hónap alatt elkészített egy nagyobb löveget, amelyet a szultán a Boszporuszt őrző erődbe,

⁸ *Smith-Brown* 1989. 23–38. o., különösen: 32–34. o.

⁹ *Cipolla* 1965. 27–28. o.

¹⁰ Török történészek szerint az Oszmánok 1386-ban a karamánok ellen már használtak egy 1364-ben öntött ágyút. 1389-ből pedig már ismerjük a rigómezei csatában szolgált tüzer nevét is. Lásd: *Danişmed: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* I. İstanbul, é. n. 73. o., illetve *Uzunçarşılı: Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları* II. Cebeci, Topçu, Top Arabacı, Lağuncı Ocakları ve Kapukulu Süvarileri. Ankara, 1984. 35. o. Az európai oszmánisztika azonban ezeket az adatokat kételkedéssel fogadta, s sokáig úgy vélte, hogy az Oszmánok 1400 előtt nem ismerték a tüzfegyvereket. Lásd: *Witte* 1956. 142. o. és *Parry: Barud*, 1061. Az újabb kutatások azonban bizonyították, hogy az Oszmánok már a századforduló előtt használtak tüzfegyvereket. lásd: *Pertović, Djurdji: Fire-arms in the Balkans on the Eve and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. In: *Parry – Yapp* 1975. 175. o.

¹¹ Mások szerint esetleg román (vlach) származású volt. Lásd: *Pears, Edwin: The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*. London, 1903. 132. o.

¹² Lásd: *Cipolla* 1965. 94. o.

¹³ *Runciman* 1968. 78. o.

a Rumeli Hiszárba helyezett, s amely hamarosan el is süllyesztett egy velencei hajót. A sikeren felbuzdulva a szultán az előbbi lövegnél kétszer nagyobb ágyú elkészítésére adott parancsot. Az ágyú Edirnében (Drinápoly) 1453 januárjára készült el. A monstrumlöveg csövének hossza 40 arasz, tehát megközelítőleg 9 méter 15 cm volt. A cső falvastagságát egy araszra, kerületét elől, ahol a lövedéket helyezték bele, 12 araszra, hátul pedig, ahol a lőport töltötték be, 4 araszra becsülték. Az ágyúból kilőtt lövedékek súlya állítólag 544 kg körül lehetett.¹⁴ Dukász bizánci krónikás szerint a monstrumlöveg szállításához 30 szekérre és 60 ökörre volt szükség, s mindkét oldalon 200-200 ember segédkezett a vontatásban és a szállítmány egyensúlyban tartásában.¹⁵

Ez a monstrumágyú Carlo M. Cipollát olyannyira lenyűgözte, hogy egy tetszetős – de amint majd látni fogjuk, aligha tartható – elmélet legfőbb érveként használta fel. Úgy vélte, hogy amíg Európában a XV. század derekától fogva egyre kisebb lövegek gyártására törekedtek, az Oszmánok a későbbi századokban is a XV. századi monstrumlövegekhez hasonló nagy ágyúkat készítettek, azaz az Oszmán tűzérség tipológiai tekintetben már a XV. században elérte fejlődésének csúcát, s a későbbiekben nem volt már képes lépést tartani az európai tűzérség tipológiai sokszínűségével és minőségi fejlődésével. Szerinte az európai és az Oszmán tűzérség fejlődésének útjai 1453 táján váltak el.¹⁶

Jóllehet Cipolla hipotézisével Stephen Christensen vitába szállt, de a török levéltári források ismeretének hiányában nem tudott kellő számú bizonyítékot felhozni Cipolla érvelése ellen, s Guilmartin munkájára támaszkodva csupán arra mutathatott rá, hogy az Oszmánok a legkisebbtől a legnagyobbig mindenfajta ágyút öntöttek. Christensen maga nem foglalt egyértelműen állást a kérdésben, szerinte a monstrumlövegek készítésének hagyománya az Oszmán ágyúöntők között a XV. század után is élhetett.¹⁷

Cipolla elméletét legutóbb Geoffrey Parker újította fel. Úgy vélte, hogy az európai hadügyi forradalom Oszmán Birodalmon belüli tökéletlen alkalmazásának egyik bizonyítéka épp az, hogy amíg az európai országok lövegeik mobilitásának és számának növelésére koncentráltak, addig az Oszmánok továbbra is ágyúszörnyetegeket készítettek. Szerinte az Oszmánok nem tudták leküzdeni a tömegtermeléssel és felhalmozással együtt járó nehézségeket. Könnyebbnek tűnhetett néhány, döntő lövés leadására képes monstrumlöveget készíteni, mint kisebb, gyorstüzelésű ágyúk tömegeit előteremteni.¹⁸ Szimptomatikus, hogy ezzel a véleménnyel, hogy ti. az Oszmánok a monstrumlövegeket preferálták a kisebb mezei ágyúkkal szemben, Parker legélesebb kritikussai is egyetértettek és csupán azt kifogásolták, hogy nem kereste az okokat az Oszmánok magatartására.¹⁹

¹⁴ Runciman 1968. 78. o.

¹⁵ Doukas 1975. 207. o.

¹⁶ Cipolla 1965. 95–99. o. Részletesen ismerteti: Christensen 1987. 234–238. o.

¹⁷ Christensen 1987. 238–239. o.

¹⁸ Parker 1988. 126. o.: „...there were three important respects in which the military revolution was imperfectly practised by Europe's most dangerous neighbour. First, and best-known, was the Ottoman's decision to build their artillery big, whereas the Western powers concentrated on increasing the mobility and numbers of their guns. In part this may have been because the Ottoman Empire (not unlike the 'socialist' countries of eastern Europe today) experienced difficulty in mass-producing and stock-piling manufactured items in order to build up a surplus. It may have seemed easier to produce a handful of big guns which delivered a few decisive shots than a multitude of quick-firing small ones. But, whatever the reason, it proved to be a mistake.”

¹⁹ Hall – DeVries 1990. 505–506. o.

A fenti vélemények legebevezetőbb pontja, hogy a szerzők megállapításait igen kiszámú, önkényesen kiragadott adatra, s főként a kortárs európai tisztek megfigyeléseire alapozták. Bár az Oszmán monstrumlövegekre vonatkozó adatokat még tovább lehetne szaporítani, ennek semmi értelme, hisz azok épp esetlegességük miatt nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel az Oszmán hadsereg ágyúparkjára vonatkozóan általános érvényű következtetéseket vonjunk le. Ezért az alábbiakban először az Oszmánok rendelkezésére álló nyersanyagbázist és hadiipari kapacitást tekintem át, s arra keresem a választ, hogy mennyiben indokolják vagy cáfolják eredményeim Parker állítását. Ezt követően az Oszmánok által használt fontosabb ágyúfajtákat veszem sorra, kimutatva, hogy zömük európai eredetű, kaliber tekintetében is igen változatosak, s hogy többségüknek éppenséggel a kis és közepes európai lövegek szolgáltak mintául. Ezt követően néhány olyan forrást mutatok be, amelyek a bennük szereplő adatok viszonylag nagy számának köszönhetően alkalmasnak látszanak arra, hogy segítségükkel az Oszmán lövegpark megoszlására vonatkozóan az eddigieknél szilárdabb és megbízhatóbb következtetéseket vonjunk le.

Az Oszmán hadsereg lövegparkjának tanulmányozásához a legmegbízhatóbb forrásokat az ágyúöntő műhelyek termeléséről vezetett elszámolások és a legfontosabb végvárak inventáriumai szolgáltatják. Az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely, a Topháne-i amire egyik legkorábbi elszámolása 1528-ból maradt fenn, és az 1522–1526 közötti munkákról számol be.²⁰ Az említett öt esztendő alatt több, mint 571 tonna rezet, önt és hulladék bronzot szállítottak a Tophánéba, ahol 1027 különböző kaliberű löveget és néhány – ismeretlen számú – ostromágyút öntöttek belőlük. Az ágyúk összsúlya meghaladta a 468 tonnát. Legtöbbet, 625 darabot, a kis zarbzenekből (*zarbzen-i küçek*) öntöttek; ezek átlagos súlya majd 3 kantár azaz 162 kg volt. Nagy zarbzenekből (*zarbzen-i bozorg*), amelyek valamivel többet nyomtak, mint 8 kantár, azaz 432 kilogrammot, összesen 355 darab készült. Emellett öntöttek még 15 darab igen kicsi, mindössze 72,7 kilogrammos zarbzent (*zarbzen-i küçek-i hassa*) is. Az átlag 42 mázsás badzsalsuskából mindössze 32 darab hagyta el a Tophánét. Az előbb említett és minden bizonnyal nagyobb ostromágyúk számát a defter sajnos nem őrizte meg számunkra, de azt tudjuk, hogy ezek összsúlya 700 kantár, azaz 37,8 tonna volt, ami az összes löveg súlynak mindössze 8%-a. 1527 májusától 1528 márciusáig valamivel több, mint 62 tonna rezet, önt és bronzot használtak fel, és ekkor 148 darab nagy zarbzent öntöttek, amelyek átlagos súlya most is 8 kantár, azaz 432 kg volt. Az elszámolás nem szól ennél nagyobb lövegekről.²¹

²⁰ BOA MM №. 7668. A forrást először használta és ismertette *İşksal, Tiurgur*: Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde Bulunan Bir Kayıt Defteri. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 3. (1967.) 61–63. o. Részletesen feldolgozta: Heywood 1980.

²¹ Heywood 1980. 214–216. o. A török mértékegységek átszámításánál a 3,072 grammos tabrizi dirhemem tekintetem alapegységnek az általában elfogadott 3,27 grammos rúmi dirhem helyett. Így 1 okka = 400 dirhem = 1,2288 kg; 1 isztambuli kantár = 44 okka = 54 kg. A számítással kapcsolatos érveimet lásd a „Török lőportermelés Budán a XVI. században” című tanulmányban, jelen kötetben, a 18. sz. jegyzetben. Megemlítendő, hogy bár a központi kormányzati hivatalok elszámolásaiban általában a 44 okkás isztambuli kantárral számoltak, a banalukai öntőműhelyekben a XVII. század végén 50 okkás kantárt használtak, s a forrás kifejezetten azt állítja, hogy a karhánékban használatos kantár 50 okkás: *'karhane kantarı elli vukıyye olub'*. MM №. 683. 14.

A kimutatás adatait most már százalékban kifejezve a következő eredményt kapjuk: a szám szerint ismert 1027 ágyú 97%-a a kisebb és közepes lövegfajták közül került ki. Ezen belül az átlag 162 kg súlyú kis zarbzenek az összes lövegnek 61%-át, az átlag 432 kg súlyú nagy zarbzenek pedig 34,5%-át tették ki.²² Az átlag 72,5 kg-os, igen kicsi zarbzenek mindössze 1,5%-át alkották az újonnan öntött ágyúknak. Megjegyzendő, hogy az Oszmánok időnként még ennél kisebb zarbzeneket is öntöttek. Az ágyútüzérek fejének, a topcsu basinak 1568. április 7-én küldött parancsból tudjuk, hogy a jemeni hadjárat fővezérévé kinevezett damaszkuszi beglerbég, Lala Musztafa²³ 30 olyan zarbzent kért, amelyek 50 dirhemes (15,4 gramm) golyókat lőttek, hosszuk 7 arasz, súlyuk pedig egy kantár, azaz 54 kg volt, s amelyekből egy lóra kettőt tettek.²⁴ Figyelemre méltó, hogy az átlag 42 mászás badzsalsuskák az összes lövegnek csupán 3%-át tették ki.²⁵

Hasonló tanulságokkal szolgál az isztambuli ágyúöntő műhely 1685. október 14. és 1686. július 21. között vezetett elszámolása is.²⁶ Eszerint a jelzett időszakban az újonnan öntött, a flottától kapott, illetve az ágyúöntő műhely raktáraiban őrzött lövegek száma 416 volt. Az elszámolás 300 löveg esetében a kilőtt golyó súlyát is feltüntette, így lehetőséget ad az ágyúk kaliber szerinti megoszlásának vizsgálatára. Az adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze.²⁷

okka	14	11	9	7	5	3	1,5	1	0,5	0,25
db	1	1	4	4	11	19	43	94	75	48

²² A Habsburg seregekben a lövegsúly tekintetében a nagy zarbzenekhez talán a falkonetek hasonlíthatók, amelyek becsült súlya 300 kg körül volt. E lövegtípust Michael Miethen „Feld-Artilleri Stueck-Hauptmann” XVII. századi műve szerint „a harcmezőre kis öble miatt ritkán vagy soha nem viszik. Legjobban az erődökben, a tornyokon és más magaslatokon szolgál, hogy az egyes emberekre lőjenek vele.” *Domokos György*: Várepítészeti és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 33. (1986.) 1. sz. 78–79. és 81. o.

²³ Vö.: Danişmend II. 373–374. o.

²⁴ BOA MD 7/1214. és 7/1215. Az egyiptomi beglerbégnek 1568. május 10-én küldött rendeletből tudjuk, hogy az elkészült lövegek végül csak 6 arasz hosszúak voltak: BOA MD 7/1401.

²⁵ A badzsalsuka az olasz és spanyol forrásokban basilisco néven ismert löveg Oszmán–török megfelelője (*Kahane – Tietze* 1988. 99–100. o.), s forrásainkban számos névalakban (badzsalsuka, badzsiliska, badaluska, badoluska, bedoluska stb.) az egyik legtöbbet szereplő ágyúfajta. (*Ágoston* 1985. 174. o.) A basiliscokat *Vanuccio Biringuccio* nagy és hosszú ágyúknak mondta (The Pirotechnia. Ford.: *Smith, Cyril S. and Gnudi, Martha T.* New York, 1943. 225. o.), de török levéltári forrásaink 9–10 arasz hosszú, 18 okkás kőgolyókat vető badzsalsuskákat is említene. (BOA MM №. 3150. 125.) Így Hammer nem tévedett, amikor a vetőágyúk kategóriájába tartozó közepes hosszúságú Haubitczokhoz hasonlította őket. (*Hammer, Joseph von*: Geschichte des osmanischen Reiches X. Pest, 1835. 341. o.) Ismerünk azonban olyan badzsalsuskákat is, amelyek hossza 18–20 arasz volt, s szintén 18 okkás kőgolyókat lőttek. (BOA MM №. 3150. 125.) Más forrásaink pedig olyan badzsalsuskákat említene, amelyekhez 11, 14, 16, 18 sőt 44 okkás golyókat használtak, azaz kaliber tekintetében a szintén nagy változatosságot mutató negyedes, feles, háromnegyedes, egész és kettős karthauonokkal mutatnak rokonságot. (*Ágoston* 1985. 174. o.) A badzsalsuskák egyes darabjai azonban a kettős karthauonoknál is nagyobbak lehettek. Ilyen volt az a megrongálódott badzsalsuka is, amelyet az 1520-as évek első felében beolvasztás és újraöntés céljából vittek az isztambuli ágyúöntőbe, s amely 210 kantárt, azaz 113,4 mázsát nyomott. (*Heywood* 1980. 214. o.)

²⁶ DBŞM TPH №. 18 597.

²⁷ DBŞM TPH №. 18 597. 7. és 14–15.

Jól látható, hogy az ismert kaliberű 300 ágyúból 260, azaz a lövegek 86%-a másfél, egy, fél, illetve negyed okkás golyót vető kisebb ágyú volt, s hogy a maradék 40 lövegnek majd a fele (19 darab) is csak 3 okkás lövedéket lőtt ki.

Az Oszmán lövegpark összetételére vonatkozóan további becses információk nyerhetők az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely egy későbbi, töredékesen fennmaradt inventáriumából, amely az 1687. december 7. és 1689. június 18. között eltelt 560 nap alatt öntött 133 ágyút fajtaik szerint vette nyilvántartásba.²⁸ Mivel a forrás nemcsak a különböző kaliberű ágyúk számát adja meg, de feltünteti az egyes lövegek súlyát is, lehetőség nyílik az egyes ágyúfajták súlyának meghatározására is. Eszerint a lövegek megoszlása a következő volt:²⁹

a golyó súlya/okka	11	9	7	5	3	1,5	1	0,5	szacsma
a löveg súlya/kantár	56	47	37	33	23	9,5	9	6	0,66
a löveg száma/darab	3	6	5	6	10	40	40	1	6

A 117 ágyúból 87 darab, tehát a lövegek 74%-a másfél okkás vagy annál kisebb golyót vető kisebb ágyú volt. A 40 darab (34%) másfél okkás ágyú egyenként 9,5 kantárt, azaz 512 kg-t nyomott. Az ugyancsak 40 darab (34%) egy okkás lövegek súlya pedig 9 kantár, azaz 486 kg volt. Az egyetlen félokkás ágyú 54 kilogrammot, a hat szacsma ágyú pedig mindössze 35,5 kilogrammot tett ki.³⁰

Hasonló képet mutat az egyik legjelentősebb török végvár, Belgrád inventáriumainak vizsgálata is. 1536-ban a várban összesen 485 ágyút és szakállast írtak össze. Ezekből 230 darab (47%) szakállas, 150 darab (31%) pedig kis méretű, pranginak nevezett löveg volt.³¹ Tehát a fegyverek 78%-a szakállas illetve kifejezetten kis méretű ágyú volt. Ha a szakállasokat nem számítjuk, a következő eredményt kapjuk: a 255 darab ágyúból 150 darab (59%) kis méretű prangi-ágyú; 60 darab (23%) kis zarbzen volt, azaz az ágyúk 82%-a a kisebb lövegfajták közül került ki.³² Mivel Belgrád a Magyarország és Ausztria elleni hadjáratok legnagyobb hadiszertár lerakata volt, itt nemcsak a várvédelemhez szükséges lövegek kaptak helyet, de a hadjáratok és várostromok alkalmával használandó ágyúk is. Így a fenti adatok a török lövegpark egészét is reprezentálják.

²⁸ BOA MM №. 1361. 17.

²⁹ Uo. Az összeírás a táblázatba foglalt 117 lövegnek kívül tartalmaz még 8 darab egyenként 22 kantár (1188 kg) súlyú nagy mozsárágyút és a 8 darab 12 kantár (648 kg) súlyú kis mozsarat is. Ezeket azonban mindig meg kell különböztetnünk az ágyúktól.

³⁰ Megjegyzendő, hogy az ágyúk csakúgy mint Európában az Oszmán Birodalomban is egyediek, így a kaliber és a lövegsúly között az arányi lövegről lövegre változhatott. Az 1693 tavaszán–nyarán öntött 11 okkás ágyúk pl. 46 kantárt, a 9 okkásak 38 kantárt, a 7 okkásak pedig 37 kantárt nyomtak, azaz jelentősen kisebbek voltak, mint néhány évvel korábban öntött társaik. Lásd: BOA MM №. 1361. 18.

³¹ A prangi az egyik legkisebb török ágyúfajta neve, amelyet az európai források a falkonettel azonosítanak. Az elnevezést az Oszmánok a mediterrán nyelvekből kölcsönözték. Vö.: *Kahane – Tietze* 1988. 122–123. o. – A prangi másutt is az egyik legnagyobb számban megtalálható lövegtípus. Agriboz várában az 1571. évi mustra alkalmával 24 löveget találtak, amelyekből 10 prangi, 8 pedig zarbzen volt. Vö.: *Uzunçarşılı* 1983. 83. o.

³² *Šabanović* 1964. 283. o.

Némi összehasonlításra is módot ad Belgrád várának 1691. szeptember 24-én felvett inventáriuma.³³ Ismert, hogy Musztafa nagyvezér csapatai 1690. október 8-án a három löporraktár és tüzérségi műhely felrobbanása után foglalták vissza a várat.³⁴ Így a leltár majd egy évvel a visszafoglalás után készült. Bár az elbeszélő kútfők alapján a szakirodalom úgy tartja, hogy az Oszmánok a várban 300 kis és nagy löveget találtak,³⁵ az inventárium már csupán 102 ágyút és 28 mozsárágyút tartalmaz. A különbség részint az időközben bekövetkezett esetleges változások számlájára is írható, de az is lehet, hogy az elbeszélő kútfők a szakállasokat is számba vették. Leltárunknak külön értéke, hogy készítője 95 ágyú esetében megkülönböztette az Oszmán (osmani) és a gyaúr (kafiri) lövegeket, és feltüntette azt is, hogy az ágyúk hány okkás golyókat lőttek, így segítségével némi betekintést nyerhetünk a felek lövegparkjának összetételébe. Az alábbi táblázat az ismert kaliberű 95 löveg megoszlását mutatja:³⁶

okka	18	16	11	9	7	5	3	1,5	1	0,25
db/Oszmán	1	1	2	1	1	2	4	7	12	19
db/gyaúr	1	1	26	1	1	6	4	5	–	–

Táblázatunkból az tűnik ki, hogy az ismert kaliberű 50 Oszmán ágyúból 37 darab, azaz a lövegek 75%-a másfél, egy, illetve negyed okkás golyót vető kisebb ágyú volt. Ezzel szemben a 45 keresztény ágyúból mindössze 5 darab, azaz a lövegeknek csupán 11%-a tartozott ugyanebbe a kategóriába. Az Oszmán ágyúk között 8 darab (16%) volt olyan, amely 5 okkás vagy annál nagyobb golyót lőtt ki, ugyanakkor a keresztény lövegek 80%-a ezekből a nagyobb ágyúkból került ki.

A fentiekben ismertetett források tükrében aligha tartható tovább az az európai történeti irodalomban uralkodó nézet, miszerint szemben az egyre kisebb és könnyebben mozgatható ágyúkkal rendelkező európai tüzérséggel, az Oszmánok még a XVI–XVII. században is görcsösen ragaszkodtak hajdani ágyúszörnyetegeikhez, s hogy lövegparkjukat ezek a monstrumágyúk uralták. A bemutatott adatok remélhetően egzakt módon bizonyították, hogy e véleményeket, mégha oly tekintélyek sorakoztak is fel mögötte mint Cipolla vagy Parker, a levéltári források nem támasztják alá; kitűnt, hogy az Oszmánok rendelkeztek mindazon lövegfajtákkal, amelyekkel keresztény ellenfelek, s hogy lövegparkjukban éppenséggel a kisebb és közepes ágyúk voltak túlsúlyban. Az isztambuli ágyúöntő műhely elszámolásainak és az Oszmán végvárak inventáriumainak módszeres vizsgálata a fentiekben bemutatott adatokat bizonyára módosítani fogja, de ezek a módosítások az alapkövetkeztetés helyességét aligha fogják befolyásolni.

³³ BOA MM №. 15836.

³⁴ Az eseményekre lásd: *Bubics Zs.: Hivatalos jelentés Belgrád 1690-iki elvesztéséről: Történelmi Tár*, 1888. 743–753. o. Vö.: *Szakály Ferenc*: 1986b. 93. o.

³⁵ *Uzunçarşılı* 1983. 527. o.

³⁶ BOA MM №. 15836. 1.

HÓDÍTÁS ÉS HADSEREGELLÁTÁS

A Nándorfehérvárhoz vezető út: Magyarország, a balkáni Oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem

1453. május 29-én az Oszmánok alig 21 éves uralkodója, II. Mehmed (1451–1481) elfoglalta Konstantinápolyt, a Bizánci Birodalom fővárosát, a „városok városát.” Az ifjú uralkodó felvette a Hódító melléknevet és a várost hamarosan birodalma fővárosává tette, szimbolikusan is kifejezve politikai ambícióit: ő a bizánci császárok örököse, aki igényt formál azok hajdani világuralmára. Európa alig ébredt fel a döbbenetből, amikor Mehmed szultán félelmetes serege 1456-ban Magyarország, a térség egyetlen számottevő hatalma, az Oszmánok régi balkáni riválisa ellen indult. III. Callixtus pápa (1455–1458) keresztes háborút hirdetett és június 29-én bullájában elrendelte, hogy a keresztények minden templomban imádkozzanak, délben háromszor kongassák meg a harangokat, így buzdítsák mindazokat, akik a hódítók ellen küzdenek. A pápa felhívása szokatlanul nagy visszhangra talált. 1456 nyarán minden eddiginél nagyobb – főként csehekből és németekből álló – keresztes had gyülekezett Bécs környékén. A keresztesek azonban soha nem találkoztak a Hódító seregével. Azokat Hunyadi János, Magyarország főkapitánya és a hetven éves itáliai ferences szerzetes, Kapisztrán János (Giovanni da Capestrano), valamint az általuk toborzott zsoldosok és a környék felkelt kersztesei, „parasztok, kézművesek, szegény emberek” állították meg Nándorfehérvár falainál 1456 júliusában. A Konstantinápolyt meghódító szultánra az utolsó összecsapás napján, július 22-én Hunyadiék súlyos vereséget mértek. A pápa augusztus 6-án, az Úr Színeváltozásának (*Transfiguratio domini*) napján értesült a győzelemről és legott elrendelte, hogy e napot az egész kereszténység ünnepként tisztelje. Az Oszmánok 1521-ig nem próbálkoztak a vár meghódításával. Akkor azonban I. Szulejmán szultán (1520–1566), II. Mehmed szultán méltó utóda elfoglalta Magyarország déli kapuját, s nem sokkal később uralma alá hajtotta az ország középső területeit, megteremtve ezzel a másfélszáz éves magyarországi Oszmán uralom alapjait.

De kik is voltak a hódítók? Minek köszönhette roppant sikereit és félelmetes erejét ez az új hatalom, amelyről száz évvel korábban, a magyar királyi udvarban még alig lehetett hallani? Mikor ismerte fel Magyarország a délről leselkedő veszélyt és hogyan szervezte meg az ország védelmét? És végül, milyen szerepe volt az Oszmán-ellenes harcokban Hunyadi Jánosnak, és a nándorfehérvári győzelemnek? Az alábbi tanulmány ezekre a kérdésekre kíván válaszolni a fenti sorrendben. Az első rész az Oszmánok felemelkedését és sikereinek okait, valamint hadseregét vizsgálja. A második rész Magyarország védelmi politikáját tekinti át Zsigmond király idején, aki először ismerte fel a veszélyt és szervezte meg azt a magyar védelmi rendszert, amely az 1520-as évekig eredményesen tartóztatta fel az Oszmánokat. A harmadik rész Hunyadi János Oszmán-ellenes harcaival és az 1456. évi ostrommal foglalkozik.

Az a félelmetes erő, amely a XIV. század derekán jelent meg először a Balkán félszigeten, és amellyel a magyar seregek először 1375-ben ütköztek meg, a XIII. század végén kezdett állammá formálódni Anatólia nyugati végein. Bár az európaiak az új hódítókat törököknek, uralkodójukat „Nagy Töröknek,” országukat pedig Törökországnak vagy Török Birodadalomnak nevezték, a felemelkedő új hatalom vezetői az új államot annak első uralkodója, Oszmán bég (1299–1324) után, Oszmán országának (*Osman eli*), a későbbiekben pedig az Oszmán Ház országának, birodalmának (*devlet-i âl-i Osman*) magukat pedig Oszmánoknak (*Osmanlılar*), azaz Oszmán bég (a későbbiekben az Oszmán Ház) követőinek hívták. Ugyancsak gyakorta nevezték magukat *Ruminak*, azaz „rómaiaknak” arra utalva, hogy a Bizánci Birodalom, azaz a Kelet-Római Birodalom utódjának tekintették magukat. A vezető elit önazonosság tudata az Oszmán-ház hatalmának megszilárdulásától az ifjútörök forradalomig az Oszmán-dinasztiához és sohasem a török etnikumhoz kötődött. Ez az elit éppenséggel lenézte a „törököket,” hisz az ő szóhasználatában a „török” a „tudatlan (anatóliai) parasztot” jelentette, akit társadalmilag és kulturálisan is óriási távolságok választottak el a birodalom felső társadalmi rétegétől. Ezt a kialakulásától kezdve soknyelvű, számtalan etnikumot, vallást és kultúrát magába olvasztó államalakulatot – és kivált a kora újkori kozmopolita világ-birodalmat – nemcsak helytelen azonosítani a törökséggel, de azt egy jellemzően európai eredetű etnolingvisztikai fogalommal töröknek minősíteni politikailag sem helyes; olyan mintha valaki a hasonlóan soknemzetiségű Habsburg Birodalmat nevezné „Német Birodalomnak.”

Oszmán bég oguz–török őseit a Dzsingizida mongolok üzték el közép-ázsiai lakhelyükről. Az elűzöttek a Római Szeldzsuk Birodalom nyugati végein, Szöjüt (Söğüt) környékén, az öszezsugorodott Bizánc szomszédságában kaptak új területeket Kis-Ázsia akkori urától, a Szeldzsuk szultántól. Oszmán bég viszonylagos jelentéktelenségének és gyöngeségének köszönhetette felemelkedését. A bizánci császárok Oszmán bégben kezdetben nem veszélyes és megsemmisítendő ellenfelet, hanem inkább olyan szövetségest láttak, akit felhasználhattak a nála ekkor még jóval erősebb szomszédos török fejedelmekkel szemben, nagyban hozzájárulva ezzel persze Oszmán bég, illetve a róla Oszmán országának elnevezett kezdetleges államalakulat megerősödéséhez.

A korai sikerekben és az Oszmán állam megerősödésében számos tényező játszott szerepet, melyek közül az Oszmán állam kedvező geopolitikai helyzete, a részint ebből levezethető „határvidék-mentalitás és -étosz,” vagy a Kis-Ázsiában és a Balkánon kialakult hatalmi vákuum éppoly fontos volt, mint az első szultánok kiváló vezetői és katonai képességei, amelyek hozzásegítették őket, hogy a térségben kialakult politikai instabilitást vagy épp a természeti katasztrófákat a saját javukra használják ki, és hogy alkalmazkodó és flexibilis kormányzati technikák segítségével az Oszmán dinasztia hatalmát megszilárdítsák, legitimitását felépítsék.

A kis Oszmán emirátus valódi végvidéki fejedelemség volt, amely mágnesként vonzotta a szomszédos iszlám és keresztény területek dicsőségre és zsákmányra éhes harcosait, lehetőséget és teret biztosítva az akkulturációra, állami és katonai intézmények,

haditechnikai és taktikai ismeretek kölcsönös átvételére. Mindezt nagyban megkönnyítette az iszlám vallásnak az a sajátos szinkretikus felfogása, amely a végek harcosai között formálódott ki, valamint az új állam univerzális jellege, amely lehetővé tette, hogy békésen megférjenek egymással a különféle vallások, szokások és intézmények. A kezdeti Oszmán állam nagyon messze volt attól, amit tradicionális, ortodox iszlámnak szoktunk nevezni. A korai Oszmán államban egymás mellett, egymásra is hatva egyidőben létezhetett és létezett a *gazá* szelleme és a végek keresztény harcosainak éthosza. Szemben a fogalom későbbi jelentésével, e korai időszakban a *gazá* nem feltétlenül értelmezendő „a hitetlenek elleni szent háborúként” – amint azt gyakorta szokás fordítani. Sok esetben azokat a portyákat és rablóhadjáratokat is így nevezték, amelyekben muszlimok és keresztények fogtak össze egy-egy muszlim vagy keresztény szomszéd ellen, hogy azután közösen osztozzanak a zsákmányból is. A szövetségek e gyorsan változó világában a valósi és etnikai választóvonalak nem voltak merevek, és a szövetségek nem ezek mentén, hanem a kulturális, vallási és etnikai választóvonalakat gyakorta átszelve alakultak ki, hogy azután egy következő hadi vállalkozás során ismét felbomoljanak és újabb kombinációban alakuljanak újjá.

Az anatóliai hatalmi átrendeződés 1243-ban kezdődött, amikor a mongolok Kösedag mellett legyőzték az anatóliai földrészt nagy részét ekkoriban uraló Rúmi Szeldzsukokat. Az 1243. évi vereség önmagában aligha vetett volna véget a Szeldzsukok anatóliai uralmának, hisz a mongol birodalom épp ekkoriban, Dzsingisz kán halálát (1227) követően hullott részeire, és a mongol győzelem ellenére sem történt kísérlet arra, hogy Anatóliát a birodalomba integrálják. Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet az 1250-es években, amikor a világhódító egyik unokája, Hülegü megszilárdította hatalmát Perzsiában és megeremttette azt az Ilhanida Mongol Birodalmat, amelynek első uralkodója maga Hülegü lett (uralk. 1256–1265) és amely a következő hetven esztendőben Perzsia, Irak és Anatólia keleti részeit a Kizilirmak folyóig viszonylag szilárdan kormányozta az azerbajdzsáni Maragából, majd Tabrizből mint fővárosából. A Kónjában (Konya) uralkodó Rúmi Szeldzsuk szultánok az Ilhanidák vazallusaivá váltak, és az utolsó szultán halála (1307-ben vagy 1308-ban) után a Kis-Ázsia nyugati végein keletkezett hatalmi űrt az anatóliai török fejedelemségek töltötték be: Kis-Ázsia dél-nyugati csücskében a Mente-se (*Menteşe*) emirátus, majd ettől északra, az Égei-tenger partja mentén Ajdin (*Aydın*), Szaruhán (*Saruhan*) és Karasz (*Karasi*) fejedelemsége, és tőlük észak-keletre, Söğüt környékén Oszmán kicsiny és ekkor még jelentéktelen bégysége.

A másik jelentős esemény 1261-ben történt, amikor a bizánciak visszafoglalták a kereszteseiktől Konstantinápolyt – véget vetve ezzel a latin császárság (1204–1261) uralmának – és fél évszázados kényszerű száműzetés után a bizánci udvar Niceából visszaköltözött Konstantinápolyba. Ezt követően a bizánci császárok a fő hangsúlyt a nyugati védelmi rendszer megerősítésére és a Balkánon elveszített pozícióik visszaszerzésére helyezték, és elhanyagolták a Lascarisok által Anatóliában emelt védelmi rendszert, megkönnyítve ezzel az Oszmánok hódításait. Ez a Nicea és Konstantinápoly körül kialakított bizánci védelmi rendszer azonban még így is – elhanyagolva és hanyatlásnak indulva – sokkal nagyobb ellenállást jelentett, mint bármelyik szomszédos török fejedelemség, következésképpen az Oszmánokat sokkal nagyobb erőfeszítésre, új kato-

nai ismeretek megtanulására és alkalmazására készítette. Oszmán gázi első jelentősebb győzelme az ellene küldött bizánci sereg felett Bapheus (Koyun-Hisar) mellett a XIV. század legelején (talán 1302-ben) fontos állomás volt az Oszmán-ház legitimitásának megszilárdításában és roppant mód megnövelte tekintélyét a végek türkmén katonáinak körében, akik ezt követően még nagyobb számban sereglettek zászlaja alá. Oszmán fia, Orhán (uralk. 1324–1362) folytatta a bizánci területek elleni hódításokat: Bursza (1326) Nicea (Iznik: 1331), Nicomedia (Izmit: 1337) elfoglalása további sikereket jelentett és Bursza hamarosan az Oszmánok első fővárosává vált. Az Oszmánok térnyerését nagyban elősegítették a bizánci belharcok V. Palaiologosz János császár (1341–1391) és Kantakouzenusz János régens között (1341–1355), amit tovább bonyolított, hogy Szerbia és Bulgária is beavatkozott a bizánci polgárháborúba. Dusán István (Stefan Dušan: 1331–1355) Bizánc elleni támadásai (1334, 1341–1345, 1347–1348), Makedónia, Thesszália és a Korinthoszi-öbölig terjedő bizánci területek bekebelezése, éppúgy gyengítette a birodalmat, mint Sándor bolgár cár (1331–1371) támadásai.

Szerbia Dusán István halála után darabokra hullott, Bosznia pedig I. Tvrtko uralkodása idején (bán: 1353–1377, király: 1377–1391) gyöngült meg, és került a tartományurak hatalmába. Az egyes országrészeket egymással is harcban álló önálló fejedelmek kormányozták, kedvező alkalmat teremtve ezzel az Oszmánok számára a beavatkozásra, akik bizánci szövetségesként részt vettek a balkáni harcokban, és akik 1354-ben Gallipoli elfoglalásával végleg megvetették lábukat a Balkánon. A szomszédos bizánci városok és a balkáni államok elleni portyák és hadjáratok nemcsak gazdag (az anatóliai portyákkal aligha összehasonlítható) zsákmányt jelentettek, de egyben azt is, hogy a keresztények ellen harcoló Oszmánok most már büszkén nevezhették magukat az Iszlám harcosainak. Miközben a többi anatóliai fejedelemség egymás ellen, azaz a szomszédos török és muszlim emirátus ellen harcolt, az Oszmánok gazdag zsákmánnyal és dicsőséggel kecsegtető, keresztények elleni *gazá*hoz, azaz hitharchoz toborozhattak katonákat, és válhattak a térségben az Iszlám védelmezőivé és terjesztőivé, újabb és nagyon fontos elemmel gazdagítva a dinasztia legitimitációs ideológiáját. Ebben az időszakban a felszínesen iszlamizált anatóliai törökök szellemi és vallási vezetőik, azaz a *babák* és *sejh*hek buzdítására és a zsákmány reményében csapatostul sereglettek Oszmán és utódai zászlaja alá, jelentősen növelve a dinasztia presztízsét és állandó katonai utánpótlást biztosítva a terjeszkedő Oszmán fejedelemség számára.

I. Murád szultán (1362–1389) győzelme a szerbek felett (1371-ben Černomen, a Maricica folyó mellett, 1389-ben Rigómező); Ochrid (1380), Szófia (1385) és Nis (1386) elfoglalása; V. Palaiologosz János bizánci császár és az utolsó bolgár cár, Sismán János (1371–1393) hűbéressé tétele az 1370-es évek elején, akiket majd Lazarevics István (Stefan Lazarević: 1427–1456) szerb uralkodó követett; Tirnovo elfoglalása (1393) Bajezid szultán (1389–1402) által, és a szultán diadala a Zsigmond magyar király (1387–1437) vezette nemzetközi kereszties had felett az 1396. évi nikápolyi csatában mind olyan fegyverténynek számítottak, amelyek roppant mértékben erősítették az Oszmán szultánok helyzetét a térségben.

Az első szultánok kiváló katonai, politikai és emberei kvalitásait és látványos katonai sikereit nem lehet eléggé túlértékelni egy olyan időszakban és egy olyan társadalomban,

ahol a legitimitásnak és a tekintélynek elengedhetetlen feltétele volt az egyéni kiválóság, a hadvezéri képességek, valamint az ezeknek köszönhetően megszerezhető bőséges zsákmány, amely a kezdeti időszakban a legfontosabb kötelék volt a dinasztia és a csatlakozott anatóliai török harcosok között. A katonai sikerek, kivált a keresztények ellen vezetett sikeres hadjáratok a későbbiekben is fontos elemét képezték az uralkodói legitimációnak.

A fentiekből is látható, hogy az Oszmánok nemcsak kiváló hadvezéreknek, de ügyes politikusoknak is bizonyultak. Oszmán *gázi* például hamar felismerte, hogy az anatóliai *babák* és *abdalok*, azaz a nomád türkmén törzsek vallási–szellemi vezetőinek támogatása éppúgy elengedhetetlen hatalma megszilárdításához, mint a városok lakosságát szakmai-vallási alapon összefogó *dhi* szervezetek előjáróinak rokonszenve és együttműködése. Az Oszmánok politikai eszköztárában – csakúgy mint Európában – fontos szerep jutott a házasságoknak is. A szultánok házasságai az anatóliai török fejedelmek, illetve a bizánci és a balkáni szláv uralkodók leányaival újabb (gyakran kényszerű) szövetségeseket és támogatókat szereztek a terjeszkedő államnak, s nem egy esetben jól felhasználható és az Oszmánok által valóban ügyesen alkalmazott ürügyet és „legitim” politikai igazolást nyújtottak egyes szomszédos török fejedelemségek bekebelezéséhez.

Legalább ilyen fontos volt az Oszmánok toleráns magatartása a meghódított területek keresztény népességével szemben, amely a keresztes háborúk, az eretnekek ellen szervezett támadások és a huszita háborúk idején Európában is ritkaságszámba ment, és szöges ellentétben állt például Anjou Nagy Lajos magyar király (1342–1382) térítő és hódító balkáni politikájával. Az Oszmánok korai toleráns politikáját jól szemlélteti az Albániában, Boszniában, Hercegovinában, vagy a korábbi Trebizoni Császárság területén élő keresztény *timáros szpáhik* viszonylag nagy száma a XV. század derekán. Ezek olyan keresztények voltak, akik korábban az említett országok „katonai arisztokráciájához” tartoztak és az Oszmán hódítást követően álltak a hódítók szolgálatába, hogy lovas katonaként (*szpáhi*) szolgálják új uraikat, amiért *timárnak* nevezett javadalmat, szolgálati birtokot kaptak. Voltak olyan balkáni területek, ahol a szpáhiknak fele-harmada is keresztény volt. Az új hatalomhoz való alkalmazkodás azért sem volt különösebben nehéz, mert a *timár*hoz hasonló javadalom, a bizánci *pronoia* például Szerbiában is ismert volt. Korábbi birtokaik legalább egy részének megőrzése egy ismert javadalmazási formában, valamint kiváltságos státusuk átmentése (mint szpáhik természetesen az Oszmán társadalom kiváltságos *aszkeri* rendjébe tartoztak) sokak számára vonzó alternatíva lehetett.

Ez a toleráns politika persze jól felfogott pragmatikus okokkal magyarázható, és az Oszmán vezetők azzal a közel-keleti államelméleti munkákra visszanyúló államvezetési elveivel volt összefüggésben, amelyik a hatalom legfőbb támaszát a hadseregben, ennek fenntartását pedig az adófizető alattvalóban látta. E szemlélet a társadalmat két egymástól funkcionálisan elkülönített csoportra osztotta: a termelő és adózó rája (*raya*) népességre, azaz az „alattvalókra,” akiknek feladata az állam működéséhez szükséges javak előállítás volt, illetve a rája fölött álló, irányító-katonáskodó társadalmi csoportra, amely legfontosabb feladata, a katonáskodás után a kifejező *aszkeri* (*asker*=katona) elnevezést kapta.

Az Oszmánok korán felismerték, hogy egy olyan régióban, ahol számos vallás, kultúra, etnikum és sokféle társadalom él együtt, hatalmukat csak akkor tarthatják meg és csak akkor biztosíthatják elsőbbségüket a csatlakozott végvidéki harcosok vezetőivel

szemben, ha a különböző csoportok fölött álló, független erőre támaszkodhatnak. Ezt a feladatot látta el az uralkodó személyes fegyveres kísérete, majd az ebből kinövő állandó központi zsoldos hadsereg. A kíséret eleinte azokból a csatlakozott katonai vezetők-ből és e vezetők katonáiból állt, akik feltétlen hűséggel voltak Oszmán iránt. A kíséret a későbbiekben a portyákon és hadjáratokon szedett foglyokkal, pontosabban az iszlám jogszokásnak megfelelően az uralkodót megillető fogoly-ötöddel gyarapodott. Ebből a kíséretből fejlődött ki Európa első zsoldos hadserege, a későbbi hat lovas alakulat és a gyalogos janicsárság. Bizonyára nem véletlen, hogy az Oszmán központosító politika alapkövét jelentő janicsárság felállítására épp az 1370-es években került sor akkor, amikor a centrifugális erők először veszélyeztették komolyan az Oszmánok hatalmát. Ugyancsak ezidőtájt, az 1380-as években vezették be a janicsárság utánpótlására a *devsirmét*, azaz a „gyermekadó” rendszerét, amelynek keretében nem-muszlim gyermekeket gyűjtöttek össze a birodalom területéről, hogy azután alapos képzés után belőlük kerüljön ki a birodalom katonai-igazgatási elitje és elithadserege. A katonai rabszolgaság intézménye (a *kul-devsirme* rendszer) lett az Oszmán Ház legfőbb támasza, amely a legválságosabb periódusokban megakadályozta az állam szétesését, s amely saját érdekei miatt is szorgalmazta az újabb és újabb hódításokat.

Már a fentiekben is láthattuk, hogy az Oszmánok sokat köszönhettek a körülmények szerencsés alakulásának. A szakirodalom arra is rámutatott, hogy az Oszmánok felemelkedésében és megerősödésében a természeti katasztrófáknak is volt némi szerepe. Közismert például, hogy Gallipoli elfoglalására az 1354. márciusi földrengést követően került sor. A földrengésben a város falai és erődítményei is leomlottak, kiváló alkalmat teremtve az eseményről legott értesülő Szülejmán bégnek (Orhán fiának) arra, hogy a Márvány-tenger anatóliai partján lévő harcosaival a Dardanellákon átkelve elfoglalja a romhalmazzá vált várost. Újabban olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy a pestisnek is szerepe lehetett az Oszmánok korai sikereiben. Mivel az Oszmánok a pestis feltételezett „öshazájából,” az Eurázsiai steppéről érkeztek, e vélemény úgy tartja, hogy immunisabbak lehettek a betegséggel szemben, mint Kis-Ázsia görög lakói. Az Oszmánok között ezért a járvány kevésbé szedte áldozatait, miközben a bizánci városokban jelentős pusztítást vitt véghez, tovább gyöngítve ezzel az Oszmánok ellenfeleit. Bár a felvetés járványtani szempontból aligha tartható, hisz a pestissel szemben nem létezik öröklött immunitás, azt némi módosítással mégis érdemes számításba venni. A pestis, amely a Krím-félszigetről a levantei kereskedőhajók fertőzött patkányaival érkezett a XIV. század derekán a Mediterráneum és a Közel-Kelet kikötővárosaiba, köztudottan jobban pusztított az összezárt városlakók és a gabonatermeléssel foglalkozó falusiak körében, mint a nomád állattartó népesség között, akik az előbbiekkal ellentétben nem tároltak nagy mennyiségű gabonát. Következésképpen sokkal nagyobb volt az esélyük, hogy elkerüljék a gabonavermek hivatlan látogatóit, a fertőzött patkányokat. Azaz lehetséges, hogy amíg életmódjukból adódóan az Oszmánok nagyrészt megmenekültek a pestis pusztításaitól, a járvány megtizedelte a bizánci és a balkáni szláv városlakókat és gabonatermő falusiakat, valamint azokat a nyugat-anatóliai rivális török fejedelemségeket, amelyek rendszeres kalózkodásuk és tengeri kereskedelmük révén jóval sebezhetőbbek voltak a járvány miatt.

A kezdeti időszakban az Oszmán hadsereg fő alkotóelemei a szultán és környezetének katonai kísérete, a csatlakozott törzsek lovas csapatai, valamint a földművelők közül egy-egy hadjáratra időre toborzott katonák voltak. A katonai kíséret tagjai, akiket *kul* vagy a *nöker* szóval jelöltek, valószínűleg már ekkor zsoldot kaptak, s belőlük fejlődtek ki később a zsoldos csapattestek.

A csatlakozott türkmén törzsek katonái a zsákmányból részt kaptak, és letelepedhettek az elfoglalt földeken. Később az általuk birtokolt föld nagyságának arányában lovas katonákat állítottak ki és vittek magukkal a hadjáratokra: belőlük alakult ki a timáros szpáhikatonaság, az a tartományi könnyűlovas haderő, amely évszázadokig az Oszmán hadsereg gerincét alkotta és amelynek tagjai *timárnak* nevezett szolgálati javadalmakat kaptak. A rendszer fénykorában a javadalmazott csak akkor tarthatta meg birtokát, ha személyesen részt vett a hadjáratokban és jövedelme arányában könnyűlovas katonákkal érkezett a táborba, akiknek felszereléséről és ellátásáról szintén ő tartozott gondoskodni.

Mivel a hódító hadjáratokhoz a korai időkben a zsoldos csapattestek és a timáros katonák elégtelennek bizonyultak, egy-egy hadjáratra önkéntes fiatal parasztfiúkat fogadtak fel, belőlük fejlődtek ki a későbbi gyalogos *jaja* (*yaya*) és a lovas *müszellem* (*müsellem*) alakulatok. A gyakori hadjáratok és portyák azonban szükségessé tették, hogy a sereg e harmadik komponensét is állandósítsák: ezért az önkéntességet megszüntették, s hadjáratok idején kötelezően behívták őket, pontosabban 25 rája családot köteleztek egy-egy *jaja* kiállítására, melynek fejében a katonáskodók paraszti telket és bizonyos adók alóli mentességet kaptak. A hadbavonulók a hadjárat idejére zsoldot is kaptak az előbb említett családoktól. A *jaják* és *müszellemek* továbbra is a *ráják* közé tartoztak és katonáskodásuk fejében nem kerültek be a kiváltságos aszkeri rendbe. A kiállítás módja után tehát az európai katonaparasztokhoz (*Soldatenbauer*), az általuk kiállított sereget pedig az európai paraszti miliciákhoz lehetne hasonlítani.

A XIV. század második felétől a hadsereg szervezetében lényeges változások következtek be, amelyek azonban a timáros szpáhi katonaságot nem érintették. A *müszellemek* helyét hamarosan az ugyancsak *szpáhinak* nevezett udvari zsoldos lovasok, a *jaják* helyét pedig a gyalogos *azabok*, illetve a janicsárok vették át, miközben a *müszellemek* és a *jaják* kiegészítő katonai egységekké alakultak át, és a későbbi századokban már jobbra csak fegyverek, muníció és élelmiszerek szállításra, útjavításra vagy a fegyvergyártásban használták őket. A *jaják* azonban ekkoriban még nagy tömegeket képviseltek, bár az Oszmán krónikák azon állítása, miszerint a koszovói csatában 60 ezer *jaja* vett volna részt, túlzás.

A gyalogos, íjjal felszerelt *azabokat* sem tekinthetjük még valódi zsoldosoknak. A *jajákhoz* vagy az európai katonaparasztokhoz hasonlóan, őket is meghatározott számú parasztcsalád állította ki, fegyverezte fel és gondoskodott ellátásukról a hadjáratok idején. Jelentőségüket mutatja, hogy 1389-ben I. Murád állítólag 40 ezer *azab*bal vonult a szerbek ellen, Konstantinápoly 1453. évi ostromában pedig 20 ezer *azab* vett részt.

A XV. században az *azabok* mellett a Oszmán haderő másik fontos tömegerejét könnyűlovas *akindzsik* (*akıncı*) jelentették. Portyázásaikkal és az ellenséges terület

pusztításával az ellenfeleknek már a hadjáratok előtt komoly károkat okoztak. Ezek sem tekinthetők állandó katonáknak. A ruméliai végeken éltek és adómentesség fejében katonáskodtak, lovaikról és fegyverzetükről maguk gondoskodtak. Mivel zsoldot nem kaptak, jobbára zsákmányból és rabszedésből éltek, és ez az akindzsi becsapásoknak kitett vidékek fokozott pusztulásához vezetett. Az akindzsikat már a XV. század elején katonai egységekbe (*ocak*) szervezték. Az egységekről rendszeres összeírásokat (*akıncı defteri*) készítettek, és ezek alapján tartották őket nyilván, és hívták be őket hadjáratok idején, amikor az állam által kinevezett akindzsi bégek vezetése alatt vonultak hadba. Hadjáratok idején az előőrs szerepét játszották, felderítéssel, stratégiai átkelők biztosításával és az ellenséges terület pusztításával bízták meg őket. Számuk több tízezerre rúgott. Mivel a hadjáratokba tartaléklóvat is vittek magukkal, a korabeli források becsléseivel óvatosan kell bánnunk.

Szemben a fent ismertetett egységekkel valódi zsoldosoknak kell tekintenünk a vélhetőleg azonos időben felállított, de jóval szerényebb létszámú udvari lovasokat és a janicsárokat. Az udvari zsoldos lovasokról ebből az időből alig rendelkezünk forrásokkal. Létszámukat II. Mehmed (1451–1481) idején egy 1470-es évekből származó görög krónika 2300 főre tette. A legjelentősebb lépés a már említett janicsár testület felállítása volt, amely Európa első állandó központi zsoldos hadserege lett, és amely közvetlenül az uralkodó parancsnoksága alatt állt és fizetését is a központi kincstárból húzta. A janicsárság utánpótlására az 1380-as években bevezetett *devsirme* rendszer újdonsága abban állt, hogy szemben a közel-keleti iszlám államokkal, ahol a rabszolgákat külföldről szerezték be, az Oszmánok saját birodalmuk keresztény alattvalói közül gyűjtötték be a janicsárújoncokat. Szigorú előírások alapján 3-5 évente a birodalom keresztények lakta területein minden 40 családtól egy-egy alkalmas fiút szedtek be. Az Oszmán hatóságok – megint csak a pragmatikus szempontokat szem előtt tartva – körültekintően szabályozták a „gyermekadó” begyűjtését. Az előírások szerint nem vihettek el gyereket olyan családtól, ahol csak egy fiúgyermek volt, nehogy a paraszti gazdaságot (és így a hadsereg másik pillérét, azt a szpáhít, aki ennek a paraszti gazdaságnak az adójából élt) kár érje; nem vihették el a kereskedők, a falusi előljárók, gulyások és pásztorok fiait; gyenge, beteg, testi hibás gyerekeket; túl magas vagy túl alacsony gyermekeket stb. A gyermekek előbb török családokhoz kerültek, ahol megtanulták a nyelvet, megismerkedtek az iszlámmal és a helyi szokásokkal. Ezt követően a janicsárújoncok fővárosi kaszárnyájába kerültek, ahol 7-8 éves kiképzés után kerülhettek a janicsárok közé vagy más portai zsoldos alakulatba. A janicsárok ekkoriban még íjjal voltak felszerelve és a puskát csak a XV. század végén kezdték használni. „Az íjuk olyan erejű – írta az Oszmánok között húsz évet töltött kortárs Georgius de Hungaria –, hogy nyilaik átvernek minden pajzsot vagy páncélt.” A rigómezei csatában számuk kétezer, II. Murád idején három ezer, II. Mehmed uralkodásának első felében pedig ötezer körül volt. Jelentőségüket nem létszámuk adta, hanem az a tény, hogy a szultán megbízható testőrei voltak, akiknek helytállása nem egy esetben csaták sorsát fordította meg. Jelentőségüknek maguk is tudatában lehettek, és érdekeiket már ekkor hatásosan tudták képviselni: lázadásuk 1432-ben és 1446-ban is zsoldemeléssel zárult.

Ugyancsak zsoldos alakulatként szervezték meg a tűzérseget, amelynek a balkáni és magyarországi várak ostromában hamarosan kulcsszerep jutott. Bár a források ellentmondóak, valószínű, hogy az Oszmánok már a XIV. században megismerkedtek a tűzfegyverekkel. Egymástól független nyugati, bolgár és török források szólnak arról, hogy Konstantinápoly 1394 és 1402 között többször kiújult ostromakor az Oszmánok ágyút is használtak. I. Mehmed szultán (1413–1421) idejére vonatkozóan pedig már levéltári forrásunk is van, hisz az 1431. évi albániai adóösszeírás egyik bejegyzése említi egy bizonyos Iszmail nevű tűzért, aki Mehmed szultán uralkodása idején tevékenykedett. Bizonyos, hogy az Oszmánok a muszlim államok közül a leggyorsabban és legeredményesebben alkalmazkodtak az Európában is újnak számító haditechnika vívmányaihoz. A XV. század derekára a térség legerősebb tűzérsejét hozták létre, amely az európai országokat évtizedekkel megelőzve, már ekkor önálló fegyvernemként épült be az Oszmán hadseregbe.

Az Oszmán állam első évszázadát a gyors és látványos expanzió jellemezte mind a Balkán-félszigeten, mind Kis-Ázsiában. Az Oszmán terjeszkedés megállítására tett európai kísérletek – köztük a Luxemburgi Zsigmond magyar király által vezetett keresztes hadjárat is – kudarcot vallottak. Ezek hamarosan a balkáni magyar politika felülvizsgálására, és egy új védelmi politika kidolgozására késztették Zsigmondot. Az Oszmán veszély időleges enyhülése azonban nem ennek az új politikának, hanem annak volt köszönhető, hogy Bajezid anatóliai hódításai miatt összeütközésbe került Timur Lenkkel, aki Dzsingiz kán Mongol Birodalmát kívánta visszaállítani, és aki rövid két évtized alatt meghódította Irakot, Azerbajdzsánt és a Kaukázus egy részét. Miután Bajezid elfoglalta Szivaszt és Malatját a két hódító összeütközése elkerülhetetlen volt. A konfliktust segítette, hogy a kelet-anatóliai fejedelemségek egy része Bajezid, másik része pedig Timur Lenk vazallusa volt. Bajezid veresége az ankarai csatában (1402) birodalma időleges széteséséhez vezetett, mivel Timur a Bajezid által csak imént meghódított anatóliai területeket visszaadta azok korábbi urainak, akiket persze saját vazallusává tett. Az összezsugorodott Oszmán területeket felosztotta Bajezid fiai között. A katonai vereségek azért nem vezettek az állam végleges széthullásához, mert I. Murád és I. Bajezid alatt már kiépültek az állam legfőbb tartópillérei, közülük is a legfontosabb, a katonai rab-
szolgaság.

Az interregnumot a szisztematikus építkezés időszaka követte. I. Mehmed (1413–1421), majd II. Murád szultán (1421–1451) szívós munkával ismét uralma alá hajtotta az anatóliai török fejedelemségeket és a Balkánon is megszilárdította pozícióit. A hódítások következtében az Oszmán állam területi kiterjedése II. Murád uralkodásának végére 565 ezer négyzetkilométerre növekedett. Ez ugyan még mindig majd 130 ezer négyzetkilométerrel elmaradt I. Bajezid államának nagyságától, de jelentős konszolidációról tanúskodott. Az Oszmán Birodalom területi kiterjedését mutató alábbi táblázat adatait a Magyarország Oszmán-ellenes védelmét tárgyaló részben is érdemes lesz szem előtt tartani.

	<i>Balkán</i>	<i>Kis-Ázsia</i>	<i>Összesen</i>
1362	10 000	73 000	83 000
1389	131 000	130 000	261 000
1402	223 000	470 000	693 000
1413	171 000	183 000	354 000
1421	206 000	206 000	412 000
1451	267 000	298 000	565 000
1481	406 000	462 000	868 000

Bár a területi kiterjedés az erőviszonyoknak csupán egyetlen aspektusát mutatja, az Oszmán állam változó területének összevetése a korszakunkban mintegy 300-330 ezer negyzetkilométer nagyságú Magyar Királysággal több tanulsággal is szolgálhat. Először is legott szembetűnik, hogy az Oszmánok először Bajezid szultán idején rendelkeztek akkora területtel a Balkánon, melynek erőforrásaira és katonaságára támaszkodva komolyan veszélyeztethették Magyarországot. Másodszor az adatok azt mutatják, hogy ha sikerült volna az Oszmánok ázsiai és európai területeit egymástól elszigetelni – amint azt a korabeli európai tervezetek szerették volna –, akkor az európai rész erőforrásaira támaszkodó itteni Oszmán seregek leverése egyáltalán nem lett volna kilátástalan. És végül, az is világos, hogy 1456-ra az Oszmánok erőforrásai már meghaladták Magyarországot, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy Konstantinápoly elfoglalását követően a két terület erőforrásainak együttes mozgosítását nem akadályozta többé Bizánc.

Még kedvezőtlenebb az erőviszonyok összevetésének eredménye, ha az Oszmán állam és Magyarország jövedelmeit vizsgáljuk. XV. században a szultán éves jövedelme velencei becslések szerint 2,5-3 millió arany dukát körül lehetett, amibe a timárjövodelmeket vélhetőleg nem számolták bele. Ezzel szemben Zsigmond rendes jövedelmei mindössze 300 ezer aranyforintra tehetők, amely a rendkívüli adókból, a királyi birtokok elzálogosításából vagy eladásából, illetve az egyházi birtokok időleges lefoglalásából származó rendkívüli bevételekkel sem emelkedett évi 0,5 millió aranyforint fölé. Utódai alatt a kincstár bevételei jelentősen megcsappantak, és jó, ha elérték a Zsigmond-kori jövedelmek felét.

Magyarország balkáni politikája és az Oszmán-ellenes védelem megszervezése

Amióta 1375-ben magyar hadak először ütköztek meg Oszmán segédcsapatokkal, Havasalföldön a magyar vezetés kénytelen volt számolni az ország déli határaihoz egyre közelebb kerülő expanzív ellenséggel. A veszély jelentőségét Luxemburgi Zsigmond királyunk (1387–1437) ismerte fel, akinek politikájában az Oszmánok elleni védelem az 1390-es évektől központi helyet kapott. Az első rigómezei csatát követően a Magyarország elleni Oszmán portyák és rablóhadjáratok megszorodtak. Az ország déli területein, kivált Keve, Krassó és Temes megyékben, valamint a Dráva–Száva közti Val-

kóban és a Szerémségben lévő falvak és mezővárosok tucatjai pusztultak el, az elmenekült magyar népesség helyére pedig szerbek telepedtek. Zsigmond 1390 és 1395 között szinte minden évben személyesen vezette seregét a déli végekre, illetve Havasalföldre, de komolyabb eredményt nem ért el. Az 1396. évi nikápolyi kudarc után belátta, hogy az Oszmánok visszaszorítására korábban alkalmazott megelőző támadó politikához az ország erőforrásai – amelyeket az Anjouk kihalását követő polgárháborúk (1383–1388) egyébként is jelentősen megcsapoltak – elégtelenek, és ehhez a magyar nemesség részéről egyébként sem kap megfelelő segítséget. Ezért a betörések és a további pusztítások megakadályozására és az ország védelmének biztosítására kidolgozott új koncepció az országhatár és a Magyar Királyság déli előterének a megerősítését tűzte ki célul. Zsigmond egy több lépcsős védelmi rendszer kiépítésébe kezdett, amely utódai alatt tovább épülve az 1520-as évekig döntő szerepet játszott abban, hogy az ország déli határainál sikerült megállítani az Oszmán hódítókat. Ezt a védelmi rendszert négy nagyobb egység alkotta: az országgal szomszédos déli államok, amelyeket Zsigmond és utódai egyfajta ütközőzónaként igyekeztek vazallusi függésbe kényszeríteni; a bánságok hadereje; a kiépülő déli végvár vonal; valamint a mezei katonaság.

A király célja az volt, hogy az ország előterében az ekkoriban részeire hullott és meggyöngyült balkáni szláv államokból és Havasalföldből vazallus ütközőállamokat hozzon létre, és az Oszmán támadókat lehetőleg az országhatártól távol, ezen vazallusok területén tartóztassa fel. Szemben Anjou Nagy Lajos agresszív balkáni politikájával – amely csak a magyar király érdekeit tartotta szem előtt és az erőszakos térítések következtében több ellenséget szerzett, mint barátot – Zsigmond magyarországi birtokadományokkal, címek adományozásával és elismerésével igyekezett érdekeltté tenni hűbéreseit a magyar fennhatóság elfogadásában. Szövetségeseinek gyakran nyújtott katonai segítséget az Oszmánokkal, illetve az Oszmán-párti trónkövetelőkkel és ellen-vajdákkal szemben. Ez a politika Szerbia esetében bizonyult a legsikeresebbnek.

Bajeid szultán ankarai veresége (1402) után Lazarevics István – aki a rigómezei csata óta az Oszmánok vazallusa volt – kihasználva az Oszmán állam időleges meggyöngyülését visszanyerte önállóságát, amit azzal is jelzett, hogy 1402-ben felvette a bizánci eredetű *despota* címet. Nem sokkal ezt követően (1403-ban vagy 1404-ben) a despota elsimerte Zsigmond királyt hűbérurának. Lazarevics magyar kapcsolatait tovább erősítette, hogy egyik lánytestvére 1389 óta Garai Miklós macsói (1387–1397), horvát (1394–1402) és szlavón bánnak (1397–1402), 1402 óta Magyarország nádorának (1402–1433) volt a hitvese. A despotát a király alapító tagként felvette az általa 1408. decemberében létrehozott Sárkányos rendbe (*societas draconis, draconia*), amelynek Zsigmond leghívebb támogatói (két Garai, két Cillei, Stibor, Ozorai Pipo, összesen 22 országbárá) voltak a tagjai. Zsigmond király (1410-től egyben német-római császár) 1411-től hatalmas magyarországi birtokadományokkal jutalmazta Lazarevics hűségét. A despota ekkor kapta meg Nándorfehérvárat, a Szerémség és Torontál megye nagy részét, és az ország belsejében olyan gazdag mezővárosokat és uradalmakat, mint Érsemlyő, Debrecen, (Hajdú)Böszörmény, Szatmárnémeti, Nagybánya, Munkács, Beregszász, Tállya, Tokaj, Boldogkő, Régéc és (Mező)Túr, az ezekhez tartozó többszáz faluval és jobbágysággal. Lazarevics egysapásra Magyarország egyik legnagyobb birtokosa lett és 1427-ben

bekövetkezett haláláig megmaradt Zsigmond hűségén. A szerb despota megerősítette országa védelmét: új várakat építtetett, az uralma alatt lévő területeket a Brankovicsok Koszovó környéki birtokait kivéve – ahová az Oszmánok már befészkeltek magukat – katonai körzetekre osztotta, és a magyar telekkatonasághoz hasonló paraszti milíciákat szervezett. Magyarország Szerbiával határos déli végei a despotának köszönhetően két évtizedig megmenekedtek az Oszmán portyák pusztításaitól.

1426-ban az ötvenedik éve körül járó és régóta beteges despota halála esetére Zsigmonddal egyetértésben szeretne volna biztosítani az utódlást, míg a király Szerbia hűbéri függését kívánta garantálni. A felek 1426 májusában a Tatán kötött szerződésben döntöttek e kérdésekben, amelyet a szerb urak júliusban fogadtak el szrebrencikai gyűlésükön. A tatái egyezségben Zsigmond vállalta, hogy a despota halála esetén utódaul annak unokaöccsét, Brankovics Györgyöt (Djordje Branković) ismeri el. Rendezték a területi kérdéseket is. Lazarevics ugyanis magyarországi birtokait, a macsói bánságot (Nándorfehérvárral és Galambóccal) élethossziglani birtoklásra kapta Zsigmondtól, és hűbéresküje óta korábbi szerbiai birtokai is a magyar király fennhatósága alá tartoztak. Brankovics a magyarországi birtokokat megtarthatta, viszont vissza kellett adnia a királynak az Oszmán-ellenes védelem szempontjából kulcsfontosságú macsói bánságot, annak váraival együtt, azaz Belgrádot – a despota székvárosát – és Galambócot is. Lazarevics halála után Brankovics valóban teljesítette a szerződést, és Nándorfehérvár ismét a magyar királyé lett. Úgy tűnik azonban, hogy a szerb klérus ellenezte a despota és a szerb egyházi kultúra központjának átadását a katolikus királynak. Hiába érkezett Zsigmond már szeptember 17. körül Belgrád alá, annak kapitánya csak Brankovics megérkezése után volt hajlandó beengedni az uralkodót a várba. Galambócot Zsigmondnak nem is sikerült átvenni, mert a vár szerb kapitánya Oszmán kézre juttatta. Zsigmond 1428 áprilisában eredménytelenül vette ostrom alá Galambócot. A vár felmentésére érkezett II. Murád szultánnal nem vállalta az ütközetet és fegyverszünetet kötött. A Dunán átkelő magyar csapatokat azonban az Oszmánok megtámadták és súlyos vereséget mértek rájuk. Ezt követően a tíz évre kötött béke értelmében Galambóc a szultán kezén maradt (majd csak Kinizsi Pál foglalja vissza 1483-ban) ami nem kevesebbet jelentett, mint-hogy a Magyar Királyság déli végein az Oszmánok először szereztek meg egy kulcsfontosságú várat, amely ráadásul akadályozta a Nándorfehérvár és a temesi végek közti összeköttetést. Brankovics ugyan kénytelen volt vállalni az Oszmán vazallusságot és az évi 50 ezer dukátban megállapított adó fizetését, de Zsigmond hűbéruraságát továbbra is elismerte, amiért további magyarországi birtokokat kapott. Brankovics uralkodása alatt (gospodin:1427–1429, despota: 1429–1458) végig a magyar király és a szultán között egyensúlyozott. A despota István (Stefan) nevű fia a szultán udvarában volt tús, 1435 szeptemberében pedig kénytelen volt II. Murád szultánhoz adni Mara nevű leányát, miközben Katalin (Kantakouzina) névre hallgató lánya Cillei Urlik hitvese lett. Mivel Cillei Urlik Zsigmond király feleségének, Cillei Borbálának volt az unokaöccse és a király megbízható híve, Brankovics a házassággal is az egyensúly fenntartására törekedett.

A fordulat Zsigmond halálát követően állt be. Szerbia – további magyar támogatás hiányában – képtelenné vált arra, hogy megoltalmazza magát és a déli magyar végeket. 1438–1439-ben az Oszmánok Havasalföld felől mélyen Erdélybe nyomultak és

a szultán érkezettnek látta az időt Szerbia végleges bekebelezésére. Miután egy sor kisebb várat elfoglalt, Brankovics székhelye, Smederevo (Szendrő) ellen vonult, amelyet a despota 1430-ban épített fel. Brankovics Magyarországra menekült és Albert királytól (1437–1439) várt segítséget. A Titelig jutó magyar hadak azonban nem merték vállalni az ütközetet, s így a vár augusztus 29-én a szultán kezére került. Mindez azt jelentette, hogy az Oszmánok már a magyar határ közvetlen közelében voltak, és Magyarország déli megyéi ki voltak téve az állandó Oszmán támadásoknak. Bár Brankovics Hunyadi hadjáratainak köszönhetően 1444-ben rövid időre visszaszerezte elveszett országa egy részét, 1459-ben Szerbia végleg elbukott.

Szerbiánál szerényebb sikerrel járt a magyar politika Havasalföld és Bosznia tekintetében. Mircse havasalföldi vajda (Mircea cel Bătrîn, 1386–1418) 1395-ben a román bojárok lázadását követően Erdélybe menekült és Zsigmond hűbéreséül szegődött, amiért a magyar királytól megkapta Szörény várát, Tölcsvárt és a fogarasi román kerületet. A havasalföldi lázadás vezetője azonban I. Vlad néven vajdává kiáltotta ki magát (1395–1397) és a szultán adófizetőjévé vált. Jóllehet a török történészek ettől kezdve Havasalföldet Oszmán vazallusnak tekintik, Mircse magyar segítséggel az Oszmán testvérharcok (1402–1413) idején visszaszerezte a vajdai trónt, miáltal Havasalföldön időlegesen ismét sikerült visszaállítani a magyar fennhatóságot. I. Mehmed trónra kerülését (1413) követően Mircse ugyan kénytelen volt évi 3 ezer aranydukátot fizetni a szultánnak – azaz az Oszmán jogfelfogás szerint a szultán vazallusa lett – Havasalföldön Mircse haláláig, 1418-ig mégis Zsigmond magyar és Ulászló lengyel király befolyása érvényesült, és ennek köszönhetően Havasalföld felől nem érte támadás Magyarországot. Mircse halálát követően 1419-ben I. Mehmed szultán vazallusává tette II. Dan vajdát. Dan 1421-ben – vélhetőleg a Mehmed halálát követő polgárháborút kihasználva – fellázadt az Oszmán uralom ellen, és ismét a magyar király hűbéreséül szegődött. A vajda uralmát azonban csak sorozatos és költséges magyar hadjáratokkal (1423, 1425, 1426, 1427) lehetett ideiglenesen biztosítani az Oszmánok által támogatott II. Radu Praşglavával szemben. II. Dan utóda Vlad Dracul idején Havasalföld végleg kihullott a magyar vazallusi védelmi gyűrűből, melynek következtében Erdélybe Havasalföld felől többször is betörték az Oszmán portyázók (1432, 1436). 1438-ban II. Murád szultán vazallusként Vlad is részt vett az Erdély elleni hadjáratban, amelyben az Oszmán–havasalföldi prédáló csapatok Szászsebesig jutottak. Ebben a hadjáratban esett fogságba Georgius de Hungaria, a „szászsebesi névtelen,” aki 20 éves Oszmán fogság után megszökve, Rómában domonkos szerzetesként írta meg az Oszmán Birodalomról szóló leírását, amely 1481. évi megjelenését követően a következő században legalább 25 kiadást ért meg, és amely a korszak Oszmán történetének egyik legértékesebb nyugati forrása.

A legkevésbé Boszniát sikerült megnyerni a magyar orientációnak. 1425-ben II. Stefan Trvtko (1421–1444) ugyan elismerte Zsigmond fennhatóságát, de a király sem az Oszmánokkal, sem pedig ellenlábasaival szemben nem tudta megvédeni őt. Ezt némileg ellensúlyozta, hogy az észak-boszniai Szrebenik 1404 óta magyar uralom alatt állt, Tallóci Matkó pedig 1434-ben elfoglalta Jajcát is, amivel az Oszmán-ellenes védelmet időlegesen sikerült az országhatárokon kívülre tolni. Ez azt jelentette, hogy az Oszmán pusztításoktól a Boszniával határos magyar végvidék egyelőre megmenekült. Nem így

a boszniai települések, amelyeket mindkét fél portyázói pusztítottak. Ozorai Pipo és Tallóci Matkó katonái és a végek magyarjai ugyanis rendszeresen betörték Boszniába és ugyanúgy pusztították az ellenfél védtelen városait és falvait, mint az Oszmánok.

Az Árpád-házi királyok óta létező bánságok ugyancsak fontos szerepet játszottak a védelemben. Mivel a végvárak az ostromló hadaknak csak ideig-óráig tudtak ellenállni, ezért a várak sorsa nagyrészt attól függött, hogy a felmentő sereg milyen gyorsan tud segítséget hozni a védőknek. A királyi hadak és a nemesi bandériumok azonban a XV. században általában késve érkeztek meg, így a bánságok haderejének döntő szerep jutott a védelemben csakúgy, mint a végvárvonál túloldalán lévő ellenséges területek módszeres pusztításában, az ellenfél gyöngítésében. Galambóc eleste után az al-dunai védelmi rendszer keleti felének erősítése céljából Zsigmond 1429-ben a szörényi bánságba telepítette a Német Lovagrendet. A lovagok a bánsági királyi uradalmak jóvedelméért, valamint egyéb királyi bevételekért vállalták a Szörény és Haram közti végvárak védelmét. Az Oszmánok ellen elszenvedett 1432. évi súlyos vereség után azonban kivonultak az országból, ami a védelem újabb átszervezését tette szükségessé.

Ennek lényege az volt, hogy a király megkezdte a bánságok haderejének és a kiépülő végvárrendszer katonaságának egységes irányítás alá vonását, amelyben kimagasló szerepet szánt hű katonabároinak. A végvárrendszer kiépítésének elengedhetetlen feltétele volt az al-dunai várak királyi kézbe vétele. Ennek a folyamatnak fontos állomása volt a fentebb már említett 1426. évi tatai szerződés, amellyel Belgrád visszakerült a király kezébe. A meglévő és királyi kézbe vett várak mellett a dunai védelmi vonal biztosítására Zsigmond számos új várat építtetett részint saját költségen, részint pedig a védelemért felelős katonabárok által. 1419-ben építtette fel az ekkoriban már Oszmán vazallus Havasalföld határán Szörény (ma Turnu Severin) várát. Ezt követően az 1420-as években Szörény és Nándorfehérvár között további 11 végvár épült, amelyek közül a legjelentősebbet, Szentlászló várát maga a király építtette az 1428-ban Oszmán kézre került Galambóccal szemben, a Duna bal partján. A többi várat a király itáliai hadvezére és a déli végek parancsnoka, Ozorai Pipo (Filippo Scolari) emeltette, aki 1426-ban bekövetkezett haláláig, 22 éven át védte a déli végeket.

A védelem erősítését és központosítását szolgálta, hogy Zsigmond a királyi várakat és a hozzájuk tartozó birtokokat fokozatosan kivonta az országbárok befolyása alól és azokat tőle függő királyi várnagyokkal, illetve saját katonabároival (Ozorai Pipo és a Tallóci fivérek) kormányozta. A királyi várnagyokat az 1410-es évektől kezdték kapitánynak nevezni annak jeleként, hogy nem *honor*-birtokkal javadalmazott uraknak, hanem királyi tisztviselőnek tekintették őket.

Ozorai Pipo halála után a raguzai (dubrovnikai) származású Tallóci Matkó és fivérei vették át a végek irányítását. Matkó – aki előbb a raguzai kereskedők képviselőjeként, majd pedig a szerb despota embereként korábban is Belgrádon szolgált – Lazarevics István halála után Zsigmond szolgálatába állt, részt vett Galambóc sikertelen ostromában, s szolgálatai fejében a király kevei és krassói ispánna, 1429 szeptemberében pedig Nándorfehérvár kapitányává nevezte ki. Nem sokkal ezután Csanád megye ispánja, 1435 októberében pedig Szlavónia, 1437-ben pedig (Péter nevű öccsével) Horvátország bánja lett, miközben a szörényi bánságot 1436-ban Frank (Frankó) nevű öccse

nyerte el. 1437-ben Zsigmond halálakor a déli magyar végvári rendszer legfontosabb várai – Szörénytől az Adriáig mintegy ötven végvár – a négy Tallóci fivér kezén voltak. A végvárak ellátását a király által számukra kiutalt temesvári-kevei sókamara, az általuk behajtott kamarahaszna, valamint a lefoglalt vagy saját embereikkel igazgatott egyházi javadalmak (a váradi, zágrábi és csanádi püspökség, a vránai johannita perjelség, és a kalocsai érsekség) bevételeiből fedezték. Mivel a bánok a báni haderő mellett a szomszédos megyék haderejével is gyakran rendelkeztek, ezek a központosító intézkedések hathatósan növelték a végvárak védelmi képességeit. Nagyrészt a király védelmi politikájának és a Tallóciaknak volt köszönhető, hogy 1440-ben Nándorfehérvár védői Tallóci János vránai perjel vezetésével hat hónapon keresztül sikeresen védték a várat II. Murád szultán ostromló seregeivel szemben. A szultán, aki – a Magyarország elleni hadjáratban résztvevő Oszmán krónikás, Ásikpasazáde szerint – „Magyarország kapujának” tartotta Nándorfehérvárt, végül eredménytelenül távozott annak falai alól.

Zsigmond a mezei hadak ütközépességének növelésével is megpróbálkozott. A középkori magyar felfogás szerint a védelem a király feladata volt. Ennek érdekében gondoskodnia kellett a végek őrzéséről és a királyi had fenntartásáról. A nemesség általános felkelését csak akkor lehetett elrendelni, ha az ellenség betört az országba. A nemesi hadak csak a király fősege alatt, az ország határain belül, kizárólag védelmi célból voltak bevetethetők, és akkor is csak korlátozott ideig, korszakunkban 15 napig. Az ország határain túli háborúban a nemesi felkelést nem lehetett igénybe venni. A nikápolyi vereség hatására azonban Zsigmondnak sikerült rávennie a nemeseket, hogy „ösi jogait” a fenyegető Oszmán veszélyre való tekintettel legalább időlegesen és részlegesen felfüggeszék.

A mezei had gerincét továbbra is a király és a királyné, illetve a főpapok és az országos tisztséget viselő bárók által – nagyrészt katonáskodó familiárisaiból – kiállított könnyűlovasság képezte. Az Anjouk alatt a sereg anyagai alapját a királyi váruradalmak jelentették, amelyek zömét hivatalviselésük idejére a bárók kapták haszonélvezetül, ún. *honor*-birtokként. A tisztségviselő bárók jobbára ezek jövedelmeiből állították ki seregeiket. A bárók saját címeres zászlajuk (*banderium*) alatt vonultak hadba, ezért őket „zászlósúraknak,” seregüket pedig *bandérium*nak szokás nevezni. Hadjárat idején a bárók toborzás útján állították ki az előírt egységeket, amelyek alapegysége a lándzsa (*lancea*) volt, amelyet egy 1392-es adat szerint egy nehézlovas és két lovasíjász alkotott. Azok a nemesek, akik nem számítottak a zászlósúrak közé, a király zászlaja alatt hadakoztak. A bandériumok mellett ugyancsak a mezei seregek részét képezték a kiváltságuk fejében katonáskodó kunok, jászok és a székelyek könnyűlovasai, ezek harcértéke azonban egyre kisebb lett.

A trónviszály alatt és Zsigmond uralkodásának első éveiben a hadsereg anyagi bázisát képező királyi váruradalmak száma a felére zsugorodott, miközben a bárók hatalmas magánbirtokokkal gyarapodtak. E birtokok jövedelme után azonban nem állítottak ki katonákat. Ezt a helyzetet kívánta rendezni Zsigmond 1397-ben, amikor a szokásoktól eltérően országgyűlést hívott össze, és ott számos „újítást” vezetett be. A Temesvárott tartott országgyűlésen a nemesek hajlandónak mutatkoztak a nagyobb tehervállalásra. Zsigmondnak sikerült elérnie, hogy a nemesek „a jelen háborúk,” azaz az Oszmán

támadások idejére vállalták, hogy „személyesen és bármikor” felkelnek, és ha a végek védelme úgy kívánja, az országhatárokon kívül is hajlandók hadakozni. A mezei hadak erősítése érdekében ugyanitt rendelkeztek a „telekkatonaság” (*militia portalis*) létrehozásáról. Az országgyűlés úgy határozott, hogy minden báró és nemes 20 jobbágy után állítson ki egy íjászt, akiket mindaddig kötelesek hadban tartani, amíg „a pogányok elleni” hadjárat tart. A katonák kiállítása a megyék feladata volt.

A király 1432–1433. évi sienai tartózkodása alatt a teljes haderőt és védelmi rendszert érintő, átfogó tervezetet készített, amelyet megvitatásra megküldött a megyéknek, és amelynek egyes elemeit az 1435. évi pozsonyi országgyűlés iktatta törvénybe. A tervezet rámutatott az általános nemesi felkelés (*exercitus generalis*) fogyatékoságaira: a hadba vonuló nemesek öregek, gyöngék, harcra alkalmatlanok és gyakran fegyvertelenek, akik ráadásul csak az ország határain belül és ott is csak két hétig hajlandók fegyverben maradni. A tervezet a fejenkénti felkelést megyei bandériumokkal kívánta helyettesíteni. Ezek a lovas íjász bandériumok addig szolgáltak volna, ameddig szükséges. Mivel a melléktartományok és a bánságok is az ország részei voltak, a nemesi hadaknak ezeket is védeniük kellett.

Az 1435. évi pozsonyi országgyűlés elfogadta a nemesi bandériumok tervét. A telekkatonaságra vonatkozó korábbi rendelkezéseket azonban úgy módosította, hogy általános országos hadjárat (*universalis exercitus, exercitus generalis*) idején a birtokosoknak nem 20, hanem 33 jobbágy után kellett kiállítaniuk egy lovas íjászt (azaz 100 jobbágy után nem 5, hanem csak 3 katonát), akinek az íj mellett tegezettel, karddal és csákánnyal kellett rendelkeznie. Mivel a szakirodalom ekkoriban 400 ezer jobbágytelekkel számolt és felteszi, hogy a jobbágytelkek száma azonos volt a jobbágyokéval, a rendelkezés – maradéktalan végrehajtás esetén – 12 ezer könnyűlovas katonát jelentett (volna). Tekintve, hogy az Oszmán hadsereg gerincét is a könnyűlovas akindzsik és szpáhik alkották, a telekkatonaság értékes kiegészítője lehetett Zsigmond hadszervezetének. Zsigmond tehát a gyöngé harci értékű nemesi felkelés mellett lerakta a telekkatonaságra épülő nemesi bandériumok alapját.

Az Oszmán-ellenes védelmi rendszer azonban már az 1430-as évekre sebezhetővé vált. A Zsigmond utáni anarchia nagymértékben meggyengítette a védelem anyagi és szervezeti alapjait. A védelmi rendszer már nem tudta feltartóztatni a rendszeressé váló Oszmán portyákat és becsapásokat, és a Délvidék pusztulását. 1440-ben a szultán ugyan nem tudta bevenni Nándorfehérvárat, viszont katonái a Száván túli területeken pusztítottak és raboltak. Az egyik Oszmán krónikás (talán némileg túlzó) feljegyzése szerint annyi foglyot szedtek, „annyi zsákmányhoz jutottak, hogy egy szép lányt egy csizmáért” adtak a táborban. Újabb kutatások arra is rámutattak, hogy az 1390-ben kezdődő és az 1540-es évekig, azaz a magyarországi Oszmán uralom viszonylagos konszolidációjáig tartó időszak másfélszáz esztendejében, tehát akkor, amikor Magyarország déli megyéi végvidékeknek, elpusztítandó ellenséges területnek számítottak, a Délvidék érintett népessége és települészerkezete a korábban feltételezettnél jóval nagyobb károkat szenvedett.

Zsigmond király és császár történelmi érdeme, hogy felismerte az Oszmán veszélyt és lerakta egy több lépcsős védelmi rendszer alapjait. Tette mindezt aközben, hogy uralkodásának első éveiben az ellenpárt híveivel hadakozott, később a velenceiekkel háború-

zott (1410–1413, 1418–1420), német királyként és császárként pedig az országtól távol a birodalom ügyeivel foglalkozott (1412–1419, 1430–1434). Bár az általa kiépített védelmi rendszerből a vazallus államok már életében kihullottak, a haderő reformjára vonatkozó „újításait” pedig a megerősödő nemesség vonatta vissza halála után utódaival, a király katonai reformjai még így felemásan is elég alapot biztosítottak utódainak a hatékony védelemre. Értő kezekben a rendszer további 80 évig állta útját a hódítóknak.

Hunyadi János Oszmán-ellenes háborúi

Zsigmond központosító reformjainak nagy része a király halála után, kivált a rendi hatalomátvételt (1439) és az Albert király (1437–1439) halálát követő polgárháború ideje alatt elenyészett. Az özvegy Erzsébet királynét és ennek csecsemő fiát, V. (Utószülött) Lászlót (1440–1457) támogató „udvari” párt, valamint a III. (Jagelló) Ulászló lengyel királyt I. Ulászlóként magyar királynak (1440–1444) választó „rendi-nemesi” párt 1440 nyarától 1445-ig tartó polgárháborút folytatott, amely nemcsak a gazdaság, a közigazgatás és jogrendszer normális működését akadályozta, de jelentősen gyengítette az ország védelmi képességeit is. Az ország nyugati részeit V. László párthívei, V. László gyámjának, III. Frigyes német királynak katonái tartották hatalmukban, míg Erzsébet királyné cseh kapitányának, Giskra Jánosnak (Jan Jiškra) cseh seregei a Felvidéket szállták meg. Mindez akkor történt, amikor a Délvidéket minden eddigénél nagyobb veszély fenyegette. Az, hogy mindez nem vezetett katasztrófához, s hogy az Oszmánok nem foglalták el már ekkor az ország déli végvárait, nem kis részben Hunyadi Jánosnak és harcostársainak köszönhető.

Hunyadi édesapja, Vojk (Woyk) a havasalföldi román vajdaságból telepedett Magyarországra és állt Zsigmond király szolgálatába. 1409 októberében a király az erdélyi Hunyadvár (ma Hunedoara) uradalmát adományozta udvari vitézének (*aulae nostrae miles*), testvéreinek, Mogosnak és Radulnak – akit egy 1419-es oklevél már László néven említ annak jeleként, hogy ortodox hitéről áttérhetett a katolikus vallásra –, valamint János nevű fiának, akiben Magyarország későbbi kormányzóját, az Oszmán-ellenes harcok leghíresebb hadvezérét tisztelhetjük. Az uradalomhoz mintegy negyven falu, mezőváros, aranybevéltőhely, több vám, só-, arany-, ezüst- és vaslelő tartozott. A birtok nagyságából, valamint abból, hogy a birtokot Ozorai Pipo ajánlatára kapta, arra következtethetünk, hogy Vojk is a déli végeken katonáskodhatott. János valószínűleg a családi birtokon nevelkedett testvéreivel, Vojkkal és ifjabb Jánossal, aki 1441-ig bátyja oldalán harcolt a déli végeken, és itt esett el 1441-ben, talán az Iszhák (Íshak) bég ellen vívott csatában. Vojk nevű öccse valószínűleg korán meghalt, 1419 után a források már nem említik.

A későbbi kormányzó, azaz az idősebb János előbb több délvidéki úr, majd Újlaki István macsói bán mellett katonáskodott, és ez utóbbi halála után került Zsigmond király udvarába. 1431 őszén a királyt elkísérte két évig tartó itáliai útjára, melynek célja Zsigmond német császárrá történő koronázása volt (erre 1433. május végén Rómában került sor). Hunyadi itt – Zsigmond több katonájával együtt – két évre a király szövetségese, Filippo Maria Visconti milánói herceg zsoldjába szegődött, ahol a velencei há-

borában bőven volt alkalma megismerkedni az itáliai hadművészettel és több zsoldosvezérrel, köztük Niccolò Piccinninóval és Visconti kapitányával, Francesco Sforzával, akivel barátságot kötött. 1433 őszén kilépett a herceg szolgálatából és királyával a baseli zsinatra ment. Zsigmond halálát követően Albert király idején a déli végekre, Tallóci Frank szörényi bán mellé került, ahol 1439-ben – Szendrő elestének és Szerbia Oszmánok általi meghódításának évében – a többi között Szörény és Orsova védelmével bízta meg a király. Ez év őszén testvérével együtt szörényi bánnak nevezték ki. Albert király halála után, 1440-ben Ulászló támogatóihoz csatlakozott és 1441. január elején Bátaszék mellett Újlaki Miklós macsói bánnal együtt döntő győzelmet aratott V. László párhívei felett. A győzelem megszilárdította Ulászló hatalmát, Hunyadi János pedig a király kegyéből hamarosan Magyarország leghatalmasabb és legbefolyásosabb nagyura lett.

Ulászló a bátaszéki győzelem után Hunyadi és Újlakit bízta meg azzal, hogy uralmát az ország keleti részein is megszilárdítsák. Hunyadi néhány hónap alatt teljesítette a feladatot: 1441 tavaszára Erdély és az egész Tiszántúl Ulászló hűségére tért. Szolgálatukért cserébe közösen megkapták az erdélyi vajda és a székelyek ispánja tisztjét, és a király kettejükre bízta Temesvár és Nándorfehérvár őrizetét is. Mivel a szörényi bán is a kezükön maradt, Újlaki pedig megtartotta a macsói bánágot, a déli végek irányítása lényegében Újlaki és Hunyadi kezébe került. Újlaki és Hunyadi ezzel az ország legbefolyásosabb nagyurai közé emelkedett, a végeken pedig a Zsigmond-korhoz hasonló erőkoncentráció jött létre. Amíg Újlaki a Tiszától nyugatra eső területek ura lett, a keleti országrészt Hunyadi kormányozta és az ő feladata lett az ország délkeleti végeinek védelme is. Kormányzati központját a családi birtokon, az erdélyi Hunyadon rendezte be, ahonnan a temesi és az erdélyi végek védelmét is tudta irányítani.

Erre nagy szükség is volt, mert az Oszmán betörések egyre gyakoribbá és veszélyesebbé váltak. Hunyadi későbbi európai hírnevét is a betörő Oszmán csapatok felett aratott győzelmeivel, valamint a határ túloldalára vezetett hadjárataival alapozta meg. Első jelentősebb győzelmét 1442. március 22-én Gyulafehérvár közelében Mezid bég felett aratta, majd pedig szeptember elején az európai Oszmán hadak fővezérét, a Havasalföldre betört Sahábeddin (Şahabeddin) pasa, ruméliai beglerbég seregét verte meg a Jalomica (Iălomița) folyó mellett.

Hunyadi sikerei egybesetek az európai Oszmán-ellenes diplomácia ismételt megélénkülésével, és azoknak újabb lendületet adtak. Ezekben a bizánci császár meghatározó szerepet játszott: követei 1442 elején Magyarországon, Velencében és Rómában; 1442 augusztusban Velencében; 1443 elején pedig ismét Rómában és Velencében, illetve Jó Fülöp burgundiai udvarában jártak. IV. Jenő pápa (1431–1447) 1442 februárjában Giuliano Cesarini bíborost küldte pápai legátusként Magyarországra, hogy békét teremtsen I. Ulászló és Erzsébet királyné között és, hogy Oszmán-ellenes keresztes hadjáratot szervezzon.

A hadjáratához kedvező alkalmat teremtett a Karamánok 1442 téli és 1443 tavaszi támadása az Oszmánok ellen, amiről Magyarországon már 1443 májusában értesültek. Hunyadi is a szultán kisázsiai lekötöttségével érvelt egy minél előbb megindítandó Oszmán-ellenes támadás mellett. I. Ulászló király 1443. július 22-én indult el Budáról

a keresztes hadjáratra, jöllehet III. Frigyes német királlyal és Giskra cseh zsoldosvezérrel csak nyár végén, illetve kora-őszön sikerült fegyverszünetet kötnie. A Hunyadi János vezette keresztes hadak október derekán keltek át a Dunán, novemberben számos csatában megverték az Oszmánokat, és Szófiáig hatoltak, amit a szultán visszavonulása előtt felégetett. A szokatlanul kemény tél – amelyet Hunyadi november 8-i levelében már említett –, az utak járhatatlansága, valamint az Oszmánok azon taktikája, hogy visszavonultukban mindent felégettek, egyre nagyobb problémákat okozott Hunyadi seregében. Az otthonról hozott élelmiszerek és takarmány elfogyott és a táborban lópestis tört ki. Az Oszmánok a Drinápolyhoz vezető balkáni szorosok védelmére rendezkedtek be. December 12-én a zlatikai (İzlad) szorosnál támadásra szánták el magukat, a Hunyadi által korábban elrejtett lándzsás keresztes gyalogosok azonban legyőzték az Oszmán lovasokat, majd Hunyadi lovasai éjfélig üldözték őket. A szoroson azonban Hunyadiéknak nem sikerült áttörni, így a király a zlatikai győzelem után elrendelte a visszavonulást. Bár a hosszú hadjáratban az Oszmánoktól egy talpalatnyi földet sem sikerült visszaeszerezni, Hunyadi győzelmei bebizonyították, hogy az Oszmánok sem legyőzhetetlenek. Ráadásul az 1444. január 2-én Pirot (Şehirköy) mellett vívott csatában Hunyadi fogságába esett Csandarlızâde Mahmud Cselebi (Çandarlızade Mahmud Çelebi), aki Murád szultán sógora, illetve Halil pasa nagyvezír testvére volt. A hadjárat még egy tanulsággal szolgált. Megmutatta, hogy az Oszmánok nem elég erősek ahhoz, hogy egyszerre két fronton, Kis-Ázsiában a Karamánok és Európában a keresztény riválisaik ellen harcoljanak.

Hunyadi győzelmei újabb lendületet adtak az európai Oszmán-ellenes erőeknek. 1444 januárjában IV. Jenő pápa újabb keresztes hadjáratot hirdetett a keleti keresztények megsegítésére (és a VIII. János bizánci császár által 1439-ben a firenzei zsinaton elfogadott, de a bizánci klérus által elutasított egyházunió megteremtésére). Az Oszmánokat nagyobb veszély fenyegette, mint bármikor korábban. Miközben a szultán 1444 tavaszán–kora nyarán a Karamánok újabb támadásával volt elfoglalva, egy minden eddiginél hatalmasabb keresztes hadjárat készülődött ellene. A bizánci diplomácia által már korábban is szorgalmazott elképzelés szerint egy nemzetközi flotta megakadályozná a Karamánok ismételt lázadása miatt Kis-Ázsiába átkelt II. Murád szultánt és az anatóliai Oszmán csapatokat abban, hogy visszatérjenek a Balkánra. Eközben I. Ulászló magyar és lengyel király és Hunyadi János vezetésével egy szárazföldi keresztes had támadná meg a Balkánon maradt Oszmán sereget, amelyet beleszorítana a tengerbe.

II. Murád szultán azonban bebizonyította, hogy kitűnően ért a diplomácia fortélyaihoz is. A színtalpak mögött bonyolult diplomáciai játék kezdődött, amelyet már a kortársak se értettek, és amely az utókor történészeit is kellőképp összezavarta. A (tévesen) „szegedi béke” néven elhíresült békével az Oszmánoknak valóban sikerült időt nyerniük és megbontaniuk az Oszmán-ellenes keresztény koalíciót.

Hunyadi hosszú hadjáratát követően a szultán vélhetőleg már 1444 januárjában egy megbízott útján, majd pedig március–áprilisban Mara szultána (Brankovics lánya) által küldött görög szerzetes révén megkönyékezte apósát, Brankovics György szerb despotát. Az ürügyet Mahmud Cselebi fogságból történő kiváltása szolgáltatta, azonban II. Murád valódi célja a békekötés volt. Ennek érdekében Brankovicsnak felajánlotta,

hogy ha közvetítésével sikerül békét kötnie a magyarokkal, akkor visszaadja a szerb despotának az előző években elfoglalt szerb területeket és elengedi a despota megvakított és Oszmán fogságban tartott fiait is. Brankovics tudta, hogy Hunyadi hozzájárulása nélkül lehetetlen megkötni a békét, ezért Hunyadinak ígérte roppant magyarországi birtokait, amennyiben Hunyadi támogatja a megegyezést. Miközben Európa-szerte gyülekeztek a keresztések az Oszmánok ellen, a király – Brankovics és Hunyadi közbenjárására – április végén elküldte követét Drinápolyba (Edirne), az Oszmán fővárosba. A követet, akit Brankovics és Hunyadi követe is elkísért, Ulászló teljhatalommal (*cum totali nostra auctoritate et potestatis plenitudine*) ruházta fel, és kötelezte magát, hogy a követ által kötendő békét meg fogja erősíteni. A békét 1444. június 12-én Drinápolyban kötötték meg. Ebben a szultán vállalta, hogy miután Ulászló, Brankovics és Hunyadi is ratifikálja majd a békét, tíz napon belül visszaadja a despotának Észak-Szerbiát, így a többi között a despota 1439-ben elfoglalt székhelyét, Szendrőt, az ezüstműveiről híres Novo Brdót, s számos más várat. A magyar királynak 100 ezer arany hadisarcot fizet és háború esetén 30 ezer katonával segíti meg. A magyar fél megeskütésére és a várak átadásának biztosítására egyik főembere, Baltaoğlu Szülejmán bég (Baltaoğlu Süleyman Beg, aki 1453-ban Konstantinápoly ostromakor az Oszmán flotta parancsnoka lesz) vezetésével díszes Oszmán delegációt küldött Magyarországra. Itt a tárgyalások augusztus elején valóban Szegeden folytatódtak, de a békét csak augusztus 15-én ratifikálta a magyar fél Váradon. Ezt követően az Oszmánok teljesítették a békét: augusztus 22-én kiürítették és átadták az észak-szerbiai várakat Brankovicsnak, aki viszont magyarországi birtokait adta át Hunyadinak.

A tárgyalások természetesen kitudódtak és meglehetősen zavart keltettek a szövetségesek között. Eloszlatandó a szövetségesek „bármiféle kételkedését vagy gyanúját” augusztus 4-én Szegeden a király esküt tett Cesarini bíborosnak, hogy folytatja a kereszties háború előkészületeit. Vállalta, hogy szeptember 1-jéig átkel a Dunán és az Oszmánok ellen vonul: „tekintet nélkül arra, hogy kötött-e vagy fog-e kötni bármiféle békét vagy szerződést akár a szultánnal, akár annak követeivel, legyen az a béke bárhogyan megszövegezve, és kötéssék akár eskü alatt is.” Tehát a király – vélhetőleg Cesarini terve alapján – eleve érvénytelennek nyilvánította a későbbiekben majd ratifikálandó békét. Hiába adták át tehát az Oszmánok a szerbiai várakat, a király és Hunyadi a békét megszegve, szeptember 22-én a keresztések élén átlépte a határt. Várnáig nyomultak, ott azonban meglepetésükre szembetalálták magukat a szultán seregeivel.

II. Murád nem várta meg a drinápolyi béke ratifikálását, s már július 12-én átkelt Kis-Ázsiába a Karamánok ellen, akikkel hamarosan békét kötött, átengedve nekik a régóta vitás területeket. Csak hű janicsárjait vitte magával, a ruméliai sereget birodalma európai részén hagyta, mert nem bízott a keresztényekkel kötött béke tartósságában. A Karamán–Oszmán béke nyugalmat teremtett Kis-Ázsiában, s lehetővé tette, hogy az ottani Oszmán csapatok segítséget nyújtsanak a Hunyadiék által fenyegetett európai seregeknek.

Az összecsapásra 1444. november 10-én, Várnánál került sor. A túlerőben lévő Oszmán sereg ellen Hunyadi János ív alakban, a lehető leghosszabb arcvonalon állította fel a keresztéseket. Az Oszmánok a szokásos harcrendben sorakoztak fel: balszárnyn az

anatóliai, jobbszárnyon a ruméliai, középutt, harci négyszögben a janicsárok, a balszárny előtt pedig az akindzsik és az azabok álltak fel. A csata elején az akindzsik megtámadták és futásra kényszerítették a keresztések jobbszárnyát. Hunyadi azonban megsegítette őket és megfutamította az akindzsikat. Ezt követően a balszárnyra ment és vereséget mért a ruméliai seregrészre is. A ruméliai lovasok futását látva maga II. Murád szultán is vissza akart vonulni, de ettől tanácsadói visszatartották. Ez a mozzanat, amiről több forrásunk is beszámol, arra utal, hogy a lovasok megfutamodását nem értelmezhetjük az Oszmán taktika egyik alapelemét alkotó „színelt futás” tudatos alkalmazásaként. Az Oszmán jobbszárny felbomlásának láttán az ifjú Ulászló király a személyes őrizetéhez tartozó párszáz lovassal meggondolatlanul rárohant a szultánt őrző janicsárokra, akik sáncokkal és földbe szúrt pajzsokkal védték magukat. Ulászló meggondolatlanságáért életével fizetett. A janicsárok közé behatolt király lova ugyanis megbotlott egy árokban, s a lováról leesett uralkodót egy janicsár levágta. Ezt követően a janicsárok táborukban körbehordozták a király levágott fejét, amitől az Oszmán katonák ismét visszanyerték önbizalmukat, rendezték soraikat, majd ellentámadásba kezdtek, ami hamarosan meghozta számukra a végső győzelmet. Az Oszmán győzelemben a számbeli fölény mellett olyan tényezők játszottak szerepet, mint Ulászló király meggondolatlan támadása és halála, valamint az ezzel járó pszichikai előny; Murád szultán helybenmaradása és kivált a janicsárok kitartása. Ez utóbbi már a kortársak előtt is ismert volt. Georgius de Hungaria – aki ekkoriban az Oszmán államban raboskodott – megjegyezte, hogy bár a csatában a szultán hadseregét „teljesen szétverte és legyőzte az ellenség, végül mégis ő nyerte el a győzelmet ezzel a saját (ti. a janicsár) seregével.”

Ulászló halálát követően Magyarországon a halott király, illetve a III. Frigyes gyámsága alatt tartott V. László pártján állók ismét egymás ellen fordultak. Végül valamennyien elismerték V. Lászlót uralkodójuknak, mivel azonban őt Frigyes nem engedte szabadon, a magyar történelemben korábban nem ismert megoldáshoz folyamodtak. A király kiskorúsága idejére Hunyadi János személyében kormányzót, *gubernátort* válsztottak (1446–1452). Hunyadi azonban nem tudta megszilárdítani hatalmát sem a Cilleiekkel, sem pedig a Felvidéket továbbra is megszállva tartó Giskrával szemben, hiába vezetett az utóbbi ellen 1447 és 1452 között négy hadjáratot.

Az ország ilyen viszonyai között nem lehetett Hunyadi sikeres az Oszmánok ellen sem. Az V. Miklós pápa (1447–1455) által hirdetett újabb kereszties hadjárat vereséggel végződött. Hunyadi 1448-ban benyomult a Balkánra, és célja az volt, hogy egyesüljön az Oszmán uralom ellen fellázadt albán vezérrel, Kasztrióta Györggyel (George Kastrioti, Skanderbeg). II. Murád szultán azonban keresztülhúzta haditervét és Rigómezőn a keresztések útját állta. Az 1448. október 17. és 19. között vívott második rigómezei csata előtt Hunyadi Jánosnak az addigi legnagyobb és legjobban felszerelt sereget sikerült kiállítania. De még ez a 30–35 ezer főre becsülhető had is alatta maradt az Oszmán hadak létszámának. Hunyadi seregének ütőerejét a páncélba öltöztetett nehézlovasság adta, amelyet az Oszmán krónikások vasfalhoz hasonlítottak. Emellett jelentős lehetett Hunyadi könnyűlovassága is. Fontos szerepet játszott az a többszáz harci szekér is, amelyeken két-két könnyű fegyverzetű gyalogos, és egy-egy tüzér volt, és amelyekre Hunyadi huszita példára, kisebb ágyúkat rakatott.

Az Oszmán seregben a szokásostól eltérően a jobbszárnyon az anatóliai, a balszárnyon pedig a ruméliai lovasság sokarokozott fel. Középen állt a szultán a janicsárok és az azabok védelmében. A nyugati források nem említik a magyarokéhoz hasonló szekértáborot. Chalkokondyles leírása alapján arra lehet gondolni, hogy az Oszmán történetírók által említett védműben, amely a szultánt, illetve az őt őrző janicsárokat és azabokat védelmezte, nem a magyar szekértáborhoz hasonló későbbi Oszmán *taburt*, hanem a várnai csatában is alkalmazott, pajzsokból és lándzsákból összerakott védművet kell látnunk, amelyet ágyúkkal erősítettek meg. A szultán, hogy megakadályozza katonáinak a várnaihoz hasonló futását, a sereg mögött poggyászokból táborerődöt alakíttatott ki.

Az Oszmán győzelem okai között a számbeli fölény mellett, egy sor egyéb tényezővel is számolnunk kell. Így azzal, hogy az első csatanapon nagyrészt pihentetett anatóliai egységek viszonylag frissen várták a második csatanapot. Ezzel szemben Hunyadi serege az éjszakát átvirrasztotta, hogy hajnalban a szultáni táborra támadhasson. Harcosai enni is csak harc közben, vándorkonyhából tudtak. Bár másnap Hunyadi nehézlovasai az Oszmán szárnyakat szétverték, a roham megtört a janicsárok falán. Hunyadi áttörte a janicsárok sorait, akik nem tudván ellenállni a „vasfálnak,” kettéváltak. A janicsárok azonban nem futottak el, hanem bekerítették és hátulról megtámadták Hunyadi lovasait. Ezek nem tudtak elmenekülni, mert beleütköztek a poggyászokból kialakított táborerődbe. Az Oszmánok, hogy fokozzák a magyarok pánikhangulatát, állítólag égő tevéket hajtottak a lovasokra. Hunyadi lovasainak zöme elesett.

Hunyadi tekintélyét azonban a kudarcok sem csorbították, és a „nemesi párt” továbbra is vezérének tekintette. Pozícióját tovább erősítette, amikor Ujlakival együtt kiegészített volt ellenlábásával, Garai Lászlóval, 1447 óta Magyarország nádorával. Bár 1452-ben V. László király kiszabadulása után gubernátori méltóságáról le kellett mondanania, „az ország főkapitányaként” továbbra is a legbefolyásosabb főurak egyike maradt. Ellenfeleinek száma ugyan egyre gyarapodott, pozícióját – nem kis részben az ismét akuttá vált Oszmán veszély miatt – sikerült megőriznie.

1451-ben az Oszmán Birodalom trónjára egy minden eddiginél tehetségesebb és nagyravágyóbb 19 éves fiatalember, II. Mehmed (1451–1481) került. Hosszas és alapos előkészületek és ötvennégy napos ostrom után 1453. május 29-én meghódította Konstantinápolyt, és hamarosan birodalma új fővárosává tette. Konstantinápoly (Bizánc), amit a népnyelv ugyan Isztambulnak nevezett, de a hivatalos iratokban és az Oszmán pénzekben továbbra is Kosztantiniyje (Kosztantiniyye), azaz Konstantinápoly néven szerepelt, nemcsak a birodalom balkáni és anatóliai törzsterületeinek volt természetes központja, de stratégiai jelentősége az egész térség számára annyira nyilvánvaló, hogy nem véletlenül nevezte „a világ természetes fővárosának” Napoleon. A város meghódítása beláthatatlan következményekkel járt az egész térség további történetére. Egycsapásra megszüntette az Oszmánok európai és kis-ázsiai birodalomrészeinek szétszakítottságát és egyben eliminálta az Oszmán-ellenes diplomácia legaktívabb motorját, Bizáncot. Ezt követően Konstantinápoly lett az európai Oszmán hadjáratok logisztikai központja. Aligha véletlen, hogy Bizánc kiiktatása és a birodalomrészek közti zavartalan összeköttetés megteremtése után a korábban bizonytalan területi gyarapodást hozó politikát is tartós eredmények, évszázadokig fennálló újabb foglalások követték.

Az 1456. évi Magyarország elleni Oszmán hadjárat és a nándorfehérvári győzelem

Miután az 1455. évi hadjáratban Mehmed lerohanta Szerbiát és visszafoglalta Novo Brdot, a szultán legfőbb közép-európai riválisa, Magyarország ellen fordult. Tudta, hogy szerbiai uralma csak akkor lehet teljes, ha megtöri Magyarországot, és elfoglalja az ország déli kapuját, Nándorfehérvárat. A Magyarország elleni Oszmán készülődésről Budán viszonylag korán értesültek. Raguza már 1455 szeptemberében tudatta a magyarokkal, hogy az Oszmánok három- és kétsorevezős hajókat készítenek és Magyarország ellen készülnek. 1456 márciusában arról adtak hírt, hogy a szultán ostromgépeket gyűjt Üszkübben (Skopje), de ekkor még nem tudták biztosan Mehmed hadicélját. Kórogyi János macsóí bán – Boszniából és Szerbiából szerzett értesülésekre hivatkozva – azt jelentette, hogy a szultán Nándorfehérvár és Szendrő ostromára készül, és a bosnyák és hercegovinai uralkodótól élelmiszereket és katonai kontingenseket kért.

Az értesülések helytállóak voltak. A hajóépítő és ágyúöntő műhelyekben valóban nagyarányú, csak a konstantinápolyi ostromot megelőző előkészületekhez hasonlítható munka folyt. A szállítást megkönnyítendő az ágyúk egy részét a Dunába ömlő Moravához közeli műhelyekben, így Krusevácon (Kruševac, tör. Alacahisar) és másutt készítették. Az arsenálokban állítólag 200 hajót építettek, illetve készítettek elő a hadjáratra, amelyek közül 64 gálya volt. Magyarországon a védelmi előkészületek ezzel szemben megint lassan és elégtelenül folytak.

1456 február 6-án V. László király Bécsből Budára érkezett, hogy részt vegyen az országgyűlésen, amelynek legfontosabb témája az Oszmánok elleni háború volt. Az országgyűlésen megjelent Don Juan de Carvajal pápai legátus, aki beszámolt a keresztény flotta előkészületeiről, amely az Égei-tengeren támadja meg a szultánt. A háború dolgában úgy határoztak, hogy azt csak a nyári aratás után indítják meg. Február 14-én a legátus felolvasta a kereszthírdető pápai rendeletet, átadta Kapisztrán János (Giovanni da Capistrano) minorita szerzetesnek a pápa által küldött keresztet, és a pápa nevében felhatalmazta keresztesek toborzására. Amikor április 7-én befutott a hír, hogy a szultán személyesen készül Magyarország ellen, elrendelték, hogy azonnal katonaságot kell küldeni a déli végek megerősítésére. Jelentősebb katonaság azonban csak Hunyadi körül gyülekezett.

Hunyadinak januárban 7 ezer, néhány hónappal később 10 ezer katonája volt. Június óta azon fáradozott, hogy a Nándorfehérvártól mintegy 40 kilométerre keletre lévő kevei (kovini) gázló környékén gyűjtse össze a hadakat. Ez ideális hely volt, hisz itt ömlött a Morava a Dunába, így Hunyadi a Dunán és a Moraván érkező Oszmán hajókat egyként meg tudta volna támadni, s biztosítani lehetett Szendrő védelmét is. Hunyadinak azonban nem sikerült jelentősebb hadat összegyűjtenie és így nem is tudta megakadályozni az Oszmán flotta felvonulását.

A hírre, hogy a szultán személyesen jön serege élén az ország ellen, elrendelték a nemesi felkelést is. Ennek azonban akkor se lehetett volna sok hasznát venni, ha a nemesek valóban felkeltek volna. Kapisztrán április közepéig Budán, azután vidéken hirdette a keresztet. Hívására „sok prelátus és báró, a köznépből egész tömeg vette fel a kereszt

jelét,” de a kereszteseket további intézkedésig hazaküldték. Nagy részük ezt követően otthon maradt, hiába fenyegette őket örök kárhoyattal a pápai követ. Egy európai keresztos had is gyülekezett, ez azonban soha nem találkozott a hódítókkal: még július végén is Pozsonynál vesztegelt. V. László azzal az ürüggyel, hogy vadászni megy, június elején elmenekült az országból Bécs felé. Elmaradtak a bárók és főpapok bandériumai is. A pórnép azonban egyre nagyobb tömegekben seregett Kapisztrán zászlaja alá, kivált az Oszmánok által fenyegetett déli megyékből. „Mindazok, akik összegyűltek, a népből valóok voltak: parasztok, szegény emberek, falusi papok, deákok, kolduló barátok... Legtöbbjüknek kardja volt, fűtyköse, parittyája, mint a pásztoroknak, akadtak náluk számszeríjak, nyilak, szakállas puskák, vascáklyák is” – jegyezte fel a szemtanú Giovanni da Tagliacozzo, Kapisztrán segédje.

A szultán 1456 májusában indult el a hadjáratra. Seregének létszámát a korabeli kútfők jelentős túlzással 150 ezer főre, vagy ennél is többre becsülik. Katonáinak számát a mértéktartóbb feldolgozások a kissé talán alacsony 30 ezer és a vélhetőleg realisabb 60 ezer fő közé teszik. Miután Mehmed szultán a Moravát átlépte, kémeket küldött ki az észak-szerbiai és a magyarországi viszonyok felderítésére. Kémeitől és az elfogott „nyelvektől” arról értesült, hogy a magyarok felkészülten várják az ostromot, ami csak részben felelt meg a valóságnak. Valószínűleg tudomása lehetett Hunyadi csapatmozgásairól és talán arról is, hogy a kövini gázlónál akarja feltartóztatni az Oszmán sereget és flottát. Mindenesetre a szultán attól tartott, hogy a magyarok Szendrőnél elvágják a Dunán Daji Karadzsa (Dayı Karaca) bég parancsnoksága alatt felvonuló hajók útját, amelyek az ágyúk és a hadiszerek nagy részét szállították. Ezt megakadályozandó a szultán is Szendrő felé fordult.

Ezalatt Kapisztrán július 2-án 2500 keresztessel megérkezett a várba, amelyet Szilágyi Mihály, Hunyadi sógora védett 6-7 ezer védővel. Hunyadi azonban a kevei révhez rendelte a kereszteseket, de a várból hajókon Hunyadihoz indult felkelőket egy hirtelen támadt vihar visszafordulásra kényszerítette. Szerencséjükre, mert Szilágyi elindulásuk után értesült arról, hogy az Oszmán hajóhad már túlhaladt Kevén. Az Oszmánok ellen felkelt keresztosok a következő napokban tömegestől érkeztek a vár alá, és a túlsó parton gyülekeztek. Számukat a feldolgozások 20-30 ezerre becsülik. „Ha szemmel nem látom, soha nem hittem volna, hogy ennyi ember legyen Magyarországon. Tódulva jönnek, mint a hóvihar” – nyilatkozott meglepetésében Szilágyi Mihály, a vár kapitánya.

A szultán seregének fő erői július elejére értek a vár alá, amit addigra Karadzsa bég már vízen és szárazon is körülzárt. A szultáni flotta elhajózott a vár alatt, és Zimony fölött vetett horgonyt. Itt a hajókat láncokkal egymáshoz erősítették, hogy elzárják az utat a Dunán érkező magyar flotta előtt.

Nándorfehérvár a Duna és a Száva összefolyásánál egy hegyfokon épült, amelynek meredek oldalait három oldalról a két folyó védte. A hegyfokon építették fel a fellegvárat, amelyet a déli oldalon árokkal megerősített kettős fal védett, és amely két részre, az alsó és a felső várra oszlott. A déli oldal volt a vár legsebezhetőbb pontja. Ebben az irányban terjeszkedett a város is, amely három részre tagolódott: a két folyóra támaszkodó két vízvárosra és a közéjük ékelődött belvárosra. A városokat is erős falakkal és árkokkal vették körül, kivált a délről várható támadások ellen. Nándorfehérvárat a kortársak jól

megrősített várnak tartották és bár az ostrom előtt Mehmed szultán meglehetősen elbizakodottan nyilatkozott róla – úgy vélte két hét alatt beveszi –, a kudarc után a török történetírók már tisztelettel írtak róla, és bevehetetlennek minősítették.

A szultáni hadak a vár előtti déli síkságot szállták meg, és miután a vár körülrázása megtörtént, a szultán július 4-én elrendelte a falak ágyúzását. Karadzsa bég ugyan a Duna és a Száva közti partszakasz megszállását is javasolta, megakadályozandó, hogy ott esetleg a felmentő seregek vessék meg a lábukat, a szultán ezt nem látta szükségesnek. Hamarosan kiderült, hogy súlyos hibát követett el.

Az Oszmánok szokatlanul erős tüzérséggel lőtték a várat: Kapisztrán a csata után elfoglalt ágyúk számát háromszázra tette, ezek zöme azonban kis kaliberű löveg lehetett. A források csak 22 darab nagyobb lövegről szólnak, amelyek torkolatuknál 2 láb szélesek voltak, és 7 darab hatalmas kőgolyókat vető mozsarat említenek. Az ezekből kilőtt kőgolyók „...jó nagy olasz mérőföldnyi magasságra (!) repültek fel; midőn pedig lehullottak, olyan súllyal estek le, hogy a földbe befürodtak s többé nem lehetett látni őket” – írta Tagliacozzo. A lövegek mellett számos követőt és ostromgépeket is használtak. Az ágyútüzérek egy része keresztény renegát volt: németek, magyarok, bosnyákok és dalmátok, az ostromgépek mellett pedig olaszok is szolgáltak. Úgy tűnik, a mozsarak és a követők a védőkben nem sok kárt tettek, ami főként annak volt köszönhető, hogy a védők a vár több pontján figyelőállásokat állítottak fel, ahonnan kis harangokkal jelezték a veszélyt, így a védők figyelve a golyók pályáját idejében elmenekülhettek a becsapódás várható helyétől.

Nagy rombolást okoztak viszont az ágyúk és az ostromgépek a falakban. A várban tartózkodó szemtanú, Giovanni da Tagliacozzo szerint az Oszmán lövegek minden falat megrongáltak, és több bástyát ledöntöttek, és az ostromlók a külső őrtornyokat is bevették. Ráadásul a városban élelmiszerhiány volt és egyre többeket vitt el a pestis (más vélemények szerint a tifusz, azaz a XVI–XVII. századi Magyarország félelmetes *morbus Hungarisa*), amely már az előző évben is pusztított az országban. Az elcsigázott védők ereje és hite egyre fogyott, s a szultánnak bizonyára sikerült volna bevenni a várat, ha nem érkezik erősítés.

Ezúttal is Hunyadi volt az, aki a veszélyt felismerve az ostromlottak segítségére sietett. Mivel hadihajói nem voltak, Szalánkeménél a dunai kereskedő dereglyéket alkíttatta át és tette azokat harcra alkalmassá. Ezeket kiképzett keresztesekkel rakta meg, saját zsoldosait pedig egy nagyobb és erősebb dereglyén helyezte el. Július 14-én a dereglyéket az Oszmán hajókra úsztatta, miközben seregével a parton kísérte őket. Hunyadi dereglyéi és a városból érkezett szerb hajósok közrefogták a szultán flottáját és öt órás öldöklő küzdelemben sikerült áttörniük a hajózárat. A sikeres áttörés után Hunyadi serege egy részével bevonult a várba, amíg a kereszteseket a Száva szigetén, az ostromlók balszárnyával átellenben helyezte el. Az Oszmán hajóhad fölött aratott győzelem, valamint Hunyadinak és katonáinak megérkezése a várba nemcsak lelket öntött a fáradt és elcsigázott védőkbe, de jelentősen növelte a védők létszámát, amit a források a friss erőkkal együtt 12 ezer főre becsültek.

A szultán azonban a kudarc hatására még nagyobb erővel lövette a várat, aminek hamarosan meg is lett az eredménye: „a vár inkább mezőnek látszott, mint várnak” –

írta Hunyadi az ostrom után. Július 20-án elhallgattak az ágyúk, ami azt jelentette, hogy közeleg a döntő roham ideje. Hunyadi ennek tudatában éjjel az őrseget több ezer keresztessel erősítette meg. Mehmed július 21-én késő délután rendelte el az általános rohamot. A túlérő hamar megtörte a védőket és a támadók benyomultak a külső várba. Erre Hunyadi a belső várból páncélosaival ellentámadásba lendült és visszaverte a támadókat, akik azonban ismét támadtak, és rohamukat a védők megint sikeresen verték vissza. „Két ízben a törökökkel a vár belsejében, szemtől-szemben harcoltunk” – írta jelentésében Hunyadi. A védők azonban tudták, hogy a szultán hamarosan újabb támadást indít. Bár Szilágyi úgy vélte, hogy a várat ki kellene üríteni, mert az egy ismételt rohamnak már képtelen ellenállni, Hunyadi a további védekezés mellett döntött. Mehmed éjfél tájban ismét a várra küldte katonáit. A janicsárok megint betörték a várba és egyre többen jutottak fel a belső vár falaira is. A szultán egyik katonája már a lófarkas zászlót készült kitűzni a kaputoronyra, amikor Dugovics Titusz, Hunyadi régi hű harcostársa, aki már Várnánál is vele harcolt, rávetette magát a janicsárra, és mivel nem bírta vele, magával rántotta a mélybe. A védők július 22-én hajnalban kerekedtek felül az ostromlókon, akikre kénbe mártott égő rőzsét dobtak. „Aki a sáncokba akartak lemenni, rémülten vonultak vissza; akik pedig a várban bennvoltak és a hidat iparkodtak a legnagyobb küzdelem árán elfoglalni, midőn láták, hogy mindenünnen tüztenger veszi őket körül, megrémülve abbahagyják a harcot és iszonyú lármával igyekeznek a városból menekülni.”

A küzdelem azonban ezzel még nem ért véget. Miután az ellenséget kiverték a várból, a keresztések dél tájban többször kitörték a külső várból és megtámadták az Oszmánok bal szárnyát alkotó anatóliai seregrészt. A Száva túlsó partján várakozó keresztések ezen felbuzdulva átkeltek a folyón és csatlakoztak hozzájuk. A szultán erre erősítést küldött az anatóliai szárnynak, de ezzel meggyöngyöztette lövegei őrzetét. Hunyadi legott felismerte a kínáló alkalmat: nehézlovasaival kicsapott a várból és elfoglalta a szultán ágyúit, és azokat az Oszmánok ellen fordítva saját ágyúikkal kezdte őket lövetni. Ezzel egyidőben „a várban vitéz (Szilágyi) Mihály úr parancsára ágyúkat állítanak fel, melyeknek szörnyű kőgolyói a keresztények felett elrepülve, nyomorúságosan pusztították a csapatokba tömörülő gonosz törököket, úgyhogy egyetlen lövéstől több török, több sátor veszett el egyszerre” – számolt be a történetekről a szemtanú Tagliacozzo. Ezt követően a keresztések a ruméliai seregrészt is megszorították, amely csak a szultán által visszarendelt hat ezer szpáhi gyors közbeavatkozásának köszönhetette megmenekülését. Az Oszmán krónikák kiemelik a szultán helytállását, aki hőiesen küzdve maga is megsebesült, és a szpáhik beavatkozását jelentős győzelemnek állítják be. A szultán azonban aligha osztotta véleményüket. Az éjszaka leple alatt a harcokban és az Oszmán seregben is pusztító pestistől megzizedelt hódítók táborát bontották és elvonultak.

Konstantinápoly meghódítóját, „aki hencső lélekkel és gögös szemmel uralkodni akart az egész földkerekség felett, az Isten ítéletére egy parasztkból álló sereg, amely inkább a sarlóval tudott bánni, mint a fegyverekkel, legyőzte” – írta nem kis büszkeséggel és elfogultsággal Thuróczy János. A csatában több ezer Oszmán katona, számos főember – köztük Karadzsa bég és Haszan janicsárága – és a szultán tüzérsége is oda-veszett. A győzelem két hőse, Hunyadi és Kapisztrán azonban nem sokáig élvezhette

a dicsőséget. Hunyadi augusztus 11-én a táborban pusztító pestis áldozata lett, október 23-án Kapisztrán János is meghalt.

Bár a nándorfehérvári győzelem vezető hiányában kiaknázatlan maradt, és a szultán 1459-ben Szerbiát, majd pedig 1463-ban Boszniát kebelezte be immár évszázadokra birodalmába, az Oszmánok Szulejmán szultán (uralk. 1520–1566) idejéig nem próbálkoztak Magyarország elfoglalásával. Ebben a nándorfehérvári győzelem lélektani hatásának éppúgy szerepe volt, mint a Hunyadi Mátyás király alatt átszervezett és megerősített magyar védelmi rendszernek. Mátyás nemcsak megörökölte apjától az Oszmán-ellenes védelem ügyét, de Hunyadi János pályája és hírneve nélkül – amelyet a nándorfehérvári győzelemmel koronázott meg – Mátyásnak aligha lett volna esélye a koronára.

Kútfők és irodalom

Az Oszmán állam kialakulására, a korábbi irodalom historiográfiai elemzésével lásd: *Kafadar, Cemal: Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State.* Berkeley-Los Angeles-London, 1995.; *Lindner, Rudi R.: Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia.* Bloomington, 1983.; *Kunt, Metin: State and Sultan up to the Age of Süleyman: Frontier Principality to World Empire.* In: *Kunt, Metin and Woodhead, Christine* (eds.): *Süleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World.* London and New York, 1995. 3–29. o., valamint az *Elizabeth Zachariadou* által szerkesztett *The Ottoman Emirate (1300–1389).* Rethymnon, 1993. kötet tanulmányait. A pestisre, mint lehetséges tényezőre Metin Kunt hívta fel a figyelmet (i. m. 11. o.). A fentiekben John McNeill gondolatmenetét követtük, lásd: *J. R. McNeill: Ecology and Strategy in the Mediterranean: Points of Intersection.* In: *Hattendorf, John B.* (ed.): *Naval Policy and Strategy in the Mediterranean. Past, Present and Future.* London–Portland, 2000. 376–377. o. A korszak Oszmán politikatörténetére lásd: *Imber, Colin: The Ottoman Empire 1300–1481* Istanbul, 1990., magyarul: *Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária: Török és tatár hódítók.* Budapest, 1993. 5–42. o.

A korai Oszmán hadseregről: *Káldy-Nagy Gyula: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára.* In: *Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc* (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Budapest, 1986. 163–194. o.; *Uő.: The First Centuries of the Ottoman Military Organization.* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1977.) 147–183. o. A tüzfegyverek elterjedésére és a tűzérőre: *Petrović, Djurdjica: Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries.* In: *Parry, V. J. and Yapp, M. E.* (eds.): *War, Technology and Society in the Middle East.* London, 1975.; „Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tűzérő XV–XVII. századi fejlődése között” című tanulmány jelen kötetben és *Ágoston Gábor: Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries.* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47. (1994.) 15–48. o. A taktikára lásd: *Christensen, S. T.: The Heathen Order of Battle.* In: *Christensen, Stephen Turk* (ed.): *Violence and the Absolutist State: Studies in European and Ottoman History.* Copenhagen, 1990.; *Finkel, Caroline: XV. ve XVI. Yüzyıllarda Büyük Meydan Muharebelerinde Uygulanan*

Strateji ve Taktikler. In: XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler. İstanbul, 1997. 85–89. o. és *Mücteba İlğürel*, valamint *Ágoston Gábor* kommentárját: uo. 89–91. o., ill. 91–96. o. Georgius de Hungaria megfigyelése: *Georgius de Hungaria*: Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról. In: *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Budapest, 1977. 74. o.

Zsigmond király magyarországi politikájára, katonai és igazgatási reformjára lásd Engel Pál fejezeteit: *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története, 1301–1526. Budapest, 1998. 123–190. o.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. Ugyanez németül: Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437. Budapest, 1990. Zsigmondra lásd még *Hoentsch, Jörg K.*: Kaiser Sigismund. Herrscher and der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437. München, 1996. Imponálón gazdag irodalom alapján megírt munka, amely azonban főként a császár nyugati politikájával foglalkozik. Az Oszmán–magyar harcokra a legjobb összefoglaló *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc* (szerk.): Mohács, i. m. 11–57. o. és ugyanez angolul: *Szakály, Ferenc*: Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365–1526). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33. (1979.) 65–111. o. Oszmán forrásokra is támaszkodó, erősen török szempontú összefoglalás: *İnalcık, Halil*: The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451. In: *Setton, M. Kenneth* (gen. ed.): A History of the Crusades. Volume VI. *Zacour, Hazard and Zacour, P. Norman* (eds.): The Impact of the Crusades on Europe. Wisconsin, 1989. 222–275. o., akinek azonban a balkáni és a magyarországi eseményekre vonatkozó (Jirečeket és Iorgát követő) megállapításai és adatai az újabb kutatások fényében módosítandók. A balkáni országok történetére lásd: *Fine, John V. A.*: The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, 1987., aki elbeszélésében erősen támaszkodik az érintett népek történetírásának újabb eredményeire is. Zsigmond Oszmán-ellenes harcairól és védelmi politikájáról: *Engel Pál*: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok*, 1994. 273–286. o.; *Rácz Gyula*: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1973. 403–444. o.; *Deér József*: Zsigmond király honvédelmi politikája. Pécs, 1936. A telekkatonaságra lásd: *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest, 1971. 9–63. o. A magyar védelmi rendszerre a fentiekén túl lásd még *Szakály, Ferenc*: The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse. In: *Bak, J. M. – Király, Béla K.* (eds.) From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary, 1440–1444. New York, 1981. 141–158. o. A pusztulásra pedig *Engel Pál*: A törökdúlások hatása a népességre. *História*, 1998/8. 14–16. o.

Hunyadira és hadjárataira: *Elekes Lajos*: Hunyadi. Budapest, 1952., amely annak ellenére, hogy az 1950-es évek erőltetett marxista szemléletét tükrözi, az addig elérhető szinte valamennyi forrást és irodalmat hasznosította. Az újabb irodalomból: *Teke Zsuzsa*: Hunyadi János és kora. Budapest, 1980.; *Held, Joseph*: Hunyadi: Legend and Reality. Boulder, 1985. Az 1439–1444. évek Oszmán–magyar harcaira a legjobb török forrás: *İnalcık, Halil – Oğuz, Mevlud* (eds.): Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed

Hân. Ankara, 1978. Az európai Oszmán-ellenes diplomáciára és a pápaság szerepére: *Setton, Kenneth M.*: The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. 2. Philadelphia, 1978. Az európai diplomáciára és Karamániára lásd: *Ágoston Gábor*: Karamánia és az Oszmán-ellenes keresztény diplomácia a 15. század első felében. In: *Draskóczy István* (szerk.): Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére Budapest, 1994. 115–124. o.; *Uő*: Karamania, the Anti-Ottoman Christian Diplomacy and the Non-Existing Hungarian-Karamanid Diplomatic Relations of 1428. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVIII. (1995.) 3. sz. 267–274. o. Az 1444. évi béketárgyalásokra a korábbi irodalomból: *Halecki, Oscar*: The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems. New York, 1943.; *İnalcık, Halil*: Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar. Ankara, 1954. 1–53. o. Az események szerintünk legvalószínűbb (a fenti két tanulmánytól eltérő) rekonstruálása: *Engel Pál*: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: *H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc* (szerk.): Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1984. 77–96. o.; *Uő*: János Hunyadi: The Decisive Years of his Career. In: From Hunyadi to Rákóczi, 103–123. o. és *Ágoston Gábor*: Az 1444. évi török–magyar követjárás. (Adalék az 1444. évi török–magyar békekötés történetéhez.) *Történelmi Szemle*, 1986. 2. sz. 261–276. o.

Az 1456. évi hadjáratra és a nándorfehérvári ostromra a Hunyadira vonatkozó, fentebb már ismertetett munkákon kívül lásd: *Tursun Beg*: The History of Mehmed the Conqueror. Text Published in Facsimile with English Translation by *İnalcık, Halil* and *Murphey, Rhoads*. Minneapolis and Chicago, 1978.; *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Ford.: *Horváth János*. Budapest, 1978.; *Bölcskey Ödön*: Capistranoi Szent János élete és kora I–II. Székesfehérvár, 1923–1924.; *Liptai Ervin* (szerk.): Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Budapest, 1984. 106–110. o.; *Hofer, Johannes*: Der Sieger von Belgrad 1456. *Historisches Jahrbuch d. Görres-Gesellschaft*, LI. (1931.) 163–212. o.; *Elekes*: Hunyadi, i. m. 438–479. o.; *Setton*: i. m. 168. o. skk.; *Babinger, Franz*: Mehmed the Conqueror and His Time. Translated from the German by *Manheim, Raph*. Ed. with a preface by *Hickman, William C*. Princeton, 1992. 137–150. o.

A török hadsereg lőporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban

Közismert, hogy a tűzfegyverek elterjedése és tömeges alkalmazása milyen mélyreható változásokat eredményezett az európai hadviselésben. Azt is tudjuk, hogy a Michael Roberts és Geoffrey Parker munkássága nyomán „hadügyi forradalom”-ként számon tartott változások és újítások milyen hatással voltak a társadalomra, a gazdaságra, a korabeli állami, pénzügyi és katonai adminisztrációra.¹

A korábbi időkhöz mérten ugrásszerűen felduzzadt és az elhúzódó háborúk miatt egyre hosszabb ideig fegyverben tartott hadseregek fizetése, élelmezése, lovainak és igásállatainak takarmányozása, az egyre több tűzfegyvert alkalmazó hadseregek fegyver- és hadianyag-ellátása a hadakozó államok számára hirtelen megnövekedett pénzügyi terheket, új kihívások és megoldandó problémák egész sorát jelentette.²

Az európai hadseregek élelem- és takarmányellátására vonatkozóan egyre gazdagodó szakirodalom áll az érdeklődő olvasó rendelkezésére. Az is öröndetes, hogy azutóbbi időkben Caroline Finkel, Rhoads Murphey, Gilles Veinstein és mások munkái nyomán egyre többet tudhatunk meg az Oszmán hadsereg ellátásáról is.³ Nem ismerek azonban olyan munkát, amely az európai fegyver- és hadianyagtermelést a maga komplexitásában, tehát annak összes had-, technika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásaival együtt tárgyalná. Azokat a rövidke cikkeket pedig, amelyek a török hadianyag termelés kisebb-nagyobb szeletét érintik, sajnos két kezünkön megszámlálhatjuk, s a kérdés feldolgozásától még nagyon-nagyon messze vagyunk.⁴ Az alábbiakban – nagyrészt 1988. és 1990. évi isztambuli levéltári kutatásaimra támaszkodva – azokat az elő-

¹ A hadügyi forradalomra lásd: *Roberts* 1956. Néhány kisebb módosítással újra kiadva *Roberts* gyűjteményes munkájában: *Essays in Swedish History*. London, 1967. 195–225. o. A Roberts dolgozata után kibontakozott vita gazdag irodalmából lásd: *Parker* 1976. Újra kiadva: *Parker, Geoffrey*: *Spain and the Netherlands 1559–1659: Ten Studies*. London, 1979. A kérdés legújabb összefoglalása immár Európán kívüli kitekin- tessel is: *Parker* 1988. A magyarországi viszonyokkal kapcsolatban vö.: *Kelenik* 1990.

² Lásd például: *Duffy* 1980. és *J. R. Hale* kitűnő munkájának utolsó fejezetét: *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*. London, 1985. 232–252. o.

³ *Murphey, Rhoads*: *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV. (1623–1639/1032–1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey*. Chicago, 1979. (Kiadatlan PhD-disszertáció.) *Veinstein, Gilles*: *Some Views on Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent*. In: *Majer, H. G.* ed.: *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Wiesbaden, 1986. 177–185. o.; *Finkel* 1988.

⁴ A témával foglalkozók számára megkerülhetetlen: *Uzunçarşılı* 1984. 3–133. o. A tűzfegyverek elterje- désére lásd: *İnalçık* 1975. Úttörő jelentőségű *V. J. Parry* főként nyugati kúfákra támaszkodó rövid össze- foglalása: *Parry* 1970. A legújabb, sajnos igen gyenge összefoglalás: *Özden, G.*: *War Industry Plants of the Ottoman Armed Forces. Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 67. (Ankara, 1988.) 67–76. o. A török lőportermelésre felhívta a szakma figyelmét *Isıksal* 1981–1982. – Magam először egy 1984-ben tartott előadásomban foglalkoztam a kérdéssel: *Ágoston* 1986.

zetes eredményeimet adom közre, amelyek a török hadiipart lehetőleg a maga teljességében bemutató nagyobb tanulmány első morzói.

Egyes becslések szerint Európában a tűzfegyverek előállítás és használati költségei elérhették egy-egy hadjárat összkiadásainak harmadát–felét.⁵ A XVI. században 800 katonát lehetett egy hónapon át élelmezni abból a pénzből, ami egyetlen (feltehetően nagyobb kaliberű) ágyú öntéséhez volt szükséges.⁶ 1589-ben egy velencei katonai szakértő (Giulio Savorgnan) számításai szerint a Brescia ostromakor bevetendő 65 ágyú egyenként 400 lövésre számított lőpor- és ágyúgolyó-szükségletének költsége 43 000 dukátba került. Ez az összeg 2347 gyalogos több mint fél évi zsoldja volt. Figyelemre méltó, hogy a lőpor és golyó költségének egymáshoz viszonyított aránya 3:1.⁷ Velence 1609-ben egyedül salétromtermelésre – ez a lőpor legfontosabb alkotóeleme – évi 36 000 dukátot irányzott elő, ami a XVI. század végén még 1000 gyalogos katona egy évi zsoldjával volt egyenlő.⁸ Ha a velencei példák nem is általánosíthatók a többi európai országra és az Oszmán Birodalomra, s minden valószínűség szerint még Velencére sem tekinthetők mértékadónak a tárgyalt korszak egészére, azt mindenesetre szemléletesen mutatják, hogy milyen anyagi megterhelést jelentett a korban a hadianyagok, s ezen belül a lőpor előteremtése. Mit tudunk a török lőportermelésről? Képesek voltak-e a törökök a hadjáratok és várvédelem lőporszükségeit saját termelés útján fedezni? Kell-e, s ha igen, milyen mértékben török lőporimporttal számolnunk? Hol működtek a legfontosabb lőporműhelyek, s mekkora volt ezek kapacitása? Rendelkeztek-e a törökök a lőporgyártáshoz szükséges elegendő salétrommal, kénnel, faszénnel, illetve fával? Milyen volt a török lőpor minősége? Mind megannyi kérdés, amelyről alig tudunk valamit. Pedig a levéltárakban százsámra találhatók az egyes hadjáratok és végvárok hadianyag-leltárai, a különböző lőpor műhelyek éves pénzügyi elszámolásai, a lőporgyártással kapcsolatos parancsok és rendeletek. Ezekből több feltett kérdésünkre is választ kaphatunk.

A lőpor az Oszmán Birodalomban is a hadjáratok lelke volt, amit a kortársak is jól tudtak. Szemléletesen írta ezt meg Jemisci Haszán pasa egyik előterjesztésében, azaz telhiszében III. Murád szultánnak (1574–1595): „Boldogságos Padisáhom! Nagyúri tudomása van róla, hogy a szultáni hadjáratok legfőbb támasza a lőpor. Lőpor nélkül semmilyen módon nem lehetséges a hadjárat. Ezt több ízben is jelentettem szultáni kengyeléhez... A lőpor nem olyan, mint a többi holmi. Ha idejében nem intézkednek felőle s nem készítik el, lőporhiány esetén ha 100 000 aranyat adnak is, semmi haszna sincs. Ha nincs lőpor, legyen bár tengernyi aranypénz, nem helyettesítheti azt. A várvédelem és a hadakozás lőporral történik.”⁹

⁵ Hale 1985. 47. o.

⁶ Parker 1972. 49. o.

⁷ Mallett – Hale 1984. 402. o. és Hale 1985. 46. o.

⁸ Hale 1985. 47. o.

⁹ Cengiz, Orhonlu: Osmanlı Tarihine Aid Belgeler. Telhisler (1597–1607). Istanbul, 1970. 19–20. o. A nagyvezéri előterjesztésekre, azaz a telhiszekre lásd: Faroghi, Suraiya: Die Vorlagen (telhise) des Grosswezirs Sinan paşa an Sultan Murad III. Hamburg, 1967. – A Cengiz Orhonlu által publikált telhiszek közül a magyar vonatkozásúak fordítását Dávid Géza és Fodor Pál tette közzé: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 2. sz. 278–296. o. és 1983. 3. sz. 451–467. o.

Török löportermelés

A törökök a hadjáratokhoz és várvédelemhez szükséges löpormennyiség biztosítása érdekében számos löporgyártó műhelyt, ún. baruthánét üzemeltettek szerte a birodalomban. A legfontosabb baruthánék Isztambulban,¹⁰ Kairóban,¹¹ Bagdadban,¹² Aleppóban,¹³ Jemenben,¹⁴ a karamániai Bor városában,¹⁵ Szalonikiben,¹⁶ Gallipoliban,¹⁷ Belgrádban,¹⁸ Budán¹⁹ és Temesvárott²⁰ működtek. Ezeken a helyeken bővíben állott rendelkezésre a lőpor legfontosabb alkotóeleme, a salétrom. V. J. Parry úttörő, a témában máig egyedüli cikkében főként európai útleírók munkáira, Evlia Cselebi török utazó útleírására és kiadott forrásokra támaszkodva mintegy két tucat salétromtermelő helyet említ: nagyobb mennyiségben készítettek salétromot Egyiptomban – főként a régi Kairóban –, Szíriában Havran és Ledzsa vidékén, Libanonban és Palesztinában, Irakban kivált Bászra környékén. Kisázsiaiban Nigde, Malatja, Larende, Idzsel és a Van tó környéke, az európai részen Szaloniki, Plovdiv, Monasztir, Szkopje, Temesvár és Morea, a Krím-félszigeten pedig Karaszu és vidéke volt ismert salétromtermeléséről.²¹ A levéltári anyag ismeretében ezek száma természetesen jócskán szaporítható, hisz csupán a karamániai Bor löporműhelyébe a Parry által említett Larendén kívül még nyolc helyről (Kiliszehiszár,

¹⁰ A gazdag levéltári anyagból lásd: pl. BOA MAD 2936; MD 10/396 (ahol az első szám – most és a továbbiakban mindenütt – a kötet, a második pedig a rendelet száma). A kutatók számára 1988-ban megnyitott újabb egységek közül lásd pl. DBŞM 449., 462. stb. vö. még *Erdoğan, Muzaffer*: Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri. *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II. (1956.) 115–138. o.

¹¹ AK, fol. 7/a, 113/b, 190/a stb. A krónika fényképmásolatának használatáért Káldy-Nagy Gyula egyetemi tanár úrnak tartozom köszönettel. A szerzőre és művére vö.: *Köhbach, Markus*: Der osmanische Historiker Topçılar Katibi Abdü'l-qadir Efendi. Leben und Werk. *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies*, 2. (1981.) 75–96. o. Az egyiptomi löportermelésre vö. még *Shaw, Stanford J.*: The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517–1798. Princeton, New Jersey, 1962. 174–175., 200. skk. o., 277. skk. o.

¹² *Orhonlu, Cengiz*: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat. In: *Orhonlu, C.*: Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar. İzmir, 1984. 132. o. és *İşksal* 1981–1982. 82–84., 89. o.

¹³ *Elezović* 1950. 280., 287., 329., o.; *İşksal* 1981–1982. 82–84., 86. o.

¹⁴ *Elezović* 1950. 276. o.

¹⁵ Az igen bőséges levéltári anyagból lásd pl.: MAD 4527., 5685., 7512., 12778., 17908. stb. E forrásokból nyerhető igen részletes kép kiegészíthető a bori kádi-jegyzőkönyveknek az 1673–75-ös löportermelésre vonatkozó bejegyzéseivel, amelyek adatait, több olvasati hibával kiadta: *Önen, Ragip*: Osmanlılar Devrinde Bor'da Barut Fabrikaları. *Türk Etnografya Dergisi*, V. (1962.) 21–23. o.

¹⁶ MAD 18565., 3774. pp. 14., 19–20. 201–202.; DBŞM 240., 841., ill. DMKF 27 627., 27 640. stb. Értékes adalékokat szolgáltatnak a Bitola-i kádi-jegyzőkönyvek. Vö.: *Zdraveva, Milka*: Der Abbau von Schwefel und Salpeter in Makedonien zur Zeit der osmanischen Herrschaft und deren Verarbeitung zu Schwarzpulver. *Südost-Forschungen*, 39. (1980.) 105–115. o.

¹⁷ KK 2647. pp. 9–12.

¹⁸ *P. Matković*: Putovanje po Balkanskom poluostrvu XVI veka. Zagreb, 1887. 86. o. Vö. *Petrović, Đurđica* – *Bojanić – Lukač, Dušana*: Dobijanje šalitre u Makedoniji od polovine XVI do polovine XIX veka. *Vesnik Vojnog Muzeja, JNA*, 10. (1964.) 24. o.

¹⁹ Lásd a „Török löportermelés Budán a XVI. században” című tanulmányt jelen kötetben.

²⁰ MD 7/2523., MD 7/2524., MD 10/442., MD 12/235., MD 12/283., MD 12/289., MD 14/142. stb. KK Mevkufat 2682. p. 53/b., MAD 3527. p. 141. stb.

²¹ *Parry* 1970. 222. o.

Kajszeri, Develü, Kónja, Sarkisla, Aksehir, Akszaraj és Budak Özü) érkezett rendszeresen salétrom.²²

Az Oszmán Birodalomban a salétrom beszerzésének több módja is ismert volt. Bizonyos falvak vagy városok felmentést kaptak egyes adók, általában az aváriz néven ismert rendkívüli hadiadók fizetése alól, és e mentességért cserébe vállalták meghatározott mennyiségű salétrom termelését. Ez volt a helyzet több magyarországi mezőváros és település esetében. 1631–1660 között Nagykőrös évente 1200–2800 okkányi, azaz 1,47–3,44 tonnányi salétromot szállított a budai török löpőmalomba, amit a törökök okkánként 10–12 dénárjával számítottak be a város adójába.²³ De e rendszer jól működött a birodalom egyéb területein is. A kösztendili szandzsák falvaiban 1688/89-ben 790 olyan háztartást írtak össze, amelyek a szaloniki löpőműhely számára családonként 20 okka (24,57 kg) salétromot voltak kötelesek termelni. A fennmaradt rövidke – mindössze egy lapos – elszámolás szerint e forrásból ekkor 15 000 okka, azaz 19,4 tonna tisztított salétromhoz (güherdzsile-i hálisz) jutott a szaloniki barutháne.²⁴

A jelentősebb salétromtermelő helyeken a folyamatos salétromtermelés biztosítása érdekében az ún. odszaklik-rendszerhez folyamodtak. Az odszaklik-rendszer azt jelentette, hogy néhány kiemelten fontos terület élelem-, takarmány-, illetve nyersanyag-ellátását oly módon oldották meg, hogy a szükséges anyagok meghatározott áron történő beszerzését bizonyos vilájetek és kazák, azaz bírósági körzetek feladatává tették, a beszerzési költségek fedezésére pedig az adott terület bizonyos jövedelmeit jelölték ki. Figyelemre méltó, hogy az odszaklik-rendszerrel foglalkozó legfrissebb – és az eddigi legátfogóbb – dolgozat csupán a szultáni konyhát és éléskamrát, a szultáni istállót, a hajóépítő műhelyeket, valamint a várakat említi, mint amelyek az odszaklik-rendszer keretében szerezték be a szükséges élelem, takarmány és nyersanyagok egy részét, illetve fedezték a várvédők zsoldjának bizonyos hányadát.²⁵

²² MAD 5392. p. 26, MAD 5472. p. 6. stb.

²³ *Hübner Emil*: Nagy-Kőrös salétromtermelése a török uralom alatt. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1900. 237. o. A szakirodalomban általában az 1,2828 kg-os okkával számolnak. Ez a számítási rendszer a 3,207 g-os rúmi dirhemet teszi meg alapmértékegységgé, amelyből 400 dirhem tett ki 1 okkát. Vö.: *Hinz, Walter*: Islamische Masse und Gewichte. Leiden, 1955. 24. o. Az utóbbi időben azonban több részletvizsgálat is azt látszik igazolni, hogy az Oszmán Birodalomban a XVII. század derekáiig-végéig nem a 3,207 g-os rúmi dirhemet, hanem a 3,072 g-os tebrizi dirhemet használták, s így 1 okka csupán 1,2288 kg. Erre először Halil Sahillioğlu hívta fel a figyelmet doktori értekezésében az Oszmán aranyépízkéken végzett vizsgálataira támaszkodva, majd ezt a véleményét több tanulmányában is megismételte. Vö.: *İnalçık, Halil*: Introduction to Ottoman Metrology. *Turcica*, 15. (1983.) 318. o., 28. sz. jegyzet. İnalçık mindazonáltal felteszi a kérdést, hogy vajon a mindennapi életben is a tebrizi dirhemet használták-e? Cikkében végig a hagyományosan elfogadott 3,207 g-os rúmi dirhemmel számolt. Uo. 320. o. A kérdés eldöntésében olyan források segíthetnek, amelyekben a dirhem valamely ismert mértékegységgel együtt szerepel. Az általam átnézett néhány ilyen jellegű magyarországi forrás Sahillioğlu vizsgálatait igazolta. Hasonló módszerrel végzett számítások után ugyancsak a tebrizi dirhem használata mellett érvel *Herzig, Edmund M.*: A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Araund 1500. *Turcica*, 20. (1988.) 247–249. o. A továbbiakban ezért rendre az 1,2288 kg-os okkával számolok.

²⁴ DMKF 27640. p. 2.

²⁵ *Göyünc, Nejat*: Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında. Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan. İstanbul, 1991. 269–277. o.

Forrásainkból azonban látható, hogy a karamániai salétrom- és lőportermelés is e rendszer keretein belül folyt a XVII. század második felében. Az 1637/38-ban Karamániában termelt 3300 kantárnyi, azaz 178,2 tonnányi salétrom bekerülési költségeit (beleértve a szállítási költségeket és a bori barutháne javítására fordítandó összeget is) a karamániai hatóságok 1 927 000 akcséra becsülték, amit a bedel-i műtekaidinnak nevezett egyféle aváriz-adóból, a karamániai dzsizje-adókból, a szandzsák bevételeiből, és különféle mukátaákból kívánták fedezni.²⁶ Ezeket a jövedelmeket – egyes esetekben csupán e jövedelmek bizonyos részeit – az elszámolások rendre odzsakliknak nevezik. Az odzsaklik-rendszer segítségével Karamániában az 1630/40-es években – néhány kivételtől eltekintve – általában 2200 kantárnyi, azaz 118,8 tonnányi salétromot állítottak elő évente.²⁷

Szükség idején, kivált nagyobb hadjáratok előtt és alatt többször fordultak a szabott hatósági áron történő kényszerfelvásárláshoz, az istirához, amikor az egyes lőporműhelyek biztosai a kincstár felhatalmazásával szereztek be a szükséges mennyiséget. A vásárlások pénzügyi alapját ez esetben az aváriz adókból befolyt és a Mevkufat Kaleminek nevezett pénzügyi szerv által kezelt bevételek képezték. A kifizetéseket a kincstár rendelkezte el a Mevkufat Kalemi tudrával. A forrásokból úgy látszik, hogy a vásárlásokról készült helyi elszámolásokat meg kellett küldeni a legfőbb pénzügyi ellenőrző hivatalba, a Bas Muhaszebeszi Kalemi-be, ahol azokat ellenőrizték, szükség esetén másolatokat, összesítéseket készítettek róluk. Ennek köszönhető, hogy e hivatal iratanyagában számos ilyen elszámolás maradt ránk.

A salétrom felvásárlási ára és a piaci ár között azonban jelentős volt a különbség. 1558. november 13. és 1559. november 1. között a budai kincstár öt alkalommal vásárolt salétromot, általában 7–8 kantárt, egy kivételtől eltekintve kantárját 200 akcséért.²⁸ A salétrom piaci ára azonban ennél már ekkor magasabb lehetett. 1570 táján a Gyula és Csanád környéki magyar kereskedők már 12,5 akcséért kínálták a salétrom okkáját a törököknek, azaz az általuk használt 48 okkás kantárral számolva a salétrom kantárja ekkor már 600 akcséért cserélt gazdát a városi piacokon.²⁹

²⁶ MAD 5472. pp. 3. és 7. A kantár szintén problémás. Korszakunkban a birodalom különböző területein a legkülönbözőbb kantárok voltak forgalomban, amelyek súlyértéke 42 és 228 kg között változott. A szakirodalom általában a 44 okkás isztambuli kantárt használja, amely a rumi dirhemmel számított okkával számolva 56,443 kg volt. Lásd: *Hinz* 1955. 24–27. o. és *İnalçık* 1983. Bár adataink egyelőre még kissé szegényesek, úgy tűnik, a lőportermeléssel kapcsolatos elszámolásokban szintén a 44 okkás isztambuli kantárt használták. Így számolták a Bor-i baruthánéba Isztambulból küldött kén kantárját (MAD 4527. p. 11.), s ugyanitt általában a salétromot, ként, valamint a lőport (MAD 5685. p. 7. ill. MAD 7512. p. 10.). Hasonlóan 44 okkás kantárral számolták a temesvári barutháne számára a temesvári beglerbégségből, a szerémi és a szendrői szandzsákból vásárolt salétromot is. KK Mevkufat 2682. p. 23/a. A fentiek miatt a következőkben a tebrizi dirhemet tekintem alapegységnek, és a 44 okkás kantárral számolok, amely így 54 kg-nak felel meg.

²⁷ MAD 5392. p. 26., MAD 5472. pp. 2–7., MAD 5685. stb.

²⁸ *Fekete – Káldy-Nagy* 1962. 347., 354., 357., 368., 445. o.

²⁹ A temesvári beglerbégnak és defterdárnak 1570. augusztus 16-án küldött rendeletből tudjuk, hogy a magyar kereskedők vállalták, hogy – az említett árért – évente 400–500 kantárt, esetleg még ennél is többet szállítsanak a törököknek. MD 14/483. A Portán felfigyelhettek a Csanád környéki salétromtermelésre, mert egy 1574. februári iratból már azt látjuk, hogy a csanádi szandzsák salétrom-felügyelője, egy bizonyos Dervis ziámet-birtokos, három év öt hónap alatt 2730 kantár, azaz 147,4 tonnányi salétromot gyűjtött össze különböző falvakból. MD 25/690.

1664 májusában 1 okka salétrom felvásárlási ára 25 akcse volt.³⁰ Ez a felvásárlási ár csak nominálisan jelent emelkedést. Reálértékben ugyanis csak 9,4 akcsét ért, s így elmarad az 1570. évi magyarországi piaci áraktól.³¹ A krétai háború utolsó szakaszában, 1668–69-ben is ily módon szerezték be a szükséges salétrom egy részét. Ekkor összesen 7713 kantár (416,5 tonna) tisztított salétromot vásároltak, okkánként 30 akcséért (reálértékben 11,3 akcséért). A vásárlásra fordított összeg 10 182 000 akcsét tett ki.³² Az összehasonlítás kedvéért megemlítem, hogy ez az összeg majdnem megegyezik az 1669/70-es pénzügyi évben zsoldot kapott összes janicsár egy havi zsoldjával. Ekkor ugyanis a ránk maradt elszámolás szerint 53 849 janicsárnak három hónapra 33 492 214 akcsét fizettek ki.³³

Hasonló módszerrel elégítette ki salétromszükségletének egy részét a temesvári barutháne is. 1679-ben a temesvári beglerbégységéből, a szendrői és szerémi szandzsákból majd 47 000 okka (57,75 tonna) salétromot vásároltak, okkánként negyed gurusért, azaz a hivatalos árfolyamon számolva 30 akcséért.³⁴ 1681-ben ugyancsak a temesvári löpormalom szükségleteire a szendrői és a temesvári szandzsákból összesen 60 000 okka (73,72 tonna) salétromot vettek okkánként ismét 30 akcséért.³⁵

A magyarországi hadjáratok szempontjából igen kedvező volt, hogy a helyi löportermeléshez a törökök helyben is bőséggel leltek salétromot, hisz hazánk Európának azon vidékei közé tartozott, ahol gazdag salétromlerakódásos helyek keletkeztek.³⁶ A magyarországi szandzsákbégeknek és beglerbégneknek jelenteniük kellett a Portára, ha területükön újabb salétromos szérűt fedeztek fel, vagy ha tudomásukra jutott, hogy szandzsájukban vagy az alájuk tartozó vilájetben már „a királyok idején” is készítették salétromot.³⁷ A Porta a salétromos falvakat igyekezett kincstári kezelésbe vonni, s ha a felfedezett salétromos szérűk a timárbirtokokosok falvaiban feküdtek, ezeket a falvakat a szultáni hászokhoz csatolták, a timárosokat pedig kárpótolták.³⁸

Mivel a salétrom közismerten a lőpor lelke volt, a szükséges salétrom biztosítása érdekében mind a törökök, mind a magyarok szigorúan tiltották a salétrom eladását. A belgrádi bégnek és kádinak 1568. szeptember 19-én küldött rendeletben arról olvashatunk, hogy a Portának tudomására jutott, hogy a belgrádi kazában, azaz bírósági körzetben a kereskedők és mások is vásároltak salétromot. A címzeteknek megparancsolták, hogy ezután a kincstáron kívül senkinek ne adjanak salétromot, legyen az kereskedő vagy

³⁰ MAD 3279. p. 141.

³¹ 37%-os indexszel számoltam. Az akcse értékét 1523–1566 között 100%-nak véve az index 1570 táján 93%, 1666–1688 között pedig 35%. Vö.: *Tabakoğlu, Ahmet: Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul, 1985. 17. o.

³² KK 2647.

³³ *Barkan, Ömer Lütfi: 1079–1080 (1669–1670) Mâli Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. (1955/1956.) 227. o.

³⁴ KK Mevkufat 2682. p. 22/a-23/a.

³⁵ KK Mevkufat 2682. p. 53/b.

³⁶ *Thiele, Ottomar: Salpeterwirtschaft und Salpeterpolitik. Eine volkswirtschaftliche Studie über das ehemalige europäische Salpeterwesen nebst Beilagen. Zeitschrift für die gesamte Staatwissenschaft, Ergänzungsheft*, XV. (Tübingen, 1905.) 8–9. o.

³⁷ MD 5/1205; MD 5/1286.

³⁸ MD 7/1420.

más személy. Ha a parancs kihirdetése után bárkinél salétromot találnak, kobozzák el és foglalják le a kincstár számára.³⁹

Hasonlóan rendelkeztek a magyar országgyűlések is. Az 1596. évi diétán a rendek megállapították, hogy „akinek a birtokán ilyen salétromot készítenek, abból illő árban, ő császári felségének a használatára annyit adjon el, amennyit a szükség kíván”. A következő paragrafus pedig a megmaradt fölöslegről akként rendelkezett, hogy a salétromtermelő „azt fizetés mellett belföldieknek és ne az ellenségnek adja el, vagy a maga számára megtartsa, hogy kiváltképpen a mostani időben, úgy az urak, mint a nemesek, továbbá a szabad városok, mezővárosok, várak és kastélyok és ezeknek katonái és jobbágiai a lövészközköz számára lőporhoz jussanak”. A büntetés igen szigorú volt. A negyedik paragrafus szerint „akiket a titkos kivítenen rajtakapnak, a fejükkal lakoljanak”. E szigorú büntetés alól – érthető okokból – mentesültek a Padisah magyarországi alattvalói, vagy ahogyan a törvény fogalmazott, „az ellenségnek adófizetői”.⁴⁰

A lőpor másik alapanyaga, a kén már nem állott ily bőségesen rendelkezésre a birodalomban. A forrásokban is kevesebbet szerepel és tudunk – igaz későbbi időkből – Velenceből és Triesztből Egyiptomba és Szíriába szállított kénről is.⁴¹ Az is gyakran megtörtént, hogy a ként távoli raktárakból kellett a baruthánékba szállítani. 1565 decemberében Belgrádból a budai lőpormalmokba 40 láda ként küldtek a mohácsi kapitánnyal,⁴² de más alkalommal is tudunk arról, hogy Belgrádból segítették ki a budaiakat.⁴³

A karamániai Bor lőporműhelyeibe Isztambulból érkezett a kén. 1673-ban és 1674-ben összesen 31 700 okka, azaz 44 okkás kantárral számolva 720,45 kantár (38,95 tonna) ként vittek az isztambuli fegyver- és lőszerraktárból Borba.⁴⁴

A kén minőségét, illetve tisztaságát illetően még további kutatásokra van szükség. Némi támpontot nyújthat azonban, hogy Isztambulban 1683 és 1687 között a kén főzése során a veszteség 15–45% között ingadozott. Az össztermelésre számított átlag azonban csak 17,5%-nyi veszteséget mutat.⁴⁵

A lőpor harmadik alkotóeleméből, a faszénből az Oszmánok nem szenvedtek hiányt. Leszámítva az arab területeket és Anatólia egyes vidékeit, a birodalmat gazdag erdőségek borították. A faszént az Oszmánok a „karaagacs”-nak, azaz fekete fának mondott fafajokból készítették. Ezen a törökök a nem gyümölcstermő fákat értették.⁴⁶ A fennmaradt elszámolásokból úgy látszik, hogy leginkább a fűzfát használták e célra.⁴⁷ Bár a XVI. századi neves itáliai szakértő, Vannoccio Biringuccio (1480–1539) maga is a fűzfából készített szénport tartotta a legjobbnak, megjegyezte, hogy minden puhafa megfelel erre a célra, ha az kellően fiatal, s nem görcsös. Ennek meg-

³⁹ MD 7/2104. Szeptember 27-én hasonló értelmű parancsot küldtek a szendrői bégnek is: MD 7/2161.

⁴⁰ *Kolosvári Sándor – Övári Kelemen: Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvényczikkek.* Budapest, 1899. 803. o.

⁴¹ *Parry* 1970. 221–222. o.

⁴² MD 5/666., 5/667., 5/685.

⁴³ MD 7. p. 194.

⁴⁴ MAD 4527. p. 11.

⁴⁵ DBŞM 449. pp. 9–10.

⁴⁶ *Parry* 1970. 221. o.

⁴⁷ DBŞM 598. p. 6.; DBŞM 642. pp. 5–6., 8. és DBŞM 844. pp. 5–6.

felelően a korabeli lőporkészítők a legkülönbébb fákat és cserjéket használták a faszén égetéséhez: mogyoróbokrot, szőlővesszőt, babért, fenyőtobozt, kosárfűzt, fiatal bodzafát, vagy éppen nádat.⁴⁸

A török lőpor minősége

A török lőpor minőségéről a források ellentmondóan nyilatkoznak. Bagdad 1630. évi ostromával kapcsolatban Naima török történetíró megjegyezte, hogy a lőpor rossz minősége miatt az ágyúk gyújtólúka szétrepedt, s ökölnyi nagyságú rés támadt.⁴⁹ Hasonló panaszt olvashatunk Kjátib Cselebinél is. Az 1656. évi eseményekről írva megjegyezte, hogy az egyiptomi lőpor olyan rossz minőségű volt, hogy alig repítette el a lövedéket és az ágyú gyújtólúkában is kárt tett.⁵⁰ Ugyanezekkel a panaszokkal találkozunk Hüszejin Hezáfennél is. A flotta számára a krétai háború idején, 1660-ban küldött hadianyagokról írván szószerint megismétli Kjátib Cselebi előbbi mondatát.⁵¹ Mivel azonban Hezarfen közismerten bőven merített Kjátib Cselebi munkájából, ez egyáltalán nem meglepő.

Figyelemre méltó, hogy a kortárs Montecuccoli épp az ellenkezőjét állítja mindennek. Szerinte ugyanis a törököknek „annyi lőporuk van, hogy több lőport lőnek el haszontalanul vagy önfejlésből, mint amennyit mi lövünk el feltétlenül szükséges célból... Mindazonáltal meg kell mondanom, hogy lőporuk kiváló, ami nyilvánvaló az elsütés hangjából, a lövedék gyorsaságából és a lőtávolságból.”⁵² Ezek a vélemények ismételten figyelmeztetnek arra, hogy kiragadott idézetekkel semmire sem megyünk, s hogy a nálunk oly népszerű „illusztratív történetírás” mennyire félrevezető. Nagyon is elképzelhető, hogy mind a panaszkodó török történetíróknak, mind pedig Montecuccolinak igaza van. Az egyiptomi lőpor rossz minőségét nyilván nem tekinthetjük mértékadónak a birodalom többi baruthánéjában készített lőporra, hisz máshol esetleg sokkal jobb minőségű puskapor készülhetett. Hasonlóan nem általánosíthatjuk a fenti adatokat a tárgyalt korszak egészére sem. A kérdés megnyugtató tisztázásához nagy tömegű, lehetőleg különböző provenienciájú, hosszabb korszakra kiterjedő levéltári forrás feldolgozása, s az így nyert eredményeknek a korabeli európai viszonyokkal, az ellenfelek által használt lőporral történő összevetése szükséges.

Némi felvilágosítást adhatnak e tekintetben a keverési arányok. 1673-ban és 1674-ben a Borban gyártott összesen 180 000 okkányi (221 tonna) lőpor 69% salétromot, 15,5% kén, illetve szénport tartalmazott.⁵³ Az Isztambulban 1696. november 26-tól 1697. január 24-ig terjedő időszakban készített 25 126 okkányi (30,9 tonna) lőporban a keverési arányok így módosultak: salétrom 75%, kén és szénpor pedig 12,5%.⁵⁴

⁴⁸ Biringuccio 1966. 413. o.

⁴⁹ Tarih-i Naima. Istanbul, 1865. III. k. 52. o. Vö.: Murphey 1983. 292–293. o. Naima egy későbbi panaszára lásd: Tarih-i Naima, V. k. 393. o. Idézve: Kahane, Henry and Renée-Tietze, Andreas: The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin. Urbana, 1958. 209. o.

⁵⁰ Uo. 208. o.

⁵¹ Murphey 1983. 293. o.

⁵² Idézve: Duff, Christopher: Siege Warfare. The Fortress in the Early Modern World 1494–1660. London–Henley, 1979. 213. o.

⁵³ MAD 4527. p. 13.

⁵⁴ DBŞM 844. p. 6.

Az arányok Isztambulban a következő években sem változtak. Az 1699. január közepétől számított másfél esztendő löportermeléséről készült elszámolás szerint a megelőző évben 66 003 okkányi salétromhoz 11 000,5 okkányi kén és szénport kevertek, tehát a keverési arány ekkor is 75%, illetve 12,5%. A löpor készítése során 12,5%-os veszteséggel számoltak, tehát a kész löpor mennyisége 77 003,5 okka (94,5 tonna) volt.⁵⁵

Természetesen a törökök is más keverési arányokat használtak az ágyúkhöz készített löpor és mászt a puska esetében. Karamániában 1644-ben az ágyúkhöz való löpor 5 rész salétromot és egy rész kén, a puska 6 rész salétromot és egy rész kén tartalmazott.⁵⁶ Megjegyzem, Európában már 1546-ban 20-nál több porfajta készítették, amelyek salétromtartalma 50 és 85% között ingadozott. Az alábbi táblázatban a török és az európai löpor keverési arányait foglaltam össze.⁵⁷

<i>Idő</i>	<i>Ország</i>	<i>Salétrom</i>	<i>Szénpor</i>	<i>Kén</i>
XIV. század	Németország	66,6%	16,6%	16,6%
1560	Svédország	66,6%	16,6%	16,6%
1595	Németország	52,2%	26,1%	21,7%
1598	Franciaország	75,0%	12,5%	12,5%
1608	Dánia	68,3%	23,2%	8,5%
1673/74	Oszmán Birod.	69,0%	15,5%	15,5%
1696/97	Oszmán Birod.	75,0%	12,5%	12,5%
1697	Svédország	73,0%	17,0%	10,0%
1699/1700	Oszmán Birod.	75,0%	12,5%	12,5%

A löpormalmok termelése és a hadak löporellátása

Az eddig előkerült adatok ma még nem teszik lehetővé, hogy egy adott időben megállapítsuk a birodalom valamennyi pormalmának összes termelését. Egyelőre be kell érniünk néhány tájékoztató jellegű adattal. Tudjuk, hogy a XVI. század második felében Egyiptom műhelyeiben évi 4000 kantár (216 tonna) löport készítettek. A Bagdadban működő 16 löporkészítő műhely évi termelése az 1575–76-os időszakban pedig 5000 kantár (270 tonna) körül lehetett.⁵⁸ Egy másik jelentős központban, a karamániai Borban a XVII. század derekán az évi termelés 2000 kantár (108 tonna) körül volt.⁵⁹

A magyarországi hadjáratok szempontjából nagy jelentőséggel bírtak a ruméliai és a magyarországi löpormalmok. A rendelkezésre álló forrásokból ítélve a magyarországi baruthánék létrehozásakor az Oszmán kormányzatot két szempont vezérelte. Egyrészt érthetően arra törekedtek, hogy az újonnan meghódított terület képes legyen saját szükségleteinek kielégítésére, azaz a magyarországi várak védelméhez szükséges löpor-mennyiséget lehetőleg az itt üzembe helyezett löpormalmoknak kellett előállítaniuk.

⁵⁵ DBSM 598. pp. 4–5.

⁵⁶ MAD 7512. p. 10.

⁵⁷ Az európai adatokra lásd: Marshall, Arthur: Explosives. London, 1917. I. k. 27. o.

⁵⁸ Ágoston 1985. 175. o.

⁵⁹ MAD 5685.

Másrészt a Porta azt is elvárta, hogy az itteni baruthánék folyamatos lőportermeléssel és felhalmozással az európai hadjáratok idején lehetőségeikhez mérten mennél nagyobb szállítmányokkal támogassák a felvonuló sereget, ezzel is csökkentvén a távoli területekről történő szállítás roppant költségeit. Magyarországon a források Budán, Temesvárott, Székesfehérvárott és Pécsen említik a lőportermelőket. 1567-ben Budán már tíz lőpor-malom működött. Mindegyikben 20–20 lőportörő mozsár üzemelt, amelyek egyenként 50–55 okka, azaz mintegy 61–68 kilogrammnyi lőport fogadtak be. A magyarországi végvárok igényeit döntően a budai barutháné elégítette ki, de az összegyűlt készletekből időnként még arra is futotta, hogy Belgrádot is kisegítsék. A budai beglerbéget 1570. február végén utasították, hogy a már Belgrádba szállított 1000 kantáron felül a megígért 2000 kantár helyett 3000 kantár lőport küldjön Belgrádba. 1573-ban egy portai megbízott érkezett Budára, hogy onnét 3000 kantár lőport hozzon Isztambulba.⁶⁰

A budai termelés csak a védelemre lehetett elegendő, s a magyarországi hadjáratokat csak kisebb mértékben tudták Budáról lőporral segíteni. A tizenöt éves háborúban a magyarországi hadszíntérről a Portára küldött jelentések, nagyvezéri előterjesztések tele vannak a lőportermelés növelését és a lőporszállítás gyorsítását sürgető kérésekkel. Az időleges lőporhiányról beszámoló telhiszek arra intenek, hogy Montecuccoli fél évszázaddal későbbi dicséretét nem szabad általánosítanunk a török–magyar harcok egész idejére.

Az Oszmán seregek magyarországi hadműveleteit a tizenöt éves háborúban is több alkalommal kellett jelentős szállítmányokkal segíteni távoli területek műhelyeiből és raktáraiból. Az ágyútüzérek írnokának, Abdülkadir Efendinek kéziratban fennmaradt krónikája szerint Egyiptom raktáraiból 1593-ban 7000 kantár (378 tonna), 1599-ben 4000 kantár (216 tonna), 1604-ben pedig 5000 kantár (270 tonna) lőpor szállítását rendelték el.⁶¹ Bár a krónikás adatai első látásra talán túlzónak tűnnek, az okleveles kútfők azonban ezúttal is megerősítik Abdülkadir Efendi értesüléseit. Az egyiptomi beglerbégnak és defterárnak 1595 júniusában küldött parancs 6000 kantár (324 tonna) lőpor azonnali szállítását rendelte el.⁶² Egy augusztusi rendelet pedig 1000 kantár (54 tonna) szállításáról intézkedett.⁶³

Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy csak a magyarországi hadjáratokra kellett ilyen teméntelen lőport ideszállítani a birodalom másik szegletéből. A birodalom egyetlen baruthánéja sem volt képes a területén harcoló hadak lőporellátására, de még a végvárok igényeinek kielégítésében is több helyütt gondok mutatkoztak. Fokozottan érvényes ez a nagyobb hadi vállalkozásokra. A ciprusi hadjárat idején, 1570 áprilisában a bagdadi beglerbégnak elrendelték, hogy a raktárakban összegyűjtött lőporból 3000 kantárnyit szállítson tevéken Tripoli kikötőjébe, hogy onnét hajókon Ciprusra vihessék. Az 1571 tavaszán Antaljánban épített hadihajókat is Aleppóból és Bagdadból látták el a szükséges lőpor egy részével. Azt sem kell nagyon bizonygatni, hogy az 1570 februárjában Budáról kért lőpor egy részét is a ciprusi frontra szánták.⁶⁴

⁶⁰ Lásd a „Török lőportermelés Budán a XVI. században” című tanulmányt jelen kötetben.

⁶¹ AK, 7/a., 113/b., 190/a.

⁶² MD 73. p. 221.

⁶³ MD 73. p. 353.

⁶⁴ *Isiksal* 1981–1982. 89–90. o.; „Török lőportermelés Budán a XVI. században” című tanulmány jelen kötetben.

A lőporhiányt elkerülendő a Porta Isztambulban és a nagyobb regionális központokban jelentős mennyiségű lőpor felhalmozására törekedett. Az egyes lőporműhelyekbe tucatjával érkeztek a parancsok, amelyek a termelés állandó fokozása mellett arra szólították fel a helyi előlőporosokat, hogy a helyi szükségletek kielégítése után a megmaradt port sürgősen küldjék Isztambulba, vagy valamelyik fontosabb végvárhoz. A magyarországi hadjáratok szempontjából ilyen fő lerakat volt Belgrád, és bizonyos tekintetben Buda is. Igaz, ez utóbbi közel lévén az ellenséghez, nem volt a legalkalmasabb erre a feladatra, s ezért az itt termelt, vagy itt felhalmozott lőport – legalábbis a XVI. század második felében – igyekeztek szétosztani a többi magyarországi török végvárhoz.⁶⁵

Ha már a XVI. századi hadjáratok lőporellátása is csak a birodalom számos lőpormalmának és lőporraktárának összehangolt munkájával volt megoldható, mennyivel inkább így volt ez a XVII. században. Az 1663. évi érsekújvári hadjáratban felhasznált hadianyagról vezetett igen részletes kimutatásból tudjuk, hogy a hadjárat során kiosztott, a vár ostromakor felhasznált, illetve a különböző várakba szállított ágyúkhhoz és puskákhoz való lőpor mennyisége valamivel meghaladta a 6611 kantárt, azaz megközelítőleg 357 tonnára tehető. Egyedül a vár ostromakor elhasznált ágyúpor 3410 kantárra (184 tonna) rúgott. A lőpor döntő része Belgrádból, az európai hadjáratok legnagyobb raktárából és Isztambulból érkezett.⁶⁶ 1663 decemberében a karamániai defterdárnak küldött parancsban pedig a következő évi hadjáratra 3000 kantár lőport kértek Karamániából. A rendeletből láthatólag a defterdár leszállította az 1661/62. és az 1662/63. évre esedékes 80 000 okkányi fekete lőport, de a szóban forgó 3000 kantárnyi lőport a Portának már több ízben is sürgetnie kellett.⁶⁷

A századvég hosszú háborúja, amely Bécs sikertelen ostromával kezdődött és amely 15 esztendőn át minden korábbinál súlyosabb terheket rótt a hadakozó felek társadalmára, a felhasznált lőpor tekintetében is minden addigi mennyiséget fölülmúlt. A törökök a budai pasa ismételt sürgetésére 1684 márciusának végén roppant mennyiségű hadianyagot halmoztak fel Budán. A részletes kimutatás 10 000 kantár (540 tonna) lőport említ.⁶⁸ Így már egyáltalán nem meglepő, hogy Lotharingiai Károly 1684-ben három és fél hónapos ostrom során sem boldogult Budával. A törökök az 1684-es ostrom után igyekeztek a raktárakat ismételten feltölteni. 1685-ben és 1686 elején Belgrádból hajókon és tevéken temérdek hadianyagot vittek Budára. A szállításokról készült elszámolás szerint 1686. február végéig 6874,5 kantár (371 tonna) ágyúhoz használatos lőport és 521 kantár (28 tonna) puska- és puskaport vittek be Buda várába.⁶⁹ Ezeknek az adatoknak az ismeretében már nem is tűnik olyan hihetetlennek a források egybehangzó tudósítása, miszerint az 1686. július 22-i nagy budai lőporrobbanáskor a legóvatosabb becslések szerint is legalább 400 tonnányi lőpor robbant volna fel.⁷⁰

⁶⁵ MD 7/2029.

⁶⁶ MAD 15877. p. 1–2.

⁶⁷ MAD 3774. p. 14.

⁶⁸ MAD 177. p. 19/a. és MAD 3527. p. 48.

⁶⁹ DBŞM 489.

⁷⁰ *Károlyi Árpád – Wellmann Imre: Buda és Pest visszavétele 1686-ban.* Budapest, 1936. 284. o.

A lőpor a másik oldalon is a hadianyagkimutatások és előirányzatok előkelő helyén szerepelt, s tetemes költségeket emésztett fel. Victor Jacob Frh. von Prandtegg udvari kamarai tanácsos és hadiszertár-inspektor 1684 áprilisában a küszöbön álló hadjárat költségeire, Graz és néhány egyéb stájerországi vár védelmére 224 tonna lőpor beszerzését tartotta szükségesnek. A lőpor költsége Prandtegg számításai szerint az összköltségnek (370 764 fl) 33,72%-ára (125 000 fl) rúgott. És ez csupán a stájer hadak szükségletének egy része. Figyelemre méltó, hogy ezt a mennyiséget Anton Canduzi belső-ausztriai kamarai számvevő jelentősen lecsökkentette, s csupán 96,5 tonnával számolt tervezetében. Ez azonban még mindig oly jelentős mennyiség volt, hogy Christoph Lindermueth grazi lőporkészítő ennek csupán töredékét volt képes előállítani, így a lőpor zömét külső forrásokból kellett beszerezni. 1684 februárjában például 1000 hordó lőpor érkezett Firenzéből Triesztbe, és Johann Kaufmann salzburgi kereskedő is mintegy 200 mázsányi (11,2 tonna) port szerzett be.⁷¹ 1687-ben pedig a lőporgondok enyhítése és a költségek csökkentése érdekében a régi vagy nedves lőport is újra feldolgozták.⁷²

Az elhúzódo magyarországi harcok mindkét fél porkészletét jelentősen leaszották. Az 1687. november 7. és 1688. november 23. közötti időszakban az Oszmán birodalmi hadiszertár lőporállományáról készült kimutatás szerint a mondott időszakban az isztambuli baruthánéból, a Gallipoliból, Karamániából és Egyiptomból érkezett szállítmány, illetve a kényszerfelvásárlás útján beszerzett lőpor a hadi szertárban már korábban is meglévő készletekkel együtt 7183 kantárt és 21 okkát tett ki. Miután ebből a kiadott parancsoknak megfelelően 1518 kantárt és 11 okkát a szükséges helyekre szállítottak, a hadiszertárban 5665 kantár és 11 okka lőpor maradt. Ebből 3351 kantár és 10 okka lőport az isztambuli hadiszertárban raktároztak el, 2314 kantárt pedig az edirnei hadiszertárba vittek és ott tárolták.⁷³

Nem szabad elfelednünk, hogy a magyarországi hadjáratok idején az Oszmán Birodalom a szövetkezett törökellenes európai hatalmak seregeivel került szembe. E seregek ellátására a hadakozó felek számos európai ország gazdaságát és pénzügyi forrásait mozgósították, s még így is rendszeresek voltak a fennakadások. Az Oszmánoknak mindezt saját erőből kellett megoldaniuk. Igaz a birodalom területe már I. Szülejmán uralkodása (1520–1566) alatt több mint 2 millió km²-t tett ki a vazallus államok nélkül, így valójában több európai ország együttes területével vetekedett. A gazdasági erőforrások bősége és a centralizált igazgatás pedig lehetővé tette, hogy a hadsereg szükségleteit nagyobb fennakadások nélkül kielégítsék. A magyarországi hadjáratok lőporellátásának fenti rövid áttekintése azt mutatja, hogy a török lőpormalmok képesek voltak a szükséges mennyiség előállítására. A forrásokból úgy tűnik, hogy az időleges hiányok szinte kivétel nélkül a szállítás során felmerült problémák számlájára írhatók.

⁷¹ Pickl, Othmar: Nachschub für den großen Türkenkrieg. Der Anteil der Steiermark an den siegreichen Feidzügen der Jahre 1683 bis 1686. *Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark*, 68. (1977.) 124., 155–157. o.

⁷² Pickl, Othmar: Der Anteil der Steiermark am Türkensieg vom Berg Harsány 1687. Ein Beitrag zur logistik des großen Türkenkrieges. In: Härtel, Reinhard (szerk.): Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag. Graz, 1987. 327. o.

⁷³ MAD 15 758. p. 1–2.

Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az Oszmánok és Anglia

A kora újkori Európa egyik nagy küzdelme a keresztény és a muszlim világ között zajlott. A muszlim világ a XIX. századig földünk jelentős területét uralta. Az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században roppant szárazföldi birtokai mellett beltengerré alakította a Fekete-tengert, és ellenőrzése alatt tartotta a Mediterráneum keleti és déli partvidékeit. 1501 és 1732 között Perzsiában a síita Szafavida dinasztia uralkodott. Perzsiától északra az Aral tóig és a Szir-Darjáig a szunnita sajbáni özbegek, tőlük északra pedig a kazakok éltek. Irán keleti szomszédai azok az afgánok voltak, akik a XVIII. század 30-as éveiben megdöntötték a Szafavidák uralmát Perzsiában. India nagy részén pedig az ugyancsak szunnita muszlim Nagymogul Birodalom virágzott, amelyet épp a mohácsi csata évében, 1526-ban alapozott meg Bábur. Az európaiak számára a közvetlen veszedelmet és kihívást az Oszmánok jelentették. A kora újkori Európa két rivális civilizációja, a keresztény és a muszlim, minden eszközzel igyekezett harcolni egymás ellen: igyekeztek eltitkolni egymás elől a legújabb katonai és technológiai ismereteket és kölcsönösen tiltották a fegyverek és stratégiai nyersanyagok kivitelét.

Mivel azonban sem a keresztény civilizáció, sem pedig a muszlim világ nem volt egységes, a tilalmakon folyamatosan rést ütött a katonai kémkedés és a csempészkereskedelem. Ezeknél is jobban segítette a hadügyi akkulturációt a közvetlen katonai konfliktus: a tengeri és szárazföldi csatákban, valamint az elfoglalt várakban zsákmányolt fegyverek lehetővé tették az újabb és újabb fegyverek és új megoldások megismerését és elterjedését. Az Oszmán vagy perzsa szolgálatba állt európai katonák, katonai tanácsadók, hadmérnökök, ágyúöntők pedig megtanították a muszlim államok szakembereit az új fegyverek készítésére és használatára. Mégis, szakirodalmi közhely, hogy a XIX. század elejére Európa végérvényesen lekörözte hajdani nagy ellenfelét, az Oszmán Birodalmat, s 1800-ra uralma alá hajtotta az Európán kívüli világot. Az, hogy erre az európai hadügy, gazdaság és adminisztráció kora újkori megújulásának ellenére is ilyen sokáig kellett várni, a többi között a fegyverkereskedelemmel és az Oszmán szolgálatba állt európai szakemberek tevékenységével magyarázható, ami elősegítette a technológiai transzfert, s sokáig katonai patthelyzetet teremtett.

Kölcsönös kiviteli tilalmak

A fegyverek, valamint a stratégiai jelentőségű nyersanyagok kivitelének tilalma nem az újkori európai ember találmánya volt. Ilyen korlátozással már a rómaiak is éltek és bevett gyakorlat volt a középkori keresztény és iszlám országokban is. A kereszténység és az iszlám konfrontációjának már a legkorábbi szakaszaiban megfigyelhető, hogy mindkét fél tiltotta a fegyverek, valamint a stratégiai jelentőségű termékek s a kifejezetten hadi-

anyagnak minősülő anyagok eladását az ellenségnek. E cikkeket a latin források *merces prohibita*, *merces illicitae*, az arab források pedig *memnu`at* néven említik. Ilyen termékeknek számítottak a fegyverek, a különböző fémek, az erődítmények és a hajók építéséhez szükséges fa, a vitorlavászon, illetve az ennek készítéséhez használható textiltípfajták, a lovak és más igásállatok, a szolgák és természetesen az élelmiszerek.¹ A tilalmak egyik legkorábbi megfogalmazása a *Codex Justinianus*ban olvasható.² A középkor folyamán a pápák újból és újból *excommunicatio*val és *anathemával* sújtották mindazokat, akik lovakat, fegyvereket, vasat, fát, vagy más tiltott anyagot szállítottak a keresztényekkel harcban álló szaracénoknak.³

Az Oszmánok is csak a középkori iszlám birodalmakat követték akkor, amikor e cikkeket az arab nyelvből átvett kölcsönszóval *memnu eşya*-nak, *memnu olan meta*-nak nevezték, s megtiltották kivitelüket a birodalomból. Molla Hüsrev (†1480), aki II. Mehmed alatt 1469-től haláláig viselte a birodalom legfőbb vallásjogi méltóságát, az isztambuli sejhülszlám hivatalát, vallásjogi kézikönyvének dzsiháddal foglalkozó fejezetében röviden maga is kitért a kérdésre. Szerinte a békekötés után sem lehet az ellenségnek és a gyauroknak fegyvert, lovat és vasat eladni, mivel ezek eladása segítené őket a muszlimok elleni hadakozásban.⁴

A tiltások bekerültek az Oszmán Birodalom által kötött békeszerződések szövegeibe,⁵ valamint a birodalomba beutazó, vagy az azt elhagyó követeknek, kereskedőknek adott úti okmányokba. A legismertebb kétségtelenül az az útipasszus, amelyet 1581. március 3-án Konstantinápolyban állítottak ki „a bécsi király”, azaz I. Rudolf (1576–1608) adót hozó követei, Adam von Schlieben, Salomon Schweigger és Bernhard von Herberstein részére, akik „dőre hitük szerint” Jeruzsálembé tartottak. A passzus végén olvasható tilalom értelmében, amelyet a kutatók Schweigger *Reyszbeschreibung*jából már régóta ismernek a szultán megtiltotta, hogy a passzus birtokosai visszaútjukban „lovat, fegyvert, rabszolgát vagy más tiltott holmit” vigyenek ki a birodalomból. Hasonló útlevelet állítottak ki egy angol utazó számára is 1586-ban, amelyben a fentiekén túl még a vörösréz és a vitorlavászon kivitelét is megtiltották.⁶ Ilyen és hasonló tiltások bőséggel találhatók a a szultáni tanács rendeleteit tartalmazó kötetekben (mühimme defterleri) is. 1574. október 31-én a Budáig vezető úton lévő kádiknak olyan értelmű rendeletet küldtek, hogy a Habsburg uralkodó adóját hozó, s most visszainduló követet segítsék, de ne engedjék,

¹ Zachariadou, Elizabeth: Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300–1415) Venice, 1983. 133. o.

² Krüger (ed.): Codex Iustinianus. Berlin, 1877. 1077. o. Vö. még: Mordtmann, J. H.: Zwei osmanische Passbriefe aus dem XVI. Jahrhundert. In: Kraeulitz, Friedrich – Wittek, Paul (ed.): Mitteilungen zur osmanischen Geschichte I. Neudruck der Ausgabe von 1921–1922. Osnabrück, 1972. 200. o.

³ Lásd pl. a VIII. Bonifác által kiadott bulla vonatkozó részét: Item excommunicamus et anathematizamus omnes illos, qui equos, arma, ferrum, lignamina vel alia prohibita deferunt Saracenis, quibus christianos impugnant. Göllner, Emil: Die päpstliche Pönitentiarie vom ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V. I. Band. Die päpstliche Pönitentiarie bis Eugen IV. I. Teil. Rom, 1907. 251. o.

⁴ „Sulhdan sonra da olsa, onlara silah, at ve demir satulmaz. Çünkü bu eşya onlara satmakda savaş için yardım etmek vardır.” Hüsrev, Molla: Gurrer ve Dürer Tercümesi. (İslam Fikhi ve Hukuku.) II. İstanbul, 1980. 11. o.

⁵ Vö. Mordtmann 2. jegyzetben hivatkozott munkájával, 199–200. o.

⁶ Skilliter 1977. 56. o.

hogy az lovat, fegyvereket vagy más tiltott holmit vigyen ki a birodalomból.⁷ Hasonló elbánásban részesült Báthori István erdélyi fejedelem adót hozó követe is. Ugyanazon a napon, ugyanazon kádiknak azt is megparancsolták, hogy az erdélyi követnek is legyen segítségére, de neki se engedjék, hogy lovat, fegyvereket vagy tiltott anyagot vigyen magával.⁸ Ugyanezen a napon az Erdélyig tarató út mentén lévő kádiknak is hasonló ételmű parancsot küldtek.⁹

Mivel 1575-ben a mekkai seriftől a Porta tudomást szerzett arról, hogy Egyiptom kikötőiből a kereskedők Jemenbe rezet és ólmot szállítanak, 1575. december végén az egyiptomi beglerbégnek megparancsolták, hogy ne engedélyezze réz, ólom és egyéb tiltott anyag kivitelét az egyiptomi kikötőkből. Arra is utasították, hogy koboztasson el minden ilyen szállítmányt, a hajók tulajdonosait pedig vesse fogságba.¹⁰ Az intézkedésről a következő napon értesítették a mekkai serifet is, s felszólították, hogy ő is ellenőrizze az áthaladó hajókat. Megparancsolták, hogy ha a hajók Jemen, Abesszínia vagy India felé rezet vagy ólmot szállítának, azt koboztassa el a kincstár számára.¹¹

Az Oszmánok arra is ügyeltek, hogy a birodalommal baráti kapcsolatokat ápoló országok kereskedői se vigyenek ki stratégiaiilag fontos nyersanyagokat. Egy 1583-ból származó rendelet felhívja a tengerparti bégek, kádik, az itteni végvárok várkapitányai, a tengeren cirkáló Oszmán hajóskapitányok, valamint a kikötői biztosok figyelmét arra, hogy a birodalomban az angol kereskedőket senki se zaklassa, s hogy ne nyúljanak javaikhoz, fegyvereikhez, lőporukhoz stb. Mindazonáltal figyelmezteti őket, hogy az angol kereskedőknek sem engedélyezték tiltott holmik kivitelét a birodalomból, ezért a címzettek legyenek éberek.¹²

Érdekes esetre világít rá a skodrai szandzsákbégnek, valamint a bari és ulcinji kádiknak 1582 szeptemberében küldött rendelet. Az ügy előzménye, hogy a raguzaiak panaszkodtak a portán, hogy Bar és Ulcinj városokban a helyi hatóságok megakadályozták őket, hogy olivaolajat vegyenek, jóllehet már a velenceiek idején is vásároltak. Mivel e tárgyban a raguzaiak fermánt kértek, a szultán elrendelte, hogy az ügyet a címzettek vizsgálják ki, s amennyiben valóban bebizonyosodik, hogy a raguzaiak a velenceiek idején a mondott helyen vásároltak, s ha ezután a címzettek erre vonatkozó tiltó rendeletet nem kapnak, nevezettek adjanak el annyi olajat a raguzaiaknak, amennyit azok saját szükségletükre használnak, s amennyit korábban is vásárolni szoktak. Mindazonáltal a címzetteknek szigorúan meghagyták, hogy ügyeljenek arra, nehogy ezen ürügy alatt a hitetlen ellenséghez olaj vagy más tiltott dolog kerüljön.¹³

Az előbbieken láttuk, hogy a tilalom betartásának ellenőrzésével számos hatóság foglalkozott. Ilyen ellenőrző feladattal bízták meg az előbb említetteken kívül az Oszmán gazdasági és társadalmi élet egyik kulcsfiguráját, a *muhteszibet* is. A *muhteszibet*

⁷ BOA MD 26. №. 289.

⁸ BOA MD 26. №. 296.

⁹ BOA MD 26. №. 291.

¹⁰ BOA MD 27. №. 389.

¹¹ BOA MD 17. №. 396.

¹² *Refik* 1988. 126. o., 43. sz. rendelet.

¹³ *Biegman* 1967. 124–125. o.

általában piacfelügyelőnek szokás fordítani, de feladatai ennél jóval szerteágazóbbak voltak. Feladatkörébe tartozott a piacok, az áruk és az árak ellenőrzésén túl a céhek felügyelete, az új műhelyek, elárusítóhelyek nyitásával kapcsolatos engedélyeztetés, az *iẖtis̱ẕábije* néven összefoglalt kereskedelmi és piaci adók beszedése, a lakosok számára előírt ruházat viselésének ellenőrzése, a vallási előírások, böjtek betartásának vagy megszegésének felügyelete, s nem utolsósorban az isztambuli kikötőket elhagyó hajók ellenőrzése.¹⁴ Tanulságos e tekintetben idézni az isztambuli muhteszibnek 1584. augusztus 5-én küldött rendeletet: „Parancs az isztambuli muhteszibnek. Azt hallottuk, hogy a velencei és a francia követek csálnak, mert némely gyaúr hajókra nyersbőrt és más holmit rakodnak, s anélkül, hogy ti odamennétek és ellenőriznétek, a hajók elhagyják a kikötőt. Most tilos a gyaúroknak nyersbőrt, s más tiltott holmit adni. Elrendelem, hogy az ilyen hajók ellenőrzés nélkül ne hagyhassák el a kikötőket. Megparancsoltam, hogy amikor (rendeletem) megérkezik, ha valóban az említett módon csálnak, amikor hajóik a nem tiltott holmikkal megrakodva távozóban lennének, ti menjetek (a helyszínre) s a hajókat addig ne engedjétek ki a kikötőkből, amíg azokat át nem vizsgálátok. S legyetek résen, nehogy azokból a holmiból, amelyeknek eladása a gyaúroknak tilos, bármit elvigyenek.”¹⁵ A rendeletből jól látható, hogy a tiltott cikkek kivételében az isztambuli keresztény országok követei is részt vettek, s kijátszották az Oszmán hatóságok éberségét.

A helyzet nem újkeletű. Egy 1566-ban írott rendeletből értesülhetünk arról, hogy korábban az Isztambulba érkező és onnét távozó velencei, francia és más európai hajókat mielőtt azok elhagyták volna a kikötőket, a Gallipoli szorosban átvizsgálták. Mivel a rendelet megparancsolja, hogy a keresztény hajókat ezután is a régi szokás szerint ellenőrizték és vizsgálják át, s ne engedjék, hogy a birodalomból tiltott holmikat vigyenek ki, látható, hogy a fegyelem idő haladtával meglazult.¹⁶

Forrásaink arra nézve is világos útbaigazítást adnak, hogy mi számított a birodalomban tiltott cikknek. Egy 1605–1606-ra datálható rendelt szerint, melyet a szöveg fölé írott bejegyzésből láthatóan egy törvénykönyvből másoltak át a műhimme defterbe,¹⁷ a következőket kell tiltott holminak tekinteni: gabona (tereke), fegyver (yarak), lőpor (barut), ló (at), gyapot (penbe) gyapotfonal (rişte-i penbe), ólom (kurşun), méhviasz (balmumi), szattyánbőr (sahtıyan), állati zsiradékok (don yağı), juhbőr (koyun derisi), nyersbőr (gön), általában a bőrök (meşin), szurok (zift), kén (kükürd), marhabőr (cild-i gav), vörösréz (nuhas) és a vitorlavászon (kirpas-i sefine).¹⁸ Bizonyára nem véletlen, hogy ez az egyik legrészletesebb és leghosszabb lista épp a magyarországi háború utolsó

¹⁴ Mindezekre lásd: *Mantran* 1962. 143–146., 299–323. o. és *Kazıcı, Ziya*: *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*. (Ekonomik, Dini ve Sosyal Hayat). İstambul, 1987. 65–231. o.

¹⁵ BOA MD 53. p. 120. №. 346. A lelőhely megjelölése nélkül kiadta: *Refik* 1988. 129. o., 48. sz. rendelet.

¹⁶ *Refik* 1988. 106. o. 7. sz. rendelet.

¹⁷ BOA MD 77. p. 1. №. 3. Vö. még: Istanbul, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. No. 3343. fol. 396b, amit Dávid Géza szívességéből ismerek.

¹⁸ Vö. még: *Faroghi, Suraiya*: Die osmanische Handelspolitik des frühen 17. Jahrhunderts zwischen Dubrovnik und Venedig. In: *Das Osmanische Reich und Europa, 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 10.) Wien, 1983. 217. o. Lásd még Süleymaniye, Veliyüddin Ktp. No. 1970. 2b-3a. Utóbbi rendeletre Fodor Pál hívta fel a figyelmemet.

esztendejéből maradt fenn, abból az időből, amikor a birodalom készletei a már tizenharmadik esztendeje tartó háborúban kimerültek, s amikor az 1603-ban kiújult perzsa háború és az isztambuli janicsárlázadás miatt is égető szükség volt a hadianyagokra, a stratégiai nyersanyagokra és élelemre.

A nagyszámú panaszból és tiltó rendeletből látható, hogy a csempészkereskedelmet soha nem sikerült megakadályozni. 1570 és 1590 között a kiadott rendeletek a gabonacsempészet folyamatosságáról árulkodtak. Az Oszmán hatóságoknak még a Korinthoszi szorosban és a Dardanelláknál sem sikerült a csempészforgalmat megakadályozniuk, jóllehet e helyeken erre elvben minden lehetőségük megvolt.¹⁹ A kudarc oka nagyrészt abban keresendő, hogy a csempészetben maguk az érintett területek gazdái, a szandzsákbégek és a kádik is érdekeltek voltak, s hogy gyakorta éppen ők, valamint a timárbirtokos szpáhik állottak egy-egy szállítmány mögött.²⁰ Figyelemre méltó, hogy a csempészek főként a téli időszakban működtek, amikor az Oszmán flotta a kikötőkben tartózkodott. Az Oszmánok ugyanis általában csak a hajózási vagy másként tengeri időszakban (derya mevsimi), azaz a Nevruztól (március 22.) Kászim napjáig (október 26.) tartó időszakban merészkedtek ki a nyílt tengerre, mert hajóik nem voltak alkalmasak hosszabb utakra a rossz időjárási viszonyok közepette.²¹

Hasonlóan kijátszották a tilalmakat az európaiak is. Jóllehet pápai nyomásra 1323-ban például Velence is általános embargót vezetett be a kairói mameluk szultánokkal szemben, s megtiltotta, hogy kereskedői a mamelukokkal kereskedjenek, legott kénytelen volt enyhíteni a tilalmon, s megengedni, hogy kereskedői ellássák az Egyiptomban és Szíriában élő velencei alattvalókat.²² Arról is tudunk, hogy a szigorú tilalmak idején Krétán és Cipruson keresztül tovább folyt a kereskedelem, s hogy Alexandriába továbbra is szállítottak rezet és más fémeket.²³ Az itáliai kereskedők a keresztes háborúk idején is ellátták Egyiptomot a legkülönbélebb hadianyagokkal.²⁴ 1451-ben Jacques Coeurt, Franciaország egyik legnagyobb kereskedőjét, aki VII. Károly királlyal is jó viszonyban volt, ellenfelei megvádolták, hogy a muszlim Levantéba fegyvereket és hadianyagnak számító fémeket szállított. Ellenlábasai azt állították, hogy a mameluk szultánnak puskákat, íjpuskákat, bárdokat s más fegyvereket ajándékozott azért, hogy vámfizetés nélkül vásárolhasson borsot. Azzal is megvádolták, hogy a király tilalma ellenére nagy mennyiségben szállított a mameluk szultán birodalmába rezet, ezüstrudat és elértéktelenedett ezüstérméket.²⁵

¹⁹ Cook, M. A.: Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600. London, 1972. 3–4. o.

²⁰ Jellemző e tekintetben a Cook által idézett egyik rendelet következő passzusa: „Megparancsoltam, hogy akik nemes parancsom ellenére a porba sújtott hitetleneknek gabonát adnak el, legyenek azok akár szandzsákbégek, kádik, ziámet-birtokosok, timárosok vagy mások, végeztessenek ki.” Uo. 5. o., 1. sz. jegyzet.

²¹ BOA MD 70. p. 81. №. 165.

²² Ashtor, Eliyahu: Observation on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century. *Journal of European Economic History*, 5. (1976.) 534. o.

²³ Uo. 535–538. o., vö. még: Ashtor, Eliyahu: Levant Trade in the Later Middle Ages. Princeton, 1983. 81. o.

²⁴ Uo. 23. o.

²⁵ Uo. 349. o.

Angol fegyver- és hadianyagszállítványok az Oszmán Birodalomba

Az Oszmánok is időről időre hozzájutottak európai hadianyagokhoz. A XVI. században a birodalom egyik legfontosabb szállítója Anglia volt. Az angol–török kereskedelem felvirágzását nagyban elősegítette a pápaság és Anglia viszonyának megromlása. 1570 februárjában V. Piusz pápa (1566–1572) *excommunicatio*val sújtotta Erzsébet királynőt és híveit. A kiközösítés hatására az angolok méginkább elzárkóztak Európa katolikus felétől, kereskedőik pedig immár kötöttségek nélkül részesülhettek a kereszténység el-lenségeivel folytatott kereskedelem kínálta busás haszonból.²⁶ Bernardino de Mendoza, Spanyolország angliai követe igen érdekes jelentést küldött 1579. november 28-án urának, II. Fülöpnek: „a törökök szintén óhajtják a barátságot az angolokkal az ön miatt, amit az elmúlt néhány évben küldtek oda, s ami igen értékes számukra, mivel enélkül nem tudnak ágyút önteni. Eközben az angolok hatalmas profitra tesznek szert e cikkel, s egyedül ezért tartják fenn a kereskedelmet a Levantéval. Most is öt hajó áll készen, hogy oda hajózzon, s azt mondták nekem, hogy az egyiken közel húszezer korona értékben küldenek órnudakat...”²⁷ December 28. körül pedig már azt jelentette Spanyolországba, hogy „a nyugati partot most hagyta el a Levante irányába egy hajó nagy mennyiségű palánk-deszkával, s egy másik, „Providence”-nek nevezett kétszáz tonnás, amely egyenesen Chios szigetére megy, s amely harangdarabokat és ónt szállít húszezer korona értékben.”²⁸ 1580-ban Franciaország isztambuli követe, de Germingny arról értesítette uralkodóját, hogy az angolok nagy mennyiségben szállítanak a törököknek acélt, valamint összetört bronz- és sárgarézsobrokat az ágyúk öntéséhez.²⁹

Bernardino de Mendoza egyik két évvel későbbi leveléből látható, hogy az angolok valamikor 1580 táján kezdtek el kereskedni a hadianyagokkal a muszlim Levantében, azaz az előbbieken idézett források segítségével e tiltott kereskedelem kezdeteit sikerült megragadnunk. 1582. május 15-i jelentésében de Mendoza ugyanis arról számolt be királyának, hogy az angolok „két évvel ezelőtt kezdtek el kereskedni Levantében, amit még mindig folytatnak, s ami fölöttébb nyereséges számukra, mivel nagy mennyiségben visznek oda ónt és ólmot, amit a törökök majdnem annyiért vesznek meg mint az aranyat, lévén az ön életbevágóan nélkülözhetetlen az ágyúk öntéséhez, az ólom pedig a hadakozás céljaira. Ez most kétszeresen is fontos a törököknek, az *excommunicatio* miatt, amit a pápa ipso facto kihirdetett mindenkire, aki a hitetleneknek ehhez hasonló anyagokat ad el, vagy ilyesmikkel látja el őket.”³⁰

A kereskedelmi kapcsolatok megélénkülése az angol diplomácia közbenjárásának köszönhető. Az első, még nem hivatalos kapcsolatfelvételre 1579 tavaszán került sor, s William Harbone nevéhez fűződik. Harbone, akinek ekkor még semmiféle hivatalos

²⁶ Skilliter 1977. 23. o.

²⁷ CLSP Spain 1894. 706. o. №. 609. Mivel a követ szerint a hitetlenekkel az efféle kereskedelem az apostoli közösség ellen való, azt javasolta, hogy a szállítványt Palermonál tartóztassák fel és kobozzák el.

²⁸ CLPS Spain 1894. 710. o. №. 612.

²⁹ Charrière, E.: *Négociations de la France dans le Levant*. Tom. I–IV. Paris, 1848–1860. Irt: III. k. 907. o., 1. sz. jegyzet. Vö.: Parry 1970. 226. o., aki szintén idézi e jelentést, de tévesen a IV. kötetre utal.

³⁰ CSP Spain 1896. 366. o. №. 265.

státusa nem volt, s mint angol kereskedő utazott az Oszmán Birodalomba, 1578. július 1-jén a legnagyobb titkokban hagyta el Londont, s Hamburg majd Danzig érintésével érkezett Lvovba, ahol találkozott és összeismerkedett a Báthori Istvánnál követségben levő két török csauossal.³¹ Az ő társaságukban érkezett meg Moldván és Havasalföldön át október 28-án Isztambulba. 1579 tavaszára kereskedelmi ajánlatai, amit hathatósan szemléltettek az általa mutatóba hozott angol fegyverek, ércek és a jófajta angol kersey szövetek, felkeltették a szultán figyelmét. Az Oszmán kormányzatnak a Perzsia elleni háború első esztendejében kapóra jöttek az angol ajánlatok, s Harbornenak sikerült ki-
eszközölnie, hogy az Oszmán protokollban meglehetősen egyedülálló módon, a szultán tegye meg az első lépést, és felvegye a diplomáciai kapcsolatokat Angliával. A királynő udvarias köszönet-nyilvánító levele után, 1580 májusában a szultán kiadta az angol kereskedők számára privilégiumlevelét, amely az angol–török kereskedelmi kapcsolatok alapja maradt hosszú évszázadokra, s amely majdnem szóról szóra megegyezett a franciáknak 1569-ben adott kapituláció pontjaival.³² 1583–1588 között, az első, Harbone által vezetett isztambuli angol követség működésének köszönhetően, valamint az Egyiptomban, Szíriában, Algírban, Chioson és Patrason létesített konzuli hivatalokkal tovább erősödnek az angol–török kereskedelmi kapcsolatok.³³

A perzsa háború idején az isztambuli kikötőkbe többször is befutottak az ónt, fémeket, fegyvereket és szövetet szállító angol hajók. 1585. március 29-én Velence konstantinápolyi követe, Giovanni Francesco Morosini azt jelentette a köztársaságnak, hogy négy nappal korábban egy angol hajó érkezett, amely ónt, szövetet és egyéb anyagokat hozott. Arról is beszámolt, hogy a törökök igen megörültek a szállítmánynak, mivel a városban már alig volt ruhaszövet.³⁴ Egy évvel később, 1586. március 17-én Lorenzo Bernardo, a Velencei Köztársaság konstantinápolyi követe a Dogenak és a Tanácsnak küldött levelében arról adott hírt, hogy néhány nappal korábban egy angol hajó érkezett a város kikötőjébe ruhákkal és ónnal, amely láthatóan nem akarta titokban tartani érkezését, hisz ágyúival igen nagy zajt csapott. Miután rakományán néhány nap alatt túlادott, elhajózott a városból.³⁵

Az angol szállítmányokról szóló követjelentések majd a Magyarország elleni hosszú háború idején szaporodnak meg ismét. A háború előkészületeinek idején, 1592. augusztus 10-én Matheo Zane Velence konstantinápolyi követe adott hírt arról, hogy az an-

³¹ Az egyik, Musztafa csau, egy magyar renegát, a szultáni díván latin tolmácsa, akivel Harborne barátságot kötött, a későbbiekben sokat segített az angol követnek.

³² Az angoloknak adott kapitulációkra lásd: *Skilliter* 1977. 86–103. o. Az első privilégiumlevelet 1580 szeptemberében Gabriel Defrens vitte Angliába Erzsébet királynőnek. Erre lásd: *Skilliter, Susan*: The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens: an Ottoman Master-Spy of the Sixteenth Century. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXVIII. (1976.) 47–59. o. Török szövegét kiadta: *Kurat, Akdes Nimet*: Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi. Ankara, 1953. 182–186. o. Egy hiányos szövegváltozata: İstanbul, BOA MD XLIII. p. 246–247. №. 458. Kiadta: *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar. *Belleten*, XIII. (1949.) 617–619. o. Vö. még: *Kütükoğlu, S. Mübahat*: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I. (1580–1838) Ankara, 1974. 21. o. skk.

³³ *Skilliter* 1984. 10–25. o. Az isztambuli angol követség összetételére, szervezetére, kiadásaira stb. vö.: *Uő*: The Organization of the First English Embassy in Istanbul in 1583. *Asian Affairs*, X. (1979.) 159–165. o.

³⁴ CSP Venice 1894. 113. o. №. 267.

³⁵ CSP Venice 1894. 146. №. 329.

gombok vásznat és önt szállítottak az Oszmánoknak.³⁶ 1596. február 10-én Marco Venier, a Velencei Köztársaság követe már azt jelentette Perából a Dogénak és a Tanácsnak, hogy a törököknek igen nagy meglegedésére szolgált, hogy ebben a kritikus helyzetben egy angol hajó futott be a város kikötőjébe, amelyen ön, faggyú és nagy mennyiségű kard érkezett. Arról is hírt hozott, hogy hamarosan egy másik angol hajó is várható hasonló rakománnyal.³⁷ Április 25-i levelében pedig már arról számolt be, hogy egy Fontana nevű hajó érkezett Konstantinápolyba, amely vitorlavásznat hozott Franciaországból, mivel Konstantinápolyban ebből nem lehet jó minőségűt találni.³⁸ A követ Szent Márk napján (április 25.) együtt vacsorázott francia kollegájával, akitől arról értesült, hogy egy másik angol hajó nagy mennyiségű kardot hozott a törököknek.³⁹

Ezt követően forrásaink néhány évre hallgatnak az angol hajókról. Legközelebb Agostino Nani, konstantinápolyi velencei követ 1601. január 7-i jelentésében olvashatunk egy újabb angol hajóról, amely önt és faggyút hozott.⁴⁰ December 1-jén pedig egy másik angol hajóról tesz említést, amely mintegy 300 bálányi ruhával és acélrakománnyal érkezett. Úgy tudta, hogy az acélt Tuniszban rakodták ki.⁴¹

Az angolok egyre élénkebb kereskedelme némi nyugtalanságot keltett a térségben korábban meghatározó szerepet játszó velenceiekben. Piero Bondumier, Zante kormányzója 1603. január 15-én a Dogéhoz és a Szenátushoz írott levelében az angolok kereskedelmi túlsúlya ellen panaszkodott, akik főként szövetet, hajókötelet, faggyút, vasat és fegyvereket hoztak, amiért cserébe selymet, gyapotot, vásznat, indigót és szőnyeget vásárolnak.⁴²

Ugyancsak a magyarországi háború idején hallunk arról, hogy az angolok lőport szállítanak az Oszmánoknak. Egy angol fogoly, aki 1603-tól 1605-ig volt az Oszmánok fogságában azt írta, hogy a janicsároknak „nincs egy szem jó poruk sem, csak az, amit a legyőzött keresztényektől szereznek, vagy amit Angliából hoznak.” Arról is hírt adott, hogy az angolok „Konstantinápolyban három fegyver- és hadianyagboltot tartanak nyitva” s hogy „a lőpor mázsáját 23 és 24 chikinóért adják, Angliában ez csak 3 fontba kerül. Konstantinápolyban az ön ára is ugyanennyi. A muskétákat darabonként 5 vagy 6 chikinóért adják, Angliában egy átlagos muskétát 2 márkáért, a legjobbkat 18 schilingért veszik.”⁴³ Ekkorra az angol lőporszállítmányok már több-kevesebb rendszerességgel futottak be az isztambuli kikötőbe. Legalábbis ezt támasztja alá Ottoviano

³⁶ CSP Venice 1897. 44. o. №. 96.

³⁷ Uo. 183. o. №. 401.

³⁸ Uo. 195. o. №. 426.

³⁹ Uo. 196. o. №. 427.

⁴⁰ Uo. 438. o. №. 941.

⁴¹ Uo. 482. o. №. 1031.

⁴² Uo. 516. o. №. 1119.

⁴³ The Jannissaries had „not one corne of good powder but that whyche they gett from overthorne Christians, or els is broughte them out of England.” The English „keepe 3 open shoppes of armes and munition in Constantinople... Gunpowder is solde for 23 and 24 chikinos the hundred: in Englande it costeth but 3 pounce. Tinne in Constantinople beareth the same price. Musketters are solde for 5 or 6 chikinos the peyce, in Englande they buy ordinary ones for 2 markes, the best for 18 shillings.” Idézi: Parry, V. J.: *The Ottoman Empire 1566–1617*. In: *Wernham, R. B. (ed.): The New Cambridge Modern History III. The Counter-Reformation and the Price Revolution 1559–1610*. Cambridge, 1968. 368. o.

Bonnak, a Velencei Köztársaság konstantinápolyi követének 1606. január 15-i jelentése. Ebben ugyanis arról értesítette a Dogét és a Tanácsot, hogy „az angolok minden évben legalább 500 hordó lőport hoznak Konstantinápolyba, egyik hajójuk az elmúlt esztendőben sikerrel tette ezt meg.”⁴⁴ Természetesen az angol szállítmányok nagy visszatetszést keltettek az európai országokban. Maga a konstantinápolyi angol követ is igen nehéz helyzetbe került, amikor kiderült, hogy az angolok immár rendszeres lőporkereskedelmet folytatnak az Oszmánokkal. Ottaviano Bon szerint angol kollegája nem is nagyon tudta, hogyan mentse ki magát „e piszkos ügy” miatt. Zavartságában csupán annyit tudott mondani, hogy az angoloknak bőséggel van poruk, s hogy abból nem származik semmiféle ártalom, ha „ezt olyan barátoknak exportálják, mint a törökök.”⁴⁵

Az európai államok természetesen nemcsak rosszállásuknak adtak hangot az angol–török fegyver- és hadianyagkereskedelem láttán. Ha tehették, az angol hajókat feltartóztatták, átvizsgálták, s ha bebizonyosodott, hogy fegyvereket, vagy hadianyagnak minősülő árukat szállítottak az Oszmánoknak, a rakományt lefoglalták vagy elkobozták. Ez történt 1605 novemberében is, amikor a máltai és a savoyai herceg hajói tartóztattak fel egy angol hajót, s annak rakományát átrakták a Perastina nevű hajóra, hogy Máltára vigyék. Erre igencsak jó okuk volt, hisz az Isztambulba tartó angol hajó rakománya egyebek között a következőkből állott: angol keresey posztó, angol gyapjú, 700 hordó lőpor, 1000 arquebus puskacső, 500 arquebus tusára ágyazva, 2000 kardlap, egy hordó jó minőségű aranyrúd stb.⁴⁶

Az angol szállítmányok a magyarországi háború után sem maradtak el. Ezt a törökök immár diplomáciai úton is igyekeztek biztosítani. Zorzi Giustiniani, a Velencei Köztársaság angliai követe jelentette 1607. augusztus 8-án a Dogénak és a Tanácsnak, hogy Musztafa Aga csaus, aki hónapokkal korábban indult útnak a Portáról, s aki Franciaországon át utazott, augusztus 7-én megérkezett Londonba, s a Company of Turkey kereskedőinek vendégszeretetét élvezi. Küldetéséről annyit tudott, hogy egyéb ügyek mellett biztosítania kellett a törökök számára az angol fegyver- és hadianyagexportot.⁴⁷

Amint az a későbbi forrásokból látható, az angol fegyver- és hadianyagexportot az Oszmánoknak a továbbiakban sem kellett nélkülözniük. Simon Contarini, Velence konstantinápolyi követe 1610. április 17-i jelentésében két angol hajó érkezéséről számolt be, amelyek acélt, ónt és puskákat (*arquebus*okat) hoztak. Arról is tudósított, hogy két további angol hajót is várnak.⁴⁸

Mindez azért sem elhanyagolható, mert időközben a perzsák is tökéletesítették fegyvereiket és tűzérőségüket. Az európai munkákban elterjedt az a nézet, hogy a perzsák csak a Sherley-fivéreknek köszönhetően ismerték meg a tűzfegyvereket. Valójában már a Szafavidák elődei, az Akkoyunluk is ismerték ezeket. Velence már 1471-ben küldött Uzun Haszánnak hat bombardát, 600 spingardát és puskát, hogy annak katonái eredményesebben harcolhassanak a közös ellenség, az Oszmánok ellen. Jóllehet a szállítmány

⁴⁴ CSP Venice 1900. 312. o. №. 470.

⁴⁵ Uo. 318. o. №. 477.

⁴⁶ Uo. 525–526. o. №. 494.

⁴⁷ CSP Venice 1904. 22. o. №. 43.

⁴⁸ Uo. 466. o. №. 860.

nem érkezett meg Uzun Haszánhoz, az Akkoyunluk ágyúhasználatára vonatkozóan biztos adatok vannak 1478-ból, 1485-ből, 1487-ből és 1489-ből.⁴⁹ Huszonhét esztendővel azelőtt, hogy a Sherley testvérek perzsa földre léptek volna, d'Alessandri velencei követ már részletes leírást hagyott ránk a perzsák fegyverzetéről, akik ekkor már mesterien bántak az *arquebus*okkal. A követ a perzsák puskáinak csövét hat arasz hosszúra, a kilőtt golyó súlyát pedig három uncianál valamivel kevesebbre becsülte.⁵⁰ A perzsa sereg igazi reformja azonban I. (Nagy) Abbasz Szafavida uralkodó (1588–1629) nevéhez fűződik. Az Oszmánokkal szemben 1514-ben elszenvedett csaldiráni vereség emléke még elég élénken élt ahhoz, hogy Abbasz felismerje: csak úgy szállhat szembe Oszmán ellenfeleivel, ha ütőképes puskás gyalogos egységeket és tüzérséget hoz létre. Ugyanakkor csökkentenie kellett a hadseregében meghatározó szerepet játszó, de hatalmukkal már többször visszaélt, szolgálati birtok fejében katonáskodó kizilbas törzsek súlyát is. Ezért a Sherley testvérek támogatásával grúzokból, örményekből és cserkeszekből új, zsolddal fizetett egységeket szervezett: a *ku*lnak nevezett lovasokat, a *tufangcsik*nak hívott puskás gyalogosokat, valamint *topcsi* névre hallgató tüzéreket. A nyugati források és szakirodalom az egyes új egységek számát egyaránt 12–12 ezerre teszik.⁵¹ Bár a létszámadatok bizonyára túlzóak, Abbasz hadseregreformjának eredményeképpen a perzsák a korábbiánál jóval nagyobb veszélyt jelentettek Oszmán riválisukra.

Az Oszmánoknak fegyvereket és hadianyagokat szállító angol kereskedők busás haszonra tehettek szert a tiltott kereskedelem révén. A nyereség annyira kecsegtető volt, hogy az 1660-as évek elején már maga az angol kormány is erősen fontolgatta, hogy „a Portával folytatott ólom-és ónkereskedelmet kiveszi a kereskedők kezéből és maga veszi kézbe, mivel bizonyos, hogy nagy haszon húzható belőle.” Ezt maga a konstantinápolyi angol követ mondta el bizalmasan velencei kollegájának, Giovanni Battista Ballariónak, aki ezt 1662. április 3-án kelt levelében jelentette is a Dogénak és a Tanácsnak. Persze azzal maga az angol követ is tisztában volt, hogy ennek a lépésnek milyen káros következményei lennének a kereszténységre nézve, de azt is jól tudta, hogy a király (és természetesen a követ maga is) busás hasznot húzhatna az ügyletből.⁵²

A fegyverkereskedelem azonban csak részlegesen tudta semlegesíteni az Oszmánok lemaradását az európai hadiipartól. Mennyiségileg semmiképpen nem volt elegendő, az európai minták után gyártott török fegyverek pedig elmaradtak a minták színvonalától. Az európai megfigyelők azt is éles szemmel vették észre, hogy a török tüzérek főként az ágyúk használatához szükséges elméleti tudományokban maradtak el európai társaiktól. Európában ekkoriban már igen gazdag matematikai-ballisztikai szakirodalom állt a tüzérek rendelkezésére.⁵³ Niccolò Tartaglia (1500–1557) 1537-ben kiadott *Nova scientia*

⁴⁹ Minorsky, V.: Persia in A. D. 1478–1490. An Abridged Translation of Fatlullah b. Rizbihan Khunji's Tarikh-i Alam-Ara-yi Amini. London, 1957. 36., 51., 89., 90., 115–116. o. Vö. még: Savory 1957.

⁵⁰ Savory 1957. 78. o.

⁵¹ Lockhart, Laurence: The Persian Army. *Der Islam*, 34. (1959.) 93. o.

⁵² CSP Venice 1932. 126. o. №. 158.

⁵³ Hall, Alfred Ruppert: Ballistics in the Seventeenth Century: A Study in the Relations of Science and War with Reference Principally to England. Cambridge, 1952. Drake – Drabkin 1969.; Rose, Paul Rawrence: The Italian Renaissance of Mathematics: Studies on Humanists and Mathematicians from Petrarch to Galileo. Genève, 1975.

című munkájában számításaira és gyakorlati tapasztalataira támaszkodva arra a megállapításra jutott, hogy az ágyú 45 fokos emelkedési szögben éri el legnagyobb lőtávolságát. További jelentős eredményt hoztak Galileo Galilei (1564–1642) mozgástörvényei. Ő volt az első, aki megállapította, hogy az ágyúk lövedékei által leírt görbe pálya valóban parabola, és a hajítási parabolát a szabadesés és a hajítás egyenes vonalú egyenletes mozgása szuperpozíciójával magyarázta meg.⁵⁴ Kísérleteire alapozva, hasonlóan a ballisztika korabeli művelőihöz, azonban még úgy vélte, hogy a légellenállás elhanyagolható. E tévedését, majd csak Cristian Huygens (1629–1695) és Isaac Newton (1643–1727) javította ki.

Az, hogy az Oszmánok csak igen nagy lemaradással értesültek az európai hadtudomány legújabb vívmányairól, persze nem az információk titkosításával, illetve az erre való törekvéssel magyarázható. A lemaradás okai összetettek, s máig nem tisztázottak, de ideológiai és nyelvi korlátok bizonyára éppúgy szerepet játszhattak benne, mint az, hogy a törökök – leszámítva a magyar származású Ibrahim Mütefferika rövid életű kísérletét (1729–1742) – a XVIII. század végéig kénytelenek voltak mellőzni a nyomtatott könyveket, amelyek a kora újkori Európában valóságos információs forradalmat idéztek elő.⁵⁵ Bár e területen semmilyen előmunkálatra sem támaszkodhatunk, a rendelkezésre álló elszórt adatokból látható, hogy XVIII. század derekáig a nyugati hadtudományi művek közül csak igen keveset fordítottak le törökre, s azokat is nagy késéssel. Luigi Ferdinando Marsigli említi, hogy az Oszmánok egy Sardi nevű itáliai szerző munkája után öntötték ágyúikat a XVII. század végén, akinek a művét le is fordították.⁵⁶ Vernon Parry szerint Pietro Sardi Romano 1621-ben Velencében megjelent. *L'Artiglieria* című könyvéről lehet szó.⁵⁷ Azt is tudjuk, hogy Montecuccoli *Commentarii bellici* című munkáját a XVIII. század első felében ültették át törökre. A fordító vélhetőleg a magyar származású Ibrahim Mütefferika volt. Jelenlegi ismereteink szerint a munkának csak egyetlen kéziratos példánya ismert a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, amiből gyanítható, hogy nagy hatást nem gyakorolhatott kora Oszmán hadtudományi gondolkodására.⁵⁸

Ellentétben tehát azokkal a nyugati történészekkel, akik az Oszmánok XVII. század végi vereségeinek okait a hadianyagellátás akadozásában, ennek okát pedig a korábbi angol és holland nyersanyagszállítványok elmaradásában vélik fölfedezni, én a lemaradás okait az Oszmán gazdaság és ipar fejletlenebb volta mellett elsősorban abban látom, hogy Európa a katonai és technológiai know-how, az ezekhez szükséges elméleti tudományok, az új tudományos eredmények gyors elterjedését és alkalmazását elősegítő tudományos infrastruktúra és állami patronázs területén ekkorra már messze megelőzte hajdani riválisát.

⁵⁴ *Drake, Stillman*: Galileo on Motion and Mechanics. Madison, 1960.

⁵⁵ Ismert, hogy a birodalom első arab betűs nyomdáját az erdélyi származású Ibrahim Mütefferika állította fel a saját házában, 1729-ben. 1742-ig 17 könyvet adott ki, 500 és 1000 példányszámban. Vö.: *Káldy-Nagy, Gyula*: The Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World. In: *Uő* (ed.): The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus. Budapest, 1974. 201–211. o.

⁵⁶ *Marsigli* 1732. II. k. 23. o.

⁵⁷ *Parry*: Barud, 1064. o.

⁵⁸ *Adivar* 1982. 184. o.

AZ ISZLÁM ERŐS VÉDŐGÁTJA

Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a XVI–XVII. századi Oszmán Birodalomban

A magyarországi Oszmán berendezkedés sajátos vonásainak feltárásában Szakály Ferencnek elévülhetetlen érdemei vannak. Két monográfiát és számtalan tanulmányt szentelt a hódoltsági magyar adóztatás és a magyar intézmények vizsgálatának, és tárta fel az Oszmán–magyar kondominium minden apró mozzanatát.¹ Talán nem túlzás azt állítani, hogy Szakály Ferenc monográfiái után a kondominium magyar szempontú vizsgálatától a közeljövőben aligha várhatók lényeges új eredmények. Az alábbi tanulmány ezért a magyarországi kondominium jelenségeit a birodalom keleti végvidékeivel összehasonlítva vizsgálja, abban a reményben, hogy ez a korábban kellően figyelembe nem vett szempont tovább árnyálhatja a hódoltságról kialakított képünket. Egyetemi oktatómunkám, olvasmányaim és másirányú kutatásaim során számos olyan jelenségre lettem figyelmes, amelyek a végvidékek közötti hasonlóságokra és párhuzamokra, és így az ezeket figyelmen kívül hagyó korábbi berendezkedési modellek hiányosságaira utaltak. Mivel a határvidéki Oszmán berendezkedés egyik legjellemzőbb vonása a központ centralizációs képességeinek csökkenése, egyfajta kondominium kialakulása a birodalom végvidékein, a tanulmány az Oszmán „klasszikus korszakról” kialakult korábbi képet is tovább árnyalja, és e tekintetben szorosan kapcsolódik azokhoz az újabb munkákhoz, amelyek számos ponton megkérdőjelezzik az Oszmán történelem hagyományos periódizációját, a „klasszikus korról,” illetve a birodalom „hanyatlásáról” meggyökerezsedett megállapításokat.

A tartományi igazgatás kiépülése és a végvidékek

A Paul Wittekig visszanyúló és sok tekintetben még ma is domináns elképzelés szerint az Oszmán állam története 1300 és 1600 között egy folyamatos expanzió, amely nagymértékben felelős a sajátos Oszmán társadalmi szerkezet és intézményi struktúra kialakulásáért, valamint a hadseregnek és a katonai bürokráciának az Oszmán állam életében betöltött kitüntetett szerepéért. Wittek „gázi tézise” szerint az Oszmán állam 1300 körül két vallási–kulturális zóna, az iszlám–turkomán, illetve a keresztény–görög világ találkozási pontján jött létre Nyugat-Anatóliában, a végvidéki iszlám harcosok (*gázik*) által a hitetlenek ellen folytatott hitharc (*gazá*) eredményeként, a határvidéki fejedelemség folyamatos kiterjesztésével, újabb és újabb végvidékek bekebelezésével.²

¹ Szakály 1981.; Szakály 1997.

² Wittek 1938.

Bár Wittek tézisé az utóbbi évtizedekben számos éles kritika érte, a „határvidék expanziójának” Turner-i elmélete továbbra is erősen tartja magát.³

A magát előbb bégnek nevező uralkodó a csatlakozott törzsi vezetők között eleinte csak *primus inter pares* volt, és legitimitását főként katonai képességeinek és hadvezéri sikereinek köszönhetette. I. Bajezid (1389–1402) azonban már Rum szultánjának nevezte magát, jelezvén, hogy az uralkodó ekkorra már kiemelkedett a bégek közül, és a szultáni udvar katonai és igazgatási téren is képes volt ellensúlyozni a bégek hatalmát. Ezt nagyrészt az tette lehetővé, hogy már ekkor jelen voltak a szultáni hatalom későbbi támaszai. Ilyen az egyre fontosabb katonai kíséret, amelyből a szultán állandó hadserege fejlődött ki, és amelynek rendszeres utánpótlását biztosítandó már ekkoriban bevezették a *devsirmét*, azaz a keresztény gyermekek adóját, amely a XVII. század elejéig a központi hadsereg mellett a központi és tartományi bürokráciát is ellátta tehetséges és karrierre vágyó emberanyaggal. Hasonlóképp fontos támasznak bizonyult a sajátos Oszmán birtokrendszer, amely a XVII. század derekáig a tartományi Oszmán haderő gerincét szolgáltatta. Ugyancsak az uralkodó hatalmát szilárdította a javadalombirtokok rendszeres nyilvántartása, azaz a *defterek* megjelenése, valamint a prebendális birtokrendszerre épülő közigazgatási rendszer, amelyen nemcsak a meghódított területek gazdasági hasznosítása és igazgatása nyugodott, de ez volt az alapja az Oszmán hadseregnek és ez volt hivatva biztosítani a tartományok rendjét és békéjét is.

A szultánok a meghódított területek védelmét és igazgatását bégnek nevezett katonai parancsnokokra bízták, akik – követve a korábbi török hagyományokat – a delegált hatalom szimbólumaként zászlót, törökül *szandzsákot* kaptak. A kezdeti időkben különösen fontosak voltak a végvidékek (*udzs*) bégei, akik széleskörű katonai és politikai hatalommal rendelkeztek. A szandzsák szót hamarosan használni kezdték a bég által igazgatott területre is, kivált miután a nyugat-anatóliai török fejedelemségek bekebelezésével újabb és újabb igazgatási egységeket kellett kialakítani. Bár a szandzsák-rendszernek ebben a kezdeti időszakban is fontos szerepe volt a meghódított területek védelmében és adminisztrációjában, valamint az uralkodói hatalom erősítésében, a tartományi igazgatási rendszer (miként a központi bürokrácia, az adóztatási és finanszírozási rendszer is) ekkor még magán viselte a kialakulás jeleit. Ez az elnevezésekben is sokáig tükröződött, hisz a szandzsák mellett számos egyéb kifejezést (*vilájet*, *diván*, *náhije*, *liva*, *ejálet*, *kaza*) is használtak az egyes adminisztratív egységekre, hol egymással felcserélhető, rokonértelmű kifejezésként, hol pedig az egyes területek nagysága és jogállása közötti különbségek érzékeltetésére.⁴

A hódítások eredményeként és a szandzsákok számának növekedésével hamarosan több szandzsák haderejét és igazgatását összefogó nagyobb közigazgatási egységeket hoztak létre, amelyek élére a bégek bégjének nevezett kormányzót, *beglerbéget* neveztek ki

³ Heywood, Colin: The Frontier in Ottoman history: Old Ideas and New Myths. In: Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700 Ed. by Porter, D. and Standen, N. London, 1999. 228–250. o. Wittek gázi-tézisének legélesebb kritikája Rudi Lindnertől származik: Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia. Bloomington, 1983. Újabb értékelés és kísérlet a két szemlélet összebékítésére: Kafadar 1995.

⁴ Kunt 1978. 15–20. o.; Emecen 1996. 86., 89–90. o.; Gökbilgin, Tayyib: 15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum. Vakıflar Dergisi, VI. (1965.) 53–54. o.

a szultánok. A szandzsákbégekhez hasonlóan kezdetben a beglerbégek is mindennek előtt az alájuk tartozó tartományi katonaság katonai parancsnokai voltak. Mivel azonban közigazgatási feladatokat is elláttak, kormányzói feladatkörük egyre bővült, tartományuk pedig a birodalom legnagyobb igazgatási egységévé fejlődött.

A birodalom első beglerbégségét, a ruméliait I. Murád szultán (1362–1389) idején hozták létre az Európában meghódított területek igazgatására. Ezt 1393-ban Kütahja központtal Anadolu beglerbégsége követte, amely Kis-Ázsia nyugati részeit ölelte fel. Tokat és Sivasz meghódítását követően e területek igazgatására 1413-ban létrehozták a forrásokban rúminak nevezett harmadik beglerbégséget. Ezt a XV. század második felében a karamániai beglerbégség követte, amely nagyjából a korábbi Karamán fejedelemség területét fedte le.⁵

Az Oszmán adminisztráció rugalmasságát és pragmatizmusát mutatja, hogy az új szandzsákok, náhijék és kazák gyakorta a korábbi, Oszmán hódítás előtti közigazgatási egységek neveit viselték és azokkal gyakran területileg is átfedésben voltak. Kis-Ázsiában Szaruhán, Kareszi, Mentese, Ajdin és Germián fejedelemségek bekebelezése után az e fejedelemségek területén létrehozott szandzsákok, illetve a Karamán és a Dulkadir fejedelemség területén kialakított beglerbégségek nagyjából e fejedelemségek korábbi határait követték és az egy Germián kivételével az Oszmán szandzsákok és beglerbégségek elnevezése is megőrizte a fejedelemségek emlékét. Az is ismert, hogy a fejedelmi családok az Oszmán hódítás után is megtarthatták korábbi földjeik kisebb-nagyobb részét.⁶ Mindez csak részben magyarázható azzal, hogy e bekebelezett fejedelemségek és az Oszmánok ugyanahhoz a kultúrához tartoztak, hiszen hasonló alkalmazkodóképesség a Balkánon is megfigyelhető, ahol az Oszmán közigazgatási egységek több esetben a szerbiai és boszniai zsupánságok határait követték, és megőrizték a terület korábbi urainak nevét is. A kösztendili szandzsák Konstantin Dejanović, a pasa szandzsákjában lévő Asztin náhije pedig az albán Asztin család nevét tartotta fenn.

Az Oszmán kormányzat e kezdeti időkben általában is rugalmasnak bizonyult. Figyelembe vette a helyi erőviszonyokat és kísérletet tett a helyi világi és egyházi előkelők megnyerésére; a korábbi vezető társadalmi rétegek együttműködésre hajlandó elemeit és csoportjait igyekezett beemelni az Oszmán kiváltságos *aszkeri* rendbe, amiről a keresztény timáros szpáhik, vagy a kiváltságolt katonai kísérgítő alakulatok tanúskodnak a Balkánon éppúgy, mint az egykori Trabzoni Császárság területén; több helyütt átvette és megtartotta a korábbi birtokformákat; alkalmazkodott a korábbi mezőgazdasági, bányaművelési rendszerekhez; átvett bizonyos adófajtákat és pénzeket.⁷

⁵ Şahin 1999.; Göyünç 1999.; İpşirli, Mehmet.: Eyalet (Taşra) Teşkilatı. In: Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt I. Ed.: İhsanoğlu, Ekmeleddin. Istanbul, 1994. 221–245. o.

⁶ Emecen 1996. 88–91. o. Emecen, Feridun: XVI Asırda Manisa Kazası. Ankara, 1989. 20. o.; Şahin 1999. 125. o.; Akın, Himmet: Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma. Ankara, 1968. 56–63. o.

⁷ David, Géza: Administration in Ottoman Europe. In: Ü: Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary. Istanbul, 1997. 187–204. o.

A „klasszikus kor” berendezkedési modellje és a modell problémái

A hagyományos szemlélet a Konstantinápoly elfoglalásától a XVI. század derekáig tartó időszakot tartja a patrimoniális Oszmán világbirodalom „klasszikus korszakának,” a centralizáció fénykorának, és mindaz, ami az általános összefoglalókban az Oszmán birodalom berendezkedéséről, központi és tartományi adminisztrációjáról, hadseregéről, gazdaságáról, társadalmáról és művelődéséről olvasható, általában erre, a birodalom több mint hatszáz éves története szempontjából ugyancsak rövidke száz esztendőre korlátozódik. A „török despotizmusról” és centralizációról a nyugati irodalomban Niccolò Machiavellitől Perry Andersonig olvasható sematikus általánosítások elhomályosították látásunkat, és a szakirodalomban a legutóbbi időkig a klasszikus kor centralizált voltát hangsúlyozó szemlélet volt túlsúlyban.

Ugyanezt a képet erősítették az Oszmán források alapján dolgozó történészek is. A szakirodalom a legutóbbi időkig ugyanis túlságosan is készpénznek vette az Oszmán „tanácsadó irodalom” idealizált képét a szulejmáni „aranykorról,” és kritika nélkül elfogadta e munkák „hanyatlás-képét” is, amely az Oszmán „királytükörökben” a klasszikus korszak ellentétpárjaként jelenik meg. Az újabb forráskritikai irodalom azonban rámutatott, hogy ezek a munkák nem a valóságos helyzet korrekt feltérképezésére és önzetlen reformjavaslatok kidolgozására született objektív írások, miként azt a szakirodalom a legutóbbi időkig tekintette és használta, hanem olyan elfogult politikai pamfletek, amelyek nem mentesek a személyes és csoportérdekeket szem előtt tartó torzításoktól. Ezek az értekezések ugyanis épp annak a szűk értelmiségi–bürokrata elitnek tradíciókban gyökerező és a „klasszikus kort” gyakran idealizáló szubjektív nézeteit és félelmeit tükrözik, amelynek helyzete az Oszmán gazdaság és társadalom XVI. század végi és XVII. század eleji átalakulása következtében jelentősen megváltozott, és amely nem minden alap nélkül látta veszélyeztetve korábbi kiváltságait és befolyását. Szubjektivitásuk és elfogultságuk egyik legszembetűnőbb jele, hogy szinte kivétel nélkül elítélik a társadalmi választóvonalak elmosódását, azt, hogy az uralkodó elitbe nagy számban jutnak be idegen (*edzsnebi*), azaz rája-származású elemek, növelve ezzel a konkurenciát és veszélyeztetve a bürokraták korábbi kiváltságos helyzetét. Az Oszmán tanácsadó irodalom szerzői tehát értelemszerűen rossznak bélyegeztek minden olyan átalakulást, ami eltért az általuk idealizált korábbi viszonyoktól.⁸ A kelet-európai rendszer- és kormányváltások mediaháborúit ismerő olvasónak aligha kell külön felhívni a figyelmét azokra a tudatos torzításokra, amelyek az ilyen, a hatalomból (ideiglenesen) kiszoruló, avagy korábbi kulturális-politikai monopóliumokon új társadalmi rétegekkel osztozni kénytelen tollforgatók veszélyérzetéből és sértődöttségéből fakadnak.

Az Oszmán királytükörök mellett a levéltári kútfőkkel dolgozó történészek is könnyen forrásaik áldozatává válhatnak. A tízezer számra ránk maradt, de máig feldol-

⁸ Fleischer 1986.; *Abou-El-Haj, Rif'at Ali: Formation of the Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries.* Albany, 1991. Különösen: 23–52. o.; *Howard, Douglas A.: Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Journal of Asian History, 22. (1988.) 1. sz. 52–77. o.*

gozatlan és ezért a korabeli valóság rekonstruálásában szükségszerűen csak illusztratív szerepet játszó szultáni rendeletek azt sugallják, hogy a központi kormányzat az élet legapróbb részleteit illetően a legtróvolabbi provinciákban is fenntartotta magának az utolsó szó jogát, azaz lényegében ott is a központ akarata érvényesült. A több ezerre rúgó és hasonlóképp nagyrészt feldolgozatlan adóösszeírások, amelyek a birodalom adózó családfőit és az egyes falvak, közösségek adóit vették számba szandzsákonként, hasonlóan félrevezető, hisz túlságosan is egységes igazgatási és adóztatási rendszer képét keltik.

Mindezen források alapján az irodalom úgy tartja, hogy a centralizáció fénykorában jelentősen megváltozott a centrum és a végvidékek viszonya. A korábbi végvidéki bégségek helyén határvárak láncolatával védett beglerbégségek alakultak, amelyek élén már nem az expanzió bajnokai, a XV. század legendás végvidéki bégjei, hanem a központ által szorosan ellenőrzött beglerbégek állottak, akik Isztambul utasításait pontosan végrehajtották, és a határvidéket is egyre inkább a törzsterületek képére formálták.

E modell szerint a XVI. században (a birodalomba ténylegesen be nem tagolt vazallus államokat most nem számítva) a megszállt területeken alapvetően kétféle berendezkedési típus figyelhető meg: azok a területek, ahol bevezették a timárrendszert, illetve azok a tartományok, ahol erre nem került sor. Az európai és a kisázsiai, valamint egyes arab tartományok közismerten az első kategóriába tartoztak. Itt az elfoglalt területeket szolgálati birtokokra osztották és ezekkel a javadalmakkal fizették a begler- és szandzsákbégeket, valamint a terület szpáhi-katonaságát. A Magreb térségében és a Közel-Keleten meghódított arab területek azonban túl messze voltak Konstantinápolytól, és zömük kiesett az Oszmán hódítás fő irányából, ezért a politikai, katonai és a gazdasági megfontolások is más típusú berendezkedés mellett szóltak. E területeket ezért nem osztották fel timár-, ziámet- és hász-birtokokra, és e kormányzóságok katonasága, beglerbégjei és szandzsákbégjei sem kaptak ilyen javadalmakat. E tartományok jövedelmét adóbérleti rendszerben (*iltizám*) adóbérlok (*mültezim*) segítségével szedték be. E jövedelemből azután a beglerbégek visszatartották saját éves jövedelmüket, valamint az alájuk tartozó szandzsákbégek és egyéb helyi előljárók javadalmait, és ebből fizették ki a tartomány katonaságát, illetve a védelem és igazgatás költségeit. A megmaradó jövedelmet pedig – amennyiben a tartomány önellátó volt és maradt felesleg – a konstantinápolyi szultáni kincstárba küldték. Ezt az évente beküldött összeget nevezték *irszálijének* vagy *hazinének*, a tartományokat pedig a beglerbég éves javadalmának neve (*szájljáne*) után *szájljaneli* tartománynak. 1534-ben a 15 beglerbégség közül három volt ilyen. Ajn Ali 1607-évi, de sok esetben az 1560–1580-as évek adóösszeírásaira támaszkodó összeállítás szerint 32 beglerbégség közül kilenc volt *szájljaneli*, a XVII. század derekán készült források pedig 34 kormányzóság közül kilencet sorolnak a *szájljaneli* tartományok közé.⁹ Ezek elhelyezkedése jól szemlélteti azt a politikai–gazdasági kényszert, amely kialakításukhoz vezetett: ilyen volt Egyiptom, Jemen, Habes (Abesszina), Bászra (Dél-Irak), Lahsza (al-Hasza, a mai Kuvait),

⁹ Şahin 1979. 909–910. o.; Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi. Ed.: Sertoğlu, Midhar. İstanbul, 1992. 6. o.

Bagdad (Észak-Irak), Trablusz-i Garb (a mai Líbia északi részei), Tunisz és Dzsezajir-i Garb (Algéria tengerpart menti sávja).¹⁰

Könnyen látható, hogy a magyarországi berendezkedés e modellben – illetve ennek a magyar szakirodalomban elterjedt, némileg módosított változatában – a törzsterületekre jellemző, klasszikusnak is nevezett berendezkedés egyik sajátos változatának értelmezhető. A félig-foglalásból következő kettős adóztatás, igazgatás és jogszolgáltatás, azaz az Oszmán–magyar kondominium a biztosan meghódított balkáni vagy kis-ázsiai tartományok megállapodottnak tűnő közigazgatásához és adóztatásához viszonyítva különleges, egyedi változatnak, Salamon Ferenc és Szakály Ferenc megfogalmazásában „világtörténelmi kuriozumnak” mutatkozik. Történeti összefoglalóink is a magyarországi Oszmán berendezkedés felemásságát, az Oszmán adminisztráció gyengeségét, illetve a kondominium jelentőségét, a magyar intézmények kontinuitását és életképességét emelték ki. Az okokat a félig-foglalás mellett a magyar feudalizmusnak a balkáninál fejlettebb voltával és erejével magyarázták.

A fenti modellek legfőbb gyengéje, hogy a tartományok között csak egyetlen aspektusból, a korabeli Oszmán adminisztráció számára kétségtelenül prioritást élvező, és ezért a forrásokot is uraló, gazdasági–jövedelemkezelési szempontból tesz különbséget. A rendelkezésre álló forrásokból azonban jól látható, hogy nemcsak a timáros, illetve a *szaljáneli* tartományok között voltak lényeges különbségek. A hagyományos modell szerint egy csoportba került „klasszikus” kormányzóságok is lényegesen különböztek egymástól aszerint, hogy a központi adminisztráció ellenőrzése milyen erős volt feletük. Minél távolabb volt egy tartomány a fővárostól, annál nehezebb volt fenntartani Konstantinápoly hatalmát, és a „klasszikus” berendezkedés is egyre jobban idomult a helyi viszonyokhoz. És ez nemcsak a „hanyatló” XVII. században volt így, hanem már az „aranykori” centralizáció fénykorában is.

Mivel a centralizáció kivált a határvidékeken ütközött korlátokba, célszerű egy újabb berendezkedési modellt is bevezetnünk, amely a biztosan meghódított belső vagy törzsterületeket különbözteti meg a határterületektől, és a vizsgálódás homlokterébe e két kategória közötti különbségeket, illetve – miként arra a jelen dolgozat is törekszik – a határterületek közötti hasonlóságokat állítja.

Az expanzió földrajzi és politikai korlátai

Anatólia meghódítása és beillesztése a birodalomba éppúgy fokozatosan és több fázisban ment végbe, mint a Balkán Oszmán uralom alá hajtása. A hódítást mindkét irányban látványos területi gyarapodás és hasonlóképp látványos veszteségek kísérték, és a messzebb fekvő vagy nehezen megközelíthető területek jobbára csak lazán a birodalomhoz kapcsolt vazallusok voltak, olyan országok és fejedelemségek, amelyek urai az

¹⁰ *İnalçık* 1973. 104–107. o.; *M. İpşirli*: Eyalet (Taşra) Teşkilatı. 221–245. o.; *Şahin* 1999. 126. o.; *Göyünç* 1999. 77–88. o. Megjegyzendő továbbá, hogy a fent említett beglerbégiségek nem mindegyike volt állandóan *szaljáneli* tartomány, hosszabb-rövidebb ideig a klasszikus rendszer szerint kormányozták többük is, illetve máskor csak a tartomány egyes szandzsákjait igazgatták a *szaljáné* rendszeren belül. Jelen tanulmány azonban nem térhet ki ezek részletes tárgyalására.

első adandó alkalommal lerázták magukról az Oszmán uralmat. Bár I. Bajezid szultán (1389–1402) hódításai a birodalom keleti határait az Eufráteszig tolták ki, az ankarai vereség (1402) után elveszített területeket az elkövetkező száz esztendőben éppúgy csak fokozatosan sikerült visszaszerezni, mint a korábbi balkáni hódításokat. I. Szeлим szultán (1512–1520) közel-keleti hódításainak előestéjén a birodalom keleti határai nagyjából éppúgy a Trabzon-Merszin vonal mentén húzódtak, mint I. Bajezid vagy II. Mehmed uralkodása idején (1451–1481).

Aligha véletlen egybeesés, hogy a Bizánci Birodalom keleti határa a VII. és X. század között nagyjából ugyaneddig a vonalig terjedt.¹¹ Úgy tűnik, hogy a Toros-hegység délről észak-keletnek tartó keleti nyúlványa és az Eufrátesz a bizánciak és Oszmánok számára éppoly természetes földrajzi határnak tűnt, mint a Balkán-félszigetet északon lezáró Duna–Száva vonal. Az is elgondolkodtató, hogy a két birodalom által Kis-Ázsiában meghódított területek keleten nagyjából ott végződtek, ahol a szántóföldi művelésre alkalmas területek és a hegyi legelők találkoztak, azaz mindkét állam azokat a területeket vonta biztos ellenőrzése alá, ahonnan a legtöbb élelemre és jövedelemre számíthatott. Sokat mondó példa, hogy a Toros-hegységtől délre és keletre eső területeket még Bajezidnek sem sikerült elhódítania a mamelukok vazallusától, a Ramazanoglu türkmenektől. Jellemző, hogy amikor a XIX. század közepi közigazgatási átszervezés során a többi kormányzósággal együtt Anadolu ejáletét is felszámolták, az immár csupán földrajzi fogalomként használt „Anadolu” nagyjából ugyanazt a területet foglalta magába, mint amit az Oszmán hódítás I. Bajezid és II. Mehmed idején elnyelt.¹²

II. Mehmed idején e természetes határtól keletre eső területekért az Oszmánokon kívül három regionális hatalom versengett: a Karakojunlu türkmén fejedelemség (1380–1468), aminek központja a Van- és az Umria-tó környékén volt; a rivális Akkojunlu türkmén fejedelemség (1378–1508), amely Diyarbakirből ellenőrzése alá vonta Kelet-Anatóliát, Perzsia nyugati részeit és Irakot; és végül az Egyiptomot és Szíriát uraló Mameluk szultánság (1250–1517). A XVI. század elejére a térségben egy minden eddiginél félelmetesebb ellenség, a Szafavidák jelentek meg. A Szafavidákról általában mint perzsákról beszélünk, jöllehet ez az államalakulat csak a csaldiráni csata (1514) után és a csatában az Oszmánoktól elszenvedett vereség következtében vált „perzsává.” Ezt megelőzően inkább az Akkojunluk utódjának volt tekinthető, és társadalmi bázisát sem a perzsák, hanem a Kelet-Anatólia, Azerbajdzsán és Nyugat-Írán területén élő türkmének és kurdok alkották. A Szafavidák síita propagandája, a nomád törzsi konföderációkhoz hasonlatos kormányzati rendszere, valamint a turkomán nomádokra támaszkodó hadserege, mind vallási, mind gazdasági, mind pedig politikai szempontból vonzóbb alternatíva volt a térségben élő türkmének és kurdok számára, mint a központosítás magasabb fokán álló, és ezért a nomád életformát, birtok- és társadalmi viszonyokat

¹¹ *Pitcher, Donald Edgar: An Historical Geography of the Ottoman Empire.* Leiden, 1972. XVII. sz. térkép.

¹² A helyzet annyiban módosult, hogy ekkor Anatólia fogalmába beleértették a Toros-hegységtől keletre fekvő termékeny csukorovai alföldet is, azaz a határ nagyjából a Trabzon-İskenderun vonal mentén húzódott. Bár napjainkban Anatólia fogalma földrajzi értelemben a Török Köztársaság kis-ázsiai területére használatos, amely az ország területének 97%-át alkotja, jellemző, hogy ezen belül továbbra is különbséget tesznek Belső-, Kelet- és Dél-Kelet Anatólia (İç-, Doğu-, és Güney-Doğu Anadolu) között.

jobban veszélyeztető szunnita Oszmán uralom. A Szafavidák tehát nemcsak értékes területektől, jelentős gazdasági, emberi–katonai erőforrásoktól fosztották meg Isztambult Kelet-Anatóliában, de vallási–politikai propagandájuk révén aláásták az Oszmán-ház legitimitását is a térségben. A hagyományos módszerek – így például sííta türkmének tömeges áttelepítése Dél-Görögországba 1501/02-ben – elégtelenségét jól mutatta az 1511. évi türkmen felkelés. Ebben a helyzetben hozott gyökeres fordulatot Szelim szultán hatalomra kerülése és csaldiráni győzelme. A szultán keleti hódításai jelentősen kitolták a birodalom határait, amelyeket Irak meghódításával Szulejmán tovább tágított, lényegében az I. világháborúig maradandó határokat teremtvén az Oszmán Birodalom és keleti szonszédja között. A Toros-hegységtől keletre fekvő területeket ugyan valóban sikerült meghódítani, betagolásuk a birodalom törzsterületei közé azonban nagyon hosszú folyamatnak bizonyult. Hasonlóan a Habsburg Birodalomhoz, amely Magyarországon kényszerítette jelentős kompromisszumokra az Oszmánokat, a keleti végek berendezkedésében a Szafavidák miatt kellett az Oszmánoknak engedményeket tenniük. Ez a politikai kényszer szülte pragmatizmus volt az, amely Kelet-Anatóliában hosszú évtizedekig, eseteként generációkon át meghagyta egyes türkmen és kurd közösségek különleges státusát. Ez kényszerítette az Oszmánokat arra, hogy miként a Balkánon tették korábban, Kelet-Anatóliában is beemeljék a hatalomba a korábbi (jelen esetben nomád) vezetőréteg egyes elemeit, illetve hogy megosztózzanak velük a hatalmon.

Örökletes szandzsákok a birodalom keleti végein

A korlátokat felismerő Oszmán pragmatizmus számos különleges helyzetű közigazgatási terület, ún. *jurtluk* („birtok”) és *odzsaklik* („tűzhely,” átvitt értelemben családi birtok) szandzsák kialakításához vezetett, amelyeket a terület korábbi birtokosai amolyan „családi birtokként,” „családi tartományként” igazgattak. Az Oszmán törvénykönyvek hivatalos indoklása szerint a szandzsákbégek a birtokokat az Oszmán hódítás idején tanúsított szolgálataik és engedelmségük fejében kapták a szultántól. E megfogalmazás azonban eufemisztikus, hisz azt sugallja, hogy e birtokokat az Oszmán uralkodó adományozta, holott a terület korábbi urai a valóságos erőviszonyokat és a kölcsönös egymásrautaltságot is tükröző politikai alku következtében tarthatták meg e területeket. Az egyezséget rögzítő okirat (*temesszüük*) szerint e bégeket nem lehetett leváltani, vagy más tisztségbe kinevezni, kivéve, ha katonai kötelezettségeiket elhanyagolták, amelyre éppúgy kötelezték őket, mint a többi szandzsákbéget. Ekkor, illetve haláluk után a szandzsákbégi cím fiaikra vagy rokonaikra szállt, és azt nem lehetett „külső” személynek adni. Csak akkor kaphatta meg más, a családhoz nem tartozó személy, ha a család kihalt. Ekkor a szultáni kormányzat saját belátása szerint dönthetett arról, hogy a szandzsák örökletes jellegét fenntartja-e, avagy a területet betagolja a rendes szandzsákok közé. Bár a törvénytövegek azt állítják, hogy a *jurtluk* és *odzsaklik* szandzsákokban adóösszeírások is készültek és szultáni házbirtokokat, illetve más javadalombirtokokat is osztottak ki,¹³ az alábbiakban bemutatandó néhány

¹³ *Şahin* 1979. 923. o.; Sofyalı Ali Çavuş, 57–58. o.

konkrét példa arra utal, hogy számos esetben sikerült megakadályozni az Oszmán birtokrendszer bevezetését, és a föld jelentős része az örökletes szandzsákok bégjeinek a kezén maradt.

A források külön kategóriaként említik a *hükümeteket* (szó szerint uralom, kormányzat, és innen „uralt, igazgatott terület”). A *hükümet* azokat a nomád törzsi területeket jelentette, amelyeket korábbi birtokosaik, az Oszmán hódítás idején tanúsított szolgálataik és engedelmségük fejében örökbirtokként megtarthattak. Itt sem a timárrendszert nem vezették be, sem pedig szandzsák-összeírások nem készültek, és a terület összes jövedelme a törzsfőket illette. E területekről az Oszmán állam semmilyen jövedelmet nem húzott. A törzsfők és az Oszmán kormányzat viszonyát szultáni *ahdnáme* rögzítette, amely magába foglalta az előbbieik kiváltságait és kötelezettségeit. Ennek értelmében a *hükümetek* területén sem Oszmán hivatalnokok, sem pedig katonák nem voltak. E bégeket nem lehetett leváltani és más posztra kinevezni, de miként a *jurtluk* és *odzsaklik* szandzsákok bégjei, ők is kötelesek voltak katonáikkal az Oszmán hadak oldalán harcba vonulni.¹⁴

Az Oszmán központi kormányzathoz csak igen lazán kapcsolódó arab törzsi vezetőket a források *ásiret* bégeknek nevezik. Ezek az Oszmán hatóságokkal való együttműködésük fejében szintén megtarthatták korábbi területeiket, illetve nem egyszer a rivális és az Oszmánokkal ellenséges törzsek birtokaira is kiterjeszthették hatalmukat. Jövedelmük a XVI. század második felében gyakran elérte az évi 2–300 000 akcsét, azaz számos szandzsákbég éves javadalmát, de egyes esetekben ennek többszöröse is lehetett. Ez utóbbira példaként említhető a bagdadi beglerbégységben Karadág bégje, aki a XVII. század elején évente több mint 800 000 akcse jövedelmet húzott *hükümetjéből*, ami már vetekedett egy-egy kezdő vagy kevésbé zsíros tartományi kormányzói állás jövedelmével.¹⁵

Az örökletes szandzsákok és vilájetek zömét Anatólia keleti és dél-keleti részein hozták létre, tehát azokon a területeken, ahol a nomád életmódot folytató türkmén és kurd törzseket egyébként nem tudták integrálni a birodalomba. A nomádokra a szakirodalom általában kevés figyelmet fordít, jóllehet a birodalom lakosságának majd egy ötödét ők tették ki. 1580-ban arányuk az összlakosságon belül 16% körüli, de a keleti végeken ennél jóval nagyobb. 1526-ban a dulkadiri tartományban az adózók 70%-át, az 1570-es években pedig 34%-át a türkmén nomádok alkották. 1580-ban az aleppói beglerbégységben arányuk 58%, a bagdadiban pedig 62%. Egyes törzsek akár több tízezer nomádot is összefogtak, az általuk kiállított könnyűlovas katonaság pedig jelentős erőt képviselt kivált a keleti végeken, a hasonló összetételű és harcmódot követő Szafavidák ellen.¹⁶

Az Oszmán kormányzat az *odzsaklik* szandzsákok és a *hükümetek* élére általában a terület korábbi gazdáit, az ott élő törzsek vezetőit, vagy családjának valamelyik másik, de a nomád közösség által legitimnek elismert tagját nevezte ki. A terület a nomád „ural-

¹⁴ Sofyalı Ali Çavuş, 19. o.

¹⁵ *Sahillioğlu, Halil*: Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı. *Belleten*, LIV. 211. (1990.) 1249. o.

¹⁶ *Şahin, İlhan*: Dulkadir Eyaleti. In: TDVİA 9. k. 552–553. o.; *Murphey, Rhoads*: Some Features of Nomadism in the Ottoman Empire: A Survey Based on Tribal Census and Judicial Appeal Documentation from Archives in Istanbul and Damascus. *Journal of Turkish Studies*, 8. (1984.) 192. o.

kodóház” kihalásáig a kinevezett bég törvényes örököseinek a kezén maradt. Ez volt a helyzet az adanai örökletes szandzsákban (illetve vilájetben), amelynek korábbi urai, a Ramazanoglu már 1516-ban elfogadták az Oszmánok fennhatóságát. Ennek fejében 1608-ig a terület élén – amelyet hol az aleppói kormányzósághoz tartozó szandzsákként, hol pedig adanai vilájetként említenek a források – a Ramazanoglu dinasztiából származó bégek álltak.¹⁷

Az 1535-ben létrehozott és az 1570-es évek végéig keleti határvidéki tartománynak számító erzurumi beglerbégség nyugati felében kialakított *odzsaklik* szandzsákokat jobbra az Erzurum környékét az Oszmánok előtt uraló Szaltukoglu dinasztia leszármazottai, az 1515-ben Oszmán oldalra állt Pir Hüszejn, illetve ennek fiai bírták. Az *odzsaklik* szandzsákok egy részében ugyan bevezették a timárrendszert, de a szultáni hászok kivételével a jövedelem zöme a béget és családtagjait illette. Az *odzsaklik*ok másik részében nem is került sor az Oszmán birtokrendszer bevezetésére, és szandzsák-összeírások sem készültek, azaz a terület birtokviszonyaiban és az adóztatásban az Oszmán uralom nem hozott lényeges változást. Egyes esetekben ugyan történt kísérlet az *odzsaklik* szandzsákok beolvasztására, Pir Hüszejn leszármazottai azonban a szultáni *ahdnáméra* hivatkozva általában sikeresen védték ki az efféle próbálkozásokat.¹⁸

Még érdekesebb helyzet alakult ki az erzurumi beglerbégség észak-keleti végein. Az egységes Grúzia a XV. század derekán felbomlott és a területén kialakított királyságokat (Imeretia, Kartli és Kakhetia) a XVI. század közepére elnyelte a régió két regionális hatalma, az Oszmán és a Szafavida Birodalom. Jóllehet már az 1555. évi béke kijelölte az Oszmán és a Szafavida befolyási övezeteket, a grúz területek feletti rivalizálás – amelyet az egymással versengő, és hol az egyik, hol a másik nagyhatalom segítségével folyamodó grúz fejedelmek tovább bonyolítottak – sorozatos Oszmán–Szafavida háborúhoz vezetett. Az újabb konfliktust lezáró 1639. évi Oszmán–Szafavida béke Grúzia korábbi felosztását ismételte meg: a keleti grúz királyságok, azaz Kartli és Kakhetia Szafavida uralom alá kerültek, a Kura folyótól észak-nyugatra fekvő Guria, Imeretia és Mingrelia fejedelemségeit pedig az Oszmánok kapták meg. Miként a XV. században a Balkánon, majd a XVI. század derekán Magyarországon, az Oszmánok most is megszállták a stratégiaiul fontos dél-grúziai területeket, és előbb több, az erzurumi beglerbégséghez csatolt szandzsákokat alakítottak ki, majd 1578-ban létrehozták Csildir (Ahiszka/Akhaltzikhe) beglerbégségét. Guria, Imeretia, Mingrelia, Szvaneti és Abkhazeti nehezen meghódítható hegyes vidékét azonban bölcsen vazallus grúz fejedelmek uralma alatt hagyták, akik jelképes (de korántsem rendszeres) adófizetéssel ismerték el az Oszmán szultánok hatalmát. Isztambul az erzurumi beglerbégség területéhez csatolt szandzsákok élén is meghagyta a korábbi grúz fejedelmi családok tagjait. Ez utóbbiak nem egy esetben még mint keresztények kapták meg e területeket *odzsaklik*ként és csak később iszlamizáltak, vélhetően azért, hogy birtokaikban biztosabban megmaradhassanak és azokat fiaikra és unokáikra örökíthessék.¹⁹

¹⁷ Kurt, Yılmaz: 1572 Tarihli Adana Mufasssal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma. *Belleten*, LIV. 209. (1990.) 181. o.

¹⁸ Aydın 1998. 234–242. o.

¹⁹ Kırzioğlu, Fahrettin: Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451–1590). Ankara 1976.; Kütükoğlu 1993.

Ugyanez a kényszer és pragmatizmus figyelhető meg Diyarbekir, Van, Sehrizor, Aleppo, Bagdad és Moszul kormányzóságaiban, ahol az *odzsaklik* szandzsákok élén általában a helyi türkmén, kurd és arab törzsek vezetői álltak. Egy 1653-ban összeállított irat szerint a diyarbekiri beglerbégség 22 szandzsákjából 18 volt rendes, Oszmán szandzsákbégek által irányított szandzsák, négy pedig *jurtluk-odzsaklik*. Ugyanekkor az aleppói beglerbégség 6 szandzsákja közül egy (az adanai), a csildiri ejálet 14 szandzsákjából három, a vani beglerbégség 14 szandzsákjából 9, a sehrizori ejálet 19 szandzsákjából 13, a moszuli kormányzóság öt szandzsákjából kettő, a bagdadi kormányzóság 25 szandzsákjából pedig 17 volt *jurtluk-odzsaklik* szandzsák.²⁰ Tovább emelkedett az örökletes szandzsákok száma a XVII. század második felében, bizonyítva a központ egyre gyengülő pozícióját és a decentralizációt. A XVII. század utolsó harmadában a diyarbekiri beglerbégség húsz szandzsákjából hat *hükümet*, öt pedig *odzsaklik* volt, és mindössze 9 volt hagyományos szandzsák. Ugyanekkor az erzurumi beglerbégség 17 szandzsákjából 9, a csildiri tartomány 22 szandzsákjából 15, a vani ejálet 20 szandzsákjából 11, a bagdadi ejálet 16 szandzsákjából négy, a sehrizori beglerbégség 18 szandzsákjából pedig öt volt *odzsaklik*.²¹ Hasonlóképp *odzsaklik*ba kapták korábbi területeiket már a XVI. században azok a nomád – jobbára kurd – törzsi vezetők is, akik a csak ideiglenes Oszmán uralom alatt álló Meraga, Mihrivan/Mehrihan és Pelengan/Pelenkan tartományok területén éltek, és általában a Szafavidákhoz húztak. Amikor az Oszmánokat érezték erősebbnek átpártoltak, amiért cserébe vagy korábbi területeiket kapták meg *odzsaklik*ba, vagy a rivális törzsi vezetők földjeit sikerült így megszerezniük. Általában csak színleg fogadták el az Oszmán uralmat, az összeírókat és adószedőket elzavarták, a szomszédos szandzsákok földjeit *odzsaklik*jaikhoz csatolták, nem kímélve a szultáni hászokat sem, miként például Míri Bég, a mukri kurdok vezetője, aki Meragát és környékét csatolta *odzsaklik*jához.²² Ugyancsak a keleti végeken, a diyarbakiri, a sehrizori és a bagdadi kormányzóság területén volt a már említett kilenc *hükümet* is. A keleti végeken arra is volt példa, hogy egyes kormányzóságok felett Konstantinápoly időlegesen teljesen elveszítette az ellenőrzést, miként a bászrai tartományban, ahol 1596 és 1668 között egy helyi hivatalnok (Afrasziyáb), illetve ennek fia és unokája volt a kormányzó, és az Oszmánok csak a karlócai béke után tudták uralmukat visszaállítani. Bár a történelmi atlaszok minezen területeket ugyanolyan színnel jelölik, mint a birodalom kis-ázsiai és balkáni törzsterületeit, valójában olyan végvidékekkel van dolgunk, ahol Isztambul hatalma meglehetősen korlátozott volt már a XVI. századi centralizáció fénykorában is.

²⁰ Şahin 1979. 915–920. o.

²¹ Kılıç, Orhan: XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması. In: Osmanlı 6. Teşkilat. Ed. Eren, Güler. Ankara, 1999. 89–110. o. A szandzsákok száma még a közel egykorú forrásokban is gyakorta változik, illetve egyes beglerbégségekben a szandzsákok mellett/helyett kazákat, vagy egyéb kisebb közigazgatási egységeket említenek.

²² Küçüköğlu 1993. 223–245. o.

Az Oszmán adminisztráció korlátai a végeken: hasonlóságok és különbségek a magyarországi és a keleti tartományok igazgatásában

A kelet-anatóliai Oszmán hódításhoz sokban hasonlított az Oszmán berendezkedés a birodalom magyarországi végein is. Az 1540-ben meghalt Oszmán-párti magyar király, Szapolyai János csecsemő fiának, János Zsigmondnak (pontosabban gyámjának, Fráter Györgynek) és az ugyancsak Szapolyai-párti Petrovics Péternek 1541-ben adományozott szandzsákok arra utalnak, hogy Isztambul Magyarországon is megpróbálkozott azzal, hogy a Porta iránt lojálisnak mutakozó főurakat egyelőre meghagyja birtokaikban, hogy később „odzsaklik szandzsákjaikat” valóságos szandzsákká alakítva betagozza a birodalomba, miként azt korábban a Balkánon vagy Kelet-Anatóliában tette.

1541-ben az Oszmánok a Szapolyai övegyére és fiára hagyott Erdélyt és a hozzá tartozó tiszántúli részeket ugyanolyan meghódított területnek tartották, mint a birodalom más határvidékén kialakított örökletes szandzsákokat. Ezt nemcsak a következetes korabeli Oszmán szóhasználat bizonyítja, de az is, hogy Szulejmán az új szandzsákok vezetőit az ilyen esetekben szokásos hatalmi jelvénnel, zászlóval iktatta be. A beiktatásról és „adományról” azonban nem *ahdnámét*, vagy *temesszüköt* adott, miként a kelet-anatóliai örökletes szandzsákok bégjeinek. Petrovicséknak – csakúgy, mint a rendes szandzsákbégek kinevezésekor – *berátot*, azaz kinevezési okmányt állítottak ki a Portán, amivel talán a szorosabb függést kívánták érzékeltetni.²³ Az, hogy Erdély a későbbiekben a vazallus országok sorába emelkedett, és fejedelmei *ahdnáme* birtokában széleskörű belpolitikai mozgástérrel rendelkezett, az 1541 utáni események következménye volt, és részben az Oszmán politika pragmatizmusával, részben erőtlenségével, részben pedig Erdély földrajzi helyzetével magyarázható, miként hasonló okok vezettek a két román vajdaság és az említett grúz fejedelemségek vazallusi státusához is. Petrovics Péter szandzsákja azonban hamarosan közvetlen Oszmán uralom alá került, és területéből alakították ki 1552-ben a második magyarországi kormányzóságot, melynek központja Temesvár lett. Azaz ugyanazt az utat járta be, mint például a dulkadiri és az adanai tartomány, vagy az erzurumi beglerbégség több szandzsákja. Mindez a terület stratégiai fekvése láttán aligha meglepő.

Korábban úgy véltük, hogy az Oszmánok Magyarországon aránytalanul sok beglerbégséget és szandzsákot alakítottak ki, amit az irodalom azzal magyarázott, hogy a keresztény Európa erős „védőbástyájával” farkasszemet néző Oszmán határvidéken nemcsak katonából, de parancsnokokból, azaz begler-és szandzsákbégekől is több kellett. Összehasonlításképpen a szomszédos Balkánt volt szokás említeni, amit 1580-ig egyetlen beglerbég irányított. A magyarországi tartományok és szandzsákok számának növekedése azonban csak részben indokolható a terület geostratégiai helyzetével, mivel amögött egy általánosabb, birodalomszerte megfigyelhető jelenség húzódott meg. A magyarországi hódításokkal egyidőben ugyanis a beglerbégségek száma a birodalom egyéb területein is látványosan emelkedett. Amíg Szulejmán uralkodásának elején mindössze hat beg-

²³ Barta Gábor: Vajon kié az ország? Budapest, 1988. 100. o.; Berindei, Minhea – Veinstein, Gilles: L'Empire ottoman et les pays roumains 1544–1545. Paris–Cambridge, Mass., 1987. 28., 177. o. és Fodor 1991. 107., 113. o.

lerbégységre osztották a birodalmat, halálakor ezek száma már legalább 24 volt. A 18 új beglerbégységből azonban csak kettő (a budai és a temesvári) alakult Magyarországon, a többi a keleti hódítások eredményeként jött létre Kis-Ázsia keleti részein (Dulkadir, Erzurum és Van), a Közel-Keleten (Aleppo, Tripoli, Damaszkusz, Egyiptom, Moszul, Bagdad, Bászra, Lahsza, Abesszina és Jemen), Észak-Afrikában (Tripoli/Libia, Algéria), illetve az Égei-tengeren (az égei-tengeri beglerbégység).²⁴ A XVII. század elején a 36-ra becsült kormányzóságból az európai birodalomrészen csak kilenc (az egri, budai, temesvári, kanizsai, boszniai, ruméliai, szilisztrai, a parányi kaffai, valamint a görögországi területeket és az égei-szigeteket egybefogó beglerbégység) feküdt. Az összes többi Anatóliában, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában volt.

A szandzsákok száma és elhelyezkedése szintén sok hasonlóságot mutat mindkét végvidéken. A budai beglerbégység kezdetben alig rendelkezett háterszággal, így igen nehéz volt megszervezni az alá tartozó kisebb közigazgatási egységeket. Ezért olyan távoli szandzsákokat is a budai pasa alá kellett rendelni, mint a szendrői, az aladzsahiszári, a vulcsitrini, az izvorniki és a pozsegai. Valamennyi a Dráván túl feküdt. A magyarországi hódoltság terebélyesedésével azután egyre több itt kialakított szandzsákot is a budai vilájethez csatoltak. Az első Dráván inneni szandzsákot, a mohácsit 1542-ben alakították ki. 1545-ben Buda alá tíz, 1555-ben tizenöt, 1568-ban pedig már húsz szandzsák tartozott: a budai, a szendrői, az izvorniki, a vulcsitrini, a pozsegai, a pécsi, a (székes)fehérvári, az esztergomi, a szegedi, a szerémi, a hatvani, a simontornyai, a kopányi, a füleki, a szekszárdi, a szigetvári, a szécsényi, a nógrádi, a szolnoki és a szekesői. A húsból már csak négy feküdt a Drávától délre. Az újabb magyarországi vilájetek kialakításával a korábban Budához tartozó szandzsákok egy részét elcsatolták, melynek következtében a budai vilájet területe ismét csökkent. Így csatolták például a szolnoki, a hatvani, a szegedi és a füleki szandzsákot az 1596-ban létrehozott egri beglerbégységhez; a szigetvári, pozsegai és a pécsi szandzsákokat pedig az 1600-ban kialakított kanizsai kormányzósághoz.²⁵

A budai vilájettel közel azonos időben létesített erzurumi beglerbégységet hét szandzsákkal hozták létre, de a szandzsákok száma már az első beglerbég, Mehmed hán (1535–1539) alatt kilencre emelkedett. 1550-ben 17, 1556-ban 26, 1585 előtt pedig már 31 szandzsák tartozott az erzurumi beglerbég alá, azaz tizenegy szandzsákkal több, mint 1568-ban a budai pasa alá. Csildir, Karsz és Batum beglerbégsegeinek felállítását (1579–1580) követően az erzurumi beglerbégstől is több szandzsákot csatoltak az új ejáletekhez, így 1609-ben már csak 12 szandzsák haderejének parancsolhatott a beglerbég.²⁶ A többi határvidéki kormányzóság közül megemlíthetjük még a dijarbekiri beglerbégységet, amely 1568–1574-ben legalább 26 szandzsákra oszlott, a bagdadi begler-

²⁴ Ha a szultán uralkodásának legvégén létrehozott szanai (San'a) beglerbégiséggel is számolunk a Szulejmán uralkodása alatt létrehozott kormányzóságok száma 19-re emelkedik. Lásd: BOA MD 5. p. 277. №. 710. és p. 278. №. 711.; p. 280. №. 718.

²⁵ Káldy-Nagy 1977. 9–10. o.; Dávid Géza: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutató*, 1991 tavasz, 49. o.; Dávid Géza: Budin. In: TDVIA 6. k. 347. o. és Kunt 1978. 134–135. o. A felsorolásból hiányzik a hatvani szandzsák).

²⁶ Aydin 1998. passim.

bégséget, amelyhez ugyanekkor 21 és 29 közötti szandzsák tartozott, a tőle délre fekvő, lényegesen kisebb bászrai beglerbégséget, ami 16 szandzsákból állott, vagy a legkeletibb és területi kiterjedését tekintve nem túl nagy sehrizori kormányzóságot a maga 24 szandzsákjával.²⁷ A határvidéki kormányzóságok kialakulása, gyarapodása, majd az egyes szandzsákok elcsatolása az újabb határvidéki vilájetekhez mindkét határvidéken hasonló trendet követett.

Mivel a szandzsákok egyben a tartományi katonaság mozgósításának alapegységei is voltak, a katonai–védelmi szempontok érvényesülése jól megfigyelhető a határvidéki

uralta, amelyek közül a pasa szandzsákja két korábbi szandzsákot (Kemáh és Bajburd) olvasztott magába. Jellemző, hogy a pasa szandzsákját a legbiztonságosabb területen, a tartomány közepén alakították ki. (Ettől délre feküdt az öt apró odzsaklik szandzsák.) A keleti szandzsákok ezzel a helyzettel szemben világosan utalnak a terület határvidék jellegére. Szintén mellőzve most a négy odzsaklik szándzsákot, a tartomány keleti, a határhoz közelebb eső részein tizennégy kisebb szandzsákot találunk.³⁰

Ugyancsak hasonlóan, és a törzsterületektől eltérően alakult a határtartományok pénzügyi helyzete. Bár a központi kormányzat arra törekedett, hogy e végvidéki tartományok lehetőleg saját bevételeikből fedezzék a védelmi kiadásokat, ez nem mindig sikerült. A budai tartomány a kezdeti deficités időszak után az 1570-es években önállótóvá vált, amely nemcsak birodalmi szinten volt dicséretes teljesítmény, de a szembenálló Habsburg–magyar védelmi rendszerhez viszonyítva is. Ez utóbbi ugyanis fennállásának egész ideje alatt rászorult a Német Birodalom és a Habsburg Örökös Tartományok pénzsegélyeire, hisz a magyarországi bevételek csak felét–harmadát fedezték a védelmi költségeknek.³¹ A XVI. század végétől azonban a budai Oszmán tartomány is deficités lett, és ismét rászorult a szomszédos temesvári kormányzóság pénzsegélyeire, a XVII. században pedig a balkáni Oszmán szandzsákok támogatására.³² A hódoltsági helyzet azonban korántsem számított kivételesnek. Hasonlóan alakultak a dolgok a keleti végeken is. Baszra másfél évtizeddel meghódítását követően még önálló volt, sőt, jelentős összegeket küldött a központi kincstárba is. Ez a helyzet azonban itt sem tartott sokáig, hisz már 1566-ban hallunk arról, hogy egyes várak katonáinak zsoldja késik.³³ 1680-ban ugyan még 7 200 000 akce maradt a helyi kincstárban, a háborús viszonyok következtében azonban ez a tartomány is deficitésre fordult.³⁴ A szomszédos bagdadi tartomány már 1566-ban deficités volt. Az okok összetettek voltak. Szerepelt közöttük a helyi tisztségviselők visszaélése és zsarnokoskodása, ami a rája elmeneküléséhez és természetszerűleg a jövedelmek csökkenéséhez vezetett; a csapadék elmaradása, illetve az öntözőművek elhanyagolása. A bagdadi tartományt ezért a szomszédos aleppói beglerbégségből kellett kisegíteni.³⁵

A katonák zsoldszükséglete a védelmi terheknek azonban csak egy részét tette ki. A zsold mellett meg kellett oldani a katonák élelmezését, illetve a várak fegyverekkel, salétrommal, lőporral történő ellátását is. Szemben a magyarországi tartományokkal, ahol a kedvező mezőgazdasági adottságok, illetve a hadiipari termeléshez szükséges nyersanyagok megléte miatt a katonaságot mind élelemmel, mind pedig hadianyagokkal döntően helyi forrásokból sikerült ellátni,³⁶ a bagdadi salétrom- és lőportermelést (legalább részben) a dijarbekiri beglerbégségből kellett finanszírozni,³⁷ az élelem egy részét pedig Aleppóból, Rakkából, Moszulból, Dijarbekirből és Mardinból kellett küldeni.³⁸

³⁰ Aydın 1998. passim.

³¹ Újabban összefoglalóan lásd: Pálffy 2001.

³² Ágoston – Oborni 2000. 82–83., 107–111. o.

³³ BOA MD 5. p. 316. №. 823.

³⁴ Tabakoğlu 1985. 65–66. o.

³⁵ BOA MD 5. p. 695. №. 1964., p. 696. №. 1965., 1966. p. 698. №. 1968.

³⁶ Lásd „A hódítás ára...” című tanulmányt jelen kötetben.

³⁷ BOA MD 5. p. 381. №. 1014

³⁸ BOA MD 5. p. 696. №. 1965. A XVII. század végi állapotokra lásd: MAD 975. p. 6.

A határvidékek másik sajátos vonása a kondomínium, azaz a korábbi hatalmi elit és az Oszmán hatóságok hosszabb-rövidebb ideig tartó közös uralma, osztozkodása a hatalmon, amely régióként és korszakokként jelentős különbségeket mutatva ugyan, de kiterjedhetett a közigazgatás, a jogszolgáltatás és adóztatás területeire. A magyar szakirodalom bőven foglalkozott a magyarországi Oszmán igazgatás és jogszolgáltatás gyengeségével, a kádiknak a jogszolgáltatásból való kivonulásával, illetve a hódoltsági magyar vármegyei és mezővárosi hatóságok, valamint a parasztvármegyék szerepével. Mindezt azonban hajlamos volt egyedi jelenségnek, „világtörténelmi kuriozumnak” bemutatni, amit az Oszmán hódítás előtti magyar „feudalizmus” fejlettségével és az Oszmán rendszer gyengeségével magyarázott. Szakály Ferenc azonban rámutatott arra, hogy a hódítást követően a megszállt területek nemesi vármegyéinek zöme szétesett, és a néhány megmaradt „menekült vármegye” tevékenysége az Oszmán területeken jobbra kimerült a nemesek egymás közti jogügyleteiben. A menekült vármegyék fénykorában, azaz a XVII. század második felében is mindössze néhány ilyen nemesi universitas tevékenykedett, és bár e vármegyék szabályrendeletekkel minden olyan ügyben rendelkeztek, amelyre nézvést az országos törvények nem, vagy nem kielégítően intézkedtek, tevékenységüket nem szabad túlértékelnünk, hiszen „a magyar fél a legrendszeresebben működő vármegyék területén sem a török helyébe lépett, hanem „csupán” felzárkózott amellé. Vagyis, a legjobb esetben sem kiszorította, hanem visszaszorította a török jogszolgáltatást, hiszen ugyanazon ügyeket – amennyiben érdekeltek voltak benne – a törökök is letárgyalták.”³⁹

A menekült vármegyénél sikeresebb volt a hódoltsági mezővárosok tevékenysége. A fennmaradt városi jegyzőkönyvekből látható, hogy számos hódoltsági város már a behódolást követő évtizedekben megszerezte a bíraskodási jogot, beleértve a halálbüntetés jogát is. A városi magisztrátusok intézkedtek a céhek és iparosok vitáiban, hagyatéki ügyekben, bírságokat szabtak ki és bírságpénzeket hajtottak be. A hódoltság belsejében lévő városok lassabban és nehezebben szereztek meg e jogokat, és itt inkább az Oszmán és a magyar hatóságok sajátos munkamegosztása tapasztalható. A kialakult munkamegosztás értelmében a város rendjének fenntartása, a bűnüldözés, a vizsgálat, és számos esetben az ítélet is a helyi hatóságokra maradt. A XVII. század derekától azután a hódoltság belsejében fekvő városok is egyre gyakrabban vásárolták meg a bíraskodással összefüggő jogokat, beleértve a halálbüntetés meghozatalának, sőt végrehajtásának jogát is.⁴⁰

Mivel a háborús időkben sem a magyar, sem pedig az Oszmán hatóságok nem tudták megakadályozni a magyar és Oszmán végváriak portyázásait, a szabad hajdúk, a martalócok és más fél-reguláris elemek rablásait, a közbiztonság általános romlása természetesen vezetett a parasztság önvédelmi szervezeteinek, a parasztvármegyék és a zápiszok kialakulásához. A parasztvármegyék célja azonban nem az Oszmánok elleni

³⁹ Szakály 1997. 376. o.

⁴⁰ Hegyi 1995. 131–145. o.

harc, hanem a falvakat fenyegető rablók, haramiák, zsiványok, hajdúk és martalócok, magyar és Oszmán végvári portyázók elleni védelem, a közbiztonság biztosítása volt.⁴¹

Magyar szempontból mindez a magyar hatóságok és önkormányzatok győzelmének értékelhető, de – a közhiedelemmel ellentétben – összeegyeztethetőnek bizonyult az Oszmán igazgatási gyakorlattal és azzal a muszlim jogfelfogással, amely elismerte az egyes „nemzetek” (*millet*), azaz az egyazon vallási felekezethez tartozók öngazgatáshoz való jogát. A birodalom keresztények és zsidók lakta területein a közrendre ezen közösségek által választott vagy az Oszmán hatóságok által kijelölt vezetők ügyeltek. Az Oszmánok őket bízták meg a rendzavarók, csavargók, vagy tolvajok elfogásával, és ők feleltek az adók behajtásáért is. Az Oszmán hatóságok azt sem akadályozták, hogy e közösségek vallási előljárói beszédjék saját egyházuk adóit, amelynek segítségével templomokat és zsinagógákat tarthattak fenn és ápolhatták a hitközségek leki és kulturális életét. Egyházi méltóságokra történő kinevezésekben saját szokásaiknak megfelelően dönthettek, jóllehet mindehhez a szultán jóváhagyása és megerősítő kinevező okirata kellett. A vallási előljárók gyakran a közösség politikai vezetői is voltak, miként például a konstantinápolyi ortodox pátriárka, aki egyben *ethmarcha* (török kifejezéssel *millet bási*), azaz „nemzetének” politikai előjárója is volt, és e minőségében széleskörű autonómiát élvezett a közösség világi ügyeinek intézésében. Amikor tehát a magyarországi egyházi és világi intézmények függetlenségével foglalkozunk, látnunk kell, hogy ennek elfogadása nem jelentett komolyabb gondot az Oszmánok számára, hisz az összeegyeztethető volt a *millet*-rendszerrel. A tartomány végvidéki helyzete, a Habsburg központi hatóságok és diplomácia konzekvens politikája, illetve a Habsburg és a magyar végvári katonaság fegyveres támogatása pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ez a birodalom más területein is megfigyelhető keresztény öngazgatás minden korábbinál szélesebb keretek között működhessen Magyarországon.

Jóllehet az Oszmánok kezdetben hallani sem akartak a magyar rendek Oszmán területeken folytatott adóztatásáról és jogszolgáltatásáról, a katonai egyensúlyhelyzet, és főként a magyar végvári katonaság fegyverei végül is mindkettőt kikényszerítették és mindennapos gyakorlattá tették. Mindez azonban hosszabb-rövidebb ideig kialakult azokon a területeken is, amelyeket az Oszmánok nem tudtak betagolni birodalmuk törzsterületei közé, és ahol a korábbi elit meg tudta őrizni pozícióit és fegyveres erejét, miként arra a Balkánról, a kelet-anatóliai vagy az arab területekről is számos példát lehet említeni. Már volt szó róla, hogy az *odzsaklik* szandzsákok szinte mindegyikében létezett a kettős adóztatás, ahol az adók egy részét a türkmén és kurd bégek szedték be. A *hükümetek* gazdái pedig a terület teljes jövedelmével rendelkeztek. Ezek a területeken megmaradtak a korábbi birtokformák is, amelyeket – szemben az Oszmán állami tulajdon túlsúlyával – a magánbirtoklás jellemezett.

Sok helyütt érvényben maradtak a helyi jogszokások és gyakorta az Oszmán adóztatás is igazodott a korábbi adórendszerhez. Nemcsak a magyarországi adókönyvek elején szereplő törvényszövegek (*kanunnáme*) tanúskodnak arról, hogy az Oszmánok átvették „a királyok idején” szokásos adókulcsok és adófajták egy részét. A kelet-anatóliai

⁴¹ Szakály Ferenc: Paraszttvármegyék a XVII. és XVIII. században. Budapest, 1969.

szandzsákok első kánunnáméi gyakorta a korábbi Akkojunlu, Dulkadir vagy Mameluk törvények másolatai. Az Oszmánok például átvették Alaüddevle Dulkadir uralkodó kánunját, amely a többi között a bozoki szandzsák törvénykönyvének is mintául szolgált. A dijarbekiri szandzsák kánunnáméja pedig Uzun Haszán Akkojunlu uralkodó törvényeinek másolata. Számos további keleti szandzsák és náhije (Ergáni, Urfa, Mardin, Csimrik, Sziverek, Erzindzsan, Kemah és Bajburt) első kánunnáméja részben szintén Haszan Padisah, azaz Uzun Haszán törvényei alapján készült. Mindezek a törvénykönyvek, valamint a türkmén nomád törzsekre vonatkozó speciális kánunok (például a Boz-Ulusz törvénykönyve) megőrizték az Oszmánok előtti – és az Oszmán kánunoknak gyakorta ellentmondó – türkmén törzsi szokásokat és fenntartották a korábbi birtokviszonyokat. Ezeknek az Oszmán-kor előtti kánunoknak a felszámolására és az Oszmán törvények bevezetésére csak egy-két évtizeddel később, az 1530–1540-es években került sor, nem kis részben azért, hogy csökkentse az alattvalók adóterheit. A kettős adóztatás azonban több helyütt generációkon át tovább élt.⁴²

A magyar nemesi és mezővárosi öngazgatás elfogadása – amire természetesen megint csak a kényszerítő körülmények hatására került sor – azért sem volt nehéz az Oszmánok számára, mert ehhez hasonló jelenségekkel Isztambul másutt is találkozott, és hasonló kényszer hatására ott is kénytelen volt ezeket elfogadni. Az *odzsaklik* és *hükümet* szandzsákokról, valamint a korábbi birtokviszonyokat megőrző *szájláneli* kormányzóságokról már az előbbieken volt szó. Kevésbé ismert, hogy a közbiztonság romlása a birodalom egyéb területein is elősegítette a funkciójában a magyar parasztvármegyékhez hasonló falusi önvédelmi szervezetek létrejöttét. E falusi miliciákat a források *il-eri* vagy *il-erleri*, azaz „a tartomány legényei” néven említik. Tagjai fiatal falusi férfiak voltak, akik maguk közül *jigítbasin*ak nevezett vezetőt választottak. Feladatuk a rend és a közbiztonság fenntartása volt a falvakban és azok környékén. Amint az a parasztvármegyék esetében is történt, a közrendet biztosítani képtelen hatóságok hamarosan rászorultak e falusi miliciák segítségére. Amikor a szandzsák- és beglerbégek vezette rendes tartományi seregek ereje elégtelennek bizonyult a területüket pusztító lázadók, a falusiakon élőködő zsiványok és banditák megfékezésére, a hatóságok az *il-eri*hez fordultak. A szakirodalom egyelőre adós e szervezet történetével, és azt sem tudjuk meddig nyúlnak vissza gyökerei, annyi azonban világos, hogy Isztambul szerette volna ellenőrzése alatt tartani a szervezetet, ezért ha tehetette, ragaszkodott hozzá, hogy vezetőjüket, akit a falvak előljárói választottak, az illetékes kádi felterjesztése után a Portán erősítsék meg. Azt azonban a későbbi kutatás hivatott eldönteni, hogy ez a megerősítés mennyiben volt formális, és hogy a központ helyi szervei mennyiben voltak képesek ellenőrizni ezeknek az önvédelmi szervezeteknek a működését. Annyi már most is látható, hogy a központ centralizációs képességeinek csökkenésével a kinevezés jóváhagyása is a helyi bégek és kádi kezébe csúszott.

A szervezet működése a XVI. század derekán a törzsterületekről éppúgy adatolható,

volt „világtörténelmi kuriozum”, hanem az Oszmán központi kormányzat más végvidéken is megfigyelhető korlátaival és az ebből fakadó kényszerű alkalmazkodókészséggel magyarázható. Az, hogy Magyarországon a kondomínium az Oszmán uralom egész ideje alatt megmaradt, annak volt a következménye, hogy a korábbi magyar uralkodó elit nem semmisült meg és nem olvadt be az Oszmán elitbe, csak áttelepült a határ másik oldalára. Innen, a magyar végvári katonaság fegyveres erejére támaszkodva és a Habsburg diplomáciától és fegyverektől is támogatva sikeresebben tudta érdekeit képviselni mind az adóztatás, mind a jogszolgáltatás, mind pedig az igazgatás területein, mint a keleti végek örökletes szandzsákjainak és területeinek bégjei, akik mögött nem állt hasonlóan erős támasz.

Az iszlám erős védőgátja: az Oszmán hódítás és a magyarországi Oszmán végvidék

Az Oszmán hódítás és Magyarország Mohács előtt

Az a félelmetes hatalom, amely 1526. augusztus 29-én Mohács mezején megsemmisítő vereséget mért a magyar haderőre, a XIII. század végén kezdett állammá formálódni Anatólia nyugati végein, az összezsugorodó Bizánci és Római Szeldzsuk Birodalom határán, azon türkmén fejedelemségek egyikeként, amelyek épp a két szomszédos birodalom meggyengülésének és a kialakult hatalmi vákuumnak köszönhették felemelkedésüket. Bár a formálódó fejedelemség alattvalói jobbára törökök voltak, akik a török nyelvek közül az oguz dialektust beszélték, a felemelkedő új hatalom vezetői az új államot annak első uralkodója, Oszmán Beg (†1324) után, Oszmán országának (*Osman eli*), magukat pedig Oszmánlinak, azaz Oszmán bég követőinek hívták.¹

Az Oszmánok gyors felemelkedésének, az Oszmán-dinasztia páratlan legitimitásának és az Oszmán Birodalom több mint 600 éves fennállásának okai összetettek. Ezek közül érdemes megemlíteni az Oszmán állam kedvező geopolitikai helyzetét; a részint ebből levezethető „határvidék-mentalitást”; a Kis-Ázsiában és a Balkánon kialakult hatalmi vákuumot; valamint az első szultánok kiváló vezetői és katonai képességeit, amelyek hozzásegítették őket, hogy a térségben jelentkező politikai instabilitást saját javukra használják ki, és hogy alkalmazkodó és rugalmas kormányzati technikák segítségével az Oszmán-dinasztia hatalmát megszilárdítsák. Kiemelendő az Oszmánok alkalmazkodó képessége és az iszlám vallás szinkretikus felfogása, amely nemcsak azt tette lehetővé, hogy békésen megférjenek egymással a különféle vallások, szokások és intézmények, de jelentősen megkönnyítette balkáni hódításaikat is. Erre a XIV. század második felében a meggyengült, illetve darabokra hullott balkáni államok egymás elleni háborúi és hatalmi belharcai teremtettek kiváló alkalmat az Oszmánok számára, akik 1354-ben Gallipoli elfoglalásával végleg megvetették lábukat a Balkánon. Az 1370-es évekre a bolgár cár és a bizánci császár, az 1389. évi rigómezei győzelem után pedig a szerb uralkodó lett a szultán hűbérese. I. Bayezid szultán (1389–1402) gyors hódításainak következtében az Oszmán állam határai az Al-Dunától az Eufráteszig terjedtek, és területe (690 000 km²) több mint kétszerese volt a középkori Magyarországnak (300 000 km²). Bár a gyors hódítást Timur Lenk ankarai győzelme (1402) egy rövid időre megakasztotta, a XV. század első felében az Oszmán állam ismét a térség egyik meghatározó hatalmává küzdötte fel magát. A siker nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a XV. század elejére már kiépültek a szultáni hatalom támaszai.

Ezek között a legfontosabb: a katonai kíséret, amelyből a szultán állandó hadserege

¹ Alábbiakra részletesebben lásd: Ágoston 2000. és Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Rúzsás – Szakály* 1986. 11–57. o. Szakály Ferenc: The Hungarian–Croatian Border Defense System and its Collapse. In: *Bak, J. M. and Király, Béla K.* (eds.): *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. New York, 1981. 141–158. o.

fejlődött ki, amelynek rendszeres utánpótlását biztosítandó már ekkoriban bevezették a *devsirmét*, azaz a kersztény gyermekek adóját, amely a XVII. század elejéig a hadsereg mellett a bürokráciát is ellátta tehetséges és karrierre vágyó emberanyaggal. Hasonlóképp fontos támasznak bizonyult a timárrendszer, amely a XVII. század derekáig a tartományi haderő gerincét szolgáltatta. Ugyancsak az uralkodó hatalmát szilárdította a javadalombirtokok rendszeres nyilvántartása, azaz a *defterek* megjelenése, valamint a prebendális birtokrendszerre épülő tartományi adminisztráció, amelyen nemcsak a meghódított területek gazdasági hasznosítása és igazgatása nyugodott, de ez volt az alapja az Oszmán hadseregnek és ez volt hivatva biztosítani a tartományok rendjét és békéjét is.²

Az ankarai csatavesztést követő interregnumot (1402–1413) a szisztematikus építkezés időszaka követte. I. Mehmed (1413–1421), majd II. Murád szultán (1421–1444, 1446–1451) szívós munkával ismét uralma alá hajtotta az anatóliai türkmén fejedelemségeket, és a Balkánon is megszilárdította az Oszmánok pozícióit. A hódítások következtében az Oszmán állam területi kiterjedése II. Murád uralkodásának végére 565 000 km²-re növekedett, azaz ismét majd kétszerese volt Magyarország területének. Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) történelmi érdeme, hogy a nikápolyi kudarc (1396) után felismerte az országot fenyegető veszély súlyát, és a XV. század elején hozzalátott annak a többszintű magyar védelmi rendszernek a kiépítéséhez, amely utódai alatt tovább épülve az 1520-as évekig sikeresen tartóztatta fel a hódítókat az ország déli határainál. Ezt a védelmi rendszert négy nagyobb egység alkotta: az országgal szomszédos déli államok, amelyeket Zsigmond és utódai egyfajta ütközőzónaként igyekeztek vazallusi függésbe kényszeríteni; a bánságok hadereje; a kiépülő déli végvár-vonal; valamint a mezei katonaság. Bár a Zsigmond által kiépített védelmi rendszerből a vazallus államok már a király életében kihullottak, a haderő reformjára vonatkozó „újításait” pedig a megerősödő nemesség vonatta vissza halála után utódaival, a király katonai reformjai még így felemásan is elég alapot biztosítottak utódainak a hatékony védelemre.³

Zsigmond munkáját Hunyadi János és fia I. (Hunyadi) Mátyás király (1458–1490) folytatta. Az utóbbi, felismerve apja támadó politikájának tarthatatlanságát, tovább erősítette a déli védelmi rendszert. Az 1470-es években végrehajtott átszervezés eredményeként Mátyás király három központban egyesítette az Adriai-tengertől a Kárpátokig húzódó védelmi rendszer két meghatározó elemét, a végvárakat és a vármegyei hadakat. A tengertől az Al-Dunáig terjedő frontszakasz védelmét az 1476-ban összevont horvát–dalmát és szlavón bán, az Al-Duna vidékének őrzését az 1479-ben felállított Alsó-részek főkapitánya (általában a mindenkori temesi ispán) feladatává tette, Erdély

² Kunt, Metin: State and Sultan up to the Age of Süleyman: Frontier Principality to World Empire. In: Kunt – Woodhead 1995. 3–29. o.

³ Ágoston 2000. 210–222. o.; Engel Pál: Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok*, 1994. 273–286. o.

határainak biztosítása pedig az erdélyi vajdára és haderejére hárult. A védelem gerincét az Al-Dunára és mellékfolyóira támaszkodó kettős végvárrendszer alkotta.⁴

Mátyás a korábnál jóval erősebb és egységesebb Oszmán Birodalommal állt szemben. II. Mehmed szultán uralkodása alatt (1444–1446, 1451–1481) az Oszmán állam fejlődésének újabb szakaszába lépett. I. Szulejmán szultán korára (1520–1566) létrejött a patrimonális világbirodalom, amely jóllehet korántsem jelentett olyan korlátlan hatalmat, amint azt Niccolò Macchiavellitől Perry Andersonig vélték „a török abszolutizmus” csodálói, mégis Európa egyik legerősebb és leginkább centralizált birodalma volt. Bizánc elfoglalásával (1453) az európai Oszmán expanzió is újabb fordulóponthoz érkezett, és a Magyarország és az Oszmán Birodalom közötti erőviszonyok visszafordíthatatlanul az Oszmánok javára mozdultak el. 1453 után Konstantinápoly lett az európai és a kis-ázsiai hadjáratok logisztikai bázisa. Miután Konstantinápoly birtokában 1464 és 1484 között az Oszmánok a Fekete-tenger térségét és a Duna-deltát is ellenőrzésük alá vonták, II. Bajezid (1481–1512) szultán alatt pedig jelentősen fejlesztették az Oszmán flottát, megteremtették egy Közép-Európa elleni hadjárat elengedhetetlen logisztikai feltételeit. Az Oszmánok sorra elfoglalták a Magyar Királyság előterében lévő államokat: 1459-ben Szerbiát, 1463-ban Boszniát, a két román fejedelemséget pedig vazallusi függőségbe kényszerítették. Mindez azt jelentette, hogy Magyarország elvesztette a legkülső védelmi pajzsot, a vazallus államok gyűrűjét.⁵

Az Oszmán Birodalom területe 1481-ben majd háromszor akkora (868 000 km²), I. Szelim szultán (1512–1520) perzsiai és közel-keleti hódításai után pedig épp ötször akkora (1 500 000 km²) volt, mint Magyarország 300 000 km²-re becsült területe. A XV. században a szultánok éves jövedelme velencei becslések szerint 2,5–3 millió arany dukát körül lehetett. 1527/28-ban a szultáni kincstár bevétele 5 millió arany dukát volt, ami a 3,6 millió aranyra becsülhető timárjövedelmekkel együtt 8,6 millió összbevételt jelentett. Ezzel szemben Zsigmond rendes jövedelmei mindössze 300 ezer aranyforintra tehető, amely a rendkívüli bevételekkel sem emelkedett évi félmillió aranyforint fölé. A Magyar Királyság rendes bevételei I. (Hunyadi) Mátyás idején sem haladták meg az évi félmillió aranyat és évi kétszeri adókievetés esetén is csak 0,75 millió aranyra emelkedtek. Az 1494/95-ből fennmaradt királyi számadás szerint a kincstárba mindössze 310 000 arany folyt be. Az Oszmán Birodalom népessége ekkoriban 12–13 millió lélekre becsülhető, Magyarországé viszont csak 3,1–3,5 millióra. A XVI. század elejére az erőviszonyok Magyarország szempontjából tehát tovább romlottak, ráadásul épp akkor, amikor az Oszmán politikában ismét az európai expanzió került előtérbe.⁶

⁴ Kubinyi András: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Rácz 2000. 75–86. o.; Pálffy 1996. Lásd még Veszprémy László és Rácz Gyula tanulmányát in: Király Béla – Veszprémy László (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Budapest, 2003. 27–42. o. és 43–58. o.

⁵ Ágoston Gábor: Harc a városok városáért, 1453. In: Poór János (szerk.): Ötven nagyon fontos évszám. Fejezetek az egyetemes és a magyar történelemből. Budapest, 1995. 141–148. o.; Ágoston 1999a. 123–129. o.

⁶ Az Oszmánokra lásd: Ágoston 1992. 9–12. o.; Ínalcik – Quataert 1994. 78. o.; A magyar félre lásd: Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. 148–152., 238–240. o.

Mohácstól Magyarország megszállásáig

Az 1520. szeptember 30-án trónra került I. Szulejmán szultán felismerte, hogy a több mint tíz esztendeje zajló keleti háború sem gazdasági, sem katonai, sem pedig vallási-politikai okokból nem folytatható. Az 1511 óta zajló hadvonulások a birodalom keleti területeit teljesen kimerítették. A keleti hadjáratok alatt a birodalom serege eljutott a stratégiai túlterjeszkedés határáig. Másként fogalmazva akciórádiuszának végpontján mozgott. A keleti háborúskodás negatív gazdasági hatásait a szultán Perzsiával szembeni kereskedelmi blokádja tovább erősítette, amely nemcsak a Szafavidákat, de az Oszmánokat is sújtotta. Vallási-politikai szempontból is igen kényes helyzetbe kerültek az Oszmánok. Amíg a Szafavida szomszéd elleni hadjáratot még csak meg lehetett magyarázni azzal, hogy a síták rosszabbak, mint a „hitetlenek”, a szintén szunnita memelukok elleni hadjáratokat ezzel már nem lehetett elintézni. Úgy tűnik az isztambuli mufti fetvája sem győzte meg az Oszmán alattvalókat a muszlimok elleni hadjáratok jogosságáról. A hadjáratok az Oszmán társadalomban visszatetszést szültek, és aligha véletlen, hogy e hadjáratok igazolására hamarosan egy új propagandisztikus irodalmi műfaj, az úgynevezett Szelim-náme irodalom jött létre. Már I. Szelim idején egyre többen akadtak a hadsereg és a politikai elit soraiban olyanok, akik a szultánt a keleti hadjáratok befejezésére és nyugati hadjáratok indítására ösztökölték. A szultán 1518. évi Irán ellen tervezett újabb hadjárata a hadsereg ellenállásán bukott meg. 1519 márciusában a velencei követ pedig már azt jelentette, hogy a katonáknak elégük volt a keleti hadjáratokból, és inkább a gyengébbnek tartott magyarok ellen akarnak háborúzni.⁷

Az irányváltásra azonban csak Szulejmán szultán trónralépése után került sor. A fent ismertetett okok az ifjú uralkodót arra készítették, hogy szakítson apja keleti politikájával, és engedve a „a ruméliai lobby” nyomásának felújítsa az Európa elleni expanziós politikát. Akár létezett tehát a „szulejmáni ajánlat”, akár nem,⁸ bizonyos, hogy az Oszmán politikai vezetés 1520 legvégén már döntött a Magyarország elleni hadjáratról. Ahhoz ugyanis, hogy az 1520. szeptember 30-án trónra került szultán a következő év tavaszán idejében elindulhasson a Nándorfehérvár 1521. augusztus 29-i elestével zárult Magyarország elleni hadjáratára, a hadsereg mozgósítását már a trónralépte utáni hetekben, de legkésőbb november folyamán el kellett rendelni. 1521-től egyenes út vezetett Mohácsig: 1521-ben Nándorfehérvár elestével a magyar határvédelmi rendszer kulcsa került a szultán kezére. Zimony (1521), Orsova (1522) és Szőrény (1524) elfoglalásával az Oszmánok Nándorfehérvárig ellenőrzésük alá vonták az egész Duna-szakaszt, a magyarok viszont elveszítették a déli várláncolat legfontosabb várait. 1526 januárjában az Oszmán területről átszökött katonáktól Magyarországon már tudták, hogy a szultán ismét Magyarországot ellen készül.⁹

⁷ Fodor 2001a.

⁸ Perjés Géza feltételezése szerint az Oszmán hadak Bécs elleni szabad átvonulásának engedélyezése esetén Szulejmán Magyarországnak hasonló státust szánt volna, mint amelyet korábban a két román vajdaság, majd később az Erdélyi Fejedelemség élvezett az Oszmán Birodalmon belül. Lásd: Perjés 1979. Kritikája: Fodor 1991. (passim)

⁹ Szakály Ferenc: A magyar végvárrendszer összeomlása. In: Rácz 2000. 87–91. o.

Mohács idején a szpáhi és az általuk kiállított könnyűlovas had 70-80 ezer fő körül lehetett. Az udvari zsoldoscsapatok közül a janicsárok voltak a legfontosabbak, akik ekkoriban már mesterien bántak a kézi lőfegyverekkel is. Számuk a janicsárújonccal együtt 11-13 ezer fő körül volt. Az udvari zsoldos lovasok 1526-ban 5 ezren, a tűzérek 600-700-an lehettek. A jobbára íjjal felszerelt gyalogos azabok pontos számát nem ismerjük, de tudjuk, hogy az 1521. évi magyarországi hadjáratra 10 ezer főt rendeltek. Hasonlóan számottevő erőt képviseltek a jobbára portyázó, illetve hadjáratokon a seregek előtt száguldozó, amolyan előörsként használt akindzsik, akik közül 1521-ben 20 ezer fő érkezett a magyarországi hadjáratra, de 1526-ban is bizonyára több ezren lehettek. Az Oszmán sereg mozgósítható erőit tehát nyugodtan tehetjük 100 ezer fő fölé. Mivel azonban a Magyarország elleni hadjárat idején Anatólia védelmére is kellett katonákat hagyni, a mohácsi hadjáratra érkezett katonák számát Káldy-Nagy Gyula 60 ezer főre becsülte, aminél kevesebben aligha, többen annál inkább lehettek. Velük szemben mindössze 26 ezer főnyi magyar sereg állt szemben Mohács mezején.¹⁰

A magyar hadvezetés a lehető legalkalmasabb helyszínt választotta a csatához, s ennek megfelelő taktikát dolgozott ki. A túlerővel szemben ugyanis csak úgy lehetett esélye, ha a csatateret övező teraszról lassan leereszkedő Oszmán egységeket részenként támadja meg és próbálja legyőzni. Az, hogy ez nem sikerült – az általánosan elfogadott véleménynel ellentétben – nem az Oszmán tűzérségen múlt. Az Oszmán ágyúk ugyanis a magyar sereg fölé lőttek, és a csata első fázisában a magyarokban kevés kárt tettek. Az Oszmán győzelemben a magyar jobbszárny kezdeti sikereit követő meggondolatlan zsákmányolásának, illetve a puskás janicsárok áttörhetetlen falának és tűzerejének volt döntő jelentősége. A csata első szakaszában a magyar jobbszárny lovassága egy átütő erejű rohammal megtörte az Oszmán balszárnyon álló ruméliai szpáhi lovasság ellenállását, de ahelyett, hogy a menekülő Oszmán lovasokat üldözőbe vette volna, fosztogatni, zsákmányolni kezdett. Ekkorra azonban az Oszmán középhad – amelynek meghatározó erejét a puskás janicsárok alkották – leért a teraszról, és sortűzével nagy pusztítást végzett a magyarokban. Ezzel megghiúsult a magyar fővezérnek, Tomori Pálnak az a terve, hogy az Oszmán sereget részenként győzze le.¹¹

A muhi csatavesztés óta nem érte ilyen súlyos vereség a magyar haderőt. Megsemmisült a magyar sereg, elestek a kormányzat vezetői, a csatatéren maradt a püspöki kar fele, megtizedelődött a közigazgatásban fontos szerepet játszó főispáni kar, és az elmúlt esztendőök mulasztásaiért II. Lajos király is életével fizetett. Mohácsnál azonban nemcsak II. Lajos király és serege veszett oda. Magyarország elveszítette azt a másfélszáz éves küzdelmet is, amelyet a Hunyadiak alatt még az Oszmán expanzió feltartóztatásának reményében, a Jagellók alatt pedig déli országhatárai védelmében vívott.

Bár Szulejmán 1526-ban bevonult Budára, az országot nem foglalta el, és nem csatolta birodalmához. A kettős királyválasztás és Szapolyai János magyar király (1526–1540) kényszerű Oszmán-párti politikája, valamint a szerémségi várakban hagyott Oszmán

¹⁰ Káldy-Nagy 1970a. 72–84. o. és Káldy-Nagy 1986. 163–194. o. Lásd „Az Oszmán Birodalom stratégiája...” című tanulmányban közölt újabb adatokat is.

¹¹ Perjés 1979. és *Uő: A mohácsi csata* (1526. augusztus 29). In: *Rúzsás – Szakály* 1986. 195–239. o.

haderő egyelőre elég ellenőrzést biztosított Magyarország felett. Szapolyai halálával (1540) és a magyar nemesség egy kisebb csoportja által szintén magyar uralkodónak választott Habsburg I. Ferdinánd ellenkirály (1526–1564) támadásával a helyzet gyökeresen megváltozott.¹² A dolgokat Isztambulból szemlélve ugyanis a Habsburg-terjeszkedés az erőviszonyok felborulásával fenyegetett. Szulejmánnak lépnie kellett. 1541-ben elfoglalta Budát és a várost megtette az ország középső részein kialakított új Oszmán tartomány, azaz *vilájet* vagy *beglerbégység* központjává. Az ország keleti részeit szandzsákként, azaz kisebb Oszmán „altartományként” Szapolyai János csecsemő gyermekének gyámjaira hagyta. Azaz ugyanazt a politikát követte, mint a kelet-anatóliai hódítások idején, amikor a térség korábbi urait Oszmán szandzsák- vagy beglerbégként ideiglenesen meghagyta a terület birtokában. Ez a helyzet azonban nem tartott sokáig. Az ország legkeletibb részein elterülő Erdélyből – amely kiesett az Oszmán hódítás főirányából, ezért katonai megszállása nem tűnt indokoltnak – hamarosan önálló állam, az Oszmán vazallus Erdélyi Fejedelemség jött létre. A stratégiai szempontból fontosabb másik szandzsákot, az 1541-ben Petrovics Péternek adott területeket azonban már 1552-ben megszállták az Oszmánok, és Temesvár központtal kialakították második magyarországi tartományukat, a temesvári beglerbégseget.¹³

Oszmán tartományi igazgatás

Az Oszmánok látszólag ugyanúgy rendezkedtek be Magyarországon, mint a birodalom balkáni és kis-ázsiai törzsterületein. A fontosabb végvárakba jelentős katonaságot küldtek, a meghódított területeken bevezették a *timár*rendszert, amellyel az itt állomásozó timáros szpáhikatonaságot fizették. A területet szandzsákokra és beglerbégsegekre osztották, amelyek élére szandzsákbégeket és beglerbégeket neveztek ki, akik a tartományi lovas haderő parancsnokai, valamint a katonai és polgári igazgatás vezetői voltak. A végvidéki helyzet azonban jelentős kompromisszumokra kényszerítette a hódítókat. A magyar szakirodalom bőven foglalkozott a magyarországi Oszmán igazgatás és jogszolgáltatás gyengeségével, a kádiknak a jogszolgáltatásból való kivonulásával, illetve a magyar nemesség és az Oszmán uralom előtti adminisztráció hódoltsági működésével, a magyar–Oszmán condominium kialakulásával. Mindezt azonban hajlamos volt egyedi jelenségnek, „világtörténelmi kuriózumnak” bemutatni, amit az Oszmán hódítás előtti magyar „feudalizmus” fejlettségével és az Oszmán rendszer gyengeségével magyarázott.

Korábban úgy gondoltuk, hogy a Porta Magyarországon különösen nagy erőket állomásoztatott, és az Oszmán katonák létszáma jelentősen felülmúlta a magyar várakban szolgáló védőket. Az újabb források ennek azonban ellentmondanak. Ezekből inkább az látható, hogy az Oszmán kormányzat indokolatlanul nem állomásoztatott nagy erőket egyetlen fronton sem, és ha tehette, igyekezett a katonai erő mértékét és összetételét

¹² Tóth István György: A Mohácsi csatától a tizenöt éves háborúig. In: Tóth 2001. 183–201. o.

¹³ Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség születése. Budapest, 1979.; Oborni Teréz: Erdélyország Európában. *Élet és Tudomány*, 54. (2001.) 32. sz. 1003–1006. o.; Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Fodor 2001. 279–295. o.; Üő: Egy ország, melyet senki sem akart. Az Erdélyi Fejedelemség születése. In: Fodor 2001. 392–398. o.

a szemben álló felek katonaságához és összetételéhez igazítani. A XVI. században Magyarországon állomásozó magyar és Oszmán végvári katonaság létszámának összehasonlítása az erők viszonylagos kiegyenlítetttségét mutatja, amiből arra lehet következtetni, hogy az Oszmán vezetés még a megszállást követő első évtizedekben is – amelyek pedig köztudottan a legnagyobb erőkoncentrációt igényelték – igyekezett körültekintően gazdálkodni az emberi és pénzügyi erőforrásokkal.

A magyar és Oszmán zsoldos várkatonaság létszáma a XVI. században¹⁴

	<i>Magyar és Habsburg végváriak a Drávától északra</i>	<i>A horvát végvidék csapataival együtt</i>	<i>A budai beglerbégység várainak zsoldosai (+timárral fizetett várkatonái)</i>	<i>A temesvári beglerbégység várainak zsoldosai (+timárral fizetett várkatonái)</i>	<i>A budai és a temesvári beglerbégység becsült együttes katonasága</i>
1543			15 000		15 000
1554	15 000				
1556	10 832	13 982	10 402	kb. 4000	14 400
1572	13 862	19 861			
1574/75			11 023 (+3300)	kb. 4000	18 300
1576	17 190	22 513	10 834		
1575/76			10 834 (+3300)	kb. 4000	18 100
1577	16 862				
1578			10 895 (+3 300)	kb. 4000	18 200
1580/81			10 816 (+3300)	kb. 4000	18 100
1582	16 403	21 148			
1588	16 222				
1590/91			10 004 (+3300)	2692 (+1300)	17 300
1591/92				2637 (+1300)	
1593	15 446	22 693			17 200

¹⁴ Ágoston 2000a.; „A hódítás ára...” című tanulmány jelen kötetben.; Hegyi 1995. 86., 98–100. o.; Pálffy 2001. 189. o.

Elfogadva Hegyi Klára számításait, a budai és a temesvári tartomány zsoldoskatonaságát a XVI. században 18 ezer főre becsülhetjük. A szemben álló magyar és horvát várakban 20 000 és 22 700 fő között ingadozó létszámú katonaság kapott zsoldot. Ha mindehhez az Oszmán oldalon még hozzászámítunk mintegy 7 ezer fős timárbirtokkal javadalmazott szpáhi katonaságot, a magyar oldalon pedig mintegy 4-5 ezer főt a mezei segédhadakra, ismét meglehetősen kiegyenlített létszámokat kapunk. Bár az Oszmán végvidékek története még megírásra vár, elszórt adataink arra intenek, hogy óvakodnunk kell a magyarországi frontszakasz túlértékelésétől, hisz a birodalom keleti végein sem ismeretlen a magyarországihoz hasonló erőkoncentráció. A forrásokból az is jól látható, hogy a birodalmi vezetés egy-egy újonnan elfoglalt terület végvárait nem kis részben a belső, védettebb területek váraiból töltötte fel, tehát a létszámemelkedés birodalmi szinten korántsem volt olyan nagyarányú, mint azt a frissen meghódított területek adatai alapján gondolhatnók. Egy másik jól kirajzolódó tendencia pedig azt mutatja, hogy a hódítás utáni, általában kiugróan magas őrséglétszámok az Oszmán uralom első éveitől, a hatalom megszilárdulását követően jelentősen csökkentek. A négy legjelentősebb XVI. századi magyarországi Oszmán végvár (Buda, Pest, Esztergom és Fehérvár) induló (1543. évi) létszámai már egy évtizeddel később nem egy esetben akár 40-50%-ra is leestek, és a XVII. század első békeéveiben a kezdő létszámnak (10 504) csak töredéke, így 1613-ban például mindössze 30%-a, azaz 3191 fő kapott csak zsoldot (a portai janicsárokat is számolva 44%, azaz 4575 fő).¹⁵

A XVII. század elején a magyarországi Oszmán várak már négy beglerbégység alá tartoztak: még a századfordulón, 1596-ban foglalták el az Oszmánok Eger, ami körül legott egy újabb tartományt alakítottak ki. Eger őrségén kívül ide tartozott Heves, Szarvaskő, Sirok, Cserépvár, Szolnok, Szentmiklós és Csongrád várának katonasága. Ezt követte 1600-ban a kanizsai beglerbégység, amelyet a kanizsai, szegedi, berzencei, babócsai, szigetvári, barcsi, pécsi, kaposvári, baranyanádasdi, szászvári erősségek és az eszéki híd őrsége védett. Az eddig ismertté vált adatok alapján az 1610-es években az Oszmán végvárak zsoldoskatonaságát mintegy 19 000 főre tehetjük. Hegyi Klára egy 1613-as listára alapozva úgy vélte, hogy a birodalom váraiban szolgáló 38 196 katonából 28 024 fő, azaz a katonák 73%-a Magyarországot és Boszniát védte.¹⁶ A listán a keleti végekkel kapcsolatban szereplő adatok azonban annyira alacsonyak, hogy valószínűleg komolyan torzítják a képet. További probléma, hogy a lista csak a várak zsolddal fizetett katonáit tünteti fel, és abból hiányzik a timárbirtokokkal javadalmazott tartományi szpáhi katonaság. Ezekkel is számolva az arányok jelentősen megváltoznak. Sajnos azonos időpontból nincs összehasonlító adatunk, de egy tizennyolc esztendővel későbbi, 1631-ből való forrás alapján a birodalom összes timáros katonaságát 106 600 főre tehetjük, amiből alig 8050 fő, azaz a birodalom javadalombirtokos katonaságának mindössze 7,5%-a állomásozott a budai és a temesvári beglerbégység területén. Ha mindehhez még hozzávesszük a boszniai beglerbégység 5082 fős timáros katonaságát, akkor is azt az eredményt kapjuk, hogy a boszniai beglerbégység és a két magyarországi tartományban (a forrás más

¹⁵ Hegyi 1995. 91. o., 114. o.

¹⁶ Hegyi 1995. 116. o.

magyarországi beglerbégységben nem említ timárosokat) a birodalom javadalombirtokos katonaságának mindössze 12%-a állomásozott.¹⁷ A timáros katonaságnál az arányok tehát épp ellenkező tendenciát mutatnak, és jól ellensúlyozzák a zsoldos katonaság eloszlásában 1613-ban a magyarországi és a boszniai végek javára tapasztalt (de a forrás hiányos volta miatt mindenképpen torzult) arányeltolódást.

A század második feléből az akkor már hatra szaporodott tartományok közül sajnos a temesvári, az egri és a kanizsai tartomány adatai egyelőre hiányoznak, de adataink így is létszámemelkedésre engednek következtetni. 1662/63-ban a váradi, a budai és az érsekújvári tartomány váraiban 18 043 fő húzott zsoldot, közel annyi, mint a század első felében az összes magyarországi Oszmán várban.¹⁸ Igaz, nem szabad megfeledkezni arról az Oszmán gyakorlatról, hogy az újonnan meghódított területek várait a belső területek váraiból töltötték fel, így azok létszáma általában csökkent. Ami a timárbirtokos tartományi haderőt illeti, a korábbi trend most sem változott. Magyarországon ezek száma birodalmi viszonylatban továbbra is alacsony volt. Amíg 1653-ban a birodalomban az összes timáros katona létszámát 201 000 főre teszik a források, addig Magyarországon csupán a budai és a temesvári tartományban említik őket. Létszámuk mindössze 14 000 fő (6,9%).¹⁹

Korábban úgy véltük, hogy az Oszmánok Magyarországon aránytalanul sok beglerbégiséget és szandzsákot alakítottak ki, amit az irodalom azzal magyarázott, hogy a keresztény Európa erős „védőbástyájával” farkasszemet néző Oszmán határvidéken nemcsak katonából, de parancsnokból, azaz begler- és szandzsákbégből is több kellett. Összehasonlításképpen a szomszédos Balkánt volt szokás említeni, amit 1580-ig egyetlen beglerbég irányított. A magyarországi tartományok és szandzsákok számának növekedése azonban csak részben indokolható a terület geostratégiai helyzetével, mivel amögött egy általánosabb, birodalomszerte megfigyelhető jelenség húzódik meg. A magyarországi hódításokkal egyidőben ugyanis a beglerbégiségek száma a birodalom egyéb területein is látványosan emelkedett. Amíg Szulejmán uralkodásának elején mindössze hat beglerbégiségre osztották a birodalmat, halálakor ezek száma már legalább 24 volt. A 18 új beglerbégiségből azonban csak kettő (a budai és a temesvári) alakult Magyarországon, a többi a keleti hódítások eredményeként jött létre Kis-Ázsia keleti részein, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.²⁰

A budai beglerbégység kezdetben alig rendelkezett hátországgal, ezért olyan távoli szandzsákokat is a budai pasa alá kellett rendelni, mint a szendrői, az aladzsahiszári, a vulcsitrini, az izvorniki és a pozsegi szandzsák. Figyelemre méltó, hogy valamennyi a Dráván túl feküdt. A magyarországi hódoltság terebélyesedésével azután egyre több itt kialakított szandzsákot is a budai tartományhoz csatoltak. Az első Dráván inneni szandzsákot, a mohácsit 1542-ben alakították ki. 1545-ben Buda alá tíz, 1555-ben tizenöt, 1568-ban pedig már húsz szandzsák tartozott: a budai, a szendrői, az izvorniki, a vulcsitrini, a pozsegi, a pécsi, a (székes)fehérvári, az esztergomi, a szegedi, a szerémi,

¹⁷ *Murphey* 1999. 40. o.

¹⁸ BOA MAD 106. Fols 2r–22v; DBŞM UYH 17 082; DBŞM BDH 16 728., 16 729.

¹⁹ *Şahin* 1979. 909–910. o.

²⁰ Erre és az alábbiakra részletesebben lásd a „Törzsterület és végvidék...” című tanulmányt jelen kötetben.

a hatvani, a simontornyai, a koppányi, a füleki, a szekszárdi, a szigetvári, a szécsényi, a nógrádi, a szolnoki és a szekcsői. A húszból már csak négy feküdt a Drávától délre. Az újabb magyarországi beglerbégiségek kialakításával a korábban Budához tartozó szandzsákok egy részét elcsatolták, aminek következtében a budai tartomány területe ismét csökkent. Így csatolták például a szolnoki, a hatvani, a szegedi és a füleki szandzsákokat pedig az 1600-ban kialakított kanizsai kormányzósághoz.²¹ Hasonló tendencia figyelhető meg a birodalom keleti végein is. A budai tartománnyal közel azonos időben létesített erzurumi beglerbégiséget hét szandzsákkal hozták létre, de a szandzsákok száma már az első beglerbég alatt kilencre emelkedett. 1550-ben 17, 1556-ban 26, 1585 előtt pedig már 31 szandzsák tartozott az erzurumi beglerbég alá, azaz tizenegy szandzsákkal több, mint 1568-ban a budai pasa alá. Csildir, Karsz és Batum beglerbégiségeinek felállítását (1579–1580) követően az erzurumi beglerbégiségtől is több szandzsákokat csatoltak az új tartományokhoz, így 1609-ben már csak 12 szandzsák haderejének parancsolhatott az erzurumi beglerbég.²² Hasonlóan sok szandzsák volt a többi határvidéki kormányzóság területén is: a dijarbekiri beglerbégiség 1568–1574-ban legalább 26 szandzsákból állott; a bagdadi tartományban a szandzsákok száma 21 és 29 között váltakozott; az ennél sokkal kisebb bászrai beglerbégiséget nem kevesebb, mint 16 szandzsákra osztották; míg a legkeletibb tartományban, Sehrizorban 24 kisebb szandzsákokat hoztak létre.²³

A szandzsákok elhelyezkedése általában is alkalmazkodott a stratégiai–földrajzi adottságokhoz. Magyarországon az Oszmánok a várakkal megrakott dunántúli területeken kilenc, az északi végvidéken hat, a jóval nagyobb területű, de helyzeténél fogva védettebb Duna–Tisza-közén mindössze két hosszabb távon fennálló szandzsákokat alakítottak ki. A Tiszántúlon, a Temes és a Maros menti várak köré öt, a nagy kiterjedésű, de várakban szegény Magyar Alföldön mindössze két szandzsák szerveződött meg.²⁴ A Budát védelmező Oszmán várgyűrű már egy évtizeddel a város elfoglalása után, az 1552. évi foglalások után viszonylag hézagmentesen védte a tartomány központját és a lassan területileg is kiteljesedő hódoltságot. A várost és a dunai vízi utat is biztosította az 1543–1544-ben elfoglalt Esztergom, Visegrád és Székesfehérvár, csakúgy mint a környéken felépített török palánkokból álló gyűrű. Ezek között fontos volt az Esztergom védelmét erősítő Párkány (Cigérdelen) és az Esztergommal szemközti Szent Tamás-hegyen épült erősség (Tepedelen), valamint Zsámbék. Hamzabég Szerája (Érd) és a Csepel-sziget déli csúcsánál felhúzott Korkmaz (Adony) pedig délről biztosította Budát. A tartomány központját őrző védgyűrű Vácnál a nógrádi várak vonalát követve ért Hatvanhoz, ahol délkeletnek fordulva Jászberényen át érte el az 1552-ben elfoglalt Szolnokot, amely a stratégiai fontos Tisza–Zagyva torkolatot ellenőrizte. Az ugyanekkor bevett Temesvár és Lippa, valamint az 1566-ban elfoglalt Gyula a hódoltság keleti határait és folyóit (Temes, Maros és Fehér-Körös) biztosította, és jelentősen megkönnyítette az Oszmán vazallus Erdélyi Fejedelemség ellenőrzését. Az 1551-ben elfoglalt Becse és Becskerek

²¹ Káldy-Nagy 1977. 9–10. o.; Dávid, Géza: Budin. In: TDVIA, 6. k. 347. o.; Kunt 1978. 134–135. o.

²² Aydın 1998. pasim.

²³ Kunt 1978. 142–148., 167–169. o.

²⁴ Hegyi 1995. 118–130. o.

a hódoltság belsejében lévő folyók (Tisza és a Béga) és utak feletti ellenőrzést segítette. A századvég hosszú háborújában (1593–1606) az Oszmán hadvezetés a szulejmáni elképzelések jegyében ismét Bécs ellen tört, és Veszprém, Palota, Tata, Győr, Szentmárton (Pannonhalma), Pápa és Tihany elfoglalásával igen közel került céljához. A veszélyt érzékelő bécsi hadvezetés ellentámadásának köszönhetően azonban a háború második szakaszában Palota kivételével az Oszmánok valamennyi hódításukat elveszítették. Eger (1596) és Kanizsa (1600) meghódításával azonban mégis tovább terjeszkedtek, és az új területek adminisztrációjára két újabb beglerbégséget is létrehoztak. Újabb jelentős határmódosítást csak a következő század dereka hozott Várad elfoglalásával (1660), amellyel nemcsak a Sebes-Köröst vonták ellenőrzésük alá, de Erdély kapuja is a kezükre került, annak minden ismert következményével. Érsekújvár bevétele (1663) pedig ismét a Bécs köré húzott védelmi gyűrűn ütött komoly éket, és egyúttal – amint azt Buda 1684. évi sikertelen Habsburg ostroma bizonyította – jelentősen növelte a legfontosabb magyarországi tartomány központjának védelmét.²⁵

Magyarországon a tartományok pénzügyi helyzete is eltérően alakult a törzsterületekétől. Bár a központi kormányzat arra törekedett, hogy e végvidéki tartományok lehetőleg saját bevételeikből fedezzék a védelemi kiadásokat, ezt nem mindig sikerült az érintett kormányzóknak teljesíteni. A budai tartomány kezdetben deficit volt, de az 1570-es években rövid időre önellátóvá vált. 1571 és 1581 között a tartomány saját bevételei (tízéves átlagban: 21 millió akcse) a zsoldszükségletnek (tízéves átlagban: 22,5 millió akcse) már 90%-át fedezték, szemben az 1559. évi 28%-kal.²⁶ A bevételek látványos emelkedése alapvetően két tényezővel magyarázható: egyrészt az 1566. évi hadjárat utáni jelentős területnövekedéssel, másrészt a magyarországi Oszmán adóztatásnak az 1560-as évek végére történt stabilizálódásával és kiteljesedésével. Az Oszmán adminisztráció teljesítménye a Habsburg védelmi rendszerrel összehasonlítva is figyelemre méltó. A Habsburgok Magyarországról származó jövedelmei ugyanis jó ha a magyar védelmi költségek harmadát-felét fedezték, ezért a Habsburgok rászorultak a német birodalom rendszeres pénzsegélyeire, valamint az osztrák örökös tartományok támogatására. A XVI. század végétől azonban a budai Oszmán tartomány is deficitessé lett, és ismét rászorult a szomszédos temesvári kormányzóság pénzsegélyeire, a XVII. században pedig a balkáni Oszmán szandzsákok támogatására. A hódoltsági helyzet azonban korántsem számított kivételesnek a birodalomban. Hasonlóan alakultak a dolgok a keleti végeken is. Bászra másfél évtizeddel meghódítását követően még önellátó volt, sőt jelentős összegeket küldött a központi kincstárba is. Ez a helyzet azonban itt sem tartott sokáig, hisz már 1566-ban hallunk arról, hogy egyes várak katonáinak zsoldja késik. A bagdadi tartomány már 1566-ban deficitessé vált, és a szomszédos aleppói beglerbégségből kellett kisegíteni.²⁷

²⁵ Ágoston 2000a.; Hegyi, Klára: The Ottoman Network of Fortresses in Hungary. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest. Leiden and Boston, 2000. 163–193. o.; Hegyi Klára: Török hadak a magyarországi hadszíntéren. In: *Rácz* 2000. 115–119. o.

²⁶ BOA MAD 1561. és MAD 498.

²⁷ BOA MD 5. Nos. 823., 1964., 1965., 1966., 1968.

A határvidékek másik sajátos vonása a condominium, azaz a korábbi hatalmi elit és az Oszmán hatóságok hosszabb-rövidebb ideig tartó közös uralma, osztozkodása a hatalmon, amely régióként és korszakokként jelentős különbségeket mutatva ugyan, de kiterjedhetett a közigazgatás, a jogszolgáltatás és adóztatás területeire. Jól lehet az Oszmánok kezdetben hallani sem akartak a magyar rendek Oszmán területeken folytatott adóztatásáról és jogszolgáltatásáról, a katonai egyensúlyhelyzet és főként a magyar végvári katonaság fegyverei végül is mindkettőt kikényszerítették és mindennapos gyakorlattá tették.²⁸ Mindez azonban hosszabb-rövidebb ideig kialakult azokon a területeken is, amelyeket az Oszmánok nem tudtak teljes egészében meghódítani és betagolni birodalmuk törzsterületei közé, és ahol a korábbi elit meg tudta őrizni pozícióit és fegyveres erejét, miként arra a Balkánról, a kelet-anatóliai vagy az arab területekről is számos példát lehet említeni. A kelet-anatóliai sajátos jogállású örökletes szandzsákokban (*ocaklık sancak*) is létezett a kettős adóztatás, ahol az adók egy részét a türkmén és kurd bégek szedték be. Az ugyanitt elterülő *hükümet*nek nevezett örökletes szandzsákokban pedig a terület teljes jövedelmével a helyi törzsi vezetők rendelkeztek. Ezeken a területeken megmaradtak a korábbi birtokformák is, amelyeket – szemben az Oszmán állami tulajdon túlsúlyával – a magánbirtoklás jellemzett. Sok helyütt érvényben maradtak a helyi jogszokások, és gyakorta az Oszmán adóztatás is igazodott a korábbi adórendszerhez. Nemcsak a magyarországi Oszmán adóztatás tanúskodik arról, hogy az Oszmánok átvették „a királyok idején” szokásos adókulcsok és adófajták egy részét. A kelet-anatóliai szandzsákokban is igazodtak a hosszabb-rövidebb ideig a területet korábban uraló Akkoyunlu, Dulkadir és Mamluk dinasztiák adóztatási gyakorlathoz.

A magyarországi Oszmán adminisztráció a XVI–XVII. században mégis sikeresen teljesítette fő feladatát: a meghódított területek megtartását és újabb hódítások katonai támogatását. Az Oszmán politika pragmatizmusa minden területen annyi rugalmasságot engedett, amennyit az uralom fenntartása megkívánt. Ha ez a helyi intézmények segítségével, a helyi jogszokások szerint volt lehetséges, akkor az Oszmán kormányzat ezeket rendre meghagyta, és nem törekedett mániákusan arra, hogy minden részletében a saját képére gyúrja a meghódított területeket. Ez a rugalmas igazgatási gyakorlat, amely politikai–katonai–gazdasági kényszerből született, kivált a birodalom határvidékein figyelhető meg, amelyeket az Oszmán kormányzat mindenütt – és nemcsak Magyarországon – eltérően kezelt a törzsterületektől. Az, hogy Magyarországon a condominium az Oszmán uralom egész ideje alatt fennállt, annak volt a következménye, hogy a korábbi magyar uralkodó elit nem semmisült meg és nem olvadt be az Oszmán elitbe, csak áttelepült a határ másik oldalára. Innen, a magyar végvári katonaság fegyveres erejére támaszkodva és a Habsburg diplomáciától és fegyverektől is támogatva, sikeresen tudta érdekeit képviselni.

²⁸ Szakály 1981.; Szakály 1997.; Hegyi 1995. 118–163. o.

A Magyarországon állomásoztatott Oszmán katonaság fizetése igen nagy terheket rótt a kincstárra. Az Isztambulból hazatérő Habsburg követ 1542-ben azt a korábban hallatlan hírt hozta, hogy Szulejmán szultán kincstára teljesen üres, a várak őrségét már két éve nem tudják fizetni, mivel Buda védelme minden pénzt elnyel. 1552/53-ban valóban 22 millió akcsét kellett a birodalom központjából Budára küldeni, hogy ki tudják fizetni az őrség zsoldját. A tartomány saját bevételei 1558/59-ben 6,4 millió akcsét, a következő évben pedig 8,8 millió akcsét tettek ki, ezzel szemben a kiadások 23, illetve 23,5 millió akcséra rúgtak. Aranyra átszámolva a budai kincstár deficitje 225 ezer, illetve 197 ezer arany volt.

A korábbi munkák a fenti két adatra alapozva elhamarkodott következtetéseket vontak le az Oszmán vezetés Magyarországgal kapcsolatos politikai döntéseit illetően, azt állítva, hogy a magyarországi tartomány esetleges ráfizetési jellege tántorította volna el Szulejmán szultánt attól, hogy Magyarországot már Mohács után megszállja.³⁰ Véleményünk szerint az akkori döntésben nem ilyen (mellesleg előre nehezen megjósolható) pénzügyi okok vagy egyéb finansiális megfontolások, hanem az Oszmán politika korábbi reflexei játszottak szerepet. Világhódítók egyébként sem szoktak visszatartani valós vagy feltételezett pénzügyi nehézségek. Amikor a feltételezhető vagy valóságos deficit és a politikai célok kerültek egymással szembe, rendre a politikai akarat győzedelmeskedett, ha kellett a deficit vállalása árán is. Mindezzel jól összecseng Szulejmán nagyvezírének, Ibrahim pasának az az indoklása, amit I. (Szapolyai) János király követének mondott 1528 januárjában: hiába ráfizetéses számukra a szerémségi tartomány fenntartása, azt stratégiai megfontolások miatt még szövetségesüknek, János királynak sem adhatják vissza. Mellesleg az Oszmán vezetők, akik a határmenti török hírszerzésnek köszönhetően nagyon is tisztában voltak a meghódítandó magyar területek gazdasági lehetőségeivel, nem a deficittől tartottak (amint azt egyes kutatók gondolják), hanem épp ellenkezőleg, arra számítottak, hogy Magyarország megszállása gazdaságosabb, mint János király állandó támogatása Habsburg Ferdinánddal szemben, részint költséges és gyakori hadjáratokkal, részint pedig a mintegy 6 ezer főt számláló szerémségi haderővel. Ezért javasolták a pasák a Mohács utáni években többször is Magyarország meghódítását, vagy, hogy a szultáni udvar korabeli „magyar szakértőjét,” Lodovico Grittit idézzük, hogy „vigyék a szandzsákot Budára”, azaz tűzzék ki az Oszmán zászlót Buda várára.³¹ Azt is láttuk, hogy a tartomány pénzügyi helyzete többször is változott, illetve, hogy az Oszmánok más végvidéken is hasonló gondokkal küzdöttek, miként a kora újkori Európa egyéb hatalmai sem kerülhették meg a problémát. A Habsburgoknak nemcsak a magyar várakat kellett pénzügyileg támogatni, de a németalföldi és az észak-itáliai spanyol katonai jelenlét is jelentős szubvencióra szorult részint az anyaországból, részint pedig a Nápolyi Királyságból.³²

²⁹ Minderre részletesen lásd „A hódítás ára...” című tanulmányt jelen kötetben és *Ágoston – Oborni* 2000. 112–117. o. is.

³⁰ E korábbi nézetekre lásd: *Káldy-Nagy* 1970a. 178–179. o.; *Perjés* 1979. 126–127. o.

³¹ Lásd János király követének, *Hyeronimus Easkin* a naplóját: *Két tárgyalás Sztambulban*. Budapest, 1996. 136. o., valamint *Fodor* 1991. 64–65. o.

³² *Parker* 1972. 139–157. o.

A háború hatása: időjárás, járványok és társadalom

Hazai kútfitők és a Magyarországon harcoló idegen zsoldosok és tábori orvosok gyakori panasza, hogy a Kárpát-medence időjárása igen szélsőséges: a nyár forró, a tél pedig igen kemény. Májusban már igen meleg volt, júniusban és augusztusban pedig már elviselhetetlen volt a hőség. Nemcsak az évszakok voltak szélsőségesek, de sokan nehezen viselték a napszakok közti hőingadozást is. Nyáron a nappalok túlságosan melegek, az éjszék viszont túl hidegek és nyirkosak voltak. A mocsaras, lápos vidéken igen nagy volt a talajnedvesség és a párolgás. Sokan panaszkodtak a talaj káros kigőzölgésére és a nyirkosságra, amely oly nagy volt, hogy reggelre a háromrétegű sátorban alvó katonák inge is merő víz lett. Ezzel szemben szeptember végén az esték már nagyon hűvösekké bizonyultak, októberben már lehullott az első hó, novembertől februárig pedig mindent vastag hótakaró borított. Magyarországon a kortársak a XV–XVI. század fordulóján, a XVI. század közepén és a század végén, valamint a XVII. század derekán és végén jegyezték fel különösen hideg és zord teleket. A kitartóan havas teleket és a rendkívüli esős nyarakat gyakorta követték feltűnően rossz terméseredmények és éhínségek. Ilyen esztendő volt az 1690-es évek, amikor a termés Európa-szerte a középkor óta a legrosszabb volt. A csapadék mennyisége szinte folyamatosan emelkedett, és a csúcspontot a XVII–XVIII. század fordulóján érte el. Megjegyzendő, hogy a különösen csapadékos időszakok egybeestek a tizenöt éves háborúval (1593–1606), az 1660-as években kiújult Oszmán hadjáratokkal, valamint a visszafoglaló háborúkkal (1683–1699), nagymértékben felerősítve ezek negatív hatásait a gazdaságra és a népességre.³³

Az európai trend mellett a szélsőséges időjárási viszonyok kialakulásában szerepe lehetett az erdőpusztulásnak és a mocsarak, lápok elterjedésének: a XVI–XVII. század e két legjellemzőbb tájformáló természetföldrajzi átlakulásának Magyarországon. A hegyvidéki és part menti erdők kiirtása a vizek terjedését segítette. A folyókba ömlő patakok erdőirtásos dombokról érkeztek, sok iszapot hoztak magukkal, a völgyeket feltöltötték, a folyómedreket eltorlaszolták. Mindezt elősegítették a háborús viszonyok is, hisz ezek nem kedveztek azoknak a munkálatoknak, amelyekkel a korábbi századokban a folyómedreket rendben tartották. Sőt, épp a háborús állapotok követelték meg a hadi célú vízi munkálatokat, hatalmas területek tudatos elmocsarasítását. A sík vidékeken ugyanis a védelmet úgy próbálták biztosítani, hogy a várakat lehetőleg folyók torkolataiban, kanyarulataiban építették, vagy a közeli folyók, patakok, mocsarak vizét vezették a vár köré ásott árkokba. Győr, Tokaj, Szolnok, Gyula és Temesvár, illetve Szigetvár, Kaposvár, Ecsed vagy Tata várait az ilyen vizek védtek.

A háborúk elsősorban azzal szedték áldozataikat, hogy szétzilálták a gazdaság normális működését és éhínséget okoztak. A rosszul táplált, legyengült szervezetet pedig könnyen megtámadták a járványok, amelyek legfőbb terjesztői a seregek voltak. A szűk táborokban összezárt katonaság már önmagában is számos veszélyt rejtett. Ehhez járultak még az európai zsoldosok táboraiban uralkodó rossz higiéniai viszonyok, amelyeket

³³ Ágoston 1992. 121–122. o., Rácz Lajos: A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, 1996. 31–48. o.

a tábori orvosok egykorú leírásaiból ismerhetünk meg: mindenütt ott az eltakarítatlan szemét és ürülék; a hullákat és az állati tetemeteket sokáig nem temették el vagy csak gondatlanul földelték el. A XVI. század végén Magyarországon tábori orvosként szolgált Tobias Coberus említette, hogy 1598-ban Esztergomban az elesett katonákat oly figyelmetlenül hantolták el, hogy a temetőt hamarosan férgek és rovarok lepték el. Több tábori orvos is kiemelte, hogy az Oszmánok között kevésbé pusztítottak a járványok, amit a fegyelmezettebb életmóddal és a rendezettebb tábori viszonyokkal magyaráztak. Az Oszmánok gondosabban elásták az ürüléket és a hulladékot, s az elesetteket is mélyebbre temették, mint a német zsoldosok.

A katonák rossz egészségügyi állapotáért az akadozó élélmény is felelős volt. Nem is csoda, ha a kiéhezett katonák legott rávetették magukat az élelemre. Tobias Coberus 1598-ban hatvan hajónyi gyümölcsöt szórattott a folyóba, mert attól tartott, hogy a katonák megbetegszenek a sok gyümölcsfalástól. Több orvos is említi, hogy a húst félig főtt állapotban, rögtön az állat levágása után ették. A rekkenő hőségben a katonák nem válogattak az italok között sem, ha nem volt bor vagy sör, szomjúságukat a mocsarak és folyók vizével enyhítették, amelyek azonban gyakran egészségtelenek és bűzösök voltak, mint például a Duna, kivált Szalánkemén után. Érdekes Coberus azon megjegyzése is, miszerint a magyar katonák úgy igyekeztek közömbösíteni a mocsaras víz fertőző hatását, hogy ivás előtt fokhagymát ettek.³⁴

A *morbus hungaricus* volt az a betegség, amely Magyarországot a XVI–XVIII. században messze földön hírhedté tette. Ez a járványos betegség, amelyet az orvostörténet a tifusszal azonosít, először 1542-ben szedte áldozatait a Magyarországon harcoló birodalmi katonaság soraiban, majd a zsoldosok elhurcolták Európa más országaiba. A tifusz Magyarországon és a Balkánon helyi jellegű, endemikus betegség formájában korábban is ismert volt, és feltételezhető, hogy a magyarok és az Oszmánok már ekkor kialakítottak valamiféle védekezőképességet a betegség ellen. A körülmények közötti higiéniai intézkedések mellett talán ezzel magyarázható a kortársak azon megfigyelése, hogy körükben a betegség nem pusztított annyira, mint a német zsoldosok között. A német zsoldosok a tetvek közvetítésével fertőződtek meg, és nem lévén immunisak, a korábbi helyi jellegű betegség hamarosan járványos, epidemikus méreteket öltött, és ezrével szedte áldozatait közöttük.³⁵

A tizenöt éves háború alatt egymást követték a különféle járványok és katasztrófák. 1599-ben Pozsony vármegyében pestis, 1600-ban Magyarország és Erdély több vidékén éhínség és pestis tizedelte a lakosságot. 1601-ben Felső-Magyarországon a pestis marhavésszel párosult. 1602–1603-ban Erdélyben a kivételesen rossz termés és a háborús viszonyok következtében éhínség és pestis pusztított. Hasonlóan sok áldozatot szedett a pestis a XVII. század második felében, különösen az összezsúfolódott városi lakosság körében. Az 1621-ben a 12 ezer fős Debrecenben négy hónap alatt kétezer ember, 1645-ben Lőcsén, csak júniusban, 2214 lakos esett áldozatul a pestisnek. Az 1655. évi

³⁴ A fentiekre részletesebben lásd: *Ágoston* 1992. 92–99. o., 117–121. o.; *Ágoston Gábor: Az ország és népe*. In: *Tóth* 2001. 248–255. o.; *Ágoston – Oborni* 2000. 99–104. o.

³⁵ *Győry Tibor: Morbus hungaricus*. Budapest, 1910.

pestis Sopron lakóinak közel felét vitte el, s a város lakóinak száma még 1683-ban sem érte el az 1633. évi 4 ezer főt.

Történetírásunk korábban úgy vélte, hogy az Oszmán hódítás következtében jelentősen csökkent az ország népessége, és hogy az Oszmán uralom előtti mintegy 4 millióra becsült népesség a XVI. század végére 2,5 millióra esett vissza. Az újabb forráskritikai vizsgálatok, valamint a török adóösszeírások és az 1598. évi magyarországi házösszeírások feldolgozásával a fenti kép jelentősen módosult. Ma az ország Mohács előtti lélekszámát a kutatók mindössze 3,1–3,5 millió főre, XVI. század végi népességét pedig 3,5–4 millió főre becsülik. Attól függően, hogy a hódoltság előtti népességre melyik becslést fogadjuk el, ez népességnövekedést, de a legrosszabb esetben is csak stagnálást jelent az Oszmán uralom első századában. Jóval bizonytalanabb adatok és becslések állnak rendelkezésünkre a XVII. századra vonatkozóan. Valószínű, hogy a XVI. század végi és a XVII. század eleji hosszú háború és az azzal együtt járó pusztítás, éhínség és járvány több helyütt jelentősen apasztotta a lakosságot. E csökkenést a század derekára sikerülhetett kiküszöbölni, de az 1660-as évek háborús viszonyai és az 1653–1656, 1660–1666, valamint az 1676–1678 között pusztító pestisjárvány ismét érzékeny veszteségeket jelentett. Mindezek ellenére a lakosság száma a visszafoglaló háború előestéjén 4 millió fő körül lehetett. A Bécs 1683. évi ostromával kezdődő és voltaképpen csak a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc leverésével, 1711-ben véget érő, majd harminc évig tartó háborúskodás ismét megakasztotta a népesség gyarapodását, s a hadak járásának kitett területeken jelentős veszteségeket okozott. Ennek ellenére 1720 körül az ország lakossága már megint 4 millió fő körül lehetett.³⁶

A korábban „magyar romlás századának” keresztelt időszakban – amely a XVII. századi Európa válságainak és romlásainak csak egyik, de semmiképpen sem egyedi jelensége volt – a magyar társadalom és gazdaság teherbíró képessége a vártnál jóval erősebbnek bizonyult. A háborús pusztítások ellenére az ország szerény népességyarapodással (3,3 millióról 4 millióra) zárta a másfél száz éves Oszmán uralmat. A növekedés mértéke nem sokban marad el Európa hasonlóan háborúkkal sújtott, de hazánknál jóval népesebb és fejlettebb társadalmú országainak gyarapodásától. A népesedési trend a közép- és kelet-európaiat követi, és sem a népességpusztulás mértéke sem tendenciája nem tér el a régióra jellemző főbb tendenciáktól.

³⁶ A XV–XVII. századi demográfiai viszonyokra és a forrásokra lásd: *Kubinyi András, Dávid Géza, Zimányi Vera és Oborni Teréz* tanulmányait in: *Kovácsics József* (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*, 896–1995. Budapest, 1997. és *Dávid* 1997.

A hódítás ára: a magyarországi török végvárok őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete

Az Oszmán Birodalom provinciáiban állomásozó katonaság alapvetően két részből állt: a végvárakban állomásozó várkatonaságból, valamint a tartományban élő szpáhi-katonaságból és az általuk kiállított dzsebelükből. A végváriak zömét eleinte készpénzzel fizették, de abból már a XVI. század elején is kevés volt, s a zsoldfizetés akadozott, kivált az újonnan meghódított területeken. A kairói katonák például már 1519-ben elégedetlenkedtek a rendszertelenül és késve érkező zsold miatt.¹ A Porta ezért a birodalom végvári katonaságának közel harmadát már 1527/28-ban sem készpénzben, hanem a vár körüli területeken vagy távolabbi vidékeken lévő szolgálati birtokok jövedelmével, ún. zsold-timárral fizette.² Magyarországon a szpáhi és az általuk kiállított dzsebelü-katonaság, az itteni török uralom sajátosságai miatt szinte kivétel nélkül a várakba vonult vissza. Mivel a felsorolt egységek közül a zsolddal fizetett várkatonaság létszámára, illetve e katonaság zsoldterheire maradt fenn a legtöbb számszerű adat, tanulmányom csak erre a zsoldos végvári katonaságra, az ő fizetésükhöz szükséges zsoldterhekre, illetve e zsoldterheknek a helyi jövedelmekhez viszonyított arányára terjed ki. A zsold-timárokat, illetve a szpáhi- és dzsebelü-katonaság költségeit röviden elintézhetjük azzal, hogy azok ellátását (legalábbis zömmel) a magyarországi vagy igazgatási szempontból a Magyarországhoz csatolt területeken kiosztott szolgálati birtokok jövedelmei fedezték.

A tanulmány első részében röviden áttekintem azokat a forrástípusokat, amelyekből a magyarországi török zsoldos várkatonaság összlétszáma hozzávetőleges pontossággal megállapítható. Segítségükkel mind a XVI., mind pedig a XVII. századra igyekszem összesítő adatokat és becsléseket adni a magyarországi török végváriak létszámára vonatkozóan. A tanulmány második részében a várak fenntartási költségeit vizsgálom. Ebben a részben a fő hangsúlyt a készpénzkiadások zömét kitevő zsoldra helyezem, majd az egyéb kiadások címszó alatt röviden szólok az élelem- és hadianyagellátásról, illetve a várak építési és javítási költségeiről.

*

Miután Szulejmán szultán 1541-ben elfoglalta a Magyar Királyság fővárosát, Budát, azt az újonnan létrehozott első magyarországi vilájet központjává tette, s kinevezte élére az első budai beglerbéget, Szulejmán pasát. Az Oszmánok Magyarországon is a Balkánon már jól bevált módon akartak berendezkedni. Próbálkozásuk azonban csak részben járt

¹ *Raymond, André*: Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo. *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin*, 18. (1991.) 1. sz. 17. o.

² *Barkan* 1953–1954. 282. o.

sikerrel. A magyarországi tartomány százötven esztendőn keresztül megmaradt annak, aminek már 1541-ben is látszott: a birodalom legészakibb végvidékének, állandó háborús övezetnek, ahol a nagyszabású hódító kísérletek egymás után vallottak kudarcot, s ahol minden talpalatnyi földért keservesen meg kellett küzdeni.³

Az új tartomány megszervezése nem kis fejtörést okozhatott az Oszmán adminisztrációnak. Az a keskeny Duna–Tisza közti sáv ugyanis, amelyet a törökök 1541-ben a magukénak mondhattak, nem volt elegendő egy új vilájet kialakításához. Ezért a Buda környékén szerveződő budai és a viszonylag közeli székesfehérvári szandzsák mellett olyan távoli szandzsákokat is a budai beglerbég alá kellett rendelniük, mint a szendrői, a zvorniki, az aladzsahiszári, a vulcsitrini, a pozsegai, a szegedi, az eszéki vagy a mohácsi.⁴ Így történhetett, hogy az első két budai beglerbég Budához legközelebb levő hász-birtokai is több, mint 200 kilométernyi távolságra feküdtek a tartomány központjától. A magyarországi török területek terebélyesedésével azután egyre több, már az ország területén kialakított új szandzsákot csatoltak a budai vilájethez, s a budai beglerbég birtokai is egyre közelebb kerültek állomáshelyükhöz.⁵

A frissen meghódított terület védelmére a budai várba 1541-ben 2653, a pesti várba pedig 914 katonát rendeltek. A védelem erősítésére további 4196 főt vezényeltek át Galambócból, Haramból, Szendrőből, Belgrádról, Szalánkemenről, Titelről, Péterváradról, Újlakról, Valkóvárból, Eszékről, Gorjánról, Diakóvárról, Pozsegából és más várakból, akik közül 2954 fő még évekkel később is itt szolgált.⁶

A budai vilájetben állomásozó, készpénzzel fizetett várkatonaság száma a XVI. század második felében 10–11 000 fő körül mozgott.⁷ Hamar kiderült, hogy e nagyszámú őrség fizetése igen nagy terheket ró a kincstárra. A törökkori Buda monográfusa, Fekete Lajos, Ibrahim Pecsevi török krónikásra hivatkozva már 1944-ben úgy vélte, hogy a budai vilájet csak jelentős isztambuli pénzügyi támogatással tudott működni. A török krónikás szerint a hiány fedezésére Egyiptom adóját, állítólag 300 000 aranyat kellett minden esztendőben Budára hozni.⁸ Jóllehet az egyiptomi kincstári támogatásról

³ A magyarországi török uralom sajátosságaira lásd: *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864.; *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976.; *Hegyi* 1995.; *Szakály* 1981.

⁴ Egy keltezetlen, de vélhetőleg 1543 elejére datálható forrás szerint a következő szandzsákok tartoztak Budához: Szendrő, Zvornik, Aladzsahiszár, Vulcsitrin, Pozsega, Szeged, Perini Petri livája, Erdély és Temesvár. Vö.: *Dávid Géza*: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutatás*, 1991. tavasz. 49. o., 4. sz. jegyzet. A budai beglerbégség szandzsákjainak egy másik, 1545 januárjából származó felsorolásában az alábbi szandzsákok szerepelnek: a budai, a szendrői, az eszéki, a zvorniki, az aladzsahiszári, a vulcsitrini, a szegedi, a mohácsi, az isztolnai belgrádi (azaz székesfehérvári) és az egri liva. Ez utóbbi a hatvani és nógrádi szandzsák felállítását követően megszűnt, de a hatvani szandzsák egyik – Eger 1596. évi elfoglalása előtt készített – összeírásában szintén találkozunk az „egri náhije” néven említett kisebb közigazgatási egységgel. Vö.: *Káldy-Nagy* 1977. 9. o., 17. sz. jegyzet.

⁵ *Dávid Géza* előző jegyzetben hivatkozott munkája, 50. skk. o.

⁶ *Káldy-Nagy* 1977. 7. o.

⁷ *Ágoston* 1993a.; *Hegyi* 1995. 86. o.

⁸ *Fekete* 1944. 250. o. és *Fekete Lajos*: Buda and Pest under Turkish Rule. In: *Káldy-Nagy, Gyula* (ed.): *Studia Turco-Hungarica*. Budapest, 1976. 63–64. o.

szóló 300 ezres adatot a magyarországi szakirodalom átvette Fekete Lajostól, ennek a levéltári forrásokban eddig kevés nyomát sikerült felfedezni.⁹

A budai vilájet kezdetben valóban tetemes deficittel zárta az évet. Tranquillus Andronicus, I. Ferdinánd követe már 1542-ben azt a korábban hallatlan hírt hozta Isztambulból, hogy Szulejmán szultán kincstára teljesen üres, a várak őrségét már két éve nem tudják fizetni, mivel Buda védelme minden pénzt elnyel.¹⁰ 1552/53-ban 22 millió akcsét, azaz 4 410 000 aranyat kellett a birodalom központi kincstárából Budára küldeni.¹¹ A budai vilájet váraiban állomásozó 10 328 főnyi őrség évi zsoldja 1558/59-ben 23 062 862 akcse volt. A vilájet területéről befolyt jövedelem ezzel szemben mindössze 6 434 578 akcsét tett ki. Bár a jövedelmek a következő 1559/60-os pénzügyi évben 8 833 839 akcséra emelkedtek, a kiadások még mindig 23 000 000 akcse fölött maradtak (23 497 626 akcse).¹² A deficit tehát mindkét esztendőben jelentős volt: aranyforintra átszámolva a veszteség 1558/59-ben 225 506, a következő esztendőben pedig 196 828 aranyat tett ki.¹³ Másként fogalmazva, a vilájet kincstári bevételei 1558/59-ben a kiadásoknak csak 28%-át, a következő esztendőben pedig a 38%-át fedezték.

Jóllehet Joachim von Sinzendorf konstantinápolyi Habsburg követ egyik Takáts Sándor által jó fél évszázaddal ezelőtt idézett¹⁴ jelentéséből már rég gyanítani lehetett, hogy az 1570-es évek végére a budai vilájet pénzügyi helyzetében jelentős javulás következett be, a magyar történetírás az 1962-ben közzétett török pénztári naplók adataiból mégis arra a következtetésre jutott, hogy a magyarországi török végvárak fenntartása és általában a törökök magyarországi uralma tetemes ráfizetéssel járt a Porta számára.¹⁵ Az egyetlen kivétel, amint arra Hegyi Klára nemrégiben felhívta a figyelmet,¹⁶ Fekete Lajos egy rövid lábjegyzete, amelyben annak a gyanújának adott hangot, hogy a magyarországi tartomány deficitese jellegét aligha tekinthetjük általánosnak a magyarországi hódoltság egész idejére. Szerinte a helyzet már Arszlán pasa beglerbégsége alatt (1565–1566) változhatott: „Arszlán pasa 1566-ra a vilájet költségvetését állítólag egyensúlyba hozta, de csak azért, hogy a készpénzszolddal fizetett katonák számát leszállította, s katonái nagy részét készpénz helyett földbirtokkal, földbirtok haszonélvezetével fizette. Amint aztán a török kincstár ezen az úton tovább haladva, egykori zsoldos katonái között ellátásul mind több földet osztott szét, részben akkép,

⁹ Finkel 1988. 292. o.

¹⁰ *Török Pál*: A török birodalom pénzügyei Szolimán korában. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 2. Budapest, 1932. 77. o. A követjelentés nemrégiben nyomtatásban is megjelent. Lásd: Austro-Turcica, 21–30. o. A vonatkozó szövegrész a következő: „Aut in contemptum id fecerunt, aut quod fiscus Imperatoris exhaustus est. Aliis finitimis arcibus etiam per bienium non est solutum, flagitantibus stipendia responderetur, omnem insummi pecuniam in tuenda Buda.” Uo. 28. o.

¹¹ *Velics* 1886. I. 73. o.

¹² *Fekete – Káldy-Nagy* 1962. 609–611. o.

¹³ Az akcse-aranyforint átszámítására vö.: *Hegyi* 1995. 40. o.

¹⁴ *Takáts*, 141. o. A jelentést újabban eredetiben és magyar fordításban is idézte *Pálffy Géza*: A magyarországi török és a királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995. tavasz. 63. o.

¹⁵ Lásd pl. *Pach Zsigmond Pál* (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben. III. k. Magyarország története 1526–1686. Budapest, 1985. 463–164. o.

¹⁶ *Hegyi* 1995. 40. o.

hogy a nagyobb földjavadalmakat lefaragta, majd az utak bizonytalanságát hozva fel indokul, a magyarországi tartományokba több pénzt nem küldött, a tartomány önmaga volt kénytelen a határmenti élet minden terhét viselni, fő- és közrangúak megterhelésére egyaránt.”¹⁷ Megérzése alátámasztására Fekete Lajos semmilyen forrást nem idézett. Talán ez is oka lehetett annak, hogy a jegyzetbe eldugott megjegyzésről csak úgy, mint a Takáts Sándor által idézett Habsburg követjelentésről a magyar történetírás a legutóbbi időig nem vett tudomást, s kitartott a tartomány általános deficitese helyzete mellett, amelyet a török uralom egész idejére általánosított. Megjegyzendő, hogy Fekete Lajos megjegyzése – amint azt a későbbiekben majd látni fogjuk – egyébként is csak féligazságokat tartalmaz, hisz a vilájet pénzügyi helyzetében bekövetkezett változás csak időleges volt, s nem igaz az sem, hogy a török kincstár a későbbiekben nem küldött pénzt a magyarországi tartományba, s hogy a tartomány önmaga képes lett volna fedezni a határ menti élet minden terhét. Hasonlóképp csak részben igaz az, hogy a pénzügyi helyzet javulását a készpénzfizetésről a földbirtok-javadalmazásra törént áttéréssel érte volna el az adminisztráció. Látni fogjuk, hogy az időleges pénzügyi konszolidáció ennél összetettebb és sokrétűbb magyarázatot igényel, s hogy a korábbi nézeteket legalább részben revideálnunk kell.¹⁸

A magyarországi török végvárok őrsége és forrásai

A török levéltári források jelenlegi feldolgozottsági szintjén még csak szórványadatokkal rendelkezünk a magyarországi török végvárok legénységéről. A korabeli keresztény forrásokkal pedig az a baj, hogy sokszor megbízhatatlanok és egymásnak is igen ellentmondóak. Az 1560-as években az Udvari Haditanács a török végvárok rendes őrségét 47 049 főre tette. A XVI. század végén számukat azonban már csak 23 200 főre becsülték.¹⁹ Természetesen figyelembe kell venni az állandó fluktuációt is. Számolnunk kell azzal, hogy a magyarországi török végházak őrsége a birodalom keleti lekötöttségének idején csökkenhetett, hisz nemegyszer megtörtént, hogy jelentős erőket vezényeltek át a magyar frontról. Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány (1558–1584) jelentésére hivatkozva Di Cavalli velencei követ már 1579 júliusában arról tudósított Prágából, hogy a perzsa háború (1578–1590) miatt a törökök nagyon sok katonájukat kivonták

¹⁷ Fekete 1994. 255–256. o., 86. sz. jegyzet.

¹⁸ A tanulmány megírásához Caroline Finkel fentebb idézett monográfiája és a vele 1988-ban és 1990-ben Isztambulban folytatott beszélgetés adott ösztönzést. Tudomásom szerint ő volt az első, aki a budai vilájet kiadatlan pénztári naplójának tanulmányozása során először hívta fel a figyelmet arra, hogy a deficit az 1570-es években jelentősen csökkent. Finkel 1988. 291–292. o. A magyarországi török végvárok fenntartásának és ellátásának költségeivel kapcsolatos eredményeimet 1991-ben egy magyarországi várkonferencián ismerttettem, megjelent: Ágoston 1993a. Ezt követően több összefoglaló jellegű monográfiában is közzétettem. Ágoston 1992. 82–91. o. és in: Pannon Enciklopédia. A magyarság története. Budapest, 1994. 125–127. o. Caroline Finkel közben egy elméleti cikkben foglalkozott az Oszmán hadviselés költségeivel, amely szintén inspirálóan hatott a tanulmányra. Lásd: Finkel 1990. és lásd a következő jegyzetet.

¹⁹ Ácsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. Budapest, 1897. 440. o. és Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Budapest, 1980. 132. o., 457. sz. jegyzet.

Magyarországról.²⁰ Két évvel később, 1581. július 25-én egy másik velencei követjelentés már arról tudósít, hogy a budai pasa maga panaszkodott a Portán, amiért elvonták katonáit a perzsa háborúba. A pasa ezzel magyarázta azokat a veszteségeket, amelyeket az utóbbi időben a magyarok okoztak tartományában. Szerinte, ha a magyarországi török végvárok nem kapnak időben erősítést, könnyen elveszíthetik Magyarországot.²¹ Bár a velencei és a Habsburg követjelentések számos alkalommal felbecsülhetetlen értékű információt őriztek meg, azt is látnunk kell, hogy az Oszmán Birodalom történelme szempontjából ezek mégiscsak külső források, s megbízhatóságukat – ahol és amikor csak lehet – szembesítenünk kell a belső forrásokkal, azaz az Oszmán adminisztráció irataival. Jelen esetben mindenesetre elgondolkodtató, hogy az 1579–1581 között fennmaradt budai pénztári naplók adatai ellentmondanak a velencei követjelentéseknek, legalábbis ami a budai kincstárból fizetett, Magyarországon állomásozó török zsoldos katonaságot illeti: azok létszáma ugyanis az említett időszakban (amint az az alábbiakban látható lesz) állandónak mondható.

A magyarországi török végvári katonaság létszámát illetően a bizonytalanság kivált a XVII. század vonatkozásában szembeűnő. A források hiányát a történészek hol hihetőbb, hol pedig alig hihető becslésekkel igyekeztek áthidalni. A becsült értékek még az utóbbi években napvilágot látott munkákban is 30 és 70 000 között mozognak, attól függően, hogy a szerzők mennyire ragaszkodtak a kiadott részadatokhoz, vagy engedték szabadjára fantáziájukat. A török levéltári anyag gazdagságát valamelyest is ismerő történész számára igencsak megdöbbenő az a magabiztosság, amivel az európai és a magyar történészek a török hadseregről és általában az Oszmán Birodalom történetéről nyilatkoznak, anélkül, hogy a legelemibb forrás- és szakirodalmi ismeretekkel rendelkeznének, jöllehet az Oszmán Birodalom már korántsem az a hozzáférhetetlen, misztikus világ, mint ami mondjuk akár ötven évvel ezelőtt volt.²²

A zsolddefterek

A magyarországi török végvárokból szolgáló zsoldosok létszámának megállapításához jól használhatók a zsoldfizetési listák, az ún. *mevâdzsib-defterek*. A magyarországi török végvárokról számos olyan részletes zsolddefter maradt fenn, amely egy-egy vár vagy várkörzet katonáinak nevét és zsoldját tartalmazza. Az *Österreichische Nationalbibliothek*-ben őrzött (főként XVI. századra vonatkozó) török zsolddefterekre a magyar kutatás már a múlt században felfigyelt. Velics Antal ebből az anyagból (kisebb-nagyobb olvasati és fordítási hibákkal) több zsolddeftert is közölt hol teljes magyar fordításban, hol pedig

²⁰ *Kárpáthy-Kravjánszky* 1933. 239. o. №. 71.

²¹ Uo. 243. o. №. 105.

²² Sajnos ez alól a nemzetközi történetírás sem kivétel. *Kenneth M. Setton*, az amerikai történetírás nagy öregje egyik legutóbbi munkájában (Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century. Philadelphia, 1991.) miközben ismét bizonyosságot tett az európai források és irodalom imponáló ismeretéről, az Oszmán Birodalom történetéről szólva még mindig Hammer és mások szakállas munkáira támaszkodott, s így könyvének ezek a részei szinte használhatatlanok. Vö.: *Rhoads Murphey* kitűnő kritikai ismertetését: *Archivum Ottomanicum*, 13. (1993–1994.) 371–383. o.

csak a fontosabb adatokat ismertetve.²³ A zsolddefterek jelentőségére felhívta a figyelmet Fekete Lajos is, aki klasszikus paleográfiai kézikönyvében röviden foglalkozott a végvári katonaság egyes alakulataival, s maga is közzétett néhány zsoldlistát.²⁴ Legutóbb Claudia Römer dolgozta fel az anyag egy részét, több helyütt pontosítva Fekete megállapításait. Végvárakra lebontva részletes létszámadatokat közölt az egyes katonai alakulatokról.²⁵ Sajnos az Isztambuli Levéltár gazdag anyagából eddig még nem készült hasonló forráskiadás. Pedig ott számos olyan részletes zsolddeftert őriznek, amelyek a Velics Antal anyagában nem szereplő várakra vagy időszakra vonatkoznak. Főként a XVII. századra vonatkozó anyag értékes, mivel az eddig ismert bécsi anyagban a XVI. századi források voltak többségben. Különösen érdekesek lehetnek azok a várak, amelyek akár stratégiai, akár igazgatási szempontból a magyarországi török végvárrendszer fontos láncszemei voltak.²⁶

Köztudottan ilyen volt a magyar uralom alatt Stájerország és Ausztria kapujának számító, 1600-ban török kézre került, s legott egy új vilájet központjává megtett Kanizsa, amely a török uralom alatt is kiemelkedő szerepet kapott, hisz az alája rendelt katonaság nézett farkasszemet a Habsburg védelmi rendszer Grazból irányított déli szakaszával. Kanizsa elvesztése a délnyugat-magyarországi védelmi rendszer átszervezését, s egy Kanizsával szembeni külön védelmi vonal, a Kanizsával szembeni végvidék (*gegen Canischawärts Liegende Grenzen, confinia Canisae opposita*) kiépítését tette szükségessé.²⁷ A Velics Antal által kiadott zsoldlistákból tudjuk, hogy a várban 1618-ban 1386, a következő évben pedig 1372 török katonának fizettek zsoldot.²⁸ Az eddig még kiadatlan isztambuli levéltári anyagból azonban az is látható, hogy az őrség létszáma a későbbiekben valamelyest tovább emelkedett (csakúgy, mint a vele szemben álló magyar végváraké), és a vizsgált négy esztendő alatt állandó értéket mutat. 1652. december 2. és 1653. november 21. között 1670 fő,²⁹ 1653. november 22. és 1654. november 10. között szintén 1671 fő,³⁰ 1655. október 31. és 1656. október 19. között pedig 1669 fő zsoldos szolgált Kanizsán, nem számolva most a defterben ugyancsak feltüntetett egyháziakat és dzsámiszolgákat.³¹ Bár az adatok ilyen nagyfokú egyezése több mint gyanús, s valószínűleg a későbbi defterek írnokai egyszerűen lemásolták a korábbi zsoldlistákat, a részletes zsolddefterek a katonaság megoszlásának vizsgálatára mégis alkalmasnak látszanak.

²³ Velics 1886. I–II. passim.

²⁴ Fekete, Ludwig: Die Siyâqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. k. Budapest, 1955. I. k. 96–98. o. és a von. táblák.

²⁵ Römer 1995. 23–32. o.

²⁶ A Miniszterelnökség Levéltárában (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) található magyarországi zsolddefterek: összegyűjtését 1988-ban kezdtem meg. Hasonló kutatásokat végzett akkoriban a levéltárban Mark Stein. Az 1990-es évek elején Hegyi Klára is hozzálátott a budai vilájet zsolddeftereinek gyűjtéséhez, s tervbe vette egy, a Velics Antaléhoz hasonló forráskiadás elkészítését.

²⁷ Pálffy 1996. 204. o.

²⁸ Velics 1886. I. 402–05. o.

²⁹ BOA MAD 2113. pp. 5–68. o. Egy másik másolata: MAD 6188. pp. 10–96.

³⁰ BOA MAD 4457. pp. 8–94.

³¹ Uo.

A Kanizsán állomásozó török katonák létszáma és megoszlása a zsolddefterek adatai alapján

	1652. XII. 2. – 1653. XI. 21.	1653. XI. 2. – 1654. XI. 10.	1655. XI. 31. – 1656. X. 19.
anbaradzsi	7	7	7
csausz	3	3	3
müsztrahfiz	87	87	87
topcsi	89	89	89
dzsebedzsi	25	25	25
mehter	6	6	6
fárisz	624	624	623
azab	829	830	829
összesen	1670	1671	1669

A részletes adatokat figyelve azonnal feltűnik, hogy Kanizsa őrségében nem a lovasok voltak többségben, mint a magyarországi török végvárak zömében általában, hanem a gyalogosok. Kanizsán az őrségnek mindössze 37%-át alkották a lovasok (fárisz). Ezzel szemben a katonaság közel felét (49,7%-át) a gyalogos azabok, valamivel több, mint 5-5%-át pedig a szintén gyalogos, elit müsztrahfizok, illetve a tüzérek (topcsik) tették ki. Ezek után nem meglepő, hogy hasonló létszámú és összetételű őrséget találunk a Kanizsával szembeni magyar végvárakban is: a Körmen, Egerszeg, Pölöske, Kapornak, Egervár, Kernend, Lövő, Magyarosd, Tótfalu, Kiskomárom, Zalavár, Szentgrót, Szentgyörgy és Bér erősségeiben 1633 és 1637 között szolgáló katonák száma kerekítve, 1300, 1637 és 1640 között pedig kb. 1500 fő volt.³² E magyar véghelyek őrsége nemcsak létszámban, de összetételében is igen hasonló volt a kanizsai törökökéhez: a gyalogosok az őrség 59–64%-át, a lovasok pedig 36–41%-át tették ki.³³ A gyalogosok viszonylag nagy arányát mind a török Kanizsán, mind pedig a szemben álló magyar végvárakban a vár természetföldrajzi adottságai, jelesül a térség mocsaras volta magyarázza.³⁴

Hasonlóan érdekesek a váradi vár és a hozzá tartozó palánkok zsoldkimutatásai. Várad legkorábbi ismert zsolddeftere szerint, amely 1660. október 4. és december 3. közti zsoldkifizetésekről készült, összesen 2 034 főnek fizettek napi 19 955 akcsényi zsoldot. Ugyanekkor a Váradhoz tartozó Belényes várába 120 főt vezényeltek napi 1189 akcse,

³² Kelenik József: A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és a fluktuáció mértéke tizennégy Kanizsa elleni végvár helyőrségében (1633–1640) In: Végvárak és régiók, 102. o. és *Uő*: A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai, 1633–1638. Zalai Gyűjtemény, 36. 1. Zalaegerszeg, 1995. 5–51. o.

³³ Kelenik József előző jegyzetben, utóbb említett munkája, 29. o.

³⁴ Kelenik József: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: *Petercsák Tivadar – Pető Ernő* (szerk.): Végvár és környezet. (Studia Agriensia 15.) Eger, 1995. 163–172. o.

Szentjobre 140 főt napi 1463 akcse, Solyomkore 59 főt napi 549 akcse, Papmezöre pedig 150 főt napi 1432 akcse zsolddal. Az újonnan kialakított váradi őrseg osszletszama tehát 2 503 fő, napi zsoldosszegük 24 588 akcse, 85 napra számított háromhavi zsoldjuk 2 089 980 akcse, 340 napra számított éves zsoldjuk pedig 8 359 920 akcse volt.³⁵ A defter lehetőséget ad a várörseg megoszlásának vizsgálatára is.

Várads és a hozzá tartozó várak török örhada az 1660. november 4. – december 3-i zsolddefter adatai alapján

	<i>Várads</i>	<i>Belényes</i>	<i>Szentjobb</i>	<i>Solyomkö</i>	<i>Papmezö</i>
dzsámsizolgák	15	2	4	3	3
janicsár	400				
gönüllü	400				
díváni csaus	30				
írnok, mehter	17				
kapudán	52				
müsztafiz	180		26	25	20
topcsi	80	–	8	6	10
dzsebedzsi	60				
fárisz	400	70	82		70
azab	300	48	20	25	47
martalóc	100				
<i>Összesen</i>	<i>2034</i>	<i>120</i>	<i>140</i>	<i>59</i>	<i>150</i>

A további részletes zsolddefterekből azonban az is látható, hogy nem egészen egy évvel a vár 1660. augusztus 27-i elfoglalása után (1661. július 28. és 1661. november 24. között) már csak 1199 katona és egyházi személy szolgált Váradsn és a hozzá tartozó várakban, az induló örseg tehát több mint a felére esett vissza. A háromhavi zsold 1 001 895 akcse volt, az évi zsoldösszeg pedig alig haladta meg a 4 000 000 akcsét.³⁶ A visszaesés okát egyelőre nem tudjuk, de az egy évvel később, 1662. november 29-én készült összesített (idzsmál), illetve a részletes zsolddefterből látható, hogy akkorra a légénység már ismét elérte az induló létszámot: 2503 főnek akcsényi pontossággal ugyanannyi zsoldot fizettek ki, mint 1660 október-decemberében.³⁷

³⁵ Isztambul, BOA DPYM 35 159. A váradi helyörseg részletes, név szerinti, de sajnos hiányos összeírása 1071. Rebiyülevvel 1. és 1072. Muharrem 10. (1660. XI. 4.–1661. IX. 5.) közötti időről: Isztambul, BOA DBKL 32 184.

³⁶ BOA MAD 2563. pp. 3–23.

³⁷ BOA MAD 106. fol. 2^r–22^v.

Az előbbieken példaként idézett váradi zsolddefterek közvetlen adataikon túlmenően még egy forráskritikai tanulsággal is szolgálnak. Arra figyelmeztetnek ugyanis, hogy meglehetősen óvatossággal kell kezelnünk a török elbeszélő kútfők számadatait. Semmiképp sem fogadhatók el azok a becslések, amelyek Evlia Cselebi adatainak kritikátlan átvételén alapulnak, és amelyek a váradi vilájet őrségét több tízezerre teszik. Jóval közelebb áll a valósághoz Bunyitay Vince becslése, aki az 1692-ben kapitulált vár őrségét 2000 fegyveresre (és ugyanannyi polgári személyre) teszi.³⁸ Megszívlelendő Csorba Csaba figyelmeztetése is, aki a vár alapterületének nagyságából és beosztásából következtetve véli úgy, hogy még a négy ezres szám is magas, mivel szerinte az erősségben aligha férhetett el kétezernél több ember.³⁹

Más jellegű tanulságokkal szolgál az 1663-ban elfoglalt, s legott egy újabb vilájet központjává megtett Érsekújvár esete is. Evlia Cselebi szerint a vár őrsege 9000 fő volt: 3000 a lovasok, ugyanannyi a gyalogos azabok és gönüllük, 2000 a helybéli janicsárok és 1000 a tüzérek és fegyverkovácsok száma. A szakirodalom valamivel óvatosabb: 7000 és 4000 fő közé teszi az érsekújvári török őrség létszámát.⁴⁰ Ezzel szemben a vár első ismert zsolddeftere szerint 1075 Muharrem és Szafer havában (1664. július 25. és november 21. között) mindössze 634 főnek, a következő két hónapra pedig 876 főnek fizettek zsoldot.⁴¹ Az újbárai vilájet fennmaradt pénztári naplójából azonban látható, hogy zsolddefterünk csak a helyi pénztárból fizetett katonákat tartalmazza, s hogy a várban összesen 2546 fő, köztük 1430 portai janicsár, 204 portai dzsebedzsi és 60 portai topcsi teljesített szolgálatot.⁴² E példa rávilágít a zsolddefterek és deftertöredékek hiányosságaira is.

Bármennyire is értékesek az ilyen részletes zsolddefterek, van egy nagy hiányosságuk: adataik mind térben, mind pedig időben igen korlátozottak. Csupán egyetlen vár, vagy egy szűkebb régió zsoldosairól nyújtanak megbízható adatokat, viszonylag szűk időszakra vonatkozóan. Korlátaik ellenére mégis érdemes összegyűjteni az egy-egy várra, várkörzetre vonatkozó összes fennmaradt zsolddeftert. Bár e részletes zsolddefterek teljes közlésére terjedelmük miatt aligha lesz mód, feldolgozásuk és összesített adataik közrebocsátása lehetővé teszi, hogy bepillantsunk egy-egy várkörzet katonaságának összetételébe, a létszámingadozásokba. Az adatok összevetése a török végvárakkal szemben álló magyar véghelyek hasonló adataival (miként azt Kanizsa fent bemutatott példáján is láthattuk) pedig további következtetések levonására ad lehetőséget.

³⁸ *Bunyitay Vince*: Nagyvárad a török foglalás korában 1660–1692. Budapest, 1892. 88. o.

³⁹ *Csorba Csaba*: A török várak ellenállási lehetőségei a felszabadító háborúk során. In: *Bodó Sándor – Szabó Jolán* (szerk.): Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában, 1686–1699. (Studia Agriensia 9.) Eger, 1989. 181. o.

⁴⁰ *Matunák Mihály*: Érsekújvár a török uralom alatt, 1663–1685. Nyitra, 1901.; *Kočíš, Ladislav*: Nové Zámky v minulosti a súčasnosti. Nové Zámky, 1967. 24. o. Még az újbárai török defterek kiadója, Blaskovics József is úgy vélte, hogy amikor Köprülüzáde Fazil Ahmed pasa nagyvezír 1663. október végén távozott az elfoglalt Újbárról, mintegy négyezer főnyi őrseget hagyott hátra, s hogy az őrség létszáma a későbbiekben 5–6000 fő lehetett. *Blaskovics József*: Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Budapest, 1989. 16., 837. o. Forrásmegjelölés nélkül Uzunçarşılı 4000 főre becsülte a vár kezdő őrségének létszámát: *Uzunçarşılı* 1983. 407. o.

⁴¹ BOA DBKL 32 187.

⁴² BOA DBŞM UYH 17 082. 8. Vö.: *Hegy* 1995. 117. o.

A vilájetek pénztári naplói

Kevésbé részletezett, de jó összefoglaló adatok nyerhetők a vilájetek pénztári naplóiból. A szakirodalomban elterjedt létszámadatok is főként a pénztári naplók adatain nyugszanak:

*A budai vilájet váraiban lévő zsoldos katonaság létszáma a XVI. század második felében a pénztári naplók adatai alapján*⁴³

<i>Év</i>	<i>A zsoldosok összlétszáma</i>	<i>Az egyes alakulatok létszáma</i>
1556/57	10 402	
1557/58	10 328	
1558/59	10 353	
1568/69	12 484 ¹²⁴	müsztahfiz, topcsi, dzsebedzsi, arabadzsi és haddád: 9857, gönüllü: 297, fárisz: 301, reisz és azab: 306, martalóc: 1723
1569/70	10 616	müsztahfiz, topcsi és mások: 2240, gönüllü: 296, fárisz: 3567, reisz és azab: 1982, martalóc: 1586, janicsár: 945
1570/71	10 681	gönüllü, fárisz, müsztahfiz, azab, topcsi és mások: 9745, janicsár: 936
1571/72	10 786	müsztahfiz, azab, fárisz és martalóc: 9587, gönüllü: 298, janicsár: 901

⁴³ Az 1556–1559. évi adatokat közétette: *Fekete – Káldy-Nagy* 1962. 316., 441., 528. o. Az 1569–1578. évi adatokat a kiadatlan budai pénztári napló (BOA MAD 1561.) tartalmazza, közzétettem: *Ágoston* 1993a. Az 1578–80. évi létszámadatok a vonatkozó, szintén kiadatlan, budai pénztári naplóból valók (BOA MAD 498.), az összlétszámra vonatkozó adatokat a korábbiakkal együtt közzétette: *Hegyi* 1995. 86. o.

⁴⁴ A pénztári napló vonatkozó részét a forrás rossz állapota miatt 1990-ben nem állt módomban tanulmányozni, így ez az adat 1993-as cikkem táblázatából kimaradt. Hegyi Klára táblázatom 1569/70. évi és az 1568/69. évi zsoldlista eltérő adatát látva felhívta a figyelmet a pénztári naplók és a zsolddefterek adatai közti eltérésekre. 1568/69-ben ugyanis a zsoldlista a budai vilájet 15 szandzsákjában lévő 39 várában, 14 palánkjában és egy megerősített városában az év első felében 12 428 a másodikban pedig 12 484 zsoldos várvédőt regisztrált, szemben a pénztári napló 10 616 főjével, tehát az eltérés közel 30%-os volt. – *Hegyi* 1995. 87. o. és *Hegyi* 1995a. 50–51. o. – Ennek a kiugróan magas eltérésnek azonban igen egyszerű magyarázata van. A két forrás ugyanis nem ugyanannak az esztendőnek az adatait tartalmazza: a zsolddeftér az 1568. december 20. – 1569. december 9. közötti, a pénztári napló korábban általam közzétett adata viszont 1569. december 10. – 1570. november 28. közötti időszakra vonatkozik, tehát épp egy esztendővel későbbi helyzetet rögzített. Látható, hogy a pénztári napló megfelelő elszámolása mindenben pontosan megegyezik a zsolddeftér adataival (Isztambul, BOA MAD 1561. 34. o.) Ezt egyébként a defter készítője a következő évi 10 616 fős létszámadat fölé írt rövid megjegyzésével is megerősítette, amikor azt állította, hogy „az előző esztendőben 12 484 fő kapott zsoldot (uo. 55. o.). Az Oszmán pénzügyigazgatás korabeli pontosságát mutatja, hogy a pénztári naplóhoz mellékeltek a más papíron, más írással készült, 1570. március 24-én írott zsolddeftér egyik példányát, amelyet bekötöttek a defter vonatkozó elszámolásai mögé.

<i>Év</i>	<i>A zsoldosok összlétszáma</i>	<i>Az egyes alakulatok létszáma</i>
1572/73	10 872	müsztahfiz, topcsi és mások: 2272, gönüllü: 301, fárisz: 3718, reisz és azab: 2035, martalóc: 1598, janicsár: 948
1573/74	10 843	janicsár: 968, müsztahfiz, topcsi és dzsebedzsi: 2238, gönüllü és fárisz: 4002, martalóc: 1554, reisz és azab: 2051 ¹²⁵
1574/75	11 023	mülázim: 13, janicsár: 1037, müsztahfiz és topcsi: 2284, gönüllü és fárisz: 4094, reisz és azab: 2039, martalóc: 1556
1575/76	10 834	mülázim: 17, janicsár: 929, gönüllü és fárisz: 4062, müsztahfiz és topcsi: 2259, reisz és azab: 1985, martalóc: 1582
1578	10 895	mülázim: 12, gönüllü: 300, janicsár: 816, ¹²⁶ müsztahfiz, topcsi, dzsebedzsi és kumbaradzsi: 2277, reisz és azab: 2031, fárisz: 3874, martalóc: 1585
1578/79	10 753	mülázim: 28, gönüllü: 298, janicsár: 817, fárisz: 3780, müsztahfiz, topcsi, dzsebedzsi és kumbaradzsi: 2308, reisz és azab: 2061, martalóc: 1461
1580/81	10 816	mülázim: 15, gönüllü: 298, janicsár: 885, fárisz: 3779, müsztahfiz, topcsi, dzsebedzsi és kumbaradzsi: 2304, reisz és azab: 2070, martalóc: 1466 ¹²⁷
1590/91	10 004	

Táblázatunkból egyedül az 1568/69. évi létszámadat lóg ki, amint arra Hegyi Klára is felhívta a figyelmet.⁴⁸ Ennek azonban egyszerű magyarázata van. A budai beglerbégnek 1568. február 28-án küldött parancsból ugyanis arról értesülünk, hogy a helyi hatóságoknak igazodniuk kellett a Szigetvár 1566. évi elfoglalása utáni helyzethez, s a budai vilájetben állomásozó zsoldos várkatonaság számát 12 500 főre kellett felemelniük.⁴⁹ A zsoldlistából és a pénztári naplóból egyként látható, hogy a helyi hatóságok teljesítették a Porta parancsát, s a várórség létszámát előbb 12 428 főre, majd pedig 12 484 főre, tehát néhány fő híján a kívánt létszámra emelték fel. A pénztári naplók adatai azonban azt mutatják, hogy a tartomány várórségének létszámát már a következő évben leszállították a korábbi szintre, és a továbbiakban néhány száz fős eltéréssel ez a csökkentett,

⁴⁵ A részadatok összege csak 10 813. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az összeíró csak a fontosabb egységeket tüntette fel, s eltekintett a mülázimok, az építész stb. felsorolásától, akiket másutt felvett a defterbe.

⁴⁶ A budai janicsárok egyik fennmaradt zsoldelszámolásából további adatokat kaphatunk az 1577/78-ban itt szolgált janicsárok létszámára vonatkozóan. A kimutatás szerint a tartomány pénztárából 1577. március 21. és június 17. között 844 főnek, június 18. és szeptember 13. között 837 főnek, szeptember 14. és december 11. között 818 főnek, december 12. és 1578. március 9. között pedig 816 főnek fizettek zsoldot. A janicsárok teljes évi zsoldja 1 524 985 akcséjába került a budai kincstárnak. BOA MAD 6411. p. 4.

⁴⁷ A részadatok összege: 10 817. Talán a fáriszok száma lehetett 3 778 a defterben szereplő 3779 helyett, hisz a siyaqat írásban a 8 és a 9 hasonlít egymásra. A többi számadat világos és összetéveszthetetlen.

⁴⁸ Vö. a 44. sz. jegyzettel.

⁴⁹ BOA MD p. 7. 325. Az iratot Römer 1995. is használta: 33. o.

s az egész évtizedben viszonylag állandónak mondható létszámú katonaság kapott zsoldot a tartományi pénztárból.

A zsoldlisták és pénztári naplók együttes adataiból tehát megállapítható, hogy a XVI. század második felében a budai vilájet váraiban szolgáló és készpénzzel fizetett őrség létszáma 10-11 000 fő körül mozgott. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy ez a létszám csak a készpénzzel fizetett várkatonákat jelenti, amiben sem a zsold-timárral fizetett végváriak, sem pedig a szpáhi- és dzsebelü-katonaság nincs benne. Hegyi Klára legfrissebb dolgozatában a budai vilájet váraiban zsold-timárral javadalmazott végváriakat 3000-3500 főre, az 1552-ben felállított temesvári vilájet őrségét pedig 4000 főre becsülte, azaz a két tartomány várvédő katonaságát összesen 18 000 főre taksálta. Ehhez számította még a legkevesebb 7000 birtokos szpáhit és dzsebelüt, s így a XVI. század utolsó évtizedeiben a magyarországi török haderőt mintegy 25 000 főre tette.⁵⁰

A XVII. században a magyarországi török várak a korábbi két vilájet helyett már hat vilájet alá tartoztak: még a századfordulón, 1596-ban foglalták el a törökök Eger, ami körül legott újabb vilájetet alakítottak ki. Ezt követte 1600-ban a kanizsai, 1660-ban a váradi, 1663-ban pedig az újvári. Ez tovább bonyolítja a kutató helyzetét, mert csak igen ritkán maradtak fenn közel azonos időből források mind a hat vilájet török végvári katonaságára. Az eddig ismertté vált adatok alapján az 1610-es években az akkor négy vilájetbe szervezett török végvárak zsoldoskatonaságát mintegy 19 000 főre tehetjük az alábbi megoszlásban:⁵¹

A török végvári katonák létszáma Magyarországon a XVII. század első felében

<i>A vilájet neve</i>	<i>Időpont</i>	<i>Létszám</i>
Buda	1613	7836
Temesvár	1613	3679
Eger	1605/06	3409
Kanizsa	1618	3789
<i>Összesen</i>		<i>18 713</i>

A század második feléből az akkor már hatra szaporodott vilájetek közül sajnos egyelőre azonos időből csak három vilájet zsoldosainak létszámát ismerjük megközelítő pontossággal. 1662/63-ból fennmaradt források segítségével megállapítható a váradi, a budai és az érsekújvári vilájet váraiban szolgáló zsoldosok létszáma. A budai vilájetben zsoldot húzó katonák létszáma – amint arra Hegyi Klára felhívta a figyelmemet⁵² – a XVII. századi zsoldlistákban hosszú időn keresztül változatlan, ami arra enged következtetni, hogy a forrásokat a korábbiakról másolták, így adataik csak nagy óvatossággal fogadhatók el. Más a helyzet az újonnan meghódított tartomá-

⁵⁰ Hegyi 1995a. 51–54. o.

⁵¹ Hegyi 1995. 112–113. o.

⁵² A kéziratához fűzött megjegyzéseiről ezúton is köszönetet mondok.

nyok esetében, ahol az első években készült zsoldlistákról és pénztári naplókról még feltételezhető, hogy a tényleges viszonyokat rögzítették. Sajnos a temesvári, az egri és a kanizsai vilájet adatai ebből az időből egyelőre hiányoznak, de a meglévő három vilájet adatai is létszámemelkedésre engednek következtetni, hisz ezekben közel annyi katonát fizettek, mint a század első felében az egész hódoltságban. Igaz, nem szabad megfeledkezni arról a török gyakorlatról, hogy az újonnan meghódított területek várait a védettebb, déli területek váraiból töltötték fel, így ugyanakkor azok létszáma általában jelentősen csökkent:

A török végvári katonák létszáma a váradi, az újvári és a budai vilájetben 1662–1663-ban

<i>A vilájet neve</i>	<i>Időpont</i>	<i>Létszám</i>
Várad ¹³³	1662	2 503
Újvár ¹³⁴	1663	2 806
Buda ¹³⁵	1662/63	12 734
Összesen		18 043

Az előbbieken láthattuk, hogy a budai pénztári naplók a helyi katonákon kívül regisztrálták a Portáról küldött janicsárokat is. Ezekkel csak akkor van gond, ha a végvárakban állomásozó Portai zsoldosokat nem a helyi vilájet pénztárából, hanem közvetlenül a portáról fizették, hisz ebben az esetben a vilájet pénztári naplójából hiányoznak. A birodalmi kincstár 1669/70. évi elszámolásából látható, hogy az akkor zsoldot húzó 53 849 Portai janicsárból 14 379 fő a birodalom végváraiban szolgált. Másként mondván, a végvárakban szolgáló Portai janicsárok aránya elérte az összes janicsár 26,7%-át. Az elszámoláshoz mellékeltek egyik kimutatásból látható, hogy a fontosabb magyarországi török várakban, így Budán, Székesfehérvárott, Nógrádban, Esztergomban, Kanizsán, Újváron, Váradon és Egerben szolgáló, és közvetlen a portáról fizetett janicsárok száma 2299 fő volt.⁵⁶

Deficites végvidékek

A magyar történetírás, amikor a magyarországi török végvárak ráfizetéses voltát hangsúlyozza, hajlamos megfeledkezni arról, hogy nem kivételes jelenségről van szó. A hódítások megtartása, a végvárak fenntartása a korban mindenütt nagy megterhelést jelentett.⁵⁷ Pármai Margit régenssége alatt, a helyi kincstár deficitjét fedezendő, Spa-

⁵³ BOA MAD 106. fol. 2^v–22^v

⁵⁴ BOA DBŞM UYH 17 082.

⁵⁵ BOA DBŞM BDH 16 728., 16 729.

⁵⁶ Ágoston 1993a. 317–318. o.

⁵⁷ Itt kell megjegyezni, hogy Barta Gábor erre számos baráti és szakmai beszélgetésben figyelmeztett bennünket.

nyolországból rendszeres pénzsegélyek érkeztek Németalföldre. 1561 és 1567 között II. Fülöp több mint 5 500 000 forintot, évi átlagban több mint 1 000 000 forintot küldött testvérének, Pármai Margitnak. 1567-ben II. Fülöp azzal a céllal küldte Alba herceget a tartományba, hogy hozza rendbe annak pénzügyeit, s próbálja önellátóvá tenni. Alba akkor 1 650 000 forintot kapott, de a következő esztendő májusában a király nyíltan értésére adta a hercegnek, hogy Spanyolország nem fizetheti a tartományt örökké. 1568 és 1571 között mégis további 8 250 000 forintot kellett Spanyolországból Németalföldre küldeni. Mivel a földközi-tengeri harcok roppant kiadásai miatt II. Fülöp képtelen volt továbbra is támogatni Németalföldet, a herceg a vasszigorral bevezetett új adók könyörtelen behajtásával elérte, hogy 1571-re a tartomány önellátó lett. A csoda azonban csak néhány hónapig tartott. A hírhedt kegyetlenséggel bevezetett új adók terhe alatt a lakosság összeomlott és az elégedetlen tömeg 1572-ben egy emberként állt a kormány ellensége, Orániai Vilmos mellé. 1572-ben a királynak már újabb 3 500 000 forint szubvenciót kellett küldenie a tartományba. 1572 és 1576 között pedig a flandriai csapatok fizetőmestere majd 21 000 000 forintot kapott Spanyolországból. Ez az összeg megközelítőleg azonos volt a kasztíliai kincstár húszmillió deficitjével, azaz a deficitet a németalföldi katonai vállalkozás terhei okozták.⁵⁸

Hasonlóképp ráfizetésesnek bizonyult a spanyol *presidio-rendszer* kiépítése Észak-Afrikában. A presidiókkal, ezekkel az előretolt erődökkel a spanyolok egyrészt a muszlimok elleni védelmi rendszert kívánták az Ibériai-félszigetről a magrebi térségbe áttenni, másrészt olyan hídfőállásokat akartak kiépítésükkel létesíteni, amelyekre támaszkodva bekapcsolódhattak volna a térség kereskedelmi életébe, egy olyan időpontban, amikor a portugálok hasonló célból vetették meg a lábukat a marokkói partokon. Hamar kiderült azonban, hogy a saharaí kereskedeleméből származó szerény bevételek messze elmaradnak a presidiókban állomásoztatott katonaság zsoldterheitől. Fokozta a gondokat, hogy nemcsak fizetni kellett a katonaságot az anyaországból, onnan kellett ellátni őket élelemmel, fegyverzettel és municióval is. Másként szólva, pénzügyi szempontból a presidiók igencsak ráfizetésesnek bizonyultak, ráadásul az akadozó zsoldfizetés és ellátás meglehetősen demoralizálólag hatott a legénységre.⁵⁹

De nem kell ilyen messzire mennünk. A magyar történetírásban régóta jól ismert, hogy a magyarországi királyi végvárrendszer milyen ráfizetést jelentett a Habsburg kormányzatnak. A Magyar Királyság összezsugorodott területéről a XVI. század második felében befolyó jövedelmek aligha haladták meg az 580-600 000 magyar forintot, azaz a 750 000 rajnai forintot, amiből azonban legjobb esetben is csak 300 000 magyar forintot, azaz 375 000 rajnai forintot fordítottak a szorosan vett védelmi célokra.⁶⁰ Ugyanakkor a velencei követ 1555-ben 600 000, 1563-ban pedig 900 000 rajnai forintba tette az ország védelmi költségeit.⁶¹ Az Udvari Kamara számításai szerint 1578-

⁵⁸ Parker, Geoffrey: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* Cambridge, 1990. 137–145. o.

⁵⁹ Abun-Nasr, Jamil M.: *A History of the Maghrib in the Islamic Period.* Cambridge, 1987. 147. o.

⁶⁰ Hóman Bálint – Szekefű Gyula: *Magyar történet.* III. k. Budapest, 1935. 125–137. o.

⁶¹ Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, 1541–1593.* Budapest, 1911. 212. o.

ban a magyar végvárok békebeli fenntartása évi 1 400 000-1 600 000 rajnai forintot tett ki. Ezt az összeget részint a *Türkenhilfe*ből, részint pedig az osztrák és a cseh tartományokból kívánták fedezni. A Kamara Magyarországról csak a költségek egytizedét vélte beszedhetőnek.⁶² 1607-ben a bécsi Udvari Haditanács hasonló eredményre jutott: a magyarországi várakban szolgáló 19 689 katona egy évi zsoldjára 1 161 738 rajnai forintot számoltak, miközben a Magyar Királyságból beszedhető várható jövedelem nem emelkedett.⁶³ Szakirodalmi közhelynek számít, hogy az ország bevételei a végvárok őrségének csak harmadát-felét fedezték, s hogy a magyarországi végvárok fenntartása a XVI. század utolsó harmadában és a XVII. század elején évente egy-másfélmillió forinttal terhelte a Habsburg birodalom költségvetését. S ebben csak a zsoldköltségek szerepelnek: a várak ellátása és jó karban tartására évente további egymillió forintot számíthatunk.⁶⁴ Az Udvari Kamara 1578. november 16-i jelentése szerint a felhalmozódott adósság már akkor elérte a 10 000 000 forintot.⁶⁵

Mindezeket figyelembe véve, miként azt több munkámban is igyekeztem hangsúlyozni, már nem az tűnik fel, hogy az Oszmán kormánynak milyen ráfizetést jelentett a magyarországi tartományokban állomásoztatott katonaság fizetése. Épp ellenkezőleg: az a szembetűnő, hogy a Portának jóval kevesebb terhet jelentett az itteni török várak fenntartása, mint a Habsburgoknak a magyar végvárok finanszírozása.

A várak fenntartási terhei: a zsold

Ami a Porta magyarországi terheit illeti, azt is látnunk kell, hogy az 1558/60. évi deficit-es állapot nem általánosítható az Oszmán uralom egész idejére. A magyarországi török végvárok fenntartási költségeinek vizsgálatakor a XVI. században legalább három fázist kell megkülönböztetnünk:

1. a török uralom és adminisztráció kiépülésének időszakát a hatalom megszilárdulásáig,
2. a megszilárdult hatalom és az erőegyensúly korszakát „békeidőben”, és végül
3. a századvég hosszú, vagy ismertebb nevén tizenöt éves háborúját.

⁶² Kárpáthy-Kravjánszky 1933. 43. o.

⁶³ Benda Kálmán: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: Bodó Sándor, Szabó Jolán (szerk.): Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia 3.) Eger, 1983. 49–59. o.

⁶⁴ Ágoston 1992. 84. o. Egy másik munkámban (A hódítás és a védelem terhei. In: Pannon Enciklopédia. A magyarság története. Budapest, 1994. 125–127. o.) 25-30%-ra becsültem azt az összeget, amivel a magyarországi jövedelmek a várak fenntartási költségeihez hozzájárulhattak a XVI. század második felében. Ennél némileg magasabbra becsülte az ország hozzájárulásának mértékét Pálffy Géza (Pálffy 1996. 83. o.). Megjegyzendő azonban, hogy amíg a zsoldterhekre épp Pálffy Géza kutatásai hoztak új adatsorokat, addig az ország jövedelmeire (ezek meglehetősen szétzórtsága és a pénzügyigazgatás sajátosságai miatt) egyelőre nem állnak rendelkezésre pontos elszámolások, s így a kutatók csak becslésekre (általában Szekfű Gyula becsléseire) hagyatkoznak.

⁶⁵ Kárpáthy-Kravjánszky 1933. 43. o.

A budai vilájet pénzügyi helyzete a török adminisztráció kiépülésének időszakában

Az első szakasz az 1566. évi török hadjáratot lezáró 1568. évi drinápolyi béke utáni konszolidációs évekkel zárul, valamikor az 1570-es évek első felében. Véleményem szerint a budai kincstár deficitjéről szóló, gyakorta idézett, s az alábbi táblázatban összefoglalt adatok erre az első időszakra vonatkoznak, azaz arra az első periódusra, amikor a vilájet hátszágára még nem épült ki, jövedelmei még nem állandósultak:⁶⁶

*A budai vilájet pénzügyi helyzete 1558–60-ban*⁶⁷

<i>Időpont</i>	<i>A budai vilájet jövedelmei</i>	<i>Isztambuli támogatás</i>	<i>A katonák zsoldja</i>	<i>A vilájet jövedelmei a zsold hány százalékát fedezik</i>
1558/59	6 434 578 akcse	16 916 945 akcse	23 062 862 akcse	27,90
1559/60	8 833 839 akcse	18 200 000 akcse	23 236 931 akcse	38,01

A budai kincstár már többször hivatkozott, kiadatlan elszámolásából, valamint egyéb török levéltári forrásokból látható, hogy a vilájet 1570-ig még jelentős birodalmi támogatásra szorult. A birodalmi kincstárból a hatvanas évek első felében is rendszeresen érkezett támogatás.⁶⁸ A birodalom központjából 1567/68 és 1570/71 között (975–978) összesen 753 234 aranyat, haszenét⁶⁹ utaltak át a vilájet váraiban állomásozó katonaság zsoldjára, melynek értéke az elszámolásban megadott átváltási aránnyal (1 arany = 65 akcse) számolva, 48 960 210 akcse volt.⁷⁰ Ez négy évre elosztva 188 308 aranyat jelent 12 240 052 akcse értékben. Ez az összeg az 1559. évi 16 916 945, illetve az 1560. évi 18 200 000 akcsényi szubvencióhoz viszonyítva is csökkenést jelent, nem is beszélve arról, hogy csupán töredéke annak az összegnek, amellyel a Habsburgok voltak kénytelenek hozzájárulni a magyar végvárrendszer fenntartásához. Mármint, ha az egyes években érkezett támogatás összegét vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy az Isztambulból küldött támogatás fokozatosan és jelentősen csökkent: 975-ben (1567. július 8. – 1568.

⁶⁶ Ez a megállapítás területenként, szandzsákonként további finomításra szorul. A simontornyai szandzsák esetében a pénzügyi helyzet például 1565-ben volt a legjobb, s utána mind 1570-ben, mind pedig 1580-ban jelentős hiány jelentkezett. *Dávid* 1982. 75. o. A kis terjedelmű simontornyai szandzsák helyzete azonban aligha általánosítható a budai vilájet egészére. Ezt mutatják a budai vilájet 1570-es évekbeli bevételeiről és kiadásairól készült, alább részletesen is elemzésre kerülő elszámolások.

⁶⁷ *Fekete – Káldy-Nagy* 1962. 609–611. o.

⁶⁸ BOA MD 6. p. 662. №. 1417. (1565. július. 19.) MD 5. p. 159. Nos. 379., 380. (1565. október 17.) stb.

⁶⁹ A haszene (haszeni) vagy más néven szultáni török aranypénz volt, amelyet az Oszmánok 1477–1478 óta vertek a dukát mintájára, közel azonos súlyban és minőségben. Súlyja kezdetben 3572 gramm, ezt 1526-ban (követvén a dukát hasonló súlycsökkenését) 3544 grammra, 1564-ben pedig 3517 grammra csökkentették. Vö.: *Pamuk* 1994. 954–955. o.

⁷⁰ BOA MAD 1561. pp. 72–73.

június 25.) 22 895 925 akcsényi értékben 352 245 aranyat,⁷¹ 976-ban (1568. június 26. – 1569. június 15.) 10 833 290 akcsényi értékben 166 666 aranyat, 977-ben (1569. június 16. – 1570. június 4.) 10 231 000 akcsényi értékben 157 400 aranyat, 978-ban (1570. június 5. – 1571. május 26.) pedig, mindössze 4 999 995 akcsényi értékben, 76 923 aranyat küldtek Isztambulból Budára.⁷²

Ha csak ennyi információ állna rendelkezésünkre, könnyen arra az elhamarkodott következtetésre juthatnánk, hogy a birodalmi támogatás jelentős csökkenése mögött csak és kizárólag a helyi jövedelmek emelkedése állt. Forrásunkból azonban az is világossá válik, hogy 1569-től a temesvári vilájetből is kiségitették a budaiakat. A 977 és 986 (1569/70–1578/79) között eltelt tíz esztendőben a budai vilájet katonáinak zsoldjára a temesvári vilájet pénztárából 56 900 000 akcsét utaltak át.⁷³ A birodalmi támogatás csökkenése tehát részben a temesvári támogatással magyarázható, amelynek gazdasági helyzete épp akkoriban szilárdult meg. 1567/68-ban még a temesvári vilájet is központi támogatásra szorult, hisz abban a pénzügyi évben 2 400 000 akcsét utaltak át az isztambuli központi kincstárból a temesvárba.⁷⁴ A későbbiekben azonban a temesvári vilájet rendszeres pénzügyi támogatásban tudta részesíteni a budait.

A központi birodalmi kincstár szempontjából persze így is nagy könnyebbséget jelentett, hogy e távoli végvidék – hisz a temesvári vilájet, bármennyire is lenyúlt délre, mégiscsak a Magyarországon kialakított vilájetek egyike volt – egyre kevésbé szorult rá Isztambul támogatására! A képet tovább árnyalhatjuk a budai pénztári napló 1571–1581. évi bevételeinek elemzésével. A fontosabb adatokat a következő táblázatban foglaltam össze:

⁷¹ A birodalmi kincstár 974/75. évi pénzügyi kimutatása szerint, amely a Nevruztól Nevruzig tartó, azaz 1567. március 11. és 1568. március 10. közötti időszakot öleli föl, s így csak részben fedi a budai pénztári napló időhatárait, a mondott időszakban Isztambulból Budára csak 12 266 665 akcsényi értékben küldtek támogatást. Vö.: *Barkan* 1957–1958. 309. o.

⁷² BOA MAD 1561. p. 72.

⁷³ BOA MAD 1561. p. 73. Vö.: *Finkel* 1988. 291. o.

⁷⁴ Lásd: *Barkan* 1957–58. 309. o., vö.: *Fodor* 1996. 200. o.

A budai vilájet pénzügyi helyzetének javulása
a török adminisztráció megszilárdulásának idején

A budai vilájet pénzügyi helyzete 1571–1581 között⁷⁵

<i>Időszak</i>	<i>Vagyon</i>	<i>Előző évi maradvány</i>	<i>Iisztambuli támogatás</i>	<i>Temesvári támogatás</i>
1571. X. 28.–1572. X. 15.	43 063 600 pénz	13 154 934 pénz	1 740 000 pénz	5 000 000 pénz
1572. X. 16.–1573. X. 4.	36 046 137 oszmáni	11 682 883 oszmáni	1 500 000 oszmáni	4 000 000 oszmáni
1573. X. 15.–1574. IX. 24.	41 202 167 oszmáni	12 147 000 oszmáni	5 000 000 oszmáni	4 000 000 oszmáni
1575.VIII. 24.–1576. IX. 11.	33 800 335 oszmáni	9 697 468 oszmáni	–	4 000 000 oszmáni
1578. III. 6.–1578. XII. 20.	27 816 771 oszmáni	6 198 480 oszmáni	–	5 520 000 oszmáni
1578. XII. 21.–1579. XII. 10.	42 111 504 akcse	5 426 898 akcse	–	5 000 000 akcse
1579. XII. 11.–1580. III. 12.	18 978 797 akcse	10 208 701 akcse	–	4 000 000 akcse
1580. III. 12.–1581. III. 22.	37 094 762 akcse	5 701 118 akcse	–	3 500 000 akcse

A táblázatból jól látható, hogy már az 1570-es évek elejére jelentősen javult a helyzet. s a helyi bevételek a zsoldszükséglet 88%-át fedezték. Természetesen ez korántsem jelentette azt, hogy nem voltak gondok. Verancsics Antal királyi helytartó 1572. július 28-án arról tudósított Pozsonyból, hogy a török vég helyek rosszul vannak fölszerelve. s ezért a budai pasa erősítést kért Konstantinápolyból. Musztafa pasa állítólag a török

⁷⁵ BOA MAD 1561. és MAD 498. Az elszámolások adatai pénzben – a török szöveg is a magyar nyelvből kölcsönvett pénz szót használja –, illetve oszmániban szerepelnek. Az átváltás tekintetében a napló több arányt is közöl, kellőképpen összezavarva ezzel a kutatót. Először azt mondja, hogy két pénz ért egy oszmánit, majd a későbbiekben azt állítja, hogy 5 pénz 2 oszmánival volt egyenlő. Ott, ahol a napló mindkét pénznemben közli az adatokat, látható, hogy nem ezzel az aránnyal számoltak, hanem az 5 pénz = 4 oszmáni arányt követték, amit az 1578. évi elszámolás mellé írt egyik bejegyzés is megerősít. Az oszmáni az akcsénál a XVI. század derekán kb. 25%-kal ért kevesebbet. – A Budához rendelt egyéb jövedelmek címszó alatt 1578 végéig olyan tételeket vontam össze, mint például a kincstári gabona és a kincstári ingatlanok eladásából, a foglyok ötödéből, a berát- és tezkere-illetékből, vagy a szerémi és pozsegi liva ellájkaitól szedett adókból származó bevételek. Ezek között kétségkívül ez utóbbi volt a legjelentősebb: 1571/72-ben 1 412 510 pénz, 1572/73-ban 1 140 080 oszmáni, 1573/74-ben 1 153 520 oszmáni, 1575/76-ban 1 221 483 oszmáni, 1578-ban pedig 570 400 oszmáni jövedelemre tett szert a budai kincstár e forrásból. 1579-től ezek a tételek már a vilájet rendes bevételei között szerepelnek. Ettől kezdve emval-i müteferrika, azaz különféle jövedelmek címszó alatt szerepelnek az egyéb, Budához rendelt jövedelmek. Ezek között olyan tételeket találunk, mint a bejtülmál-jövedelem, a tapu-illeték, a budai raktárakban őrzött kincstári gabona eladásából származó jövedelem stb.

<i>Időszak</i>	<i>A budai vilájet jövedelmei (A)</i>	<i>Egyéb Budához rendelt jövede- lem (B)</i>	<i>A katonák zsoldja</i>	<i>A budai bevételek a zsold hány %-át fedezik</i>	<i>A budai és a Budához rendelt (A+B) jövedelmek a zsold hány %-át fedezik</i>
1571–72	21 561 114 pénz	1 607 552 pénz	24 567 941 pénz	88	94
1572–73	17 667 680 oszmáni	1 195 615 oszmáni	20 090 323 oszmáni	88	94
1573–74	18 375 861 oszmáni	1 679 200 oszmáni	19 930 160 oszmáni	92	101
1575–76	17 893 576 oszmáni	2 209 263 oszmáni	19 912 088 oszmáni	90	101
1578	15 252 114 oszmáni	845 644 oszmáni	19 805 160 oszmáni	77	81
1578–79	29 375 187 akcse	2 284 419 akcse	26 781 205 akcse	110	118
1579–80	4 190 476 akcse	579 620 akcse	6 528 346 akcse ¹⁵⁸	64	73
1580–81	26 607 281 akcse	1 125 011 akcse	26 767 470 akcse	99	104

kereskedőket is felszólította, hogy készpénzüket vigyék be Budára. A pasa annyira veszélyesnek ítélte a helyzetet, hogy egy magyar származású kémet szándékozott a Német Birodalomba küldeni annak kifürkészésére, hogy a vilájet meggyöngyült helyzetét kihasználva az ellenfél nem tervez-e ellenük hadjáratot.⁷⁶ Musztafa pasának azonban a 1570-es évek derekára sikerült tovább javítani a tartomány pénzügyi helyzetét. Az első jelentős változás 1575-ben következett be: ekkor történt először, hogy a birodalmi kincstárból már nem utaltak át aranyat Budára, igaz, a megelőző esztendőben a korábbi összegnek legalább háromszorosát küldték. Az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy 1581-ig nem érkezett további támogatás a birodalom központjából. E tényt már a kortársak is oly nagy jelentőségűnek ítélték, hogy a pénztári naplóba is feljegyezték a következőket: „Ezt megelőzően a Budun-i vilájet zsoldjára a szultáni kincstárból (évente) 350 000-400 000 aranyat adtak. Kilenc esztendeje, amióta Musztafa pasa a Budun-i vilájet kormányzója (*váli*), a vilájetet és a pádisah jövedelmeit helyrehozta és a jövedelmek már fedezik a kiadásokat. A szultáni kincstárból már nem adnak aranyat, csak a temesvári kincstárból adnak 4 millió akcsét.”⁷⁷

⁷⁶ Szakály 1995. 261–262. o.

⁷⁷ BOA MAD 1561. 156. o. Ezt a bejegyzést már Caroline Finkel is idézte törökül: Finkel 1988. 292. o.

Még ennél is fontosabb, s eddigi ismereteink alapján igencsak meglepő táblázatunk azon információja, mely szerint az 1570-es években, azaz az általunk második szakasz-nak nevezett időszakban a budai vilájet saját bevételei a vilájet váraiban szolgáló török végváriak zsoldjának átlag 90%-át fedezték, szemben az 1558/59. évi 28%-kal, illetve az 1559/1560. évi 38%-kal!

Némi megtorpanás észlelhető Szokollu Musztafa pasa budai beglerbégységének (1566–1578) utolsó évében, 1578-ban, amikor a vilájet helyi bevételei a zsoldnak csak 77%-át fedezték. A vilájet pénzügyi helyzetének romlását Isztambulban is észlelték, s ezért Musztafa pasa utódjául Üvejsz Cselebi defterdártnak nevezték ki, azaz a kormányzat választása olyan emberre esett, aki a pénzügyek területén meglehetősen tapasztalattal rendelkezett. Kara Üvejsz pasa, Murád szultáni herceg egykori defterdárja, urának hatalomra jutása után előbb a birodalom második, később pedig első defterdárja, érthető módon, nem szívesen vállalta új megbízatását egykori ellenlábas, Szokollu Musztafa pasa gazdasági gondokkal küszködő tartománya élén. A birodalom pénzügyi életének legfőbb intézője, aki a végvidéki életről semmi tapasztalattal nem rendelkezett, s akinek kijelölt új állomáshelyén az 1578. május 19-i löporrobbanás oly pusztítást végzett, hogy kortársi vélemények szerint alig maradt ép ház,⁷⁹ mindent megtett azért, hogy e nagy tisztességet elhárítsa magától. Vonakodása a szultáni udvarban annyira ismert volt, hogy arról még Joachim von Sinzendorf, a Habsburgok isztambuli rezidense (1578–1581)⁸⁰ is tudomást szerzett, s 1578. szeptember 18-i jelentésében sietett is kormányára tudomására hozni. A pasa azonban kénytelen volt meghajolni a szultáni akarat előtt és 1578. október 25-én elindult új szolgálati helyére.⁸¹ Intézkedései hamar látványos fordulatot eredményeztek. Irányítása alatt a vilájet bevételei jelentősen meghaladták a kiadásokat. Először történt meg, hogy a vilájet saját bevételeiből teljes egészében ki lehetett fizetni a zsoldot, s még fölösleg is maradt.

A már úton lévő pasának 1578. október 27-én parancsolták meg, hogy a beglerbég-ség katonáit, fegyvereit és hadikészletét szemlélje meg, és az arról készített mustrajegyzéket küldje meg Isztambulba. A kormányzat szerint az összeírásra azért volt szükség, mert Musztafa pasa beglerbégységének utolsó idejében az állami vagyon gazdátlanul maradt és nagy károkat szenvedett.⁸² A bevezetőben már utaltam rá, hogy a változásra legott felfigyelt a Habsburgok konstantinápolyi követe. Joachim von Sinzendorf 1580 karácsonyának előestéjén arról tudósított, hogy Üvejsz pasának annyira sikerült rendbe hoznia a vilájet pénzügyeit, hogy miután a budai és a temesvári vilájet jövedelmeiből kifizette a budai vilájetben állomásozó katonság zsoldját, évenként 32 lótehernyi, azaz 3 200 000 akcsét küldött Isztambulba (*Véyz Bassa totius exercitus Budensis stipendia*

⁷⁸ A defterben a hat havi zsold összege, azaz 13 056 691 akcse szerepel, amit én osztottam el kettővel, mivel a vilájet bevételeit csak három hónapra és három napra számították.

⁷⁹ Vö. a „Török löportermelés Budán a XVI. században” című tanulmánnyal, kötetünkben.

⁸⁰ Az isztambuli Habsburg követek listájára lásd: *Hammer-Purgstall*, 6. k. 631. skk. o. és további irodalom-mal: *Spuler* 1935. Mivel Spuler a követek listáját kiadott források alapján állította össze, azok – miként arra Ernst Dieter Petritsch több tanulmányában is felhívta a figyelmet – a levéltári források alapján pontosításra szorulnak.

⁸¹ *Gökbilgin* 1950–1951. 17–20. o.

⁸² *Gökbilgin* 1950–1951. 21. o.

ex proventu Budensi et Themiswariensi numeraverat, et insuper 32 onera Asporum huc Sulthano singulis annis miserat). Sinzendorf arról is beszámolt, hogy Üvejsz pasa utóda, Ali pasa budai beglerbég viszont megint Isztambulból kérte a zsoldot, mivel a helyi jövedelmek azt már nem fedezték (*Nunc vero Bassa Budensis (sc. Ali) petit stipendium hinc et proventus antedictos non sufficere scribit*). Majd hozzátette, hogy „amint hallom, minden ismét abba a korábbi állapotba került vissza, mint Musztafa (azaz Szokollu) idejében volt.”⁸³ Sinzendorf ez utóbbi megjegyzése csak Szokollu Musztafa pasa beglerbégiségének 1575 előtti szakaszára vonatkozhat, amikor a budai tartomány még valóban rászorult az Isztambuli támogatásra. Jóllehet a követ értesüléseit „egy megbízható személytől”, jelesül egy Portai kapidzsitól szerezte, aki a császári udvarból Budán keresztül két futárt kísért Isztambulba, majd a Sinzendorftól kapott 25 tallérért a szerájban minden dolognak alaposan utánajárt, jelentése némileg ellentmond a török levéltári forrásoknak, s kissé félrevezető.

Sinzendorf 1580 karácsonyán ugyanis csak azokra a pénzügyi problémákra utalhatott, amelyek 1579/80 fordulóján jelentkeztek;⁸⁴ akkor még nem tudhatott arról, hogy a következő, teljes pénzügyi évet (1580/81) Ali pasa majdnem olyan sikeresen zárja majd, mint elődje. Állításával így valamiféle éles fordulatot sejtetett (ami azonban csak később következett be) és ezzel félrevezette a kutatókat. Figyelemre méltó továbbá, hogy a császári követ értesülésével ellentétben sem az 1579/80-as csonka, sem pedig az 1580/81-es teljes pénzügyi év elszámolásában nem szerepel semmiféle isztambuli támogatás. Ezek az adatok ismét arra figyelmeztetnek, hogy bármennyire jól értesültek is az isztambuli keresztény követek, ismereteik, még ha számos hasznosítható adatot tartalmaznak is, gyakorta hiányosak. Ezért az efféle forrásokat, kivált a birodalom és annak tartományai pénzügyi helyzetének megítélésekor, mindig össze kell vetni az Oszmán adminisztráció (egyébként problémáktól és önellentmondásoktól korántsem mentes) belső forrásaival.

Ismerve a Habsburg végvárrendszer ellátásának pénzügyi problémáit, valamint a budai vilájet deficitos voltáról korábban publikált adatokat, először arra lehetett gyanakodni, hogy a budai beglerbégiség pénzügyi helyzetében bekövetkezett javulás oka talán nem is a bevételek emelkedésében, hanem a kiadások valamiféle átstrukturálásában keresendő, azaz hogy a pénzügyi helyzet javítása érdekében csökkentették a zsolddal fizetett katonák

⁸³ Eredetiben és magyar fordításban idézte: Pálffy 1996. 63. o. Takáts Sándor, aki először használta Sinzendorf jelentését, a 32 onera Asporum-ot tévesen 32 000 akcsénak számolta át (*Takáts*, 141. o.), amit Gökbilgin is átvett *Gökbilgin* 1950–1951. 24. o.), nyilván nem véve észre, hogy az onus (plur. onera) itt a török jük (lóteher) fordítása, ami a pénzügyi nyelvben 100 000 akcsét jelentett. Pálffynál a helyes átváltás olvasható.

⁸⁴ Egyelőre nem tudjuk a magyarázatát annak, hogy a pénztári napló miért Ali pasát tünteti fel már ekkor budai beglerbégnek, amikor minden egyéb forrásunk azt állítja, hogy 1580 május végéig – június elejéig még Üvejsz pasa kormányozta a budai beglerbégiséget. *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs, 1841. 12. o., №. 17.; *Fekete* 1994. 216. o. – *Gökbilgin* 1950–1951. 31. o.: említi azt a 1580. június 3-án Üvejsz pasának írott szultáni parancsot, amelyben tudatták Üvejszszel, hogy helyére Kalajlikoz Ali pasát nevezték ki, s megparancsolták neki, hogy Ali pasa megérkezéig maradjon állomáshelyén. A legvalószínűbb Dávid Géza magyarázata, aki úgy véli, hogy a pénztári naplót később állították össze, s így Kalajlikoz Ali pasa csak nyugtázta, tudomásul vette annak korábbra vonatkozó adatait. Lásd: *Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon. Doktori disszertáció. Budapest, 1995. 213–124. o., 54. sz. jegyzet. A kézirat használatáért itt is köszönetet mondok a szerzőnek.

számát, s növelték a timárbirtokokkal javadalmazott várvédők számát. Ezt látszott igazolni az is, hogy a zsold-timárok magyarországi alkalmazására vonatkozó jelenleg ismert első utasítás 1570 februárjában keletkezett, igaz a gyakorlat már ezt megelőzően is ismert volt.⁸⁵ A zsolddal fizetett katonák számának, illetve a kifizetett zsoldösszeg mennyiségének viszonylagos állandósága láttán azonban ezt a magyarázatot végül el kellett vetni.

A pénzügyi konszolidáció okai

A sikerben a pénztartalékok folyamatos felélése és a temesvári vilájetből érkező támogatás mellett a budai vilájet megnövekedett bevételeinek is komoly szerepe volt. A budai vilájet bevételeinek látványos emelkedése alapvetően két tényezővel magyarázható: egyrészt az 1566. évi sikeres szultáni hadjáratnak köszönhető számottevő területnövekedéssel, másrészt az 1540-es évek derekán megindult magyarországi török adóztatásnak a hatvanas évek végére történt stabilizálódásával és kiteljesedésével.

Az 1566. évi hadjárat következtében egész országrészek, Somogy és Békés megye, valamint a Nagykunság kerültek török uralom alá. A magyarországi török uralom ezzel hosszú időre elérte legnagyobb kiterjedését. Az ország középső részén elterülő hatalmas háromszög alakú hódoltság talapzata mintegy 400, legnagyobb magassága pedig mintegy 350 km volt, összterülete pedig elérte a 100-120 000 km²-t.⁸⁶ Az 1566. évi hadjárat a területnövekedésen túlmenően azzal is hozzájárult a budai vilájet bevételeinek emelkedéséhez,⁸⁷ hogy a hódoltsági magyar adóztatást szervező két magyar fővárat, Szigetvárt és Gyulát kiiktatta a magyar adóztatás mechanizmusából,⁸⁸ azaz közvetve hozzájárult a potenciális török adóalanyok teherbíróképességének emelkedéséhez. Szempontunkból azonban ennél is fontosabb, hogy e két vár elestével tekintélyes rés keletkezett a magyar védelmi rendszeren, melynek következtében (legalábbis ideiglenesen) nem volt olyan erő, ami a magyar végvárak mögötti török adóztatást sikeresen tudta volna akadályozni.⁸⁹

A magyarországi török adóztatásnak az 1568. évi drinápolyi béke utáni időszakban tapasztalható kiteljesedésében bizonyos központi intézkedéseknek éppoly szerepük volt, mint a helyi adminisztráció hatékonyabbá válásának. Magyarországon kezdetben a török kincstár csak azoktól szedte a dzsizje-adót, akik házukon, földjeiken és szőlőjükön kívül 300 akcse vagyonnal rendelkeztek. Ez pedig azt jelentette, hogy a kezdeti időben a potenciális adófizetők egy jelentős része, mintegy 30%-a, mentességet élvezett a dzsizje fizetése alól. A birodalom pénzügyi helyzetének romlása azonban arra kényszerítette a kormányzatot, hogy a 300 akcsés határt eltörölve, vagyoni helyzetre való tekintet nélkül, lehetőleg mindenkitől beszedje a dzsizje-adót. Erre a budai szandzsák esetében már

⁸⁵ Idézte: *Dávid* 1982. 76. o. A zsold-timárokról lásd még: *Hegy* 1995. 90–91. o.

⁸⁶ Szakály Ferenc 100 000 km²-re, *Dávid Géza* pedig 120 000 km²-re becsülte a hódoltság kiterjedését a XVI. század 70-es éveiben. Lásd: *Szakály* 1981. 38. o. és *Dávid Géza*: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Kovácsics József* (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Budapest, 1997. 146. o.

⁸⁷ Ez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy Békés nem a budai vilájet alá került.

⁸⁸ *Szakály* 1981. 59–98. o.

⁸⁹ A magyar végvárrendszernek a magyar várak mögötti területen folytatott török adóztatást gátló szerepére lásd: *Pálffy* 1996. 66. skk. o.

1562-ben sor került, de az 1570-es évekre már minden magyarországi szandzsákban bevezetésre került az új rendszer.⁹⁰ Ennek következtében jelentősen megnőtt a dzsizje-fizetők száma, s természetesen a dzsizje-adóból származó jövedelem is. Amíg 1558/59-ben a budai vilájet területéről csak 1 500 000 akcse dzsizje-adót sikerült beszedni, addig húsz évvel később a megnövekedett területről az eredményesebben működő adminisztráció már több mint 5 000 000 akcse fejadót tudott behajtani, azaz a dzsizje-jövedelem a három és félszeresére emelkedett.

*A budai kincstár dzsizje-adóból származó bevételei 1558/60-ban és 1578/81-ben*⁹¹

<i>Időpont</i>	<i>Dzsizje-bevételek</i>
1558/59	1 530 476 akcse
1559/60	1 797 539 akcse
1578/79	5 229 259 akcse
1580/81	5 373 138 akcse

Az adóztatás kiteljesedésére jó példa a szultáni hász-birtokok jövedelmének emelkedése, amely a dzsizje-adó mellett az egyes vilájetek bevételeinek másik fontos részét képezte. A szultáni hász-birtokokból származó bevételek emelkedésében fontos szerepe volt Üvejsz pasa intézkedéseinek. Isztambulba küldött jelentéseiből, valamint az arra kapott válaszokból jól látható, hogy minden alkalmat megragadott a jövedelemforrás gyarapítására: megakadályozta, hogy a szultáni hász-birtokokra szpáhik tegyék rá a kezüket és ezzel jövedelemkiesést okozzanak a kincstárnak. Új szandzsák-összeírások készítését javasolta, mivel a legutóbbi összeírás óta jelentős változások történtek: a pusztákon lakosok telepedtek meg, a földeket időközben művelés alá fogták, s a puszták helyén falvak keletkeztek. Másutt épp ellentétes folyamat játszódott le. Az ellenséges beütések miatt a lakosok elmenekültek falvaikból, s a falvak pusztákká váltak. A pasa szerint kívánt Füleket, Hatvan és Szigetvár környékén volt szükséges új összeírások készítése. A pasa azt is javasolta, hogy a megüresedett birtokokat ne osszák szét a ziámet-birtokosok között, hanem csatolják azokat a szultáni hászokhoz.⁹² A budai vilájet központi, budai szandzsákjának fennmaradt forrásaiból látható, hogy Üvejsz pasa intézkedései meghozták a kívánt eredményt. Amíg az itteni hász-birtokok 1559-ben csak 2 338 530 akcsét jövedelmeztek, addig 1580-ban már 9 076 530 akcsét.⁹³ Ez a majd 300%-os növekedés még akkor is igen jelentős, ha tudjuk, hogy közben az akcse némileg veszített értékéből. Nem szabad elfelednünk, hogy mindez még az 1586. évi nagy devalváció előtt volt, amikor az akcse ezüsttartalmát mintegy 44%-kal csökkentették, melynek következtében a korábbi 60 akcse helyett 120 akcsét kellett adni egy dukátért vagy egy Oszmán aranypénzért,

⁹⁰ Káldy-Nagy 1970. 22–23., 89–93. o.

⁹¹ Az 1558–1560. évi adatok lelőhelye: Fekete – Káldy-Nagy 1962. 605. o. Az 1578–1581. évi adatokat a kiadatlan pénztári napló tartalmazza: BOA MAD 498. 2. és 44. o

⁹² Gökbilgin 1950–1951. 25. o.

⁹³ Hegyi 1995. 43. o.

a szultániért.⁹⁴ Az akcse értékcsökkenése azonban nem a központi vagy a budai kincstár számára jelentett problémát, hanem azoknak a zsoldosoknak, akik az 1580-as években ugyanannyi akcse napi zsoldot kaptak, mint az 50-es években, azaz jövedelmük reálértékben jelentősen csökkent. Minket azonban jelen esetben a központ szempontjai érdekelnek. A központi igazgatás számára egyetlen szempont volt fontos: minden lehetséges eszközzel csökkenteni kellett a keresztény és muszlim világ ütközőpontján kiépített magyarországi török védelmi rendszer költségeit. Ezt a feladatot a kormányzat és a helyi adminisztráció az 1570-es években sikerrel teljesítette.

Szimptomatikus, hogy a magyarországi török adóztatás megszilárdulásával szinte egyidőben teljesedett ki a török által uralt területeken (a fővárok eleste után főként a terület földesurai által szervezett és kézben tartott) magyar adóztatás is.⁹⁵ Ez viszont nem kevesebbet jelent, mint hogy az 1568. évi Habsburg–Oszmán békeszerződést követő viszonylagos nyugalom éveiben az alföldi mezőgazdaság magára talált, s hogy e gazdasági megerősödés és konszolidáció éveiben a török uralom alatt élő magyar parasztok képesek voltak az egyaránt megemelkedett török és magyar adók fizetésére.⁹⁶

Hasonlóan a gazdasági megerősödés jelének kell tartanunk azt is, hogy az 1570–80-as években tetőzött a nyugat felé irányuló magyar marhaexport is. Mivel a nyugatra hajtott szarvasmarhák zöme a török által megszállt területről származott, az Oszmán adminisztráció hatékonyabbá válásával a kincstár vámbevételei már a szarvasmarhaexport felfutása előtt is jelentősen emelkedtek. Amíg például 1558/59-ben a váci *mukátaaból*, amelynek csupán egyik, igaz jelentős részét alkották a dunai (így a váci, a kevei, földvári, paksi, tolnai és a bátai) marhavámok, még csak 764 824 akcse, a következő évben pedig 1 295 869 akcse folyt be, addig 1563/64-ben egyedül a váci marhavám legkevesebb 2 400 000 akcséval gazdagította a budai kincstárát.⁹⁷

Még látványosabban emelkedtek a vilájet legfontosabb bevételi forrásai, a *mukátaa*-bevételek, azaz a vámokból, illetékekből, vásárpénzekből, piaci illetékekből, monopóliumokból stb. származó kincstári jövedelmek, amelyek a tárgyalt időszakban a vilájet összjövedelmének 50-70%-át alkották:

*A budai kincstár mukataa-bevételei 1558–60 és 1578–81-ben*⁹⁸

<i>Időpont</i>	<i>Mukátaa-bevételek</i>
1558/59	3 437 910 akcse
1559/60	4 469 170 akcse
1578/79	18 240 131 akcse
1580/81	18 509 766 akcse

⁹⁴ *Pamuk* 1994. 959–961. o.

⁹⁵ *Szakály* 1981. 99–139. o.

⁹⁶ *Ágoston* 1992. 88. o.

⁹⁷ *Hegyí* 1995. 46. o.

⁹⁸ Az 1558–1560 évi adatokra lásd: *Fekete – Káldy-Nagy* 1962. 609. o. Az 1578–1581. évi adatok lelőhelye: BOA MAD 489. 2. és 44. o.

A mukataa-bevételek emelkedésében ismét csak szerepe volt Üvejsz pasa intézkedéseinek, akinek természetesen ez a bevételi forrás sem kerülte el figyelmét. Tudjuk például, hogy az egykori fődefterdár jelentős szigorításokat vezetett be a vámfizetések területén. A vámokat korábban elkerülő marhakereskedőket kötelezte, hogy a kijelölt vámhelyeken haladjanak át, s fizessék meg a vámokat.⁹⁹ A budai pénztári naplókából láthatóan Üvejsz pasa utóda, Ali pasa is követte elődje pénzügyi politikáját, s eredményeire büszke is volt. Mindenesetre a pénztári napló Ali pasa idejére vonatkozó oldalain a napló készítője – nyilván Ali pasa intencióit követve – egyik fontos jövedelemagnál sem mulasztotta el összehasonlítani a bevételeket, s az összehasonlításból rendre Ali pasa került ki győztesen.

A pénzügyi helyzet rosszabbra fordulása

A budai vilájet fent ismertetett kedvező pénzügyi helyzete azonban csak rövid ideig tartott, s a dolgok valamikor 1581 után ismét rosszabbra fordultak. Források hiányában egyelőre sem a fordulat pontos idejét, sem mértékét, sem pedig okait nem tudjuk megállapítani. Az okok között bizonyára szerepet játszottak a magyarországi királyi végvárrendszerben az 1570-es és 1580-as évek fordulóján bevezetett szervezeti változások, amelyek következtében jelentősen megnehezedett a magyar végvárak mögötti területeken az Oszmán adóztatás. Azt azonban további kutatásoknak kell eldönteniük, hogy a királyi területeken történő Oszmán adóztatás visszaszorulása milyen mértékben csökkentette a vilájet adóbevételeit, s járult hozzá a vilájet általános pénzügyi helyzetének rosszabbodásához. Ismerve azonban a vilájet bevételeinek struktúráját, annyi bizonyos, hogy nem ebben, a finansziális okok miatt egyébként is hamarosan kifulladásba átszervezésben kell keresni a budai vilájet pénzügyi egyensúlya felbomlásának legfőbb okát. A királyi Magyarországon folytatott Oszmán adóztatás visszaszorulása ugyanis csak a budai kincstár dzsizje-bevételeit csökkenthette, amelyek 1579-ben a vilájet összjövedelmének mindössze 18%-át, 1580/81-ben pedig 20%-át tették ki. Ráadásul ennek a 18, illetve 20%-nak a zöme természetesen a hódoltsági területekről, illetve a budai vilájet alá tartozó, a Dunától délre eső területekről származott, s csak elenyésző részét alkották a hódoltságon kívüli területekről beszedett dzsizje-jövedelmek, következésképp ezek kiesése önmagában semmiképp sem okozhatott oly mérvű pénzügyi gondokat, amelyekkel az 1580-as, 1590-es években kellett a tartomány vezetésének szembenéznie. A királyi Magyarországon folytatott török adóztatás visszaszorulása sokkal érzékenyebben érinthette a timáros szpáhikat és a zsold-timárosokat, hisz ők jelentősebb jövedelmektől eshettek el. Természetesen ez utóbbiak gondjai közvetve kihathattak a budai kincstárra is, amennyiben a kieső jövedelmeket készpénzzel próbálták pótolni.

1588 végére, amint az egy október 14-i szultáni rendeletből látható, már mind a budai, mind pedig a temesvári vilájetben pénzügyi gondok mutatkoztak. A temesvári beglerbégnak és defterdárnak küldött rendelet szerint III. Murád trónra lépésétől, azaz 1574-től kezdve a temesvári vilájet, azon felül, hogy önállótól volt és a helyi bevételekből fedezte a helyi katonaság és hivatalnokréteg zsoldját, évente 50 000 kurust küldött Isztambulba, a budai kincstárba pedig 4-5 000 000 akcsét utalt át. Mindezek után a temes-

⁹⁹ Gökbilgin 1950–1951. 24. o.

vári pénztárban még mindig maradt 2 000 000 akcse. 1588-ra azonban már jelentősen romlott a gazdasági helyzet és a pénzügyi fegyelem. A Portán elmarasztalták az akkori temesvári beglerbéget, mivel a temesváriak immár harmadik esztendeje nem küldtek támogatást Budára, s elszámolásukat sem terjesztették be a központba. A parancs meghagyta a temesvári beglerbégnak, hogy a 10 000 000 akcsét meghaladó tartozást minél hamarabb rendezze, és a szükséges pénzüsszegeket küldje el Budára és Isztambulba.¹⁰⁰ A későbbiekben azonban a temesvári vilájet pénzügyi helyzete ismét konszolidálódott: 1591-ben a tartomány jövedelme 10 812 449 akcséra, kiadásai pedig 7 520 020 akcséra rúgtak, amiből 6 271 931 akcse volt a zsold.¹⁰¹

A századvég hosszú háborúja azonban egycsapásra felforgatta a magyarországi tartományok gazdasági és pénzügyi helyzetét, aminek súlyosságát mutatja, hogy a háború idején a budai vilájet bevételeinek mindössze 17%-a származott helyi forrásokból,¹⁰² jöllehet megelőzőleg a saját bevételek az összbevétel 80-90%-át alkották. A XVII. század elejére a temesvári vilájet is deficitessé lett, amit jól szemléltet, hogy egy költségvetési előirányzat szerint a vilájet jövedelmeinek tetemes részét kitevő mukáta-jövedelmeknek mindössze 55%-át adták a tartomány területéhez tartozó adóbérletek, a fennmaradó részt a belgrádi és szerbiai adóbérletekből gondolták beszedhetőnek.¹⁰³

Az ismeretlen XVII. század

A XVII. századi viszonyokról egyelőre keveset tudunk, főként azért, mert a budai vilájet e századból származó pénztári naplóihoz azok rossz állapota miatt eddig a kutatók nem férhettek hozzá. Annyi bizonyos, hogy a századforduló után a budai kincstár ismét külső támogatásra szorult. 1612 májusában az isztambuli belső kincstárból 40 000 aranyforintot küldtek a budai, egri és temesvári vilájet váraiban szolgálatot teljesítő katonák zsoldjára.¹⁰⁴ Egy 1618/19-ből származó dzsizje-összeírásból pedig az látható, hogy a magyarországi tartományok dzsizje-bevételeinek döntő része nem a magyarországi területekről, hanem a Balkánról származott. A Buda, Kanizsa, Temesvár és Eger alá rendelt 38 adózó körzetből mindössze 12 (a Buda alá tartozó szerémi, mohácsi, kopányi, simontornyai, szekszárdi, budai, esztergomi és a székesfehérvári, továbbá a Kanizsa alá tartozó szigetvári-pécsi és pozsegai, valamint az Eger alá tartozó szegedi) feküdt egészében vagy részben a Duna–Száva vonaltól északra. A 101 420 adófizető egységből (háne) a magyarországi területek 23 700 hánéval, azaz közel 23%-kal részesedtek.¹⁰⁵ Amennyiben csak a szűkebben vett magyarországi területeket, tehát a Duna–Dráva vonaltól északra eső részek 14 850 dzsizje-hánéját számoljuk, akkor az azokból származó bevételek az összbevételnek mindössze 15%-át teszik ki.¹⁰⁶

¹⁰⁰ BOA MD 64 p. 145. №. 378.

¹⁰¹ Fodor 1996. 200. o.

¹⁰² Finkel 1988. 290–291. o.

¹⁰³ Fodor 1996. 200. o.

¹⁰⁴ Fekete – Káldy-Nagy 1962. 611. o. 68. jegyzet.

¹⁰⁵ BOA DCMH 26 570.

¹⁰⁶ Így számolt Hegyi Klára is, aki szintén használta e forrást: Hegyi 1995. 47. o.

A magyarországi vilájetek dzsizje-hánéi

Vilájet	Körzetek száma	Dzsizje-hánék száma	Ebből magyarországi	Arány
Buda	22	52 350	10 900	20,82%
Kanizsa	8	30 300	9 800	32,34%
Temesvár	5	11 720	–	–
Eger	3	7 050	3 000	42,55%
Összesen	38	101 420	23 700	23,34%

Hasonló tanulságokkal szolgál a budai vilájet 1662/63. évi pénztári naplója. Az össz-jövedelem (37 312 411 akcse) 45,54%-át kitevő dzsizje-jövedelem (16 990 662 akcse) zömét a Duna–Száva vonaltól délre fekvő családok fizették. Hasonlóan alakult a másik fontos bevételi forrás, az össz-jövedelem 40,08%-át alkotó *mukátaa*-jövedelmek összetétele is: ekkor a budai kincstár alá tartozó *mukátaák* jövedelme 15 238 336 akcse volt, de a budai vilájet területéről ennek az összegnek alig több mint harmada, 5 674 905 akcse érkezett. A bevétel kétharmadát a balkáni területekről gyűjtötték össze. A budai vilájet pénzügyi egyensúlyát – miként arra legutóbb Hegyi Klára felhívta a figyelmet – tehát ismét külső forrásokkal kellett megteremteni. Ekkora azonban a segélyek már nem a birodalmi fővárosból, hanem a Buda alá rendelt területekről érkeztek.¹⁰⁷ Igaz, a balkáni katonaság egy részét is innét, a budai vilájet pénztárából fizették. Itt azonban éppen fordított arányokat tapasztalhatunk: a vilájet pénztárából fizetett 12 734 katona zöme, 11 777 fő (92,5%) a magyarországi török végházakban teljesített szolgálatot, s csupán 957 fő (7,5%) szolgált a szendrői, szerémi, aladzshiszári, kucsanjai, skodrai stb. szandzsákok váraiban. Azonban még ezek egy része is magyarországi területeken, a bajai, szegedi, kalocsai stb. szandzsákok váraiban teljesített szolgálatot.¹⁰⁸ Ugyanezek az adatok szerepelnek a budai vilájet 1677/78. évi pénztári naplójában is, ami enyhén szólva is több mint gyanús.¹⁰⁹ Bár mindkét napló hangsúlyozza, hogy a katonák létszámadatait a megfelelő zsoldlistákból vették át, az adatok ilyen nagyfokú egyezése azt a gyanút kelti a kutatóban, hogy a létszámadatokat egyszerűen átmásolták a korábbi defterekből, hisz elképzelhetetlen, hogy 15 évvel később az egyes szandzsákok váraiban főnyi pontossággal ugyanannyi katona szolgált volna, mint 1662/63-ban.¹¹⁰ Amíg nem

¹⁰⁷ BOA DBŠM 16 727., 16 728. Vö.: Hegyi 1995. 47. o.

¹⁰⁸ BOA DBŠM 16 727. és 16 728. A pénztári napló sajnos összevonva közli a szerémi, szendrői, aladzshiszári, máden-i atik-i, kucsanjai szandzsákok várvédőinek a számát a szegedi, bajai és kalocsai szandzsák váraiban állomásozó katonákéval, így elkülönítésük csak a zsolddefterek alapján lehetséges.

¹⁰⁹ BOA DBŠM 16 729.

¹¹⁰ Erre a jelenségre Hegyi Klára hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok. Arra, hogy a huzamosabb ideje meghódított területeken készült adóösszeírásokat egy idő után egyszerűen másolni kezdték a korábbiakról, a kutatás már rég rámutatott. Káldy-Nagy Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1580-as, 1590-es években készült magyarországi szandzsákösszeírások (tahrir-defterek) egyszerű másolatai a korábbiaknak. Lásd: Káldy-Nagy 1970. 50–54. o. Hasonló a helyzet a zsoldlistákkal is. Kivételt képeznek viszont az újonnan meghódított területek, ahol (legyen szó akár a XVI. század végéről, akár a XVII. századról) az első szandzsákösszeírások és zsoldlisták még a valós adatokat tartalmazzák, s azokat csak később kezdik másolni.

találjuk meg azt a legelső zsolddeftert, ahonnan ezeket az adatokat időről időre kimásolták a későbbi zsoldlisták készítői, addig a fenti létszámadatokat csak tájékoztató jelleggel fogadhatjuk el. A mi szempontunkból azonban ezeknek most nincs döntő jelentősége. A jövedelmek és kiadások struktúrája, illetve a katonák földrajzi megoszlása jól tükrözi a XVII. századra jellemző főbb arányokat és tendenciákat: a budai vilájet jövedelmeinek egyre jelentősebb része származott a Balkánról, ezzel szemben a tartomány pénztárából zsoldot húzó katonáknak csak elenyésző része szolgált az ottani várakban.

Egyéb költségek

A pénztári naplók egyik fogyatékosága, hogy csak a készpénzbevételeket és -kiadásokat tartalmazzák. Ezért van az, hogy a budai beglerbégség pénztári naplóiban a kiadások zöme a katonák zsoldjára ment, s a török elszámolásokban – a királyi végvárrendszer megfelelő forrásaitól eltérően – alig található olyan bejegyzés, ami az őrség élelmezésére, a végvárak anyagi ellátására, ágyúkra vagy a munícióra vonatkoznék. Márpedig az őrség élelmezése, lovainak takarmányozása, a végvárak hadfelszerelésének biztosítása szintén jelentős terhet jelentett, s azt valahonnan elő kellett teremteni. Ha tehát a magyarországi Oszmán végvárak fenntartási költségeit vizsgáljuk, ezekkel a pénztári naplókban nem szereplő kiadásokkal is számolnunk kell.

Az élelem- és hadianyagellátás területén a Porta arra törekedett, hogy a szükségleteket, vagy azok döntő részét helyben, a magyarországi török területekről szerezze be. Ma még messze vagyunk attól, hogy konkrét mennyiségi mutatókat adjunk, de néhány adat arra enged következtetni, hogy az Oszmán vezetés ebbéli próbálkozása – legalább békeidőkben – sikeres volt. Közismert, hogy szemben a Balkánnal, ahonnan a hadjáratokra tízezerszám hajtották el az állatokat,¹¹¹ és ahol végig ellenőrzésük alatt tartották az állattenyésztést, Magyarországon nem gördítettek akadályt a magyar marhaexport elé. Márpedig, ha élelmezési gondjaik lettek volna, aligha engedik meg, hogy a magyar marhakereskedők évente majd százezer jószágot vigyenek ki a hódoltságból.

1571-ben a budai török őrség számára a pécsi, zombori, bajai és a kalocsai eminek szedték össze a délvidékről a tizedgabonát, 575 tonnányi búzát. Arról azonban nem szólnak a források, hogy ennél távolabbi vidékekről is érkezett volna búza. Ugyancsak figyelemre méltó a Budára hozott és ott elvámolt búza mennyiségének gyors és jelentős visszaesése: amíg 1571-ben 437 hajón 10 400 tonnányi búza érkezett Budára, 1573-ban már csak 87 hajó, 1586-ban pedig csak 56 hajó búzáját vámosták el. Ez utóbbi két alkalommal a Budára hozott búza 2070, illetve 715 tonnára esett vissza. E látványos visszaesés azt a felismerést tükrözte, hogy a magyar Alföldre nem érdemes búzát hozni, hisz azt a kereskedők Budáról nem tudják tovább szállítani, a helyi igényeket pedig fedezi a magyarországi termelés. Az élelmiszerek közül egyedül a rizst kellett importálni

¹¹¹ Az 1566. évi magyarországi hadjárat szükségleteire tíz balkáni kazából 223 690 juhot kértek. Lásd: Ágoston 1992. 14. o.

Magyarországra: az őrség számára Szerbiából és Bulgáriából érkezett rizs egy részét kincstári áruként, vámkedvezményrel hozták Budára.¹¹²

Hasonló volt a helyzet a hadianyagellátás területén is. Mivel a birodalom jelentősebb löpormalmait (Isztambul, Gallipoli, Szaloniki, Izmir, Belgrád, Bor, Van, Erdzsiz, Kairó, Bagdad, Aleppo stb.) a magyarországi végvártól roppant távolságra estek, s mivel a szállítás – kivált a szárazföldi – közismerten nagy költséggel járt, a Porta érthetően arra törekedett, hogy az újonnan felállított magyarországi vilájetek lehetőleg maguk fedezzék az ottani török végvárak löporszükségletét. A feltételek ehhez minden tekintetben kedvezőek voltak, hisz Magyarország Európa azon területei közé tartozott, ahol gazdag salétromlerakódásos helyek keletkeztek, ahol már a török hódoltság előtt is termeltek salétromot, s ahol az a későbbiekben is a legismertebb népi iparágak közé tartozott. Kisebbségi mennyiségben szinte minden végvárban készítettek löpört, a termelés zöme mégis a budai és a temesvári löpormalmokban folyt. A budai termelés évi 1000–3000 kantár, azaz 54 és 162 tonna körül ingadozott a XVI. század második felében.¹¹³ A kedvező helyi adottságoknak és a jól szervezett termelésnek köszönhetően a magyarországi löpormalmok békeidőben fedezték az itteni török végvárak löporszükségletét, sőt a Magyarországon termelt és felhalmozott löporból a birodalom egyéb területeire is szállítottak. Hadjáratok idején természetesen a magyarországi hadszíntér is löporszállítmányokra szorult, ez azonban nem volt kivételes jelenség, hisz a birodalom egyetlen löpormalma sem volt képes a területén harcoló hadak teljes ellátására.¹¹⁴

Végezetül csak utalásképpen jegyzem meg: a Porta készpénzkiadásait az is csökkentette, hogy a magyarországi török várak építése és erősítése döntően helyi építőanyagok felhasználásával és a hódoltsági magyar lakosság munkaerejével történt. Az építőanyagokat igyekeztek a hódoltsági magyar lakosságtól természetben beszédett adó formájában előteremteni. Az erősítési munkálatok során felmerülő költségeket is a helyi vagy a közeli kincstári bevételekből, az 1570-es évektől kezdve pedig az egyre gyakrabban és egyre rendszeresebben kivetett ún. rendkívüli adókból fedezték. Ilyenkor az érintett területek rájáírták a támir akceszi, azaz javítási pénz címén „minden háne után egy-egy gurust vagy filórit szoktak adni”.¹¹⁵ Ilyen rendkívüli adóval terhelték a budai vilájet rájáírt 1578-ban is, amikor a nagy budai löporrobbanás okozta károk helyreállítására minden háne után egy gurust szedtek. Az így összegyűlt adó 2 850 000 akcséra rúgott.¹¹⁶

Ugyancsak a budai kincstár pénztárából fizették azokat a javítási munkálatokat, amelyeket a tizenöt éves háború után, 1609-ben végeztek egy sor magyarországi török várral. Ilyen javítások folytak Budán májusban, a nyári hónapokban és még szeptember-októberben is Ibrahim császár, budai szultáni építész (mímár-i hassza) irányítása alatt az

¹¹² Fekete – Káldy-Nagy 1962. 562–563. o.

¹¹³ Vö. a „Török löportermelés Budán a XVI. században” című tanulmánnyal, kötetünkben.

¹¹⁴ Agoston: 1993a. és vö. „A török hadsereg löporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban” című tanulmánnyal jelen kötetben.

¹¹⁵ Fodor Pál: Török várerősítési munkák Magyarországon a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979. 3. sz. 381. o.

¹¹⁶ BOA MAD 1561. 73. o.

ágyúöntő műhelyben és ágyúszertárban, azaz a Tophánében,¹¹⁷ a várbörtönön,¹¹⁸ a vár tornyain,¹¹⁹ a városkapun és a hajóhídon,¹²⁰ a Fethiye dzsámin és a nagy dzsámin, de ekkor javították ki a vár nagy óráját is.¹²¹ Hasonló karbantartási–várerődítési munkákra került sor az egri, a kanizsai és az esztergomi várban is.¹²²

Az is ismert, hogy a kézműveseket és napszámosokat is a magyar falvak adták. Sőt, egyes helyeken az is megfigyelhető, hogy az Oszmán hatóságok alkalmazkodtak a korábbi szokásokhoz, s azon falvak jobbágyságait rendelték ki egy-egy vár javításához, amelyek lakói a török uralom előtt is ugyanannál a várnál teljesítettek szolgálatot.¹²³

Ezeknek a pénztári naplókban nem szereplő, s egyik kollégánk által találóan rejtett kiadásoknak nevezett¹²⁴ tételeknek a számbavétele az Oszmán pénzügyigazgatási rendszer sajátosságai miatt aligha végezhető el. A tanulmányban bemutatott újabb adatok alátámasztották a korábbi eredményeket: bármennyire megterhelte a magyarországi vilájeteket és a központi kincstárat a magyarországi hadszíntér biztosítása és az itteni várak fenntartása, ez a teher a Porta számára kisebb volt, mint a Habsburgok számára az Oszmán várakkal farkasszemet néző királyi védelmi rendszer finanszírozása. Azt is láttuk, hogy a korban Európa más hadszínterein kiépített védelmi rendszerek is ráfizetések voltak, s legfeljebb a ráfizetés mértéke lehet vita tárgya.

Azt se feledjük, hogy a magyarországi tartomány helyzete a birodalomban korántsem volt egyedülálló. A hódítások utáni török berendezkedés (hol hosszabb, hol pedig rövidebb ideig) másutt is rászorult a központi támogatásra. Fokozottan érvényes ez a birodalom végvidékein, s azokon a területeken, ahol a hódítások megtartása, a török uralom biztosítása csak jelentősebb katonai erő állomásoztatásával volt kivihető. Ilyen volt a birodalom másik szegletében lévő Jemen, amelyet ugyan már 1539-ben beglerbégséggé tettek, de csak 1552-ben sikerült a helyi előkelők hatalmát megtörni, s további évekbe került a tartomány közvetlen Oszmán uralom alá kényszerítése (1552–1560). A kormányzat arra számított, hogy az új tartomány az indiai fűszerkereskedelemnek köszönhetően önellátó lesz, sőt, a felesleget (miként Egyiptom) Jemen is rendszeresen elküldi majd az isztambuli kincstárba. A tartomány megtartása azonban a vártnál nagyobb terheket rótt a helyi kincstárba: az 1599/1600-as pénzügyi évben a tartomány bevételei 400 611 aranyra, a kiadások ezzel szemben 561 353 aranyra rúgtak, azaz a deficit 160 742 arany volt, amelyet az egyiptomi kincstárból egyenlítettek ki. Mivel Jemenben nem vezették be a timárrendszert, nem csak a várkatonaságot, hanem a többi katonát és a parancsnokokat is készpénzben fizették, akik a várak őrségével együtt 427 994 arany zsoldot kaptak, azaz már az ő zsoldterheik is meghaladták a vilájet bevételeit.¹²⁵

¹¹⁷ BOA MAD 4654. 121–122. o. stb.

¹¹⁸ Uo. 131. o.

¹¹⁹ Uo. 146. o.

¹²⁰ Uo. 144., 149. o.

¹²¹ Uo. 126–127., 131. o.

¹²² Uo. 127., 129., 144–149. o. stb.

¹²³ Lásd *Fodor Pál* tanulmányát a 115. jegyzetben (passim).

¹²⁴ *Finkel* 1990. 95. o.

¹²⁵ *Sahillioğlu, Halil*: Yemen'in 1599–1600 Yılı Bütçesi. In: Yusuf Hikmet Baybur'a Armağan. Ankara, 1985. 287–319. o. Az adatokat a pénztári napló megfelelő részeiből vettem: uo. 301. o.

Jóllehet a pénztári napló feldolgozója megemlíti, hogy Jemen nem volt mindig deficitestartomány, az Oszmán gazdaság- és társadalomtörténet legfrissebb (és egyetlen) kézikönyvében Halil İnalcık mégis ezt sugallja.¹²⁶ Így megtörténhet, hogy a forrásokban és szakiradalomban kevésbé jártas olvasó arra az elhamarkodott következtetésre jut, hogy Jemen az Oszmán uralom egész ideje alatt ráfizetéses volt. Azaz ugyanabba a hibába esik, mint a magyar történetírás, amikor két év adataiból vont le általánosítást az egész hódoltság korára, ráadásul úgy, hogy adatait sem más tartományok, sem pedig más végvidék hasonló anyagával nem vetette össze. A kiadatlan jemeni pénztári naplók egyik rövid ismertetéséből azonban látható, hogy a vilájet pénzügyi mérlege még 1595/96-ban is pozitív volt: akkor a 668 479 aranyra tehető összjövedelemből 110 000 aranyat küldtek az isztambuli kincstárba. Hasonlóképpen pozitív mérleggel zárták a pénzügyi évet 1560/61-ben, 1561/62-ben és 1576-ban. 1560/61-ben az összjövedelem 22 352 242 para, a kiadás 21 273 442 para volt. Ezt követően a különbözetet nem készpénzben utalták át Isztambulba, hanem fűszert vettek rajta, és azt küldték a fővárosba. 1561/62-ben 2 028 000 para, azaz az összjövedelem (31 730 951 para) 6,4%-ának megfelelő összeg volt az, amit fűszerre váltva többletként Jemenből Isztambulba küldtek. 1576-ban pedig mintegy 1 000 000 para értékben szállítottak fűszert a tartományból a központba.¹²⁷

A jemeni vilájet példája ugyanarra int, mint a budai vilájettel kapcsolatban bemutatott adatsorok: ne tegyünk elhamarkodott általánosításokat egy-két kiragadott adat ismerete alapján. A pénzügyi helyzet, csakúgy, mint a török berendezkedés megannyi egyéb aspektusa, nem tekinthető állandónak, s hosszabb adatsorok birtokában bizonyos trendek rajzolódhatnak ki. Ezek jobban láthatóvá válnak, ha túllépünk a vilájet határain, s részint a birodalom más határmenti tartományaival, részint pedig az azokkal szemben kiépített védelmi övezetekkel vetjük össze őket. A magyarországi török adminisztráció teljesítménye mindenképpen figyelemre méltó, hisz olyan területen sikerült – ha csak időlegesen is – konszolidálni a pénzügyi helyzetet és helyben előteremteni a zsoldterhek jelentős részét, ahol nagy számú katonaságot kellett állomásoztatni, s ahol e katonaságnak a birodalom legerősebb ellenfelével szemben kellett védekeznie, s ha erejéből futotta, tágítania a birodalom határait. S még a deficitest időszakokban is nagyobb terhet tudott az isztambuli központi kincstár válláról levenni, mint a magyar királyi országrész a Habsburg kincstáréről.

¹²⁶ İnalcık – Quataert 1994. 85. o.

¹²⁷ Özbaran, Salih: The Ottoman Budgets of the Yemen in the Sixteenth Century. In: *Uő: The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman–Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*. Istanbul, 1994. 49–60. o. Szulejmán szultán idejében egy para két akcsét, 1596/97-ben pedig négy akcsét ért.

Török lőportermelés Budán a XVI. században

Adalék a magyarországi török végvárak hadianyag-ellátásához

A magyarországi török végvárrendszerrel a kutatás eddig igen keveset foglalkozott. Teljesen figyelmen kívül hagyta például, hogy a jelentősebb várak egyben „hadiipari műhelyek”, élelmiszer- és hadianyagraktárak is voltak. E szempontok bekapcsolása a vizsgálatba a szigorúan vett hadtörténetírást is gazdagíthatja, s több fontos adalékkal szolgálhat a magyarországi török végvárak ellátásának és fenntartásának jobb megismeréséhez.

Közismert, hogy a tűzfegyverek elterjedése és tömeges alkalmazása milyen mélyreható változásokat eredményezett az európai hadviselésben, s hogy a Michael Roberts és Geoffrey Parker munkássága nyomán „hadügyi forradalomként” számon tartott átalakulásnak mily mélyreható hatásai voltak a XVI–XVII. századi európai társadalomra, gazdaságra, a korabeli állami, pénzügyi és katonai adminisztrációra.¹ Az európai kihívásra az Oszmán Birodalomnak is feleletet kellett adnia. Fejlesztenie kellett tüzéségét, gondoskodnia kellett a fegyverek és muníció előteremtéséről, a folyamatos termelésről és utánpótlásról.² Az isztambuli arzenál e feladatoknak csak részben tudott megfelelni, s márcsak a birodalom roppant kiterjedése miatt is szükséges volt, hogy egy-egy jelentősebb tartományi központ, egy-egy nagyobb végvár szintén kivegye a részét e munkából. A budai lőpormalom (*baruthâne*) csupán egy volt a műhelyek sorában. Működését, a helyi viszonyok sajátosságai befolyásolták, feladatai ezért részben különböztek a birodalom többi baruthánéjának tennivalóitól.

Buda a birodalom legészakibb – a legerősebb ellenfél területével közvetlenül érintkező – tartományának igazgatási, gazdasági és katonai központja volt. Az utolsó erős bástya egy olyan, csak éppen kialakult végvári rendszerben, amelynek feladatát a többi frontvonaltól több tekintetben is eltérő, e végvárakra épülő harcmód határozta meg.

I. Szülejmán (1520–1566) hadjáratai után, szultán vezette nagyobb sereg majd csak a tizenöt éves háború idején lépett ismét Magyarország földjére. A magyarországi hódoltság megtartásának, további kiterjesztésének feladata ily módon a török végvárak őrhadára hárult.³ Buda, csakúgy mint a többi magyarországi török végvár, feladatait csak akkor teljesíthette sikeresen, ha egyéb, itt most nem részletezhető, feltételek mellett rendelkezett

¹ Roberts 1956.; Parker 1976. A magyarországi viszonyokra lásd: Kelenik 1990.

² A török fegyver- és lőszergyártás története máig feldolgozatlan. A témával foglalkozók számára megkerülhetetlen *İ. H. Uzunçarşılı* klasszikus monográfiája a török tüzéségről: *Uzunçarşılı* 1984. 3–13. o. A tűzfegyverek elterjedésére lásd: *İnalçık* 1975. Úttörő jelentőségű *V. J. Parry* főként nyugati kútfőkre támaszkodó rövid összefoglalása: *Parry* 1970. A legújabb, sajnos igen gyenge, összefoglalás: *Özden, Gani*: War Industry Plants of the Ottoman Armed Forces. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, 67. (Ankara, 1988.) 67–76. o. A török lőportermelésre felhívta a szakma figyelmét: *İşıkşal* 1982. Magam eddig két előadásban foglalkoztam a kérdéssel: *Ágoston* 1985. és „A török hadsereg lőporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban” című tanulmányban, a kötetben.

³ *Hegyi* 1983, különösen: 75–76. o.

a védelemhez és hódításokhoz mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben elégséges lövegparkkal és muníciókészlettel. Mivel a birodalom jelentősebb *baruthánéi* (Isztambul, Gallipoli, Szaloniki, Izmir, Belgrád, Buda, Temesvár, a karamániai Bor, Van, Erdzsir, Kairó, Bagdad és Aleppó) Belgrádot és Temesvárt leszámítva, a magyarországi frontvonaltól igen messze voltak, s a szállítás közismerten nagy költséggel és idővesztéssel járt, Buda feladata a magyarországi török végvárak folyamatos löporellátása volt.⁴

A löpörtermelés nyersanyagbázisa

A magyarországi löpörtermeléshez szükséges nyersanyagok közül fa és salétrom bőven volt az országban. Amíg Európa északi és középső részein a salétrom csak kisebb mennyiségben volt megtalálható, addig Magyarország – Spanyolország mellett – azon országok közé tartozott, ahol gazdag salétromlerakódásos helyek keletkeztek.⁵ Hazánkban a többféle salétromfajta közül a chilei salétrom múlt századi tömeges importjáig a löpörtermelés alapanyaga a kálsalétrom vagy kálium-nitrát (KNO_3) volt, amely kivált az ország keleti részein képződött nagyobb mennyiségben. A magyarországi salétromtermelés szerény középkori előzmények után, a tűzfegyverek tömeges elterjedése folytán ugrásszerűen megnövekedett igény következte, a XVI. század derekára már egyre keresettebb és egyre fejlettebb népi iparággá fejlődött.

A törököknek így nem okozott különösebb gondot a salétrom beszerzése. A beglerbégnek és szandzsákbégnek jeleníteniük kellett a Portára ha területükön újabb salétromos szérút fedeztek fel, vagy ha tudomásukra jutott, hogy egyes falvak, már „a királyok idejében” is salétromtermeléssel foglalkoztak.⁶ Ezeket a falvakat folyamatos salétromszállításukért a törökök is felmentették bizonyos adók fizetése alól vagy az általuk termelt salétromot beszámították a település adójába. A mentességet – bár nem teljesen következetesen – a defterekbe is bejegyezték.⁷

Mivel a lőszer- és fegyvergyártás az Oszmán Birodalomban állami monopólium volt,⁸ a Portán kényszerrel figyelték arra, hogy a salétromos falvakat is közvetlenül a kormány

⁴ A baruthánékra vö.: „A török hadsereg löporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban” című tanulmánnyal a kötetben. A szállításra lásd: *Ortaylı, İlber*: Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 28. (1973.) 1–2. sz. 181–190. o. és *Faroqhi, Suraiya*: Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *International Journal of Middle East Studies*, 14. (1982.) 4. sz. 523–539. o.

⁵ *Thiele, Ottomar*: Salpeterwirtschaft und Salpeterpolitik. Eine volkswirtschaftliche Studie über das ehemalige europäische Salpeterwesen nebst Beilagen. (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Ergänzungsheft, XV.) Tübingen, 1905. 8–9. o.

⁶ Isztambul, BOA MD 5/1205.; MD 5/1286. (Az első szám a mühimme kötetet, a második a rendeletet jelenti.)

⁷ MD 5/1286. A Simontornyai szandzsák salétromos falvait (Alap, Pázma, Püspök-Székel és Dád) például csak az 1570. évi tahrir defterbe vették fel. *Dávid* 1982. 302., 304., 306. o.

⁸ Az 1524. évi egyiptomi törvénykönyv fejlesztés terhe mellett megtiltja a rájának a löporkészítést, s elrendeli az üstök beszolgáltatását az egyiptomi állami fegyverraktárba. A kánunnáma szövegét kiadta: *Barkan, Ömer Lüfti*: XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Kanunlar. İstanbul, 1943. 356. o. Ugyanez a törvény tiltja a fegyvergyártást is vö.: *İnalçık* 1975. 196. o.

felügyelje. Ha a felfedezett salétromos falvak nem kincstári birtokon voltak, ezeket a szultáni birtokokhoz csatolták, a károsult timárbirtokosokat pedig az elcsatolt falvak értékével kárpótolták.⁹ A budai beglerbégnek és defterdárnak küldött rendeletből azt is megtudhatjuk, hogy a károsultakat a szultáni hászbirtokok kevésbé jövedelmező birtok-részeiből elégítették ki.¹⁰ Ez az intézkedés jól beleillik a Porta Magyarországon is megfigyelhető birtokpolitikájába. A kormányzat ugyanis arra törekedett, hogy a hódoltság védettebb, nehézség nélkül adóztatható, illetve jobban jövedelmező falvai, mezővárosai, vámhelyei a kincstár saját kezelésébe kerüljenek, a határvidékhez közelebb fekvő, nehezebben adóztatható, kevesebb jövedelmet hozó földeket pedig a timár- és ziámet-birtokosok között osztották ki.¹¹ A lőpor harmadik komponenséről, a kénről forrásaink már kevesebbet szólnak. Ismert, hogy hazánkban az 1570-es évekig nem készítettek ként, s a lőportermeléshez szükséges mennyiséget a Királyi Magyarország lőporműhelyei is Lengyelországból és az osztrák örökös tartományokból szerezték be.¹² Az ország török uralom alatti területein sem volt elegendő kén. 1565 végén, amikor Szülejmán szultán utolsó hadjáratának előkészületei folytak, a Budán készítő lőporhoz Belgrádból kellett ként hozatni. A szendrői bégnek megparancsolták, hogy a belgrádi várban felhalmozott készletekből negyven láda ként küldessen Budára a mohácsi kapitánnyal, aki a Mohács környékén ekkortájt felállított egyik dunai török flotta parancsnoka volt.¹³ Abból azonban, hogy a kénnel kapcsolatos panaszokkal forrásainkban viszonylag ritkán találkozunk, arra kell következtetnünk, hogy ennek hiánya nem gördített akadályt a lőportermelés elé. Tudjuk, hogy a törökök által készített lőporban a kén aránya általában 12,5 és 15,5% között mozgott,¹⁴ így a lőportermeléshez szükséges kén, már csak kis mennyisége miatt is, könnyen beszerezhető volt a birodalom távolabbi vidékeiről.

⁹ MD 7/1420.

¹⁰ MD 5/205.

¹¹ Hegyi 1983a. különösen: 359–365. o.

¹² T[akáts] S[ándor]: A kéntermelés kezdete Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. 288. o.

¹³ MD 5/667. Hasonló értelmű parancs ment a budai beglerbégnek is: MD 5/666. A mohácsi, szekszárdi és szekcsői bégeknek is küldtek parancsot, amelyben tudatták velük, hogy Mehmedet, a mohácsi kapudánt „lőporkészítés szolgálatára jelölték ki és Budára küldték”. Az érintetteknek megparancsolták, hogy ha területükön áthaladva Mehmed „embert kérne, adjatok elegendő embert, s biztonságosan és veszélytelenül juttassátok el egymáshoz!” MD 5/685; A flottára vö.: Imber, C. H.: The Navy of Süleyman the Magnificent. *Archivum Ottomanicum*, VI. (1980.) 275. o.

¹⁴ A keverési arányokra a szakirodalomban nem található semmiféle támpont. Kijelentésemet saját adataimra alapozom. Az 1673–74-ben Borban készített lőpor 69% salétromot, 15,5–15,5% ként és szénport tartalmazott. MAD 4527. p. 13. – Az Isztambulban 1696-ban, illetve 1699-ben előállított lőpornál a keverési arányok így módosultak: salétrom 75%, kén és szénpor 12,5–12,5%. DBŞM 844. p. 6. és DBŞM 589. pp. 4–5. – Természetesen a törökök is más keverési arányt használtak a puskaporhoz s megint mást az ágyúporhoz. Karamániában 1644-ben az előbbi készítésekor 6 rész salétromhoz 1 rész ként adtak. Az ágyúpor 5 rész salétromot és 1 rész ként tartalmazott. MAD 7512. p. 10.

A budai löpormalom

A budai barutháne alapításáról forrásaink némileg ellentmondóan nyilatkoznak. Evlia Cselebi Arszlán pasának tulajdonítja, aki 1565–1566-ban volt budai beglerbég, s akinek már atyja is itt szolgált.¹⁵ Adatát a török kori Buda monográfusa, Fekete Lajos is elfogadta.¹⁶ Pecsevi Ibrahim azonban arról írt krónikájában, hogy a baruthánét Arszlán pasa utódja, Szokollu Musztafa pasa építtette, aki a budai beglerbégek közül a leghosszabb ideig, 1566–1578 között, kormányozta e távoli tartományt.¹⁷ Akár Arszlán pasa, akár Szokollu Musztafa pasa idején épült is fel a budai barutháne, annyi bizonyos, hogy a törökök, már ezt megelőzően is készítettek Budán löpört. A budai pénztári naplók bejegyzéseiből tudjuk, hogy 1558. november 13. és 1559. november 1. között öt ízben is vásároltak salétromot a törökök a fegyver- és löporraktár szükségleteire. Egy-egy alkalommal általában 7–8 kantárt (378–432 kg-ot) vettek, egy kivételtől eltekintve kantárját 200 akcséért, tehát mintegy 4 forintért.¹⁸ Ez a felvásárlási ár a korabeli piaci árakhoz viszonyítva ugyan alacsonynak tekinthető, de alig tér el attól az ártól, amelyért a Szepesi Kamara vásárolta a salétromot. A Kamara 1596-ban ugyanis a nyírségi falvak salétromgyűjtőitől 4-5 forintért vásárolta meg a tisztítatlan salétrom (salitrum impurgatum)

¹⁵ Evlia Cselebi, 290. o. Evlia Cselebi sok vihart kavart művéről, amelyet *Szekfü Gyula* a munka első kiadásához 1916-ban írott bevezető tanulmányában „a nyugati történetírás számára... teljességgel használhatatlan”-nak minősített, legújabbban Fodor Pál, az 1985-ös kiadás gondozója írt igen értékes és mértékadó tanulmányt: Evlia Cselebi útleírásai. *Keletkutatás*, 1990. ősz. 37–55. o.

¹⁶ Fekete 1944. 95. o.

¹⁷ *Tarih-i Pecevi*, II. (Istanbul, 1283/1866) 27–28. o. Magyar fordítása: *Karácson Imre* (ford.): Török történetírók III. Budapest, 1916. 86. o.

¹⁸ Fekete – Káldy-Nagy 1962. 347., 354., 357., 368., 445. o. A kantárral, mint a török mértékegységek túlnyomó többségével, több probléma is van. A szakirodalom általában az 56-58 kg-os kantárral számol. Ez a számítási rendszer a 3,207 g-os rúmi dirhemet teszi meg alpmértékegységgé, amelyből 400 dirhem tett ki 1 okkát, így 1 okka=1,2828 kg. Vö.: *Hinz, Walter*: Islamische Masse und Gewichte. Leiden, 1955. 24. o. Az utóbbi időben azonban több részletvizsgálat is azt látszik igazolni, hogy az Oszmán Birodalomban a XVII. század derekáig-végéig nem a 3,207 g-os rúmi dirhemet, hanem a 3,072 g-os tebrizi dirhemet használták. Erre először Halil Sahillioğlu hívta fel a figyelmet doktori értekezésében az Oszmán aranypénzekben végzett vizsgálataira támaszkodva, majd ezt a véleményét több tanulmányában is megismételte: vö.: *İnalçık, Halil*: Introduction to Ottoman Metrology. *Turcica*, 15. (1983.) 318. o., 28. sz. jegyzet. – İnalçık mindazonáltal felteszi a kérdést, hogy vajon a mindennapi életben is a tebrizi dirhemet használták-e? Cikkében végig a hagyományosan elfogadott 3,207 g-os rúmi dirhemmel számolt. (Uo. 320. o.) A kérdés eldöntésében olyan források segíthetnek, amelyekben a dirhem valamely ismert mértékegységgel együtt szerepel, ahhoz viszonyítva. Hasonló módszerrel végzett számítások után ugyancsak a tebrizi dirhem használata mellett érvel *Herzig, Edmund M.*: A Note on the Ottoman Lidre and Dirhem Araund 1500. *Turcica*, 20. (1988.) 247–249. o. További kérdés, hogy hány okkás kantárral kell számolnunk. Az Oszmán Birodalomban a XIX. században a 44 okkás kantárt fogadták el alapegységnek, de volt olyan idő, amikor a Balkánon a 32 okkástól 100 okkásig számtalan kantárt használtak, lásd: *Hóvári János*: Az erdélyi kanther és a balkáni kantár. Mértéktörténeti vizsgálódás a 15–16. század fordulóján. *Századok*, 1983/5. 1015–1027. o. Megjegyzendő, hogy a Gyula és Csanád környéki, valamint az erdélyi kereskedők között 1570 táján a 48 okkás kantár volt használatban. lásd: MD 14/483. Bár adataink igen gyérek, úgy tűnik a löpörttermeléssel kapcsolatos elszámolásokban a 44 okkás kantárt használták. Így számolták a Bor-i baruthánéba Isztambulból küldött kén kantárját (MAD 4527. p. 11.), s ugyanitt általában a salétromot, ként valamint a löpört (MAD 5685 p. 7., ill. MAD 7512 p. 10.) Hasonlóan 44 okkás kantárral számolták a temesvári barutháne számára a temesvári beglerbégségből, a szerémi és a szendrői szandzsákból vásárolt salétromot is. (Kamil Kepeci Mevkufat 2682. p. 23/a.) A fentiek miatt a következőkben a tebrizi dirhemet tekintem alapegységnek, és a 44 okkás kantárral számolok, amely így 54 kg-nak felel meg.

mázsáját.¹⁹ A pénztári napló bejegyzéseit erősítik meg a budai beglerbégnek az 1560-as évek elején küldött parancsok is, amelyek számos esetben megemlékeznek a Buda környéki falvak salétromtermeléséről és a budai salétromfőzésről.²⁰ További bizonyíték a budai lőportermelésre a kénszállítás kapcsán már idézett két rendelet, amelyeket 1565 végén küldtek a budai beglerbégnek. Egy másik rendeletből pedig azt is megtudhatjuk, hogy a mohácsi kapudán, azaz flottaparancsnok nemcsak a már említett 40 láda ként szállította Budára, de őt bízták meg a budai lőportermelés irányításával is. A budai beglerbégnek megparancsolták, hogy mindenben legyen Mehmed kapudán segítségére, s ha kell, adjon embereket mellé, s gondoskodjon a szükséges nyersanyagokról is.²¹ Ez utóbbi rendeletből az is kiolvasható, hogy Budán ekkortájt még nem nagyon érthettek a lőporkészítéshez, s nyilván ezért kellett Mehmedet ezzel a feladattal megbízni.

A salétrom lőporrá történő feldolgozása ekkor még olyan kisebb, kézi vagy állati erővel hajtott puskaportörő malmokban történhetett, mint amilyenekben 1552-ben Egerben, vagy 1553-ban Szigetvárott a magyarok készítették a lőport,²² s amilyenek a hódoltság egész ideje alatt bizonyosan számos magyar és török végvárban is használatban lehettek, legalábbis erre következtethetünk a várleltárakban időnként jelentősebb mennyiségben előforduló salétromból és kénből.²³

A budai barutháne leírását Evlia Cselebinek köszönhetjük, aki elismeréssel szólt Arszlán pasa „ritka ügyes magyar mesterember foglyairól”, akik – szerinte – a budai baruthánét megépítették: „ügyes mesterséggel különféle kitűnő vashól, tölgyfából és paliszanderfából hengerkerekeket készítettett, s a hengerekhez a sors kerekeihez hasonló tizenkét kereket csináltatott. Minden kerék elé egy-egy bronzmozsarat tett, s valamenynyit mozsár lapátjait bronzból és vashól készíttette. E kerekeket mind a víz forgatja. A víz pedig az Ilidse vize, mely külön kupolájú meleg víz. E meleg vízforrásnak alja folydogálva a Barutháne kerekeit forgatja, mint ez nyilvánvaló. A kerekkel a hengerek is forgásba jönnek, s egyúttal a mozsarak lapátjai a mozsarakba mennek, majd onnan kijönnek, s ezeknek olyan zörgésük van, hogy az ember elbámul rajta.”²⁴

A barutháne a városfalakon kívül, a várostól északra, a felső hévizek tájékán feküdt, nem messze Gül Baba bektasi kolostorától. Négyszögletű építmény volt, sarkain egy-egy toronnyal megerősítve. Az 1686. évi ostromot épségben vészelte át, és egy ideig még később is lőpormalomként működött.²⁵

Mint láttuk, a lőpormalom kerekeit a környék hévizei forgatták. E hévizeket a törökök már korábban is hasonló célra használták, hisz azok Murád pasa hat kerékre forgó

¹⁹ MNL OL E 206. Magyar Kamara Archivuma, Rationes salinares, 37. csomó.

²⁰ MD 3/1343., 5/1205., 5/1286. és MAD 2775. p. 1066. stb.

²¹ MD 5/666., 5/667.; 5/685. ill. 5/687.

²² 1552-ben Egerben két ilyen malom is megrongálódott, s a kettő épen maradt részeiből Dobó egy újat építtetett. A szigeti várban 1553-ban volt „molendinum manuale pro terendis pulveribus pixidum” és „molendina equis trahatilia”. *Holub* 1909. 75. o.

²³ Kassán, a Felső-Magyarországi Főkapitányság székhelyén 1640-ben pl. 299 mázsa lőpor mellett 635 mázsa eresztett salétromot, és 39 mázsa kénkőt írtak össze. *Merényi Lajos*: Kassa tűzészeti felszerelése 1640-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1916. 425. o.

²⁴ Evlia Cselebi, 290. o.

²⁵ *Fekete* 1944. 95–96. o.

alapítványi malmait hajtották. A pasa közben elhalálozott, s az állam baruthánét épített az alapítványi malmok helyén. Ez az intézkedés azonban kedvezőtlenül érintette az alapítványt, hiszen az fontos jövedelemforrástól esett el. A budai beglerbégnak ezért 1567 szeptemberében nemes parancsot küldtek, amelyben elrendelték: „Nézz utána, valóban úgy van-e a dolog, ahogyan azt jelentették, mennyi malom helyén épült barutháne, ezek milyenek, s hogy a kincstár kijelölt-e valamit viszonzásul.”²⁶

Turgut Isıksal egy rendeletre hivatkozva azt írta, hogy 1567-ben a budai löpormalmok száma tíz volt, s mindegyikben 20-20 mozsár működött.²⁷ Az említett rendeletben azonban a malmok számára vonatkozó adat nem található. Ami a mozsarak nagyságát illeti, az irat valóban 50-55 okkás mozsarakról szól, azaz egy-egy mozsárban megközelítőleg 61-68 kg közötti nyersanyagot dolgozhattak fel löporrá.²⁸

Épp a mozsarak és a löportörők túlzott méretei okozták 1567-ben a löporrobbanást. A budai beglerbégnak küldött, előbb már idézett rendelet részletesen beszámol a robbanásról, és következményeiről. A budai löporműhelybe Hamza Kádit küldték a löportermelés irányítására és felügyeletére. Ám alig telt el két óra a löpormalmok beindítását követően, az egyik nyolc mozsárral üzemelő műhelyben tűz ütött ki. A löporműhelyekben dolgozó munkásokon természetesen félelem és pánik lett úrrá, s ott-hagyván a munkát, mind megszöktek. Nagyobb napidíjjal és azzal a feltétellel, hogy bérüket havonta – tehát nem háromhavonta, miként az a zsoldfizetésnél általános gyakorlat volt – megkapják, végül sikerült 19 munkást találni. 4–5 akcse napidíjért három janicsárt is kineveztek a műhelybe, és a löpormalomban ismét megindulhatott a munka. A robbanás okát Hamza Kádi a mozsarak és löportörők túlságosan nagy méreteiben látta. A löportörő rudak így leértek a mozsarak aljára és ott tűz ütött ki. A mozsarak nem tudtak ellenállni a nagy nyomásnak és felrobbantak. Ezért a mozsarak méreteit jelentősen csökkentették.²⁹

Bár forrásainkban a XVI. század végéig már nem hallunk további budai löporrobbanásról, nem kizárt, hogy erre mégis sor kerülhetett. A következő században sem volt problémamentes a budai löportermelés. Evlia Cselebi írta, hogy „nagyon sok panasz van a löpor meggyulladásá miatt”. Kivált a nyári hónapok voltak veszélyesek, ezért – miként ugyanő mondja – „a műhelyek júliusban nem dolgozhatnak, mivel a löporrobbanástól néhányszor a Barutháne meggyulladt, és elpusztult.”³⁰

Azonban nemcsak forró nyári hónapok okoztak gondot a budaiaknak. Hátráltatta a termelést az esős időjárás is. 1571-ben a budai pasa épp az esős időre hivatkozva mentegetőzött, hogy a kért 3000 kantár puskaport nem tudta Szendrőbe elküldeni.³¹

Nyilván a robbanások okozta pusztítások is hozzájárultak ahhoz, hogy a barutháne időnként javításra és felújításra szorult. Jelentősebb javításokra 1626–1630 között, Murtezá pasa nagyszabású építkezéseinek idején kerülhetett sor. A pasa öt új portörőt

²⁶ MD 7/259.

²⁷ *Isıksal* 1982. 85. o.

²⁸ MD 7/433.

²⁹ Uo.

³⁰ Evlia Cselebi, 290. o.

³¹ *Isıksal* 1982. 85. o.

készíttetett. Ekkor a barutháne víztartályait és vízvezetéseit is kijavították és a vízhajtó kerekeit is felújították.³²

A Porta állandó figyelemmel kísérte a budai löportermelést. A budai beglerbégnek rendszeresen tájékoztatnia kellett Isztambult a barutháne helyzetéről. Egy 1567. november végi rendeletben a beglerbéget felszólították, hogy gondoskodjon minél több löpor előállításáról. A beglerbég már egy korábbi levélben felterjesztette azoknak a nevét, akiket a löportörő mozsarakhoz nevezett ki. Mozsaranként két-két személyről volt szó, akiknek a kinevezését Isztambulban hagyták jóvá, kiállítván számukra a berátot. Ezt a rendeletet 1568. február 9-én szó szerint megismételték.³³

A budai beglerbégnek és defterdárnak két héttel később küldött rendeletéből azt is megtudjuk, hogy ekkor 41 mozsárban készítették a löport, s hogy a mozsarak mellett dolgozó 82 munkás napi tíz-tíz akcsét kapott.³⁴ Az egy esztendővel későbbi pénzügyi elszámolás szerint, amely a budai baruthánében dolgozó mestereknek 1569. február 17-től esedékes zsoldjáról készült, 51 személynek már csak napi 450 akcse zsoldot fizettek, ami személyenként nem egészen 9 akcse napi zsoldnak felel meg.³⁵ A barutháne egyes mestereit úgy látszik még ennél is jobban megfizették. 1574 elején egy bizonyos Radul mester (uszta), napi 12 akcse zsoldot kapott, igaz ő egyben az ácsok előjárója is volt. A derék Radult, a temesvári és az esztergomi barutháne építkezéseinek szerzett érdemeit jutalmazandó, Musztafa budai pasa ziámet-birtokra terjesztette fel. A Portán azonban korainak tarthatták előléptetését, s Radulnak csak három akcse zsoldemlést hagytak jóvá.³⁶ Ha belegondolunk, hogy ugyanebben az évben a budai várban szolgálatot teljesítő azabok, várvédő janicsárok és tüzérek átlagos napi zsoldja csak 5-7 akcse körül volt, s hogy a lovaskatonák is csak átlag 8 akcse zsoldot kaptak, láthatjuk, hogy a Porta tisztességesen megfizette a löpormalomban dolgozók veszélyes munkáját.³⁷

³² Az építkezésekről fennmaradt egy rövid irat: İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E 895. Fényképmásolata megtalálható az ELTE Török Filológiai Tanszékének Fényképtárában. Az iratot már Fekete Lajos is használta. Magyar fordításban kiadta: *Fodor Pál*: Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század közepéig. In: *Bodó Sándor – Szabó Jolán* (szerk.): Magyar és török végvárak (1663–1684). (Studia Agriensia 5.) Eger, 1985. 165–172. o., vö. még *Fekete* 1944. 105. o. Fekete Lajos az iratot Múza budai pasa beglerbégének éveire keltezte. Múza három ízben is viselte e tiszttséget: 1631–1634, 1636–1637 és 1640–1644 között. Az irat azonban igen nagy hasonlóságot mutat a Nergisi által Murtezá pasáról írott életrajz (al-Vasfu'l-kamil fi ahvali veziri'l-adil) azon részeivel, amelyekben a szerző Murtezá pasa építkezéseit sorolja elő. A Szarajevói Keleti Intézetben őrzött kéziratból az építkezésekre vonatkozó részeket kimerítően ismertette *Trako, Salih*: Biografija bosanskog vezira Murteza-paše od Muhameda Nergisija. *Prolozi za orijentalnu filologiju*, 10–11. (1960–61.) 183–187. o. A baruthánéra: 184.o. A munkának számos kézírata maradt fenn: *Levend, Agah Surri*: Gazavat-nameler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-namesi. Ankara, 1956. 105. o. Így további szövegkritikai vizsgálatok szükségesek a két szöveg viszonyának meghatározásához. Annyi azonban Salih Trako ismertetéséből is látható, hogy a Fekete Lajos és Fodor Pál által használt irat Murtezá pasa budai helytartósága idejére (1626–1630) keltezhető.

³³ MD 7/473. és 7/832.

³⁴ MD 7/908.

³⁵ DBŞM 66. p. 5.

³⁶ MD 25/786.

³⁷ *Vélics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. II. k. Budapest, 1890. 383. o.

Budán a kezdeti nehézségek után szépen felfuthatott a lőportermelés. Forrásainkból láthatóan a XVI. század második felében évi 1000-3000 kantár, tehát megközelítőleg 54-162 tonna körül ingadozhatott a termelés, s az összegyűlt készletekből időnként még arra is futotta, hogy Belgrádot is kisegítsék. A budai beglerbégnak 1570. február végén küldött rendeletből tudjuk, hogy a pasa egy korábbi levelében értesítette a Portát, hogy Belgrádba 1000 kantár lőport küldött. Arról is tájékoztatta az udvart, hogy mihelyt az időjárás engedi, további 2000 kantár lőport szállít majd e fontos végvárba. A Porta, felbátorodva a budai pasa buzgóságán, az ígért 2000 kantárt legott felemelte 3000 kantárra, megparancsolván a beglerbégnak, hogy „a korábban már elküldött 1000 kantáron kívül nemes parancsom értelmében még 3000 kantárt készíts elő, s amint az időjárás engedi, küldd Belgrádba!”³⁸ Nem tudni, hogy a budaiak leszállították-e a kért mennyiséget. Egy esztendővel később a Portán mindenestre ismét sürgettek valamiféle elmaradt szállítmányt. A Porta a pasának küldött rendeletben afelől érdeklődött, hogy Budáról elküldték-e már Belgrádba a 200 kantár lőport, s ha igen, mikor. Isztambulban azt is szeretnék volna tudni, hogy mekkora készlet gyűlt össze a budai műhelyekben és raktárakban, s hogy hány lőportörő üzemel. A beglerbéget utasították: ha lehet, még egyszer annyi lőportörő üstöt állítson üzembe, s az elkészített lőport mennél előbb szállíttassa Belgrádba, hogy onnét a szükséges helyekre vihessék.³⁹ A Velence ellen Ciprusért folyó hadjárat idején a Portának minden lőportermelő műhely termelésére szüksége volt.

A lőpor tárolása és a budai lőporrobbanás

Külön gondot jelentett a lőpor raktározása, tárolása. A lőport, amennyiben felhasználása helyben történt, a törökök hordókban vagy ládákban tárolták.⁴⁰ Ha azonban a termelt lőport máshol használták fel, előnyösebb volt bőrzacskókban, bőrzákokban tárolni, hogy tevéken s más állatokon szállíthassák.⁴¹ Nagyobb tömegű lőpor egy helyen való tárolása robbanásveszéllyel fenyegetett. Forrásainkból láthatóan az a szűk emberöltő, amely a magyar és a magyarországi török végvári rendszer kiépülésének kezdete óta eltelt, egyik oldalon sem volt elegendő arra, hogy a végvárakban egyre szaporodó lövegek és muníciókészlet biztonságos és célszerű elhelyezését megoldják, s az ehhez szükséges robbanás- és tűzbiztos raktárakat, tárolóhelyiségeket megépítsék. A magyar végekre vo-

³⁸ MD 9/16.

³⁹ MD 12/234. A rendelet egy példányát a temesvári beglerbégnak is megküldték. Tőle 500 kantár puska-
port kérték.

⁴⁰ Szalonikiben 1695–1696-ban pl. 60 okkás ládákban tárolták a lőport (DBŞM 841. p. 2.). 1684-ben egy alkalommal Budára 300 kantárnyi puska-
port szállítottak, amit 300 hordóban tároltak (MAD 4039. p. 112.).

⁴¹ A karamániai Borban, 1673–74-ben például helyben készítették a bőrzacskókat (MAD 4527. p. 10.). 1684-ben a magyarországi hadjárat idején szintén ilyen bőrzacskókban (kise-yi meşin-i barut) volt a lőpor, s öt ilyen zacskót tettek egy zsákba (çuval). Mivel 2200 kantárnyi porra 6250 darab zacskót számoltak, egy-egy zacskóban 15,5 okka, azaz megközelítőleg 19 kg-nyi port szállítottak, egy-egy zsák tömege pedig egy mázsa körül volt (MAD 4039. p. 114.). Magyarországon a törökök között annyira elterjedt volt a bőrzacskókban, tömlőkben való tárolás, hogy azt utóbb a magyarok is eltanulták tőlük. Holub 1909. 75. o.

natkozóan igen tanulságosak e tekintetben az 1556-ban felállított Udvari Haditanács által elrendelt várvizsgálatok, amelyek a lőpor tárolása terén több alkalommal is hiányosságokat tártak fel.⁴²

Nem voltak megfelelő raktárak a török végvárakban sem. 1568 szeptemberében a budai beglerbég olyan parancsot kapott, hogy a puszkapor elhelyezési gondjait megoldandó, alkalmasnak látszó helyeken lőporraktárakat építsen.⁴³ Megfelelő építmények híján a Porta egyelőre nem tehetett egyebet, mint hogy a lőport igyekezett a magyarországi végvárakban elosztva elhelyezni. A budai pasát ezért arra is utasították, hogy a baruthánében eleddig termelt lőport ne tartsa egy helyen, hanem 200-300 kantárnyit küldjön belőle Pestre, Esztergomba és Szolnokra, valamint 500-1000 kantárnyit Belgrádba, a felvonuló hadak legfontosabb állomáshelyére, ahol egy-egy hadjárat előtt temérdek élelmiszert és hadianyagot halmoztak fel a törökök.⁴⁴

A fentiekben csak röviden érintett tárolási körülmények láttán nem is csodálkozhatunk azon, hogy mind a magyar, mind pedig a török végvárakban gyakoriak a kisebb-nagyobb robbanások, tüzesetek. A velencei követ jelentette Prágából 1577. március 30-án, hogy 21-én Kanizsán villámcsapástól felrobbant a lőszer.⁴⁵

1578. május 31-én a Bécsben tartózkodó Di Cavalli arról értesítette a Signoriát, hogy a bihácsi lőportoronyba is belecsapott a villám, s hogy a robbanás a falakban is nagy kárt tett, s csak a Károly főherceg által odarendelt 750 lovas s vagy ezer uszkók mentette meg a várat a robbanás hírére azonnal felkerekedett töröktől.⁴⁶ Két héttel később a követ már a zágrábi robbanásról számolt be.⁴⁷

Sigismondo di Cavalli előbb már hivatkozott május 31-i jelentésében tudósított először a legnagyobb katasztrófáról: a budai lőporrobbanásról. Amitől a szultáni rendeletek féltve óvták a budaiaikat 1568-ban, az pontosan tíz esztendővel később, 1578. május 19-én, pünkösd napján következett be. A Zsigmond palotája előtt lévő toronyba belecsapott a villám, és az ott felhalmozott lőpor felrobbant. A robbanás oly rettenetes erejű volt, hogy néhány nehezebb ágyút is a Dunába röpített.⁴⁸ A nagy budai lőporrobbanást szemléletesen örökítette meg Szamosközy István is: „...nagy szárazság tarta abban a hóban. Nappal három órakor nagy setét felhő kezd lenni, tarta mind napestig, azután erős dörgés, csattogás, villámás. Vala egy torony az várban Sigmond palotája mellett, kinek czímertorony volt neve. Számtalan sok porral volt rakva. Ez tornyot éfélkor

⁴² Az 1557–58-ban végzett várvizsgálat igen gondatlannak és veszélyesnek találta a lőpor elhelyezését Trencsénben, ahol faépületekkel körülvett házban tárolták, és Egerben, ahol a raktárul szolgáló épületek egymáshoz értek. Lásd: *Illéssy János*: Várvizsgálatok 1557–58-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 81., 217. o.

⁴³ MD 7/2029.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Kárpáthy-Kravjánszky* 1933. 226. o. Az ilyesfajta katasztrófák persze nemcsak Magyarországon voltak gyakoriak. Az arzenálok Európában mindenütt a nagyvárosok tűzfészkei voltak. Velencében 1509-ben tűzvész, 1552-ben pedig nagyerejű robbanás pusztított. Lásd: *Mallett, M. E. – Hale, J. R.*: *The Military Organization of a Renaissance State*. Cambridge, 1984. 400. o.

⁴⁶ *Kárpáthy-Kravjánszky* 1933. 233. o.

⁴⁷ Uo. 234. o.

⁴⁸ Uo. 233. o., *Fekete* 1944. 109. o.

megütötte az menykű... ez tornyot és az mellette való palotákat mind elhánta vala... Temérdek sok hadi szerszámok vesztenek, némelyeket az Dunába hánt, némeleket széllel döntött. Az vízvár is törökkel, marhákkal teljes volt, azokat is mind elhánta, vesztette... Az Dunán való hidat is nagy helyen általszakasztotta volt. Királyok rejtek-háza föld alatt vala, ott az császár kéncsét tartották, mind oda veszett az is. Az város kapui mindenütt megnyílt volt, házaknak ajtai azonképpen, lakatok, záruk megnyíltanak. Az Rákosnak egy mélföl az meszsze, fél mélyföldig az török szerszámain, és egyéb afféle marhákot elhánt az por Rákosra... Reggel, az nap hogy feltámadt volna, szérin-szerte széllel az hegyen az nagy füst vala, egyik a másikat nem látja vala. Az törökök széllel futottak reggel sírva-jajgatva, ki anyját, ki fiát, ki atyját kereste; az török azt mondja, hogy csak fizetett nép tizenkét száz veszett akkor.”⁴⁹

A velencei követ 2000 áldozatról tud,⁵⁰ az egri püspök 5000-ról,⁵¹ Gyulafi Lestár pedig úgy hallotta, hogy 6000 embert követelt a katasztrófa.⁵² Ez utóbbi két adat vélhetőleg túlzás, hisz az 1686. július 22-i nagy robbanás áldozatait is csak 1500 körülre teszik a források, pedig az ekkor felrobban lőpor mennyisége meghaladta az 1578-ban lángra lobbant munícióét.⁵³

Az 1578. évi robbanást követően a budai pasa menteni próbálta ami még menthető. Miközben a Portát értesítette a katasztrófáról,⁵⁴ csausza útján az évi ajándék (valójában adó) azonnali elküldését sürgette Bécsben, és – miként azt Di Cavalli június 7-i jelentéséből láthatjuk – a megrongálódott falak kijavítására faanyagot, vaspántokat és több ezer kőcockát kért. A pasa azt is megígérte Bécsnek, hogy az építőanyagok árát a törökök majd beszámítják az adóba.⁵⁵ Egy héttel később, 1578. június 14-én, a velencei követ már arról tudósította a Signoriát, hogy a császár hajlandó ingyen faanyagot adni a törököknek, de vaspántokat és követ nem, mivel azokat a budai törökök is könnyen beszerezhetik Magyarországon.⁵⁶ Di Cavalli július 28-i jelentésében a Konstantinápolyból visszatérő, és ekkor Budán tartózkodó császári követ, Ungnád Dávid levelére hivatkozva azt írta, hogy a lőporrobbanás okozta károk kijavításán 1500 munkás és 200 kőműves dolgozott.⁵⁷

Hiábavaló volt azonban Szokollu Musztafa pasa minden buzgólkodása, a katasztrófaért életével fizetett. Jóllehet ő maga nemigen tehetett róla, hogy a villám éppen a lő-

⁴⁹ Veress Endre: Musztafa budai basa álma, s a nagy lőporrobbanás. Szamosközy István történeti feljegyzése. *Történelmi Tár*, 1896. 741. o.

⁵⁰ Kárpáthy-Kravjánszky 1933. 234. o.

⁵¹ Takáts 1915. 62. o.

⁵² Szilágyi Sándor (kiad.): Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századból. II. k. (Magyar Történelmi Emlékek II. o. Írók. XXXIII. k.) Budapest, 1894. 14. o.

⁵³ Károlyi Árpád – Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936. 284. o. – Szilahtár török krónikás mind a felrobbant lőpor mennyiségét illetően, mind pedig az áldozatok számát tekintve túlzásra ragadtatta magát. Szerinte mintegy négyezer ostromlott muszlim lelte halálát a robbanáskor, s az azt követő tűzben. Szilahtár Mehmed török krónikás visszatekintése 1686 eseményeire. Ford.: Fodor Pál. In: Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Összeállította: Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 432. o.

⁵⁴ Takáts 1915. 62. o.; MD 34/514.

⁵⁵ Kárpáthy-Kravjánszky 1933. 234. o.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

porraktárba csapott, nagybátyjának, Szokullu Mehmed nagyvezírnek ellenlábasai mégis igyekeztek megragadni a számukra kedvező alkalmat. Elérték, hogy a budai vilájet 12 évi példás kormányzása után, 1578. szeptember utolsó napján, Ferhád aga főistállómester véget vessen Musztafa pasa életének, nem kis csapást mérve ezzel Musztafa pasa nagybátyjára, a nagyvezírré. Egy Budáról küldött jelentés drámai színekkel adja elő, hogyan küzdött Musztafa pasa az életéért: mikor elolvasta a szultáni kézjeggyel ellátott halálos ítéletet állítólag magából kikelve förmedt a főistállómesterre, hogy a szultán az ő bűnéül rója fel a város pusztulását, majd összetépte a nyakába vetett zsinórt. A túlélővel szemben azonban alul maradván, rövid dulakodás után a hóhérok megfojtották.⁵⁸

Néhány általánosabb megjegyzés

A Budán készített évi 1000-3000 kantárnyi por a birodalom többi löpormalmának termeléséhez viszonyítva is jó eredménynek mondható. Az egyik legnagyobb löportermelő központban, Egyiptom műhelyeiben a XVI. század második felében is csak 4000 kantár (216 tonna) löport készítettek évente. A Bagdadban működő 16 löporkészítő műhely termelése 1575–76-ban 5000 kantár (270 tonna) volt.⁵⁹ Egy másik jelentős központban, a karamániai Borban évente alig több mint 2000 kantár puskaport állítottak elő.⁶⁰

A budai barutháne termelésének értékelésekor azonban vissza kell térnünk a bevezető gondolatokhoz, s csak a magyarországi török végvárrendszerre háruló feladatok szem előtt tartásával mondhatunk véleményt. Forrásainkból azt látjuk, hogy löporgondok csak nagyobb hadjáratok, illetve elhúzódó várostromok idején jelentkeztek. Úgy tűnik, hogy a Porta hamar felismerte a magyarországi török végvárakra háruló feladatokat, és ezek megoldására rendezkedett be, ehhez igazította az itteni végvári őrség létszámát, összetételét, lövegparkját és muníciókészletét. A budai löportermelés a XVI. században még elegendőnek mutatkozott Buda és a környező várak védelmére. A Buda környéki hadi cselekmények löporszükségletét, ameddig nagyobb mezei seregek bevonására nem került sor, a budai barutháne még fedezni tudta.

A gondok akkor jelentkeztek, amikor a megszokott „végvári” hadviseléstől eltérő nagyobb hadjáratokra került sor. Hasonló problémákkal kellett szembenéznie a török hadvezetésnek a XVII. század végén, amikor teljesen felborult az eddigi rend, és az ostromlókiből ostromlottak lettek. Az itteni löportermelés már nem fedezhette az elhúzódó várostromok, egyre szaporodó mezei ütközetek löporszükségleteit.

Először a tizenötéves háború idején bizonyult kevésnek a budaiak porkészlete. Látnivaló ez azokból a jelentésekből, nagyvezíri előterjesztésekből, amelyeket a magyarországi hadszíntérről küldtek Isztambulba, s amelyek telis-tele vannak a löporszállításokat sürgető kérésekkel.⁶¹ Az ágyútüzérek írnoka, Abdülkadir Efendi – aki tisztsége folytán pontos információkkal kellett hogy rendelkezzen –, úgy tudta, hogy csak a messzi Egyiptom raktáraiból több ízben is jelentős szállítmányokkal kellett kisegíteni a Magyarországon

⁵⁸ *Takáts* 1915. 63–64. o.

⁵⁹ *Ágoston* 1985. 176. o.

⁶⁰ MAD 5686.

⁶¹ *Orhonlu, Cengiz*: Osmanlı Tarihine Aid Belgeler. Telhisler (1597–1607). İstanbul, 1970. 19–20. o.

harcoló csapatokat. Krónikájában arról tájékoztat bennünket, hogy 1593-ban 7000 kantár (378 tonna), 1599-ben 4000 kantár (216 tonna), 1604-ben pedig 5000 kantár (270 tonna) lőport küldtek Egyiptomból a magyarországi frontra.⁶²

Jellemző, hogy a panaszok majd csak a XVII. század első, igazi nagy hadjáratában, 1663-64-ben szaporodnak meg ismét. Beszédes adat, hogy az Érsekújvár ostromakor felhasznált ágyúpor 3410 kantárra (184 tonna) rúgott.⁶³

A századvégi nagy harcok idején, a XVI. századi várharcokra berendezkedett, s annak igény szintjén működő budai barutháne termelése már nagyon szegényesnek bizonyult. A raktárakat távoli vidékekről ideszállított lőporral kellett feltölteni. A budai pasa ismételt sürgetésére 1684 márciusának végén – egyéb hadianyagok mellett – 10 000 kantár, azaz 540 tonnányi, lőport szállítottak Budára.⁶⁴ Az 1684. évi ostrom után a törökök ismét feltöltötték a hadianyagraktárakat. 1686-ben és 1686 elején temérdek hadianyag érkezett Belgrádból. A szállításokról készült részletes kimutatás szerint 1686. február végéig 6874,5 kantár (371 tonna) ágyúhoz használatos lőport és 521 kantár (28 tonna) puskaport vittek be Budára.⁶⁵

A későbbi kutatások a fenti képet még módosíthatják. Az elmondottak azonban arra figyelmeztetnek, hogy nem szabad általánosítani azt, a hazai szakirodalomban egyre gyakrabban olvasható nézetet, miszerint a török kincstár számára a magyarországi végvárok fenntartása – s általában a magyarországi török uralom – ráfizetéses volt.⁶⁶ Ez a megállapítás köztudottan a budai beglerbégség 1558–60. évi pénztári naplójának adatain nyugszik. 1558. október 14-től 1559. október 2-ig tartó időszakban a budai beglerbégség váraiban állomásozó 10 328 főnyi őrség zsoldja (23 062 862 akcse) valóban több mint háromszor meghaladta a beglerbégség területéről befolyt jövedelmeket (6 434 578 akcse), s az arány a következő évben sem volt sokkal jobb. A hiányt Isztambulból kellett pótolni.⁶⁷

Az 1558–1560. évi deficit állapot aligha általánosítható az egész hódoltság idejére. Caroline Finkel kutatásaiból tudjuk, hogy 1575. és 1581. között az isztambuli kincstárból már nem kellett Budára aranyszállítmányt küldeni. Szokollu Musztafa pasának ugyanis sikerült a tartomány bevételeit olyannyira megnövelnie, hogy a bevételek – ki egészülve a temesvári beglerbégségből érkező évi 4 millió akcse támogatással – fedezték a vilájet váraiban szolgáló katonaság zsoldját.⁶⁸

⁶² AK fol. 7/a, 113/b és 190/a. Vö.: Ágoston 1985. 176. o. A krónika használatáért Káldy-Nagy Gyula egyetemi tanár úrnak tartozom köszönettel. A szerzőre és művére lásd: Köhbach, Markus: Der osmanische Historiker Topçılar Katibi 'Abdül-qadir Efendi. Leben und Werk. *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies*, 2. (1981.) 75–96. o.

⁶³ MAD 15877. p. 1–2.

⁶⁴ MAD 177. p. 19/a. és MAD 3527. p. 48.

⁶⁵ DBŞM 489.

⁶⁶ Lásd például: Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979. 143. o.; Hegyi, 1983a. 346. o.; Magyarország története 1526–1606. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 464. o. A vonatkozó rész Sinkovics István munkája.

⁶⁷ Fekete – Káldy-Nagy 1962. 611. o.

⁶⁸ Finkel 1988. 291–292. o.

A magyarországi török végvárok fenntartásának kérdése még további kutatásokat igényel. E kutatásoknak azonban nem szabad csak a pénztári naplókra korlátozódniuk, hisz ezek – a forrás természetéből adódóan – csak a készpénzben kifejezhető bevételeket és kiadásokat tartalmazzák. A későbbi vizsgálatoknak – lehetőleg minél több időmet-szetben – ki kell térniük a végvárok hadianyag-, fegyver-, élelmiszer- és takarmányellátására is.

Levéltárak, levéltári és kéziratári források rövidítései

Az összeállítás az Oszmán levéltári források esetében csak a felhasznált állagokat, ezek rövidítéseit és feloldásait, valamint a kötetszámokat tartalmazza. Egy-egy ilyen kötet néhány oldaltól több száz oldalas is lehet. A hivatkozott oldalszámok, illetve a szultáni rendeleteket tartalmazó Mühimme Defterek esetében a rendeletszámok, a lábjegyzetekben találhatók.

AK	Abdülkadir Efendi: Topçular Katibi Abdülkadir Efendi: Tarih-i Al-i Osman. (Kézirat.) Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Mxt. 130.
BA	İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, a Miniszterelnökség Oszmán történelemre vonatkozó levéltára. (Korábbi rövidítés, újabban a kutatók a BOA rövidítést használják.)
BOA	İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İsztambul, Miniszterelnökség Oszmán Levéltára):
AE	Ali Emiri 4549
DBKL	Büyük Kale Defterleri 32 184, 32 187.
DBŞM	Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Defterleri: 66, 240, 449, 489, 841, 844, 598, 642, 844, 589.
DBŞM, DBH	Baş Muhasebe Kalemî Defterleri, Budin Hazinesi Defterleri 16 727, 16 728, 16 729.
DBŞM, CBH	Baş Muhasebe Kalemî Defterleri, Cebehane Defterleri 18 368.
DBŞM, DMKF	Baş Muhasebe Kalemî Defterleri, Mevkufat Kalemî Defterleri 2682, 27 627, 27 640.
DBŞM, TPH	Baş Muhasebe Kalemî Defterleri, Tophane Defterleri 18 597, 18 599.
DBŞM, UYH	Baş Muhasebe Kalemî Defterleri, Uyvar Hazinesi Defterleri 17 082.
DCMH	Cizye Muhasebesi 26 570.
DBŞM, DPYM	Baş Muhasebe Kalemî Defterleri, Bâb-ı Defteri Piyade Mukabelesi Kalemî 35 159.
KK	Kamil Kepeci Tasnifi 2647.
KK	Mevkufat 2682.

MAD	Maliyeden Müdevver Defterleri 23, 106, 177, 449, 498, 683, 975, 1361, 1561, 2113, 2563, 2775, 2936, 3150, 3279, 3527, 3774, 3992, 4039, 4457, 4527, 4654, 5392, 5448, 5472, 5685, 5686, 6188, 6411, 7512, 7668, 12 778, 15 758, 15 836, 15 877, 17 908, 18 565.
MD	Mühimme Defterleri: 3, 5, 6, 7, 10, 12, 14, 17, 25, 26, 27, 53, 64, 70, 73, 77.
MM	Maliyeden Müdevver Defterleri. (A levéltári állag korábbi megjelölése, újabban a kutatók a MAD rövidítést használják.)
DMKF	Bab-i Defteri Mevkufat Kalemi 27 627, 27 640.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Bécs
TSMA D	Tokapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (a Topkapı, azaz a Szultáni Palota Levéltára, Isztambul, defterek) 9619.

Bibliográfia

- Adivar* 1982. *Adivar, A. Adnan*: Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul, 1982.
- Anderson* 1988. *Anderson, M[atthew] S[mith]*: War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789. Avon, 1988.
- Anhegger* 1943. *Anhegger, Robert*: Ein angeblicher schweizerischer Agent an der Hohen Pforte im Jahre 1581. *Istanbuler Schriften*, II. (1943.) 3–13. o.
- Arbel* 1987. *Arbel, Benjamin*: Venezia, gli ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella Guerra di Cipro. In: *Cozzi, Gaetano* (ed.): Gli Ebrei e Venezia secoli XIV–XVIII. Venezia, 1987. 163–190. o.
- Austro-Turcica *Džaja, Srećko M. – Weiss, Günter* (szerk.): Austro-Turcica, 1541–1552: diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte, im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. München, 1995
- Ayalon* 1956. *Ayalon, David*: Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Mediaeval Society. London, 1956. (London, 1978.²)
- Aydın* 1998. *Aydın, DüNDAR*: Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı. Ankara, 1998.
- Ács* 2002. *Ács Pál*: Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. In: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György* (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 15–26. o.
- Ágoston* 1985. *Ágoston Gábor*: Az oszmán tüzérség és a magyarországi várharcok egy kiadatlan XVII. századi török krónika alapján. In: *Bodó Sándor – Szabó Jolán* (szerk.): Magyar és török végváarak (1663–1694). (Studia Agriensia, 5.) Eger, 1985. 173–173. o.
- Ágoston* 1986. *Ágoston Gábor*: Az 1444. évi török–magyar követjárás. (Adalék az 1444. évi török–magyar békekötés történetéhez. *Történelmi Szemle*, 29. (1986.) 261–276. o.
- Ágoston* 1992. *Ágoston Gábor*: A hódolt Magyarország. Budapest, 1992.

- Ágoston* 1993. *Ágoston, Gábor*: Gunpowder for the Sultan's Army. New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Turcica*, 25. (Paris/Louvain, 1993.) 75–96. o.
- Ágoston* 1993a. *Ágoston Gábor*: A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: *Petercsák Tivadar – Szabó Jolán* (szerk.): Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia, 14.) Eger, 1993. 311–330. o.
- Ágoston* 1994a. *Ágoston Gábor*: Karamánia és az oszmánellenes keresztény diplomácia a 15. század első felében. In: *Draskóczy István* (szerk.): Scripta Manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Budapest, 1994. 115–124. o.
- Ágoston* 1994b. *Ágoston, Gábor*: Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII. (1994.) 1–2. sz. 15–48. o.
- Ágoston* 1997. *Ágoston Gábor*: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Hanák Péter – Nagy Mariann* (szerk.): Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Pécs, 1997. 81–96. o.
- Ágoston* 1998. *Ágoston, Gábor*: Habsburgs and Ottomans. Defense, Military Change and Shifts in Power. *The Turkish Studies Association Bulletin*, 22. (Spring 1998.) 1. sz. 126–141. o.
- Ágoston* 1999. *Ágoston Gábor*: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a XV–XVII. században. In: *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás* (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. (Studia Agriensia, 20.) Eger, 1999. 129–154. o.
- Ágoston* 1999a. *Ágoston, Gábor*: Ottoman Warfare. In: *Black, Jeremy* (ed.): European Warfare, 1453–1815. London, 1999. 118–144. o.
- Ágoston* 2000. *Ágoston Gábor*: A Nándorfehérvárhoz vezető út. Magyarország, a balkáni oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem. In: *Visy Zsolt* (szerk.): Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félévezredes jubileumára. Budapest, 2000. 235–250. o.
- Ágoston* 2000a. *Ágoston, Gábor*: The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary (1541–1699). A Comparison. In: *Eren, Güler et al.* (eds.): The Great Ottoman–Turkish Civilization. Vol. 1. Politics. Ankara, 2000. 276–287. o.

- Ágoston* 2005. *Ágoston, Gábor*: Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. Cambridge–New York, 2005. (Török nyelven: İstanbul, 2006., németül: Leipzig, 2010.)
- Ágoston* 2005a. *Ágoston, Gábor*: Behind the Turkish War Machine. Gunpowder Technology and War Industry in the Ottoman Empire, 1450–1700. In: *Steele, Brett – Dorland, Tamera* (eds.): The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment. Cambridge, Mass. 2005. 101–133. o.
- Ágoston* 2009. *Ágoston, Gábor*: Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550–1750. The Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation. In: *Trim, David and Tallett, Frank* (eds.): European Warfare, 1350–1750. Cambridge, 2009. 110–134. o.
- Ágoston* 2012. *Ágoston, Gábor*: Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç. İstanbul, 2012.
- Babinger* 1992. *Babinger, Franz*: Mehmed the Conqueror and his Time. Princeton, New Jersey, 1992.
- Bacqué-Grammont* 1987. *Bacqué-Grammont, Jean-Louis*: Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution a l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 a 1524. İstanbul, 1987.
- Bacqué-Grammont* 1991. *Bacqué-Grammont, Jean-Louis*: Études turco-safavides, XV. Cinq lettres de Hüsrev Paşa, beylerbeyi du Diyar Bekir (1552–1532). *Journal Asiatique*, CCLXXIX. (1991.) 3–4. sz. 239–264. o.
- Bacqué-Grammont – Kuneralp – Hitzel* 1991. *Bacqué-Grammont, Jean-Louis – Kuneralp, Sinan – Hitzel, Frédéric*: Représentants permanents de la France en Turquie (1536–1991) et de la Turquie en France (1797–1991). İstanbul, 1991.
- Barker* 1969. *Barker, John*: Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship. New Brunswick, 1969.
- Barkan* 1953–1954. *Barkan, Ömer Lütfi*: H 933–934 (M 1527–1528) Mali Yılına ait Bir Bütçe Örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15. (1953–1954.) 1–4. sz. 251–329. o.
- Barkan* 1955–1956. *Barkan*: 1070–1071 (1660–1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17. (1955–1956.) 1–4. sz. 304–347. o.
- Barkan* 1957–1958. *Barkan, Ömer Lütfi*: H. 974–975 (M. 1567–1568) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19. (1957–58.) 1–4. sz. 277–332. o.

- Barkan* 2000. *Barkan, Ömer Lütfi*: Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi. In: Tetkikler-Makaleler. Szerk.: *Hüseyin Özdeğer*. 1–2. k. İstanbul, 2000.
- Baron* 1983. *Baron, Solo Wittmayer*: A Social and Religious History of the Jews. Late Middle Ages and Era of European Expansion 1200–1650. XVIII. k. The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia, India, and China. New York, 1983.
- Barta* eml. *Lengvári István* (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996.
- Barta* 1996. *Barta Gábor* (szerk.): Két tárgyalás Sztambulban. Hieronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. (Régi Magyar Könyvtár. Források 5.) Budapest, 1996.
- Biegman* 1963. *Biegman, Nicolas H.*: Ragusan Spying for the Ottoman Empire. Some 16th-Century Documents from the State Archives at Dubrovnik. *Belleten*, 27. (1963.) 237–255. o.
- Biegman* 1967. *Biegman, Nicolas H.*: The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575–1595) Extant in the State Archives in Dubrovnik. The Hague and Paris, 1967.
- Biringuccio* 1966. *Biringuccio, Vannoccio*: The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio. Cambridge, Mass., London, 1966.
- Black* 1991. *Black, Jeremy*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.
- Black* 1998. *Black, Jeremy*: War and the World. Military Power and the Fate of the Continents, 1450–2000. New Haven and London, 1998.
- Black* 2005. *Black, Jeremy* (ed.): Warfare in Europe 1650–1792. Aldershot, 2005.
- Braudel* 1990. *Braudel, Fernand*: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Transl.: *Reynolds, Sián*. I–II. Vol. London–New York, 1990.
- Brummett* 1994. *Brummett, Palmira*: Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery. New York, 1994.
- Busbecq* The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554–1562. Translated from the Latin of the Elzevir Edition of 1633 by *Forster, Edward Seymour*. Oxford, 1968.

- Busbecq* 1881. *Forster, Charles Thorrtton – Blackburne, Daniell, F. H. B.*: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq Seigneur of Bousbecque Knight, Imperial Ambassador I. London, 1881.
- Braun* 1956. *Braun, Maximilian*: Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen. Wiesbaden, 1956.
- Camariano* 1970. *Camariano, Nestor*: Alexandre Mavrocordato, le Grand dragoman. Son activité diplomatique, 1673–1709. Thessaloniki, 1970.
- Carter* 1964. *Carter, Charles Howard*: The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598–1625. New York–London, 1964.
- Cezar* 1965. *Cezar, Mustafa*: Osmanlı Tarihinde Levendler. İstanbul, 1965.
- Charrière* *Charrière, Ernest*: Négociations de la France dans le Levant, ou, Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Egypte, etc., et dans les états de Tunis, d'Alger et de Maroc. 1–4 k. Paris, 1848–1860 (Reprint: Franklin, Burt: Research and Source Works Series 116.) New York, é. n.
- Christensen* 1987. *Christensen, Stephen*: European–Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages. In: *McGuire, Brian Patric* (ed.): War and Peace in the Middle Ages. Copenhagen, 1987.
- Cipolla* 1965. *Cipolla, Carlo M.*: Guns, Sails and Empires. Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400–1700. London, 1965. (Reprint: New York, 1996.)
- Coles* 1968. *Coles, Paul*: The Ottoman Impact on Europe. New York, 1968.
- Crosby* 2002. *Crosby, Alfred W.*: Throwing Fire: Projectile Technology Through History. Cambridge, 2002.
- CSP Spain 1894. *Hume, Martin A. S.* (ed.): Calendar of Letters and State Papers Relating to English Affairs, Preserved Principally in the Archives of Simancas. Vol. II. Elizabeth 1568–1579. London, 1894.
- CSP Spain 1896. *Hume, Martin A. S.* (ed.): Calendar of Letters and State Papers Relating to English Affairs, Preserved Principally in the Archives of Simancas. Vol. III. 1580–1586. London, 1896.

- CSP Venice 1894. *Brown, Horatio F.* (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Vol. 8. 1581–1591. London, 1894.
- CSP Venice 1897. *Brown, Horatio F.* (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Vol. 9. 1592–1603. London, 1897.
- CSP Venice 1900. *Brown, Horatio F.* (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Vol. 10. 1603–1607. London, 1900.
- CSP Venice 1904. *Brown, Horatio F.* (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Vol. 11. 1607–1610. London, 1904.
- CSP Venice 1932. *Hinds, Allen B.* (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Vol. 33. 1661–1664. London, 1932.
- Dávid* 1982. *Dávid Géza*: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982.
- Dávid – Fodor* 1983. *Dávid Géza – Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények*, XXX. (1983.) I. rész: 2. sz. 278–296. o.; II. rész: 3. sz. 451–467. o.
- Dávid – Fodor* 1999. *Dávid Géza – Fodor Pál*: Oszmán hírszerzés Magyarországon. In: *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás* (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. (Studia Agriensia, 20.) Eger, 1999. 197–204. o.
- Doukas* 1975. *Doukas*: Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina”. Ed.: *Magoulias, Harry J.* Detroit, 1975.
- Downing* 1992. *Downing, Brian M.*: The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton, 1992.
- Drake* 1960. *Drake, Stillman*: Galileo on Motion and Mechanics. Madison, 1960.
- Drake – Drabkin* 1969. *Drake, Stillman – Drabkin, I. E.*: Mechanics in Sixteenth-Century Italy. Selections from Tartaglia, Benedetti, Guido Ubaldo, and Galileo. Madison, 1969.

- Duffy 1980. *Duffy, Michael* (ed.): The Military Revolution and the State, 1500–1800. Exeter, 1980.
- EI-2 *Gibb, H. A. R.* (ed.): The Encyclopaedia of Islam. (New edition.) Vol. 1–12. Leiden, 1960–2006.
- Elezović 1950. *Elezović, Gliša*: Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme Defteri. Beograd, 1950.
- Emecen 1996. *Emecen, Feridun*: Beylikten Sancağa. Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Mülâhazalar. *Bulleten*, LX. 227. (1996.) 81–91. o.
- Emecen 2010. *Emecen, Feridun M.*: Osmanlı Klâsik Çağında Savaş. İstanbul, 2010
- Epstein 1980. *Epstein, Marc Alan*: The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Freiburg, 1980.
- Ertaş 2007. *Ertaş, Mehmet Yaşar*: Sultanın Ordusu. Mora Fethi Örneği. İstanbul, 2007.
- Evlia Cselebi *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford.: *Karácson Imre*. Budapest, 1985.²
- Fekete 1944. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Budapest, 1944.
- Fekete – Káldy-Nagy 1962. *Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadás-könyvek 1550–1580. Budapest, 1962.
- Finkel 1988. *Finkel, Caroline*: The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Vienna, 1988.
- Finkel 1990. *Finkel, Caroline*: The Cost of Ottoman Warfare and Defence. *Byzantinische Forschungen*, 16. (1990.) 91–103. o.
- Finkel 1992. *Finkel, Caroline*: French Mercenaries in the Habsburg–Ottoman War of 1593–1606. The Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600 *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 55. (1992.) 3. sz. 451–471. o.
- Finkel 2005. *Finkel, Caroline*: Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923. New York, 2005
- Finlay 1998. *Finlay, Robert*: Prophecy and Politics in Istanbul. Charles V, Sultan Süleyman, and the Habsburg Embassy of 1533/1534. *Journal of Early Modern History*, 2. (1998.) 1. sz. 1–31. o.
- Fleischer 1986. *Fleischer, Cornell*: Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali 1541–1600. Princeton, 1986.

- Fleischer* 1992. *Fleischer, Cornell*: The Lawgiver as Messiah. The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman. In: *Veinstein, Gilles* (ed.): *Soliman le Magnifique et son temps*. Paris, 1992. 159–177. o.
- Flemming* 1987. *Flemming, Barbara*: Sahib-kıran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans. In: *Kara, György* (ed.): *Between the Danube and the Caucasus*. Budapest, 1987. 43–62. o.
- Flemming* 1994. *Flemming, Barbara*: Public Opinion under Sultan Süleyman. In: *İnalcık, Halil – Kafadar, Cemal* (eds.): *Süleyman the Second and His Time*. Istanbul, 1994. 49–56.
- Fodor* 1989. *Fodor Pál* (ford.): A janicsárok törvényei (1606). (*Ágoston Gábor – Fodor Pál* [szerk.]: *Török–Magyar Hadtörténelmi Emlékek. Elbeszélő kútfők I. kötet.*) Budapest, 1989.
- Fodor* 1991. *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
- Fodor* 1995. *Fodor Pál*: Kémkedés a török korban. *Keletkutatás*, 1995. ősz. 121–126. o.
- Fodor* 1996. *Fodor Pál*: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs, 1996. 195–208. o.
- Fodor* 1997. *Fodor Pál*: Együttműködés és válság a 15–17. századi oszmán–zsidó kapcsolatokban. *Századok*, 131. (1997.) 4. sz. 895–922 o.
- Fodor* 2001. *Fodor Pál*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán–török történelemről. Budapest, 2001.
- Fodor* 2001a. *Fodor Pál*: A bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években. In: *Fodor Pál*: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán–török történelemről*. Budapest, 2001. 363–391. o.
- Fodor* 2006. *Fodor Pál*: Vállalkozásra kényszerítve. Az Oszmán pénzügyi és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Budapest, 2006.
- Galanti* 1995. *Galanti, Avram*: *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul, 1995.
- Genç – Özvar* 2006. *Genç, Mehmet – Özvar, Erol* (eds.): *Osmanlı Maliyesi. Kurumlar ve Bütçeler 2 k.* İstanbul, 2006.
- Gökbilgin* 1950–1951. *Tayyib Gökbilgin*: Kara Üveys Paşna'nın Budin Beylerbeyliği (1578–1580). *Tarih Dergisi*, 2. (1950–1951.) 3–4. sz. 17–34. o.
- Göyünç* 1999. *Göyünç Nejat*: Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı. In: *Eren, Güler* (szerk.): *Osmanlı, 6. k. Teşkilat*. Ankara, 1999. 77–88. o.

- Griswold* 1983. *Griswold, William*: The Great Anatolian Rebellion 1000–1020/1591–1611. Berlin, 1983.
- Groot* 1978. *De Groot, A. H.*: The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610–1630. Leiden – İstanbul, 1978.
- Grunebaum-Ballin* 1968. *Grunebaum-Ballin, Paul*: Joseph Naci, duc de Naxos. Paris, 1968.
- Guilmartin* 1974. *Guilmartin, John Francis, Jr.*: Gunpowder and Galleys. Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century. Cambridge, 1974.
- Hale* 1966. *Hale, John R.*: Gunpowder and the Renaissance. An Essay in the History of Ideas. In: *Carter, Charles Howard*: (ed.): From Renaissance to Counter-Reformation: Essays in Honour of Garrett Mattingly. London, 1966. 113–144. o.
- Hall – DeVries* 1990. *Hall, Bert S. – DeVries, Kelly*: The Military Revolution Revisited. *Technology and Culture*, 31. (1990.) 500–507. o.
- Hall* 1997. *Hall, Bert S.*: Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Baltimore, 1997.
- Hammer-Purgstall* *Hammer, Joseph von*: Geschichte des Osmanischen Reiches. 6. k.: Pest, 1829., 7. k.: Pest, 1834. (Reprint: Graz, 1963.)
- Hassiotis* 1977. *Hassiotis, Giovanni K.*: Venezia e i domini veneziani tramite di informazioni sui Turchi per gli Spagnoli nel sec. XVI. In: *Beck, Hans-Georg – Manoussacas, Manoussos – Pertusi, Agostino* (szerk.): Venezia centro di mediazione tra oriente e occidente (secoli XV–XVI). Aspetti e problemi. I. k. Firenze, 1977.
- Headley* 1975. *Headley, John M.*: The Habsburg World Empire and the Revival of Ghibellinism. *Medieval and Renaissance Studies*, 7. (Chapel Hill, NC) 1975. 93–127. o. (Reprint in: *Headley, John M.*: Church, Empire and World. The Quest for Universal Order, 1520–1640. Aldershot, 1997).
- Headley* 1983. *Headley, John M.*: The Emperor and his Chancellor. A Study of the Imperial Chancellery under Gattinara. Cambridge, 1983.
- Hegyi* 1983. *Hegyi Klára*: A várak és katonaságuk szerepe a törökök magyarországi berendezkedésében. In: *Bodó Sándor – Szabó Jolán* (szerk.): Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia, 3.) Eger, 1983. 71–86. o.
- Hegyi* 1983a. *Hegyi Klára*: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. *Századok*, 1983. 2. sz. 346–381. o.
- Hegyi* 1995. *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995.

- Hegy* 1995a. *Hegy Klára*: Török katonaság a magyarországi hódoltságban. *Keletkutatás*, 1995. tavasz. 45–59. o.
- Hess* 1978. *Hess, Andrew C.*: The Forgotten Frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier. Chicago, 1978.
- Heywood* 1980. *Heywood, Colin*: The Activity of the State Cannon-foundry (Tophane-i amire) at Istanbul in the Early Sixteenth Century According to an Unpublished Turkish Source. *Prolozi za orijentalnu filologiju*, 30. (1980.) 209–216. o.
- Heywood* 1981. *Heywood, Colin*: Notes on the Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon. Proceedings of the International Symposium on Islam and Science, Islamabad, 1–3 Muharrem, 1401 A. H. (10–12 November, 1980.) Islamabad, 1981.
- Heywood* 1984. *Heywood, Colin*: English Diplomatic Relations with Turkey, 1689–1698. In: *Hale, William – Bağış, Ali İhsan* (eds.): Four Centuries of Turco-British Relations. Studies in Diplomatic Economic and Cultural Affairs. Walkington, Beverley, 1984. 26–39. o.
- Heywood* 2002. *Heywood, Colin*: Writing Ottoman History. Documents and Interpretations. Aldershot, 2002.
- Hiller* 1998. *Hiller István*: A „Titkos Levelezők” intézménye. In: *Tusor Péter* (szerk.): R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Budapest, 1998. 204–215. o.
- Hirschberg* 1981. *Hirschberg, Haim Zeev*: A History of the Jews in North Africa. II. k. Leiden, 1981.
- Hitzel* 1995. *Hitzel, Frédéric* (ed.): Enfants de langue et Drogmans-Dil Oğlanları ve Tercümanlar. İstanbul, 1995.
- Hochedlinger* 2003. *Hochedlinger, Michael*: Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797. London, 2003.
- Holub* 1909. *Holub József*: Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909.
- İA *İslam Ansiklopedisi*. 1–13. k. İstanbul, 1965–1986.
- İşıksal* 1982. *İşıksal, Turgut*: Gunpowder in Ottoman Documents of the Last Half of the 16th Century. *International Journal of Turkish Studies*, 2. (1981–82.) 2. sz. 81–91. o.
- Imber* 1990. *Imber, Colin*: The Ottoman Empire 1300–1481. İstanbul, 1990.
- Imber* 1993. The Legend of Osman Gazi. In: *Zachariadou, E.* (ed.): The Ottoman Emirate, 1300–1389. Rethymnon, 1993. 67–76. o.

- Imber* 1995. *Imber, Colin*: Ideals and Legitimation in Early Ottoman History. In: *Kunt, Metin – Woodhead, Christine* (eds.): *Süleyman the Magnificent and His Age*. London and New York, 1995. 138–153. o.
- Imber* 2002. *Imber, Colin*: *The Ottoman Empire, 1300–1650*. New York, 2002.
- İlgürel* 1979. *İlgürel, Mücteba*: Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silahların Yayılışı. *Tarih Dergisi*, 32. (1979.) 301–318. o.
- İnalcık* 1954. *İnalcık, Halil*: Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*, 2. (1954.) 104–129. o.
- İnalcık* 1975. *İnalcık, Halil*: The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East. In: *Parry, Vernon, J. – Yapp, M. E.*: *War, Technology and Society in the Middle East*. London–New York–Toronto, 1975. 195–217. o.
- İnalcık* 1980. *İnalcık, Halil*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700. *Archivum Ottomanicum*, 6. (1980.) 283–337. o.
- İnalcık – Kafadar* 1994. *İnalcık, Halil – Kafadar, Cemal* (eds.): *Süleyman the Second and His Time*. İstanbul, 1994.
- İnalcık – Quataert* 1994. *İnalcık, Halil – Quataert, Donald* (eds.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge, 1994.
- Jennings* 1980. *Jennings, Ronald C.*: Firearms, Bandits, and Gun-Control. Some Evidence on Ottoman Policy Towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600–1627. *Archivum Ottomanicum*, 6. (1980.) 339–358. o.
- Jireček* 1876. *Jireček, Constantin*: *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876.
- Jorga* 1908–1913. *Jorga, N.*: *Geschichte des osmanischen Reiches*. I–V. k. Gotha, 1908–1913.
- Kafadar* 1995. *Kafadar, Cemal*: *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*. Berkeley, Los Angeles, London, 1995.
- Kahane – Tietze* 1988. *Kahane, Henry and René and Tietze, Andreas*: *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*. Istanbul, 1988.²
- Káldy-Nagy* 1970. *Káldy-Nagy Gyula*: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest, 1970.
- Káldy-Nagy* 1970a. *Káldy-Nagy Gyula*: *Szulejmán*. Budapest, 1970.
- Káldy-Nagy* 1977. *Káldy-Nagy Gyula*: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977.

- Káldy-Nagy* 1986. *Káldy-Nagy Gyula*: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: *Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc* (szerk.): Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, 1986. 163–194. o.
- Kárpáthy-Kravjánszky* 1933. *Kárpáthy-Kravjánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei Kir. Állami Levéltár császári udvarból való követjelentései alapján. Budapest, 1933.
- Kelenik* 1990. *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990.) 3. sz. 80–120. o.
- Kelenik* 1991a. *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991.) 3. sz. 80–122. o.
- Kelenik* 1991b. *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991.) 4. sz. 3–52. o.;
- Kennedy* 1989. *Kennedy, Paul*: The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. New York, 1989.
- Kissling* 1951. *Kissling, Hans Joachim*: Baljemez. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 101. (1951.) 333–340. o.
- Kohler* 1999. *Kohler, V. Alfred*: Karl V, 1500–1558. Eine Biographie. München, 1999.
- Kołodziejczyk* 1999. *Kołodziejczyk, Dariusz*: Az oszmán „katonai lemaradás” problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 17. (1999.) 4. sz. 142–148. o.
- Korán *Korán*. Ford.: *Simon Róbert* (Prométheusz Könyvek 17.) Budapest, 1987.
- Krauske* 1885. *Krauske, Otto*: Die Entwicklung der ständigen Diplomatie. Leipzig, 1885.
- Kunt* 1978. *Kunt, Metin*: Sancaktan Eyaleti. 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi. İstanbul, 1978.
- Kunt* 1983. *Kunt, I. Metin*: The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983.
- Kunt – Woodhead* 1995. *Kunt, Metin – Woodhead, Christine* (eds.): Süleyman the Magnificent and His Age. London–New York, 1995.

- Kühne – Ziemann* 2000. *Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin* (szerk.): Was ist Militärgeschichte? München, 2000.
- Kütükoğlu* 1993. *Kütükoğlu, Bekir*: Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578–1612). İstanbul, 1993.
- Lesure* 1983. *Lesure, Michel*: Michel Černović „explorator secretus” a Constantinople (1556–1563). *Turcica*, 15. (1983.) 127–154. o.
- Levy* 1992. *Levy, Avigdor*: The Sephardim in the Ottoman Empire. Princeton, 1992.
- Lewis* 1984. *Lewis, Bernard*: The Jews of Islam. Princeton, 1984.
- Lewis* 1994. *Lewis, Bernard*: The Muslim Discovery of Europe. London, 1994.² (London, 1982.¹)
- Long – Roland* 1994. *Long, Pamela O. – Roland, Alex*: Military Secrecy in Antiquity and Early Medieval Europe. A Critical Reassessment. *History and Technology*, 11. (1994.) 3. sz. 259–290. o.
- Lowry* 2003. *Lowry, Heath W.*: The Nature of the Early Ottoman State. Albany, 2003.
- Lynn* 1991. *Lynn, John A.*: Clio in Arms: The Role of Military Variable in Shaping History. *Journal of Military History*, 55. (1991.) 1. sz. 83–95. o.
- Mallett – Hale* 1984. *Mallett, Michael Edward – Hale J(ohn) R.*: The Military Organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617. Cambridge, 1984.
- Mantran* 1962. *Mantran, Robert*: İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.
- Mantran* 1991. *Mantran, Robert*: XVI–XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat. İstanbul, 1991.
- Marsigli* 1732. *Marsigli, Luigi*: L'état militaire de l'empire ottoman. I–II. k. Paris, 1732.
- Marsigli* 1986. Luigi Ferdinando Marsigli gróf tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683-ban. Ford.: *Kósa Katalin*. In: *Szakály Ferenc* (szerk.): Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Budapest, 1986. 61–89. o.
- Martin – Parker* 1989. *Martin, Colin – Parker, Geoffrey*: The Spanish Armada. London, 1989.
- Mattingly* 1955. *Mattingly, Garrett*: Renaissance Diplomacy. London, 1955.
- Matuz* 1975. *Matuz, Josef*: Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen. *Südost-Forschungen*, 34. (1975.) 26–60. o.

- McNeill* 1982. *McNeill, William H.*: The Pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000. Chicago, 1982.
- Meienberger* 1973. *Meienberger, Peter*: Johann Rudolf Schid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt am Main, 1973.
- Ménage* 1965. *Ménage, V. L.*: The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 97. (1965.) 112–132. o.
- Minorsky* 1978. *Minorsky, Vladimir*: La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise. Paris, 1933. Reprintje eredeti lapszámozással in: *Minorsky, Vladimir*: The Turks, Iran, and the Caucasus in the Middle Ages. London, 1978.
- Mumcu* 1985. *Mumcu, Ahmet*: Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devletinde Rüşvet. Özellikle Adli Rüşvet. İstanbul, 1985.
- Murphey* 1983. *Murphey, Rhoads*: The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology. The Role of the Efrençi Technicians in Civil and Military Applications. In: *Bacqué, Jean-Louis–Dumont, Grammont-Paul* (eds.): Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman. Paris–Lauven, 1983. 287–298. o.
- Murphey* 1999. *Murphey, Rhoads*: Ottoman Warfare. New Brunswick, N. J., 1999.
- Necipoğlu* 1994. *Necipoğlu, Gülru*: Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman–Habsburg–Papal Rivalry. In: *İnalcık, Halil – Kafadar, Cemal* (eds.): Süleyman the Second and His Time. İstanbul, 1994. 163–191. o.
- Nelson* 1943. *Nelson, E. W.*: The Origins of Modern Balance of Power Politics. *Medievalia et Humanistica*, I. (1943.) 124–142. o.
- Özbaran* 1994. *Özbaran, Salih*: Expansion in the Southern Seas. In: *Özbaran, Salih*: The Ottoman Response to European Expansion. Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century. İstanbul, 1994. 77–87. o.

- Pakalın* 1983. *Pakalın, Mehmed Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III. İstanbul, 1983.
- Pamuk* 1994. *Pamuk, Şevket: Money in the Ottoman Empire, 1326–1914.* In: *İnalcık, Halil – Quataert, Donald* (eds.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914.* Cambridge, 1994. 947–985. o.
- Parker* 1972. *Parker, Geoffrey: The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars.* Cambridge, 1972.
- Parker* 1976. *Parker, Geoffrey: The 'Military Revolution, 1560–1660' – A Myth? *Journal of Modern History*, 48. (1976.) 2. sz. 195–214. o.*
- Parker* 1988. *Parker, Geoffrey: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1988.
- Parker* 1990. *Parker, Geoffrey: Spain and the Netherlands 1559–1659. Ten Studies.* (London, 1979.¹) London, 1990.²
- Parker* 1998. *Parker, Geoffrey: The Grand Strategy of Philip II.* New Haven–London, 1998.
- Parker* 1999. *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800* Cambridge, 1999. (Átdolgozott kiadás.)
- Parry* 1970. *Parry, Vernon J.: Materials of War in the Ottoman Empire* In: *Cook, M. A.* (ed.): *Studies in the Economic History of the Middle East.* London, 1970. 219–229. o.
- Parry: Barud* *Parry, Vernon J.: Barud.* In: *Encyclopaedia of Islam.* Vol. I. Leiden–London, 1960. 1061–1066. o.
- Parry – Yapp* 1975. *Parry, Vernon, J. – Yapp, M. E.: War, Technology and Society in the Middle East.* London–New York–Toronto, 1975.
- Pálffy* 1996. *Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996.) 2–3. sz. 166–171. o.*
- Pálffy* 1997. *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 39. (1997.) 261–262. o.*
- Pálffy* 2001. *Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében.* In: *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás* (szerk.): *Végvárrendszer és ellátás a XVI–XVII. században.* Eger, 2001. 183–219. o.

- Perjés* 1963. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élvezet és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest, 1963.
- Perjés* 1976. *Perjés Géza*: A hadviselés főbb problémái Zrínyi idején. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 8–19. o.
- Perjés* 1979. *Perjés Géza*: Mohács. Budapest, 1979.
- Petercsák – Berecz* 1999. *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás* (szerk.): Információ-áramlás a magyar és török végvári rendszerben. (Studia Agriensia, 20.) Eger, 1999.
- Petritsch* 1985. *Petritsch, Ernst Dieter*: Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 38. (1985.) 49–80. o.
- Petritsch* 1991. *Petritsch, Ernst Dieter*: Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv Band 1. (1480–1574) (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 10/1.) Wien, 1991.
- Petritsch* 1993. *Petritsch, Ernst. Dieter*: Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Szerk.: *Springer, Elisabeth* und *Kammerhofer, Leopold*. (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 20.) Wien–München, 1993.
- Preto* 1975. *Preto, Paolo*: Venezia e i Turchi. (Publicazioni della Facoltà di Magistero dell' Università di Padova 20.) Firenze, 1975.
- Preto* 1986. *Preto, Paolo*: La guerra segreta: spionaggio, sabotaggio, attentati. In: *Redolfi, Maddalena* (szerk.): Venezia e la difesa de Levante da Lepanto a Candia, 1570–1670. Venezia, 1986.
- Preto* 1994. *Preto, Paolo*: I servizi segreti di Venezia. Milano, 1994.
- Petrović* 1975. *Petrović, Đurđica*: Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: *Parry, Vernon, J. – Yapp, M. E.* (ed.): War, Technology and Society in the Middle East. London–New York–Toronto, 1975. 164–194. o.
- Rácz* 2000. *Rácz Árpád* (szerk.): Nagy képes millenniumi hadtörténet. Budapest, 2000.
- Redhouse* *New Redhouse Turkish–English Dictionary*. Istanbul, 1988.

- Refik* 1988. *Refik, Ahmed*: Onuncu Asr-i Hicri'de İstanbul Hayatı. İstanbul, 1988.
- Roberts* 1956. *Roberts, Michael*: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1956.
- Rodrigue* 1992. *Rodrigue, Aron* (ed.): Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership. Bloomington, 1992.
- Rogers* 1995. *Rogers, Clifford J.* (ed.): The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Boulder, Co., 1995.
- Roland* 1993. *Roland, Alex*: Technology and War. The Historiographical Revolution of the 1980s. *Technology and Culture*, 34. (1993.) 1. sz. 117–134. o.
- Roth* 1948. *Roth, Cecil*: The House of Nasi. The Duke of Naxos. Philadelphia, 1948.
- Rothenberg* 1960. *Rothenberg, Gunther Erich*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747. Urbana, 1960.
- Römer* 1995. *Römer, Claudia*: Osmanische Festungsbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murâds III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe. Wien, 1995.
- Runciman* 1988. *Runciman, Steven*: The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence. Cambridge, 1988.
- Runciman* 1992. *Runciman, Steven*: The Fall of Constantinople, 1453. Cambridge, 1992.
- Rúzsás – Szakály* 1986. *Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc* (szerk.): Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, 1986.
- Savory* 1957. *Savory, Roger*: The Sherley Myth. *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies*, 5. (1957.) 73–81. o.
- Schaedlinger – Römer* 1983. *Schaedlinger, Anton Cornelius – Römer, Claudia*: Osmanisch-türkische Dokumente aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Teil 1: Die Schreiben Süleymans des prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. Wien, 1983.
- Schaube* 1889. *Schaube, Adolf*: Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Gesandtschaften. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, X. (1889.) 501–552. o.
- Shaw* 1991. *Shaw, Stanford J.*: The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic. New York, 1991.

- Schloesinger* 1905. *Schloesinger, Max*: Nasi, Josef, Duke of Naxos. In: *The Jewish Encyclopedia*, IX. New York, 1905.
- Setton* 1978., 1984. *Setton, Kenneth M.*: The Papacy and the Levant (1204–1571). Vol. 2.: Philadelphia, 1978. Vol. 3.: Philadelphia, 1984.
- Setton* 1991. *Setton, Kenneth Meyer*: Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century. Philadelphia, 1991.
- Skilliter* 1977. *Skilliter, Susan A.*: William Harborne and the Trade with Turkey 1578–1582. A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations. Oxford, 1977.
- Skilliter* 1984. *Skilliter, Susan A.*: William Harborne, the First English Ambassador 1583–1588. In: *Hale, William – Bağış, Ali İhsan* (ed.): Four Centuries of Turco-British Relations. Studies in Diplomatic, Economic and Cultural Affairs. Walkington, Beverley, 1984. 10–25. o.
- Smith – Brown* 1989. *Smith, Robert D. – Brown, Ruth Rhynas*: Bombards. Mons Meg and Her Sisters. London, 1989.
- Spuler* 1935. *Spuler, Bertold*: Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Neue Folge, 11. (1935.) 313–342. o.
- Spuler* 1936. *Spuler, Bertold*: Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, 1. (1936.) 2. sz. 229–262. o.
- Spruy* 1994. *Spruy, Hendrik*: The Sovereign State and Its Competitors. An Analysis of Systems Change. Princeton, 1994.
- Sugár* 1983. *Sugár István*: Lehanyatlik a török féltold. Budapest, 1983.
- Sümer* 1999. *Sümer, Faruk*: Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara, 1999.
- Šabanović* 1964. *Šabanović, Hazim*: Turski izvori za istoriju Beograda. Knjiga prva-sveska prva. Katastarski popis Beograda i okoline 1476–1566. Beograd, 1964.
- Şahin* 1979. *Şahin, İlhan*: Timar Sistemi Hakkında Bir Risale. *Tarih Dergisi*, 32. (1979.) 905–935. o.
- Şahin* 1999. *Şahin, İlhan*: XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Taşra Teşkilatı'nın Özellikleri. In: XV ve XVI Asırları Türk Asrı Yapan Değerler. Ed. by *Aydın, Mahir*. İstanbul, 1999. 123–130. o.
- Şahin – Emecen* 1994. *Şahin, İlhan – Emecen, Feridun*: Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm. II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri. İstanbul, 1994.

- Szakály* ekv. *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György* (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc Emlékére. Budapest, 2002.
- Szakály* 1981. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- Szakály* 1986. *Szakály Ferenc*: Veszthely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534. Budapest, 1986.
- Szakály* 1986b *Szakály, Ferenc*: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Budapest, 1986.
- Szakály* 1995. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest, 1995.
- Szakály* 1997. *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Budapest, 1997.
- Szakály – Tardy* 1989. *Szakály Ferenc – Tardy Lajos*: Nyomozás egy magyar származású szultáni tolmács után. *Keletkutatás*, 1989. ősz. 60–67. o.
- Tabakoğlu* 1985. *Tabakoğlu, Ahmet*: Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. İstanbul, 1985.
- Takáts* *Takáts Sándor*: A török hódoltság korából. Budapest, [1928.]
- Takáts* 1915. *Takáts Sándor*: Vezír Szokolli Musztafa Basa (A nagy Musztafa). *Budapesti Szemle*, 43. (162. k.) (1915.) 460. sz. 41–65. o.
- Takáts* I. *Takáts Sándor*: A magyar és török íródeákok. In: *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. k. Budapest, 1915. 1–104. o.
- Takáts* II. *Takáts Sándor*: Kalauzok és kémek a török világban. In: *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. II. k. Budapest, 1915. 133–212. o.
- Takáts* III. *Takáts Sándor*: Pribékek. In: *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I. k. Budapest, 1915. 304–335. o.
- TDVİA *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1–43. k. İstanbul, 1988–2013.
- Tilly* 1990. *Tilly, Charles*: Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990. Oxford, 1990.
- Thúry* I. *Thúry József*: Török történetírók. I. k. Budapest, 1893.
- Tóth* 2001. *Tóth István György* (szerk.): Millenniumi magyar történet. Budapest, 2001.
- Török* 1929. *Török Pál*: A Habsburgok első sztambuli rezidense (Malvezzi János Mária). *Budapesti Szemle*, 214. (1929.) 413–435. o. és *Budapesti Szemle*, 215. (1929.) 87–104. o.

- Török* 1930. *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai. Budapest, 1930.
- Tracy* 2002. *Tracy, James D.*: Emperor Charles V, Impresario of War. Campaign Strategy, International Finance, and Domestic Politics. Cambridge, 2002.
- Ungnád* Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford., a bevezető tanulmányt írta *Kovács József László*, a jegyzeteket írta *Fenyvesi László* és *Kovács József László*. Budapest, 1986.
- Uzunçarşılı* 1983. *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: Osmanlı Tarihi. 3. k. 1. rész. Ankara, 1983.³
- Uzunçarşılı* 1981–1986. *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkarlar) Defteri. *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XI. (1981–1986.) 15. sz. 23–77. o.
- Uzunçarşılı* 1984. *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları. 2. k. Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımçı Ocakları ve Kapukulu Suvarileri. Ankara, 1984. (Ankara, 1944.¹)
- Uzunçarşılı* 1984a. *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*: Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları. 1. k. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. Ankara, 1984. (Ankara, 1944.¹)
- Vasiliev* 1935. *Vasiliev, A.*: Jörg of Nuremberg. A Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453). *Byzantion*, 10. (1935.) 205–209. o.
- Velics* 1886. I–II. *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek I–II. Budapest, 1886.
- Végváarak és Régiók *Végváarak és Régiók a XVI–XVII. században*. Szerk.: *Petercsák Tivadar – Szabó Jolán*. (Studia Agriensia, 14.) Eger, 1993.
- Wittek* 1938. *Wittek, Paul*: The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938.
- Wittek* 1956. *Wittek, Paul*: The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans. In: *Ayalon, David*: Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Mediaeval Society. London, 1956. 141–144. o.
- Wolf* 1928. *Wolf, Lucien*: Jews in Elizabethan England. The Jewish Historical Society of England. Transactions. Sessions 1924–1927. Vol. XI. (1928) 1–91. o.
- Zirojević* 1974. *Zirojević, Olga*: Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683). Beograd, 1974.

A tanulmányok első megjelenése

Az Oszmán Birodalom stratégiája és hadügye 1300 és 1700 között

Angol nyelven: *The Ottomans: From Frontier Principality to Empire*. In: *Olsen, John Andreas and Gray, Colin S. (eds.): The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*. Oxford University Press, Oxford, New York, 2011. 105–131. o.

Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció

Történelmi Szemle, 45. (2003.) 1–2. sz. 1–24. o.

Oszmán stratégiai gondolkodás és a magyarországi hódoltság

Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter Emlékére. Szerk.: *Krász Lilla, Oborni Teréz*. Budapest, 2008. 187–197. o.

Az Oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton

Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk.: *Nagy Mariann*. Budapest–Pécs, 1997. 81–96. o.

Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a XV–XVII. században

Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk.: *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás*. (Studia Agriensia, 20.) Eger, 1999. 129–154. o.

Birodalom és információ: Konstantinápoly, a kora újkori Európa információs központja

Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza Emlékére. Szerk.: *Hausner Gábor*, a szerkesztésben közreműködött: *Csákváry Ferenc, Kincses Katalin Mária, Mészáros Kálmán, Tóth Ferenc*. Budapest, 2005. 31–60. o.

Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról

Hadtörténelmi Közlemények, 119. (2006.) 2. sz. 524–537. o.

Az európai hadügyi forradalom és az Oszmánok

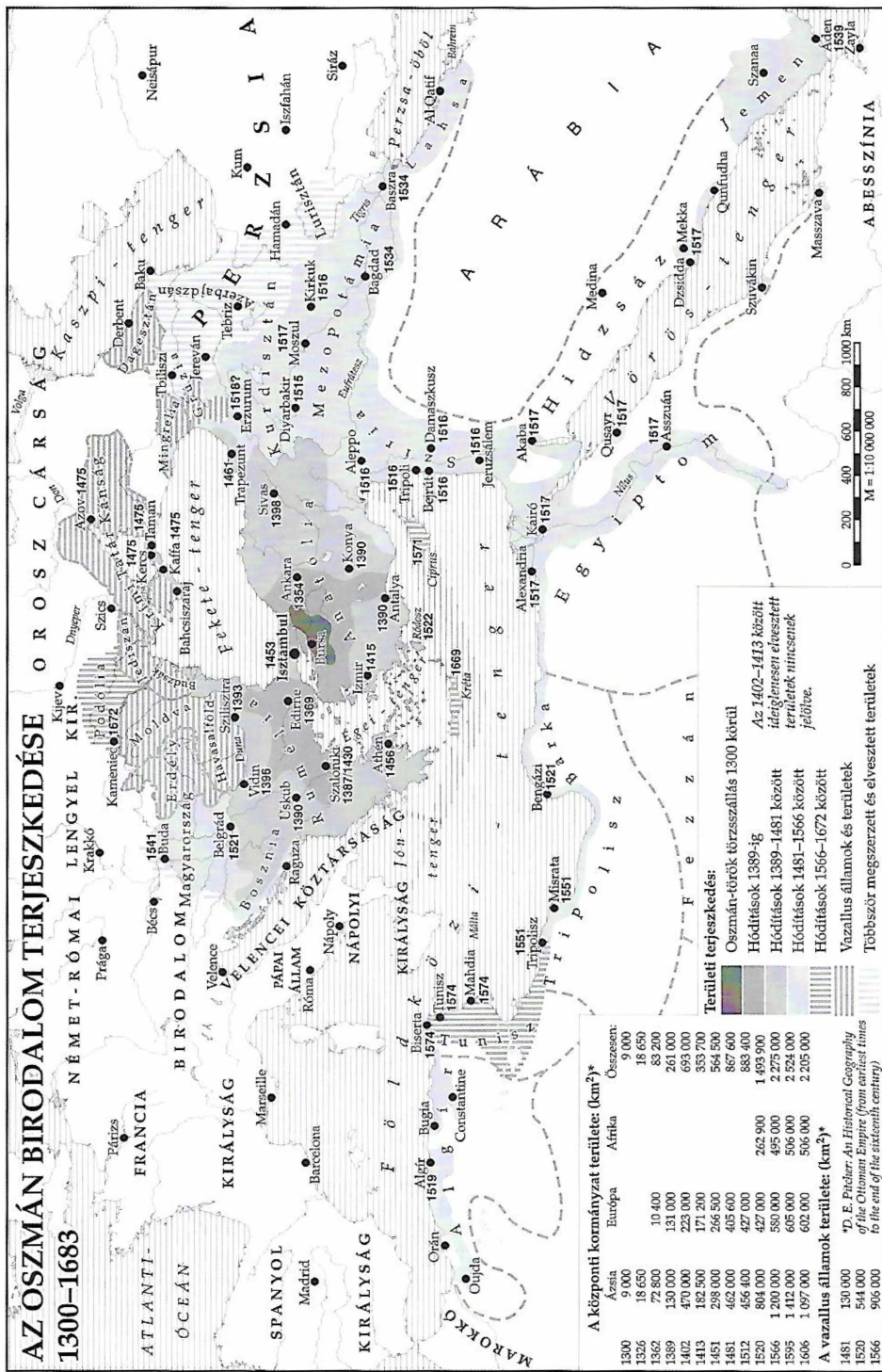
Történelmi Szemle, 37. (1995.) 4. sz. 465–485. o.

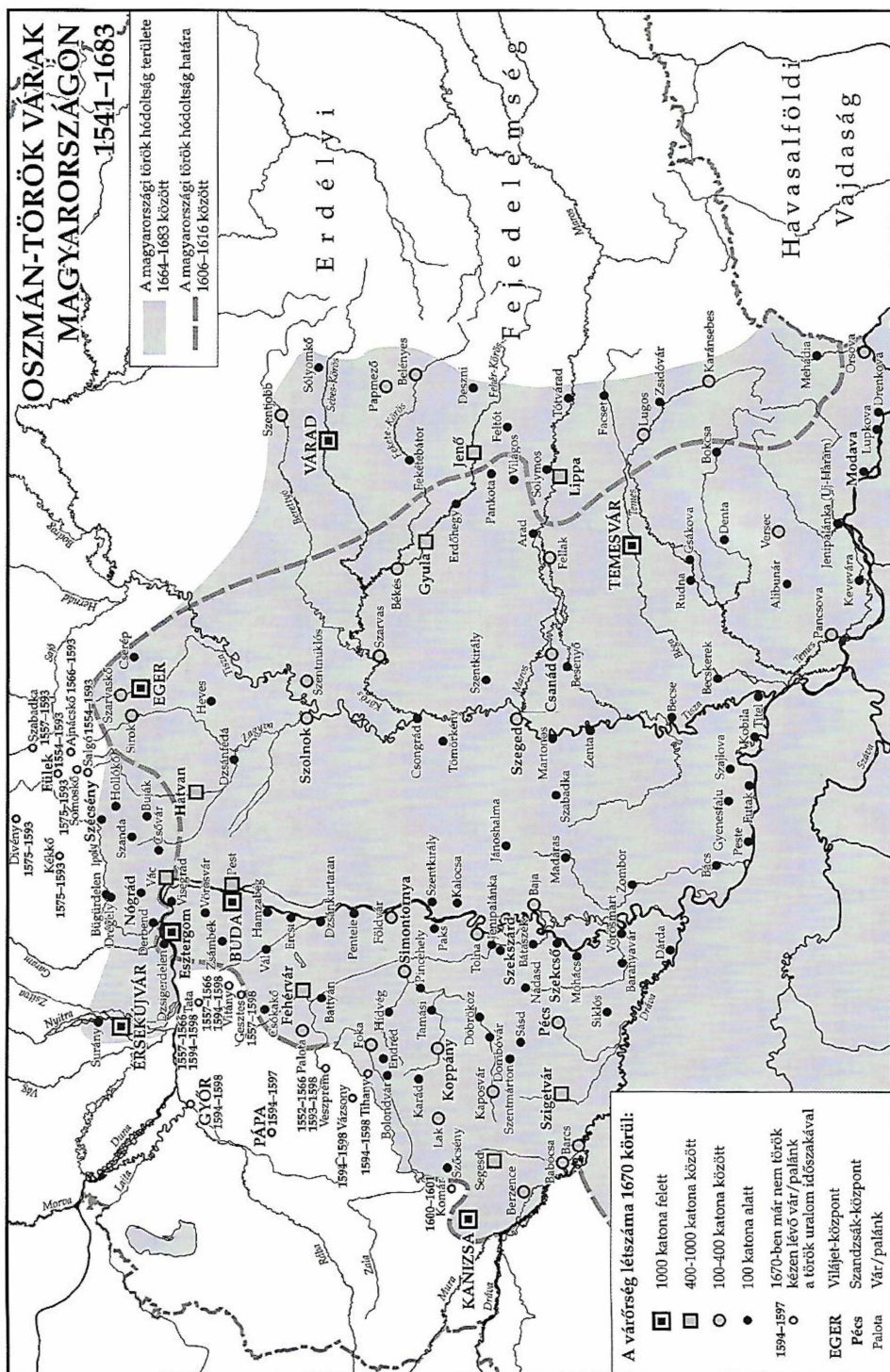
Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: Az európai hadügyi forradalom-vita és az Oszmánok

Angol nyelven: *Disjointed Historiography and Islamic Military Technology: The European Military Revolution Debate and the Ottomans*. In: *Kaçar, Mustafa and Durukal, Zeynep (eds.): Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*. IRCICA, Istanbul, 2006. 567–582. o.

- A török Porta osztrák és velencei háborúi és a katonai erőegyesülés megváltozása a Duna-medencében a XVIII. század elején
Angol nyelven: *The Ottoman Wars and the Changing Balance of Power along the Danube in the Early Eighteenth Century*. In: *Ingrao, Charles W., Nikola Samardžić, Jovan Pesalj* (eds.): *The Peace of Passarowitz, 1718*. West Lafayette Ind., Purdue University Press, 2011. 93–108. o.
- A tűzfegyverek elterjedése a muszlim világban
R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára. Szerk.: *Tusor Péter*. Budapest, 1998. 176–184. o.
- Párhuzamok és eltérések az Oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a XV–XVII. században
Történelmi Szemle, 34. (1992.) 3–4. sz. 173–198. o.
- Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az Oszmán tüzérség fejlődésének útjai?
Keletkutatás, 1992. ősz. 11–19. o.
- A Nándorfehérvárhoz vezető út: Magyarország, a balkáni Oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem
Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félévezredes jubileumára. Szerk.: *Visy Zsolt*. Budapest, 2000. 203–249. o.
- A török hadsereg löporellátása a XVI–XVII. századi magyarországi hadjáratokban
Zalai Múzeum, 4. (1992.) 67–73. o.
- Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az Oszmánok és Anglia
In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.: *Lengvári István*. Pécs, 1996. 183–194. o.
- Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a XVI–XVII. századi Oszmán Birodalomban
Tanulmányos Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: *Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György*. Budapest, 2002. 29–48. o.
- Az iszlám erős védőgátja: Az Oszmán hódítás és a magyarországi Oszmán végvidék
A magyar hadtörténelem évszázadai. Szerk.: *Király Béla – Veszprémy László*. Budapest, 2003. 61–76. o.
- A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete
Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998.) 2. sz. 351–381. o.
- Török löportermelés Budán
Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történelemszaktanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk.: *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László*. Budapest, 1991. 85–97. o.

Kép- és térképmelléklet

HAJÓÉPÍTÉS, LŐPORMALOMOK, ÁGYÚÖNTÉS AZ OSMÁN BIRODALOMBAN

A detailed map of the Ottoman Empire in 1670, highlighting the locations of shipbuilding, powder mills, and cannon foundries. The map includes major cities, rivers, and seas. A legend in the bottom right corner identifies the symbols used for these locations. A scale bar and a north arrow are also present.

Legend:

- Az Osmán Birodalom területe 1670 körül (The Ottoman Empire territory around 1670)
- Vazallus államok és területek (Vassal states and territories)
- Többször megszerzett és elvesztett területek (Territories often gained and lost)
- Arzenál (nagyobb hajóépítő műhely) (Arsenal (larger shipbuilding workshop))
- Kiseb hajóépítő műhely (Smaller shipbuilding workshop)
- Lőpormalom (Powder mill)
- Ágyúöntő műhely (Cannon foundry)

Scale: 0 200 400 600 800 1000 km
M = 1:13 333 333

حاليا سفر ما يوند طقوز يوز قوق سكر نلنده محرم
صفر دبع الاول مواجبك مقابلنده موجود
اولان توبونلور

جماعى جيجان
طوبيجان
دوت يوز اون برنف
التي يوز طقان يدي نغ
دوت يوز اون برنك
التي يوز طقان يدي نغ

جماعى يكيجهان
التي بلك اتوچوز
التمش اكي نغ
التمش ايج كرم يوز بلك والتمش اكي
ابناء و سياهان
بلك قوق يدي نغ
اون كرم يوز بلك قوق يدي نغ

جماعى عيان
اون بش نغ
اون بش بلك
اكي يوز او توز يدي نغ
اكي يوز او توز يدي بلك

جماعى سكران
بلك التي يوز سكران دوت
اون التي كرم يوز بلك و سكران دوت
جماعى علوجان يميز ديدار
بش يوز طقان دوت
بش يوز طقان دوت

جماعى مستهرون
يوز طقان بش نغ
يوز طقان بش بلك
جماعى مهران علم
يوز او توز بش نغ
يوز او توز بش بلك

جماعى عريان
ايچ يوز قوق بش نغ
او ميوز قوق بش بلك
جماعى بواين
اكي يوز قوق ايچ نغ
اكي يوز قوق ايچ بلك

جماعى عيجان
يكر يوز قوق نغ
يكر يوز قوق بلك
جماعى چاچان
التي اكي نغ
التي اكي بلك

جماعى خياطين كمامه و خليف
التمش بش نغ
التمش بش بلك
استادان اهل حرف
التمش اكي نغ
التمش اكي بلك

جماعى مطبل عامره
اكي بلك التي يوز او توز نغ
يكر يوز او توز بلك
جماعى عيجان
يكر يوز نغ
يكر يوز بلك

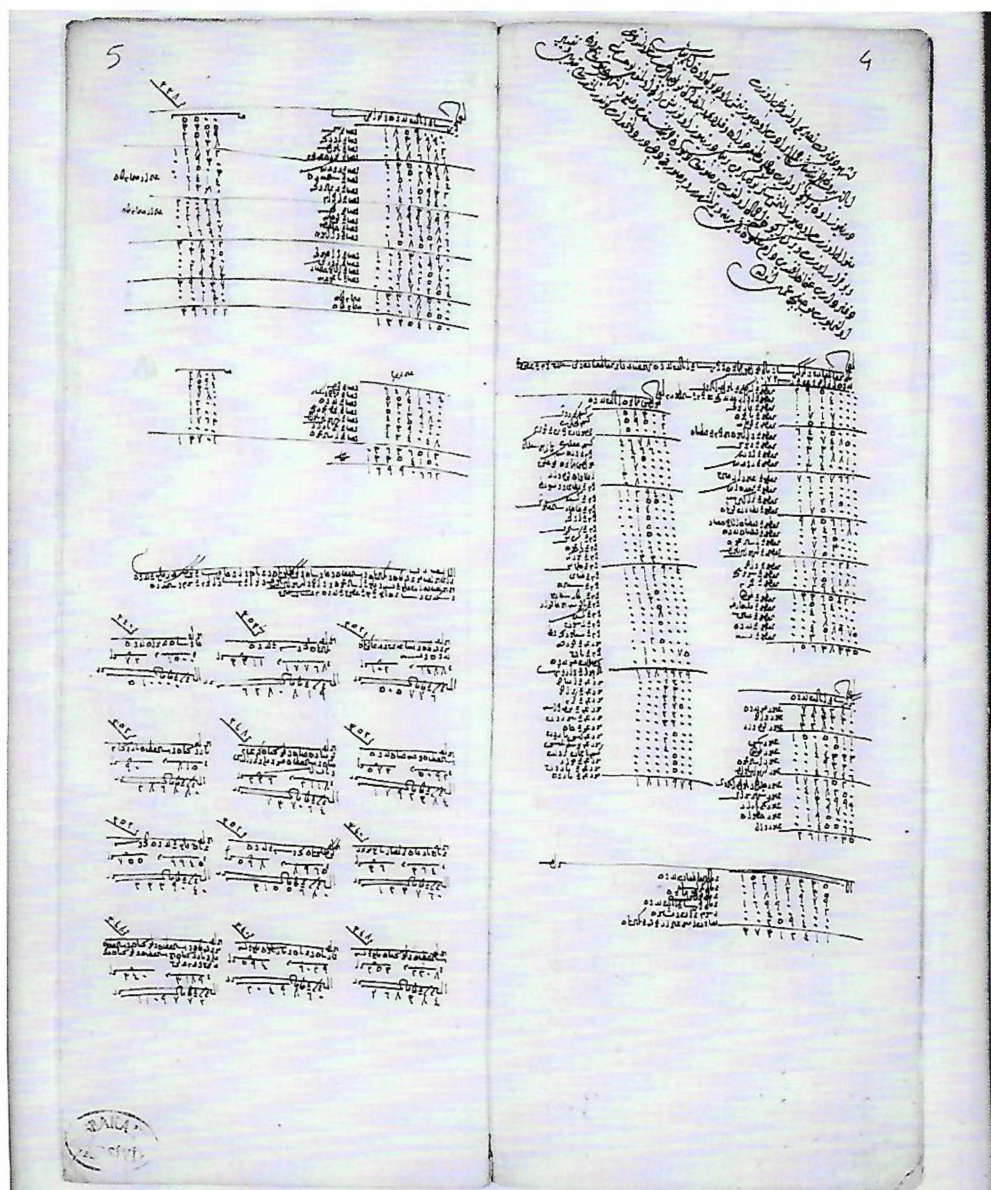
جماعى اوزون بش بلك التي يوز اون اكي نغ
يوز التي التي كرم يوز بلك و اون اكي بلك ايچ اولور
يوز التي التي يوك و اون اكي بلك ايچ

جماعى مطبل عامره
اكي يوز او توز نغ
اكي يوز او توز بلك
جماعى عيجان طوب
بش يوز التي طقوز نغ
بش يوز التي طقوز بلك

1543. június 27. Valpón	1543. július 1. Siklóson
<p>1. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>2. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>3. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>4. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>5. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>6. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>7. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>8. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>9. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>10. Székelyeknek adományozott föld.</p>	<p>1. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>2. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>3. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>4. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>5. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>6. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>7. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>8. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>9. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>10. Székelyeknek adományozott föld.</p>

1543. június 27. Valpón	1543. július 1. Siklóson
<p>1. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>2. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>3. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>4. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>5. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>6. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>7. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>8. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>9. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>10. Székelyeknek adományozott föld.</p>	<p>1. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>2. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>3. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>4. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>5. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>6. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>7. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>8. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>9. Székelyeknek adományozott föld.</p> <p>10. Székelyeknek adományozott föld.</p>

Két oldal a birodalmi kincstár részletes pénztári naplójából az 1543-as hadjarat idején, benne a június 27-én Valpón a 8,166 fő janicsárnak, valamint a július 1-én Siklóson a többi udvari zsoldosnak kiosztott zsold kimutatásával (BOA, KK 1765)

Két oldal a budai beglerbégység 1662–63. évi összesített pénztári naplójából, amely a jövedelmeket, kiadásokat és a tartomány váraiban szolgáló katonaság egységeit, létszámát és zsoldját mutatja (BOA, DBSM BDH.d 16727)

Aleppo, citadella (a szerző felvétele)

Damaszkusz, Umayyad-dzsámi (a szerző felvétele)

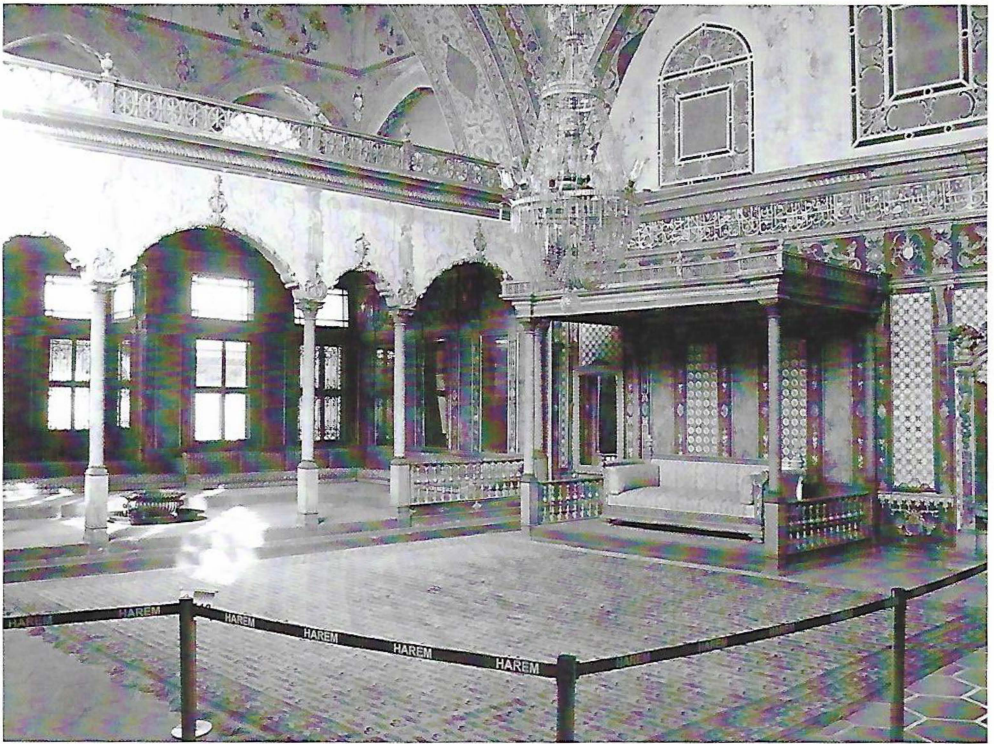
Famagusta, dzsámi (a szerző felvétele)

Ibrahim pasa palotája Isztambulban (a szerző felvétele)

II. Mehmed és Gennadios, mozaik a Patrikhánéból (a szerző felvétele)

Topkapı Palota, hárem (a szerző felvétele)

Topkapi Palota, a második bejárat (a szerző felvétele)

V. Károly (1500–1558) spanyol király, német–római császár. Franz Leopold Schmitner bécsi rézmetsző metszete (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 14.047/Kp.)

I. Ferdinánd (1503–1564) Magyarország királya. A Nádasdy Mausoleum (Nürnberg, 1664.) metszete (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 72.20.34/Kp.)

II. Lajos (1506–1526) Magyarország királya. A Nádasdy Mausoleum metszete (Nürnberg, 1664.) metszete (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 72.20.32/Kp.)

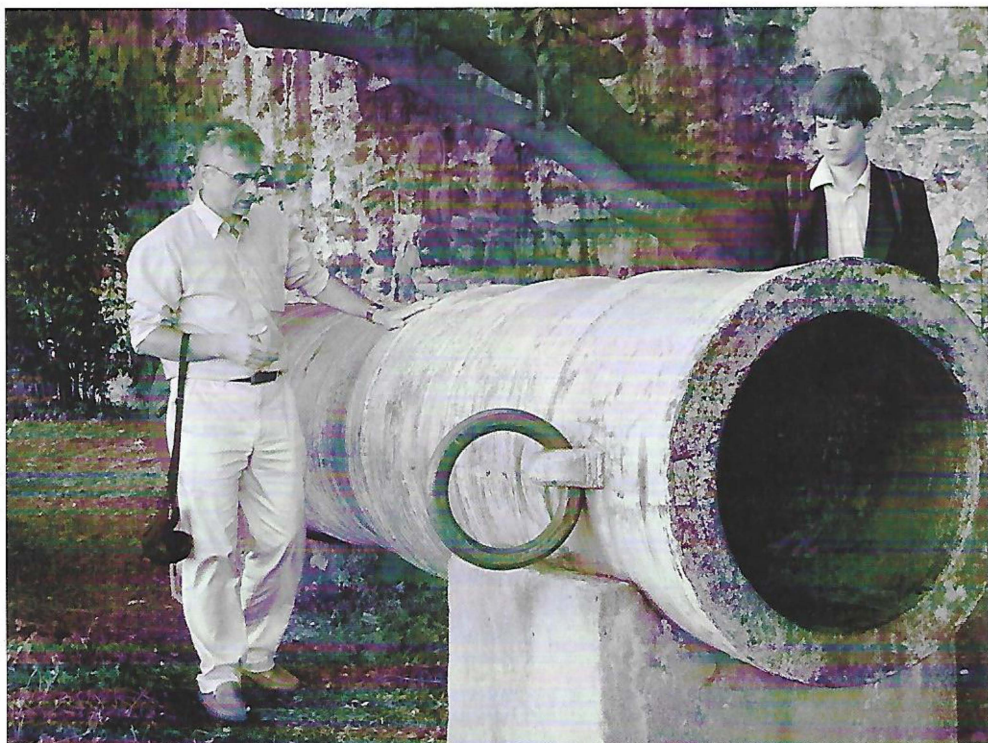

Nagy Szulejmán szultán felvonulási aranysisakban („koronában”)

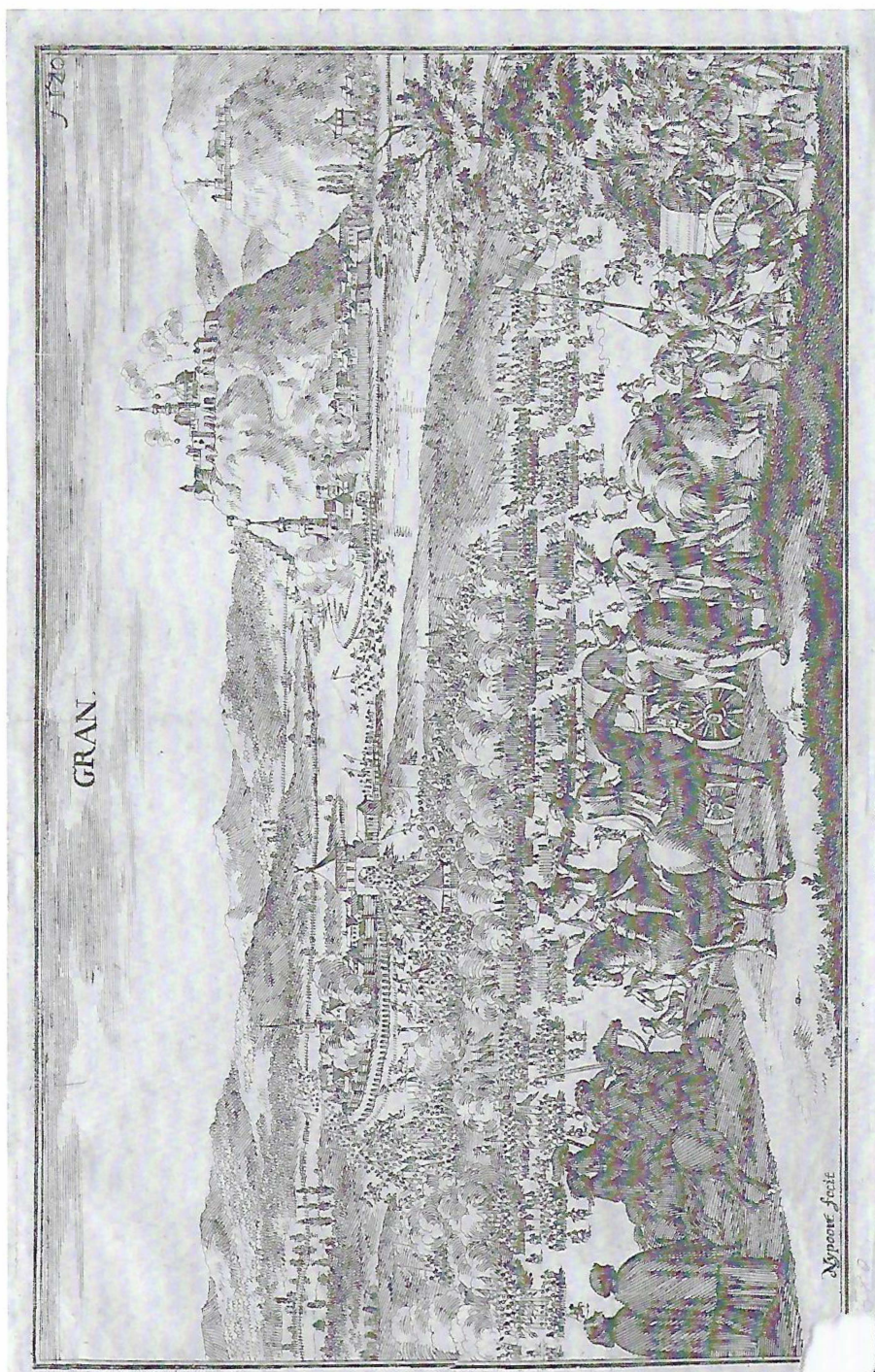

Kara Mustaphâ Bassa Turcarum Imperatoris Minister Primarius.

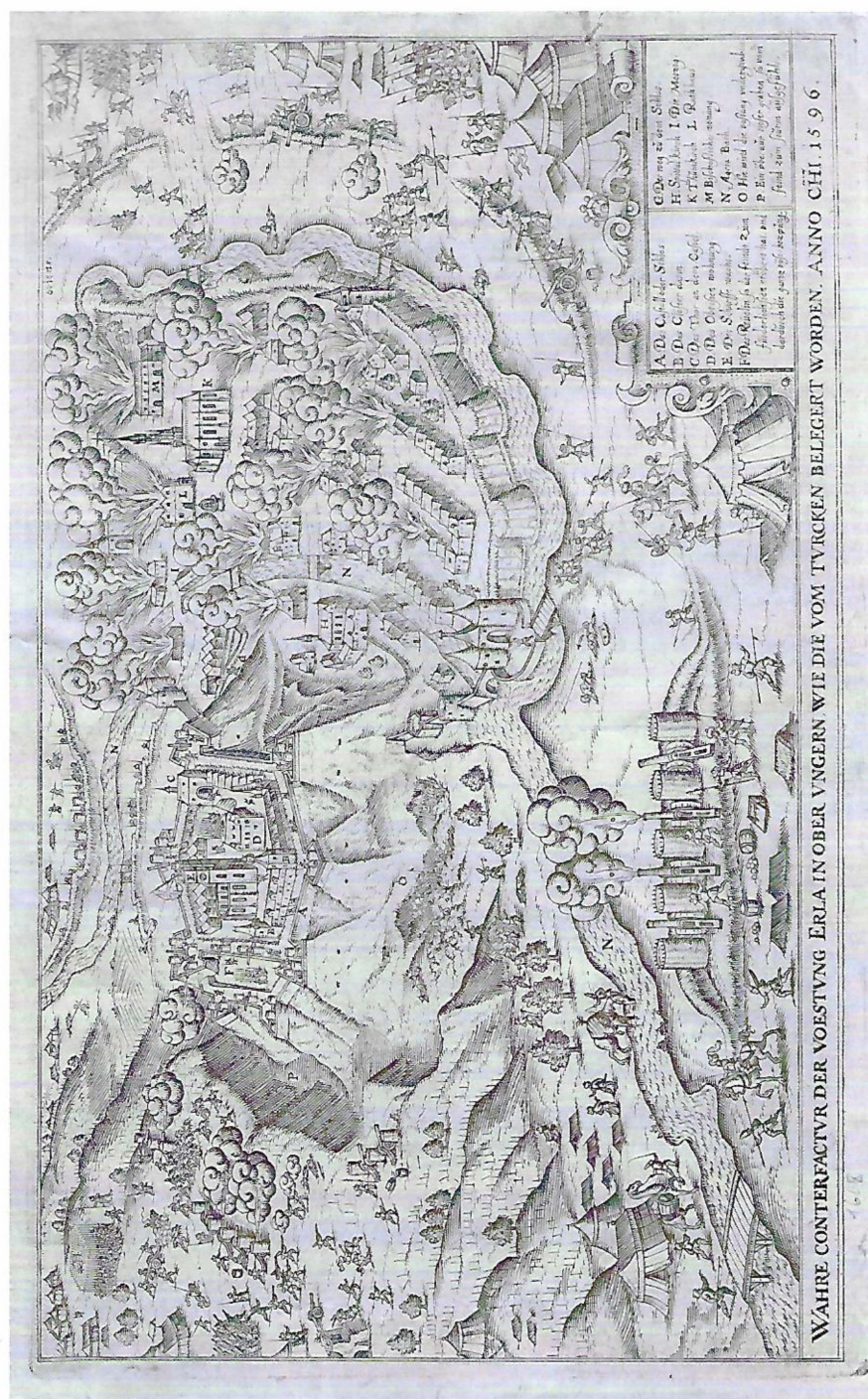
*Kara Musztafa (1634/35–1683) török nagyvezír arcképe. XIX. századi fametszet
(HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 4653/Kp.)*

Oszmán monstromágyú a Rumelihiszar lábánál

Esztergom ostroma 1694-ben. Justus van der Nypoort rézmetszete
(HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 1580/Kp.)

Eger ostroma 1596-ban. Johann Sibmacher nürnbergi festő és rézkarcoló metszete
(HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 1608/Kp.)

Buda ostroma 1686-ban. A július 22-i löporrobbanás. Ismeretlen XVII. századi mester rézmetszete (HTM Képzőművészeti gyűjtemény, ltsz.: 4580/Kp.)